

तमसो मा ज्येति गमय

VISVA BHARATI
LIBRARY
SANTINIKETAN

16.51

R189

Pt 3

161447

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 124.

श्री ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाहयव्याख्यासमतम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविकृष्णा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHĀSHYA,

ON BRAHMASŪTRA BY ŚRÎ VALLABHĀCHĀRYA,
With the Commentary called Bhāshya Prakāśa,
By Goswāmi Śrī Purushottamjee Mahārāj.

EDITED BY RATNA GOPĀL BHATTA.

Fasciculus XI.

BENARES:

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depôt.

Printed at the Vidyā Vilās Press,
BENARES.

1906.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशम्	२	८	०
गंगालहरी	०	९	०
गुरसारणी	०	५	०
जातकत्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तकसग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्ममंशास्त्रसंग्रहः	०	९	६
धातुपाठः (शिला -)	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैपथ्य चरित नारायणी टाका शाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	१	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	७	२	०
प्रथम परोक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
वाजगाणितम् (म० म० प० सुधाकरकृतिपणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (शाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० प० सुधाकरकृतिपणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
विष्णु सहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	८	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	८	०	०
साहृन्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साहृन्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुकावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
अक्षरकौमुदी	०	६	०
अक्षरसंहिता	२	०	०

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशोऽन्यः ॥३१॥

धर्मिधर्मविरोधः परिहृतः । धर्म्यन्तरविरोधपरिहारार्थमधि-
करणमारभते । तत्र पूर्वपक्षमाह । परमतः । अतोऽपि ब्रह्मणः प-
रमन्यदुत्कृष्टं फलमस्ति । तत्र वैदिकहेतवः । सेतून्मानसम्बन्धभेद-

रूपवत्त्वमप्राकृतरूपवत्त्वायेति । अत एव चेत्येकसूत्रे तृतीये जीवस्य
ब्रह्मभिन्नत्वाय प्रतिविम्बत्वमुच्यते इति । अम्बुदित्येकसूत्रे चतुर्थे
भक्तिः विना जीवस्य न स्वरूपसुखाभिव्यक्तिरिति । वृद्धिहासेतिद्वि-
सूत्रे पञ्चमे भक्तिः सर्वत्र नैकविधेति तत्फलदानेऽपि तारतम्यमिति ।
प्रकृतैतावत्त्वेत्येकसूत्रे षष्ठे भगवान् पालकोऽपीति । तदव्यक्तेति चतुः-
सूत्रे प्रकाशवश्चावैशेष्यमिति भेदनेन पञ्चसूत्रतां कृत्वा तत्र सप्तमे
परमात्मा सदा अव्यक्तस्वभावः स च भक्तिसाध्यात् प्रसादादृ व्य-
क्तो भवतीति । उभयव्यपदेशादिति चतुःसूत्रेष्टमे, आनन्दादिरू-
पोऽपि श्रुतिबलादानन्दादिगुणकोऽपीति सर्वत्र माहात्म्यमेवोदयते
भक्त्यर्थमित्याहुः । तत्रापि वयमुदासीनाः । आद्ये हेतोरध्याहार्यत्वा-
त् । द्वितीयार्थस्य प्रागपि सिद्धत्वेन निष्प्रयोजनकत्वात् । तृतीयेऽपि
जीवस्य मुख्यप्रतिविम्बतायां मिथ्यात्वापत्तेभिन्नत्वस्य प्रागेव साधि-
तत्वाच्च सूत्रवैयर्थ्यमित्यादिदोषाणां भानादिति ॥ ३० ॥ ९ ॥

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशोऽन्यः ॥

सङ्गतिकथनपूर्वकमधिकरणप्रयोजनमाहुः । * धर्मीत्यादि *
ब्रह्म सर्वधर्मशून्यं, न तु धर्मीति । धर्माश्चेतरं रविरुद्धा, नः ह्येकत्र
सम्भवन्तीति । धर्माश्च कार्यो, न ब्रह्मेत्यादिरूपो यो विरोधः सो-
ऽधिकरणचतुष्टयेन परिहृतः । अतः परं धर्म्यन्तरस्यापि सहावस्थान-
माशङ्ग तत्परिहारार्थमारभते । तथाच प्रसङ्गः सङ्गतिरूपविरोध-
परिहारश्च प्रयोजनमित्यर्थः । तत्र यथा शेयाद् ब्रह्मणः फलरूप-
मुत्कृष्टमेवं तंतोऽप्यन्यदुत्कृष्टमस्ति नवेति सन्देहः । तदूचीजन्तु,
अक्षरात् परतः परः, पुरुषाश्च परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गति-
मिति व्यपदेशः सत्कादिव्यपदेशश्च । तयोः पूर्वपक्षादेव बुध्यमान-

व्यपदेशेभ्यः । यद्यपि समन्वय एवते दोषाः परिहृतास्तथापि स्वरूपविरोधपरिहारप्रस्तावात् पुनरुच्यन्ते । सर्ववाक्यप्रतिपाद्यमेकमेवेत्यपि न सिद्धम् । एतैहेतुभिः परिच्छेदेन धर्मिभेदे सिद्धे, न पूर्वाधिकरणसिद्धान्तविरोधः । ननु समन्वयेन ब्रह्मत्वमुत्तरपादेनैक्यं पूर्वाधिकरणेनाविरोध इति व्यर्थमिदमधिकरणमितिचेत् । अर्थबलविचारोऽयं, समन्वये चोत्तरपादे च शब्दबलविचारः । धर्मिविचारान्न पूर्वेण गतार्थत्वप् ।

त्वात् तमेव वदतीत्याशयेनाहुः । * तत्रेत्यादि * । * तत्र वैदिक-हेतुव इति * । फलान्तरसत्त्वे वैदिका एव हेतुवः । तथाच शब्दबलेन अद्वितीयत्वादर्थबलेन फलान्तरस्यापि सिद्ध्या प्राप्ते विरोधे वेदान्तवाक्यार्थनिर्धाराय प्रवृत्तस्यैतद्विचारणमावश्यकमिति बोधितम् । ननु सेत्वादिवाक्यानां पूर्वे विचारितत्वात् पुनः कथनस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः । * यत्पीत्यादि * । सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मपरस्वविचारे यद्यप्येते सेत्वादिपदोक्ता अवान्तरवर्त्तित्वादयः परिहृतास्तथापि परस्वरूपविरोधित्वेन बाधका इत्येवं न परिहृता इति तथा परिहर्त्तुं पुनरुच्यन्ते । किञ्च । तेषु तेषु वाक्येषु तत्तद्रूपाणां प्रतिपादनात् सर्ववाक्यप्रतिपाद्यमेकमेवेत्यपि न सिद्धमतस्तसाधनायापि पुनरुच्यन्ते इत्यर्थः । ननु पूर्वाधिकरणं ब्रह्मणः परत्वमद्वितीयत्वं च सिद्धम् । अत्र चैतैहेतुभिस्तदाक्षिण्यत इत्याक्षेप एवात्र सङ्गतिरस्तु, न प्रसङ्ग इत्यत आहुः * एतैरित्यादि * । सेत्वादिभिर्हेतुभिः परिच्छेदेन ब्रह्मणोऽवान्तरत्वनिश्चयेन धर्म्यन्तरे सिद्धे तस्मिन्नेव परत्वमद्वितीयत्वं च पर्यवसायतीति न पूर्वाधिकरणसिद्धान्तानां विरोधोऽतो नाक्षेपः सङ्गतिः, किन्तु प्रसङ्ग एव सङ्गतिरित्यर्थः । पुनः प्रकारान्तरेण वैयर्थ्यमाशङ्का पारहरति । * नन्वित्यादि * । * अविरोध इति * । प्रतिषेधबोधकस्याद्वितीयपदस्याऽसङ्गुचितवृक्षिकत्वात् तेन धर्म्यन्तरत्वस्यापि निवृत्तेः स्वरूपस्याप्यविरोध इत्यर्थः । * धर्मिविचारादित्यादि * । पूर्वाधिकरणे धर्माणां ब्रह्मणः सकाशाङ्गेदो निवारित, इह तु धर्म्यन्तरं निवार्यत इति धर्मिविचारात् तथेत्यर्थः । अतः परं सूत्रं व्याकारिष्यन्तां हेतुचतुष्टय-

फलतः साधनेभ्यश्च प्रमेयाच्च प्रमाणतः ।

विचारेणावृहत् तच्चेत् कोऽन्यः साधयितुं क्षमः ॥

अतो हेतुर् बाधकानाह । एकदेशबाधकत्वात् । तत्र फलतो
बाधहेतुमाह । सेतुव्यपदेशात् । अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिर्हि-
ति । दहर उत्तरेभ्य इसत्र ब्रह्मत्वमस्य सिद्धम् । अथ य इहात्मानपनु-
विद्य ब्रजन्तीत्युपक्रम्य, सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युक्त्वा
कामनुपपाद्याज्ञानव्यवधानं ज्ञानप्रशंसार्थमुक्त्वा ज्ञानानन्तरं संसा-
रसम्बन्धाभावाय सेतुत्वं वदति । पापाद्वितरणार्थं, यश्च तराति
तद्रूताभ्य दोषा गच्छन्तीति च । अतः संसारफलयार्थये विद्यमा-
त्वात् तीर्णस्यैव फलश्रवणात् फलरूपं वस्तु किञ्चिदन्यदस्तीति

कथनप्रयोजनं गृह्णन्ति । * फलत इत्यादि * । फलत इत्यादौ ल्य-
छ्लोपे पञ्चमी । फलमनुसन्धायेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि * अवृहत्तदि-
ति * । न परं ब्रह्म पूर्वाधिकरणेषु विचारितम् । * कोऽन्य इत्या-
दि * । फलादिव्यतिरिक्तः कोऽन्यो हेतुसत्यं परब्रह्मत्वं साधयितुं
समर्थ इत्यर्थः । साधयितुमिति स्वार्थेणिच् । रामो राज्यमचीकर-
दितवत् । विभजन्ते । * अत इत्यादि * । यत एवं विचारेऽन्यो हे-
तुर्न साधनसमर्गोऽतः परत्वबाधकान् हेतुर् क्रमेणाहत्यर्थः । क्रमे
हेतुमाहुः । * एकेत्यादि * । परब्रह्मत्वे साधनीये परत्वमेकदेश-
स्तद्वबाधकत्वादित्यर्थः । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति फलत्वात् परत्व-
मुक्तमैतस्तद्वबाधकं हेतुं पूर्वं वदतीत्याशबेनाहुः । * तत्रेत्यादि * ।
एकदेशबाधकत्वे मानमाहुः । * दहरेत्यादि * । * अस्येति * ।
सेतोरित्यर्थः । फलतो बाधकं हेतुं व्युत्पाद्यन्ति * अथेत्यादि * । *
तद्रूगताभ्य दोषा गच्छन्तीति * । एतं सेतुं तीत्वा अन्धः सञ्जनन्धो
भवतीति तं आवणादित्यर्थः । ननु पूर्वे, तदथाऽपि हिरण्यनिर्धि
निहितमक्षेत्रहा उपर्युपरि सञ्चरन्तोऽपि न विन्देयुरित्यादिना तस्मद्
फलत्वमपि दृष्टान्ते षष्ठितमिति कथं फलतो बाधकत्वमित्यत आ-

ज्ञायते । निर्धित्वेन फलवचनमवान्तरफलपरं भविष्यते । एतमा-
नन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यत्रोदाहरणम् । तथा, उन्मानव्यपदे-
शात् । तत्रैव यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्दृदय आकाश
इति साधनयुक्तिप्रश्ने उन्मानेन परिच्छेदं निरूपयति । दृष्टान्तदा-
र्षान्तिकत्वेन ज्ञानं साधनम् । तत्र बांहराकाशज्ञानमपि साधनं भ-
वति । चतुष्पाच्च ब्रह्म । भूतादिपादाश्च ज्ञातव्याः । तथा, सं-

हुः । * निर्धित्वेनेत्यादि * । निर्धेरर्थरूपत्वेन परतः पुरुषार्थत्वात्
तदृष्टान्तेनात्र फलकथनात् तथेत्यर्थः । * अत्रोदाहरणमिति * ।
ल्यबन्तप्रयोगादवान्तरत्वे उदाहरणमित्यर्थः । अत्र मध्ये विद्यमान-
त्वादित्यनेनाव्यापकत्वबोधनादेशपरिच्छेदो ज्ञापितः । साधनतो वा-
धकं व्युत्पादयन्ति । * तथा उन्मानेत्यादि * । * तत्रवेति * ।
दहरविद्यायामेव । तत्र हि दहरपुण्डरीकान्तर्यो दहर आकाशस्तद-
न्तःस्थितस्य ज्ञानार्थक्यत्वरूपमन्वेषणं साधनं तस्य युक्तिर्योजनं
विषयावगमानुकूलत्वं तदर्थके प्रश्ने, तं चेद् ब्रूयुरित्यादिना कृते त-
दुन्तरं वदन्, यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्दृदय आकाश
इति यावत्तावत्पदाभ्यामाकाशसमानताव्यपदेशेन दहराकाशस्य
परिच्छेदं निरूपयति । ततश्च दृष्टान्तदार्षान्तिकत्वेनाकाशद्वयज्ञानं
दहराकाशस्वरूपज्ञानसाधनम् । तत्र च दृष्टान्तभूतनहिराकाशज्ञान-
मपि साधनं भवति । तथाच बहिराकाशः कालतः परिच्छेद इति
दार्षान्तिकभूतो दहराकाशोऽपि तथा भवति । नच यावत्तावत्पदा-
भ्यां परिमाणसाम्यमेवायाति, नान्यत्साम्यमिति वाच्यम् । प्रेजाप्र-
तिर्यज्ञानसूजतेत्यत्र तानुदमिमीत, यावदग्निहोत्रमासीक्षावानाग्निष्ठोम
इति फलतः साम्यवद्वापि साम्यान्तरलाभस्य बोधनायोन्मानपदस्य
सूत्रे उक्तत्वादिति । तथाच दृष्टान्ते कालपरिच्छेदात् तत्समान-
त्वज्ञानरूपसन्धानतः परत्वनिवारणमित्यर्थः । उदाहरणान्तरमाहुः ।
* चतुष्पादित्यादि * अत्रापि भूतादिनां पादानामनित्यत्वात् त-
ज्ञानरूपसाधनतः कालपरिच्छेदात्तथा । तृतीयं हेतुं व्युत्पादयन्ति

म्बन्धवपदेशात् । तत्रैव प्रमेयनिरूपणप्रसावे, उभावस्मिन्निसा-
दिना आधाराधेयसम्बन्धो निरूपितः । अत्र च वस्तुपरिच्छेदो
निरूपितः । प्राङ्गेनात्मना सम्परिष्वक्त इति च । तथा, भेदव्यय-
देशात् । य एषोऽन्तरादिये हिरण्ययः पुरुषो दृश्यते, य एषोऽन्तर-
ऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते इस्त्र स्थानद्वयस्थितयोः पुरुषयोः परस्परं
धर्मातिदेशमाह । अक्षिस्थितानरूपकर्मातिदेशः प्रमाणमिति । धर्म्य-
भेदे तु स एवायमिति वदेत् । अतो देशकालवस्तुस्वरूपपरिच्छे-
दाच्चतुर्विधपरिच्छेदराहेतमन्यत किञ्चिदस्तीति प्रतिपत्तव्यमित्येवं
प्राप्तम् ॥ ३१ ॥

सामान्यात् तु ॥ ३२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । समानस्य भावः सामान्यम् । से-
त्वाकाशादिशब्दांस्तद्वर्धातिदेशार्थमुच्यन्ते, न तु तद्रूपं दोषमपि
कल्पयन्ति । संसारसागरोत्तरणोपायत्वात् सेतुत्वं, निर्लेपायाका-

* तथा सम्बन्धेत्यादि * । * तत्रैवेति * । दहरवाक्ये । तथाचात्रा-
धारत्वेनैव प्रमेयत्वं, न तु सर्वोत्कृष्टत्वेनेति प्रमेयतो वस्तुपरिच्छेदात्
परत्वसिद्धिरित्यर्थः । वस्तुपरिच्छेदे उदाहरणान्तरमाहुः । * प्राङ्गे-
नेत्यादि * । चतुर्थे हेतूदाहरणमाहुः * य एष इत्यादि * । * अति-
देशः प्रामाणमिति * तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यदमुष्य गे-
ण्णौ तौ गेण्णौ यज्ञाम तज्ञामेति आवणात् तथेत्यर्थः । * गेण्णा-
विति, पर्वणी इत्यर्थः । केचिदाहुः । गेण्णौ तु नटगायनाविति को-
शात् ताविति वयं प्रतीमः ॥ ३१ ॥

सामान्यात् ॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याकुर्वन्ति * तुशब्दं इत्यादि *
* पक्षमिति * एतैहेतुभिः परत्वनिराकरणपक्षम् । * न तु तद्रूपं
दोषमपि कल्पयन्तीति * पूर्वाधिकरणे दोषनिरासस्य श्रुत्यैव कृत-
त्वाहोषं न कल्पयन्ति । सामान्यादिति सौन्दरो हेतुः प्रयोजनं गर्भे इ-
त्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * संसारेत्यादि * । बोड्डाकालशुतिरत्र पूर्वे

शतं, कामादिभिर्दोहाय चतुष्पात्वम्, अमृतत्वाय षोडशकलत्वम्,
अदुर्लभत्वाय सम्बन्धः । दिव्यत्वाय धर्मातिदेशः । कुण्डगायिना-
यने मासाग्निहोत्रवद् गुणार्थमेव वचनं, न दोषार्थमिति न ततो-
ऽन्यशङ्केत्पादनीया । तस्माज्ज पूर्वोक्ता दोषाः ॥ ३२ ॥

बुद्धर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

अन्यसमानधर्मवत्तं कुत्रोपयुज्यत इत्यत आह ॥ बुद्धर्थः ॥
तथा व्यपदेशो बुद्धर्थः । बुद्धिरेव प्रयोजनं यस्य । तथोपासना-
र्थमयुक्तमित्याशङ्का दृष्टान्तमाह । यथा भूतादीनां पादत्वज्ञानमु-
पासार्थ, तथा तत्तदगुणवत्त्वेन ज्ञानार्थं स्वधर्मप्रशंसार्थमेवमु-
च्यते ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

ननु स एवायमित्यातिदेशेऽपि तथा बुद्धिः सम्पदेतैवेति व्यर्थो
धर्मातिदेश इत्याशङ्का, तथोक्तेऽपि समानधर्मत्वज्ञानाभावे हेतुमाह ॥

नोदाहृता । तथाप्यन्यैरुदाहृतेति तत्सात्पर्यमप्युक्तम्, एवमन्य-
आपि दोषार्थम् । अतिदेशकपदाभावे सेत्वादिशब्दैः कथं सामान्या-
वगमः, कथं च तदगुणानामेव ग्रहणमित्याकाङ्क्षायामाहः । * कुण्ड-
पायीत्यादि * तथाच पूर्वतन्त्रे यथा अग्निहोत्रनाम्ना तदगुणानाम-
तिदेशस्थानापीत्यर्थः । * ततोऽन्यशङ्केति * नाममात्रात् तद्वोष-
शङ्का ॥ ३२ ॥

बुद्धर्थः पादवत् ॥ सूत्रमवतारथन्ति । * अन्येत्यादि * ।
* अयुक्तमिति * उत्तमस्य हीनसामान्यकथनमयुक्तम् । * स्वधर्म-
प्रशंसार्थमिति * सेत्वादीनां तारकत्वादेवर्मस्य प्रशंसार्थम् । उपा-
सनार्थमेस्य फलतः प्रशंसार्थं वा ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ त्रमवतारथन्ति । * नन्वि-
त्यादि * । * तथोक्तेऽपीति । * स एवायमित्युक्तेऽपि । व्याकुर्वन्ति ।

स्थानविशेषादिति ॥ धर्म्येऽयेऽपि स्थानविशेषप्राप्त्यां न समान-
धर्मवत्त्वं हृश्यते । अन्यापि न तथात्वमायास्यतीसतिदेशो ध-
र्माणामपि कृत इतर्थः । अस्मिन्नर्थे हष्टान्तमाह ॥ प्रकाशादिवृद्धि-
त ॥ यदार्दसगतं तेज इति वाक्यादादिसचन्द्राग्निगतंजसामै-
क्येऽपि न समानप्रकाशत्वं यथा तथाचार्यीति ज्ञानसम्भवादिस-
र्थः । आदिपदादेकस्यैव कालस्य यथोपाधिविशेषसम्बन्धादुक्त-
रायणत्वाद्युक्तमधर्मवत्त्वं तद्विपरीतधर्मत्वं तथेतपि संगृहते ॥ ३४ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

किञ्च । सरज्ञानाद्युक्तधर्मविशिष्टब्रह्मणोऽन्य उक्तमोऽस्तीति
वदता तत्रेत उत्कृष्टधर्मवत्त्वं वाच्यम् । तच्चाशक्यम् । प्रमाणाभा-
वात् । साम्येऽपि तथा विशेषाभावोऽद्वैतश्रुतिविरोधश्च । तस्मा-
दितः परस्यानुपर्यन्त्वादुक्तरूपमेव परमकाष्टापन्नं वस्त्वत्युपपद्यत
इतर्थः ॥ ३५ ॥

तथाऽन्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

यथा सेत्वादयः श्रुत्युक्तास्तथैव, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च ह-
श्यत इति श्रुत्यैव ततोऽधिकस्य प्रतिषेधात् त्वयाऽप्यस्मदुक्त एव
मार्गोऽनुसर्तव्य इतर्थः । अत्रतारकाले पूर्वं स्वशक्त्याविर्भावमकृत्वा

* धर्म्येऽयेऽपीत्यादि * । * अन्यत्रेति * स्फटिकादौ, वक्ष्यमाणहष्टान्ते
ष्ट । शेषं स्फुटम् । इत आरभ्य, प्रभूणामिति प्रतिभाति ॥ ३४ ॥

उपपत्तेश्च ॥ अन्यो नेत उत्कृष्ट इत्यत्रोपयत्यन्तर सूत्राभ्यामा-
हेत्याहुः । * किञ्चेत्यादि * । * विशेषाभाव इति * अन्यस्योत्कर्ष-
भावः ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ * अस्मदुक्तमार्ग इति ॥ एतस्यैव पर-
त्वमितिप्रकारः । पूर्वसुत्रेणास्य गतार्थत्वमाशङ्कुन्य तत्रिहृस्यर्थमा-

पश्चात् तदानिंशते कुतो लोकानां पूर्वावस्थातो भगवत्येवाधिक्य-
मिव प्रतीतं भवतीसमिप्रायेणान्यपदोपादानम् ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

प्रकरणमुपसंहरन् फलितमर्थमाह । अनेन सेत्वादिव्यपदेशा-
नां मुख्यार्थकत्वनिराकरणे व्यापकत्वं ब्रह्मणः सिद्धमिसर्थ इति
केचिद् । तन्म । जन्माद्यस्य यत इत्यादिना सर्वदेशगतकार्यकर्तृ-
त्वमुक्तमिति तेनैव व्यापकत्वस्य सिद्धत्वाद् । नचाविरोधसाधन-
प्रकरणत्वात् पूर्वसिद्धं सर्वगतत्वमनेनोक्तग्रन्थेन कृत्वा, सेत्वादिवा-
क्यैः सर्वमविरुद्धमिसर्थमिति वाच्यम् । अग्रिमपदवैयर्थ्याएत्तोरि-
तिचेत् । अत्रैव ज्ञेयम् । नोक्तकर्तृत्वेन व्यापकत्वमेकान्ततो ब्रह्मणि
रोक्तं शक्नोति । योगसिद्धदूशत्रवणादिवत् परिच्छब्देनाप्यनेकदे-
शगतकार्यकरणसामर्थ्यविशेषस्य वक्तुं शक्यत्वाद् । अन्यथा पूर्व-
सिद्धव्यापकत्वविरोधेन सेत्वादिव्यपदेशैः परिच्छब्देन ब्रह्मणो-
ऽन्यस्य परत्वं न शङ्केत् । विरोधपरिहाराय तु, सामान्यात् त्व-
विरोध इति वदेत् । तस्मादेवं सूत्रार्थो ज्ञेयः । अनेन ब्रह्मणोऽन्यस्य

हुः । * अवतारेत्यादि * । * आधिक्यमिव प्रतीतं भवतीति * त-
आन्यहेतुकत्वशब्दान् स्यादिति तञ्चिवृत्त्यमिप्रायेण तथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । *
प्रकरणमित्यादि * । * प्रकरणमिति * अविरोधप्रकरणम् । उक्तो-
षष्ठमायैकदेशिव्याख्यानं दूषयितुमुपक्षिपन्ति । * अनेनेत्यादि * ।
* केचिदिति * शाङ्कूरा: । दूषयन्ति । * तञ्चेत्यादि * अर्थान्तरमु-
द्धार्य दूषयन्ति * नचेत्यादि * कथमप्रिमपदवैयर्थ्यमित्यत उपपा-
दयन्ति । * अत्रैवमित्यादि * । * शक्नोतीति * सूत्रकारः शक्नोति ।
कुतो न शक्नोतीत्याकाङ्क्षायामशक्तौ गमकमाहुः । * अन्यथेत्यादि *
यतुक्तमविरोधस्याधनेत्यादिना, तत्राप्युत्तरमाहुः । * विरोधेत्यादि *
एवं मतान्तरमपाहृत्य सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तस्मादित्यादि * ।

परत्वनिरासेनाऽयामशब्दादिभ्यो व्यापकत्ववाचकंश्रुतिवाक्यादिभ्यः साक्षात् सर्वगतत्वाप्रतिपादकेभ्य एव सर्वगतत्वं सिद्धयति, न तु गौतमीयानामिव कर्तृत्वाद्यनुपपत्त्येर्थः । ते च शब्दा, आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः, ज्यायान् दिवो ज्यायान् आङ्काशात्, वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्यादयः । आदिपदात् “सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वताभसिशिरो-मुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमाटृत्य तिष्ठती”सादिस्मृतयः संगृह्यन्ते । अनेन ब्रह्मणि श्रुतिरेव मुख्यं प्रमाणम्, अनुमानं तु विलम्बोपस्थितिकत्वेन साध्यसिद्धिपराहतमपीच्छाविशेषेण जननीयं चेदभ्युच्ययमात्रं पर्यवसास्यतीति भावः ॥ ३७ ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

एवं सर्वोच्चमत्वनिरूपणेनोच्चमाधिकारिणां भजनीयत्वप्रयो-जकं रूपमुक्त्वा तदितराधिकारिणां तदाह । ते हि फलप्रेषसव एव भजिष्यन्ति । तच्च फलदातृत्वं एव सम्भवतीति तदाह । अत

* आयामशब्दादिभ्य इति * । आयामो दैर्घ्यं व्याप्तिरिति यावत् । शब्दयतेऽनेनेति शब्दः । आयामस्य शब्दो यत्र ते आयामशब्दाः । ते आदयो येषां तद्युगुणसंविज्ञानः । तेभ्यः । * व्यापकत्ववाचकश्रुतिवाक्यादिभ्य इति * । व्यापकत्ववाचकयुक्तानि यानि श्रुतिवाक्यादीनि तेभ्य इत्यर्थः । फलितार्थबोधकत्वं स्फुटीकुर्वन्ति * अनेन ब्रह्मणित्यादि * । * अभ्युच्ययमात्रमिति * । अनुमानस्य समुच्चयमात्रम् ॥ ३७ ॥ १० ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ अन्ते एतदधिकरणप्रणयनेन अस्मिन् पादे, अविरोधादिनिरूपणप्रयोजनं सूचयन्ननुप्रसङ्गेनाधिकरणमारभत इत्याशयेनाहुः * एवमित्यादि * । * तदाहेति * भजनीयत्वमाह । नन्दन्त्र फलदातृत्वमेवोच्यत इति कथमेवमधिकारिविभाग-शानमित्यत आहुः । * ते हीत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * अत इत्या-

ईश्वरादेव फलं भवति यत्किञ्चिदैहिकं गत्व्यौद्धिकं वा । कुतः? ।
उपपत्तेः । सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इति श्रुतिर्वस्तुमात्रेशितृत्वम-
सङ्कुचितमाह । न इन्यस्य वस्त्वन्यो दातुं समर्थोऽतो भगवानेव
तथेतर्थः । केचिच्चत्रैव कर्मणस्तत्कार्यापूर्वस्य च फलदातृत्वमाश-
ङ्ग्य तत्रानुयपत्तिमत्रोपपत्तिलेन व्याकुर्वन्ति । तत्त्वग्रे जैमिनिम-
तोपन्यासस्वमतोपन्यासाभ्यां व्यास एव व्यक्तीकरिष्यतीसधुनै-
वाप्राप्निराकरणमग्रिमस्त्रद्वयैवयर्थ्ये स्यादिति चिन्त्यम ॥३८॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

पूर्वसूत्रेण श्रुतपर्माशितृत्वं फलदान उपपत्तिलेन निरूपितम् ।
इह तु साक्षाच्छ्रुतिमेव फलदातृत्ववाचिकां प्रमाणयति । सा च,
स वा एष महानज आन्माऽन्नादो वस्तुदान इत्यादिरूपाचकारा-
त, सुखं दुःखं भवो भाव इत्युपक्रम्य, भवन्ति भावा भूतानां मत्त
एव पृथग्विधा इत्यादिरूपा स्मृतिः संगृहते ॥ ३९ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

अत्र कर्मवादी प्रसवतिष्ठते । ननु कर्मण एव फलमिति पक्षे-

दि * । पतेन प्रकृते ऐहिकामुष्मिकं फलं कर्मसचिवेभ्यसत्तद्देवेभ्यो
घा भगवतो वेति संशयः । तत्र सत्र तंपां तंपामुहूर्ष्यत्वेन श्रावणं
सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इन्यादिश्रुतिश्च सन्देहबीजम् । तेभ्य एवेति
युक्तं, प्रतिनियमितत्वादिति पूर्वपक्षश्च वाचितः । एकदेशामतमनूद्य
दूषयन्ति । * के चित्तिव्यादि * । * तत्त्वत्यादि च * ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ भाष्यमत्र निगदव्याख्यातम् ।

माध्वास्तु विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, रातिर्दातुः परीयणमित्युदा-
हरन्ति ॥ ३९ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ सूत्रं व्याकुर्वन्ति * अत्रेत्यादि *

उप्युपपासिश्रवणे तुल्ये । तथाहि । ईश्वरवादिनार्थि कर्मनिरपेक्षण तेन फलमिति न वक्तुं शक्यम् । विधिवैर्यर्थप्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गाभ्याम् । तत्सापेक्षत्वे तदेवास्तु कृतं तत्सापेक्षणे तेन । नचाचेतनं चेतनाधिष्ठितमेव कार्यक्षममिति केवलेन तेन न फलं सम्भवतीति वाच्यम् । कर्मस्वरूपं स्वर्गादिकं च न लोकसिद्धम् । किन्तु श्रुतिसिद्धम् । तत्र च स्वर्गादिफलसाधकत्वेनैवोत्पत्तिवाक्येष्वर्थवादेषु चापिष्ठोमेन स्वर्गकामो यजेत, अग्निहोत्रं जुहोति प्रजाकाम इत्यादि । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत् तेन स परमां काष्ठामगच्छदित्यादेषु कर्म श्रूयते । स च तत्साध्यत्वेनैव । एवं सति लोकेऽन्यथा दर्शनेऽपि धर्मिग्राहकप्रमाणेन तथैव सिद्धत्वान्नात्र काचन शङ्खा । ईश्वरवादिनो नियज्ञानादिमत्त्व इव । आमुष्मिकफलत्वेन तत्पतिबन्धकापगमे भवतीत्यावयोस्तुल्यम् । तस्याशुतरविनाशित्वेऽपि श्रुतिसिद्धकारणतानिर्वाहाय तदव्यापारोऽपूर्वं कल्प्यते ।

तुल्ये इति*तथाच्चात् एव, उपपस्तिश्रवणाभ्यामेव हेतुभ्यां धर्म फलकारणं जैमिनिराचार्यो मन्यत इति सूक्तयोजना । तदेतत्सौल्यं व्युत्पादयन्ति । * तथ्य हीत्यादि * । * प्रवृत्त्यार्ति * विध्यर्थज्ञानोत्तरप्रवृत्तेनुपपत्तिप्रसङ्गो दूषणान्तरमित्यर्थः । * इत्यादीति * कामनावतः कर्माधिकारश्चावणात् स्वर्गकामादिपदैः कर्मफलं श्रूयत इत्यर्थः । * सञ्चेति * । फलरूपः स्वर्गादिः । * अन्यथा दर्शनेऽपीति* राजादिश्चयः फलप्राप्तिदर्शनेऽपि । * अब्रेति * । वेदवोधिते कर्मणि तत्फले च । * नियज्ञानादिमत्त्व इवेति * धर्मिग्राहकेत्यादिकमत्रापि सम्बन्धते । ननु यदि कर्मणैव फलं तदा तदव्यवहितोत्तरं कुतो न जायत इत्यंत आह । * आमुष्मिकेत्यादि * । * तदिति * । स्वर्गादिरूपं फलम् । दूषणान्तरमाशङ्कः परिहरति । * तस्याभित्यादि * । तर्हि तौल्यान्त्रैकतरस्य फलहेतुत्वनिश्चय, उभयोः समुद्घयोः

अविषमादीश्वराद् विषयफलोत्पत्त्यनुत्पत्तिर्वैषम्यनैर्धृण्ये च स्यात्मा । अतः कर्मण एव फलमिति जैमिनिर्मनुते ॥ ४० ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्युदासार्थः । बादरायणस्त्वाचार्य इतः पूर्वोक्तमीश्वरमेव फलदत्तेन मनुते । कुतः? हेतुव्यपदेशात् । हेतुलेन श्रुतौ व्यपदेशादित्यर्थः । एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्नीषत, एष उ एवासाधु कर्म कारयति यमधो निनीषत इति श्रुतौ न केवलं कर्मकारयितृत्वमुच्यतेऽपि तु फलदित्सया तया तथात्वमतः फलदत्तमीश्वरस्यैव व्यपदिष्टं भवतीति नानुपपत्तिः काचिद् । नन्वीश्वरस्य स्वतः फलदाने समर्थस्य फलदित्सायां सखां कर्मकारणे को हेतुः? कार्यवैचित्र्यं च कथमिसादि चोद्यं निरस्तम् । विद्रूपमण्डने श्रीविह्लेन च । अतः सकामैरपि स एव भजनीयो नान्य इति सिद्धम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीवेदव्यासपतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

घेत्याकाङ्क्षायां स्वमतोपष्टम्भायाह । * अविषमादित्यादि * ॥ ४० ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ दूषणमाशङ्का तत्परिद्वारः प्रागेवोक्त इति स्मारयन्ति । * नन्वित्यादि * ॥ ४१ ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचित्वानेतत्पत्तिरसद्व्यध्वान्तस्य
पुरुषोक्तस्य कृतौ भाष्यप्रकाशो तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

पूर्वपादे जडजीवधर्मनिराकरणेन शुद्धस्यैव सच्चिदानन्दविग्रहस्तत्वं ब्रह्मणो निरूपितम् । इह तु ब्रह्मगता एव धर्मा विचार्यन्ते । ते चेद् एकस्मिन् वाक्य एव सर्वे पठिता भवेयुस्तदा न विचारणीया भवेयुर्विरोधाभावात् । पठिताश्च तत्त्वुपासनप्रकरणेषु

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ अथ तृतीयपादं व्याचिल्यासवः सङ्गतिष्ठोधनाय पूर्वपादार्थमनुवदन्तः प्रस्तूयमानस्यार्थमाहुः । * पूर्वपादेत्यादि * । उपनिषद् एव ब्रह्मणि मुख्यं प्रमाणमिति तासां यथा बोधकता स प्रकारः साधनाध्याये विचार्योऽन्यथा ब्रह्मबोधाभावे तद्विषयकमुपासनादिसाधनं न कर्तुं शक्येताऽपराधं वा दध्यादिति तदर्थं पूर्वस्मिन् पादे जडजीवधर्मनिराकरणेन तत्र प्रत्याख्यमानानां धर्माणां ब्राह्मत्वस्य ब्रह्मणो विरुद्धधर्माध्ययत्वस्य च व्यवस्थापनात् प्रपञ्चविलक्षणशुद्धसच्चिदानन्दविग्रहस्तत्वं ब्रह्मणो निरूपितम् । तेनैताद्वशतया ता ब्रह्म बोधयन्तीति सिद्धम् । इह तु ताद्वशब्रह्मगता एव धर्मा उपासनादेरन्तरङ्गसाधनत्वात् तच्छेषतया उपसंहाराद्यर्थं विचार्यन्ते । तथाच पूर्वस्यास्य च पादस्योपजीवोपजीवकभावः सङ्गतिरित्यर्थः । नन्वतीते पादे उभयलिङ्गाद्यधिकरणैर्विरुद्धसर्वधर्माधारब्रह्मस्वरूपबोधनेनोपनिषदां षोधनप्रकाराद्वधारणे धर्माऽसङ्गावशङ्कानिवृत्तौ पुनः साधनशेषतयाऽपि तद्विचारस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * ते चेदित्यादि * । ते चेत्स्था भवेयुस्तदा तत्त्वुपासने तेषामितरेतरविरुद्धानामपि, आसीनो दूरं व्रजतीत्यादिवद् ब्रह्मधर्मत्वेनोपादेयतया विरोधाभावाद्, अथ चेद् भावनादौर्धव्यं विभाव्यते तदापि, स्थितं व्रजन्तमासीनं शश्यानं वा गुहाशयमितिवद् कालभेदेन पर्यायभेदेन च भा-

कवचित् त एव, कवचिद् भिन्नः । यथा वाजसनेयिनः पञ्चाग्नि-
विद्यां प्रस्तुतं षष्ठ्यमन्यमर्तिं पठन्ति । तस्याग्निरेवाग्निरिति ।
छन्दोगास्तु पञ्चसंख्ययैवोपसंहरन्ति । अथ य एतानेवं पञ्चाग्नीन्
वेदेति । तथा प्राणसंवादे मुख्यप्राणादन्यांश्चतुरः प्राणान् वाक्-

वने विरोधाभावाश विचारणीयां भवेयुः । पठितास्तु न सर्वे एकत्र
किन्तु तत्त्वप्रकरणे कवचित् एव कवचिद्भिन्नः । यथा पञ्चाग्निविद्या-
यामन्यन्तरांशे त एव, षष्ठ्यस्त्वचिक इति भेदः । प्राणविद्यायामन्ये
प्राणास्त एव, रेतस्तद्विभिन्नमिति । एवं सत्यब्रह्मविद्यायां ब्रह्मतिश-
रीरांशे तौल्यं स्थानभेदेनाहरित्यहमित्युपनिषदोर्भेद इति । तथाच
तासूपासनासूपास्यविशेषणत्वादिना ब्रह्मपदस्याऽनुकृत्वात् तेषां
तद्धर्माणां च ब्रह्मत्वे ब्रह्मधर्मत्वे च सन्देहाद्विचारणीयाः । पादान्ते
ब्रह्मण एव सकलफलदातृत्वस्य विचारितत्वात् । षूर्वोत्तरकाण्डयो-
स्तु तेषु तेषु वाक्यंषु तत्त्वकर्मणा तत्त्वेवप्रीत्या तेन तेन तैस्तैः
फलस्य श्रावणात् कथं ब्रह्मणः फलदातृत्वमित्याकाङ्क्षायां तेन तेन
साधनेन तुष्टं ब्रह्मत्वे तैस्तैः रूपैः फलं ददातीति वक्तुं विचार्यन्त इत्यर्थः ।
यद्यपि प्राणादिविद्या न परविद्यास्तथापि प्राणादीनां ब्रह्मत्वेनोपास-
नस्य वाक्यान्तरेषुकृत्वात् नेषु च ब्रह्मशब्दस्य उभयितदक्षरमुद्दी-
र्थमित्यन्नोद्दीर्थशब्दवत् तद्विशेषणत्वेन कार्यरूपप्राणादिव्यावर्त्तनार्थ-
तायास्तं यथा यथोपासते तथैव भवति तद्वैतान् भूत्वाऽवतीति श्रु-
त्याऽध्यवसितत्वात् । प्राणादीनामपि ब्रह्माङ्गत्वेन तद्धर्मा अपि ब्रह्म-
धर्मा एव, परं न मुख्या इति ब्रह्मधर्मत्वज्ञापनायैतदुदाहृतम् । तथाच
यद्यपि ब्रह्मणि सर्वत्र सर्वे धर्माः सन्ति; तथापि तस्य तस्य संराख-
कस्य तत्त्वफलार्थं तांस्तानेव धर्मान् ब्रह्म प्रदर्शयति, न सर्वेषां स-
र्वानतस्तत्त्वुपासनायां ते त एव ध्यातव्यास्तत्त्वद्विधायकवाक्यानु-
रोधात् । तत्र छेदुक्तरीत्या संदेहस्तदोपासना न कर्तुं शक्येतेति
तदर्थं विचार्यन्त इति भावः । अत्र षष्ठ्याग्निर्वृहदारण्यके पञ्चमप्रपा-
ठके पठितः । पञ्चाग्नयस्तु छान्दोग्ये सप्तमे प्रपाठके । प्राणसंवादो-
पि छान्दोग्ये तत्रैव वृहदारण्यके तु पञ्चमं प्रपाठके द्रष्टव्यः । अत्र

चक्षुःश्रोत्रमनांसि पठन्ति । वाजसनेयिनस्तु तमपि न्यञ्चमं पठन्ति । अपरञ्च । अथवोपनिषत्सु क्वचिद् गोकुलवृन्दाकाननसञ्चरदगोप-रूपमनल्पकल्पद्रुमप्रसूनविरचितविचित्रस्थलीककालिन्दीसलिलक-ल्लोलसीङ्गमृदुतरपवनचलदलकविराजमानगण्डमण्डलवृत्तिमण्डित-कुण्डलप्रभानुभावितवामांसमिलन्मूर्द्धन्यमहापणिकमुरलिकामुखा-वलीमिलदतित रलकरकमलयुगलाद्यगुलीवशंवदीविघस्वरमूर्ज्ञना-मोहितव जवरीनर्तीम्बनीकदम्बकटाक्षकुवलयार्णितं, कचित् कोद-ण्डमण्डतभुजदण्डखीण्डतप्रचण्डदशमुण्डमतिविचित्रचरित्राभिरामं रामस्वरूपं, कीचिदीतकरालवदनीवत्रासितकमलाकमलासनवृष्टभा-इसनादिकं नृकेसारिरूपं, क्वचिदुरुक्रमादिरूपञ्च निरूप्यते । तथाच

पादे अपरविद्योक्ता एव धर्मा विचार्यन्ते, न परविद्योक्ता अपीति शब्दां निवारयन्त एव प्रस्तूयमानाधिकरणस्य विषयमाहुः । * अपरं वेत्यादि * । अयमर्थः । गोपालपूर्वतापिन्यां “सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाऽक्षिष्ठकर्मणे । नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे” इत्यादिना भगवतः कृष्णस्य परब्रह्मत्वमुक्त्वा, तदुहांवाच हैरण्यो गोपवेषमभ्रामं तरुणं कल्पद्रुमाश्रितं तदिह श्लोका भवन्ति । सत्पुण्डरी-कनयनमित्यारभ्य, चिन्तयश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसूतेस्त्यन्ते: स्वरूपं ध्यानफलं चोक्तम् । ‘कृष्णर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृति-वाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते’ इति चोक्तम् । श्री-भागवते च, कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्युक्तम् । दशमस्कन्धसुबोधि-न्यां च परब्रह्मत्वं व्युत्पादितम् । तथा रामतापनीये ‘रमन्ते योगिनो यस्मिन्नित्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनाऽसौ परब्रह्माभिधीयत’ इति श्रावणात् । श्रीमद्भाग्येरपि पञ्चमस्कन्धनिबन्धप्रकाशे ‘कदाचि-द्रामः पुरुषोक्तमावतार एवेति पश्चपुराणाद्वसीयते’ इति कथनात् । अग्निकुमाराणां च व्रजे वो मनोरथः संपत्स्यत इति श्रीरामेण वर-दानाच्च नवमस्कन्धे श्रीरामचरित्रे, ‘स यैः स्पृष्टोऽभिवृष्टो वा संवि-ष्टोऽनुगतेऽपि वा । कोशलास्ते ययुः स्थानं यत्र गच्छन्ति योगिनः’

द्रव्यदेवताभेदाद् यागभेदवद्धर्माणामावापोद्वापाभ्यां दृष्टादृष्टफल-
भेदाच्च वेदभेदे प्राप्ते ब्रह्मानेकत्वापत्तौ श्रुतिविरोधाद् विनिगम-

इत्यविशेषेण सर्वेषां मुक्तिदानाच्च श्रीरामस्य पुरुषोत्तमरूपत्वम् ।
नृसिंहस्वरूपं तु, नृसिंहविद्यावत्युत्कर्षविश्वान्त्या नृसिंहस्य परत्वम्-
वसीयते । तदिद्याया रहस्यत्वधावणाच्च । उरुक्कमरूपे तु विष्णुसु-
क्षश्रीभागवतादिषु अनन्तवीर्यत्वकथनात्, सत्यलोकस्यापकत्वरूपा-
ज्ञुतकर्मकथनाच्च परत्वं निरूप्यते । आदिपदेन नारायणानुवाकस-
द्विद्यात्मविद्याश्वेताश्वतराद्युक्तनारायणसदात्मरूपं शिवरूपमन्यज्ञ
तत्र तत्रोक्तं रूपान्तरं संगृहाते । चकारेण तत्र तत्रोक्तविभूतिरूपसं-
ग्रहः । तथाच श्रुतौ ब्रह्मणो नानारूपनिरूपणात् । तेषु किं समान-
त्वमुत कस्यचिच्छीघ्रं फलदातृन्वेन सुगमोपायैः फलत्वेन परमद-
यालुतया जीवापराधनिवारकत्वेनाधिक्यमिति संदेहाऽनपायात्तदर्थे
विचार आवश्यक इत्यर्थः । एवमत्र विषय उक्तः । तथाच पूर्वत्र
ब्रह्मप्राधान्येन विचारोऽत्र ब्रह्मरूपप्राधान्येनेति विशेषः ॥ संशयं
व्युत्पादयन्ति । * तथाचेत्यादि * । तथा तेन धर्मभेदप्रकारेण
द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेदवत् । यथा पूर्वतन्न आमिक्षाधिकरणे, तसे
पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्य-
आमिक्षावाजिनात्मकघनविरलद्रव्यद्वयरूपक एको याग उत याग-
द्वयमिति सम्बेदे द्रव्यदेवताविशिष्टायागान्तरविधौ गौरवं व्यापा-
रान्तरकल्पनापत्तिश्चेति न यागद्वयं युक्तं, किन्त्वामिक्षायाग एव
वाजिनं गुणो विधीयते । वाजिभ्य इत्येन च वाज आमिक्षारूपमन्नं
येषामिति योगेन पूर्वोक्ता विश्वेदेवा एवोपलक्ष्यन्त इति पूर्वः पक्षः ।
तत्रोत्पत्तिशिष्टामिक्षाद्रव्यावरुद्धे यागे उत्पन्नशिष्टं वाजिनं गुणत्वेन
प्रवेशं न लभते, निर्बलत्वात् । ततश्च तद् द्रव्यं स्वमम्बन्धिनं यागं
पूर्वस्माद्विनिति । वाजिपदं चाश्च रुदत्त्वाश्च योगेन विश्वान् देवान्
उपलक्ष्यिष्यति । योगस्य रुदितो नैर्बल्यात् । तथा सति विधिव्या-
पारान्तरयोः कल्पनस्य प्रामाणिकत्वात् कर्त्तृतं गौरवं न दोषायेति
द्रव्यदेवताभेदात् तत्र यथा यागभेदसद्वद्विषोपासनायां गोपालराम-

काभावात् सर्वेषामुपासनाविषयाणामब्रह्मत्वमापतितश्च । ननूपा-
सनाविषयाणामौपाधिकत्वाद् तेषाञ्चाविद्याकल्पितत्वात् तद्विशि-
ष्टानां तथात्वं युक्तमेव । नचैवं तनिरूपकाणां वेदान्तानामब्रह्म-
परत्वप्रसङ्गः । शुद्धस्य ब्रह्मणो दुर्ज्ञयत्वेनोपाधिविशिष्टोपासनंया
चित्तशुद्धौ सत्यां स्वत एव तज्ज्ञानं भविष्यतीत्येतत्तात्पर्यकत्वा-
दिति चेत् । मैवम् । समन्वयविरोधापत्तेः । तासां ब्रह्मविद्यात्वहा-

नृसिंहादिरूपभेदेन परस्परं तेषां भेदात् धर्माणामावापोद्वापाभ्यां
हष्टाहृष्टफलभेदाच्च प्रापञ्चिकानां मुरलीकोदण्डधरत्वादीनामावा-
पेन तद्विलक्षणानां सदेकरसत्वास्थूलत्वादीनामुद्वापेन चेत्येवं ताभ्यां
तत्तद्रूपगततत्तद्वार्मावापोद्वापाभ्यां च । साकारदर्शननिष्कलदर्शना-
ऽदिरूपयोर्हष्टफलयोस्तत्पदप्रापित्वाभावरूपयोरहृष्टफलयोर्भेदाच्च
ज्ञानवेद्यात् सर्वफलदातुत्वेन प्रतिपादितात् परब्रह्मणोऽपि सकाशाच्च
तत्तद्वाक्यवेद्यानां भेदे प्राप्ते तत्तद्वाक्येषु ब्रह्मत्वेनवोपासनस्य विहित-
त्वाद् ब्रह्मानेकत्वापत्तावेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिविरोधादुपास्यरूपेषु,
किं ब्रह्म, किञ्चेति विनिगमकाभावात् सर्वेषामुपासनाविषयाणाम-
ब्रह्मत्वमापतितम् । अतः किं सर्वेषामब्रह्मत्वमुत यागवद् ब्रह्मभेद,
उत सर्वत्रैकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यमिति संशय इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः ।
* नन्वित्यादि * । ननूपासना नाम चिन्ता-भावनाद्यपरपर्याया
शास्त्रप्राप्ता सविश्वयकज्ञानरूपा मनोवृत्तिः । ब्रह्म तु निर्विषयज्ञानै-
करस्म । न ताहृशनानाविधर्घर्मवत्तया वृत्तिविषयीभावितुमर्हती-
त्युपासनाविषयाणां धर्माणामौपाधिकत्वादौपाधिकानां चाविद्याक-
लिपितत्वात् तद्वर्मविशिष्टानां तेषां तेषां रूपाणामब्रह्मत्वं युक्तमेवे-
त्यर्थः । * नचेत्यारक्ष्य चेदित्यन्तम् * स्पष्टम् । एवमत्रैकः पूर्वपक्षः ।
तमन्योदूषयज्ञाह । * मैवमित्यादि * । न वेदान्तानामुक्तविधता-
त्पर्यकत्वेन ब्रह्मपरत्वं शक्यवचनम् । समन्वयविरोधापत्तेः । सर्वे
वेदा यत्पद्मामित्यन्तित्यादयः श्रुतयो हि, अणोरणीयान्महतो महीया-
नित्यादिभिर्विरुद्धधर्मश्रयमेवाशरीरमप्राकृततनुं सर्वान्तारं मृत्यूप-
सेचनकं ब्रह्म बोधवन्ति । तथा, अहश्यमग्राहमित्यादि प्रकृत्य, यथो-

मेश्व । श्रुतेः प्रतारकत्वापत्तेश्व । अपरश्च । “योऽन्यथा सन्तमा-
त्मानमन्यथा प्रतिपथते । किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहा-
रिणा” इतन्यथाज्ञानं निदन्ती श्रुतिः कथं फलसाधकत्वेन त-
तदुपासनां वदेत् । स्पष्टार्थानां श्रुतिवाक्यानां निर्णयमकृत्वा स-
न्दिग्धार्थानां ज्योतिराकाशादिशब्दानां तदाचक्त्वं न निर्णयाद्
भगवान् व्यासः । एव अस्त्युक्तरीसा यागवत्तेषां परस्परं भेदश्चा-

र्जनाभिः सृजते गृह्णते चेत्यादिभिः कारणत्वसर्वज्ञत्वादिकं तत्र व-
द्वान्ति । अक्षरम् अस्थूलम् अनण्वित्यादिना प्रपञ्चविलक्षणं प्रकृत्य
प्रशासितुत्वादिधर्मकं वदतीति विरुद्धधर्माध्रय एव ब्रह्मणि श्रुतीनां
सम्बन्धयात् त्वदुक्तरीत्याङ्गीकारे तद्विरोधापत्तेः । उपासनाविषया-
णामब्रह्मत्वे तद्वोधकानां ब्रह्मनिरूपकतया ब्रह्मविद्यात्वहानेः । च-
कारण, परं ब्रह्म परं धारेत्यादिस्मृतीना मपि विरोधात् । अन्यथा
सत्तो ब्रह्मणोऽन्यथा कथनेन तत्तच्छ्रुतेः प्रतारकत्वापत्तश्च । अथा-
स्तोक्तविषभोजनकथनवादिदं क्रममुक्तिहेतुत्वेन वदतीति न प्रतारक-
त्वमिति विभाव्यते, तदप्ययुक्तमित्याह । * अपरश्चेत्यादि * । यदि
तथा स्यात् तदा योऽन्यथा सन्तामित्यादिनाऽन्यथा ज्ञानं निन्दन्ती श्रु-
तिश्चित्तशुद्धिद्वारा क्रममुक्तिहेतुत्वेन तदुपासनां न वदेत् । आत्मा-
पहारणं महापापापादकतया चित्ताशुद्धिजनकत्वात् । किञ्च । इदं
व्यासस्यापि न सम्मतमित्याह । * स्पष्टार्थानामित्यादि * । यदि
हि तेषामब्रह्मत्वं व्यासोऽभिप्रयात् तदा कृष्णरामादिपश्चानि देवता-
त्वाचकानि ब्रह्मवाचकानि वेति सन्दिश्य तज्जिर्णयमपि किञ्चित् कु-
र्यात् । अतः श्रुतिविरोधो व्यासाशयविरोधश्च न वैयासदर्शनानु-
सारिणो युक्त इत्यर्थः । एवं तन्मतं दूषयित्वा स्वमतमाह । * एव-
श्च सतीत्यादि * । उक्तहेतुभिः सर्वासां श्रुतीनां ब्रह्मनिरूपकत्वेऽपि
सति उक्तरीत्या यागवद् धर्मभेदकृतधर्मभेदेनामिक्षावा जिनयागवत्
तेषां तत्तद्विद्यावेद्यानां परस्परभेद आवश्यक इति । अतो हेतोरुभ-
यतःपाशा रज्जुः । एतदङ्गीकारे भेदापस्या अयमेव स योऽयमित्यादि-

वश्यक इत्युभयतःपाशारज्जुरिति प्राप्तेऽभिधीयते । सर्ववेदान्तप्रस-
यम् । अनेकरूपनिरूपकैः सर्ववेदान्तैः प्रसयो ज्ञानं यस्य तथा ।
ब्रह्मणोऽनन्तरूपत्वेऽपि यानि यानि रूपाणि विविधैर्जीवैरुपासितुं
शक्यानि तानि तानि रूपाणि तैस्तैर्वेदान्तैर्निरूप्यन्त इति तावद्भू-
पात्मकमेकमेव ब्रह्मत्वर्थः । तत्र हेतुश्रोदनाद्यविशेषाद् इति । चो-
र्धीते कर्तव्यत्वेन बोध्यतेऽनेनेति चोदना विधिवाक्यमिति यावद् ।

भेदश्चुतिविरोधादेतदनङ्गीकारे चैकदेशिमतवद्भूपाणामविद्याकलिपत-
त्वापत्त्या चोभयथापि दोष इति प्राप्त इत्यर्थः । अत्र सूत्रप्रतीकमु-
पन्यस्य समाद्धते । * अभिधीयत इत्यादि * । सूत्रे व्यक्तिकरण-
पदो बहुव्रीहिः । प्रत्ययो विश्वासोत्पादकं ज्ञानम् । यद्यपि भाष्ये ज्ञान-
मेवोक्तं तथापि लोके प्रत्ययपदस्य विश्वासे प्रसिद्धत्वादक्रू शब्दम्-
हिम्ना तथा व्याख्यानेऽप्यदोषः । प्रतिज्ञा च ब्रह्मतदुपासनामयवि-
षयिणी बोध्या । मन्विद्मप्रतिज्ञावाक्यमुपासनापरतयैव व्याख्यातुमु-
चिम् । अतीतपादे ब्रह्मज्ञानप्रकारस्योक्तत्वात् । तेन निर्णीते वस्तुतस्ये
यथा ज्ञातस्वरूपस्य गुरुप्रभृतेरुपासनं क्रियते तद्वद्ब्रह्मोपासनस्य
कर्तव्यत्वेन विचार्यत्वाद्, न तु ब्रह्मपरतयाऽपि । तज्जानप्रकारस्य
प्रागेवोक्तत्वात् । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमित्यनन्तरूपभूतौ वृत्तिस-
द्धूनेचने मानाभावादसङ्कुचितवृत्तितया गणनापरिच्छेदरहितानां रूपा-
णां निरूपयितुमशक्यत्वाद्येत्याशङ्कायामाहुः * ब्रह्मण इत्यादि * तथा-
च विरुद्धधर्माध्ययतया सामान्यतो ब्रह्मज्ञानस्योक्तत्वेऽपि, फलमत-
उपपत्तेस्तियत्र ब्रह्मणःफलदातृत्वस्य निर्णीतत्वात्तत्र कथं फलं ददाती
त्याकाङ्क्षायां तेस्मैः रूपैसेन तेन साधनेब तत्तत्फलं ददातीति बोध-
यितुं तत्तत्फलसाधकोपासनार्थं तत्तद्वृपनिरूपणमिति प्रयोजनस्या-
नुक्तत्वेन तश्चिरूपणस्यावश्यकत्वात् सर्वेषां निरूपणाशक्यत्वेऽपि-
क्रियतां निरूपणे ऽनुपपत्त्यभावाच्चायमपि प्रतिज्ञार्थं इति भावः ।

नन्येवं हेतुबोधकपदासङ्गतिः । ब्रह्मणो निस्तत्वेन तज्जानस्य चा-
विधेयत्वेन 'पुरुषव्यापाराविषयत्वस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वादित्याश-
ङ्कायां हेतुमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति ।

* चोदयत इत्यादि * । तथाच यद्यपि ब्रह्मत्वेन ब्रह्मणो च चोदना-

तस्याविशेषादिसर्थः । यथैकस्तिमशग्निष्टोमे शास्त्राभेदेऽपि चोदना तथैव भवत्यग्निष्टोमेन यजेतेति । तथेहापि सर्वेषु वेदान्तेषु ब्रह्म-त्वेनैवोपासना विधीयत इति तथा । आदिपदात् साक्षात् परम्पराभेदेन मोक्षफलकत्वकथनमप्युपासनानामविशिष्टमिति प्रयोजन-संयोगः संगृहते ॥ १ ॥

विषयत्वं, तथाऽप्युपासनाविषयत्वादस्त्वेव तदद्वाराविषयत्वमित्यदोषः प्रतदेव बोधयितुं विभजन्ते * यथेत्यादिं * । इहापीत्यस्यैव व्याख्यानम् * सर्वेषु वेदान्तेभ्यति * । * तथेति * चोदनायामविशेषः । ननु शास्त्रान्तराधिकरणे केवलानां रूपादीनां व्यभिचारित्वं, हृदि-कृत्य, एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याऽविशेषादिति सूत्रे संयोगादि-रूपहेतुचतुष्येनाभेदः साधित इति प्रकृते एकेन हेतुना कथमभेद-सिद्धिरित्याकाङ्क्षायामाहुः । * आदीत्यादि * । अत्र भाष्ये रूपसंग्रहानुकिस्तु साध्यनिर्देशेनैव रूपस्यार्थादेव सिद्धिमभिप्रेत्य, सूत्रे चोदनायाः प्रथममुक्तिस्तु चोदनाविषयस्योपासनस्यापि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वज्ञापनेन तद्विषयस्य ब्रह्मणस्तदद्वारा तथात्वज्ञापनार्था । तेनान्येषां त्रयाणामपि सद्गृहः । अथवा चोदना च आदी च तत्समाहारश्चोदनादि । तस्याऽविशेषः समानत्वं चोदनायविशेषस्तस्मादित्यर्थो बोधः । तथाचैवं संयोगरूपचोदनात्मकहेतुत्रयस्यापि चोदनादिपदेऽभिप्रेतत्वात् सुखेनाभेदसिद्धिरित्यर्थः । आख्याया व्यभिचारिता त्वप्रेप्रदर्शनीया ।

एव आत् सूत्रे ब्रह्म तदुपासनं च सर्ववेदान्तप्रत्ययं तत्तदुपासमाधाक्येषु तत्त्वानाधर्मवत्तया प्रतिपादनेऽपि न भिद्यते । चोदनायविशेषात् यत्र चोदनायविशेषस्तदनेकवाक्यं व्यवनेकविधितयाप्रतिपादनेऽप्यभिन्नम् । नानाशास्त्रोक्तज्योतिष्ठोमादिवदित्यनुमानं सिद्धाति तेन ब्रह्मणस्तस्माक्ताकारस्य च साक्षात् पुरुषव्यापारविषयत्वाभावेऽपि साक्षात्कारसाधनभूतप्रमाणसम्पादनद्वारा ताहशबृत्सम्पादनद्वारा च चोदनासम्बन्धो वर्त्तत एवेति तथा पुरुषव्यापारस्यांपि सम्भवाद् द्व ब्रह्मपक्षत्वेऽपि न हेतोः स्वरूपासिद्धत्वमिति ज्ञेयम् । नचैवं सति प्रतिज्ञापि केवलविज्ञानपरत्यैव व्याख्यातुमुचितोति शब्दाम् । पक्ष-

भेदान्तेतिचेदेकस्यामपि ॥ २ ॥

ननु द्रव्यदेवताभेदाद् यागभेदवदुपास्यानां धर्मभेदेन मिथो-
भेदादुक्तहेत्वसिद्धिं भेदान्तेति चेदिसनेनाऽशङ्का तत्परिहारभाइ
सूत्रकार, एकस्यामपीति सूत्रावयवेन । यथैकस्यामपि गृहीतपोड-
शिकायामतिरात्रव्यक्तावऽगृहीतपोडशिकायाः सकाशाद् गुणा-
उधिक्येऽपि नाऽतिरात्रभिन्नयागत्वम् । अतिरात्रलक्षणकर्मेवाधि-
कृत्य तत्तद्रहणाग्रहणयोर्विधानादेवमिहापि ब्रह्मत्वाधिकृत्य तत्तद्व-
र्मवैशिष्ट्यावैशिष्ट्ययोरुक्तत्वात् ब्रह्मोपासनभिन्नत्वमुपासनामु-
त्तम् । तथाचं ब्रह्मधर्मत्वेनाभेदस्य विवक्षितत्वात् त्वदुक्तहेत्वसिद्धिः । एवं

वाचकविज्ञानपदाध्याहारापेक्षया पूर्वपादान्तिमसूत्रे जैमिनिमतोप-
न्यासे धर्मपदेन चोदनालक्षणतयाऽन्न विज्ञानपरामर्शवत् पूर्वं तु
बादरायण इति पूर्वपदोक्तब्रह्मणः संशिहिततया तत्परामर्शस्यापि यु-
क्तत्वाद् विद्याविचारस्य वेदाधीनत्वाच्च तत्परतया व्याख्यानेऽप्य-
दोषाद् ॥ १ ॥

भेदान्तेति चेदकस्यामपि ॥ अस्मिन् सूत्रे केचिन्नैकस्यामपी-
ति पठन्ति । अर्थस्तु तत्रापि तुल्यः । सूत्रप्रयोजनं बदन्तो व्याकु-
र्वन्ति * नन्वित्याप्ति * । * मिथोभेदादुक्तहेत्वसिद्धिमिति * पर-
स्परं रूपभेदाद्वेत्वेकदेशाभावेन पूर्वसूत्रोक्तस्य हेतोः स्वरूपासि-
द्धिम् । * इहापीति * उपासनावाक्येष्वपि । * नेत्यादि * न ब्रह्मणो
भिन्नत्वंमतस्तदुपासनास्वपि न भिन्नत्वमित्यर्थः । एवं सूत्रं व्याख्याय
सिद्धमाहुः । * तथाचेत्यादि * पोडशिग्रहणादिवक्तयोर्ब्रह्मधर्मत्वं
वेद्याभेदस्य विवक्षितत्वात् त्वदुक्तस्य भेदरूपस्य हेतोरेव प्रत्युत स्व-
रूपासिद्धिः । ब्रह्म तदुपासनं च न सर्ववेदान्तप्रत्ययं रूपभेदादिस्येवं
प्रतिसाधने धर्मभेदेन रूपभेदः साधनीयस्तत्र रूपभेदो धर्मभेदादा-
मिक्षादियागवादित्यन्न, न भेदोऽतिरात्रवदिति इष्टान्तेन हेतोः साधा-
रण्याद् व्याप्त्यत्वासिद्धिरिति तेन रूपभेदासिद्धौ प्रतिपक्षहेतोरेवा-

सति यत्रैकस्मिन्नुपासये रूपेऽन्यस्माद् रूपादधिका गुणा उच्यन्ते तत्र
तेषामुपसंहार उचित इति भावः । अत्रायं विशेषो द्वयः । उपास-
नाविषयेष्वाखिलेष्ववशिष्टं ब्रह्मत्वं ह्यात्मेष्वेकतरं रूपं य उपासे

सिद्धिः । अत एव गोपालोपासनायां, चतुर्मुजं शङ्खचक्रशार्ङ्गपथम-
दान्वितमिति चतुर्मुजध्यानमुक्त्वा, ध्यायेन्मनसि मां नित्यं वेणुशृ-
ङ्खधरं तु वेति द्विभुजध्यानमध्युक्तमतो न धर्मभेदाद्वृपभेद इति तर्वैव
दोषाद् रात्रान्तहेतुर्निर्दुष्ट इत्यर्थः । नन्विदं पूर्वपादान्त एव साध-
नीयम् । ब्रह्मणः फलदातृत्वस्य तत्रैवोक्तत्वात् । पादान्तरे तत्साधनस्य
किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणोपसंहारसूत्रविचारेण तदाहुः ।
* एवं सतीत्यादि * । * एवं सर्तीति * उक्तरीत्या वेदैक्ये विदैक्ये
च सति । * तत्र तेषामिति * न्यूनगुणकेऽधिकगुणानाम् । तथाच
गुणोपसंहारः प्रयोजनमेतत्येति तदर्थमत्र विचार इत्यर्थः । ननु उप-
संहारो नाम उप समीपे संहरणं, तत्र तत्रोक्तानां धर्माणां हेतुबला-
दावाप इति यावत् । तदत्र तत्तद्वाक्येऽनुक्तानां गुणानां तेन तेन हे-
तुना तद्वाक्योक्ते विषये सत्तामनुसन्धाय विशिष्टबुद्धौ विषयीकर-
णम् । एतच्चाये, न च । विशेषादिति सूत्रानन्तरं, दर्शयति सूत्राभासे
वक्ष्यते । अत एतदर्थत्वमेतदधिकरणस्य न युज्यते । अत्र हि सर्वेषां
मुपासनाविषयाणां ब्रह्माभेदाद् ब्रह्मत्वेन रूपैक्यस्य यथाकथंचिन्मो-
क्षफलकत्वाच्च प्रयोजनैक्यस्य सर्वत्रोपासीतेत्याविच्छोदनैक्यस्य ब्र-
ह्मत्वेनोपासनाद् ब्रह्मोपासनेत्याख्यैक्यस्य च सिद्धत्वात् सर्वासामु-
पासनानामैक्ये प्राप्ते सर्वत्र सर्वधर्मोपसंहारप्राप्तेतत्र तत्र तत्तद्वृप-
तत्त्वफलकथनाच्च भेदे प्राप्ते सर्वानुपसंहारस्यापि प्राप्तेभ्य तत्प्राप्त्य-
प्राप्तिविरोधादित्याकाङ्क्षायां, तथा यत्र ब्रह्मत्वेनोपासनं विधीयते त-
त्रैवं वेदैक्यात्सद्वाक्यवेद्यस्य गुणोपसंहारनिर्णयो भवति, यत्र पुनर्ब्र-
ह्मत्वेनोपासनं न विधीयते यथा प्राणविद्यादौ, तत्र ब्रह्मत्वेनोपासना-
या अभावेन वेदैक्याभावात् कथं निर्णय इत्याकाङ्क्षायां च सर्वात्रात्म-
न्यायस्य तौल्यादनेनैव निर्णयो विरोधाभावश्चेत्याशीयेनाहुः । * अत्रे-
त्यादि * अत्र गुणोपसंहारे वक्ष्यमाणरूपो विशेषः प्रयोजकभेदबला-

तस्य तत्र सर्वे गुणा उपसंहर्तुमुचिताः । यस्त्वनन्तेषु विभूतिरूपेषु,
अँगियेतदक्षरं ब्रह्मेति ज्ञात्वोपास्ते तस्य शाखान्तरीया अप्येत-
दक्षरोपासनप्रकरणोक्ता एवोपसंहर्त्तच्या, नान्ये । तद्रूपमधिकृतैव
तेषां गुणानां कथनात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । इयं तूपासनामा-
र्गीया व्यवस्थोक्ता । भक्तिमार्गीया त्वेतद्विलक्षणा, साऽप्रेवा-
च्येति ॥ २ ॥

उज्ज्वयः । उपासनाविषयेष्वखिलेष्ववताररूपेषु तुल्यं ब्रह्मत्वं वेदान्त-
वाक्यैरवधार्यम् । तेष्वेकतरं रूपं यो, ब्रह्मत्वप्राधान्येनोपास्ते तस्य त-
स्मिन् रूपे सर्वे गुणा उपसंहर्तुमुचिताः । उपसंहारप्रयोजकस्य विरु-
द्धसर्वधर्माश्रयब्रह्मस्वरूपप्राधान्यस्य तत्र तेनानुसंहितत्वाद्युक्ताः । प-
तदेवैतत्पादोपान्त्ये समाहारादिसूत्रद्वयं स्फुटीभविष्यति । यस्त्वन-
न्तेषु विभूतिरूपेषु वर्णात्मकौद्गुरादिषु तद्रूपप्राधान्यं ब्रह्मत्वस्व
मौणत्वं चानुसन्धाय उपास्ते तस्यान्यत्रिकास्तदीया एवोपसंहर्त्तव्या
नान्ये । तत्र हेतुः * तद्रूपमित्यादि * । * अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति *
प्रकरणानादरे तद्विरोधप्रसङ्गात् । तथाच तत्तद्रूपानुसन्धानकृतया
ध्यवस्थया विषयभेदेनोपसंहारानुपसंहारप्राप्त्यप्राप्तिविरोधाभावाद-
स्याधिकरणस्योपसंहारार्थत्वं सुखेन युज्यते । किञ्चान्यत्रापि तत्त-
द्विभूतिरूपवेद्यक्यादन्येषां च हेतूनां तत्र सत्त्वादनेनैव न्यायेन निर्णय
इत्यर्थः । अत्रोपासनामात्रनिर्णयो न क्रियतेऽपि तु यद् ब्रह्मप्राप्तिसा-
धनत्वेन विवक्षितं तस्य सर्वस्येत्याशयेनाहुः । * भक्तीत्यादि * ।
* अप्रेत्यति * । न वा प्रकरणभेदात् परेवरीयस्त्वादिवदित्यस्य
द्वितीयव्याख्याने । नचोपासनाऽतिरिक्ताया भक्तेऽप्रसिद्धत्वादप्रस्तुत-
त्वांश्च तदव्यवस्थास्मरणमाकस्मिकर्मिति वाच्यम् । गोपालतापर्नाये,
भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराशयेनामुभिन् मनःकल्पनमेव
तदेव च नैषकर्म्यमिति लक्षणभेदेन, समाप्तौ च, कृष्ण एव परो देव-
स्तं ध्यायेत् तं रसेत् तं भजेदिति ध्यानरूपोपासनातो भिज्जतया
विधानेन चोपासनाऽतिरिक्ताया भक्तेः प्रसिद्धत्वात् प्रस्तुतत्वात्
तदभावात् । एकस्मिन्नेव प्रकरणे सृष्टिकर्तृत्वादिना माहाभ्यस्या-

नन्दग्रिध्येमेवोद्दिश्य यावन्तो धर्मसैन्चिरीयके पठ्यन्ते,
तावन्तो वाजसनेयके । तथाच त्वदुक्तरीसा वाजसनेयिनां तद्भोप-
संहारोऽपि न्याय्यो भवेत् त्वेवं सः । शिष्टाचारादिविरोधात् ।
तथा पञ्चाग्निविद्यामधिकृसोक्तोऽपि षष्ठोऽग्निर्न च्छन्दोगैः शक्यत
उपसंहर्त्तुम् । तथैवार्थर्वणिकैर्नैकस्मिन् रूपे रूपान्तरधर्मा इति
प्राप्ते उत्तरं पठति ।

तम्बेवे प्रियत्वस्य च बोधनेन श्रुत्यन्तरेऽपि श्रुतीनां माहात्म्यज्ञान-
पूर्वकसुदृढस्नेहरूपभक्तावेव तात्पर्यावसायाच्च । ननु विहितावि�-
हितभेदेन भक्तिमार्गद्वैविध्यादत्र कस्य व्यवस्था वाच्येतिचेत् । श्री-
भागवते श्रीनन्दादीनां फलकथनेनाविहितभक्तेरपि प्रामाणिकत्व-
सिद्धौ मन्दमध्यमयोरर्थे तद्व्यवस्थाबोधनस्याद्यावश्यकत्वादुभयो-
रपीति बुद्ध्यस्व । ननु सूत्रकारेणेदं कुत्रोक्तं येनैवमुच्यते इतिचेत् ।
उच्यते । अग्रिमसूत्रेऽधिकारस्यानुपसंहारहेतुताकथनेनाप्त यथाधि-
कारनिर्णयमूच्चनात् सूचितमिति जानीहि । तस्माज्ञानं शङ्खोलशः ।
एव आस्मिन्नधिकरणे इदं सिद्धम् । यो देवानां नामधा एक एव,
एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्तीत्यादिश्रुतिभिः, येऽप्यन्यदेवताभक्ता
इत्यादिस्मृतिभिश्च भगवतः सर्वरूपत्वात् तेन तेन रूपेण भगवत्
एव तत्त्वफलदातृत्वं काण्डद्वये पुराणेषु चेति । तेनादित्याद्यङ्गोपा-
सनास्त्रापि ब्रह्मापासनात्वमेवति च सिद्धम् ॥ २ ॥ १ ॥

अतः परं ताः कथं कर्त्तव्या इत्याकाङ्क्षायामग्रिमसूत्रेषु तत्प-
कार उच्यते इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । तथेति
बैधर्म्ये हष्टान्तः । अयमर्थः । यथा कर्मणां बैलक्षण्येऽपि संयोगरूप-
चोदनाख्याविशेषादिति शाखान्तराधिकरणोक्तन्यायादैक्यम्, एव-
मुपासनानामपि तेनैव न्यायेनावान्तरैक्यमपि सिद्धम् । तथात्रास्यैव
हेतोर्गुणोपसंहारप्रयोजकतयाऽनेनैव हेतुना ज्योतिष्ठामादियागेषु शा-
खान्तरोक्तगुणोपसंहारोऽपि न्याय्यो भवेत् । तत्करणे शिष्टाचारवि-
रोधस्तद्विद्याशाखान्तरोक्तानादरे उपासनायामपि ज्ञदापत्या पञ्चा-
न्यादिविद्यासु षष्ठान्यायाद्यनुपसंहारापत्तिरथर्वणद्युक्तरूपेषु रूपा-

स्वाध्यायस्य तथात्वेन समाचारेऽधिकाराच्च

सववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

स्वाध्यायो वेदः स एकमेव कर्म शाखाभेदेन भिन्नभिन्नप्रे-
कारकं बोधयतीति तत्प्रयुक्तः सम्यग्भूतेऽग्निष्ठोमादिलक्षण आ-
चारे तत्तदङ्गाचारनियमोऽन्यूनानाधिककरणलक्षण इत्यर्थः । ताव-
द्विरेवाङ्गैर्यागसम्पत्तेरधिककरणस्याप्रयोजकत्वात् तावतामेवाङ्गा-
नां करणम् । ननूकं तदर्माणामप्युपसंहारस्त्वदुक्तरीसा सम्भव-
तीयत आह । अधिकारादिति । सर्वेषां शास्त्रिनां स्वस्वशाखोक्त-
कर्मण्येवाधिकारो न परशाखोक्तेऽप्यतोऽपि तथा नियमः । च-
कारात् स्वशाखोक्तात् कर्मणोऽतिरिक्ततत्करणे न्यूनकरणे च

न्तरधर्मानुपसंहारापत्तिश्चेति शिष्टाचारविरोधतौल्यं प्राप्ते तत्समा-
धानाय गुणानुपसंहारहेतुकथनेनोपसंहारप्रकारं घटनुत्तरं पठती-
ति बोध्यः ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्निय-
मः ॥ अत्र शाखान्तराधिकरणोक्तहेतोः पूर्वसूत्रे परामर्शात् पूर्वतन्त्र-
विचार्ये पूर्वकाण्डे च स्वाध्यायशब्दस्य वंदवाचकत्वेन प्रसिद्धेर-
स्मिन् सूत्रे तथात्वेनेत्यनेन तदुक्तस्य प्रसिद्धस्य प्रकारस्य, तन्नियम
इति तच्छब्देन तत्प्रसिद्धाङ्गाचारस्य च ग्रहणमित्याशयेन व्याकुर्व-
न्ति । * स्वाध्यायो वेद इत्यादि * । तावन्मात्रनिरूपणस्य यागे
तावदङ्गकरणनियमने शीजं स्फुटीकुर्वन्ति । * तावद्विरित्यादि । *
तथाच निरूपणप्रकारभेदस्य बाधकस्य सत्त्वान्वोपसंहार इत्यर्थः ।
द्वितीयं हेतुं व्याकर्त्तुमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । तथाच शा-
खान्तरीयप्रकारविशेषकथनस्योत्पन्नशिष्टग्रायत्वन् नैवल्यात् स्वल्प-
कर्मभिर्वाङ्गसनैयिभिसैत्तरीयाद्युक्तकरणे, अधिक तत्रानुप्रविष्टमिति
न्यायेन बाधाभावान्वचास्याप्रयोजकत्वमाशङ्गा हेत्वन्तरमाहेत्यर्थः ।
व्याकुर्वन्ति * सर्वेषामित्यादि * । अधिकारोपष्टमाय सम्मत्यन्तर-

यदस्यकर्मण ईसादि प्रायश्चित्तश्रवणमपि तमियमे हेतुः समुच्चीय-
ते । अत एव क्वचित् परशाखोक्तमपि व्यवस्थितविकल्पविषय-
त्वेन कल्पसूत्रे उच्यते । विकल्पे दूधयस्याशास्त्रार्थत्वमुपसंहारे दू-
धयस्यापि शास्त्रार्थत्वमतोऽपि नात्रोपसंहारशङ्का । अत्र हष्टान्तमाह
सववदिति । यथा सवा होमाः सप्तमूर्धादयः शतौदनपर्यन्ता वे-
दान्तरोदितत्रेताग्न्यनभिसम्बन्धादर्थवर्णोदितैकाग्निसम्बन्धाच्चार्थ-
णिकानामेव कार्यत्वेन नियम्यन्ते । तथा तत्त्वाखायास्तथात्वा-
तत्तदुक्त एव कर्मणि तत्त्वाखिनामधिकाराच्च स्वस्वशाखोक्ता-

माहुः । * अत एवेत्यादि * । यत उक्तहेत्वोरस्ति कर्मनियाम-
कत्वमत एव हेतोः क्वचिद् यथा, कुषुटोऽसीत्यहमानमादत्ते कुटुर्ह-
सीति वेत्यश्मादानमन्त्रे, यथा वा, उदितानुदितकालाभ्यां विकल्पि-
ते होमे, उदिते ज्ञहोत्यनुदिते ज्ञहोतीति तैत्तिरीयवाक्यद्वयोक्तं
व्यवस्थितविषयत्वेन तत्तत्कल्पसूत्रे उच्यते । यदि प्रकारभेदोक्ते-
धिकारस्य च नियामकत्वं न स्यात् तदा तत्र तत्र व्यवस्थाप्येत् ।
यदि तत्र न व्यवस्थाप्येत तदा विकल्पो वा उपसंहारो वा प्राप्नु-
यात् । तत्राद्ये पैच्छिकत्वेनाष्टदोषदुष्टत्वादुभयस्याशास्त्रार्थत्वम्, उप-
संहारे त् भयस्यापि शास्त्रार्थत्वम् । तथापि विरुद्धत्वात् कर्तुं न
शक्यमिति व्यवस्था आवश्यकी । अतो व्यवस्थावशादपि न कर्मण्यु-
पसंहारशङ्केति न पूर्वोक्तस्याप्रयोजकत्वमित्यर्थः । ननु यदा शास्त्रा-
भेदो न सिद्धस्तदा त्वधिकारनियामकत्वाभावादुपसंहारः स्या-
दित्यत आहुः । * अत्रेत्यादि * । ईद्वान्द्वपि स्थले हष्टान्तमुखेन निया-
मकमाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * यथेत्यादि * । यथा सवाः सम्ब-
ल्धभेदाच्चियम्यन्ते तथा विभागाभावदशायामपि तत्तद्वद् विद्य-
मानायास्तत्त्वाखाया एव नियामकत्वात् तथेत्यर्थः । एवमत्रोपसंहार-
हेतुः शोषितः । विरुपणप्रकारभेदादिवाधकराहत एव वैद्युभेद उ-
पसंहारप्रयोजक इति । एवं कर्मण्युपसंहारवाधकान्युक्त्वा तेषामुप-
संहारवाधकानामुपसंहारवाधकामपि तुक्त्यस्त्वात् सतत्वेति चक्षारेण ता-

दन्युनानतिरिक्तकर्मकरणनिधम इसर्थः । प्रकृतेऽपि यद्वयोपासना-
पकरणे यावन्तो धर्मा उक्तास्तस्मिन् रूपे तावद्वर्मवच्चेनैवोपा-
सना कार्या तद्वोधकप्रमाणानुरोधाद्, न तु रूपान्तरोपासनपकर-
णोक्ता साधारणधर्मत्वेनापि । तथा सति मत्स्योपासकस्य चाप-
शरादीकमषि भावनीयं स्यात् । पुरुषरूपोपासकस्य च लक्ष्यो-
जनायाभशृङ्गादिकम् । नन्वार्थविषेषानिषत्सु श्रीरामोपासनायां
यो वै ये मत्स्यकूर्माध्यवतारा भुर्भूतः सुवस्तस्मै वै नमो नमः
इति वाक्येन तदितरावताररूपत्वमुच्यते । तेन तद्वर्मवच्च-
मप्याक्षिप्यते ? । सरमाक्षिप्यते तद्वर्मवच्चम् । तत्रायमभिसन्धिः ।
परमकाष्ठापन्नं ब्रह्मस्वरूपमिदमिति ज्ञात्वा द्युपासना कार्या । तेनै-
तस्यैवान्येऽवतारास्तत्तद्वृपेण तानि तानि कर्माण्ययमेव कृतवानिति
शेयं परम् । न तु तस्मिन्नेव रूपेऽन्यावतारधर्मवच्चमपीति ।

सामर्थ्यश्च सङ्घहादेतांस्तत्रापि सङ्गमयन्ति * प्रकृतेऽपीत्यादि * ।
* तथा सतीति * तद्वोधकप्रमाणमनुरुद्धरा रूपान्तरासाधारणध-
र्मोपसंहारेऽङ्गीकृते सति । तथाचैवं तद्वावने निरूपणप्रकारभेदाद्विभि-
कारभेदसम्बन्धभेदरूपस्यानुपसंहारनियामकव्यस्यापि बाधापत्या अ-
पराध आपद्येतास्तथान भावनीयमित्यर्थः । एतदेवैतत्पादान्ते, न वा
तस्सहमावाश्रुतेऽग्निं सूत्रद्वये सेत्स्यति । अत्र वादी साम्बन्धिक-
नियमस्थापयोजकत्वं शब्दते । * नन्दित्यादि * । तथाचोक्तमन्त्र-
वर्णाच्छ्रीरामस्यावतारान्तररूपत्वे प्राप्ते तदुपासकस्य तथा भावना-
धिकारस्यादि प्राप्तौ मन्त्रलिङ्गविरोधाद् यो यत्सम्बन्धी तेन तस्स-
म्बन्धेव ग्राहमिति सांघनिकोऽनुपसंहारनियमोऽन्नाऽप्रयोजक
इत्यर्थः । अत्र तदुक्तमुपगम्य सूक्ष्मेक्षिक्या समादधते । * सत्य-
मित्यादि * । * तत्रायमभिसन्धिरिति * । आक्षेपश्चमाशयः ।
* कार्येति * । अवताररूपोपासनकेन कार्या । * इति ज्ञेये परमि-
ति * । मन्त्रेऽवताराणामेव तस्विद्विभानदर्शनात् तथा भावनीयम् ।
* अन्यावतारधर्मवच्चमिति * । लक्ष्योजनायामस्त्व-किणचक्रवस्त्वादि

तथाच तस्मिन्स्तास्मिन्द्वतारे तत्तद्धर्मवानिति श्रुत्या बोध्यते, न तु सर्व-
श्रापि । तत्र बाधकमुक्तमेव । प्राणाद्युपासनास्वेतावान् विशेषो, यथा
कर्मण्यतिरेके प्रायश्चित्तश्रवणं बाधकम् । श्रीरामस्वरूपाद्युपासनास्तु
चं तेनावतारेणाकृतकर्मणस्तत्र भावनेऽपराधो बाधको, योऽन्यथा
सन्तयात्पानभिस्यादिवाक्यञ्च । न तथा प्राणाद्युपासनास्तु अधिकगुण-
स्येतरत्रोपसंहारे किञ्चिद्बाधकं दृश्यत इति सत्कर्तुं शक्यते इति ।

कुतो न भावनीयमित्याकाङ्गायां तत्र हेतुमाहुः । * तथाचेत्यादि * ।
यथा तत्तच्छाखायां ज्योतिष्ठोमादिस्तत्रधर्मवान् बोध्यते तथा तत्त-
त्तापनीयेषु तत्तद्वतारे तत्तद्धर्मवानिति श्रुत्या बोध्यते, न तु सर्वत्र
तद्वानतस्तथा भावने शास्त्रातिकम इति तथा न भावनीयमित्यर्थः ।
नन्वाक्षेपे कथमतिकम इत्यत आहुः । * तत्र बाधकमुक्तमेवेति * ।
आक्षेपे निरूपणप्रकारभेदादित्रयरूपं बाधकमुक्तमेव । तथाच तस्य
यदि बाधकता नाङ्गीक्रियेत तदा शास्त्राकृतोऽग्निष्ठोमाद्यङ्गनियमः
सर्वेष्वव्याथर्वणिककार्यतानियमश्च भज्येत । अतस्तदभावायाश्रापि
तथा न भावनीयमित्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रोक्तहेतुना सर्वेक्यसिद्धौ सर्वत्र
सर्वगुणोपसंहारः प्राप्तस्तत्र समाचारसूत्रे निरूपणप्रकारभेदाधिकार-
भेदाधिकारभेदप्रायश्चित्तादिश्रवणसम्बन्धभेदानामतुपसंहारनिया-
मकत्वमाहतम् । तेन तच्छायिभिस्तत्तदधिकारिभिस्तसम्बन्धनिय-
ताः स्वाधिकारानुसारेण स्वशाखोक्ता गुणा उपसंहरतव्या, नेतर इति
सिद्धम् । तथा सति प्राणाद्युपासनायां शास्त्रान्तरोक्तगुणोपसंहारो न
स्यादित्यत आहुः । * प्राणादीत्यादि * । नन्व निरूपणप्रकारभेदरूपमुपसं-
हारबाधकमस्त्येवेति कथं बाधकाभाव इति वाच्यम् । कर्मणि न्यूना-
धिक्ये प्रायश्चित्तवदुपासनायां तथा भावने प्रायश्चित्ताध्वरणाग्निरू-
पणप्रकारभेदस्य प्रायश्चित्ताद्युम्भायकत्वं एव बाधकत्वं, नान्यथेति
तश्चित्तयात् । एवं प्रकारभेदेऽप्यधिकं तत्रानुप्रविष्टमिति न्यायेन दो-
षाभावात् तत्रत्यानां पदार्थानामबाधेनाधिकसंख्यायां न्यूनसंख्या-
या निवेशतस्तस्या अप्यबाधादधिकप्राणादिनिवेशेन पुरः स्फूर्त्तावभेद-
प्रतीताष्प्रायश्चित्तवदुपासनातो भिन्नतया तस्या बाधकत्वाभावात् । यो-

ननु पुरुषादिरूपस्य विग्रहस्यैव शुद्धब्रह्मत्वादयमेवावतारान्तरेष्वपि लीलाकर्त्तेति ज्ञानमनुपपन्नमितिचेत् । मैवम् । धर्मिग्राहकमानेनैकस्यैव शुद्धस्यैवानन्तरूपत्वेन सिद्धत्वात् । वस्तुन एव तथात्वाभ्यं काचिच्छङ्का । यथैकस्यैवान्योन्याभावस्यानन्तभावप्रतियोगिकतद्रूपत्वं तावत्प्रतियोगिकासन्ताभावरूपत्वं चाभावप्रतियोगिकान्योन्याभावासन्ताभावरूपत्वं चाभावाभावरूपत्वेऽप्यभावरूपत्वमेव चाङ्गीक्रियते, तथेहाप्यस्तु । अभावत्वस्याप्रयोजकत्वात् । धर्मिग्राहकमानस्यैव तथात्वात् । तच्च तैत्तिरीयोपनिषत्सु । अतः परं नान्यदणीयसः हि, परात् परं यन्महतो महान्तम् । यदेकमव्य-

अन्यथा सन्तमात्मानमितिवदोषबोधकवाक्याभावाच्च । अतः सुष्टुकं तत्रोपसंहारे न किञ्चिद् बाधकं हृश्यत इति । एवं प्राणादिविद्यासूपसंहारबाधकाभावेन तस्मिन् साधितेष्वपि परविद्यासु रूपान्तरे पूर्वोक्तरीतिकरूपान्तरगुणोपसंहारानुपपर्त्ति शद्गुत्ते । * नन्वित्यादि * ! * इति ज्ञानमनुपपन्नमिति * । रूपान्तरविग्रहस्यापि शुद्धब्रह्मत्वादयमेव तथेत्यंशेऽनुपपन्नमित्यर्थः । तत्र समादधते । * मैवमित्यादि * । धर्मिग्राहकं मानं हि, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति वक्ष्यमाणश्रुतिरूपं तेन । वस्तुन एव तथात्वात् । ब्रह्मण एकत्वादत्र प्रकरणिनः श्रीरामचन्द्रस्यैव भगवत्वेन श्रावणात् तस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वेन सर्वाकारत्वात् तस्यैव रूपान्तरेण तत्करणसम्भवेन न कापि शङ्केत्यर्थः । एतस्य बुद्धावारोहार्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्ति । * यथेत्यादि * । नियतपदार्थवादिमते भावमिन्नो निषेधमुख्यतिगोचरो य एको भावमेदपोऽन्योन्याभावपदार्थस्तस्यैव तादृशतादृशप्रतीतिबलेन अनन्तभावप्रतियोगिकेत्याद्युक्तप्रकारकतावद्रूपत्वं स्वीकृयते, न तु निरूपकमेदमादाय स्वरूपनानात्वम् । तद्वदत्र ब्रह्मण औपनिषदत्वेन तद्वाक्यस्यैव नियामकत्वात् स्वरूपैक्येऽप्यनन्तरूपतया, तत्त्वंलीलाकर्त्तृत्वेन ज्ञानं स्वरूपैक्यं चोपपद्यत इत्यर्थः । ननु यद्येवं तल्लीलाकर्त्तृत्वेन ज्ञानं स्वरूपैक्यं चोपपद्यं तर्हि रूपान्तरेणापि रूपान्तरलीलाकर्त्ता रूपान्तरेऽपि रूपान्तरधर्मवानिति भावने

क्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तादिसादिश्रुतिरूपं प्रसिद्ध-
मेव । अपरच्च । सर्वासामुपासनानां हि ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वेन
श्रुतौ निरूपणं क्रियते । यत्प्रकारिकोपासना विज्ञानहेतुः स प्रका-
रश्च निरूप्यते । एवं सखेकस्यां शाखायां कतिपयगुणनिरूपणं त-
दितरस्यां शाखायां तदतिरिक्तानामपि गुणनामित्यत्र कोहेतुरिति
पृच्छामः । उपसंहारेण प्राप्तिमनिरूपणे हेतुं चेद् ब्रह्मीषि, तत्र व-
दामः । एवं सांत न्यूनगुणनिरूपिका श्रुतिः स्वोक्त्तानपि गुणाभ्य-
वदेत । तथाहि । उपासनानां ब्रह्मविज्ञानफलकत्वस्य निर्णीतत्वाद्
तस्य चैकजातीयत्वाद् घटवत् कलृप्राशेषसाधनसाध्यत्वादशेषताच्च-
रूपिकैव श्रुतिर्निरूपयेद् । अन्या तृपासनाया नामोक्त्वोपासनीतेसेताव-
देव वदेद् । गुणानाक्षेपलभ्यत्वात् वदेत । उपसंहार्यानपि वा वदेत् ।
निरूपयति च गुणान्नोपसंहार्यान् । नच स्वस्वशाखामात्राध्येतृणा-

को दोषः । सर्वत्रोभयलिङ्गत्वाविरोधस्य प्रागेव निर्णीतत्वादिस्या-
शाङ्कायां तथा भावमे थ्रुतितात्पर्यविरोधरूपं दोषं स्फुटीकर्त्तुं प्रति-
ष्ठादिनमनुग्रहते । * अपरं चेत्यादि * । तत्रोत्तरमुद्भाव्य दृष्टयन्ति ।
* उपसंहारत्यादि * । * तत्र वदाम इति * । ताहश उत्तरे तधा-
निष्टापत्तिमुद्भावयामः । न वदेदित्यनेन गृहीतं विभजन्ते । * तथा-
हीत्यादि * । * तस्य चेत्यादि * । तस्येव ब्रह्मविज्ञानस्य त्वन्मते स-
र्वगुणोपसंहारेणकजातीयत्वाद् घटवत्कलृप्राशेषसाधनसाध्यत्वाद्
यथा हि घटः कारणसमुद्भायनैव जन्मते, न त्वंकेन तद्वत् त्वन्मते उपा-
सनाया अप्यशेषगुणानुसन्धानरूपसाधनसाध्यत्वादशेषगुणनिरूपि-
कैव श्रुतिस्तामुपासनानं निरूपदेयन्या तूकरीत्या वदेद्, शुणाँस्तु न
वदेदेव । उपसंहार्यानपि वा वदेत् । तैर्विना उपासनाया अस्ति-
त्तेः । निरूपयति च कतिपयानेव, न त्वशेषात् । तथाचोषसनाश्रुतौ
कतिपयगुणकथनमन्यथानुपपद्यमानं सद् रूपान्तरे रूपान्तरशीथगुणों-
पसंहारो दीषायेति कल्पयत्यतः श्रुतितात्पर्यविरोध एव दोष इत्य-
र्थः । तत्कथनस्य तात्पर्यान्तरमाशङ्का निषेधमिति । * न चेत्यादि * ।

मुकासनाभिद्वयर्थं सर्वशाखासूपासनशकारोक्तिरितिवांच्यद् । पर-
शाखाज्ञानेन तदुक्तगुणोपसंहारस्याप्यसम्भवेनोपासनाथा एवास-
म्भवापातात् । तस्मात् स्वस्वशाखोक्तप्रकारिकोपासनायामेव स-
र्वेषामाधिकारात्तयैव ब्रह्मविज्ञानं भवति । तैत्तिरीयाणां वाजसनेऽथि-
प्रभृतीनां चाद्विष्टोपसम्पत्त्या । स्वर्ग इव प्रकृते ब्रह्मक्यात्तनद्विज्ञानं
ब्रह्मविज्ञानमेव । न हि रूपरमगन्धादिमसां भुवि पुरुषभेदंनैक-
स्यैव चैकैकप्रकारकं यद्वज्ञानं न तद्वज्ञानम् । एतेनानन्तर्धर्मवत्त्वं
ब्रह्मणि ज्ञापितम् । तदुक्तम्, परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभा-

तथाचोपासनाया नाममात्रोक्तौ प्रकाराज्ञानात् तत्त्वाज्ञिनाम् उ-
पासनाया असिद्धेस्तदुपकाराय तथोक्तिरिति तु न वक्तुं शक्य-
मित्यर्थः । तत्र हेतुः । * परेत्यादि * । तथाचावै तात्पर्यकल्पनेऽपि
तावन्मात्रकथनानर्थक्यस्य त्वन्मते ताद्वस्थ्यमपरिहार्यमेवत्यर्थः ।
तर्हि किं तथा कथनस्य तात्पर्यमित्याकाङ्क्षायां मन्दाधिकारिणां
तावतैव फलसिद्ध्यर्थं तथा वदतीत्याशयं हृदिकृत्य तेन विवक्षितं
साधयन्ति । * तस्मादित्यादि * । * तस्मादिति * । त्वदु-
क्तस्य तथा कथनाशयस्यानुपप्रत्यात् । ब्रह्मविज्ञानं भवतीति ताव-
द्वर्मविशिष्टब्रह्मसाक्षात्कारो भवति । तत्र हषान्तस्तैत्तिरीयेन्यादि * ।
तथाच ब्रह्मणि सूर्वत्र सर्वधर्मसत्त्वेऽपि कृतिपयगुणोक्तिवलेन तत्रो-
कैरेव गुणैरुपासनायाश्चारितार्थ्यनिश्चयान्न रूपान्तरे रूपान्तरधर्मो-
पसंहारो युक्त इत्यर्थः । ननु ताद्वशस्य स्वल्पधर्मवत्ताज्ञानस्य ब्रह्म-
ज्ञानत्वमित्यत आहुः । * प्रकृतेत्यादि * । तथाचार्विज्ञातं विजान-
तामिति श्रुतेष्वानकृतपरिच्छेदो ब्रह्मणि नास्तीति यस्य भूयोर्धमव-
स्त्वेन ज्ञानं तस्यापि न पूर्णं ज्ञानमतोऽस्मिन्द्वानेद्वाचपि तुल्यावित्यर्थः ।
तेन सिद्धमाहुः । * एतेनेत्यादि * । * एतेवेति * । स्वल्पगुण-
ज्ञानतोऽपि फलार्थं तत्र तद तत्तद्वगुणकथनेन । अनन्तगुणवत्त्वे ध्रुति-
मपि प्रमाणयन्ति । * तदुक्तमित्यादि * । तथाच ब्रह्मणोऽनन्तर्धर्म-
वत्त्वेऽपि . तत्तद्वपोपस्तनया तत्तत्फलद्वानार्थं तत्र तत्र तांस्तानेव

विकी ज्ञानबलंक्रिया चेति । अत्र स्वाभाविकीति विशेषणादविद्याकल्पतत्वं शक्तीनां निरस्तम् । केचित्त्वार्थर्वणिकानां विधां

धर्मान् प्रकटयतीति तदृश्यवस्थास्मरणं युक्तमेवेत्यर्थः । ननु यदि स्वस्वशाखोक्तप्रकारिकायामेवोपासनायामधिकारो, न परशाखोक्तप्रकारिकायामितिचेत् तदा तैत्तिरीयाणां गोपालाद्युपासने, आर्थर्वणिकानामानन्दमयाद्युपासने वाऽधिकाराभावात् ततः फलं न स्यात् । नचेष्टापत्तिः । अन्यशाखायानामपि नृसिंहगोपालाद्युपासने भगवद्नुभावप्रसादादेवर्दैशनादितिचेत् । मैवम् । अत्र मन्दानामर्थे स्वशाखाक्तकरणाऽधिकारस्य कथनात् । तत उत्तमानामधिकगुणोपसंहारे स्वस्वरुचिगोचररूपोपासने च बाधकाभावस्य ब्रह्मणः सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वेनैव सिद्धत्वात् तैः स्वस्वशाखोक्तादधिकमपि कर्त्तव्यमिति बोधितम् । किञ्च । सर्वत्य स्वस्वशाखोक्तोपासनकरणे हि बीजं तत्तच्छाखायां तत्तदुपनिषद्निवन्धनम् । तच्च याद्वशयागात्मकस्थरूपं यच्छिरो भवितुं युक्तं तत्र तादृशब्रह्मस्वरूपबोधनार्थं तन्निवन्धनमिति निवन्धे, कर्मवद् ब्रह्मभेदाश्चेत्यस्य प्रकाशे श्रीमदाचार्यर्निरूपितम् । एवं सति यः स्वशाखाविहितकर्मप्रधान्येन स्वकामितफलसिद्धये उपासते, तस्य स्वशाखोक्तमेव कर्त्तव्यम् । कर्मणां कामाधिकारकत्वात् । यस्तृत्तरतन्त्रोक्तरीत्या नित्यकर्मणां सहकारित्वमवधार्य ब्रह्मप्राधान्येन तत्तद्रूपप्राधान्येन वोपासते, स तु तत्तदनुरूपं परशाखोक्तमुपसंहरताम् । इयमुपासनामार्गीया व्यवस्था । भक्तिमांगं तु स्नेहस्यैव प्राधान्येन विहितत्वादेगौणत्वान्नचाशङ्कन नचोक्तरम् । एवञ्च मन्दाधिकारिणां स्वस्वशाखोक्तब्रह्मज्ञानसिद्धावपि तावज्ञानस्याल्पत्वेन फले विलम्बः । अधिकज्ञानेनाधिकाधिकगुणोपसंहारेण विलम्बनिवृत्तिरिति सिद्ध्यति । ननु स्वाध्यायसूत्रस्य तथार्थवत्त्वे हि कर्मादिस्मरणेन तादृशोपसंहारानुपसंहारचिन्ता । तदेव दुर्धटम् । अन्यैस्तथा तदर्थानङ्गीकारादित्याकाङ्क्षायां स्वोक्तं सूत्रव्याख्यानं हठीकर्त्तुं शङ्करभास्कररामानुजाचार्याद्युक्तमेतन्सूत्रव्याख्यानमध्यसमझसमिति बोधनाय तदनुवदन्ति । * केचित्त्वार्थादि * । यद्यपीदं तेषां सूत्रविवरणं शाखान्तराधिकर-

प्रति शिरोव्रतापेक्षणादन्येषां तदनपेक्षणाद् विद्यभेदं इति प्राप्त उच्यते । स्वाध्यायस्यैष धर्मो न विद्यायाः । कथमिदमवगम्यत यतस्तथात्वेन स्वाध्यायधर्मत्वेन समाचारे वेदब्रतोपदेशनपरे ग्रन्थे आर्थर्वाणिका इदमपि वेदव्रतत्वेन समामनन्ति । नैतदचीर्णव्रतोऽधीत इति चाधिकृतविषयादेतच्छब्दादध्ययनशब्दाच्च स्वोपनिषदध्ययनर्धम् एवैष इति निर्दीर्घ्यते । तस्मादनवद्यं विद्यैकत्वमिति सूत्रार्थं वदन्ति । स चिन्त्यते । न हस्य विद्याधर्मत्वं विद्यभेदकम् । उक्तन्यायेनान्यत्रापि तदुपसंहारस्य वक्तुं शक्यत्वात् । नचा-

णस्य, विद्यायां धर्मशास्त्रमिति सूत्रस्य यच्छावरभाष्यं तच्छायामनुसरति । तत्र हि कारीरीवाक्यान्यधीयानास्तौत्तिरीया भूमौ भोजनमाचरन्ति, नेतरे । तथैकेऽप्तिमधीयाना उपाध्यायस्योदकुम्भमाहरन्ति, नेतरे । तथैकेऽश्वमधीयाना अश्वस्य वासमाहरन्ति, नेतरे इति धर्मभेदात् कर्मभेद आशङ्किते, विद्यायां धर्मशास्त्रमिति सूत्रेण विद्या वेदनमध्ययनमिति यावत्, तस्यायां धर्मो, न तु कर्मणः । तेनान्यधर्मस्यान्यभेदकत्वाभावान्न कर्मभेदकत्वमिति स्थितम् । तेन प्रामाणिकम् । तथापि सोऽथः सूत्रकारानुशयविरुद्ध इति तं स्फुटीकुर्वन्ति । * स चिन्त्यत इत्यादि * । * चिन्त्यत इति * । युक्तोऽयुक्तो वेति विचार्यते । हि यतो हेतोः । अस्य शिरोव्रतस्य विद्या धर्मत्वं निवार्य यदध्ययनधर्मत्वं व्यवस्थाप्यते तद्विद्याभेदकत्वाभावाय । तदस्य विद्याधर्मत्वं तु न विद्याभेदकम् । चोदनाद्यविशेषेण सिद्धेण सर्वासां ब्रह्मविद्यानामैक्ये प्राणाद्युपासनासु रेतःप्रभृतेरिव ब्रह्मविद्यास्वेतस्याधिकस्यानुप्रवेशोऽपि दोषो न भवतीत्युक्तन्यायेनान्यत्रापि तदुपसंहारस्य वक्तुं शक्यत्वात् । सिद्धेण च तस्य तथात्वे विद्याभेदकत्वस्याभावात् न चानुपसंहारार्थमेवास्य विद्याधर्मत्वाभावो बोध्यत इति वाच्यम् । भवन्मतेऽधिकरणोपक्रमोपसंहाराभ्यां विद्यैकत्वनिर्णयस्यैव सूत्रकारानुशयगोचरतया दृश्यमानत्वादेतद्विचारस्याकस्मिकत्वापातति । अतोऽस्य भेदकत्वमापाद्य ततोऽन्यधर्म-

उनुहसंहारार्थमेवातद्वर्मत्वं बोध्यत इति वाच्यम् । उपक्रमोपसंहारा-
भ्यां विद्यैकत्वनिर्णयस्यैव हृश्यमानत्वादुपेक्ष्य इव भाति । ननु
तदुक्तिर्था तथाऽस्तु, अतद्वर्मत्वबोधनस्यानुपसंहारार्थकत्वे काऽनु-
पर्पात्तिरितिनेत । उच्यते । सूत्रस्य तदुक्तार्थत्वे हि तत्त्वात्पर्य-
कल्पना । स एव च न साधीयान् । तथाहि । स्वाध्यायोऽध्येतव्य
इसादिषु स्वाध्यायशब्दस्य वेदवाचकत्वं प्रसिद्धम् । समाचार-
शब्दस्य विहितक्रियावाचकत्वं च । तत्रोभयोरपि मुख्योऽर्थो बा-
ध्यते । तस्मिन् सम्भवति तद्वाधस्त्वयुक्तः । किञ्चिवं, न त्व-

त्वसाधनेन तदसाधकत्वकथनमिति तदव्याख्यातः सूत्रार्थं उपेक्ष्य
इव प्रतिभातित्यर्थः । उक्तार्थस्य शावरभाष्यानुसारित्वेन प्रामाणि-
कतया तस्योपेक्ष्यत्वमसहमानश्चोदयति । * नन्वित्यादि * । अत-
द्वर्मत्वोक्तिः कथमप्यस्तु, तथापि तस्य तथात्वे काऽनुपपत्तिरित्यर्थः ।
तत्रोपेक्ष्यत्वबीजभूतामनुपपत्तिसुदृगाश्यन्ति । * सूत्रस्येत्यादि * ।
सूत्रस्य तदुक्तार्थत्वे हि शिरोब्रतोपदेशतात्पर्यकल्पना, सूत्रार्थं एव
तदुक्तो न युक्तः । तदुपपादयन्ति । * तथाहीत्यादि * । * तस्मि-
न्निति * । मुख्यार्थं । ननु सत्यमास्तु मुख्यार्थवाधस्तथापि फलमुखो-
न दोषायेत्यतो दूषणान्तरमादुः । * किञ्चेत्यादि * । तथाच तैर्हि
विद्यैकत्वसाधनायेदं सूत्रमेवं व्याख्यातम् । तथा सृति शिरोब्रतस्य
प्रकृतोपनिषद्विशेषसंयोगेनासङ्गीर्णतया पूर्वसूत्रोक्तहेतोर्दृढत्वे सम्प-
ष्ण, तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेतेत्यतच्छब्दो यथाऽस्यान्यब्रोपसंहारवा-
धकस्तथा, यत्रैतच्छब्दो नास्ति । यथा, प्रागतिथिभ्योऽभीयादिभ्यादौ
तादृशां धर्माणां त्वन्यत्रोपसंहारस्य प्राप्तावसरच्छाखान्तरीये क-
र्मणि विद्यायां च शाखान्तरीयतद्वर्मस्य रूपान्तरं रूपान्तरधर्मस्य च
प्राप्तिरित्यस्या आशङ्कन्या अनिवृत्तिस्तमान्मतान्तरीयव्याख्यानमुपे-
क्ष्यमेवत्यस्य सूत्रस्योक्तरीत्योपसंहारनियमबोधनेन विद्यैकत्ववाधक-
निरासार्थतयैव व्याख्यानमुचितमित्यर्थः । एवं मतान्तरं परिहृत्य पूर्वे
रूपान्तरे रूपान्तरगुणानुपसंहारे रूपमेदस्य निरामकताया उक्तत्वाद्

श्रीष्टोमभेदोद्दिश्येसादिनोक्ताशङ्काया अनिवृत्तिरिति । नन्वार्थर्वणोप-
निषत्सु पठयते, स होवाचाब्जयोनिर्यो ऽवताराणां मध्ये श्रेष्ठोऽवतार-
को भविता येन लोकास्तुष्टा देवास्तुष्टा भवन्ति, यं स्मृत्वा मुक्ता
अस्मात् संसाराद् भवन्ति कथं चास्यावतारस्य ब्रह्मता भवति । स
होवाच तत् हि नारायणो देव इत्युपक्रम्य मथुरास्वरूपं निरूप्य
निगद्यते यत्रासौ संस्थितः कृष्णः खीभिः शत्र्या समाहित इति
तेनास्यावतारस्याशेषावताराणां मध्ये श्रेष्ठयं निरूप्यते । श्रीभागवते-
ऽपि च, एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति गीय-
ते । पूर्वोक्तरीसा तु सर्वतुल्यता प्रतीयत इति नैकतरनिर्दारः ।
सम्प्रवति । किञ्च । ब्रह्मणो निरवयवत्वेनैकस्यांशित्कमन्येषां तदं-

त ऋपभेदं स्फुटीकर्तुं चिन्तान्तरमारभन्ते । * नन्वार्थर्वणोत्यादि । इयं
श्रुतिरूपतापनीस्या । तत्र हि दुर्वासाः स्वस्य भगवज्ञानं वक्तुं ब्र-
ह्मानारायणसंवादसुपाचिक्षेप । तत्र नाभिकमलाज्ञातोऽब्जयोनिर्ब्रह्मा-
एवं प्रश्नमुक्तवान् । अत्र यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् स को भवितेति
तच्छब्द अध्याहियते । तत्र श्रेष्ठचाभिज्ञापकं वाक्यं, येनेत्यादि, ब्रह्म-
ता भवतीत्यन्तम् । तथाच लोकानां देवानां तोषजनकः स्मरणेन
मुक्तिदाता यः स एव श्रेष्ठः । तस्य ब्रह्मता च केन प्रकारेणेति प्रश्न-
द्वयं सिद्ध्यति । तं होवाचेत्यादिना नारायणेनोत्तरमुच्यते । तत्र
मथुरास्वरूपनिरूपणं भूम्यामवतारज्ञापनार्थम् । कथं च ब्रह्मतेत्य-
स्योत्तरं, यत्राऽसौ संस्थित इत्यादिभिः शक्तिसहितचतुर्व्यूहरूपेणेति
सिद्ध्यन्ति । तेनैवमस्य श्रीकृष्णावतारस्य पूर्वोक्तं श्रेष्ठयं निरूप्यते
इति सिद्ध्यति । श्रीभागवते तु पुरुषांशावतारमध्ये, रामकृष्णाविति
भुवो भगवानहरन्दरमिति भूमारहारकयो रामकृष्णयोः पुरुषांशाव-
तारत्वमुक्तवा एते चांशकलाः पुंस इत्यनेन सर्वसाम्यं चोक्त्वा,
कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति केवलस्य कृष्णस्य परब्रह्मत्वमुच्यते ।
यदेकमध्यक्षमनन्तरूपमिति श्रुत्युक्तप्रकारिकया पूर्वोक्तरीसा तु तथा
प्रतीयत इत्येकः सम्बैहः । * किञ्चेत्यादिनोक्तस्तु द्वितीयः । एवं

शत्वमिसीपि वंक्तुपशक्यमिति प्राप्ते । अभिधीयते । सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिः, विशुद्धसत्त्वं तत्र धाम शान्तमिसादिवाक्यैरप्राकृतो भगवत्स्थानभूतः सत्त्वनामा भगवद्भर्मरूप एव कथनास्ति । याह-शेनैँ रूपेण भगवान् कार्यं कर्तुमिच्छति तादग्रहणं तं प्रकटीकृत्य तस्मिन् स्वयमाविर्भूयाऽयःपिण्डे वह्निवत्तत्कार्याणि करोति य-स्मिन् यस्मिन्नवतारे स सोऽश इत्युच्यते । तत्र हि विग्रहस्तत्रावि�-

प्राप्तम् । तथाच तापनीयानन्तरूपश्रुत्योरितरेतरनिरोधान्निरवयवत्व-बोधकनिष्कलश्रुतिविरोधाद्य श्रैष्टचादिनिर्दारासम्भवे धर्माणां मायिकत्वस्यैव शरणीकरणीयत्वात् स्वरूपपराणाम् अवतारान्तरे अवतारान्तरधर्मोपसंहारानुपसंहारचिन्तया अनुपयोगात् पूर्वोक्ताशङ्काया अनिवृत्तावप्यदोष इति मतान्तरीयव्याख्यानं साध्यवेति पूर्वपक्षाशयः । तत्र समादधते । * अभिधीयत इत्यादि * अत्र, सत्त्वं यस्येत्यादिवाक्यद्वये यथायथं, प्रियेति, विशुद्धेति विशेषणाभ्यां विवक्षितस्य सत्त्वस्य प्राकृतात् सत्त्वाद् व्यावृत्तिः क्रियते । मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकमिति, विलज्जमानया यस्य स्थानुमीक्षा-पथेऽमुयेति वाक्याभ्यां तस्या गुणानामप्रियत्वस्याविशुद्धत्वस्य बोधनात् । न च प्राकृतगुणातिरिक्तसत्त्वस्याप्रसिद्धत्वं शङ्खम् । सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणात्मय इति द्वितीयस्कन्धे प्राकृतव्यतिरिक्तानां गुणानां सिद्धत्वात् । यथा कार्पासे न हि सूत्रं, तदेव पुनः पौर्वापर्यमापद्यमानं सूत्रतामापद्यते, तथा भगवान्निर्गुणम् पुनर्गुणा इति तत्र विवरणात् । स च द्रव्यरूपः । अन्यथा तस्य मूर्तित्वधामत्वयोरनुपपत्तेः ।

रामानुजास्तु । शुद्धसत्त्वं नाम रजस्तमोमिश्रप्राकृतसत्त्व-विलक्षणसत्त्वगुणाश्रयो द्रव्यविशेष इत्यङ्गीकृत्य, स्वसत्त्वाभासक द्रव्यं त्रिगुणात्तद्विलक्षणमिति वाक्यं च तस्मिन् प्रमाणत्वेनाहुः । तस्यातिरिक्तत्वमेव, न त्वेतद्रपत्वम् । एवमेतस्योपायत्वं साधयित्वा तेनांशान् साधयन्ति * यादशेनेत्यादि * । स स इति * । अवैतारः । नन्वयःपिण्ड आविर्भूतस्य वह्नेर्वह्नित्वमेवोच्यते, न त्वंशत्वम-

भूतं ब्रह्मस्वरूपं च प्रतीयते विग्रहस्य सत्त्वात्मकत्वेन धर्मरूपत्वात्
तत्राविर्भूतस्यैव ब्रह्मत्वात् समुदितस्यावतारत्वेन गणनात् तत्रैक-
स्यैवांशस्य तद्रूपत्वं यत् तदेवांशत्वम् । यत्राधिष्ठानमनपेक्ष्य स्वय-
मेव शुद्धं साकारं ब्रह्माविर्भवति भक्तार्थं स स्वयं पूर्णो भगवान्

तः कथमेवमित्याशङ्कायामाहुः । * तत्र हीत्यादि * ! * एकस्यैवांश-
स्य तद्रूपत्वार्थमिति * । आविष्टस्यांशस्य ब्रह्मरूपत्वम् । तथाच विरु-
द्धधर्माश्रये ब्रह्मण्याकारानाकारत्वयोरुभयोः सत्त्वाद्यत्राऽनाकारेण
तेजोरूपेण प्रविशति सोऽशावतारः । इदमेव निबन्धे प्रथमस्कन्ध-
तृतीयाध्यायार्थविचारेणपि, सत्त्वात्मके शरीरे अलौकिकतेजसः स-
र्वदा संक्रमोऽवतारः, कार्यकाले संक्रम आवेश इति तद्देवकथन-
मुखेन द्वैषितम् । अतः परं श्रैष्टचबोधनाय मूलस्वरूपं विवृण्वन्ति ।
* यत्राधिष्ठानेत्यादि * । अधिष्ठानं सत्त्वाद्यात्मकं शरीरमनपेक्ष्य
स्वयमेव शुद्धसाकारं ब्रह्म आविर्भवतीत्यादिप्रकारेण पूर्णो भगवा-
नुच्यते । एतदेव पूर्णभगवत्वमेव श्रैष्टव्यम् । तापनीयवाक्येषु रा-
मादीनां ऋयाणां प्रणवमात्राद्यप्रतिपाद्यत्वमुक्त्वा तेन सत्त्वरजस्त-
मोऽधिष्ठानत्वं प्रतिपाद्य, अग्रे अहंग्रहोपासनायाम उत्तसत् सोऽहं
परं ब्रह्म कृष्णात्मको नित्यानन्दैकस्वरूप इत्यादिना निरधिष्ठानस्य
केवलनित्यानन्दैकस्वरूपस्य कृष्णात्मकस्यैव श्रावणादेतदेव श्रै-
ष्टव्यमित्यर्थः । यद्यप्येताद्वशत्वं रामनृसिंहतापिन्योस्तत्तत्स्वरूपे उ-
च्यते, कल्पभेदेन च तथा सिद्ध्यति । तथाऽप्युरुक्मावतारे देव-
मात्रकार्यार्थतायाः स्फुटत्वात् तेनावतारेण बलेनेवमुक्तेः स्फुटत्वात्
स्वल्पं मोक्षदातृत्वम् । श्रीनृसिंहस्वरूपे तु, यदिदं किञ्च जगत्
सर्वे प्राण एजाति निःसृतमिति कम्पनाधिकरणविषयवाक्योक्त-
न्यायेन मुक्तिदातृत्वं नृसिंहराजमन्त्रे स्फुटति, न तु सौम्यरूपतया-
सुगमोपायेन वा श्रीरामस्वरूपे तु बहुनां स्वल्पसाधनैव मोक्षदातृ-
त्वेऽपि सौम्यरूपत्वेऽपि भूयान् मर्यादानुरोधः । पुष्टिकार्यन्तु स्वल्प-
म् । श्रीकृष्णावतारे तु 'गोप्यः कामाद् भयात् कंसो द्वेषाच्छादयो
नृपाः । सम्बन्धाद् कृष्णयः स्नेहाद् यूर्यं भक्ष्या वयं विभो' इत्यादि-

उच्यते । एतदेव च ऐष्टुथम् । अत एव सर्वतः पाणिपादान्तत्वं स्वस्मिन् स्फुरं ज्ञापयितुं तोकादिभावेनार्विर्भूत्वतेन याह्याहृग्ली-लाविशिष्टं यद्यद्यात्यपौगण्डाद्यवस्थाविशिष्टं तत्तद्रूपं निसेपेति द्यं जानीमः । नचैवं सच्चिदानन्दविग्रहोक्तिः सर्वत्र विरुद्धा भवेदिति वाच्यम् । सत्त्वस्यापि भगवद्धर्मत्वेन सच्चिदानन्दरूपत्वादिविरोधात् । मन्त्राद्यधिष्ठातृरूपाणि तु विभूतिरूपाणि । एतच्च यथा तथा भक्तिहंसे प्रपञ्चितम् । तत्त्वं च प्रकाशश्रयवद्रा तेजस्त्वादितिन्यायेन भगवद्धर्माणामपि सच्चिदानन्दरूपत्वाद्वीनाधिकारिणामप्युपासकानां फलप्रेष्मूनां तत्कलदानार्थमैश्वर्यादिरूपे-

बाक्याद् बहुमिः प्रकारैर्मोक्षदत्त्वम् । तेन मर्यादाननुरोधश्चेत्याद्यनुसंधाय विशेषान्तरमाहुः । * अत एवेत्यादि * । एवमाविर्भूतशुद्धसाकारवद्यान्वादेव एवंरूपत्वं स्वस्मिन् स्फुरं ज्ञापयितुं वत्साहरणे, रासे, एकमौहूर्तिकनानान्वीविवाहे, नारदपरीक्षायां यथायर्थं तोकप्रौढराजभावेन बहुधा प्रकटो जातः । यदि हि तथा न स्याद्वतारान्तर इवाचाप्येवं न ज्ञापयेत् । नाप्येवं प्रकटो भवेत् । अतस्तथा प्राकृत्यमेव मूलरूपत्वमहामाहात्म्यादिगमकमित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः । * तेन याह्यगित्यादि * । * तेनेति शः । तोकादिभावेऽपि जृम्भाव्यादानदामोदरलीलासु सर्वात्मकत्वव्यापकत्वविरुद्धधर्माभ्युप्रदर्शनेन । तथाचैवं निरवयवत्वेऽप्युपाधीं प्रवेशतो बहुच्योगोलकघटाकाशादिवदशांशिभावावारिऋधाश्च प्रमाणविग्रहां, न वा कृष्णावतारश्चैष्ट्यविरोध इत्यर्थः । पुनः किञ्चिदाशङ्का परिहरन्ति । * नचैवमित्यादि * । ** एवमिति * । सत्त्वस्याधिष्ठानत्वं । * सर्वत्रेति * कल्पान्तरीयेष्ववतारेषु । एवं मूलरूपव्यवस्थामुक्त्या विभूतिरूपव्यवस्थामाहुः । * मन्त्रेत्यादि * । * भक्तिहंसे प्रपञ्चितमिति * । तद्यथा तथा भक्तिहंसविवरणे तदशिष्यो मथा स्फुर्द्युत इति ताभ्यामवगन्तव्यम् । विभूतिरूपस्वरूपमाहुः । * तत्त्व-

ण तत्र तत्र स्थितत्वमेव । नन्वेकस्यैव शुद्धस्यैवानन्तरंरूपत्वं भवते-
वाक्तमतो मत्स्यादिरूपेष्वापि नाधिष्ठानत्वेन सत्त्वं बहुतुं शक्यं, कि-
ञ्चन्त निराकारस्वभावत्वं ब्रह्मणः सिद्धघतीति सस्वाच्यवाहितप्रा-
कश्योक्तिरप्यनुपप्रेतिचेत । मैवम् । सत्त्वाधिष्ठानत्वस्य प्रमाण-
सिद्धत्वेनानपनोद्यत्वात । तच्चोक्तं, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमित्या-
दि । प्राकश्यं हि भक्तिनिमित्तिकम् । सा तु बहुविधेति तदनुरूपं
प्राकश्यमपि तथा । सर्गादिकार्येष्वाधिकृतानां भक्तानामितरासक्ति-
रप्यमतीत्युपाध्यन्तरितस्नेहवस्त्वाच्चानन्तरूपत्वेन मत्स्यादिरूपोऽपि
तदर्थं तुद्व्यवहित एव प्रकटीभवति । ये तु भगवत्स्वरूपमात्रास-

मित्यादि * । * तत्र तत्रेति * । उद्गीथादिरूपेषु । एवं रूपश्रयविभा-
गस्याप्रयोजकत्वं मन्वानश्चोदयति । * नन्वित्यादि * । * एव-
मिति * । सत्त्वस्याधिष्ठानत्वेनाकारसमर्पकत्वे । तथाच न्यायसिद्ध-
त्वाद्विभूतिरूपं तथाऽस्तु । मूलावताररूपं तु न तथा । वदतो व्याघा-
तादित्यर्थः । तत्र समादधते । * मैवमित्यादि * । * तत्त्वेति * ।
स्वतोऽनन्तरूपत्वे प्रमाणं च । आदिपदेन, क्षयं तमस्य रजसः पराक
इत्यादीनां सङ्घः । तथाच, यदेकमित्यादिश्रुतिषु तमसः परस्तादि-
त्यादिग्रहाविशेषणाद् ब्रह्मसम्बन्धिरूपादौ प्रकृतिसंसर्गराहित्यसिद्ध्या
आनन्दरूपममृतं यद् विभाति । आनन्दाऽमृतरूपं प्रणव षोडशान्ते
इत्यादिभिः सञ्चिदानन्दरूपताया ब्रह्मणः स्वतोऽनन्तरूपतायाच्च प्र-
माणसिद्धत्वात् प्रकारश्रयमपि प्रमाणसिद्धमिति न व्याघात इत्य-
र्थः । ननु भवतु त्रयाणां प्रामाणिकत्वं, तथापि कुञ्ज कथं प्रकटी-
भवतीति न ज्ञातुं शक्यते इति विशेषानवधारणाद् वृथैर्वायं वि-
चार इत्याशङ्काणां तदवधारणहेतुबोधनेन तां निवारयन्ति । * प्रा-
कश्यं हीत्यादि * । * प्राकश्यमपि तथेति * ये यथा मां प्रपद्यन्ते इति
भगवद्वाक्यात्तथा । तथाचैव भक्तिभेदाद्रूपभेदापि सुखेनावधार-
यितुं शक्य इत्यर्थः । तर्हि भक्तिभेदस्य कथमवधारणमित्यत
आहुः । * सर्गेत्यादि * प्रादुर्भवतीत्यन्तेन * ।
एवं प्राकश्यप्रकारव्यवस्थापनेन निराकारत्वशङ्काया अपि नि-

क्तास्तदर्थं स्वर्यमेवाऽतद्व्यवधानेन प्रादुर्भवति । एतेनैव निराकारत्वाशङ्कापि निरस्ता । एतेन सोपाधिस्नेहवदर्थमेव मत्स्यादिरूपप्राकृत्यस्य प्रमाणसिद्धत्वान्निरूपधितत्तदर्थमेव श्रीब्रजनाथप्राकृत्यस्यापि तथात्वात् सोपाधिस्नेहवत्स्वपि पुरुषार्थदानस्यानुषङ्गिकत्वात् पुरुषविध इति श्रुतेश्वैतदेव रूपम्, रसो वै स इयादिश्रुतिप्रतिपाद्यं निरूपधिस्नेहवतां विषयः । इदमेव च श्रैष्टुयम् । मत्स्यादिरूपं तु सोपाधितद्रुतामर्थं एव प्राकृत्यादिसव-

शृक्तिमाहुः । * एतैनेवेत्यादि * । भगवति प्रपञ्चैलक्षण्यस्य पूर्वपादान्त एव प्रतिपादिततया लौकिकाकारराहित्यमेव तत्र निराकारता, न तु यावदाकारराहित्यम् । उपाधिव्यवधानं तु शुद्धदर्शनयोग्यताभावेन हंतुभेदादतः प्राकृत्यप्रकारव्यवस्थापनेनैव यावदाकारशून्यत्वशङ्काप्यपासेत्यर्थः । एवं रूपविभागं रूपाणां स्वरूपं च विशदीकृत्य भगवति श्रीकृष्णरूपे यच्छैष्टुप्रचम, अन्यत्र यत् तद्राहित्यं तदुभयं व्यक्तीकुर्वन्ति । * एतेन सोपर्धीत्यादि * । एतेनेत्यस्याध्यवसीयत इत्यनेन सम्बन्धः । * तथात्वादिति * गोपालतापनीयवृहद्वामनीयसन्दर्भे, ता नाविद्वित्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् । सोपाधिस्नेहवत्सु मथुराद्वारकावतीप्रभृतिस्थेष्वपि तत्तत्पुरुषार्थदानस्य तत्तद्व्यूहेन कृततया आनुषङ्गिकत्वात् । आनन्दमयनिरूपणे, स वा एष पुरुषविध एवेति पुरुषविधश्रुतेश्च । एतदेवानन्दमयं रूपं, रसो वै स इत्याद्यानन्दश्लोकविवरणश्रुत्या प्रतिपाद्यं निरूपधिस्नेहवतां ब्रजस्यानां विषयः । इदमेव अधिष्ठानाव्यवहितकेवलानन्दमयतया मुख्याधिकारिप्रमाचिष्यत्वमेव तस्मिन्नवतारे श्रैष्टुचं परमं निष्कृष्टम् । मत्स्यादिरूपं तु सोपाधिस्नेहवतामेव विषयः । सोपाधिस्नेहवतां कार्यायैव प्राकृत्यात् । अतो न तेषु पूर्वोक्तरूपं श्रैष्टुचमित्येतत् सर्वं तत्तद्रूपभेदतत्प्राकृत्यहेतुभेदबोधकप्रमाणगणेनावधार्यते । अतो न कोऽपि शङ्कालेशः । तथाच यदि यावद्विशेषशून्यं ब्रह्म स्यात् तदा तथा स्यादपि । तच्च प्रागेव निरस्तम् । तथा सति विरुद्धधर्माधारस्यैवैवं स्वरूपनिर्दर्शरसिद्धौ धर्माणाममाचिकत्वेन वास्तवस्वात् त-

सीयते । एवं सति गुणभेदस्याऽप्रयोजकत्वात् सर्ववैदान्तप्रत्ययत्वं
ब्रह्मणो निष्प्रत्यूहम् ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

वेदैकत्वेन विद्यानामेकत्वं श्रुतिर्दर्शयति, सर्वे वेदा यत्पदमा-
मनन्तीत्यादिना । उपासनाप्रकारभेदेनोपास्यभेददर्शने दोषं च

दुपसंहारादिचिन्ताया अप्यावश्यकत्वादुक्ताशङ्का निवर्त्तनीयैवेत्यतो
मतान्तर्गीयमेतत्सूत्रव्याख्यानमुपेक्ष्यमेवत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * एवं
सतीत्यादि * पूर्वाक्तिरीत्या तत्तद्वेतुकस्य गुणानुपसंहारस्य रूपभेद-
स्य चावाधकत्वेऽनेकरूपतायामपि स्वरूपैक्यं निर्वाधं सति तत्तद्वृप-
गुणभेदस्य वेद्यभेदाप्रयोजकत्वाद् ब्रह्मणः सर्ववैदान्तप्रत्ययत्वं निष्प्र-
त्यूहम् । मायावादिमते तु धर्माणामौपाधिकत्वादुपाधीनां च भिन्न-
त्वादुपास्यरूपाणां चाब्रह्मरूपत्वान्न विद्यैक्यं स्वारस्येन प्रयोजयत्यत्र
तु ब्रह्मणः सर्वरूपत्वात् स्वारस्येनातोऽपि तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ अस्मिन्नाधिकरणे सर्वफलदातुः परब्रह्मणो वेद्य-
स्य तद्विप्रयकतया सर्वासां विद्यानामैक्यमवान्तरविद्यानामवान्तरैक्यं
च प्रतिपादितमिति निगमयितुं सूत्रं विवृणवन्ति । * वेदैकत्वेने-
त्यादि * । * इत्यादिनोति * । आदिपदेन मुण्डके ब्रह्मविद्यां प्रकम्य
तस्यामेव परापरविभागमुक्त्वा ब्रह्मवेदादिरूपा अपरा, अथ परा
यया तदक्षरमधिगम्यत इति तयोर्लक्षणाकथनेन सर्वासां ब्रह्मविद्या-
त्वं यद् वोधितं तस्य सद्गृहः । तथाऽन्यैरुपन्यस्तानाम्, एतमेव ब-
हवृत्तां महत्युक्त्ये मीमांसत एतमग्रावध्वर्यव एतं महाब्रते छन्दोगा
इत्यादीनां च सद्गृहः । तथाच श्रुतिरपि प्रत्यक्षा वेदैकत्वेन विद्यैकत्वं
दर्शयति । उपास्यभेददर्शने च दोषमतोऽपि निष्प्रत्यूहं ब्रह्मण स्तद्विधा-
नानां च सर्ववैदान्तप्रत्ययत्वमित्यर्थः ॥ अत्र आद्या श्रुतिः काठके-
डस्ति । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति प्रश्नमुपकम्य तदुत्तरत्वेनोक्ता
तत्र च सर्ववेदवीजभूतो य अङ्कारस्य तथात्वमुक्तम् । स च,
सधाम्नो ब्रह्मणः साक्षीद्वाचक इति प्रश्नांतरसिद्धिः । तथाचोङ्कार-

दर्शयति । यदी हेवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति । उदिसव्ययमप्यर्थकम् । तथाचाऽरमल्पमप्यन्तरं कुरुत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्य सर्ववेदबीजत्वात् तदर्थस्यैव सर्वत्र प्रसूतत्वात् सर्वस्यापि वेदस्य तद्वाचकत्वमिति वेदैकयेन विद्यैकयं सिद्धम् । द्वितीयां तैत्तरीयाणां ब्रह्मवित्प्रपाठकेऽस्ति । तत्र हहइयेऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने इति विशेषणचतुष्यविशिष्टं ब्रह्म, एतस्मिन्निति पदेन परामृश्यते । तथाच यच्छास्त्रीयसाधनमन्तरेणाहश्यं, यस्य चात्मान्यो नास्ति किन्तु तदेव सर्वासामात्मभूतमित्यनात्म्यम् । यत् पुनरंतदये,, तत्त्वेवभयं विदुयोऽमन्वानस्येत्यनेन यः पूर्वोक्तरूपं ब्रह्म युक्तिभिर्नानुचिन्तयति तस्यापि तद्वयमुक्तम् । ताहशत्वं च मूलरूपं पवेति तदवतारेषु यो भेदं कुरुते तस्य भयं भवतीति सिद्धचर्यति । तेन सर्वासां विद्यानां सर्वेषामुपास्यानां चैकयं सिद्धम् । अत्रैतद् बोध्यम् । अन्ये हि शाखान्तराधिकरणोक्तंतुना तत्त्वुपासनानामैक्यं साधयित्वा तस्यैक्यस्य तेषु तेषु गुणोपसंहारप्रयोजकत्वं घदन्ति । तदप्रयोजकम् । यासूपासनासु न कश्चिद् विशेषस्तास्वैक्यसाधनमन्यकम् । यथा ज्यैषु चश्चैषु गुणक्षणां पासनायाम् । यत्र च विशेषगुण उपसंहर्तव्यो यथा पञ्चाग्निविद्यादिषु तत्राधिकगुणोपसंहारप्रयोजकत्वात् सार्थकम् । गुणोपसंहारश्चेत् समाचारसूत्रोक्तंतुभिरेव सिद्धचर्यति, तदा पूर्वसूत्रे तत्साधनमन्यकम् । उक्तरीत्या सर्वासामैक्ये प्राप्ते सर्वत्र सर्वगुणोपसंहारप्राप्तेऽर्द्वारत्वात् । अतो ये ज्ञानमार्गीया ब्रह्मत्वप्राधान्येनोपासकास्तेषामेव तथोपसंहार इति पूर्वसूत्रतात्पर्यबोधनार्थमिदं सूत्रम् । ये पुनः सर्वत्र ब्रह्मत्वमनुसन्दधाना अपि तत्तद्वप्तप्राधानास्तत्त्वफलाकाङ्क्षणो वा तेषां तु समाचारसूत्रोक्तैरूपसंहारनियमहेतुभिरवान्तरैक्यमवधार्य, तत्त्वुपयोगिन एव गुणा उपसंहर्तव्या भवन्ति । एवं सति यदैक्यमन्यैः पूर्वसूत्रे विचार्यते तदस्माकं समाचारसूत्रे सिद्धतीति भिज्ञभिज्ञाधिकारसूचनार्थमेतत्सूत्रचतुष्यमिति वेदम् ।

शंकराचार्यांस्तु परस्य ब्रह्मणः पूर्वापरादिभेदवहितत्वात्

सैन्धवघनवदेकरसत्वाद्विज्ञानानां न तद्विषयत्वमतो ब्रह्मविज्ञानस्य
प्रतिवेदान्तं भेदः शङ्खितुं न शक्यते, नापि ब्रह्मविज्ञानस्य
चोदनाद्यविषयत्वादभेदः सिद्धान्तयितुम् । अविधिप्रधानैर्वस्तुपर्य-
वसायिभिर्हिवाकैव्रह्मविज्ञानं जन्यत इति, ततु समन्वयादित्युप्र
प्रतिपादितत्वात् । तत्कथमिमां भेदाभेदचिन्तामाचार्यं आरभत
इत्याशङ्खा, सगुणब्रह्मविषया प्राणादिविषया वेदविज्ञानभेदाभेदचि-
न्तेत्यदोषः । सगुणे हि ब्रह्मणि कर्मवदुपासनानां भेदाभेदसम्भवात्
कर्मवदेव चोपासनानां हृषादृष्टफलार्थचोदनाया अपि सम्भवात् स-
म्यग्नानोत्पत्तिद्वारेण केषाच्चिदुपासनानां क्रमसुक्तिफलत्वस्यापि स-
म्भवाच्च । तस्मात्तेष्वेवैषा चिन्तेत्याहुः । तदिदं प्रथमसूत्रपूर्वपक्ष-
भाष्ये एव समन्वयविरोधापत्तेरित्यादिना निराकृतम् ।

यत्पुनर्भासत्यान्तद् भाष्यतात्पर्यमुक्तम् । सावयवस्य ह्यवय-
वानां भेदात्तत्तदवयवविशिष्टब्रह्मगोचराणि विज्ञानानि भिद्येरन्नि-
त्यवयवा ब्रह्मणो निराकृताः, पूर्वापरादीत्यनेन । नच नानास्वभावं ब्रह्म
यतः स्वभावभेदाद्, विज्ञानानि भिद्येरन्नित्यत उक्तमेकरसमितीति ।
तदप्युभयलिङ्गाद्यधिकरणविचारं अनुच्छित्तिधर्मां, य इह नानेव पश्य-
तीत्यादिश्रुतीनां विचारेण विरुद्धधर्माधारत्वसाधनादेव निरस्तं ज्ञेयम् ।

भास्कराचार्यास्तु यदि विक्षेयं ब्रह्म सर्वत्रैकं तदा तद्विषयकं
ज्ञानसुत्पद्यते । कथं भिद्येत । नच बहूनि ब्रह्माणि सन्ति, येन तज्ज्ञा-
नानि भिद्येरन्नतः प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद इत्याशङ्खानुपपत्ता । नापि
चोदनाद्यविशेषादिति समर्थनं कर्त्तव्यम् । अचोदनालक्षणत्वाज्ज्ञान-
स्येत्याशङ्खा विज्ञानमिहोपासनमभिप्रेतम् । प्रथमं तावद् वाक्याद्
ब्रह्मस्वरूपविषयकं ज्ञानसुत्पद्यते । तच्च प्रमेयरूपावच्छेदकम् । घ-
टादिविषयकप्रत्यक्षादिज्ञानवद् । उपासनं तु निर्णीते वस्तुतत्त्वे प-
ञ्चात् क्रियते । यथा गुरुमुपासने राजानमुपास्त इति ज्ञानस्वरूपस्य
गुर्वादेहुपासनं भवति । तच्च विधिगम्यम् । यथा च तस्यावश्य-
कत्वं तथा चतुर्थस्याद्ये वस्त्यते । तस्मादुपपत्तेयं चिन्तेत्याहुः ।

इदं च सिद्धान्तेऽपि संमतम् ॥

भाष्यां रामानुजास्तत्त्वोरञ्जैत्यचिन्तायामुपपत्तिमविचारयन्तो-
ऽवसरसङ्गत्या विद्याभेदाभेदवेष विचारयन्ति । तत्रापि माध्वमते
उपासना नाम ब्रह्मजिज्ञासा समस्तसच्चाखाभ्यासरूपा, ध्वण-

मने इति शावत् । सा च भक्तिसाध्यत्वाज्ञानसाधनत्वाद्
भक्त्यनन्तरं ज्ञानात् पूर्वं विचार्यते । ध्यानाङ्गत्वात् । सैव प्रथमाधिकरणे
विचार्यते । समस्तसच्चाखश्ववणमननाभ्यां दुरोत्सारिता-
ज्ञानसंशयविपर्ययस्य ध्यानाधिकारित्वादिति । तत्र वेदोदितं ब्रह्म
विषयः । तत्किमेकैकेन सर्वशास्त्रोक्तं ज्ञातव्यं, स्वशास्त्रोक्तं वेति स-
न्देहः । सर्वशास्त्रोक्तं ज्ञातव्यमिति सिद्धान्तः । तेन वेदाभेदा-
द्विद्याया अभेदसिद्धिः । तत्र सर्वशास्त्रानामिदानीमप्रसिद्धत्वात्
सर्वपदे सङ्कुलेच्छत्वावश्यकः । अविज्ञातं विज्ञानतामिति श्रुत्या
ब्रह्मणो ज्ञानपरिच्छेदत्वं च श्राव्यते । अतो यथाधिकारं यत् सम्यग्
ज्ञानं तदेव युक्तम् । अन्यथा अशक्योपदेशापत्तिरित्यवधेयम् ।

रामानुजास्त्वत्र वैश्वानरविद्यां विषयत्वेनोदाहरन्ति ।

शैवस्तु दहरविद्याम् । स प्रतिशास्त्रं, भिन्ना अभिन्ना वेति
संशयः । शास्त्रान्तराधिकरणन्यायेन पूर्वोक्तरौ पक्षावित्याह ।

भिक्षुस्तु, ब्रह्मणि निरूपितेऽर्थतस्तद्विद्यापि निरूपितैव ।
ज्ञानस्य विषयमात्राधीनविशेषत्वात् तत् किमर्थं विद्यायाः पृथ-
ग्विचार इत्याशङ्क्य गुणोपसंहारानुपसंहारादिभिरेकस्मिन्नपि ब्रह्म-
णि प्रकारतो विद्यायां संशयसंभवाद्विचार इत्युक्त्वा तत्रादौ
ब्रह्मविद्याङ्गभूतानां गुणादीनां विचारार्थं तथा वेदविहितत्वं विना व-
क्ष्यमाणसर्वपापक्षयहेतुत्ववैधकर्माङ्गत्वादीनामनुपपत्तेश्च साक्षाकार-
साधारण्येन सकलब्रह्मविद्यासु विद्यादिकमस्तीति सर्ववेदान्तप्रत्य-
यसूत्रे विचार्यते । तथाच सर्वगृहमश्वा इतिवदत्र व्याप्यर्कमणि
द्वितीया । अतः सर्ववेदान्तस्थं प्रत्ययं विद्यां व्याप्य चोदनादि वक्ष्य-
माणविधिफलादिकं प्रत्येतत्यम् । अथवा सर्वे वेदान्तप्रत्ययाः विषय-
त्वेनास्य सन्तीति सर्ववेदान्तप्रत्ययम् । तथाच चोदनादिकं सर्व-
वेदान्तप्रत्ययविषयकमिति प्रतिज्ञा । यत्र यत्र विधिफलादिकं न भ्र-
यते तत्रापि कल्पनीयमिति यावत् । कुत एतत्? । अविशेषात् ।
चोदनादिमत्या वेदान्तान्तरोक्तविद्यायाः सकाशाद्वैलक्षण्यात् । स-
म्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदानौचित्यादित्येवं व्याख्याय सूत्रान्तरा-
ण्यप्यतस्मिन्नेवार्थे योजयित्वा सर्वस्मिन् वेदान्ते चोदनादिसाधना-
र्थमिदमधिकरणमित्याह । तत्र साक्षात्कारसाधारण्येन विद्य-
ङ्गीकारस्तु न युक्तः । नायमात्मा प्रवचनेन अवण्यायापि बहु-

उपसंहारोऽर्थमेदाद्विधिशेषवत् समानैँ च ॥ ५ ॥

ननु पूर्वसूत्रोक्तरीया गुणोपसंहारो न क्वचिदपि प्राप्तावसर इति सिद्धम् । हश्यते चोपसंहारः । श्रीरामोपनिषत्सु, यो वै ये मृत्युकूर्माद्यवतारा इसादिनोक्तावताररूपत्वस्य श्रीरामे, नमस्ते रघुवर्याय रावणान्तकराय चेयादिपु ते इति युष्मच्छब्दविषये श्रीवजनाथे रघुवर्यत्वादेरिसाशङ्का तत्प्रयोजकं रूपमाह ॥ उपसंहार

भिर्यो नलश्य इत्यादिषु दर्शनात्मकस्य लाभस्य जीवकृतसाधनासाक्षात्यताया वरणैकसाक्षात्यतायाश्च श्रावणं तत्कावृद्धानस्यापि दुर्लभत्वश्रावणेन च तत्साक्षात्कारस्य विधिविषयताया वक्तुमशक्यत्वात् । दर्शनस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वाश्च । नच द्रष्टव्यश्रुतिविरोधः । दर्शनानुकूलव्यापारे हशिधातोर्लक्षणया तत्र विषेश्वारितार्थर्येनाविरोधात् सूत्रव्याख्यानप्रव्यत एवायुक्तम् । साक्षात्कारवाक्येषुकृतीत्या विष्ययोगेन प्रतिज्ञाया बाधात् । विद्यासु वैलक्षण्यस्यापि तत्तदेशेन स्फुटतया हेतोरत्यभावाश्वेति द्विक ॥ ४ ॥

उपसंहारोऽर्थमेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ एवमुपासनानां द्विविधमैक्यमधिकारभेदेनोपसंहारं च संक्षेपेणोक्त्वा तत्र प्रपञ्चयितुमुपसंहारप्रयोजनं च वक्तुं सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ॥ ननु वेदैक्येन प्राप्ते सर्वत्र सर्वगुणानामुपसंहारे समाचार-सूत्रोक्तैर्निरूपणप्रकारभेदाद्विधिकारभेदासाधारणसम्बन्धिभेदैस्तत्त्वावारणं कर्मोपासनासाधारण्येन कृतम् । परं त्वेतावान् विशेषो यत् कर्मणि निरूपणप्रकारभेदो निवारक, उपासनायां तु रूपप्रकारभेदस्तथा तत्र दैह्योऽधिकार, इह त्वान्तरस्तत्र सम्बन्धीयात्, इह तु ध्येयत्वेनेषु आन्तरस्तथापि तेषां गुणान्तरोपसंहारवाधकता त्वविशिष्टेति तद्रीत्या यस्य कस्यचन वाधकस्य यत्र कापि सम्भवाद् गुणोपसंहारो न क्वचिदपि प्राप्तावकाशा इति सिद्धम् । तद्विरुद्धश्च श्रीरामतापनीयेऽवतारान्तरत्वस्य दशमस्कन्धीयाऽक्षरस्तुतौ च रघुवर्यत्वादेरूपसंहारो हश्यतेऽतो न पूर्वसूत्रोक्तं साधीय । इत्याशङ्का तत्त्विवृत्यर्थमस्मिन् सूत्रे वेदैक्यनिरूपणप्रयोजनं

इत्तदिना ॥ उक्तस्थलादेषु यः उपसंहारः स त्वर्यस्य पदार्थस्य भ-
गवद्गुक्षणस्योभयत्राप्यभेदादिसर्थः । नन्वेवं सति मत्स्ये शरचापा-
दिकं, पुरुषे च शृङ्गादिकं भावनीयं स्यादितिवेत तत्राह । विधि-
शेषवदिति । यथा विधिशेषाणामग्निहोत्रादीनामग्निहोत्रत्वादिल-
क्षणे धर्मे समानेऽपि सति स्वस्वशाखोक्तपकारकस्यैव करणं, ना-
न्यशाखोक्तधर्मोपसंहार एवमिहापि तत्तदवतारोपासकस्य तत्तद-

सूचयन्नुपसंहारप्रयोजकं रूपमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति ।
* उक्तस्थल इत्यादि * । तत्तत्त्वापनीये, इति रामपदेनाऽसौ, परं ब्र-
ह्माभिधीयते, तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत इति आवणा-
दकूरस्यापि भगवति परब्रह्मत्वशानस्य तत्स्तुत्यारम्भे उक्तत्वात्
तत्र योऽवतारान्तरत्वोपसंहारः स भगवद्गुक्षणस्य वस्तुन उभ-
यत्राप्यभेदमनुसन्धाय । अन्यथा तत्र परं ब्रह्मेति न वदेत । प्रयो-
जनाभावात् । तथाच येन ब्रह्मभेदस्तत्रानुसंहितस्तेनोपसंहारः
कार्य इत्येतदर्थमित्यर्थः । अत्र पूर्वसूत्रोक्तनियमभङ्गं शङ्कृते * नन्वि-
त्यादि * । * एवं सतीति * । ब्रह्मत्वेऽनुसंहिते सति । तथाचैवं
मत्स्यादिषु विरुद्धधर्मभावने प्राप्ते स्वाध्यायसूत्रोक्तनियमस्य भ-
ग्नत्वादग्निहोत्रादिष्वपि सर्वशाखोक्तधर्मकरणापत्तिः स्यादित्यर्थः ।
एतत्र समाधातुं सूत्रांशं व्याकुर्वन्ति । * यथेत्यादि * । विधिशेषा-
णामित्यत्र बहुवीहि: । आमनायस्य क्रियार्थत्वात् । *समान इति तुल्ये
चोऽप्यर्थे । एव च अर्थाभेदात् समानेऽप्युपसंहारां विधिशेषवदिति
सूचयोजना । तथाचाऽत्र श्रीरामादिष्ववतारान्तरत्वं तेन तेन रूपेण
तत्त्वकर्मकर्तृत्वमित्येवमुपसंहृतं, न तु अस्मिन् रूपे तद्रूपत्वंमत्तेन
रूपेण तत्त्वकर्मकर्तृत्वं वा । तदप्यधिकारभेदाद् ब्रह्मत्वानुसन्धान-
स्यैव मुख्यत्वेन तत्र ज्ञानमार्गीयाधिकारात् । भक्तिमार्गीयाधिकारे
तु मत्स्यादिरूपस्यैव प्राधान्येन सम्बन्धिप्राधान्याशोपसंहारः ।
अतः पूर्वसूत्रोक्तनियमस्याऽभङ्गात् त्वदुक्तरीत्या तद्वावनप्राप्ति-
ने वाऽप्तिहोत्रादिषु शास्त्रान्तरीयधर्मप्राप्तिरित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे
गुणोपसंहारप्रयोजनं न सुकृदं अवतीत्यतत्तदर्थे, तस्माद् भारत

साधारणधर्मवस्त्रेनैवोपासनं, नान्यावतारधर्मवस्त्रेनार्थीलर्थः । यद्वा
मत्वर्थीयो वत्प्रत्ययोऽत्र । तथाच विधिशेषोर्थवादस्तद्रत्समानं च
भवति यत्तत्र चोपसंहार इत्यर्थः । अत्रैव द्वेयम् । एकस्यां श्रुतौ
यस्य कर्मणो यत् फलमुच्यते तदितरस्यां तस्यां तस्यैव कर्मणस्त-
दितरत् फलमुच्यते । एवं सति द्वितीयश्रुत्युक्तफलकामनयाऽपि त-
देव कर्म कर्तव्यं भवतीति तत्फलसाधकत्वस्योपसंहारः । यथा
यद्वैश्वदेवेन यजते प्रजा एव तथजमानः सुजत इत्येका श्रुतिरस्य
यागस्य प्रजाफलकत्वमाह । यद्वैश्वदेवेन यजते अग्निमेव तत्संव-
त्सरमाप्नोति तस्माद्वैश्वदेवेन यजमानः संवत्सरीणाऽस्त्रिमाशास्त्र
इत्याशासीतेति द्वितीया श्रुतिराह । तत्रोक्तरीतिरिति । यत्तु वि-
धिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादिकर्म सर्वत्रेय-

सर्वात्मेत्यस्य सुबोधिनीमनुसृत्य व्याख्यानान्तरमाहुः । * यद्वेत्या-
दि * । * मत्वर्थीयो वत्प्रत्ययोऽत्रेति * । वत्सहशः प्रत्ययो वत्प्र-
त्ययः । सोऽत्र मत्वर्थीय इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे, विधिशेष इत्यत्र
षष्ठीतत्पुरुषः । समानपदमेकार्थकम् । चः समुच्चये । पतमर्थं, तथा-
चेत्यादिना गृहीत्वा विभजन्ते । * अत्रैवमित्यादि * । * तत्फल-
साधकत्वस्येति * । श्रुत्यन्तरोक्तफलान्तरसाधकत्वस्य । उदाहरण-
माहुः । * यथा यद्वित्यादि * । एते श्रुती तु तैत्तिरीयश्रावणप्रथम-
काण्डस्ये चातुर्मास्यप्रथमपर्वभूतवैश्वदेवयागस्य फलद्वयबोधिके ।
तत्र प्रथमा स्फुटार्थां । द्वितीयस्यां तु वैश्वदेवाख्यपर्वणः संवत्स-
राभिमान्यग्निप्राप्तिहेतुत्वात् तथागकाले तदीयसूक्तवाक्मध्ये, सं-
वत्सरीणामितिमन्त्रसूक्तवाकाऽशीश्चु होता आशासीतेत्यर्थः । * तत्रो-
क्तरीतिरिति * । एकस्य कर्मणो वाक्यद्वयेन फलद्वयश्चावणात्
फलद्वयसाधकत्वस्योपसंहारः । तथाच यथा तत्र तथा यस्यामुपास-
नायां फलद्वयं भृतं, यथा गोपालतापनीयं, यं मां स्मृत्या निष्कामः
सकामो भवति, अग्नाधा गाधा भवतीत्यादि, यो ध्यायति सोऽभृतो
भवतीति च । तत्र, च यथा यथोपासते तदेव भवति तद्वैतात्

र्थभेदादुपसंहार इति । तत्र साधु । अग्निहोत्रादेस्तत्त्वाखिनां स्वस्वशाखोक्तप्रकारस्यैव करणादतिरेके प्रायश्चित्तश्रवणाभ्नाऽन्य-शाखोक्तप्रमोपसंहारः शक्यवचनः । प्राणाद्युपासनास्वधिकगुण-स्येतरत्रोपसंहारे न किञ्चिद् बाधकं दृश्यते इति तत्र स कर्तुं श-क्यत इति चकारेण तदादयः संगृहन्ते । वस्तुतस्तु पूर्वमुच्चया-र्थश्चकारः । शाखान्तरोक्तप्रमोपसंहारप्रयोजनाभावस्य, स्वाध्या-

भूत्वाऽवतीति वाजसनेयिश्चुतेस्तत्त्वलदत्वस्योपसंहारस्तेन फलं वा कर्मसंन्निधाविति पूर्वतन्त्रीयाधिकरणसिद्धप्रयोगभेदबाधनार्थमेत-त्कथनमिति मम प्रतिभाति । एवश्चास्मिन् पक्षे उपसंहारोऽर्थभेदा-दिति भिन्नं वाक्यम् । तत्र च पूर्वोक्ताशङ्कानिरासाय अर्थयोर-भेदोऽर्थभेद इति विग्रहः । तथाच अर्थो ब्रह्मरूपवस्तु निरूपण-प्रकारभेदादिरूपवाधकचतुष्यनिवृत्तिश्च तयोरभेदमनुसन्धायेत्यर्थः तेन वस्त्वभेदऽप्युक्तप्रकारातिरिक्तप्रकारेण भावने पूर्वोक्तवाधक-चतुष्यापत्तेरुक्तरीत्या भावने च तन्निवृत्तेः सुखेनोक्तशङ्कानिरास इत्यर्थः । नन्वत्र परोक्तव्याख्यानं कुतो नाद्रियत इत्याकाङ्क्षायां, य-स्त्रियादिना तदनूद्य दूषयन्ति । * तत्र साध्वित्यादि * । तथाच शिष्टाचारविरोधादिभ्यस्तत्राद्रियत इत्यर्थः । नन्वयं दोपस्तवापि तुल्यः । प्राणादिविद्यासु पञ्चमस्य रेतसः पष्ठस्याग्नेश्च भिन्नशाखीय-त्वेनोपसंहारनिवृत्यापत्तरित्यत आहुः । * प्राणादीत्यादि * । * त-दादय इति * प्राणविद्यादयः । तथाच तत्र तदुपसंहारेऽधिकानु-प्रवेशन संख्याया अष्टाधे निरूपणप्रकारभेदस्यावाधकत्वात् कर्म-वन्न्यूनातिरेके प्रायश्चित्तस्य तत्राश्रवणात् सम्बन्ध्यभेदाच्च ने कि-ञ्चिद् बाधकमिति ता विद्या अनुक्तसमुच्चायकेन चेन संगृहन्त इति नास्मन्मते स दोषः । वस्तुतस्त्वस्याः, शङ्कायाः समाचारसूत्रविचारादेवानुदयात् पूर्वोक्तस्यार्थभेदस्यैव समुच्चायार्थश्चकार इत्य-र्थः । ननु ब्रह्मभेदस्यातीतपादे सिद्धत्वेऽप्यत्रारम्भे पुनस्तत्साधनप्र-योजनभूतस्योपसंहारस्यार्थादेव सिद्धेः प्राणादिविद्यासंग्रहस्यापि सिद्धेतत्सूत्रं व्यर्थमिति शङ्कायामाहुः । * शाखेत्यादि * ।

यस्य तथात्वेनेसत्र निरूपितत्वात् । उपसंहारवीजमनेन सूत्रेणोक्तम् ॥ ५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादितिचेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥ .

ननूपासनासूक्तन्यायेन गुणोपसंहारो श्वास्यानां ब्रह्मत्वेनैक्ये
सति भवति । मिथोविरुद्धानां गुणानां शान्तत्वक्रूरत्वतपोभोगा-
दीनामुपसंहारे क्रियमाणे स्वरूपाणामन्यथात्वम् अब्रह्मत्वं स्या-
दिसर्थः । तत्र हेतुः । शब्दादिति । एकत्वैकरसत्वादिर्थमनिरूप-
कश्चुतेरिसर्थः । समाधत्ते । नाविशेषादिति । एकरसत्वं यथा श्रु-
तिबलांचिर्णायिते तथा विरुद्धर्थमवत्त्वमपि तत एव तथेसर्थः । तेन
वस्त्वेव तत्ताद्वृमन्तव्यमिति भावः ॥ ६ ॥

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

* उपसंहारवीजमिति * । उपसंहारहेतोर्बाधकाभाववैशिष्ट्यरूपं
तत्त्वफलार्थत्वरूपं च वीजम् । तथाच न वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादितिचेन्नाविशेषात् ॥

ज्ञानमार्गीयोपासनायां सर्वगुणोपसंहारे बाधकमाशङ्का परि-
हरतीत्याशयेनाहुः * नन्वित्यादि * तथाच विरुद्धगुणोपसंहारे एक
रसतानिवृत्या अपेते ब्रह्मत्वेऽर्थाभेदरूपंहतोस्ततो निवृत्त्वादुपसं-
हार एव न स्यादिति भावः । समाधि व्याचक्षते । * एकेत्यादि * ।
सिद्धमाहुः । तेनेत्यादि * । तथाच शब्दबलकृतनिर्णयस्योभयत्रापि
तुल्यत्वात् सिद्धे ब्रह्मत्वेनाभेदे, एकोऽहं यहु स्यामिति श्रुत्या ब्रह्मैव
स्वेच्छया, विज्ञानमेकमुरुधेव विभातीति न्यायेन जीवप्रज्ञापराधा-
त् तथा भातीति ब्रह्मत्वप्राधान्योपासनायां नोपसंहारवाध
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥

पूर्वसूत्रे अन्यथात्वं शब्दादित्यंशेन यदाशङ्कितं तस्यैवास्मिन्

पूर्वसूत्रोक्ताशङ्कानिराकरणं वा विकल्पेन पूर्वोक्तात् प्रकाशन्तरेण कर्तव्यमित्याह । न चेति । तमेवाह । प्रकरणभेदादिति । अत्रायं भावः । श्रुतिप्रामाण्याद् यावत्तदुक्तर्थमवद् ब्रह्मेति-मन्तव्यम् । एवं सति यादशोऽधिकारिणो यादग्वेदं रूपं तादशस्य तस्य तादृक् तन्निरूपयर्ति प्रकरणभेदेन । तथाच ज्ञानप्रकरणे ज्ञानाधिकारिणो यादग्रूपं इयं तादृक् तस्मै निरूपयत्यदश्यमग्राह्य-मित्यादिरूपा श्रुतिः । भक्तिप्रकरणे तु भक्तेर्वद्विधत्वाद् यादग्याद्यभक्तानां यादग्यादक्तदनुभवविषयस्तादक्तादृक् तन्निरूपयति अर्थवर्णोपनिषदिति । अत्र दृष्टान्तमाह । परोवरीयस्त्वादिवदिति । अस्मिन् मे लोकेऽदर्शुक् स्यादिति कामवत आराग्रावान्तरदीक्षा

सूत्रे प्रकाशन्तरेण परिहारमाहेत्याशयेन व्याकुर्वन्ति * । पूर्वसूत्रेत्यादि * । विकल्पेनेत्यस्यैव विवरणं * पूर्वोक्तादित्यादि * । तथाच अन्यथात्वं प्रकरणभेदाद्वा नेति सूत्रयोजना । हेतुं विवृण्वन्ति । * अत्रायमित्यादि * । * उपनिषदितीत्यन्तम् * तथाच ब्रह्मणि सर्वंश्र सर्वंगुणसत्त्वेऽपि न सर्वंश्र सर्वं प्रकटयतीति प्रकरणभेदेन तत्तद्रूपतदीयतत्तदगुणकथनादवगम्यते । तथा सति तत्तदधिकारिणा तत्तदगुणा एव तत्र भावनीया इति स्वरूपाणामन्यथात्वाभावात् तस्मिस्तस्मिनुपास्यं रूपे तदेकत्वतदेकरसत्वयोरनपायाक्षाग्रह्यत्वम् । अत एव, अपि संराधनसूत्रे ज्ञानप्रसादेनेति श्रुत्या ज्ञानाधिकारिणो निष्कलदर्शनम् । भक्त्यधिकारिणोऽर्जुनस्यानेकधाद्वरेति स्मृत्या तदर्शनमुक्तमिति सङ्गच्छते । तस्माज्ञात्र शङ्कृत्यर्थः । * अत्र दृष्टान्तमाहेति * एवं श्रुत्याशये विनिगमकं दृष्टान्तमाहेत्यर्थः । विषयवाक्योदाहरणेन दृष्टान्तं विवृण्वन्ति । * अस्मिन्नित्यादि * इदं धाक्यं तैत्तिरीयसंहिताषष्ठिकाण्डद्वितीयाध्यायस्यम् । अर्थस्तु, अहीनाख्ये सोमयागं अहीनसत्रे च उपसर्वादिनसंख्यां पूर्वं विधाय तेषु दिनेष्ववान्तरदीक्षाङ्गवतपानस्तनसंख्यां विवक्षे । तत्राऽध्यान्तर-

पूर्वमुक्ता । तदग्रे परोवरीयसीमञ्चान्तरदीक्षामुपेयादृं यः कामये-
तामुष्मिन् मे लोकेऽदर्थुक् ८ स्यादिति चतुरोग्येऽथ त्रीनिथ द्वावथैक-
मेषा वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षेति पठितम् । अस्य दीक्षाप्रकरणे
पठितत्वाद् दीक्षां विनोक्तरीसा ब्रते तु न परोवरीयस्त्वमेवं भक्तिं-
प्रकरणीयानामर्थवर्णोपनिषदागुकरूपाणां न भक्तिरहितोपास्य-
त्वम् । ज्ञानसाधनत्वेन विष्णुस्मरणादावपि क्रियमाणे भक्तित्वं
नेति । अथवा पूर्वसूत्रेण सर्वरूपेषु मिथः सर्वधर्माणामुपसंहारः
मासः । स चैकान्तिकभक्तानुभवविरुद्ध इत्यत्र व्यवस्थितविकल्प-
माह । न वेसादिना । सर्वेष्ववतारेषु भगवदवतारत्वेन साधारणी
भक्तिर्यस्य स सर्वत्रोपसंहारं करोतु नाम । यस्त्वेकान्ती तस्य

दीक्षा द्विविधा । योऽस्मिन् लोके समृद्धिशीलं फलं कामयते त-
स्याराग्रावान्तरदीक्षा । सोमक्रयदिने सायमेकस्तनम् । अपरेषुः प्रा-
तद्वौस्तनौ सायं त्रीन् स्तनान्, परेषुः प्रातश्चतुस्तनान् । एवं पाने आ-
राग्रावान्तरदीक्षा सिद्ध्यति । सा पूर्वमुक्ता । आरंघलीवर्हप्रतोदनलो-
हे, तदद्वयं मुखं यस्याः सा आराग्रा । तदग्रे परोवरीयसीवाक्येऽन्या ।
तत्र विपरीतं व्रतम् । सोमक्रयणदिने चतुरः स्तनान् दुष्टुः, अपरेषुः
प्रातर्त्रीन् सायं द्वौ, परेषुः प्रातरेकमित्येवं दिनत्रय इति । तेन सिद्धमा-
हुः । * अस्येत्यादि * तथाच तत्तद्वक्तिमतां तथा तथोपासनापरि-
पाके तत्र ब्रह्मत्वस्यानुभवान्न ब्रह्मत्वशङ्कान्दद्यः । अभक्तशङ्कामात्रेण
तु न तत्र तद्बाध इति तेषां ब्रह्मत्वं निविद्मित्यर्थः । ननु ज्ञानार्थम्-
पि विष्णुस्मरणादेः क्रियमाणत्वात् कथं न तेषां रूपाणां भक्तिरहितां-
पास्यत्वमित्यत आहुः । * ज्ञानेत्यादि * इदं भक्तिहंसे प्रपञ्चितमतो
नान्न व्युत्पादयते । अथ पूर्वसूत्रेणैवोक्ताशङ्कानिवृत्तावस्य न तथाव-
श्यकत्वमित्यरुद्ध्या प्रकारान्तरेण सूत्रं व्याचक्षते । * अथेत्यादि *
* पूर्वसूत्रेणैति * उपसंहारसूत्रेण । * इत्यत्र व्यवस्थितविकल्पमा-
हेति * । इति हेतोरास्मिन् सूत्रे तथाहेत्यर्थः । व्यवस्थास्वरूपं स्फुटी-
कुर्वन्ति । * सर्वेष्वित्यादि * ।

स्नेहोत्कर्षेणान्तःकरणमेकस्मिन्ब्रेव रूपे पर्यवसितमिति रूपान्तर-
मन्तःकरणारूढं न भवत्वेवेत नोपसंहारसम्भावनापीति । तदेत-
दुच्यते । न वेत्यनेन । तत्र हेतुः । प्रकरणमेदादिति । श्रुता-
दिषु तत्तदधिकारिणमुद्दिश्य तत्तत्प्रकरणमुक्तम् । तेनात्र प्रकर-
णमेदेन अधिकार उच्यते । एवं सत्युपासकादिभ्य उक्तरीखो-
कृष्टाधिकारादिसर्थः सम्पन्नते ॥ परोवरीयस्त्वादिवदिति ॥ प-
रस्मात्परश्च, वराच्च वरीयानिति परोवरीयानुद्गीथः । तथाचाक्ष्या-
दित्यादिगतहिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टोपासनाया अप्युद्गीथो-
पासनत्वेन साम्येऽपि सर्वोत्कृष्टत्वेनैवोद्गीथो भासत इति, न
हिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणोपसंहारः परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टोद्गीथो-
पासनायामेवं प्रकृतेऽपीति ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

* तदेतदिति * व्यवस्थितं विकल्पनम् ।

* तत्र हेतुरिति * व्यवस्थायां हेतुः । नन्वस्तु व्यवस्थायाम-
धिकारमेदस्य हेतुत्वं तथाप्यनुपसंहार उत्कृष्टाधिकारो हेतुरिति
कथं गम्यते इत्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तेन गम्यते इति दोधनाय दृष्टान्तमु-
पन्यस्य व्याकुर्वन्ति । * परस्मादित्यादि * । छान्दोग्ये प्रथमप्राप-
ठके प्रवाहणेनोद्गीथकुशलतमेनोद्गीथविद्यासमाप्ताबुक्तम् । आकाशो
हैवेऽयो ज्यायानाकाशः परायणं, स एष परोवरीयानुद्गीथः स ए-
षोऽनन्त इति तद्विद्यायामेवाक्ष्यादित्यादिप्रतीकोपासनाप्युक्ता । अत-
स्तत्र हिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणसत्त्वेऽपि सामगतिपरंपराविश्वान्तिश्वान-
भूतपरोवरीयस्त्वगुणविशिष्टोपासकस्य ते गुणा नैतस्मातुत्कृष्ट-
त्वेन भान्तीति न तदुपसंहारस्तथा तत्तदेकान्तिन उपास्ये रूपे गुणा-
न्तरसत्त्वेऽपि तेषामुत्कृष्टत्वेन भानाभावान्नोपसंहार इत्यर्थः ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ पूर्वसूत्रेऽधिकारमेदेनोपसं-
हारानुपसंहारौ व्यवस्थापितौ । तां व्यवस्थामेवं द्रष्टव्यितुं किञ्चिद्वा-

एकान्यनेकान्तिनोरपि श्रीरामोपासकत्वादिसंज्ञा त्वविशिष्टेये-
कान्तिनोऽप्युपसंहारो युक्त इयाशङ्कोत्तरं तु, न वा प्रकरणभेदा-
दिसनेनैवोक्तम् । संज्ञा तु लौकिकी, अधिकारस्त्वान्तरः । स एव
बलीयानिति । संज्ञैकत्वस्य हेतोरन्यव्यभिचारमाह । अस्ति तु तद-
पीति । प्रमितभेदेष्वप्युपासनेषु परोवरीयस्त्वादिषु संज्ञैकत्वमुद्गी-
थोपासनेऽप्यस्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

शङ्कुन्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याकुर्वन्ति । * एकान्ती-
त्यादि * ऋपप्राधान्यवानेकान्ती, ब्रह्मत्वप्राधान्यवानेकान्ती । तयो-
रुक्तसंज्ञैकत्वेनोपसंहारप्रयोजनकहेतुचतुष्यसिद्धौ रूपप्राधान्यकृता-
धिकारमात्रस्याप्रयोजकत्वात्तथेत्याशङ्कोत्तरं त्वतिप्रसङ्गवारकतया-
ऽवश्यकत्वेन अधिकारस्योपसंहारनियामकतासमर्थनातुकम् । * सं-
ज्ञैकत्वस्येत्यादि * अधिकारस्यान्तरत्वेऽपि प्रमाणेष्वगणनात्र संज्ञातो
बलीयस्त्वमित्याशङ्कुन्य तस्य तथात्वमाहेत्यर्थः । * प्रमितभेदेष्वित्या-
दि * छान्दोग्ये उर्मित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्युद्गीथावयवं प्रणवं
प्रस्तुत्य तस्य रसतमत्यादिगुणोपव्याख्यानपूर्वकं, दंवासुराः संयतिर
इत्यादिना, अथ ह य एवायं मुरुयः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाश्चक्रिर इ-
त्युद्गीथावयवप्रणवविषयमुपासनमुच्यते । तथा आदित्यादिपुरुषप्र-
तीककम् । तथा आकाशमुपक्रम्य परोवरीयस्त्वगुणकम् । वाजस-
नेयके तु, हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति कृत्स्नमुद्गीथं प्रस्तुत्य,
अथ हेममासन्यं प्राणमुच्चुस्त्वं न उद्गायेत्यादिना कृत्स्नोद्गीथविषय-
मासन्योपासनमुच्यत इति प्रकरणभेदविषयभेदाभ्यां प्रमितभेदेष्व-
पि तेषु सा संज्ञाऽस्ति । उपसंहारहेतुर्विद्यावेद्ययोरभेदस्तु नास्तीति न
संज्ञामावेणोपसंहारः प्रयोक्तुं शक्यतेऽतो न पूर्वोक्तव्यवस्थाभङ्ग इ-
त्यर्थः । एवमन्यथात्वसूत्रेण परोवरीयःसूत्रप्रथमवर्णकेन च वेद्य-
क्यवादकं परिहृतम् । तदाद्वितीयवर्णकेन, संज्ञासूत्रेण च समाचार-
सूत्रोक्ता अधिकारस्योपसंहारनियमहेतुता प्रपञ्चितेति चतुःसूत्र्यां
परापरविद्यासाधारणयेन तौ निर्णीतौ । एवमत्र स्वाध्यायसूत्र-
मारक्ष्य षड्भिः सूत्रैरुपसंहारप्रकारो विचारितः । तेनाऽत्र गुणो-

व्यासेश समञ्जसम् ॥ ९ ॥

अथेदं विचार्यते । उपास्येषु रूपेषु बाल्यपौगण्डादिकमप्यु-
द्यते । तथा सति विग्रहे न्यूनाधिकभाव आपततीति तत्रोक्तं स-
च्चिदानन्दत्वमनुपपन्नं स्याद् तेषां सदैकरूपत्वात् । प्राकृतत्वे च स-
र्वमसमज्जसं स्यादिति प्राप्त आह । व्याप्तेरिति । सर्वतः पाणिपा-
दानात्मिसादिस्मृतेः साकारमेव व्यापकमिति । चकाराद् सर्वरस
इति श्रुत्या रसात्मकत्वेन भक्तानां यादृग्रूपेण लीलारसानुभवस्ता-
दग्रूपं क्रमेण योगमायापसारणेन प्रकटीकरोतीति बाल्यादिभावो

पसंहारो विषयः । स च सर्वैः सर्वैपूपास्येषु पुरुषेषु सर्वेषां गुणानां
कर्तव्य, उत तैस्तैसेषु तेषु तेषां तेषामिति संशयः । तत्राद्यः पूर्वः पक्षः ।
मार्गभेदेन यथाधिकारं कर्तव्य इति सिद्धान्तः फलति । एव शाश्र
सामान्यतः स्वभावरूपा गुणास्तत्कार्यकर्तृत्वादयश्च यथाधिकार-
मुपसंहार्यत्वेनानुपसंहार्यत्वेन विचारिताः । अन्ये तु, एतत्रिसूड्यां
छान्दोग्यवाजसनेयकोक्तयोरुद्धीथविद्ययोरभेदो, भेदो वेतिसंशयमा
पद्य पूर्वसूचे अभेदं पूर्वपक्षीकृत्य सूत्रद्वयेन प्रक्रमभेदक्तरूपभेदात्
संज्ञाया लौकिकत्वाद् व्यभिचारित्वाच्च विद्याभेदं सिद्धान्तयन्ति ।
तत्तु तादृशसिद्धान्तस्य प्रथमसूत्रोक्तचोदनाद्यविशेषरूपहेत्वेकदेश-
भूतरूपाभावे पूर्वोक्तहेत्वभावादेव सिद्धत्वाशात्यावश्यकमिति प्रति-
भाति ॥ ८ ॥ २ ॥

व्यासेश समञ्जसम् ॥ अतः परं पुनर्ब्रह्मगतानेवान्यान् धर्मान्
अवस्थारूपान् विचारयतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * अथे-
त्यादि * । * तथा सतीति * । अवस्थावत्त्वे सति । * तत्रोक्तमि-
ति * । तेषु रूपेषु श्रुत्योक्तम् । * तेषामिति * । आद्याणां सच्चि-
दानन्दानाम् । * सर्वमिति । * उपास्यरूपेषु साधितं ब्रह्मत्वं तेषां
ब्रह्मत्वेनोपासने श्रुतिविरोधपरिहारादिकं च । * इति प्राप्ते आहेति *
एवमवतारेभ्ववस्थाविशेषदर्शनेन पूर्वसाधितस्य वैयर्थ्ये तत्परिहा-
रमाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * सर्वत इत्यादि । * क्रमेणति * ।

पपत्तेः सर्वमुपपत्तिमित्यर्थः । तेन यावदुक्तधर्मवद् ब्रह्मोति सिद्धम् ॥ ९ ॥

कालोपाधिकमेण । तथाचासामञ्जस्यं तदा स्याद् यदि विग्रहस्य प्राकृतत्वं स्तस्मिन् विग्रहे न्यूनाधिकपरिमाणवत्वं च कालोपाधिजन्यं स्यात् । तत्तु नास्ति । किन्त्वावरणापसारण आकाशस्येव व्यापकत्वसच्चिदानन्दविग्रहस्यावरणभूताया योगमायायाः क्रमादपसारणेन भक्तानां तल्लीलारसानुभावनार्थमिच्छया कृपया ताहशपरिमाणकं तद्रूपं प्रकटीकरोतीति यथा व्यापकस्याकाशस्य वृद्धिहासमूखत्वमुपपत्तं तथा ब्रह्मणो रूपेष्वपि सर्वे वाल्यादिभानमुपपत्तिमित्यर्थः । इदमत्र भगवता व्यासेन समञ्जसपदकथनाद् वृद्धिहासमूखत्वमुपपत्तं स्मारयता; चकारेण, लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति च स्मारयता बोधितं क्षेयम् । भगवतो योगमायावरणं च गीतायां, नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः मूढाऽप्यनाभिजानाति लोको मामजच्युयमिति स्वयमेवोक्तमिति नान्न शङ्खालेशः । सिद्धमाहुः । * तेनेत्यादि । * एवं व्याप्त्यादिना सामञ्जस्यसाधनेन यावदुक्तधर्ममुक्तं तत्सहशं वा श्रुतिसिद्धं केवलं ग्रह्यैवंति सिद्धम् । तथाचोपास्यरूपेषु प्रतीयमानानां नित्यानामेव वाल्यपौगण्डादिधर्माणां परिमाणानां तत्तल्लीलानां चावरणतद्वज्ञजन्यप्रतीतविषयत्वेनाविरोधमवधार्य भक्तिमागमियेण तेऽप्युपसंहार्या इत्यर्थः । तथाच वाल्यादिभावो विषयः । उपपद्यते, न वर्ति संशयः । पूर्वपक्षसिद्धान्तौ स्फुटो ॥

रामानुजानां मते इदं पूर्वस्यैव शेषः ॥

शांकरं भास्करे च मते तु अर्थमित्येतदक्षरमुदीर्थमित्यत्र श्रूयमाणं सामानाधिकरण्येऽध्यासापवादपर्यायविशेषणपक्षाणां मध्ये को वा युक्त इति संशये अभ्यासपक्ष एकस्मिन् शब्दे लक्षणपत्त्या, द्वितीये च एकस्य निवृत्तेऽरहस्यायाः कल्पनापत्त्या, तृतीयस्य चाप्रसिद्ध्या असंगतत्व, अयाणाम् । अतो विशेषणपक्षो युक्त इति सिद्धान्तितम् ।

तद्वज्ञानां प्रतिभाति । तन्मते प्राणादीनां यथायथम्

ननु ब्रह्मधर्मत्वेन ते सर्वे निःशा वाच्याः । ते च तत्तद्वक्तवि-
शिष्टाः । तत्र चैकस्यैव भक्तस्य पौर्वापर्येणानेकलीलासम्बन्धित्वं
श्रूयते । तथाच पूर्वलीलाया नियत्वेन तत्सम्बन्धभक्तस्यापि त-
थात्वं वाच्यम् । एवं सति तस्यैवाग्रिमलीलासम्बन्धोऽशक्यवचनः ।
तथा वचने तु पूर्वलीलाया नियत्वं भज्येत । नियत्वे त्वग्रिमली-
लासम्बन्धिनो भिन्नत्वं स्यात् । तच्चानुभवतदावेदकमानविरुद्ध-
मियत उत्तरं पठति ॥

अब्रह्मात्वेन ब्रह्मकार्यवेन च तत्र ब्रह्मदृष्टिवत् प्राणादिहेत्ररूपाध्यस्तत्वेन
उँड़ाने उद्गीथदृष्टेरपि तथात्वे विशेषाभावादिति ॥ ९ ॥

अग्रिमसूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि । * अनुच्छि-
त्तिधर्मेतिथ्रुत्या ब्रह्मधर्माणामनुच्छेदश्चावाणाद् ब्रह्मधर्मत्वेन ते
सर्वं बाल्यादयो नित्या ध्वंसाप्रतियोगिनो वाच्यास्त च ली-
लानां तत्तद्वक्तानुभावनार्थत्वात्तत्क्रीडोपयोगिभक्तविशिष्टास्त-
त्र कृष्णोपनिषद्यैकस्यैव भक्तस्य पौर्वापर्येणानेकलीलासम्बन्धित्वं,
यो नन्दः परमानन्दो यशोदा मुर्किर्गोहनीत्यादिना श्रीनन्दादिवृन्दा-
पर्यन्तानां स्वरूपकथनानन्तरां, सोऽवतीर्णो महीतले, वने वृन्दा-
वने क्रीडन् गोपगोपीसुरैः सहेति तैः सह क्रीडाकथनाच्छ्रुत्यते ।
लीलासम्बन्धित्वेचोक्तरीत्या भक्तस्यापि नियत्वं वाच्यम् । एवं
पूर्वलीलातत्सम्बन्धभक्तयोर्नित्यत्वेन पूर्वलीलावैशिष्टश्यापि निय-
त्वे साते तस्यैवाग्रिमलीलासम्बन्धोऽशक्यवचनः । तस्यैवाग्रिम-
लीलासम्बन्धवचने त्वेकस्य युगपदिरुद्धलीलाद्वयानुभवस्याशक्य-
वचनतयाग्रिमानुरोधे पूर्वलीलानित्यत्वं भज्येत । पूर्वनित्यत्वे चैकस्य
युगपदनेकलीलासम्बन्धस्याशक्यवचनतया अग्रिमलीलासम्बन्धिनो
भक्तस्य पूर्वलीलानुभवकर्तुः सकाशाद् भिन्नत्वं स्यात् । तच्च भिन्न-
त्वं लीलानुभावत् भक्तेक्यादेवदकप्रमाणभूता या कृष्णोपनिषदत्स्य-
श्रुतिस्तद्विरुद्धं चेति लीलानित्यत्वे भक्तभेदप्रसङ्गादनुच्छित्तिधर्मश्रुतिविरोधो,
भक्ताभिदेव च लीलानित्यत्वभङ्गादनुच्छित्तिधर्मश्रुतिविरोध इत्युभय-
तःपाशारज्जुरित्याशङ्कायामुपसहारदीर्घस्थे प्रसं तज्जिवृत्त्यर्थमुक्तरं
सूत्रं पठतीत्यर्थः ॥

सर्वभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

लीलामध्यपातिनां सर्वेषां पदार्थानां ब्रह्मणा सहभेदाद् ब्रह्मणश्चैकत्वात् पूर्वलीलातोऽन्यत्रोत्तरलीलायामपीमे पूर्वलीलास्मवान्धिन एव त इत्यर्थः । अत्रेदमाकृतम् । रसो वै स इति श्रुया,

सर्वभेदादन्यत्रेमे ॥ व्याकुर्वन्ति । * लीलेत्यादि * । ब्रह्मणा सहभेदादिति * । 'तस्मान्न भिन्ना एतास्तु आभिर्भिन्नो न वै प्रभुः । भूमावृत्तारितं सर्वं वैकुण्ठस्वर्गवासिनामि'ति कृष्णोपनिषच्छ्रूतौ सर्वासां ब्रह्मभेदश्रावणेन तन्न्यायेनान्येषामपि पदार्थानां तथात्वात् । नन्यस्तु भक्तानां ब्रह्मभेदस्थापि पूर्वोक्ताशङ्कायाः कथं निवृत्तिरित्याकाङ्क्षायामभेदस्वरूपं व्याकुर्वन्ति । * अत्रदमित्यादि * । प्रकाशाश्रयाधिकरणे स्वरूपधर्माणां ब्रह्मभेदस्तादात्मयरूपो भेदविरुद्धसम्पन्निर्णीतस्तत्र परिच्छब्दकार्यकर्तृत्वस्य भेदनिर्णयकत्वेन सच्चिदानन्दरूपस्य चाभेदनिर्णयकत्वेन भेदात्यन्ताभावरूपस्याभेदस्याऽभावात् । तस्यां च सम्पदि स्वाश्रयाविनाभूतत्वं प्रविष्टमिति ब्रह्मविनाभूता ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानन्दरूपाः स्वरूपधर्मा इति सिद्धम् । असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत, तदात्मानश्च स्वयम-कुरुत तस्मात् तत् सुकृतमुच्यत इति, यद्वैतत् सुकृतं, रसो वै स इति श्रुतौ च, सोऽकामयतेत्यादिना पूर्वानुवाक उक्ता या सृष्टिस्ताम, असद्वेत्यादिना असाधुत्वं प्रदर्शय, ततो वै सदजायतेत्यनेन विवक्षितस्य प्रकटितस्य साधुत्वमुक्त्वा तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां तदात्मानमित्यादिना ततो विशेषमाह । तत्र हि प्रजायेयेतिद्वितीयाऽकारादुच्चनीचभावः । अत्र तु स्वयमेव परिणत इत्ययं परिणामः सुकृतरूप इति । ननु तदापि, षहु स्यामिति पूर्वाकारात् स्वस्यैव परिणामे कथमस्यैव सुकृतत्वं, न तस्येत्याकाङ्क्षायामेतस्य सुकृतत्व-हेतुमाह । यद्वैतत् सुकृतं, रसो वै स इति । वैशब्द उक्तशङ्कानिवृत्त्यर्थः । एवंकाराऽर्थो वा । तथाच यदेतत्सुकृतं स वै निश्चयेन रसः सर्वसारभूत आनन्दः । तदेवाग्रे परिचाययति । रसश्च हेत्वाय-मित्यारभ्यानुवाकसमाप्तिपर्यन्तम् । तथाच पूर्वसृष्टौ सच्चितांरंग

सर्वरस इति श्रुया च सर्वरसात्मकत्वं ब्रह्मणो निर्णीतम् । तथाच यस्य रसस्य ये विभावानुभावादिरूपास्तैः स रसः सम्पद्यते । आतानवितानात्मकतन्तुभिः पट इव । अतस्तत्त्वादात्म्यं रसस्येति सर्वभिदो निष्प्रत्यूह इति । ननु विश्वदिक्कयोरेकजातीयभाववत्तोर्भवत्यातिशयेन युगपदेकजातीयलीलासहितभगवत्प्रादुर्भावे भगवतो व्यापकत्वेनैवं प्रादुर्भावस्योपपन्नत्वेऽपि लीलापदार्थानामव्यापकत्वाद्युगपदाविर्भावोऽनुपपन्नः । भक्तयोः समानत्वाद्वक्तिमार्ग-

प्राधान्यं, नानन्दस्य । इह त्वानन्द एव तत्तद्रूप इति तस्याः सकाशादभिमन्नयं विशेष इत्यर्थः । एवं सर्वरस इति श्रुतो च सर्वरसात्मकत्वेन । तेनैताङ्यां ब्रह्मणो रसात्मकत्वं निर्णीतम् । तेन यत् सिद्धं तदाहुः । * तथाचेत्यादि * । * विभावानुभावरूपा इति * । आलम्बनविभावरूपा भक्ता, उद्दीपनविभावरूपा ऋत्वादयः । अनुभावाः कटाक्षवेणुवादनादयस्तेषां सर्वेषामेवं तादात्म्यरूपं अभेदे निर्विघ्ने लीलास्थानां भक्तानां ब्रह्मात्मकत्वेन नित्यत्वात् पूर्वोत्तरलीलासम्बन्धित्वं निर्विघ्नम् । लीलानां च ब्रह्मधर्मत्वाद्वित्यत्वम् । एवं सर्वेषां नित्यत्वे युगपसर्वलीलानुभव आपतति । स च, अङ्गसङ्गं करिष्यामीत्यादिश्रौतप्रयोगान्यथानुपपत्त्यवगतभगवदिच्छामहिम्ना, तत्सामर्थ्यमाहम्ना च निवारणीयां, न तु भक्तानुभवादेरनित्यत्व स्वयं कल्पनीयम् । ब्रह्मणो मनोवागगोचरत्वस्यानिस्तकादिश्रुतिसिद्धत्वात् । इदमत्र वोधसांकर्यार्थमुक्तम् । उत्पत्तिपक्षस्याप्येकदेशत्वेनादरणात् । वस्तुतस्तु यथा लीला सम्पद्यते तत्प्रकारकं सर्वे ब्रह्मैव । तथैव लीलापायदक्मव्यक्तमनन्तरूपं, विश्वं पुराणं तमसः परस्तादितिश्रुतेः । 'यथा सुवर्णं सुकृतं पुरस्तात् पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य। तदेव मध्ये च्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्रदि'त्येकादशे भगवद्वाक्याच्च । उपर्यात्पक्षस्यैव मुख्यत्वात् । तत्त्वं प्रागेवोपपादितांस्ति न किञ्चिदनुपपन्नमित्यर्थः । अत्रैव किञ्चिदाशङ्गं परिहरन्ति । * नान्वत्यादि * सामञ्जस्यादित्यन्तम् * । * प्रादुर्भाव इति * । विचार्य-

विरोधापाताद्विनिगमकाभावाच्चैकत्र मायया प्रदर्शयतीति च न
वक्तुं युक्तमेति शङ्काप्येताभ्यां निरस्तेति इयम् । ब्रह्मणो व्याप-
कत्वालीलायाश्च तेन सहायेदातथावादेकस्मै भक्ताय यथा ब्रह्म-
णा सह लीलापदार्था आविर्भवन्ति तथैव तदैवान्यत्रापि भक्त-
समानदेश आविर्भवन्तीति सर्वसापञ्चस्यात् ॥ १० ॥

ननु व्यापकत्ववद् पूर्णनन्दैश्वर्यवीर्यादयोऽपि धर्मस्तेषु प्र-
तीता भवेयुः । नचैवमस्ति । दुःखसम्भावनायां प्रभुमेव प्रार्थयन्ति
यतः । एवं सति व्यापकत्वमपि न वक्तुं शक्यम् । तुल्यत्वादत्
उत्तरं पृथति ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

पूर्णनन्दैश्वर्यादयः प्रधानस्य धर्मिणो ब्रह्मण एव धर्मः ।

माण इति शेषः । * इति शङ्केति * । लीलासम्बन्धिपदार्थव्याप-
कत्वकृता शङ्का । * तथात्वादिति * । व्यापकत्वात् । तथाच तेऽपि
व्यापका एव । परिच्छिन्नत्वप्रतीतिस्तु तेन तेन प्रकारेण ततस्तो
मायापसारणाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य साधितत्वाच्चेति न किमप्यनु-
पपन्नमित्यर्थः । तेन स्वरूपप्रधानस्य भक्तिमार्गीयस्य तत्त्वलीलासम्ब-
न्धिनां भक्तादयो गुणाः सर्वैऽप्युपमहारणीया इति वोधितम् ।

अन्ये त्वत्र छान्दोग्यवाजसनेयिकौशीतकिनां ज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्चा-
दिगुणिका प्राणविद्यैका, भिन्ना वेति संशये भिन्नेत्याशङ्का छान्दो-
ग्यवाजसनेयिनोर्गुणाधिक्येऽपि रूपमेदाद्विद्यैक्यं कौशीतकिनामपि
वशिष्ठत्वादिगुणोपसंहारं सिद्धान्तयन्ति ।

तदस्मन्मते समाचारसूत्रे निरूपणप्रकारमेदस्य प्रायश्चित्ता-
द्यनुष्मायकत्वे उपसंहारानुगुण्यस्यापनादुपसंहारसूत्रेऽर्थमेदकथ-
नाच्च सिद्धयतित्युपेक्षितं वोध्यम् ॥ १० ॥

अग्रिमसूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । आनन्दादयः
प्रधानस्य ॥ व्याकुर्वन्ति । * पूर्णेत्यादि * ।

लीलापदार्थास्तु ब्रह्मधर्मत्वेन व्यापका उच्चन्ते । व्यापकस्य धर्मिणोऽनागन्तुकर्धमस्य व्यापकत्वनियमात् । न हि धर्मेषु पूर्णानन्दत्वादयः सम्भवन्ति । धर्मित्वापन्या धर्मत्वव्याहतेः । अत एवात्र प्रधानपदमुपात्तं, धर्मगुणभावेन लीलापदार्थानामाविर्भाव इति ज्ञापयितुम् ॥ ११ ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

ननूपासकस्य प्रियत्वादिप्रकारकज्ञानक्रममादाय प्रियत्वा-

* व्यापकत्वनियमादिति * । अयं नियम आकाशपरिमाण आत्मचेतनायां च स्फुटः । नच पूर्णानन्दैश्वर्याद्यभावे तेषु ब्रह्मत्वस्यौपचारिकत्वापत्तिरिति शङ्खम् । तत्र तदनाविर्भवैवैतोपपत्तेः । नच तत्र को हंतुरिति शङ्खम् । लीलच्छाया एव तथात्वात् । नच तर्हि विशेषतो निर्वाच्यमिति वाच्यम् । विदितान्यत्वानिरुक्तत्वादिश्रुतिभिरेव तत्रिवारणात् । ननु तथापि संशयो न निवर्त्तेतति चेद्, न निवर्त्ततां नाम तथापि, भिद्यते हृदयग्रन्थिरिति श्रुतेभगवद्वशनाऽनन्तरमेव तत्त्ववृत्तेरिति यथाश्रुतमिति मन्तव्यमिति दिक् । स्वव्याख्यातस्यार्थस्य व्यासाशयगोचरत्वायाहुः । * अत एवेत्यादि * । एतेन तेषु स्वरूपानन्दांशभूतजैवानन्दसत्त्वेषपि भगवद्वानेन तद्भर्मीशभूतानां भजनानन्दैश्वर्यादीनां तेषु प्राकल्प्येषपि न गुणभावनिवृत्तिरित्यपि ज्ञापितम् । अयमेवार्थः पुष्टिप्रवाहमर्यादायां, स्वरूपेणावतारेणेत्यादिकारिकासूक्त इति बोध्यम् । तेन भगवद्साधारणनिरुक्तशजगत्कर्तृत्वादयः सर्वेशिवत्वादयश्च भक्तेषु नोपसंहर्त्तव्या इति बोधितम् । एवं त्रिसूक्त्या भक्तिप्रकरणीया भगवद्भर्मा विचारिताः ॥ १२ ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥ आनन्दमयविद्यायामानन्दादयो धर्मा ब्रह्मासाधारणा इति सिद्धम् । तत्प्रसङ्गेन तद्विशेषणानि विचारयतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * ननूपासकस्येत्यादि * । उक्तत्रिसूक्त्यां साकारत्वव्यापकत्वादयो भक्तसाधारणाः, पूर्णानन्दैश्वर्यादयस्तु भगवद्साधारणी इति भगवद्भर्मरूपेषु

दिधर्मणां शिरस्त्वादिरूपत्वमानन्दमयाधिकरणे निरूपितमिति
लीलास्थानामपि प्रियत्वादिज्ञानस्य सत्त्वादत्रापि स्वरूपोपासक-
स्य प्रियशिरस्त्वादिधर्मणामुपसंहारः कार्य इत्याशङ्का परिहरति ।
प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति । चित्तशुद्धितारतम्यहेतुकप्रियत्वादि-
ज्ञानं लीलास्थानां चित्तशुद्धयेषाऽभावात् सम्भवतीति न तेषा-
मत्रोपसंहारः कार्य इत्यर्थः । अथवा नन्वानन्दमयोपासनामर्थर्वणो-

भक्तेषु न त इति स्थितम् । तथा सत्यानन्दादय इव प्रियशिरस्त्वा-
दयोऽपि तत्र पठितत्वात् तदसाधारणा इति प्रियादीनां शिरस्त्वा-
दिरूपत्वमानन्दमयाधिकरणे अन्नमयादिपूपासनाकथनेनोपासकस्य
ज्ञानक्रममादाय निरूपितम् । तेन लीलास्थानां भगवति प्रियत्वा-
दिज्ञानस्य सत्त्वाद् भक्तिमार्गीयोपासने तंषां पुरुषविरुद्धत्वभानेऽप्य-
साधारणत्वात् प्रियत्वादिषु शिरस्त्वादिके अधिके श्रौतत्वाद्भा-
विते दोषाभावात् तेषामुपसंहारः कार्य इत्याशङ्का परिहरतीत्यर्थः ।
सूत्रं तात्पर्यकथनमुखेन व्याकुर्वन्ति । * चित्तशुद्धीत्यादि * । अत्र
प्रधानस्येतिपदं पूर्वसूत्रादनुवर्तते । तथाच चित्तशुद्धितारम्येन भा-
समाने प्रधानस्य भेदे हि यस्माद्वेतोः, उपचयापचयौ प्रमोदमोद-
रूपावानन्दोपचयापचयाबुपासकस्य भासेते । लीलास्थानां तु
ब्रह्मतादात्म्यस्य पूर्वाधिकरणे उक्तत्वात् तादृशां चित्ते तारतम्य-
भानस्य कुत्राप्यनुकृत्वात्तदभावेन भगवति तदवयवेषु च यत्
प्रियत्वादिज्ञानं तच्चिरुपधिसनेहेतुकं, न चित्तशुद्धितारम्यहेतुकम् ।
अत उपासकज्ञानक्रममादाय श्रुतौ निरूपितानां प्रियशिरस्त्वादी-
नामप्राप्तिः, प्राप्तिरेव न सम्भवतीति भक्तिमार्गं तदनुसारिणा स्वरू-
पोपासकेन तेषामुपसंहारो न कार्य इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे उपासना-
मार्गीयस्य तदुपसंहारपक्षोऽर्थादेवायाति, तथाप्यानन्दमयवाक्ये-
ऽर्थवणोपनिषद्विच च सदानन्दत्वस्योक्तत्वादुभयप्राधान्येनोपासकस्य
निर्णयो न सिद्ध्यतीत्यतः सूत्रं प्रकारान्तरेण व्याख्यातुमवतारय-
न्ति । * अथवेत्यादि * । उक्तविधस्योपासकस्य पुरुषरूपविरुद्ध-
पक्षाद्युपसंहारस्यायुक्तत्वादानन्दमयवाक्ये च पुरुषस्य विधामात्र-

पनिषदुक्तपञ्चरात्राद्यागमोक्तपकारेण कुर्वतः पुरुषरूपे पक्षाद्युप-
संहारस्यायुक्तत्वादानन्दमयाधिकरणे तद्रूपस्यैवोक्तत्वात् पुरुषरूपः
कृथमानन्दमयः । तथात्वे वा कथं नोक्तोपसंहारः । अपरं च ।
मोदप्रमोदयोरुपचितानुपचितानन्दरूपयोर्युगपत्सन्त्वेन देशभेदेना-
पि भिन्नत्वान्वित्यानन्दैकरसे ब्रह्मणि तादग्रूपकथनमनुपपन्नमित्या-
शङ्का परिहरति । प्रियशिरस्त्वादीति । यथर्वणोपास्यात् प्रि-
यशिरस्त्वादिविशिष्टस्य भेदः स्यात् तदा तदप्राप्तिः स्यान्न च त-
थेति प्रियशिरस्त्वादिकमुपासनामार्गीयस्याप्यार्थर्वणिकादेहुपसंहार्य-
मेवेत्यर्थः । चित्तशुद्धितारतम्यहेतुकं प्रियत्वादिज्ञानमिति पक्षे परो-

मेव गृहीतम् । तच्च स्त्रीत्वव्यवच्छेदार्थत्वेनापि युज्यते इति पक्षिरू-
पस्यैवोक्तत्वात् पुरुषरूपः कथं सः । अतः सोपासना एतदुपनिषदुक्तरूपेण न युक्ता । अथ ब्रह्मत्वस्याविशिष्टत्वादेतदुपनिषदुक्त-
स्याप्यानन्दमयत्वेऽत्रापि पक्षिरूपस्य सन्त्वात् कथं न पक्षाद्युपसं-
हार इत्येका शङ्का । अपरञ्चेत्यादिनोक्ता मिथ्यावादिकृता द्वितीया ।
* देशभेदेनेति * । दक्षिणोन्नरभेदेन । * तादग्रूपकथनमिति * ।
भेदयुक्तरूपकथनमानन्दमयवाक्येऽनुपपन्नमित्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्व-
न्ति । * यदीत्यादि * । तथाचास्य सूत्रस्य तर्कगर्भत्वेनाऽपि व्या-
ख्यातुं शक्यत्वात् । वाक्यद्वयेऽनुक्तस्य ब्रह्मण ऐक्येन विसुद्ध-
धर्माश्रयत्वेन च पूर्वाशङ्कोक्तस्योभयरूपत्वस्य पक्षिरूपत्वस्य वा दु-
ष्टत्वादुपासकस्यात्र तदुपसंहारो न दुष्ट इति भावः । ननु प्रमोद-
मोदयांसुकरूपत्वे भेदस्तु सिद्ध एवेति कथं तदभाव इत्यत आहुः ।
* चित्तेत्यादि * । अपि: समुच्चये । तथाच मान्त्रवर्णिकसूत्रव्या-
ख्याने मोदप्रमोदयोः परिनिष्ठितापरिनिष्ठितानन्दपक्षे । तयोस्ताद्व-
शत्वज्ञानस्य चित्तशुद्धितारतम्यहेतुकत्वेन स्वरूपभेदकतया ब्रह्मणि
भेदाभावात्तथा । वस्तुतस्तु परोक्षवादोऽयमिति प्रतिज्ञाय तत्र नि-
रुपयधिप्रीतिरेव मुख्येत्यादिना व्युत्पादिते परोक्षवादपक्षे च रसा-
त्मके स्वरूपे तदात्मका एव भक्तानां हृदि तथा स्फुरन्तीति

क्षवादपक्षेऽपि तत्र भेदाभावान्मोदप्रमोदयोर्न तदुक्तरूपत्वमित्य-
र्थः । ब्रह्मधर्मा एव भिन्ना इत्युपासनार्थं तानादाय शिरःपाण्यादि-
निरूप्यत इति तत्रैव निरूपितमस्माभिः । यद्यप्यानन्दमयाधिकर-
ण एवास्यार्थस्योक्तत्वान्वेयं शङ्खा सम्भवति । तथापि गुणोपसं-
हारप्रमद्वे मिथ्यावादिन आपाततः शङ्खा सम्भवतीसाचार्येणो-
क्त्वा निरस्ता ॥ १२ ॥

ननूपास्यरूपस्याविरुद्धा एव गुणा उपसंहर्त्तर्च्या, न तु वि-
रुद्धाः । तथाच पुरुपरूपे पक्षादिविरुद्धभिति न तदुपसंहार्यमित्या
शङ्खाह् ॥

तादृशप्रतीतेस्तद्वावहेतुकत्वेन रसरूपे ब्रह्मणि भेदाभावान्मोदप्रमो-
दयोर्नीपचयापचयरूपत्वामनि । अयम् अर्थः सूत्रतात्पर्यगौचरः ।
तथाच भेदाभावाद्यथा संकर्षणस्वरूपापवर्णने, किरीटसाहस्रमणि-
प्रवेकप्रोद्योतितोद्वामफणासहस्रमितिवदुचित उपासनामार्गीयस्य
तदुपसंहारां, भक्तिमार्गीयस्य तु पराक्षवादोक्तरीत्या प्रियत्वादेवं-
बोपसंहार इति भावः । ननु मा भूतामानन्दोपचयापचयौ स्वरू-
पिष्ठौ, तथापि प्रियत्वादीनां शिरस्त्वादिभावनं तु विरुद्धमेवंति
कथं तदुपसंहार्यमित्यत आहुः । * ब्रह्मेत्यादि * । * तत्रैव निरूपि-
तमिति * तस्मिन्नेव वर्णके, पुरश्चके द्विपद इति श्रुतिविचारं भ-
क्तानामलौकिकदेहस्थित्यर्थमन्नमयादिरूपस्तत्र तत्र प्रविशति । जी-
वे त्वानन्दमय इति निरूपितम् । तथाच जीवे पक्षिरूपेण प्रविश-
तोऽवयवा भिन्ना एव, ते जीवस्य यथाधिकारं प्रियादिरूपेण भास-
न्त इत्युपासनायां त उपसंहार्याः । भक्तिमार्गीयस्य तु तेषु भेद-
भावात् ते तत्र नोपसंहार्या इति पूर्वोक्ताधिकारनियता वर्णकद्व-
यसिद्धा व्यवस्थंत्यर्थः । ननु यद्यानन्दमयाधिकरणं अयमर्थः सूत्र-
कारणं सूचितः स्यात् पुनरत्र किमिति वदेदित्याशङ्खग्रामाहुः ।
* यद्यपीत्यादि * । * इयमिति * । मोदप्रमोदविविषयिणी । तथा-
च्चितदर्थं पुनः कथनमतो न दोष इत्यर्थः ॥ १२ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे पुरुषरूपे विरुद्धत्वेन ये भासामाना धर्मस्तेऽप्युपसंहर्चव्याः । तत्र विरोधव्यवच्छेदज्ञापनाय तु शब्दः । तत्र हेतुरर्थसामान्यादिति । अर्थः पदार्थ आनन्दमयत्वलक्षणस्तस्य समानत्वादेकत्वादिस्यर्थः ॥ १३ ॥

अथानन्दमयाभिकरण उक्तप्रकारेण ये प्रियत्वादिधर्मस्तेषमेवोपसंहारः कार्यो, न तु पुरुषरूपे पक्षादीनामपीत्यग्रिमं पठति ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

आनन्दस्वरूपस्य यावन्तो धर्मा भक्तिमार्गीयाः परोक्षवादेन उच्यन्ते प्रियत्वप्राधान्यादयस्तेषां सर्वेषां ध्यानमासमन्ताद् ध्यानं,

इतरे त्वर्थमामान्यात् ॥ नन्वेवं पश्चद्वयस्वीकारे को हेतुरित्याकाङ्क्षायाम् इतराद्मूत्रत्रयप्रणयनमेव हेतुरित्यस्त्रूचयन्तः, पूर्वमुपसंहारपक्षे हेतुवदतीत्याशयेनावतारयन्ति । * ननूपास्यत्यादि * । ध्याकुर्वन्ति । * इतर इत्यादि * । ननूपसंहारसूत्रे एवायं हेतुः सिद्ध इति पुनः कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * तत्रेत्यादि * । * तत्रेति * । परस्वरूपे । * तत्रेति * । उपसंहारे । तथाच ब्रह्मत्वप्राधान्यनोपासने सम्बन्ध ब्रह्मैव । सदानन्दप्राधान्येनोपासने-ऽपि, तयोररैक्यं परं ब्रह्मेति वाक्याद् भक्तर्गीणत्वाच्च सम्बन्धब्रह्मैव पुरुषत्वादिकं तु न प्रधानमतस्तत्रोपसंहारनियामकमित्येतत्स्मरणाय तदुक्तिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ तर्हि भक्तिमार्गेऽपि परस्यैवोपास्यत्वात् तत्र कुतो नोपसंहार इत्याकाङ्क्षायामनुपसंहारपक्षे हेतुवदतीत्याशयेनावतारयन्ति । * अथेत्यादि * । * उक्तप्रकारेणेति * परोक्षवादोक्तरीतिकरसात्मकतया । एतस्य पदस्य, उपसंहारः कर्त्य इत्येनान्वयः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * आनन्देत्यादि * ।

तदर्थं ये धर्मा उपयुक्तास्त एवोपसंहर्तव्याः, नान्ये । तत्र हेतुः ।
प्रयोजनाभावादिति । ध्यानपदार्थस्य तावद्दिरेव सिद्धेरधिको-
पसंहारे तथात्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

अन्येषामनुपसंहारे हेत्वन्तरमप्याह ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

प्रियमेवेत्यादिना परोक्षवादेनोक्तानां प्रियप्राधान्यादीनामेव
भावना कार्या, न तु यथाश्रुतानां शिरःपक्षादीनां तेषामविवक्षि-
तत्वाद् । तत्र हेतुरात्मशब्दादिति । आनन्द आत्मेयनेन पूर्वोक्ता-
नां प्रियप्राधान्यादीनां रसात्मकानामात्मा स्वरूपमानन्द इत्युक्त-
म् । अग्रे रसो वै स इति वक्ष्यमाणत्वाद् तस्य च स्थार्यभावा-

* ध्यानपदार्थस्येति * भक्तिमार्गीयस्य तस्य । शेषस्तु निगदव्या-
ख्यातः ॥ १४॥

आत्मशब्दाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * अन्येषामित्यादि *
ननु प्रयोजनाभावेऽपि ब्रह्मस्वरूपपरताया अविशिष्टत्वात् पक्षाद्युप-
संहारे को दोष इत्याकाङ्क्षायां हेत्वन्तरमप्याहेत्यर्थः । व्याकुर्बन्ति ।
* प्रियमेवेत्यादि * । * तत्र हेतुरिति * । अविवक्षितत्वे हेतुः । *
इत्युक्तमिति * तस्मादिति शेषः । तथाच यथाऽन्नमये इदमा परिह-
स्यमानबोधनाङ्कौकिकवृष्टौ पक्षादीनामविवक्षितत्वम् । तथात्र आन-
न्दपदसमभिव्याहृतेनात्मपदेन प्रियादिस्वरूपस्यानन्दत्वेन बोधनाद्
भक्तिवृष्टौ पक्षादीनामविवक्षितत्वमेव दोष इत्यर्थः । नन्वाकारपूर-
कावयवप्रायपाठे प्रविष्ट आत्मशब्द आकारे तात्पर्यरहित इत्यत्र किं
मानमित्यत आहुः । * अग्र इत्यादि * आनन्दमयविवरणे आत्मानं
स्वयमकुरुतेत्यादिना आत्मन एव प्राकृत्ये रसो वै स इति रसरूप-
ताया वक्ष्यमाणत्वाद् रसस्य च निरुपाल्यरूपस्थायिभावात्मकत्वात्
तस्यैष परस्यात्मनो विवरणाय प्रपाठकप्रवृत्त्या तस्यैवानन्दमयत्वा-
डचोपक्रमादिकं तात्पर्यलिङ्गमेव मानमित्यर्थः । नन्वेवं सति श्रूतौ

त्यक्त्वात्तस्यैवानन्दमयत्वाच्च प्रियविषयकलीलामध्यपातिभक्तज्ञान-
प्रकाराणामपि रसात्मकत्वेनानन्दरूपत्वात् तेषामुपासना तृतमा-
द्धिकाराभावाच्छिरःपक्षादिरूपेण कार्येति भावती श्रुतिस्तथा
न्यरूपयत् । एतेन यत्परम्परासम्बन्धेऽप्युपास्यत्वं तदस्य महत्त्वं
कियद्वधि वाच्यमिति ज्ञाप्यते । एवं सत्युपासनामार्गीयोपास्यं
विभूतिरूपं, न तु मूलरूपम् । यन्न योगेनेति वाक्यादिति
ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

पक्षादिरूपत्वं किमित्युक्तमत आहुः । * प्रियविषयकेत्यादि * तथा-
च न सर्वथा तत्र निस्तात्पर्योऽपि तु मुख्याधिकारिणः प्रति तथेत्य-
र्थः । ननुभयोः परस्वरूपपरत्वे तुल्यं कथमधिकारवैलक्षण्यावगति-
रित्यत आहुः * परंतेत्यादि * । आत्मपदस्यानन्दस्वरूप एव ता-
त्पर्येण यत्परम्परासम्बन्धेऽपि पक्षादिविशिष्टानन्दमयस्योपास्यत्वं
तस्य सम्बन्धिनो महत्त्वं कियद्वधि वाच्यमिति तदग्रिमया, यतो
वाच इति श्रुत्याऽपि ज्ञाप्यते । एव तस्योत्कर्षे सति उपासनामार्गी-
योपास्यं विभूतिरूपं, न तु मूलरूपम् । यन्न योगेन सांख्येन दानवत-
तपोऽध्यरैः । व्याख्यास्वाद्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद् यत्नवानपीत्येका-
दशस्कन्धं भगवता केवलेन भावेन स्वप्राप्तिं प्रक्रम्येतरनिषेधकथना-
द्यग्रे च रसभाववतामेव प्रशंसाया उक्तत्वात् । तथाचैवंविध-वाक्यै-
रेव वैलक्षण्यावगतिरित्यर्थः । एवं चतुःसूत्र्या प्रियशिरस्त्वाद्वि-
धर्माणामुपसंहारानुपसंहारावधिकारमेदेन विचारितौ । एव श्वात्र
बोधसांकर्यार्थमवान्तराधिकरणव्यवस्था कृता । वस्तुतस्तु पञ्चदश-
सूत्रेणाननाधिकरणेन, विद्यैक्यवैद्यैक्ययोरूपसंहारहेतुप्रयोजनयोः
परावद्यासु तद्वाधकपरिहारतद्व्यवस्थयोरानन्दादीनामसाधारण-
त्वेनानुपसंहारस्य प्रियशिरस्त्वादीनां व्यवस्थयोरूपसंहारस्य च निर्ज-
यात्, सर्वप्रपञ्चातीतः सर्वमुपसंहृत्यैवमेकः कारणरूपश्च भवति,
प्राणाख्यां च कलां सूजत इति बोधितम् ॥

शङ्कुराचार्यास्तु, अन्यथात्वादित्रिसूत्रेऽधिकरण उद्गीथ-
विद्यां, व्याप्तश्चलेकसूत्रेऽधिकरणं च तदीयशेषं, सर्वाभेदेत्यैकसूत्रं च

प्राणविद्याम्, आनन्दादय इति सूत्रे च ब्रह्मधर्माणमेवोपसंहारानु-
पसंहारौ विचार्य, आध्यानादिद्विसूत्रे इन्द्रियेभ्यः परा हार्था इत्या-
दिके, सा काष्ठा सा परागतिरित्यन्ते काठकवाक्येऽर्थादीनां तत्सततः
परत्वप्रतिपादने प्रयोजनाभावात्, सा काष्ठा सा परागतिरित्यनेन
पुरुषविषयकाऽऽदरप्रदर्शनाच्च तस्यैव परत्वं प्रतिपाद्यत इति सि-
द्धान्तमाहुः ।

भास्कराचार्या अत्येवमेव वदन्ति ।

तत्र परविद्याविचारं विहाय प्रथमत एवोद्गीथप्राणविद्या-
विचारे वीजं न पश्यामः । युक्तं तु परविद्यासु विचार्यमाणस्वा-
नुषङ्गिकी तद्विचारस्यापि सिद्धिरिति । अतीतपादान्ते ब्रह्मण एव
धर्माणां विचारात् । समन्वयेऽपि षुर्वमानन्दवाक्यान्येव विचार्य प-
आत् प्रतीकवाक्यविचारादिति । एवमाध्यानाधिकरणविषयवाक्ये-
ऽपि अर्थादीनामिन्द्रियादिभ्यः परत्वप्रतिपादनं न निष्प्रयोजनम् ।
तस्द्वलिष्टताप्रतिपादनस्यैव प्रयोजनत्वात् । अन्यथा विषयत्याग-
न्द्रियनिग्रहयोरनास्यायामिन्द्रियैर्विषयाकृष्टैरिनि स्मृत्युक्तप्रणाड्या तैः
प्रबलानर्थप्रसङ्गात् । ज्ञाते तु तत्त्वियामकतया तेषां तत्त्वपरत्वे त-
त्यागनिग्रहादिभिः पुरुषनिष्टुपरत्वप्रतिपत्तिसौकर्यमिति तस्यैव
मुख्यप्रयोजनत्वादिति ।

रामानुजाचार्यास्तु, आध्यानादिसूत्रद्रव्यमग्रिमं च सूत्रद्रव्य-
मानन्दाद्यधिकरणस्यैव शेषत्वेनाहुः । तत्र प्रियशिरस्त्वादीनां
ध्यानार्थत्वमेव, न तु सर्वदा आनन्दमयप्रतीतावनुवर्त्तन्त इत्याध्यान-
सूत्र आहुः । अग्रिमे तु, अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इत्यानन्दम-
यस्याऽऽत्मशब्देन निर्देशादात्मनश्च शिरःपक्षपुच्छाद्यसम्भवात् प्रिय-
शिरस्त्वादयस्त्वस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं निरूपणमात्रमित्याहुः । इह तु
विभूतिरूपे तथा वर्त्तन्त इति मुख्याधिकाररहितानाम् आनन्दमये
ध्येयाः । मुख्याधिकारिणां तु विभूतौ ध्येया, न तु पुरुषोऽहम् इति
विशेषः । आत्मगृहीत्यादिसूत्रद्रव्येतु अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय, इ-
त्यत्रात्मपदेन परमात्मैव गृह्णते । इतरबत् । आत्मा वा इदमेक ए-
वाग्र आसीत् स पेक्षत लोकानुसृजा इयैतरेयवत् । कुतः ? उत्तरा-
त् । सोऽकामयत वहु स्यामिति वाक्यात् । अवधारणं च तस्माद्ग्र
एतस्मादिति पूर्ववाक्यस्यमाहुः । तदस्माक्षमपि संमतम् ॥ १५ ॥ १ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

तैत्तिरीयकेऽन्नमयादिनिरूपणे पूर्वविधत्वं तेषां निरूप्य, तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति सर्वत्र निगद्यते । तत्राऽनन्दमयपर्यन्तं शारीरात्मत्वकथनाद्भवति संशयः । शारीराभिमानी जीव एव कश्चिदुत्त ब्रह्मैव । तत्र शारीरपदाज्ञीव एव भवितुमहंति । तथा ससानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वं नोपपद्यते । उच्यते च भार्गव्यां विद्यायामन्नं ब्रह्मेति व्यजानादिसारभ्याऽनन्दमयपर्यन्तमानन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिसन्तया श्रुता ब्रह्मत्वमित्युभयतःपाशा रज्जुरिति प्राप्त आह । इतरवज्जीववदात्मगृहीतेरात्मग्रहणम् । तस्यैष एव शारीर आत्मेति यत्तदुत्तरात् । यः पूर्व-

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ पूर्वाधिकरणे भक्तिमार्गीयाणां प्रियशिरस्त्वाद्यनुपसंहारं, आनन्द आत्मत्यात्मशब्दप्रयोगो हेतुत्वेनोक्तं इति तत्प्रसङ्गेनानन्दमयप्रकरणस्थमात्मशब्दयुक्तवाक्यान्तरं विचारयतीत्याशयेनैतदधिकरणविषयादिकमाहुः । * तैत्तिरीयक इत्यादि * । * भवति संशय इति * आस्मिन् वाक्ये भवति संशयः । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * इदं हि वाक्यं प्राणमयमारभ्यानन्दमयपर्यन्तं पठ्यते । तत्र तस्य प्राणमयादेः, एष एव शारीरः शारीराभिमानी आत्मा इत्युक्ते, क पष इति शङ्खायां यः पूर्वस्येत्युच्यते । तत्रापि पूर्वपूर्वविचारे सर्वेभ्यः पूर्वोऽन्नमयोऽस्तीति तस्य यः शारीर आत्मा स सर्वस्येति सिद्ध्यति । तदभिमानी च जीव एव लोके ह-इयते । तथा सति स एवानन्दमयस्याव्यभिमानित्वेनायातीति तस्यापि ब्रह्मत्वं नोपपद्यते । नचाब्रह्मत्वमेवास्त्विति वाच्यम् । उच्यते च भार्गव्यां विद्यायामन्नाद्यानन्दान्तानां ब्रह्मत्वम् । अत उभयथापि श्रुतेर्विरोधाद्ब्र निर्णयो दुर्घट एवेति पूर्वः पक्ष इत्यर्थः । सिद्धान्तं द्याकुर्वन्ति । * इतरवदित्यादि * । * जीववादेति * शारीरपदस-

स्येति सर्वत्रोक्तत्वात् सर्वेभ्य उत्तर आनन्दमयस्तस्माद्देतोरित्य-
र्थः । अन्नमयादिषु सर्वेषानन्दमयस्यैवोक्तत्वात् तत्तच्छरीराभि-
मानित्वात् तथा । एतद्यथा तथा ५५नन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चितमस्मा-
भिः । अथवाऽन्योऽन्तर आत्मेसन्नमयादन्यत्र सर्वत्रोक्तत्वात् पू-
र्वनिरूपितो यः स इतरइत्युच्यते । तथा च, यः पूर्वस्येति श्रुतेतर-
वत् पूर्वनिरूपितवत् प्रकृतस्याप्यात्मग्रहणकथनं यत्तदुत्तरादिति
पूर्ववत् ॥ १६ ॥

मभिव्याहाराज्जीववत् । तथाच यः पूर्वस्येति सर्वत्र कथनात् स-
र्वेभ्यः पूर्वो योऽन्नमयस्तस्य पूर्वमाकाशादिसूषिजनकस्य परस्यैव
ब्रह्मण उक्तत्वात्तत्त्वरूपबोधनार्थमेवानन्दमयस्योक्तत्वाच्छारीरपद-
समभिव्याहारमात्रेण जीवशङ्कन न कार्या, किन्तुपक्मादिकं विचार्य
ब्रह्मैव तत्रात्मत्वेन बोध्यमित्येनदर्थमुन्नतरादित्युक्तमित्यर्थः । नचाभि-
मानित्वे जीवत्वं स्यादिति शङ्काम् । सर्वात्मकत्वात् । अन्यस्यान्य-
स्मिन्नभिमानस्यैवाभ्यासरूपत्वेन जीवत्वापादकत्वात् । पुरुषविधब्रा-
ह्मणे उपकान्तस्यात्मनो, ब्रह्म वा इदमग्र आसीदिति ब्रह्मत्वं निगम-
यित्वा, तदात्मानमेवावैददं ब्रह्मास्मीति श्रावणेन तथाऽब्सायादि-
ति । तदेतत् स्मारयन्ति * एतदित्यादि * । ननु तस्मिन्नेव प्रकरणे
शारीर आत्मेतिवद्, अन्योऽन्तर आत्मत्यप्यात्मग्रहणमस्तीति कमा-
त्मशब्दमन्त्र सूत्रकारोऽनुसन्धत्त इति न विनिगमनेत्यतो व्याख्या-
न्तरमाहुः * अथवेत्यादि * । * य इति * प्राणमयादिविज्ञानमयान्तः ।
तेन यत् सिद्धं तदाहुः । * तथाचेत्यादि * । यः पूर्वस्येति, असम्ब्रे-
षेत्यनुवाकस्या श्रुत्या पूर्वनिरूपितानां प्राणमयादीनामिव यत् प्र-
कृतस्यानन्दमयस्यापि पूर्वसम्बन्धात्मकथनं तद् उत्तरात् पूर्वव्यु-
त्पादितरीत्या अन्योऽन्तर आत्मेत्यनुत्त्या च आनन्दमयादित्यर्थः ।
एवमप्यन्तरात्ममानन्दमय एव परिसमाप्यत इति निर्वाज्ञ आत्मा
स एवेति शारीर आत्मेत्यत्रापि स एव परामृष्यत इति वाक्यवि-
निगमनाभावेष्टि आनन्दमय एव सर्वत्र शारीर आत्मेत्यस्यार्थस्य
न व्याहतिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

अन्वयादितिचेत् स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

ननु सर्वत्रान्योऽन्तर आत्मेति श्रुया प्रसेकमन्नमयादीनां भेदानिरूपणाच्चारीरपदाच्च भिन्नो भिन्नो जीव एवात्मा शरीराभिमानी-सर्वत्रोच्यते । आनन्दमयेऽपि तथोक्तिर्या सात्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वेन व्यापकत्वेन सर्वत्रान्वयात् । सर्वेषु शरीरेषु सम्बन्धादिसाशङ्क्य तन्निरासायोक्तेर्थं उपपत्तिमाह । स्यादित्यादिना । स्यात् । आनन्दमय एवोक्तसर्वशरीराभिमानी भवतीर्थार्थः । तत्र हेतुरवधारणादिति । एष एवेसेवकारेणेतरनिषेधपूर्वकमानन्दमयस्यैवात्मत्वनिर्दारादिर्थार्थः ॥ १७ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

तैत्तिरीयके पठयते । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सभूत इत्युपकर्म्य महाभूतस्त्रिमुक्त्वाम्नायते पृथिव्या ओषधयः,

अन्वयादितिचेत् स्यादवधारणात् ॥ अत्र भाष्यमतिरोहितार्थम् ॥ तथाचाश्रमयादीनां चतुर्णामाध्यात्मिकानां विभूतिरूपत्वात् तच्छरीरमप्राकृतसत्त्वात्मकम् । तत्र य आनन्दमयांशः प्रविष्टः स तदभिमानी । तेन तदाधिभौतिकघ्यस्मदादिशरीरस्येषु पञ्चकोशेभ्यः स पवाभिमानी । तेनाध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽसांवदाधिदैविक इति न्यायंनैकस्यैव कार्यद्वयकर्तुत्वाज्ञावोऽपि तदभिन्नत्वेन सिद्ध्यति । पवमभंदे उपसंहृते सति, सर्वं सहेत पुरुषः सर्वेषां कृष्णभावत इति न्यायेन विचारदशायां सर्वभूतमेकमेव चिन्तयेदिति बोधितम् । अद्वाख्यकला च बोधिता ।

अन्येतु, ऐतरेयबाक्ये परमात्मैवोच्यते, न तु हिरण्यगर्भ इत्याहुः । तदपि युक्तम् ॥ १७ ॥ २ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ अनन्मयादीनां कोशातिरिक्तत्वं बोधयितुमनुप्रसङ्गेन वदतीत्याशयेनाहुः । * तैत्तिरीयके इत्यादि * ।

ओपथीभ्योऽन्नम्, अन्नात् पुरुषः स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इति । एतदग्रेऽन्नस्योत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वमुक्त्वाऽग्रे, येऽन्नं ब्रह्मोपासत् इत्युच्यते । भूगुवरुणसंवादे चाऽन्नं ब्रह्मोति व्यजानादित्युच्यते । तत्र स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यनेन पूर्वोक्त एव पुरुष उच्यते? उत तद्विष्व? इति भवति संशयः । किमत्र युक्तम् । पूर्वोक्त एवेति । यतः पूर्वोक्तस्यैव, स वा एष इत्यनेन प्रत्यभिज्ञानं प्रतीयते । तत्र ब्रह्मत्वेनोपासना कार्येत्याभिप्रायेण ब्रह्मत्वेन स्तूयत इति प्राप्त आह । कार्याख्यानादपूर्वोक्तमिति । पूर्वस्यान्नकार्यस्य पुरुषस्याख्यानात्, स वा एष इत्यनेनाग्रिमश्रुतिर्भवित्वेन प्रतिपिपा-

* एतदग्र इति * । अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्त इत्याग्रिमानुवाके । संशयमाहुः । * तत्र स वा इत्यादि * । तथाच, अन्नात् पुरुष इति हेतु हेतुमद्वावश्रावणात् पूर्वोक्त एव अन्नजन्य एव? उत अन्नस्य ब्रह्मत्वेनोपास्यताशास्तपसा ब्रह्मत्वेन ज्ञानस्य चाग्रे वक्ष्यमाणतया ताद्वाऽन्नरसमयत्वात् पूर्वोक्तपुरुषतो भिन्नो विभूतिरूप? इति संशय इत्यर्थः । पूर्वोक्त एवेत्यादिपूर्वेष्टस्तु स्फुटः । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * पूर्वस्येत्यादि * । एतेन कार्यस्याख्यानादकथनात् । ल्यवद्लोपे पञ्चमी । कार्यस्याकथनं कृत्वा अपूर्वम् अग्रे उच्यमानम् अतिरिक्तं, न तु तदिति सूत्रयोजनाऽत्र स्फुटीकृता । अत्रायमाशयः । अन्नमयश्लोके यदि कार्यभूतस्यान्नस्य ब्रह्मत्वेनोपासनाय ब्रह्मधर्माः स्तुत्यर्थमुच्येण्टस्तदा. अन्नाद्वा इत्यादिना पूर्वं तानुक्ताऽग्रं सर्वं वै तेऽन्नमाण्डनुवन्ति येऽन्नं ब्रह्मोपासते इति सफलमुपासनमात्रं वदेत् । ब्रह्मत्वेनोपासनस्य तावतैव सिद्धेः । न तु तदग्रे पुनरपि अन्नः हि भूतानां ज्येष्ठमित्यादिना भूतजनकत्वतद्वर्द्धकत्वाभ्यां धर्माख्याम् । अतति भूतानि सततं व्याख्योतीत्यन्नमिति भूतव्याप्तिवोधकं निर्वचनं सूचयेत् । नापि अद्यतेऽक्ति च भूतानि तस्मादन्नं तंदुच्यत इति निरुच्यात् । प्रयोजनाभावात् । एवं सत्यांपि यदेवं पुनर्निर्वक्ति तेन पूर्वोक्तात् कार्यरूपादन्नादेतं व्यवच्छनन्ति ।

दिविषितमन्नरूपमेवोच्यते, न तु पूर्वमित्यर्थः । स वा एष इति प्रसभिज्ञानमित्य यदुक्तं, तच । अन्नात् पुरुष इसनेनाध्यात्मिकतन्निरूपणादुभयोश्च भेदात् । अत एव संशयाभावायाह । वै निश्चयेन एष वक्ष्यमाणः पुरुषः स आध्यात्मिकत्वेन प्रभिद्वोऽन्नरसमय इति । अन्यथा ब्रह्मात्मकतपोलक्षणसाधेनाधिकारे सम्पन्नेऽन्नं ब्रह्मेति व्यजानादिति न वदेत् । नच तदपि तथात्वेन स्तूयत इति वाच्यम् । श्रुतेः प्रतारकत्वापत्तेः । आनन्दमयान्तमेवमेवनिरूपणाच्च । अत

अग्रिमप्रपाठके ब्रह्मात्मकेन तपोरूपेण साधनेन तस्मिन् ब्रह्मात्वेन ज्ञानं भृत्योर्वक्ति, न तु साधनं विना । तेनास्यान्नस्य पूर्वस्माद्वैलक्षण्यमवश्यं वक्तव्यम् । मैत्रायणीये, विश्वभृद्गौ नामैषा तनूर्भगवतो विष्णोरिति भगवत्तनुत्वश्रावणात् । बृहस्पारायणोपनिषदि चान्नमुपकम्य, स वा एष पुरुषः पञ्चात्मा येन सर्वमिदं प्रोतं पृथिवी चान्तरिक्षं चेत्यादिना व्यापकत्वश्रावणाच्च एवमन्नयोर्वैलक्षण्ये सिद्धे, अन्नात् पुरुष इत्यत्र य उच्यते स भौतिक पव पूर्वं तस्यैव सिद्धत्वात् । यः पुनस्तद्ये स एवा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यनेनोच्यते स आध्यात्मिक एव । अन्नसारभूतत्वात् । अत एव मध्ये निश्चयार्थकस्य द्वै इत्यस्य कथनम् । नच प्रत्यभिज्ञावोधकयोः स एष इत्यनयोर्विरोधः शङ्खः । स राजा तोयनीव्या भुवः, कला च सा कान्तिमती कलावत इत्यादाविव प्रसिद्धार्थकतया, एष इत्यस्य वक्ष्यमाणार्थकतया चोपपत्तेः प्रत्यभिज्ञाया निश्चेतुमशक्यत्वात् । नच तौल्यं शङ्खाभ्यासानां सामञ्जस्यस्याऽन्यथा तदनुपपत्तश्च प्रमाणत्वेन तज्जिरासात् । प्रत्यभिज्ञापक्षं तज्जनकस्यान्नस्य कार्यतया अब्रह्मणो ब्रह्मात्वेन ज्ञानं तपसा वदन्त्याः श्रुतेः प्रतारकत्वापत्तिरिति दोषसम्भवात् । प्रशंसामात्रार्थतायास्तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । आनन्दमयज्ञानपर्यन्तं तपोरूपसाधननिरूपणाच्चात्रिव तथा वक्तुमशक्यत्वात् ।

एवास्याऽप्यात्माग्रे निरूपितो यः पूर्वस्येति । सत्वाधिदेविक आ-
नन्दमयः । अथवा वाजसनेयिशाखायामात्मेयेवोपासीतेत्युपक्रम्य
तदेतत्प्रेयः पुत्राद् प्रेयो विचात् प्रेयोऽन्यस्माद् सर्वस्मादन्तर-
तरं यद्यमात्मेयेतदग्रेऽन्यस्य प्रियत्वं निराकृयेश्वरो हि तथा
स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीतेति पञ्चते । अत्रात्मौपाधिकत्वाद्
सर्वत्र प्रियत्वस्यात्मपदेन जीवात्मन एव प्रियत्वेनोपासना
विधीयते ? उतेश्वरपदात् परमात्मन ? इति भवति संशयः ।
किमत्र युक्तम् । जीवात्मन एवेति । कुतः । यथा पुत्रादेरा-
त्मोपाधिकप्रियत्वोक्त्वा जीवात्मन एव प्रियत्वमुच्यतेऽन्यत्र श्रुतो

किञ्च । यदि भौतिक एवाश्रमयः स्यात् तदा आनन्दमयस्य एतदात्म-
रूपं न घटेत् । घटति तत् । अतः कार्यरूपाद् वैलक्षण्यमस्यावगन्तव्यम् ।
नचैवमपि आधिदेविकाद् भेदस्तु वर्तते एवेति किमनेन प्रयासंनेति
शङ्खाम् । आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽसांवदाधिदेविक इति द्विती-
यस्कन्धे आध्यात्मिकाधिदेविकयोः स्वरूपभेदनिवारणेन तदभावात् ।
अभिलापभेदस्य तु पाचकपाठकवत् कार्यभेदप्रयुक्तत्वेन स्वरूपा-
भेदकत्वात् । तस्मादाध्यात्मिकाधिदेविकयोरन्नमयानन्दमययोः
कार्यभेदेन विभूतिविभूतिमङ्गावादेव भंदो, न तु स्वरूपतः । धर्मध-
र्मिणोस्तादात्मरूपस्याभेदस्य पूर्वं साधितत्वात् । अयमेव न्यायः
प्राणमयादिष्वपि द्रष्टव्यः । तेनानन्दमयविद्यायां पञ्चाव्यन्नमयाद्यः
कोशातिरिक्तास्तेषु, चत्वारो विभूतित्वेनोपास्या आनन्दमयः पुरुषो-
क्तमस्तु ताहशविभूतिमत्वेनोपास्य इत्येतदर्थमिति वांधितम् । तेन
विशेषतो वैष्णवानां समीपे आसीनत्वे द्रष्टव्यमिति ज्ञापितम् ॥१४॥

एतस्य विचारस्य पूर्वशेषत्वादर्थस्य प्रागपि व्युत्पादितत्वाच्च
नात्यन्तमावश्यकतेत्यरुच्या प्रकारान्तरेणैतद् व्याकुर्वन्ति । * अथ-
वेत्यादि * । विषयादिकमाङ्गुः । * वाजसनेयीत्यादि * । * वाज-
सनेयिशाखायांमिति * । तस्यां वृहदारण्यके पुरुषविधब्राह्मणे ।
यद्यपि मैत्रेयीब्राह्मणेऽपि ब्रह्मैव प्रतिपाद्यत इति वाक्यान्वयाधिकरणे
निर्णीतं, तथाव्यापातसो निरूपधिप्रियत्वं जीवे भासते इति पूर्वपक्षे

तथेहापि, प्रेतः पुत्रादिसादिकथनाऽनीवात्मैव भवितुमर्हतीति प्राप्त आह । कार्याख्यानादपूर्वमिति । इतः पूर्वमास्नायते प्राणत्रेव प्राणो नाम भवति वदन् वाग्रूपं पश्यश्चक्षुः शृण्वज्ञोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येवेति । तथाच प्राणनवदनादिकार्यैः कृस्नप्राणवागादित्वेनैकस्यैवात्मन आख्यानात् कथनादपूर्वं पूर्वं तु पुत्रवित्ताद्यभिमानदशायां, न वा अरे पत्युः कायाय पतिः प्रियो भवतीयादिना यत्प्रियत्वेनोरुप्यते तस्माद्विन्नमात्मशब्दवाच्यमवेसर्थः । लोके हि प्राणवायुवागिन्द्रियादीनामेव तत्तच्छब्दवाच्यता, न तु जीवस्यात् एवाग्रे श्रुतिराहेश्वरो हि तथा स्यादिति । अत एव प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मेयाह । अन्तरो जीवात्मा ततोऽप्यतिशयेनान्तरमन्तरतरं पुरुषोत्तमस्वरूपमेव भवितुमर्हतीति । एतेन विग्रहस्यैवात्मरूपत्वं सिद्धयति ।

तदगहतम् । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रे कार्याख्यानमिति तृतीयासमाप्त इत्यभिप्रेत्य कर्मनामकथनादित्यर्थः सिद्ध्यतीति तद्व्याकुर्वन्ति । * इत इत्यादि * । * अपूर्वमिति * । पुत्राद्यभिमानदशायामभिमानित्वेन प्रतीयमानात् प्रतीचोभिष्म । तदेतद्विवृण्वन्ति । * पूर्वं त्विन्यादि । * यदिनि * । जीवान्मरुपं वस्तु । * आत्मशब्दवाच्यमत्रेति * । आत्मानं प्रियमुपासीतेति वाक्ये आत्मशब्दवाच्यम् । ननु प्राणनादिकार्ये जीवस्यापि प्रयोजकत्वात् कार्याख्यानमात्रेण प्रत्यगात्मार्तिरक्त आत्माऽत्रोरुप्यत इति कथं निश्चेयमित्यत आहुः । * लोके हीत्यादि * । अत एवेति * । जीवभिष्मत्वादेव । * अत एव प्रेय इत्यादि * ईश्वरत्वादेव प्रेयोऽन्यस्मादित्यादिकं श्रुतिराह । तदेव व्युत्पादयन्ति । * अन्तर इत्यादि * । तथाचेष्टश्वस्त्वान्तरतत्वाभ्यां लिङ्गाभ्यासुपष्ठव्येन तेन तथेत्यर्थः । ननु भवत्वेवं, तथापीदार्वीं तर्द्विचारस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * एतेनेत्यादि * । * एतेनेति * । प्राणनादिकार्यमुक्त्वा, ईश्वरो हि तथा

तेन अविकृतलपरमानन्दत्वादयोऽपि धर्मा उपसंहर्त्त्रव्याः ॥ १८ ॥

ननु विग्रहे चक्षुःश्रोत्रादीनां वैलक्षण्यप्रतीतिरात्मनश्चैकरसत्वा-
दुक्तकर्मनामवस्त्रं ब्रह्मण्यनुपपश्चिमिसाशङ्कोत्तरं पठति ।

समान एवञ्चाभेदात् ॥ १९ ॥

चोऽप्यर्थे । तथाचैवमपि सति श्रोत्रचक्षुरादिवैलक्षण्यप्रती-
तावपि साति समान एकरूप एव, न तु विषमः । तत्र हेतुरभेदा-
दिति । चक्षुरादीनां ब्रह्मत्वेन परस्परमभेदादित्यर्थः । अत्रेदमाकृ-
तम् । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेरूपनिषदेव्यमेव ब्रह्मस्व-
रूपम् । ताश्च प्राणन्नेव प्राणो भवति वदन् वागित्यादिरूपाः । प्र-
तिनियतेन्द्रियग्राहात् अर्थात् स्वरूपेणैव गृह्णद् ब्रह्म तत्तच्छब्दव्याच्यं
भवतीति वदन्ति । तद्राच्यता च व्यवहार्यत्वे । स च, तदेतत्प्रेयः

स्यादिति तत्तत्सर्वरूपताख्यानेन । एवमेतत्साधनस्यापि प्रथोजन-
माहुः । * तेनत्यादि * । उपसंहर्त्त्रव्या इति * । अवतीर्णे स्वरूप-
उनुमन्वयाः । तथाचैतदर्थमिदमत्र विचारितमित्यर्थः । तेन पूर्वोक्ते
अनावश्यकतामात्रं, न वर्णकान्तरकथने वीज, किन्त्वेतदपीति वो-
धितम् ॥

अन्ये तु इदमेकसूत्रमधिकरणमङ्गीकृत्य अत्र प्राणविद्याशेषं
विचारयन्ति । भोजनारम्भसमाप्त्योगाचमनीयास्वप्सु प्राणवासांह-
ष्टिः कर्त्तव्येति । तत्र नास्माकमादरः । नासामसुख्यविद्यात्वेन तद्विचारस्य
प्रासङ्गिकत्वात् । विद्यान्तरे मध्ये विचार्य दूरस्थितस्य
पुनरत्र स्मृतो वीजानुपलम्भाच्चेति ॥ १९ ॥

समान एवञ्चाभेदात् ॥ सूत्रमवसारयन्ति । * ननु विग्रह
इत्यादि * । तथाच तरुकुसुमयोरिष्व स्वगतद्वैतमापततीति सत्प-
रिहारायोत्तरं पठतीत्यर्थः । द्याकुर्वन्ति । * चोऽप्यर्थे इत्यादि * ।
ननु भिन्नत्रकारकप्रतीतौ विद्यमानायां कथमभेदसिद्धिरित्यतस्त-
दु व्युत्पादयन्ति । * अत्रेत्यादि * । * स चेति * । औरनिषदः पुरु-

पुत्रादिसादिवाक्यैकवाक्यतया निरूपिष्टस्नेहवतामेव व्यवहार्य इति
ज्ञाप्यते । स चाविर्भूतेऽवताररूप एव सम्भवति । एवं सति तत्र
भक्तैर्गवदिग्रहे तत्तदवयवेषु भेदेन यथा यथा व्यवहित्यते तथा तथैव
तदेकमेवाखण्डसच्चिदानन्दरूपं ब्रह्मेसर्थः सम्पद्यते । एवंविधो
लोके न प्रसिद्ध इससम्भावना स्यात्, तदभावायाग्रे श्रुतिराहेश्वरो
हि तथा स्यादिति । एतेनाविर्भूतरूपे व्यापकत्वैकरसत्वसच्चिदा-
नन्दत्वादयो धर्मा उपसंहर्त्तव्या अनाविर्भूतेऽपीति स्थितम् । एवं
सत्याविर्भावे ऽनाविर्भावेऽपीश्वरः समानः । न ह्याविर्भावे काँश्चनाग-
गन्तुकान् धर्मानादायाविर्भवतीति वक्तुं शक्यमनाविर्भृतस्यापि
एवमाविर्भूतप्रकारेणैवाभेदादिस्यपि सूत्रार्थः सूत्रकाराभिमत इति
ज्ञातव्यम् । चकारेण विस्तुद्भर्त्तर्धर्माश्रयत्वं समुच्चीयते । एवं सा-
क्षादाविर्भूते भगवद्वूपे पूर्णानन्तधर्मास्तुपासकेनोपसंहर्त्तव्या इति

षश्च । * स चेति * । व्यवहारश्च । नच तस्य व्यवहारस्याप्राभाणि-
कत्वं शक्यशङ्कम् । वर्णेतुकतनुविवरणैकसाध्यत्वात् । प्रकाश-
वच्चचावैयर्थ्यात्, आह च तन्मात्रमिति सूत्रद्वयेनातीतपादेऽपि त-
स्योपपादनात् । तदेतदभिसन्धायाऽहुः । * एवं सतीत्यादि * ।
अत्र लौकिकयुक्तेः कौल्यमेव श्रुत्यभिप्रेतमित्याशयेनाहुः * एवं-
विध इत्यादि * । सिद्धमाहुः । * एतेनत्यादि * । * एतेनेति * ।
ईश्वरस्य तथात्वश्रावणेन । एतामेव श्रुतिं हृदिकृत्य प्रकारान्तरेण
सूत्रं योजयन्ति । * एवं सत्याविरस्त्यादि * । तथाच, ‘अजोऽपि
सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भ-
वास्यात्ममायेति गीतावाक्येनास्यां श्रुताबुक्तस्येश्वरत्वस्य नैस-
र्गिकत्वेन ताहगाकारस्य सार्वदिकत्वात् तथेत्यर्थः । अत्र च वि-
श्वतश्चश्रुत्येकमध्यक्तमनन्तरूपमित्यादिश्रुतयोऽप्यनुसन्धेयाः । पूर्वे
चोऽप्यर्थे व्याख्यात इस्मिन् पक्षेऽर्थान्तरमाहुः । * चकारेणत्यादि * ।
सिद्धमाहुः । * एवं साक्षादविर्भूत इति * । * साक्षादविर्भूत इति * ।

सिद्धम् ॥ १९ ॥

अथ यत्रकार्यचिकीर्षया जीवे स्वयमाविशति तदाऽवेशाच्छर्दपा अपि केचित् तस्मिन्नाविर्भवन्ति । तत्रोपासकेनाखिलब्रह्मधमोपेषंहारः कर्तव्यो, न वेति शङ्कासमाधानं विकल्पेनाह सूत्राभ्याम् । तत्रादौ निधिपक्षमाह ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

सत्त्वावधिष्ठानमनपेक्ष्य स्वरूपेणाविर्भूते ॥

अन्ये त्विदमेकसूत्रमधिकरणमङ्गीकृत्य वाजिशाखीयाग्निरहस्यस्थगृहदारण्यकस्थयोः शाण्डिलयविद्ययोरैकविद्यं परस्परगुणोपसंहारं च विचारयन्ति । तदपि प्रथमाधिकरणीयपञ्चसूत्र्यैव सिद्ध्यतीति बोध्यम् । रूपाभेदस्यैव प्रयोजकत्वादिति ॥ १९ ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ एवमवतारोपासनादौ गुणोपसंहारं विचार्यावेशे तं विचारयतीत्याशयेनाग्निमसूत्रमवतारयन्ति । अथेत्यादि । य आत्मनि तिष्ठन् य आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरमिति श्रुत्या आत्ममात्रस्य ब्रह्मशरीरत्वेऽपि, योऽन्तर्बहिस्तनुभृतामशुभं विधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वर्गते व्यनक्तीत्येकादशस्कन्धे तनुभृदन्तर्बहिरशुभविधूनपूर्वकस्वगतिव्यञ्जनरूपविशेषकार्यस्मरणात् तदादिकार्यचिकीर्षया यत्र जीवे स्वयं भगवानाविशति तदा भगवदावेशाङ्गगवद्मा अपि केचित्स्मिन्नाविर्भवन्ति । यथा इन्द्रप्रतर्दनसंवादं इन्द्रे । अत्र जीव इत्युपलक्षणम् । तेन प्रतिमाया अपि सङ्घः । गोपालतापनीये मथुरासमीपस्थवनस्थिता द्वादशमूर्त्तिरूपत्वा, ता हि ये यजन्ति ते मृत्युं तरन्ति मुर्क्कलमन्त इति फलमुक्त्वाग्रे, मथुरामण्डले यस्तु जम्बूद्वीपे रथतोऽपि वा । योऽर्चयेत् प्रतिमां मां च स मे प्रियतरो भुवि । तस्यामधिष्ठितः कृष्णरूपः पूज्यस्त्वया सदेत्यादिभिः प्रतिमोपासनं लक्ष्यीकृत्यसर्वेषां स्वपूजनस्थोक्तत्वात् प्रतिमायामधिष्ठानोक्त्या स्वावेशास्यचोक्तत्वात् । अतस्तांदशे जीवादावुपासकेनाखिलब्रह्मधर्मोपसंहारः

अन्यत्रापि जीवेऽप्येवं ब्रह्मणीवोपासनाकार्या । तत्र हेतुः, सम्बन्धादिति ॥ अयोगोलके वहेरिव तस्मिन्नावेशलक्षणः सम्बन्धाऽस्तीति, तत्त्वेन व्यपदेशाच्च तथेत्यर्थः । अत्रैवं झेयम् । अयं तु जीवोऽत्राविष्टं भगवन्तमहमुपास इति जानाति चेद तदा न सा जीवगामिन्युपासना, किन्तु ब्रह्मगामिन्येव । तत्राखिलधर्मोपसंहारे न किञ्चिद् बाधकम् । यत्र ब्रह्मत्वेनैव ज्ञात्वोपास्ते तत्रापि, तं यथा यथोपासते तथैव भवति तद्वैतान् भूत्वाऽवतीति श्रुतेर्गुर्वादौ जीवत्वबुद्धिनिषेधाच्च तथा तत्र यादगुपासकस्तदुपासनासिद्ध्यर्थं

कर्त्तव्यो न वेति शङ्कायां, ‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथागुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन्’ इति श्वेताश्वतरधूत्या गुरुभक्तेऽर्द्धेवभक्तिवदिष्टत्वाद् भक्तिपारम्यस्य चाखिलगुणोपसंहारं एव सिद्धंगुरौ स कार्यः । अन्यत्र प्रतिमादौ तु न कार्यः । तादशवाक्याभावादिति प्राप्तं तत्समाधानं मार्गभेदव्यवस्थितविकल्पेन सूत्राभ्यामाहेत्यर्थः * । तत्रेति * । गुरौ प्रतिमादौ च । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * अन्यत्रापीत्यादि * । प्रतिमासंग्रहायाहुः । * तत्त्वेन व्यपदेशादिति * । उक्तं च स्कान्दे पाण्डुरङ्गमाहात्म्ये । शिलाबुद्धिर्न कार्या च तत्र नारद कर्हिचित् । ज्ञानानन्दात्मको विष्णुर्यत्र तिष्ठत्यचिन्त्यकृदैति । उपासनामार्गे व्यवस्थितस्य विधिप्रकाशस्य बीजं स्फुटीकुर्वन्ति । * अत्रैवमित्यादि * । * एवमिति * । वश्यमाणप्रकाराभ्याम् ॥ * जीवत्वबुद्धिनिषेधादिति * । आचार्य मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचिदित्यादिवाक्योक्तात् तस्मात् । नचोक्तश्रुत्या गुरौ भक्तिरेवोक्ता, नोपासनेति तदुपासनप्रकारकथ्यवस्थाऽत्र न सङ्घंतेति शङ्काम् । एवं गुरुपासनायाशितेनत्यकादशस्कन्धे तस्या अप्युक्तत्वादिति । अत्रैवं प्रकारद्वयेऽप्यमिसन्धिमात्रं, न प्रयोजकं, किन्तु ब्रह्मावेश इति बोधनायाहुः । * तत्र याह-गित्यादि * । आवेशस्त्वनुभवादिनाऽवधार्यत इति, नात्र काचिच्छङ्कः । एवमेव श्रीजगन्नाथादौ पूजाप्रवाहस्थलेऽप्यवगगन्तव्यम् । तेन

तत्कलदानार्थं च तादृग्रहणो भगवानाविशतीति च तथा ॥ २० ॥

यस्त्वन्तरङ्गं भगवद्भक्तं हृष्यार्विभूतभगवत्कं ज्ञात्वैतद्भजनेन
अहं भगवन्तं प्राप्यामीति ज्ञात्वा तपेव भजते स भक्तिमार्गीय
इति भक्तहृष्यार्विभूते रूपे उपसंहारो धर्माणां तेन कार्यं इस्तीत्रिमं
पठति ॥

न वाऽविशेषात् ॥ २१ ॥

अनुपमंहारे हेतुरविशेषादिति । अस्य भक्तभक्तत्वेन तद्भजन-
रसास्वादनेन विस्मृततदाविष्टभगवत्कल्पेन तन्निरपेक्षत्वेन वा त-
दाविष्टभगवति गुणोपसंहारेऽनुपमंहारे वा भक्तोपासनायां विशेष-
षाभावादित्यर्थः । अनुपमंहारस्यात्र वाधकत्वाभावज्ञापनाय वा-
शब्दः । विशेषादिति वा । पूर्वं विहितत्वेन भगवदाकारादिषु भजनं
कुर्वन्नप्युक्तरूपभक्तसङ्गेन तद्भजनेन च पूर्वम्पादिशिष्टं रसमनुभूत-

उपासनामार्गं उभयश्चाप्युपसंहारः सर्वगुणानां युक्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

न वा विशेषात् ॥ निर्वधपश्चो भक्तिमार्गं इति बोधयन्तः सू-
चमवतारयन्ति । * यस्त्वन्तरङ्गमित्यादि * । * स भक्तिमार्गीय
इति * श्वेताश्वतरमन्त्रोक्तरीतिकंप्रमविश्वासयोरुत्कर्पात् स भक्ति-
मार्गीयः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * अनुपमंहारं इत्यादि * कुतो वा,
कुत्र वा अविशेष इत्याकाङ्क्षायां तदू व्युत्पादयन्ति । * अस्येत्यादि *
तथाच नवमस्कन्धे, 'तत्प्रसङ्गानुभावेन रन्तिदेवानुवर्त्तिः' । अभवन्
योगिनः सर्वे नारायणपरायणा' इतिवत् तादृशस्य तथात्वेन तद्भजन-
रसास्वादनेन तदाविष्टभगवति गुणोपसंहारे वा विस्मृतेत्यादिहेतु-
द्वयेनानुपसंहारे वा तत्प्रसङ्गानुभावादेव भगवत्प्राप्तिरविशिष्टेति ता-
दृशभक्तोपासनायां ताभ्यामुत्कर्पात्पर्कर्षभावान्नोपसंहारस्य किमपि
प्रयोजनमित्यर्थः । अविशेषादिति पदच्छेदं कश्चिन्न मन्येत तदोक्तो-
ऽर्थो न सिद्धंदिति नदापि तत्सिद्धये प्रकारान्तरे हेतुं व्याकुर्वन्ति ।
* विशेषादित्यरक्ष्य * * वाशद् इत्यन्तम् * । * तद्भजनेनेति *

वानिति रमास्वादे विशेषाद् गुणोपसंहारं स न करोतीत्यनुवादः । विहितत्वेन गुणोपसंहारपूर्वकोपासनायां नीरसत्वेनाभ्नादरज्ञापनाय वाशब्दः । भगवद्वताररूपोऽपि बादरायणः प्राप्तिङ्केऽपि भक्ति-मार्गस्मरणे तदीयरसावेशपरवशस्तद्वावस्वभावमनुकृतवान् ॥ २१ ॥

अपिच । उपसंहारो हि तत्रानुकृतानामन्यत्रोक्तानां गुणानां तत्र सत्त्वेन ज्ञानमात्रम् । उक्तरूपभक्ताय तु तद्वजनीये भक्त एवालौकिकाननुभावान् भगवान् प्रसक्षं दर्शयतीति न तत्रोपसंहारपेक्षागन्धोऽपीत्युत्तरं पठति ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

ननु भक्तभक्तः स्वसेव्येयलौकिकं वीर्यं दृष्टा तदाविष्टे भगवति तत्सम्भारकत्वस्येन्द्रादीनामपि तदाज्ञापेक्षित्वं दृष्टा द्युलोक-

भगवद्वाकुतिभजनेन । ननु तर्हनुवादस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * भगवद्वतारत्यादि * । तथाच तदुक्तर्पयोधनाय तत्स्वभावबोधनमेव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * अपिचेत्यादि * प्रकटार्थमत्र भाष्यम् । अन्ये तु सम्बन्धादेवेत्यादित्रिसूत्रमधिकरणमङ्गीकृत्य बृहदारण्यकोपान्ते, सत्यं ब्रह्मेत्युपक्रम्य, आदित्यगण्डलस्थस्य अक्षिस्थस्य च ये उपासने विहिते, तयोरुपनिषदौ रहस्यनामनी उपासनशंषेतयाऽप्यन्तायेते । तस्योपनिषद्वर्हरित्यघिदेवतं, तस्योपनिषद्वहमित्यात्ममिति । ते किं सङ्कीर्णेते ? उत व्यवतिष्ठेते ? इति सन्देह सम्बन्धिभेदाद् व्यवतिष्ठेते इति सिद्धान्तयन्ति । सोऽपि स्वाध्यायसूत्रसर्वहषान्तबोधितेन सम्बन्धिभेदेनैव व्यवस्थिति लभमानो नाभिकरणान्तरमपेक्षत इति चिन्त्यम् ॥ २२ ॥

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * ननु भक्ते-त्यादि * । * तसम्भारकत्वस्योति * । वीर्यतसम्भारकत्वस्य । *

व्यापकत्वस्योपसंहारं करिष्यतीसाशङ्काह ॥

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

राणायनीयानां खिलेषु पठ्यते । ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या सम्भृतानि ब्रह्माऽग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान् ब्रह्म भूतानां प्रथमं तु जडे तेनाहीति ब्रह्मणा स्पर्दितुं क इति । अस्यार्थस्तु—अन्यैर्हि पुरुषैः सहायानपेक्ष्य विक्रमाः संभ्रियन्ते । तेन तत्पराक्रमाणां त एव नियतपूर्वमावित्वरूपकारणत्वेन ज्येष्ठाः । ब्रह्मधर्माणां तु ब्रह्मैव ज्येष्ठमनन्यापेक्षं सृष्ट्यादि करोतीर्थर्थः । एवं सति ब्रह्म ज्येष्ठं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठानि वीर्याणि । अत्र छन्दसि बहुवचनस्य दादेशः । किञ्चान्येषां वीर्याणां बलवद्विर्मध्ये भङ्गोऽपि भवति । तेन ते स्ववीर्याणि न संविभ्राति । ब्रह्मवीर्याणि तु ब्रह्मणा सम्भृतानि निष्पत्यूहं सम्भृतानीर्थर्थः । तच्च ज्येष्ठं ब्रह्माग्रे इन्द्रादिजन्मनः प्रागेव दिवं स्वर्गमाततान् व्याप्त्युवान्निसमेव विश्वव्यापकमिसर्थः । देशतोऽपारच्छेदमुक्त्वाकालतोऽपि तमाह । ब्रह्मेति । भूतानामाकाशादीनां पूर्वमेव जडे । आविर्भूतेत्यर्थः । एतेन वीर्यसम्भृतिद्युव्याप्तिमाहात्म्यमुक्तं भवति । तथाच सम्भृतिश्च द्युव्याप्तिश्च तयोः समाहारस्था । एतावत्यपि सति तत्र नोपसंहार इति । तत्र हेतुः—न वा विशेषादितिमूत्रोक्तं एवेत्यतिदिशत्यत एवेति । एतद्यथा तथा तवैवोक्तम् ।

उपसंहारं करिष्यतीति*तं यथा यथोपासत इत्यत्र स्वाभिसंहितरूपं-
णैव स्वावनस्याक्त्वात् स्वैहिकपारलौकिकार्थम् उपसंहारं करिष्यति । सूत्रं व्याकुर्क्तुं विषयवाक्यमुपन्यस्य प्रथमं तद् व्याकुर्वन्ति । * राणायनीयत्याक्ति * । * उक्तं भवतीत्यन्तम् * । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तथाचेत्यादि * । * तवैवोक्तमिति * अस्य भक्तत्वेनेत्या-

विषयवाक्योत्तराद्वौक्तधर्मनुदेशेनैवं ज्ञायते भक्तस्यैहिक-
पारलौकिकोपयोगिधर्मोपलक्षणार्थं द्वयोरेवोदेशः कृत इति ।
चकारेण दर्शनमप्युक्तं समुच्चीयते । अन्यच्च । स्पद्धाकृ-
तिमम्भावनायां हि तद्योग्यतानिपेधः सम्भवति । सा चाविर्भूत
एव भगवति सम्भवतीसखिलशत्स्याविर्भावपूर्वकमाविर्भूतस्य तस्य

शुक्तरीत्या उपासनायामविशेषात् पूर्वं विहितत्वेनेत्याद्युक्तरीत्या च
भजनरसास्वादने एतदपेक्षया विशेषाच्च न करिष्यतीति तस्मिन्नव
सूत्र उपपादितम् । अयमेव सूत्रकाराशय इत्यत्र गमकमादुः । *
विषयवाक्येत्यादि * तथाचोपमंहारं विनाशपि भक्तस्य लौकिका-
लौकिकसम्पादनादलौकिकानुभावदर्शनाच्च एतयोरापि नोपमंहार-
शङ्काश्रेति पूर्ववदत्रापि भक्तस्यभावस्यवानुवादः, प्रथमाधिकारिणः
शिक्षा वेति भावः । चकारेणोत्तराद्वौक्तधर्मसमुच्चयमाशङ्क्य तात्प-
र्यमादुः । * चकारेणेत्यादि * श्रुतेरनारक्याधीतत्वेन भक्तहृदयावि-
एभगवद्रमकत्वस्य सर्वनिर्घत्वात् । पूर्वोक्तं व्यासाशयो न निश्चेतुं
शक्यत इति शङ्कायां विषयवाक्यतात्पर्यकथनपूर्वकं तमुद्धारयन्ति ।
* अन्यच्चेत्यादि * तथाच तुरीयपादेन श्रुतेराविर्भूतब्रह्मविषयक-
त्वे निश्चितं यद् द्वयोरेवानुपसंहारकथनं तेन तत्र व्यासाशयो नि-
श्चीयत इत्यर्थः । तेनानारक्याधीतानामप्यनुपयुक्तानां नोपसंहार
इति सिद्धम् ।

अन्यं तु इदमेकसूत्रमधिकरणमङ्गीकृत्य, अनारक्याधीतेऽस्मिन्
वाक्ये उक्तानां गुणानां सर्वासु विद्यासूपसंहारो, न वेति शङ्कायां
नोपसंहारः । कृतः ? । विशेषात् । दहरादिविद्यासु हृदयादिरूपस्थान-
विशेषादिति व्याख्याय स्थानस्य तदनुपसंहारकत्वे आध्यात्मिकत्वं
केचन हेतुत्वेनादुः । केचिदल्पत्वम् । अन्यं तु विद्याविशेषं हेत्वन्तर-
मादुः । किञ्च यद्यपि तासु, यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्त-
हृदय आकाशः । अतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते ज्यायान् पृथिव्या
ज्यायानाकाशादित्यादिभिराधिदैविकयो विभूतयोऽप्युच्यन्तं, तथापि

एतया श्रुता माहात्म्यमुच्यते इति गम्यते । एवं सखेतद्वाक्योक्तधर्म-
योरेवानुपसंहार्यत्वेन यत् कथनं ततु भक्तहृद्याविर्भूतं ब्रह्माऽप्येवं
भूतमेवेति ज्ञापनायाऽतो युक्त एवानुपसंहारः ॥ २३ ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानाद् ॥ २४ ॥

ता माहात्म्यज्ञापनार्थी इति ता एव तत्रोपसंहार्याः, प्राकरणिक-
त्वात् । न त्वितराः । अतो द्युव्यासिनिवृत्तौ तत्सहपठिताया वीर्य-
सम्भृतेरपि निवृत्तिरित्याहुः ।

तृष्ण रोचिष्णु । द्युव्यासिरूपाया महत्या आधिदैविक्षया विभू-
तेर्वद्वास्वरूपमादायैव स्थानस्य तदाभ्यात्मिकतायास्तदन्यतायाश्च वा-
धकतामनादत्योपदेशेन तस्मिन् स्थानविशेषे द्युव्याप्त्युपसंहारवा-
धकत्वकथनस्यायुक्तत्वात् । न च सा निष्कलादीनामिव भिन्नते
युक्तम् । ब्रह्मण उभयत्राप्यैक्येन व्यासां भेदस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
न च शब्दान्तररन्तिरेशाङ्गेद इत्यपि युक्तम् । सौत्रहेतुविरोधात् । सूत्रे
पूर्वसूत्रोक्तस्थानविशेषोपवन्धस्येवातिरेशाङ्गीकारात् । एतेनैव विद्या-
विशेषस्याप्यनुपसंहारहेतुत्वं दत्तोन्तरम् ।

यत्तु भासत्याम्, या काच्चिदाधिदैविकी विभूतिः शापिडल्य-
विद्यायां श्रूयते तस्यास्तत्रकरणाधीतत्वात् तन्मात्रं ग्रहीष्यते । नै-
ताचता सम्भूत्यादीननुक्रुपमर्हति । तत्रैतत्प्रत्यभिज्ञानाभावात् । ब्र-
ह्माश्रयत्वेन प्रत्यभिज्ञानमात्रप्रसक्तम् । भूयसीनामैक्यप्रसङ्गादिल्युक्त-
म् । तदपि तथा । विद्यैक्ये प्रसङ्गरूपचोदनाख्यानां चतुर्णा हेतुता-
याः पूर्वमुक्ततया केवलेन रूपैक्येन विद्यैक्यसङ्गस्य वक्तुमशक्य-
त्वादिति । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । सिद्धान्ते तूकरीत्या सर्वभूतस्थ
एक इत्येवं चिन्तिते स आत्मत्वेन निरूपधिप्रियत्वेन च साकारः प-
र्यवस्थ्यति । सम्बन्धश्च तस्यावशरूपो यत्राधिकस्त्राप्यधिष्ठितं तम-
नुसन्धाय तदूगुणा अन्येऽप्युपसंहार्याः । यद्यधिष्ठान एव विशेष-
स्फूर्तिस्तदा तत एव फलसिद्धेरूपसंहारस्य न किञ्चित्प्रयोजनमिति
सिद्धम् । एवं व्याप्त्या स्वरूपा कला च सिद्धेति ॥ २३ ॥ ३ ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानाद् ॥ एवमनारक्ष्याधी-

तैस्तिरीयके, सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्र सभूमि
विश्वतो वृत्वा अस्यतिष्ठद् दशाङ्गुलं, पुरुष एवेद॑ सर्वं यद् भूतं
यच्च भव्यमिसादिना पुरुषविद्या निरूप्यते । तत्रैव, ब्रह्मविदामोति
परमिति प्रश्ने, स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इस्यारभ्य प्राणमयमनो-
मयविज्ञानमयानन्दमयात्मकब्रह्मस्वरूपं निरूप्यते । तत्र सर्वत्र स
च पुरुषविध एवेति च पञ्चते । अत्रान्नमयादिषु पुरुषसूक्ते च
पुरुषपदश्रवणादन्नमयादिषु सहस्रशीर्षवत्त्वाद्युपमंहारः कर्त्तव्यो न
वेति भवति संशयः । किमत्र युक्तम् । उपसंहर्त्तव्यमेवेति । कुतः? सर्वत्र ब्रह्मण एवोपास्यत्वादत्राप्युपासनोक्तेर्ब्रह्मत्वपुरुषत्वयोरवि-
शेषाद्वैक्यादिति प्राप्त उच्यते । पुरुषविद्यायामिवेति । अन्न-
मयादिषु सहस्रशीर्षवत्त्वादिकं नोपसंहर्त्तव्यम् । कुतः? । पुरुषवि-
द्यायां यथा पुरुषस्वरूपं निरूप्यते न तथेतरेषामन्नमयादीनां वि-
ज्ञानमयान्तानां स्वरूपं तत्प्रकरणे निरूप्यते । अत्र हि पुरुष-
त्वमुच्यते सहस्रपदमनेकत्वोपलक्षकम् । अन्यथाऽक्षणां शिरोभ्यो
द्वैगुण्यं वदेत् तेन साकारव्यापकत्वमुक्तं भवति । तत्र पुरुषविधत्वं,

तानां धर्माणां भक्तिमार्गेऽनुपसंहारमुक्त्वा उत्तमाधिकारिभिरशेष-
गुणपूर्णं परं ब्रह्मैवोपास्यं, न तु विभूतिरूपमिति बोधनायोपासनामा-
र्गं तेष्वशेषानुपसंहारमवसरसङ्गत्यावदतीत्याशयेनाधिकरणविषया-
दिकं दर्शयन्ति । * तैस्तिरीयक इत्यादि * । * प्रश्न इति * ।
प्रपाठके । * अविशेषादिति * भृगुविद्यायां ब्रह्मत्वस्यात्र च पुरुष-
विधत्वस्योक्त्वा तदाकारत्वस्योक्तत्वेन तयोरविशेषात् । सूत्रं व्याकुर्वे-
न्तोऽत्रापि नशब्दः पूर्वसूत्रादनुवर्त्तत इत्याशयेनाहुः । * अन्नमया-
दिवित्यादि * । * निरूप्यत इति * सहस्रशीर्षेत्यादिना निरूप्यते ।
* अन्न हीति * पुरुषविद्यायाम् । * नेति * सहस्रशीर्षत्वादिश्चाव-
णेन । वैलक्षण्यबोधनायाहुः । * तत्रेत्यादि * । * तत्रेति * । अन्नम-

स चाध्यात्मिकरूपस्तच्छरीराभिमान्यात्मा चान्य आधिदैविक उच्यते,
न तथात्र । किञ्च पुरुष एवेद् सर्वमिसादिना प्रपञ्चात्मकत्वं मु-
क्तिदातृत्वं चोक्त्वा नैतावन्मात्रमस्य माहात्म्यमितोऽपि महन्मा-
हात्म्यमस्तीति वक्तुं प्रपञ्चरूपं तद्रिभूतिरूपमितेतावानस्य महिमे-
खनेनोक्त्वा तत आधिक्यमाह । अतो ज्यायाँश्च पूरुष इति । ए-
वमतिवैलक्षण्याद् पुरुषपदमात्रसाधम्येण नैकविधत्वं वक्तुं शक्यं,
न चोपसंहार इति । चकारादम्भस्यपारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य
पृष्ठे महतो महीयानिसादिश्रुतयः, सर्वतःपाणिपादान्तमिसादि-
स्मृतयश्च संगृहीते । एतेन यत्किञ्चिद्दूर्मसाम्येऽपि न मूलभूतब्रह्म-
रूपत्वमत एव न तत्रोपास्यता तथात्वेनेति ज्ञापितम् । अत एव
भृगूपाख्यानेऽन्नमयादिब्रह्मज्ञानेऽपि जिज्ञासैवोक्ता । भृगोरानन्द-
रूपपरब्रह्मज्ञाने तु नोक्ता । तेनाशेषगुणपूर्णं ब्रह्मेत्युक्तं भवसत
उत्तमाधिकारिभिस्तदेवोपासनीयं, न विभूतिरूपमितज्ञापितम् ॥२४॥

याद्युपासनप्रकरणे । * स चेति * अधमयादि । वैलक्षण्यान्तरमा-
हुः । * किञ्चेत्यादि * सिद्धमाहुः । * एवमित्यादि * तथात्र पुरुष-
विद्यायाम् अमृतत्वस्य फलत्वेनोक्ततयाऽन्नमयादिचतुष्टयविद्यासु
यथायथमन्नायुभयाभावसर्वकामप्राप्तीनां फलत्वेनोक्ततया संयोगभे-
दात् पुरुषविद्यायां पुरुषत्वस्यान्नमयादिषु पुरुषविधत्वस्य चोक्ततया
कृपभेदादेतस्यास्तासां च चोदनाख्ययोर्भेदस्य स्पष्टत्वाच्च न विद्यै-
क्यमिति तथेत्यर्थः । वैलक्षण्यबोधनस्य तात्पर्यमाहुः । * एतेनेत्या-
दि * । * एतेनेति * विभूतिभ्योऽतिवैलक्षण्यबोधनेन । * न तत्रो-
पास्यता तथात्वेनेति * ब्रह्मत्वेनोपास्यतायां सत्यामपि न मूलभूतब्र-
ह्मरूपत्वेन । एतदधिकरणप्रयोजनस्य पूर्वमनुकृत्वादिदानीमाहुः ।
* तेनेत्यादि * । * तेनेति * एवं महिमाधिक्यादतिवैलक्षण्यबोध-
नेन । * उत्तमाधिकारिभिरिति * एतेन भक्ता अपि संगृहीता ज्ञेयाः ।
तेषामेव तथात्वादिति । अत्र समाचारसूत्रोक्तैर्हेतुभिरेवानुपसंहारप्रा-

अथ निर्दोषत्वं ज्ञात्वा भजनीयमिति ज्ञापयितुमधिकरणान्तरमारभते ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

सावपि यत्पुनर्विशेषतस्तद्वेतुकथनं तद्विभूतिरूपेषु मूलरूपगुणानुपसंहारार्थम् । योऽन्यथा सन्तमात्मानमिति वाक्योक्तव्याधकस्य विद्यमानत्वात् । एव ज्ञात्र पूर्वं पतित्वेन चिन्तिते चित्तस्य निवेशो यदाधिकस्तदा सोऽश्वरस्यापि पतिरित्येवं पर्यवस्थति । उताऽमृतत्वस्येशान इति मोक्षेऽशनशीलत्वस्यात् श्रावणात् । अनस्तमितत्वाद्वायुरुपाकलार्थं वोधिता ॥

अन्ये तु, ताण्डिनां पैङ्गिनां च या, पुरुषो वा वयम् इत्यादिनोक्ता पोडशशतर्वप्तजीवनफलिका पुरुषविद्या, या च तैत्तिरीयाणां, तस्यैवं विदुपां यज्ञस्यात्मा यजमान इत्यादिनोक्ता विद्या, तयोः पुरुषविद्येति समाख्यैक्यात् पुरुषावयवेषु यज्ञावयवकल्पनेन रूपैक्याच्च विद्यैक्ये तैत्तिरीयोक्ता गुणास्तत्रोपसंहर्त्तव्या इति प्राप्ते, यथा पुरुषविद्यायां ताण्ड्यादिभिर्गुणा आम्नायन्ते न तथा तैत्तिरीयक इति रूपभेदात्तैत्तिरीयके च, य एवं वेद ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीति फलसंयोगभेदाच्च विद्याभेदे सति न तैत्तिरीयोक्तानां गुणानां तत्रोपसंहार इत्येवमाहुः ।

तत्रेदमवधेयम् । व्यासचरणैर्हि जिज्ञासाशास्त्रं शीघ्रं मोक्षो भवतु जीवानामिति करुणया आरब्धम् । तेन याभिः शीघ्रं मुच्यन्ते ता एव विद्या आदरेण विचारणीयाः । शेषाणां तु तत्रोक्तेरेव न्यायैरानुषाङ्गिको निर्णयो भविष्यति । अतः परविद्यां विहायैतद्विचारो युक्तो वा !! परविद्याविचारो वा युक्त इति !! । ताण्डप्रभृतीनां विद्यायामायुर्वृद्ध्यादिरूपं लौकिकं फलम् । तस्यैवं विदुष इति तैत्तिरीयविद्यायामपि ब्रह्ममहिमप्राप्तिः फलम् । महिमा च विभूतिः । गोअश्वमिहमहिमेत्याचक्षत इति छान्दोग्ये सिद्धत्वात् । पुरुषसूक्तेषु, तसेवं विद्वानमृत इह भवतीति फलम् । अतो विद्यान्तरं विहायेद्भ्रमत्र विचारितमिति । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ २४ ॥ ४ ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ एककार्यत्वरूपां सङ्गतिमधिकरणप्रयोजनं च बदन्तोऽवतारयन्ति । * अथेत्यादि * । सूत्रं व्याकर्तुं विषयादि-

वाजसनेयिशाखायां द्रुया ह प्रजापसा इत्युपक्रम्य तेषां मिथः स्पर्द्धामुक्त्वोच्यते, ते ह देवा ऊर्चुर्हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनासया-मेति ते ह वाचमूलुस्त्वं न मुद्रायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायदृयो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगाद् यत् कल्याणं वदति त-दात्मने ते विदुरनेन वै न उदगात्रायेष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यत् स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव पाप्मेति । एतमेव प्राणचक्षुःश्रोत्रप्रभृतिपु पापवेधमुक्त्वोच्यते । अथैनमासन्यं प्राणमूलुस्त्वं न उदगायेनि तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायते विदुरनेन वै न उदगात्रायेष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्म-नाविध्यत् स यथाश्मानम् ऋत्वा लोष्टो विध्वंसैतैव इह वै विध्वं-समाना विष्वञ्चो विनेशुरिति । छान्दोग्येऽपि प्राणादिष्वेवमेव पापवेधमुक्त्वाऽऽसन्येन तथेत्युच्यते । एतावान् परं विशेषो वाज-सनेयिनां गानकर्तृत्वं, सामगानामुद्गीथत्वेनोपास्यत्वमुच्यते वाक्-प्राणादीनामिति । अत्र देहसम्बन्धित्वगानकर्तृत्वयोरुपास्यत्वस्य चाऽविशेषर्पि वागादिपु पाप्मवेध आसन्यप्राणे कुतो नंति भवति जिज्ञासा । न चासन्योपासनाया विधेयत्वात् तत्सुखर्थमन्येषु पाप्मवेध

कमाहुः । * वाजेत्यादि * । * वाजसनेयिशाखायामिति * । यृह-दारण्यक उद्गीथब्राह्मणे । तथैव छान्दोग्येऽपि । * न तथेति * । न पाप्मवेधः । सन्देहमाहुः । * अत्रेत्यादि * । * इति भवति जिज्ञा-सति * । इति हंतोर्वागादीनां पाप्मवेधः सत्यः काल्पनिको वेति सं-शय इत्यर्थः । सिद्धवत्तदुक्तिः सन्देहबीजम् । नन्वपार्थेयं चिन्ता । अन्येषु पाप्मवेधोक्तेर्विधयासन्योपासनास्तुत्यर्थत्वेन, अन्ये त्वपश्च इतिवदासन्यप्रशंसामात्रार्थतया वस्तुतः सर्वेषु तद्भावादिति पू-र्वपक्षं हृदिकृत्याहुः । * न चेत्यादि * । असद्वचने बाधकं ध्युत्पादय-

उच्चतेऽस्मिन्नेति वाच्यम् । न हि प्रयोजनायाऽसन्तमप्यर्थं बोधय-
ति श्रुतिरिति वक्तुं शक्यम् । प्रमाणत्वव्याहतिप्रसङ्गात् । एकत्र
प्रतारकत्वे सर्वत्रापि तच्छङ्क्या तदुक्ते कोशपि न प्रवर्तेतापि ।

नित । * न हीत्यादि * । नन्वर्थवादाधिकरणे विधेयस्तावकत्वेनार्थ-
वादानां प्रामाण्यं पूर्वतन्त्रे व्यवस्थापितम् । विधिना त्वेकवाक्य-
त्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति । अतस्तदर्थं एव प्रामाण्यं तेषां,
न तु स्वार्थं इत्याकाङ्क्षायामाहुः * एकत्रेत्यादि * । तथाच विचार-
करस्य हृदि श्रुतेः प्रकारांशो असत्यभाषित्वे भाते विधेयाद्यंशःपि
ताष्टशशङ्काद्यस्य दुर्निवारतयां तत्र प्रवृत्तिव्याघातेन विधेः प्रवर्त्त-
कत्वमंव कुण्ठीभवेत् । ततश्च वेदस्य वैयर्थ्यमेव स्यात् । अपशब्द
इत्यत्रापि पशुत्वपर्युदासोऽन्येषु पशुसाहश्यं ग्राहयति, न तु पशुत्वं
नियेधति । यथा, न कलञ्जिमित्यत्र । तच्च गवादिसाहश्यं तु तेष्व-
स्त्यवेति तत्साहश्यं तेषाममुख्यतां बोधयद् गवादिप्रशंसायां पर्य-
व्यस्थतीति नासदर्थवाधने स दृष्टान्तः । नच मध्वादिविद्यायां
कल्पनोपदेशस्य व्यासपादैरप्यझीकारादत्रापि तथाऽस्त्विति वाच्य-
म् । अविद्यश्रिति भूतार्थकप्रयोगवाधापत्तेः । यदंवेदमप्रतिरूपं
वदति स एव पाप्मेत्यादिभिः श्रावितस्य पाप्मस्वरूपस्यदानीमनु-
भूयमानस्याभ्यननुभवापत्तेश्च । मध्वविद्यास्वपि कल्पनोपदेशा-
ऽझीकारः सांख्यप्रसिद्ध्या तद्वोधनार्थं इति तु तत्रैवोपपादितम् ।
अथ यदि स सिद्धान्तीयत्वेनाद्रियते, तदापि, तस्य द्यौरेव तिर-
श्चीनवंशोऽन्तरिक्षमपूप इत्यादुहृश्यरूपविशिष्टस्यैव रूपान्तरविधान-
दर्शनेन रूपान्तरविधानमात्रस्यैव काल्पनिकत्वं, न तु सर्वस्य ।
अन्यथा, ता एता श्रुत्च एतमृग्वेदमभ्यतपश्चित्यादरपि बाधापत्तेः ।
अतो भूतार्थवादस्य स्वार्थे प्रामाण्यमवश्यमभ्युपेयम् । नचार्थवा-
देषु सर्वत्र यथा श्रुतार्थग्रहणे, आदित्यो यूपः, यजमानः प्रस्तर
इत्यादिषु गौणयुच्छेदः सूत्रविरोधश्च स्यादिति वाच्यम् । तत्र प्र-
त्यक्षविरोधेन गौणीस्वीकारात् । असति मानान्तरविरोधे तददृष्ट-
न्तेन सर्वत्र प्रत्यवस्थातुमयुक्तत्वादित्यसकुदुक्तम् । तस्माद्यत्र प्र-
माणान्तरविरोधसत्रैव कल्पनोपदेशादिर्न सर्वत्रेति निश्चयः । तद-

साक्षात्किर्यार्थत्वाभावेऽपि नासन्निरूपकत्वमर्थवादानाम् । वस्तुतस्तु यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतेः, ‘ज्ञात्वा ज्ञात्वा च कर्मणि जनोऽयमनुतिष्ठति । विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेदि’ सादिवाक्यैर्य एवं वेदेति वा-क्ये श्रार्थवादोक्तस्वरूपं ज्ञात्वा कर्मकरणे पूर्णे फलमन्यथा नेत्यर्थ-वादानां फलोपकार्यङ्गनिरूपकत्वान्नानर्थक्यमत उक्तेऽर्थे हेतुं न पश्याम इति प्राप्ते तमेवाह । वेधादीति । वाक्प्राणादिषु यः पा-प्पवेध, आदिपदाद् दुष्टविषयसम्बन्धश्च तत्र हेतुरर्थभेदः । अर्थे भगवांस्तुस्माद्वेदादित्यर्थः । आसन्यस्तु य एचाऽयं मुख्यः प्राण-स्तमुद्गीथमुपासीतेति छान्दोग्य उपास्यत्वेनोक्तः । सर्ववेदान्तप्रस-यमिति न्यायाद्रेदान्तेपूपास्यं ब्रह्मातिरिक्तं नोच्यत इसासन्योऽपि ब्रह्माभिन्नोऽत एवापहतपाप्मा ह्येष इति सामगैः पठयते । अतस्तत्र

तदभिसन्धायाहुः । * साक्षादित्यादि * । एवं पूर्वतन्त्रविचारेण परम्परयाऽर्थवादानां क्रियार्थत्वमुक्त्वा उत्तरकाण्डविचारेण साक्षा-देव तेषां क्रियार्थत्वमाहुः । * वस्तुत इत्यादि * । * य एवं वेदे-ति वाक्यैरिति * । य एवं वेद स वीर्येरेव छान्दोभिरर्चति, य एवं वेदोपैनं यज्ञो नमतीत्यादिजातीयैर्विद्वद्वाक्यैः । तथाच सत्यैव प्र-शंसया विद्येयस्तुतेस्तुत्वात् सिद्धेऽन्येषां पाप्मवेधे आसन्यस्य कुतस्तदभाव इत्यत्र हेतुपलम्भात् तेषां पाप्मवेधहेतोर्न निर्णयः कर्तुं शक्य इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, तमेव निर्णयहेतुमाहत्यर्थः । मौत्रहंतुं व्याकुर्वन्ति । * वाक्प्राणत्यादि * । * भेदादिति * । भौतिकतया प्राकृतत्वेन भेदात् । तथाचास्माद्वेतोः पाप्मवेधः शक्यनिर्णय इत्य-र्थः । नन्वयमासन्योऽपि तुल्य इति कथं तत्र तदभाव इत्यत आहुः । * आसन्य इत्यादि * । * उक्त इति * । उत्कृष्टप्रणवादित्यैक-त्वोद्गीथदृष्ट्यन्तरम् उक्तः । * ब्रह्माभिन्न इति * । उत्कृष्टत-

न पाप्मेव इति भावः । ब्रह्मणः स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वज्ञापनायार्थ-
पदेनोक्तिः । एतेन विभूतिरूपेऽपि यत्रैवं तत्र मूलभूतब्रह्मणि निर्दी-
पत्वं किं वाच्यमिति ज्ञापितम् । अथवार्थः प्रयोजनं विषय इति
र्यावत् । तद्देवादित्यर्थः । अत्रेदमाकृतम् । देवा हि स्वस्यासुरज-
याय गानार्थं वागीदीनृचुस्त्वं न उदगायेति गानानन्तरं यो वा-
चि भोगस्तं देवेभ्य आगायादित्युच्यते । एवमेव प्राणादिष्वपि
स्वस्वभोगं देवेभ्य आगायदिति । एवं सति देवार्थमेवैतदुगानं, न तु
भगवदर्थम् । यथप्यासन्येऽप्येवमुच्यते तेभ्य एष प्राण उदगाय-
दिति तथापि यथा वागादिपुस्वनिष्ठभोगं देवेभ्य आगायदित्युक्तं,
तथा नासन्ये । तेनोक्तमानैर्ब्रह्मात्मकत्वेनासुरजयहेतुर्भगवत्सम्बन्ध

द्विभूतिरूपत्वात् तदात्मकतयोक्तः । उत्कर्षश्च पाप्मेवधाभावादेव
गम्यते । एवश्च, मनो ब्रह्मेत्युपास्मानंतत्यादौ यत्तेषामुपास्यत्वेन विभूतिर्व्यर्थपि
नेतत्साम्यं तद् भगवता स्वसामर्थ्यस्य तत्र तारतम्यंनै-
ष्ट स्थापितत्वार्दित । यत् पुतर्वागादीनामुपास्यत्वं छान्दोग्ये प्रती-
यते तत्तु भ्रमप्राप्नानुवादरूपं, न तु वास्तवम् । श्रुत्यनभिप्रतत्वात् ।
उदवसानीयपञ्चकपालवत् । तत्र निंपंधनेवाच्र पाप्मेवधादेव तथानि-
श्चयात् । अतो न चांश्चावकाशः । न नु यदि वागादीनां ब्रह्माभन्नत्वम-
भम् अभिप्रेतं तदा सूत्रं ब्रह्मभेदादित्येवोच्यतेत्यत आहुः । * ब्रह्म-
ण इत्यादि * । न नु भवत्वेषमासन्योक्तर्षस्तथापि पूर्वप्रतिज्ञानत-
स्याधिकरणप्रयोजनस्य कथमवर्गातिरित्यत आहुः । * एतेत्या-
दि * । तथाच केसुतकन्यायादवगतिरित्यर्थः । नन्वर्थपदस्य व-
भव्यर्थकत्वं उक्तमेव सिद्ध्यति । तदनङ्गीकारं कथमेतद्वगन्तव्यमि-
त्यत आहुः । * अथवेत्यादि * । रायभिधेयानवृत्तीनामत्र प्रस-
ङ्गाभावात् । प्रयोजनमात्रार्थी ग्राह्यः । स चात्र वागादीनां विषयरू-
पः । तस्येव देवार्थत्वेनाकृतत्वात् । अतस्मद्देवादित्यर्थः । तदंतदुप-
पादयन्ति । * अत्रदर्मित्यादि * । * उच्यते इति * । वृहदार-
ण्यक उच्यते । * उक्तमानैर्वति * । उपास्यस्वपाप्मेवधराहित्या-

एवेति ज्ञात्वा तथैवागायदासन्य इति ज्ञायते । अत एवान्यत्र वेष्ट
उक्तोऽत्र तत्करणेच्छायामप्यासुराणां नाश उक्तः । अग्रे च, भव-
त्यात्मना परांसंयं द्विष्ठ भ्रातृब्यो भवति य एवं वेदेति पठथते ।
तेन परब्रह्म निर्दीर्घमिति किमु वाच्यम् । यत्र तद्विभृतिरूपासन्य-
स्योक्तरूपतां यो वेत्ति सोऽपि गुणयुक्तो दोषराहितश्च भवतीति
कैमुतकन्यायः सूचितो भवति । एतेन लोके दोषत्वेन ये धर्माः
प्रतीयन्ते त एव धर्मा भगवति निरूप्यमाणा न दोषत्वेन ज्ञेयाः ।
किन्तु गुणत्वेनैव । वस्तुन एव तथात्वादिति भावो ज्ञाप्यते ॥२५॥

इसुरजयहेतुभूतार्थज्ञानैः । आसन्यस्यैवेप्रकारकञ्चानसत्तायां गमक-
माहुः । * अत एवत्यादि * । एवं व्याख्यानेऽपि पूर्वोक्तार्थसिद्धि-
माहुः । * तेनत्यादि * । एतेनार्थान्तरस्यापि सिद्धिमाहुः । * ए-
तेनत्यादि * । * य इति * । मोहवृणपलायनादयः । * न दो-
षत्वेन ज्ञेया इति * । यथा सृष्टिस्थितिप्रलयकर्तृत्वस्य भगवत्कृष्ण-
त्वान्मूलरूपं प्रलयकर्तृत्वमन्तत्वादिकं च न दोषस्तथाऽवतीर्णपि
भगवति मांहादयाऽप्युसुरमोहनार्थवाच्चथा । अब्रत्वं पारवश्यं च
विधिभेदादिकं तथा । तथा प्राकृतदहत्वं देहत्यागादिकं तथा ।
असुराणां विमोहार्थं दोषा विष्णोर्न हि कर्चिदिति ब्रह्माण्डवाक्या-
त् । तथाच तेऽयः सकाशादोषत्वमुद्भाव्य भगवतो निर्दीर्घत्वं ज्ञात्वा-
भजनीर्यमिति सिद्धम् । तेन मुख्यविभूत्यतिरिक्तविभूतीनामपह-
तपाप्मत्वाभावात्तेपृथग्नुपसंहाराऽपि सिद्धां वोच्यः ।

अन्ये तु, इदमप्येकसूत्रमाधिकरणं स्वीकृत्य, शुक्रं प्रविष्य हृ-
दयं प्रविष्यत्यादीन्याथवर्णिकानामुपनिषदारमभस्थानि वाक्यानि
विषयत्वेनोदाहरन्ति । तत्र केवलो वेधशब्दो नास्ति ।

माध्वास्तु, अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिन्नवीति वाक्यम् । तत्र
तु वेधशब्दं एव नास्तीति विषयवाक्यत्वं चिन्त्यम् । अथ वेधरूपा-
र्थवलाद्विषयवाक्यत्वं तदापि सञ्चितिना विद्याङ्गत्वपूर्वपक्षोत्थापन-
म् । लिङ्गस्य बलिङ्गत्वाभाङ्गत्वार्थमिति सिद्धान्तः । स च पूर्वतन्त्रादेव

एवं भगवत्सम्बन्धाभावे दोषसम्बन्धमुक्त्वा तथा सति गुण-
हानिं च वदंस्तत्र विशेषमाह ॥
हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःस्तुत्युप-
गानवत् तदुक्तम् ॥ २६ ॥

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीसा-
र्थविणिकैः पठ्यते । परमपदेन ब्रह्मोच्यते । तथाच सकार्याऽविद्या-
रहितः परममुपैति । तदनन्तरं साम्यमुपैतीति योजना ।

सिद्ध्यमस्य सूत्रस्यानुवादकत्वमापाद्यतीत्यतोर्पि चिन्त्यम ॥ २५ ॥
हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवत्तदु-
क्तम् ॥ एवमुपास्यस्य निर्दीपित्वं व्युत्पाद्य पूर्वसूत्रस्य पुरःस्फूर्तिक-
मादाय जीवस्य ब्रह्मभावेषि ब्रह्मासाधारणगुणा नोपसंहार्या इति प्र-
सङ्गतो वक्तीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति * एवमित्यादि*। भगवत्स-
म्बन्धाभावे सति गुणहानिमपि वदन् भगवत्सम्बन्धे गुणप्राप्तिरूपं
विशेषमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकर्तुं भगवत्सम्बन्धे विशेषबोधिकां भ्र-
तिमाहुः ॥ तदेत्यादि *। एतत्पूर्वार्द्धं तु, यदा पश्यः पश्यते रुक्मिणीं
कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिर्मिति । * पश्यते इति * । मुण्डके प-
श्यते । ननु कात्र भगवत्सम्बन्धं उच्यते इति शङ्खयां पूर्वार्द्धस्य
स्फुटार्थत्वादुत्तरार्द्धं व्याकुर्वन्ति । * परमपदेनेत्यादि *। विद्वान्
भगवद्भाववान्, पुण्यपापे अविद्याकार्ये, ज्ञानेन विधूय निवार्ये निर-
ञ्जनः अविद्यारहितः सत्, परमं ब्रह्म उपैति, तदनन्तरं साम्यमुपैती-
त्येवमर्थः संक्षेपेण * तथाचेत्यादिनोक्तः । एतेन यदन्यैरुक्तं परमम-
त्युत्कृष्टं साम्यं समत्वम् अद्वैतलक्षणम् उपैति अवगच्छतीति ।
तान्निरस्तम् । समशब्दस्य सर्वपर्यायत्वे साम्यं सर्वत्वं, तुल्यपर्यायत्वे
तौल्यं, न पुनरद्वैतं निर्विशेषत्वलक्षणम् । लक्षणप्रसङ्गात् । उभय
निरूपितधर्मरूपसाम्याङ्गीकारेऽपि यथा नाद्वैतहानिस्तथाऽतीतपाद
एवोपपादनात् । अन्यथा भ्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । अत उपैतिपदाऽ-
कृत्स्तिरेव युक्तेति । ननु भवत्वेवं तथापि किमत्र विचार्यमित्यत आ-

तत्रेदं विचार्यते । साम्यं हि समानजातीयधर्षवच्चय । तत्त्वं कतिपय-
धर्मैरशेषतन्निष्ठुधर्मैर्वा भवति । तत्रान्स्यः पक्षो ब्रह्मणा समं न स-
भवति । न तत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यत इति श्रुतिविरोधादत आच्य-
एव पक्षोऽनुसर्त्तव्यः । तत्र कैद्धर्मैः साम्यमिहोच्यत इसाकाङ्गाया-
माह । हानाविति । ब्रह्मणः सकाशाद्विभागो जीवस्य हानिशब्देन
उच्यते । तथाच तस्यां सर्यां ये धर्मा जीवनिष्ठा आनन्दाशैश्वर्या-
दयो भगवदिच्छया तिरोहितास्ते ब्रह्मसम्बन्धे सति पुनराविर्भूता
इति तैरेव तथेयर्थः । भगवदानन्दादीनां पूर्णत्वाज्जीवानन्दादीना-
मलपत्वाज्ञामन्तैव समैद्धर्मैः कृत्वा ब्रह्मसाम्यं जीव उपर्यते । सा-
म्यमुपैनीति । वस्तुतस्तु नैरैरपि धर्मैः साम्यमिति भावः । अत
एव, न तत्सम इति श्रुतिरावस्था । अत एव सूत्रकृता साम्यमुपै-

हुः * तत्रेदमित्यादि * । * इदमिति * । साम्यम् । विचारमुपपा-
दयन्ति । * साम्यं हीत्यादि * । * आहेति * । यैर्धर्मैः साम्यं
तानांत्राहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति * ब्रह्मण इत्यादि * । सूत्रं तु शब्देन
श्रुत्यन्तरे समाभ्यधिकनिष्ठादत्र साम्यपदं लक्षणया अद्वितपर-
मिति पक्षो निरस्यते । ब्रह्मणः सकाशाद्विभागो जीवस्य, ओहाक्ष
त्याग इति धातुनिष्पन्नेन हानिशब्देनोच्यते । विभागस्य पूर्वस्थिति-
त्यागरूपत्वात् । तथाच तस्यां सत्याम्, उपायनशब्दशेषत्वाद्, उ-
पायनं ब्रह्मप्राप्तिस्तद्वाचकः शब्द उपैतिशब्दस्तच्छेषत्वात् साम्यस्य
ये धर्मास्तिरोहितास्ते परमोपायने ब्रह्मसम्बन्धे सति पुनराविर्भूता
इति तैरेव तथा * तैरेव साम्यमित्यर्थः । नन्वेवं साम्येऽपि, न तत्सम
इति श्रुतौ संकोचमतु स्यादेवत्यत आहुः । * भगवादत्यादि * ।
* जीवानन्दादीनामलपत्वादिति * । सर्वे जीवाः सर्वमयास्तथाव्य-
व्या इति नृसिंहोत्तरतापनीये जीवानामलपताया उक्तवेन तदान-
न्दादीनामपि तथात्वात् । नन्वेवमेव सूत्राशय इति कर्थं ज्ञातव्य-
मित्यत आंहुः । *अत एव सूत्रकृतेत्यादि * । हेतुमवतारयन्ति ।

तीति साम्योपायनशब्दमात्रं, न तु साम्यपदार्थः स्वारभिकोऽत्रा-
स्तीति भावप्रकटनाय शब्दशब्द उक्तः। ननु तैरेव धर्मैः साम्यं नेतैर-
रिखत्र को हेतुरिखाकाङ्क्षायामाह । उपायनशब्दशेषत्वादिति ।
परममुपैतीति य उपायनशब्दसञ्चेषत्वात् साम्योपायनस्येसर्थः ।
ब्रह्मसम्बन्धहेतुकत्वादानन्दांशाचार्विर्भावस्य, तदैव साम्योपायन-
कथनात्तैरेव धर्मैः साम्यमधिप्रेतमिति भावः । नन्वानन्दादीनां
ब्रह्मधर्मत्वात् तैस्तत्माम्यकथनं तदभेदमेव गमयतीयाशङ्क्य तद्भ-
र्मवच्चमात्रस्य न तदभेदसाधकत्वमिसत्र दृष्टान्तमाह । कुशेखा-
दि । कुशा औदुम्बर्यः समिधस्ता अग्निष्ठोमादियागेषु प्रस्तोत्रा-
स्थाप्यन्ते । तदा तत्सम्बन्ध यच्छन्दःस्तुत्युपगानं तद्रदिसर्थः ।
तत्राभित्वा शूरनोनुमो दुग्धा इव धेनव इत्यृचि ये वर्णस्तेपामच
एतोपमंहस्य भकारेणैव गानं क्रियते । न हि तदार्चिकवर्णवर्मा-
णामचामुपसंहारोऽस्तीति तटगात्मत्वं भकारस्य सम्भवति । एवं
प्रकृतेऽपि ब्रह्मधर्मप्राकृत्येन न तदात्मकत्वं जीवस्य सम्भवति ।
ननु तत्त्वमस्यादिवाक्येरत्राभेदवोधनादस्तु तथेति चेत् तत्राह ।
तदुक्तमिति । जीवब्रह्माभेदवोधनतात्पर्यमुक्तमिसर्थः । तदगुण-
सारत्वात् तदव्यपदेशः प्राङ्गवदिति मूत्रेणेति शेषः ।

* नन्वित्यादि । * तदैवेति * । ब्रह्मसम्बन्ध एव । तथाचोपायन-
शब्दशेषत्वाद् उक्तैरेव धर्मैः साम्यमिति सूत्रयोजनेत्यर्थः । दृष्टान्त-
मवतारयन्ति । * नन्वानन्देत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * कुशा इत्या-
दि * । उपगीयतेऽनेत्युपगानम् । करणे ल्युट् । तथाच कुशाभिः
कृत्वा छन्दःस्तुत्युपगानसाधनभूतभकारवर्दिति सूत्रार्थ इत्यर्थः ।
एतद् व्युत्पादयन्ति । * तत्रेत्यादि * । * तदात्मकत्वमिति * ।
तदभेदः । अत्र किञ्चिदाशङ्क्य तत्समाधिं स्मारयतीत्याहुः । * ननु
तत्त्वामत्यादि * । * अत्राभेदवोधनादिति * । जीवे ब्रह्माभेदवो-
धनात् । तदुक्तपदं व्याकुर्वन्ति । * जीवेत्यादि * । नवे तदगुण-

अपिच । श्रुतौ ब्रह्मोपायनस्य साम्योपायनहेतुत्वोक्त्या
तदनुपायनस्य साम्यानुपायने हेतुत्वमिति ज्ञाप्यते । तथाच, परा-
भिध्यानात् तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययाविति सूत्रे जीवस्य
ब्रह्मांशत्वेनानन्दैश्वर्यादिव्रह्मर्थमवत्त्वाद् ब्रह्मणः सकाशादिभागे
सति तदिच्छया तद्वर्मतिरोधानस्य संमारित्वे हेतुत्वमुक्तं यत्तदपि
तदुक्तमिसनेन स्मार्यत इति न विस्मर्त्तव्यम् । यथान्यशाखोक्तथर्मा

सारत्वसूत्रे संसारावस्थायामेव व्यपदेशपक्ष उच्यते, न तु मुक्त्य-
वस्थायाम् । यत्र त्वस्य सर्वमात्मेवाभूत्, सलिल एको द्रष्टार्जद्विनीयो
भवतीत्यादिश्रुतिपु ब्रह्माभेदस्यैव श्रवणादिति वाच्यम् । अभेदपि
मुक्त्यवस्थायां जीवन्यूनताया यथोदकं शुद्धे शुद्धमार्मसत्कं ताहगेव
भवति, एवं मुनेविज्ञानत आत्मा भवति गात्मेति काठकश्रुतौ भेद-
सहिष्णोरभेदस्यैव निश्चायनात् । नच सलिल एक इत्यादिविरोधः ।
तत्र ताहशाभेदप्रतीत्यापि तदुपपत्तेः । लोकेऽपि मिलिताङ्गुल्यादौ वि-
भागाभाव एव एकशब्दप्रयोगाच्च । न चावान्तरमुक्तावेवं भाव इति
वाच्यम् । मानाभावात् । परमंतःशर्याविभागेन दृष्ट्वादिति सूत्रे-
शविभागस्यैव व्याख्यातत्वात् । ब्रह्मसूत्रेषु मुक्तविचारं कुत्राण्यै-
क्यपदादर्शनाच्च । न चेवर्मापि शङ्कापिशाची न निवित्तत इति चेत् ।
भिद्यते हृदयग्रन्थिर्हरित श्रुत्युक्तदर्शनं एव निवित्स्यते इति किमतो-
ऽधिकं वाच्यमिति दिक् । न च गतिसामान्यसूत्रभाष्यविरोधः ।
तत्रापि सामान्यपदस्य तुलयपदेनैव व्याख्यानात् । सूत्रकारस्याप्ये-
तदेव मतम् । अन्यथा तु गत्यैक्यादित्येव वदेत् । न च तद्विषयवा-
क्यविरोधः । तत्रापि विज्ञाता विज्ञातुरुपेण न तिष्ठति, किन्तु ब्रह्म-
रुपेणेति भेदविरुद्धसंपदा अभेदेन स्थानस्याभिप्रेतत्वादिति न को-
ऽपि चोद्यावकाशः । तदुक्तपदसूचितमर्थान्तरमाहुः* अपिचेत्यादि* ।
एतेन गुणहानिक्याख्याता बोध्या । नन्वतद् व्याख्यानमसङ्गतम् । उ-
पसंहारप्रकरणं धर्मसाम्यविचारप्रसङ्गस्याभावादित्यत आहुः *
यथेत्यादि* यथा छान्दोम्यस्यपञ्चाङ्गविद्यायां काण्वाद्युक्तः षष्ठोऽग्निः
प्राणविद्याया पञ्चमं ऐतश्चोपसर्वहियतं, विद्येक्यबलात् तथाच श्रुत्या

अप्येकस्यां विद्वायामुपमंहियन्त एवं ब्रह्मनिष्ठा धर्मा जीवेऽप्येतया
श्रुता बोध्यन्त इत्येतावत्साम्यमस्तीत्युपसंहारप्रकरण एतस्य निरू-
पणं कृतम् ॥ २६ ॥

परमसाम्यनिरूपणादैक्यभ्रमेणासाधारणा ब्रह्मनिष्ठा धर्मा अपि जीवे
उपसंहार्या इति शङ्कानिरासायैतदुक्तमित्यर्थः । तस्मान्निर्दोषत्वे तिरो-
हितगुणप्राप्त्या साम्ये च सिद्धे ब्रह्मभूतस्य मुख्यं भजनं सिद्ध्यतीति
तदर्थे यतनीयं, न तु विभूतिपरेण भवितव्यामिति बोधितम् । अत्रा-
पहनपापमत्वस्य यज्ञे प्राकटचायज्ञसम्बन्धे रुक्मवर्णत्वात् सौभाग्यस्य
कर्तृत्वयोनित्वाभ्यां प्रपञ्चस्य च सम्बन्धं इति त्रिधा श्रीनिकेत-
त्वमुक्तम् ।

अन्ये तु इदमप्येकसूत्रमधिकरणमङ्गीकृत्य, अश्व इव रोमा-
णि विधूय पापं चन्द्र इव राहुमुखात् प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं
कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवार्तीति नाण्डश्रुतिं, तदा विद्वानित्या-
र्थवैष्णश्रुतिं, तस्य पुत्रादायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः
पापकृत्यामिति शाश्वायनिश्रुतिं, तत्सुकृतदुष्कृतं विधूनुते तस्य
प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्ति अप्रिया दुष्कृतमिति कौशीतकिश्रुतिं
चोदाहृत्य, यत्रोभयं श्रूयते तत्र न कश्चिद्विचारो यत्राप्युपायनमेव
श्रूयते न हानन्तत्राप्यर्थादिवहानं सन्निपत्तिं अन्यैरुपेयमानयो-
रात्मीयसुकृतदुष्कृतयोर्हनिस्यावश्यकत्वात् । यत्र पुनः केवलं हानेमेव
श्रूयते तत्रोपायनं सन्निपतेन्न वेति संशये, अश्रवणाद्विद्यान्तरगोच-
रत्वाच्च न सन्निपततीति पूर्वपक्षे तत्रापि तत्सन्निपातं सिद्धान्तयितुं
सूत्रमेवं व्याकुर्वते । हानौ केवलायार्मापि श्रूयमाणायामुपायनं सन्नि-
पतति । कौशीतकिरहस्ये हानेषोपत्वेन समर्थगतत्वादित्यादि ।

तस्मिन्त्यम् । आद्ये उपायनशब्दस्याभावेन अर्थग्रहणेऽपि तस्य
फलबोधकत्वेन द्वितीयवाक्येऽपि तस्य तथात्वेन हानेषोपत्वाभावा-
द्विषयत्वायोगात् । ताण्ड्याथर्वणकौशीतकिवाक्येषु कम्पनार्थक-
धातुनिष्पन्ने, धूत्वत्यादिशब्दे हान्यर्थत्वं लक्ष्यित्वा उपायने तच्छष-
ताकल्पनस्य क्षिष्टत्वात् । चतुर्थपि वाक्येषूपायनस्य सत्त्वात् क
उपायनशब्दः सूत्रकाराभिसंहित इत्यनिश्चयेन कौशीतकिश्चशब्द-

बनारसंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

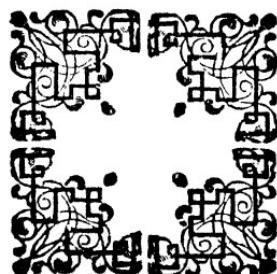
इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
नियम्बा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ५पि विद्वांसः शोधयन्ति । यैश्च
हकमहाशयैरियं पुस्तकावला नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
क्कस्य खण्डस्य ॥) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्म-
हाशयैर्यः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां
१० मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५ ०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१ ०
तत्त्ववाच्चिकम् खण्डानि १३	१३ ०
कात्यायनमहार्षिग्रणीतं शुद्धयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६६	६६ ०
सांख्यकारिका चान्द्रिकाटीकागांडपादभाष्यसहिता	१ ०
वाक्यपर्दायम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाका- ण्डम् हंलाराजटीकासहित खण्ड २)	५ ०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९ ०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२ ०
वैशेषिकदर्यनं किरणावलीटीकासंबलितप्रशस्तपादप्रणीत- भाष्यसहितम् खण्डे २	२ ०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५ ०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४ ०
महार्षिकात्यायनग्रणीतं शुद्धयजुस्सर्वानुकमसूत्रम् सभाष्यम् ३	३ ०
श्रुतवेदीयशोनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४ ०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४ ०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२ ०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८ ०
केदान्तदीपः (श्रीभगवद्गामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३ ०
दुपटीका खण्डानि ४	४ ०

पातञ्जलदशनम्। श्रीरामानंभ्यतिष्ठतमणिप्रभाऽऽस्यवृत्तिं स० १	०
व्याकरणमिताक्षरा । श्रीमद्भंभट्टप्रणीता खण्डानि ९ ०	
रसमञ्चरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३ ३	०
भेदधिकारः व्याख्यासाहितः श्रीमद्प्यदीक्षितकृत उपक्रमप-	
राकमसहितः खण्डे २ २ ०	
बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतर्णीकया स० ख० १०	०
ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्विरचिता खण्डे २ २	०
दैवज्ञकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषप्रन्थः खण्डानि ३ ३	०
श्रीमद्णुभाष्यम् । श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।	
गोस्वामीश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्य-	
व्याख्या समेतम् खण्डानि ११ ११ ०	
तत्त्वशेखरः । श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतिः । तथा-तत्त्वश्रयचुलुक-	
संग्रहः । कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वदरदगुरुविरचितः । १ ०	
श्रीभाष्यवार्तिकम् । श्रीमद्रामानुजाचार्यविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्र-	
तिपादनपरम् । १ ०	

ब्रजभूषण दास और कम्पनी
आंदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 125.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-

प्रकाशारूपयत्यारूपासमनम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरगुद्बाद्वैतसंप्रदायविदुपा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHĀSHYA,

ON BRAHMASUTRA BY ŚRĪ VALLABHĀCHĀRYA,
With the Commentary called Bhāshya Prakāśa,
By Goswāmi Śrī Purushottamjee Mahārāj.

EDITED BY RATNA GOPĀL BHATTA.

Fasciculus XII.

BENARES:

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depôt.

Printed at the Vidyā Vilās Press,
BENARES.

1906.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तकसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्मशास्त्रसंग्रहः	०	९	६
धातुपाठः (शिला -)	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषव चरित नारायणी टीका डाइप	४	०	०
परभाषापाठः	०	१	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परोक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बाजर्गाणतम् (म० म० प० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (डाइप)	९	०	०
लघुकामुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकामुदीभाषाटीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० प० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
विष्णु सहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्घचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्घचतत्त्वकामुदी	०	६	०
सिद्धान्तकामुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गबृत्ति	०	१	०
अत्रकामुदी	०	६	८
क्षेत्रसंहिता	२	०	८

सम्पराये तर्त्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

षाजसनोयि शाखायां, स एष नेति नेतीत्यात्मेत्युपक्रम्य, न
व्यथत इसन्तेन ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा यत एताहग्रब्रह्मातस्तोद्रेदपि वि-

स्यैव विषयत्वमित्यस्याप्यांतिक्लिष्टत्वाच्च ।

यदप्यस्योपायनवादस्य स्तुत्यर्थत्वादन्यदीयपुण्यपापयोः कथ-
मन्यत्र प्रासिरित्यत्र नाभिनिवेशः कार्यं इत्युक्तम् ।

तदपि न रोचिषु । राङ्गि चामात्यजा दोषाः पत्नीदोषाश्च
भर्त्तरीत्यादिस्मृतावभिमानमात्रेण दोषसंक्रमकथनात् । भारतादौ
माण्डव्यदत्त्यमशापप्रसङ्गे बालकृतपापस्य जनकत्वोपाधिना पितृ-
संक्रमकथनात् । विश्वामित्रपुण्येन त्रिशङ्कोः स्वर्गप्राप्तिस्मरणा-
क्षयापि तथा सम्भवेन स्तुतिमात्रत्वाद्विकारस्य अप्रयोजकत्वात् ।
क्षीयन्ते चांडस्य कर्माणि तस्मिन् हृषे परावरे । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
भस्मसात् कुरुते तथेति श्रुतिस्मृतिभ्यां ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वबद्
विद्याविशेषस्यान्यत्र कर्मसंक्रामकत्वेऽपि वाधकाभावात् । नच सुकृत-
दुष्कृतयोः कर्तृसामानाधिकरण्यस्यैव सर्वत्र दर्शनाशान्यत्र साक्षात्
संकरोऽपि तु फलस्य तत्र सम्बन्धात् तत्र स उपचर्येत इति वा-
द्यम् । हेतुव्यधिकरणस्य फलस्यैवाशक्यवचनत्वात् । नच वाक्या-
न्यथानुपपत्त्या तत्र तथा कल्पयत इति वाच्यम् । तस्या भव्रापि
तौल्यात् ।

किञ्च । आन्यत्रिकवाक्यस्य आन्यत्रिकवाक्यशेषत्वाय कुशाच्छन्दः स्तु-
त्युपगानवादित्यत्र हष्टान्तत्रयं यत् स्वीकृतं, तदपुष्टार्थम् । एकेना-
पि ततिसद्वेष्ट्रप्रत्युद्दत्वेन बहुनां कथने प्रयोजनाभावादिति ॥२६॥५॥

सम्पराये तर्त्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥ साम्पराय इति पाठे
स्वार्थेऽण् वोध्यः । पूर्वाधिकरणे जीवस्य भगवत्सम्बन्धे विशेषमु-
क्त्वा तत्साधन्योऽर्णानभक्त्यांमर्ये किं ज्याय इति विचारयितुमधिकर-
णमारभत इत्यांशयेन सूत्रे तर्त्तव्याभावपदात्तलिङ्गिके श्रुती विषय-
स्वेनोदाहरन्ति । * वाजेत्यादि * * अथवेणेत्यादि च * । पतयो-
राङ्गं वाक्यं वृहदारण्यके शारीरब्राह्मणसाम् । तत्र च पूर्वं मनसैवा-

वक्षितरूप इत्यभिप्रायेणाग्रे पठयते । अतः पापमकरवपतः कल्या-
णमकरवपित्युभे हेष एते तरत्यमृत इसादिनाग्रिमयैष नित्यो म-
हिमा ब्राह्मणस्येत्युचा च ब्रह्मविदो माहात्म्यमुक्त्वा पठयते ।
तस्मादेवंविज्ञान्तो दान्त उपरतस्तितिशुः श्रद्धाविच्छो भूत्वाऽत्म-

तुदृष्ट्यमित्यनेन तद्दर्शनसाधनमुक्त्वा, विरजः पर आकाशादित्या-
द्विना विरजत्ववर्शात्येशानत्वादीन् धर्मान् बोधयित्वा ततोऽनिरुक्त-
त्वाय, नेति नेतीत्यनेनैतावन्मात्रतां निर्पद्म्य अगृह्णान् हि गृह्णते, अ-
शीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गोऽसिते न सज्जते न व्यथत इत्यनेन लौकि-
कप्रमाणग्राह्यत्वमनार्शत्वमसङ्गत्वं, षिज्जवन्धने, अबद्धत्वं निर्दुःखत्वं
घोक्त्वा, तेन जडावलक्षणं ब्रह्मस्वरूपं बोधायित्वा ब्रह्मण एताहश-
त्वात् तद्विरूप साध्वसाधुकर्मरहित इति बोधनायाऽग्रे पठ्यते ।
अतः पापमकरवपतः पुण्यमकरवामित्युभे हेष एते तरत्यमृतः सा-
ध्यसाधुनी इति । अत इदमभिसन्धाय पापमकरवं कृतवानस्मि अत
इदमभिसन्धाय कल्याणं पुण्यं कृतव। नास्मि, इति एवर्माभसन्धिपूर्वकं
कृते एते उभे साध्वसाधुनी हि निश्चयेन एष उक्तरीतिब्रह्मावित् त-
रति अतिक्रामत्यभिभवात् । अमृतो जीवन्नेव, नैनं कृताकृते तपतः,
एनं ब्रह्माविदं निन्दितकरणकल्याणकरणे पश्चात्तापं न नयतः, नास्य-
केनचन कर्मणा मीयते, अस्य प्राप्तव्यो ब्रह्मलोकः केनापि कर्मणा ना-
प्याति, प्राप्तव्यं प्राप्नोत्यवेत्यर्थः । तदेतद्वचाभ्युक्तम् ब्राह्मणोऽर्थो
ब्रह्यमाणाचाप्युक्त इत्यर्थः । ऋक्तु, एष नित्या मर्हमा ब्राह्मणस्य न
कर्मणा वर्ज्ञते नो कनीयान् तस्यैव स्यात् पदावित् तं विदित्वा न कर्मणा
लिप्यते पापकेनेति । एष इति ब्राह्मणोऽक्तः । तं पूर्वोक्तरूपमात्मानं
विदित्वा तस्यैवात्मनः पदावित् पदं चरणं स्थानं वा, तद्वाम परमं
ममेति वाक्यादक्षरं तद्वित् स्यात् । ततः पापेन लिप्तो न भवतीत्यव-
मक्षररविदो माहात्म्यमुक्त्वा पठयते । तत्साधनमुच्यते । तस्मादेवं
विदित्यादिना । यस्मादेवं ज्ञातुर्माहात्म्यं तस्मादेवं शास्त्रातोऽः, यः
स्वरूपवित्, शान्तो दान्तः निगृहोन्तान्तर्बहिःकरण उपरतो निवृत्त-
स्त्रवेहस्तिशुः दुःखसहिष्णुः श्रद्धावित्त आस्तिक्यबुद्धिमान् आत्म-

न्येवात्मानं पश्येत् सर्वमेनं पश्यति सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्याऽस्त्मा भवति सर्वं पाप्मानं तरति, नैनं पाप्मा तरतीसाशुक्त्वान्ते पृथगते, य एवं वेदेति । अत्र हि पाप्मतरणादिरूपं ब्रह्मज्ञानमाहात्म्यमुच्यते । ज्ञानस्य संसारमुक्तिहेतुत्वाद् । अर्थर्वणोपनिषदादिषु तु भगवद्भक्तेर्मुक्तिहेतुत्वमुच्यते । परं ब्रह्मेतद् यो धारयतीत्युपक्रम्य भजति सोऽमृतो भवतीति । अग्रेऽपि मुक्तो भवति संसृतरिति । एतद्विषयव्यवस्था तु पुरैवोक्तेति नात्रोच्यते । एतावान् परं सन्देहः—

नि स्वशारीर एवात्मानमक्षरं पश्येत् । अहे कृत्यत् चश्चेत्यर्हाऽर्थे लिङ् । दर्शनार्ह इत्यर्थः । एवं दर्शनार्हतामुक्त्वा स्वस्य द्रष्टृतानिश्चयार्थे द्रष्टृलिङ्गानि वदति । सर्वमेनं पश्यतीत्यादिना स्वज्ञानार्थे लिङ्गमुक्त्वा परज्ञानार्थं तदाह, विषापो विजरो विजिघ्रत्सोऽपिपासो ब्राह्मणो भवति य एवं वेदेति । य उक्तप्रकारकब्रह्मद्रष्टा स विपापाद्यौर्लिङ्गर्निश्चेय इत्यर्थः । अत्र विपापत्वं पापरूपकार्याकर्तृत्वमेव । बाह्यानं जराद्यभावानां समभिव्याहारात् । न तु पूर्वपापराहित्यम् । तस्य तर्तुव्यत्वेनात्रोक्तत्वात् । इदं चान्यमतेऽपि तुल्यम् । सर्वैरेव, अश्व-इव रोमाणि विधूय पापं स आगच्छति विरजां तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुत इत्यादिश्रुतीरुदाहृत्य विदुषोऽपि दंहवियोगसमय एव तर्तुव्याभावव्याख्यानात् । अन्यथोक्तश्रुतिविरोधादिति सर्वमभिसन्धायास्य वाक्यस्य निष्कृष्टार्थमाहुः । * अत्र हीत्यादि * तर्तुव्यलिङ्गांश्च श्रुतिमुक्त्वा तदभावलिङ्गामाहुः । * अर्थर्वणेत्यादि * परं घ्रन्थेत्यादिवाक्यं गोपालतापनीयस्थम् । अर्थस्तु स्फुटः । आदिपदेन तदुपर्याणभूतपुराणसङ्घः । अतः परं यदंशे संशयस्तं प्रकटयितुं पूर्वविचारितमंशं प्रथममाहुः । * पतदित्यादि * पतच्छ्रुतिद्वयविषयभूतेष्ये ज्ञानभक्ती तयोर्या व्यवस्था अधिकारिभेदेन रूपभेदकथनात् तेन तेन ते ते धर्मास्तत्र तत्रोपसंहार्या, नोपसंहार्यश्चेति नियमरूपा, सातु, न वा प्रकरणभेदादिति सूत्र एवोक्तेति तदंशे संदेहाभावादत्र पुनर्नोऽस्थत इत्यर्थः । सन्दिग्धांश्चामाहुः * एतावानित्यादि * ।

एवं वेद स पाप्मानं तरतीति वचनाज्ञानदक्षायामपि पापसत्त्वं वाच्यमन्यथा तरणासम्भवापत्तेः । एवं सति भक्तिंदशायामप्येवमेव, न वेति भवति संशयः । तत्र श्रुताविशेषेण पापनाशश्रवणान्मुक्तिपूर्वकाले पापनाशावश्यम्भावादेकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरं द्रापि तथेति न्यायेन भक्त्या पापनाशादत्रापि तथैवेति प्राप्त आह । सम्पराय इत्यादि । सम्परायः परलोकस्तस्मिन् प्राप्तव्ये सतीसंर्थः । अथवा परः पुरुषोत्तमस्त्वाऽयो ज्ञानम् । तथाच सम्यग्भूतं पुरुषोत्तमज्ञानं येन स मम्परायो भक्तिमार्ग इति यावद् । अथवा परे पुरुषोत्तमे अयनमयो गमनं प्रवेश इति यावत्तथाच सम्यक्परायो येन स तथा भक्तिमार्ग इत्यर्थः । ज्ञानमार्गेऽक्षरप्राप्या भक्तिमार्गे पुरुषोत्तमप्राप्या तस्माद्विशेषमत्र ज्ञापयितुमेवं कथनमतो भक्तेः पूर्वमेव पापनाशो युक्त इति भावः । ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभा-

* एवं सतीति * मुक्तिकारणत्वेन भक्तिज्ञानयोस्तौलये सति । तयोस्तौलये, भक्तौ पापसूचनाद्यभावश्च सन्देहीजम् । पूर्वपक्षमाहुः * तत्र श्रुतावित्यादि * । * तथैवेति * । भक्तिदशाया पापसत्त्वमेव । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति सम्पराय इत्यादि * भक्तिदशायामेव तत्त्वं चाभाव इति भावः । संपरायशब्दस्य प्रसिद्धार्थं ग्रहणे भक्तिमार्गेऽपदाध्याहारापत्तिरिति तमर्थं विहाय यौगिकार्थं गृहीत्वा व्याकुर्वन्ति । * अथवेत्यादि * । अत्र द्वेधा व्याख्यानेन पुरुषोत्तमज्ञानस्य तत्प्राप्तेश्च साधनं भक्तिमार्गं पवेति ज्ञापिते सन्देहो भवति । ननु रुद्धिर्योगमपहरतीति न्यायेन योगस्य निर्बलत्वादिर्दे न युक्तम् । व्यासचरणैर्वा कुत एवं प्रयुक्तमिति, तद्वारणायाहुः * ज्ञानमार्गेत्यादि * । * तस्मादिति * । ज्ञानमार्गात् । * एवं कथनमिति * । यौगिकपदकथनम् । तथाचैवं व्यासाशयादध्याहारापेक्षया यौगिकादरस्य लघुत्वाचैवमाशयकथनं युक्तमित्यर्थः । * भक्तेरिति * भयोदा मार्गीयप्रेमार्त्मकाया भक्तेः । नन्विदं तद्र्वयुज्येत् यदा ज्ञानमार्गादक्षिमार्गोत्कर्षः स्याद्, त्वं एवं तु कथमित्यत भावुः * ज्ञापेत्यादि *

जन्नतरं, भक्त्या मामभिजानातीति भगवद्वाक्यात् पुरुषोत्तमस्वरूप-
ज्ञानस्य भक्त्यैकसाध्यत्वात् तथा । एवं सति “मुक्तानामपि
सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि
महामुने । मुक्तोपसृष्ट्यव्यपदेशात् । जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यान-
समाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ।
जन्मान्तरसहस्रेषु समाराध्य वृष्टध्वजम् । वैष्णवत्वं लभेद्
कश्चिद् सर्वपापक्षयादिहे” यादिवाक्यैः पापनाशानन्तरमेव भक्ति-
सम्भवाद्भक्तस्य तर्त्तव्यपापादेरभावान्न ज्ञानमार्गीयतुल्यतेत्यर्थः ।

ननु य एवं वेदेति सामान्यवचनात् पुरुषोत्तमविदोऽप्येवमे-
वेनि चेत्तत्राह । तथा हन्ये । तथा ज्ञानानन्तरमिति पापवन्तोऽन्ये
भक्तिमार्गीयेभ्योऽन्य इत्यर्थः । उक्तवचनरूपोपपत्तिर्हिंशब्देन ज्ञा-
प्यते ॥ २७ ॥

तथेति ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्योत्कृष्टत्वम्। ज्ञानमार्गे साक्षात्कारोत्तरं
पुण्यपापनिवृत्त्या सुखप्राप्तेः। भक्तेस्तु पापनाशोत्तरमेव भवनादादित
एव सुखप्राप्तेभ्यत्यपि बोध्यम् । किञ्च । ननु भवत्वेवं तथापि
कथं भक्तिमार्गे तर्त्तव्याभाव इत्यत आहुः * एवं सतीत्यादि *
मुक्तानामिति वाक्यं तु षष्ठ्यस्कन्धवचतुर्दशाध्यायस्थम् । नराणां
क्षीणपापानामिति तु पाण्डुवर्गीतास्थम् । समाराध्य वृष्टध्वजमिति तु
वाराहपुराणीयप्रबोधिनीमाहात्म्यस्थम् । वैष्णवत्वमिति * भक्तिमा-
र्गीयप्रेमवस्वम् । एतदग्रे, ‘एतज्ञात्वा तु विद्वद्विः पूजनीयो जनार्दनः ।
वेदोक्तविधिनासम्यग् भक्तिमार्गानुसारत’ इति गारुडवाक्यात् ।
स्तिरध्यास्ते वैष्णवाक्ष त इति गारुडाच्च । तथाचैतेभ्यो वाक्येभ्यो
भक्तस्योत्कृष्टत्वात् तथेत्यर्थः । सूत्रशेषमवतारयन्ति । * ननु य इत्या-
दि * । नन्दिदं सुन्ने कुतो लभ्यत इत्यत आहुः । * उक्तेत्यादि * ।
तथाच हिंशब्दालभ्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु भक्तिगर्णीयाणादपि गोपस्त्रीणां “दुःसद्येष्विरहतीत्र-
तापधुताऽशुभाः । ध्यानाप्राप्ताच्युता क्षेष्वनिर्वृत्या क्षीणमङ्गला” इति
वचनेन दुष्कृतसुकृतयोरपि हानिश्रवणात् पूर्वोक्तवचनैर्विरोधं इ-
त्याशङ्कायामुत्तरं पठति ।

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

छन्द इच्छा तथाच भक्तिमार्गीयाणामपि पूर्वं पापानाशो यः
स भगवदिच्छाविशेषपतोऽतो भक्तेः पूर्वमेव पापनाशनिरूपकाऽतन्नाश
निरूपकवचनयोरविरोधाद्वेतोर्भक्तेः पूर्वमेव पापनाश आवश्यक इ-
त्यर्थः । एवं सति भक्तेः पूर्वमेव तन्नाश औत्सर्गिकः । सं क्वचि-
द्विशेषेच्छयाऽपनोद्यत इति भावो ज्ञापितो भवति । अत्रेच्छाविशेषे

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * ननु भक्ती-
त्यादि * । * पूर्वोक्तवचनैरिति * । पापानावबोधकवचनैः । तथा-
च विरोधादनिश्चये पापसञ्चिपातात्र भक्तिमार्गीयस्योत्कर्षसिद्धिरि-
ति शङ्कायां विरोधनिवारणायोत्तरं पठतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति *
छन्द इच्छेत्यादि * । * एवं सतीति * पापनाशस्य बहुवाक्यत्वसि-
द्धत्वे सति । * ज्ञापितो भवतीति * । इच्छाया अविरोधकथनेन
ज्ञापितो भवति । ननु पादनमन्तरंणैवमिच्छा कथं ज्ञातुं शक्यत
इत्यत आहुः * अत्रेच्छेत्यादि * । तथाच विस्तरभियात्रानुपपादनेऽपि
सुबोधिनीतोऽवगन्तव्यमित्यर्थः । एवं चात्र तत्त्वयलङ्घकश्चूतौ, त-
मेवं वेदानुवचनेन विविदप्रन्तीति पूर्वं श्रावणात् सामान्यतो वैद्य-
कसमधिगम्यत्वं प्रतिपादितम् । सरस्वत्यां कृतकेतमिति विशेष-
स्त्वग्रं वाच्य इति । नन्वन्यैर्यत् सूत्राणि व्याख्यायन्ते तत्र पूर्वत-
न्नोक्तन्याया उपोद्गलकत्वेनोपन्यस्यन्ते । व्यासपादैस्तेषां तत्र तत्रा-
ऽऽदरणात् । अत्र तु पुराणेतिहासवाक्यानि । तत्र किं ज्याय इति
चेत् । उच्यते । इदमेव ज्यायः । इतिहासपुराणयोर्वेदोपबृहणत्वात् ।
तत्रापि वेदान्तकृष्णेदविदेव चाहमिति । मां विद्यत्तेऽभिवृत्ते मामि-

वक्तव्यवहृत्वेऽपि किञ्चिदुच्यते । चिकीर्षितलीलामध्यपातिभक्ता
न सोपयिस्नेहवत्यो न सगुणविग्रहा, न वा सुकृतादियुक्ता इति
ज्ञापयितुं कतिपयगोपीस्तद्विपरीतधर्मयुक्ताः कृत्वा तस्यां दशायां,
स्वप्राप्तौ प्रतिबन्धं कारयित्वा स्वयमेव तां दशां नाशयित्वा स्वली-
लामध्यपातिनीः कृतवानिति । न हेतावता सार्वदिक् एवाऽयं
भावो भवति । न हि मन्त्रप्रतिबद्धशक्तिरग्निरदाहक इति तत्स्व-
भावत्वमेव तस्य सार्वदिकभिति वक्तुं शक्यम् । एतच्च श्रीभागवत-
दशमस्कन्धविवृतौ प्रपञ्चितप्रस्माभिः ॥ २८ ॥

गतेरथवन्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

ननु सख ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहाया परम व्यां-

ति वाक्याद्वारैतैव ज्यायसी । स्वयं समाधावनुभूयोक्त्वाच्छ्रीभाग-
वतं च । पूर्वतन्त्रे तु जैमिनये यत् स्वयं गुरुमुखादवगत्य पाठितं
तदेव आद्रियते, नेतरादीति जैमिनिमतदुषणादवगम्यते । किञ्चा-
इस्मिन् सूत्रे छन्दःशब्देन कैश्चिद्विद्याभ्यासयमनियमजनिका विदुष
इच्छा व्याख्यातां । अन्यैस्तु तत्सुहृदां तद्रादियामिच्छा । इतरैस्तु-
व्याख्यातुरिच्छा । यथाकथश्चिच्छ्रुतिद्वयाविरोधः सम्पाद्य इति ।
एवमपि विचारं ईश्वरंच्छायाः सर्वत्र कारणत्वात् तत्त्वाद्विद्यावतस्तदा
तदा तथा तथेति यथाश्रुताङ्गोकारंजपि मुक्तिप्रतिबन्धाभावाच्छ्रुति-
सङ्कोचाभावाच्च किं ज्याय इत्यपि विचारय । न हि क्रमेण मुक्ति
प्राप्नुवतो वा किञ्चित्क्षणोत्तरं विरजानदीतरणे वा सुकृतादिक्षये
पर्यङ्गोपासकस्य कश्चिद्विशेषो भवति । अतः काकदन्त्वावचारप्राय-
मेतत् ॥ २८ ॥

गतेरथवन्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ पूर्वाधिकरणे ज्ञाना-
पेश्वया भक्तेश्वरान्यपेश्वया भक्तस्य चोक्तर्षः प्रतिपादितः । तमेव त-
द्देतुबोधनेन हठीकरोतीत्याशयेनाधिकरणमवतारयन्ति । * नन्वि-
त्यादि * । अत्र, तमेव विद्वानिति वाक्यमुक्तरनारायणस्थम् । तत्र,

माभिति तमेवं विद्वानपृत इह भवति नान्यः पन्था विद्येतद्यनाये-
लादिश्रुतिभिरुक्तरूपब्रह्मज्ञाने सखेव मोक्ष इत्युच्यते । यमेवैष
इषुने तेन लभ्य इति श्रुत्या आत्मीयत्वेनाङ्गीकारात्मकवरण-
स्य भक्तिमार्गीयत्वात् तस्मिन् सति भक्तिमार्गे प्रवेशाद्भवत्यैव स
इत्युच्यते । किञ्च । भक्त्या मामभिजानातीत्युक्त्वा, ततो मां
तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति भगवतोक्तमिति भक्तिमार्गे-
ऽपि पुरुषोक्तमज्ञानैव मोक्ष उच्यते, ज्ञानमार्गे त्वक्षरज्ञानेनेति

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तादिति पूर्वाञ्छ्वें, पर्तं
जगत्कर्तृतया पूर्वमन्त्र उक्तं महान्तं पुरुषम् अहं वेदेतिश्रुतिः स्वस्य
ज्ञातुत्वमुक्त्वा, तत्स्वरूपमाह । तमसः-अज्ञानात्मकस्य परस्तात् प-
रम् । आदित्यवर्णम् आदित्यस्येव मण्डलान्तःइयामावदातो घण्ठां यस्य,
इयामाच्छब्दलं प्रपद्ये शब्दलाच्छब्दामिति छान्दोऽये श्रुतत्वात्ताहशम्
तथा चैताहशश्रुतिभिः सत्यादिलक्षणकोक्तरूपब्रह्मज्ञानेन मोक्ष उच्य-
ते । यमेवेति श्रुतौ तूक्तप्रकारेण भक्त्यैव स आत्मलाभात्मको मोक्ष
उच्यते इति मोक्षार्थं ज्ञानभक्ती समुच्चेतद्ये ? किं वा विकल्पयित-
च्ये?इत्यकः संशयः । किञ्च, भक्त्या मामिति गीतायां पुरुषोक्तमज्ञान-
स्य, ब्रह्मविदाप्रोति परमिति श्रुतावक्षरज्ञानस्य च मोक्षहेतुत्वमुच्यते
इति भक्तेन तदर्थे ते समुच्चेद्ये ? विकल्पनीये?वेत्यपरः । न च विकल्प-
स्याएष्टोषदुष्टत्वात् समुच्चय एव युक्त-इति वाच्यम् । तस्मान्मद्भक्ती-
स्येकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्ये भक्तं प्रति ज्ञानस्यानुपयोगबोधनेन
तत्समुच्चयस्य वैयर्थ्यात् । तथाचैवं प्रथमे कल्पे श्रुत्यांर्द्वितीये-
च स्मृत्योर्विरोधात् समुच्चयविकल्पयोरेकतरानिर्द्वाराद्वाक्याना-
मबोधकत्वं प्रसज्जयते । न च ज्ञानैव मोक्षस्तमेवमिति श्रुतौ, भक्त्या-
मामिति स्मृतौ च तस्यैव मोक्षहेतुत्वेनोक्ते: । भक्तस्य ज्ञानैरपेक्ष्यो-
क्तिस्तु तत्त्वतो ज्ञानं भक्त्येति साधनान्तरसाधितं ज्ञानमतात्त्विकत्वात्
श्रेयोऽतो भक्तिरेव ज्ञानार्थं कार्येति तत्स्तुत्यमिश्रायेति न भक्तेः
समुच्चयशङ्केन्ति वाच्यम् । एवं भक्तित्यागेऽपि श्रुतौ ब्रह्मविदित्यन्त

विशेषः । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं
न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहेऽति वचनेन भक्तिमार्गीयस्य ज्ञान-
नैरपेक्षयमप्युच्यते । तथाचैवं मिथः श्रुयोः स्मृत्योश्च विरोधाभै-
कतरनिर्दीर्घः सम्भवति । न च ज्ञानेनैव मोक्ष उभयत्रापि तथोक्तेः ।
ज्ञानेनैरपेक्ष्योक्तिस्तु भक्तिस्तु सभिप्रायेति वाच्यम् । विषयभेदेन
ज्ञानभेदान्मुक्तिसाधनं कतमज्ञानमिद्यनिश्चयात् । न च श्रौत-
त्वाविशेषात् समुच्चय इति वाच्यम् । ज्ञानिनोऽक्षरे, भक्तस्य
पुरुषोक्तमे लयात् समुच्चयाऽसम्भवात् । तर्हेवं विरोधाभावादुप-
पक्षं सर्वमितिचेत् । न । पूर्वं ज्ञानमार्गीयज्ञानवतः पश्चाद्भक्तिमा-

अक्षरस्य तमेवमित्यन्न पुरुषोक्तस्य च विषयत्वेनोक्ततया विषयभेदेन
ज्ञानभेदान्मोक्षसाधकज्ञानविकल्पस्य तुर्वारत्वात् । न च श्रौतत्वावि�-
शेषाज्ञानयोरेव समुच्चयोऽस्त्विति वाच्यमा अक्षरात् परतः पर इति
भुतेरव्यक्तोऽक्षर त्वयुक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते
तद्वाम परमं ममेति गीतावाक्याशाऽक्षरपुरुषोक्तमयोर्भेदादव्यक्तवा-
क्येऽक्षरस्य परमगतित्वकथनेन ज्ञानिनोऽक्षरे लयाद्, भक्त्या मामिति
वाक्यं स्वस्य विशतिकर्मत्वाधनेन भक्तस्य पुरुषोक्तमे लयात् स्थान-
भेदेन फलभेदे तयोरपि समुच्चयस्यासम्भवात् । ननु यद्येवं फलभे-
दस्तहि तस्य तस्य साधनस्य तत्र तत्र व्यवस्थित्या वाक्यानामितरेतर-
विरोधाभावात् सन्देहे निवृत्ते सर्वे भुत्युकं स्मृत्युकं चोपपञ्चमिति
व्यर्थमेवाभिकरणमितिचेत् । पूर्वं ज्ञानमार्गीयज्ञानवतः पश्चाद्भक्ति-
मार्गीयज्ञानवतः, अन्ते या मतिः सा गतिरित्यज्ञीकारे पूर्वज्ञानवैय-
र्थ्यप्रसक्ते तुर्वारतया तस्य न्यायस्याशक्यवचनत्वेन तादृशस्य लयस्थान-
निर्दीर्घासम्भवात्सन्देहेऽविकरणप्रणयनस्यावश्यकत्वात् । अपर-
ञ्च । यदि भक्तेनिरवाक्षरज्ञानादपि परज्ञानमेव क्याच्चिदिध्या आह-
स्याधिकरणावश्यकत्वमुच्यते तदा तु, ततो मामित्याद्युक्तरीत्या भ-
गवतज्ञानस्यैव प्रवेशस्ताधनत्वमधिकरणे मन्तव्यम् । तथाच तमेवेति

गर्गियज्ञातवतो लयस्थाननिर्दीर्घासम्भवात् । अपरथ । ततो मां त-
स्वतो ज्ञात्वेति वचनाद् भक्तिमार्गे तत्त्वतो भगवज्ञानमेव प्रवेश-
साधनमिति मन्तव्यम् । तथाच 'मत्कामा रमणं जारं मत्स्वरूपा-
विदोऽबलाः । ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रश' इति वा-
क्याज्ञानपार्गयभक्तिमार्गियज्ञानरहितानामपि भगवत्प्राप्तसत्साधन-
त्वनिरूपकश्रुतिविरोधः । तथाच क्वचिज्ञानं मुक्तिसाधनत्वेनो-
र्ध्यते, क्वचिद्भक्तिः, क्वचिक्षेपयमपीयेकतरसाधनानिश्चयान्मुक्ति-
साधने मुमुक्षोः प्रवृत्त्यसम्भव इति प्राप्ते आह । गतेरर्थवच्चमित्या-
दि । गतेऽन्नानस्यार्थवच्चं फलजनकत्वमुभयथा मर्यादापुष्टिमेदने-
र्थः । अत्रायमाशयः । एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमे-
भ्यो लोकेभ्य उभिनीपतीखादिश्रुतिभ्यो भगवान् सृष्टिपूर्वकाल
एवैतस्मै जीवायैतत्कर्म कारयित्वैतत्कलं दास्य इति विचारितवानि-

भ्रुते: साधधारणत्ववद्, मत्कामा इति स्मृतौ, सङ्गाच्छतसहस्रश इति
कथनेन तदुपबूँहिताया वरणश्रुतेरपि सावधारणतुल्यत्वेन मागंद्व-
यसिद्धज्ञानराहितानामपि भगवत्प्राप्तसर्वानसाधनत्वनिरूपकश्रुतिवि-
रोध इति तत्कृतसंशयादप्यधिकरणमावश्यकम् । अतः पूर्वोक्तौ वि-
षयौ संशयौ च निर्वाधौ । तथा सति, तथाच क्वचिदित्याद्युक्तर्णिम्या
मुमुक्षुप्रवृत्त्यसम्भवान्मोक्षेच्छां परित्यज्य स्वर्गसाधन एव प्रयतनीय-
म् । किञ्चैवं मुमुक्षुप्रवृत्त्यसम्भवे प्राप्ते पूर्वोक्तं ज्ञानभक्त्योस्तातरम्यं
भक्त्युत्कर्षो दांषस्य कादाचित्कर्त्वं च न निर्दारयितुं शक्यमिति च ।
पूर्वपक्षे प्राप्ते श्रुतेऽर्थकताप्रकारं वदन् सिद्धान्तेन पूर्वोक्तं द्रढयितुं
ज्ञानांतर्कर्षबोधनतात्पर्यमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * गतेरित्या-
दि * नन्विदं कथं बुद्धावारोहतीत्याकाङ्क्षायां व्युत्पादयन्ति । *
अत्रायमित्यादि * कार्यमात्रं प्रतीक्ष्वरेच्छायाः कारणत्वेन तस्याच्च
नित्यत्वेन, एष तु एवेत्यादिश्रुत्युक्ताऽपीच्छा तथेति भगवान् सृष्टिपूर्व-
काल एव यथायथा विचारितवांस्तत्त्वयैवेति । सत्र भगवद्विचारशरीर-

ति तथैव भवति । तत्रोक्तरीत्या मुक्तिसाधनानुगमे हेतुरबश्यं वा-
र्ष्यः । एवं सति कृतिसाध्यं साधनं ज्ञानभक्तिरूपं शास्त्रेण वोध्य-
ते । ताभ्यां विहिताभ्यां मुक्तिर्मर्यादा । तद्रहितानामपि स्वरूपब-
लेन स्वप्रापणं पुष्टिरूचयते । तथा च यं जीवं यस्मिन्मार्गेऽङ्गीकृत-
वांसं जीवं तत्र प्रवर्तयित्वा तत्फलं ददातीति सर्वं सुस्थम् । अत
एव पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतस्य ज्ञानादिनैरपेक्ष्यं मर्यादायामङ्गीकृतस्य त-
दपेक्षितं च युक्तमेवेति भावः । अत्र साधकत्वेन, विपक्षे वाधक-
माह । अन्यथा हि विरोध इति । अन्यथा मर्यादापुष्टिमेदेन व्यव-

प्रविष्टोऽन्नयनकारणविमर्शे पूर्वोदाहृतवाक्योक्तरीत्या ज्ञानभक्तिवरण-
भगवद्विषयककामरमणजारादिबुद्धिनां शास्त्रे कथनेन मुक्तिसाधना-
ननुगमे सति शास्त्रद्वारा मुमुक्षुप्रवृत्तिसिद्धये तत्साधनानुगमहे-
तुरबश्यं वक्तव्यः । एवं तद्वचनावश्यकत्वे सति उक्तमार्गमेद् एव
हेतुः । तत्र कृतिसाध्यमित्याद्युक्तरूपा मर्यादा । सर्वसाधारणहेतुना
साध्यसिद्धौ मर्यादापदप्रयोगस्य लोके दर्शनात् । यथैतावति कृत
एतावद्विषयत इति राज्यमर्यादेति । शास्त्रेऽपि स्वकृतसेतुपरीक्षये-
ति सेतुर्मर्यादा । तद्रहितानामित्याद्युक्ता तु पुष्टिः । अनुग्रह इति
द्वितीयस्कन्धात् । अनुग्रहश्च धर्मान्तरमेव, न तु फलादित्सा । य-
स्यानुग्रहमिच्छामीति वाक्यात् । कृपानुकम्पादिशब्दानां स वा-
र्ष्यः । एवं सति, लोकवन्तु लीलाकैवल्यमितिन्यायेन * तथाच यं
जीवमित्याद्युक्तरीत्या ददातीत्युदिताऽनुदितहोमवर्दधकारिभेदाद्वा
व्यवस्थितमिति सर्वं पूर्वोक्तं सुस्थम् । केवलमर्यादायां वृतस्य जीव-
स्याक्षरे पूर्वं ज्ञानमार्गीयज्ञानवतः पश्चाद्गक्तिमार्गीयज्ञानवतः क्रमेण
मर्यादायां पुष्टौ चाङ्गीकारात्तस्य पूर्वमक्षरे ततः पुरुषोक्तमे लयस्य'
ते तु ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृता इतिवत् सुखेन सम्भ-
वाङ्ग्नुतद्वयोङ्कमुपपञ्चमित्यर्थः । एतेनैव स्मृत्योरपि विरांधः परि-
हृत इति वोधयन्ति । * अत एवेत्यादि * अत एवेति *मार्गभेदादेव ।
सूक्ष्मशेषमवतारर्थं व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * । * तथेति *

स्थाया अकथने विरोधादेतोस्तथेत्यर्थः । विरोधस्तु पूर्वपक्षग्रन्थं उपपादितः । एतेनैव, ननु श्रवणादिरूपा प्रेमरूपा च भक्तिरविद्वेषणं पापक्षय एवोदेत्युत कश्चिद्विशेषोऽस्ति । तत्राद्युनिकानामपि

मुक्तिसाधने मुमुक्षुप्रवृत्तिप्रतिरोधः । ननु सूत्रे को वा विरोधोऽभिप्रेतो योऽत्र साधकत्वेनाद्वियत इत्यत आहुः । * विरोध इत्यादि * । अत्रेदं योध्यम । ब्रह्मनिरूपकेषु वेदान्तवाक्येषु क्वचित्सृष्टिकर्भृत्यप्रशासितृत्वादिरूपं ब्रह्माहात्म्यं जीवात्मनः परमात्माभेदस्तादशक्षान्त्य मोक्षसाधनत्वं चोच्यते । क्वचिच्च वरणेन स्वतनुविवरणम् । क्वचिद्ग्रन्थैव मोक्ष इत्युच्यते । तत्र प्रकरणभेदान्माहात्म्यशक्षान्ततात्माभेदक्षानेनाक्षरप्राप्तिः । वरणेन स्वतनुविवरणश्रावणात्तेन भगवत्स्वरूपे दर्शनगोचरे सति हृदयग्रन्थिभेदात् सुदृढस्नेहरूपायां भक्तौ जातायां पूर्वजातमुक्तविधक्षानमपि तत्रैवोपकरोतीति पुरुषोक्तमप्राप्तिः । नच केवले क्षाने वरणमुपसंहर्त्तु शक्यम । विद्याधर्मत्वाभावाद्, वरणश्चौतै जीवकृतसर्वसाधनालभ्यत्वश्रावणेन परमात्मनः भावणादिविद्युक्तसाधनालभ्यतया तन्मात्रसाधनिकायां विद्यायां वरणस्योपसंहर्तुमशक्यत्वाच्च । एवं साधनभेदेन फलभेदसिद्धौ पूर्वोक्तोऽनीष्ठाश्रुतिसिद्धभगवद्विचारशरीरे श्रौतसाधनानां तदभावस्य तद्विरुद्धानां कामादीनामपि प्रवेशेन वरणे प्रकारभेदः सिद्धति । सच पुराणोक्तरूपबृहणीविशेषतोऽवगम्यत इति हृदिकृत्य सूत्रकृता इदमधिकरणं प्रणीतमित्याशयेन पुराणस्य विरोधपरिहारचिन्तनमन्यकृतं, न तु मुख्यतया तेषां विषयवाक्यत्वमिति वैदिकममन्यवहिर्मुखबोधनाय वर्तम । वस्तुतस्तु, सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्भृतमितिवाक्यादेवत्वमेव श्रीभागवतस्य । इतिहासपुराणं वेदानां पञ्चमो वेद इति शृहदारण्यकधुतेश्च । अतस्तद्वाक्यत्वेनापि विषयवाक्यत्वं युक्तमिति न शङ्खान्लेशः । प्रकृतमनुसरामः । एतस्याद्विकरणस्य पूर्वोक्तिकरणोत्थशङ्खान्लिरासरूपं प्रथोजनान्तरमाहुः । *एतेनेत्यादि * । एतेनेत्यस्य इत्यपि शङ्खान्लिरस्ता “वैदितम्यत्यनेनाम-

शक्तानां हुःखदर्शनाच्छ्रवणादेः पापनाशकत्वश्रवणाच्चाविशेषपक्ष-
स्त्वसङ्क्रतः । अथ श्रवणादिरूपा, पापे सख्या भवति । प्रेमरूपा तु
तन्माश एवेति विशेषो वाच्यः । सोऽपि प्रेमवतामपि अकूरादीनां
पणिप्रसङ्गे भगवता समं कापटयकृतिश्रवणाम् साधीयानिस्यपि श-
ङ्का निरस्ता वेदितव्या । तथाहि मर्यादापुष्टिभेदेनाङ्गीकारे वैल-
क्षण्यादाद्यायामङ्गीकृतानां मुमुक्षयैव श्रवणादौ प्रवृत्तिस्तदातृत्वेनै-
व भगवति प्रेमापि, न तु निरूपधिः । कदाचिद् वस्तुस्वभावेन
मुक्तीञ्जानिवृत्तावपि तद्दक्षेः साधनमार्गीयत्वाद्, आनिञ्जतो मे
गतिमण्डी प्रयुद्धक्त इति वाक्यादन्ते मुक्तिरेव भवित्री । अस्मिन्मार्गे
श्रवणादिभिः पापक्षये प्रेमोत्पत्तिस्ततो मुक्तिः । पुष्टिमार्गेऽङ्गी-
कृतेस्त्वसनुग्रहसाध्यत्वात् तत्र च पापादेरप्रतिबन्धकत्वाच्छ्रवणा-
दिरूपा प्रेमरूपा च युगपत् पौर्वार्पणेण वा, वैपरीत्येन वा भवते-
ष । अत्र श्रवणादिकमपि फलरूपमेव । स्नेहैनैव क्रियमाणत्वाम्
विधिविषयः । न हविशादिमुक्त्यन्तरूपभजनानन्दान्तरायरूपाभ्र-
ङ्काविरलविधिमहातरुगहनानां दहने लोलुपस्याऽनुग्रहानलस्य

यः । * न साधीयानिति * । पापं विना भगवति प्राकृत्यकृत्यस-
म्भवान्न साधीयान् । तथाच सम्परायसूत्रसिद्धः सिद्धान्तो न युक्त
इत्याशङ्काऽप्यतेन मार्गभेदेन समाधानान्निरस्ता वेदितव्यत्यर्थः ।
कथं निरस्तेत्याकाङ्क्षायां व्युत्पादयन्ति । * तथा हीत्यादि * ।
* वक्तुं शक्येऽन्तम् । तथाच सम्परायसूत्रसिद्धः सिद्धान्तो
मर्यादामार्गविषयः । सत्यपि पापे भक्तयुदयपक्षस्तु पुष्टिमार्गे । तत्र
वरणप्रकारभेदे नियामिका या इच्छा. सा, छन्दत उभयाविरोधादिति
सूत्रे सूचिता, सैवान्नोभयथेति पदव्याख्याने व्युत्पादिता । तेन न
चोचावकाशः । नापि तत्कृतश्रवणादीनां पापनाशार्थत्वं शङ्काम् ।
तेषां ग्रेमणा क्रियमाणत्वेन फलमध्यपातित्वात् । पापस्य त्वनुप्रेहैष्यष
नाशसम्बन्धादित्यर्थः । नन्देतादृश्येवेच्छेत्यन्त्र किं मानमत आदृः ।

तदान्तरालिकपापतूलं प्रतिबन्धकमिति वक्तुं शक्यम् । तदुक्तं श्रीभागवते—‘स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य खक्तान्यभावस्य हरिः परेशः । विकर्म यच्चोत्पतिं कथञ्चिद्भुतोति सर्वं हृदि संनिविष्ट’ इति । विकर्म प्राक्तनं तद् दुःखदमिति, स्वयं च हरित्वेन दुःखहर्तोति धुतोति उक्तविशेषणविशिष्टस्य स्वतो विकर्मकृत्यसम्भवाद् सांसर्गिकं मत्तो भूतं, न तु मया कृतमितिवद् वा यद् कृतं विकर्म तत्कथञ्चिदुत्पतितमित्युच्यते । सक्तान्यभावत्वेन भगवत्सेवाव्याप्त-ड्रेनेन्द्रघुम्नारूप्यपाण्ड्यराजवन्महदागमनाद्यज्ञानं वा वक्ता उक्तरूपे भक्ते विकर्मोक्तावरुचिज्ञापनाय वा कथञ्चिदित्युक्तवान् । तेन तर्कितं विकर्मात्राभिप्रेतमिति ज्ञायते । एतादशस्यापि यदि विकर्म भवेत् तदा तच्चिह्निर्यर्थं न तेनान्यत कर्तव्यम् । भगवानेव हृदि निविष्ट-

* तदुक्तमित्यादि * । अत्र यद्विकर्म यच्च कथं चिदुत्पतिं तत्सर्वं धुतोतीत्यन्वयः । तत्र पूर्वं विवृण्वन्ति । * विकर्मेत्यादि * । तद् दुखदमित्यत्र तदिति भिन्नं पदम् । * हरित्वेन दुःखहर्तोति * । ‘हरास्यधं यस्मर्तृणां हविर्भागं क्रतुष्वहम् । वर्णश्च मे हरिच्छेष्टस्तस्माद्विरहं स्मृत’इति महाभारतवाक्यात्था । मध्ये निविष्टस्य कथञ्चित्पदस्य धुतोतिना सम्बन्धे धूतनप्रकार इच्छाविषय एव वाच्यः । स चेच्छाविवरणादेव लभ्यत इति वैयर्थ्यात् पूर्वपदेनैव सम्बन्धो युक्त इत्याशयेन द्वितीयं विवृण्वन्ति । * उक्तेत्यादि * । मत्तो भूतं, न तु मया कृतमितिवाद् इति । अकामतः, अबुद्धिपूर्वकं च कृतम् । एव च सांसर्गिकेन सह विविधं विकर्मोक्तम् । त्यक्तान्यभावस्यैतदपि न सम्भवतीत्यरुच्या ततोऽतिरिक्तमन्यदाहुः । * त्यक्तेत्यादि * अज्ञानं वेतिकथञ्चिदुत्पतितविकर्मस्थानीयमिति शेषः । गौण्यङ्गीकारे बीजं वक्तुमाहुः । * वक्तेत्यादि * । तथाच ताहशस्य पापमेव नास्ति, किन्तु भगवदिच्छैव ताहशी सन्मार्गश्शापनार्थेत्याशयेनैतद्वाक्यवक्ता करभाजनो योगीश्वर एकादशस्कन्धे निर्मित प्रति तथोक्तव्यानित्यर्थः । एवं कथनस्य तात्पर्यमादुः ॥ * तेनेत्यादि * ।

स्तमुनोति यत इति । कदाचित्स्वभक्तिवलस्फूर्सा सदोषमपि जनं
कृतार्थीकरिष्यामीसङ्गीकुर्याच्चेद्वक्तस्तदैव हृदिस्थ एव तत्सर्गजं
दोषमस्यैतदङ्गीकारेण तदोषमपि धुनोतीति सर्वपदेनोच्यते । चिर-
कालभोग्यमपि तत्क्षणेनैव नाशयति । तन्नाशनं कालादेरप्रतिब-
न्धकत्वामस्यपि ज्ञापयितुं परस्य कालादेरीशत्वमुक्तम् । अब
भजनादिहृष्टिवेशान्तानां स्पष्ट एव विकर्मणि सखपि सम्भव
इति ॥ २९ ॥

उपपञ्चस्तलक्षणार्थोपलब्धेलोकवत् ॥ ३० ॥

ननु मुक्तेरेव सर्वत्र फलत्वमुच्यते । युक्तं चैतत् । संस्तेदुः-
खात्मकत्वात्, तभिट्टत्तेः सर्वेषामिष्टत्वात् । पुष्टिमार्गीयभक्तानां

सर्वपदतात्पर्यमाहुः । * कदाचिदित्यादि * । इदमपि नवमस्कन्धे
रन्तिदेवोपाख्याने सिद्धम् । ‘तत्प्रसङ्गानुभावेन रन्तिदेवानुवर्त्तिः ।
अभवन् योगिनः सर्वे नारायणपरायणा’ इति, द्वितीयस्कन्धे शुको-
स्कौ च—‘किरातहृणान्धपुत्रिन्धपुष्कसा आभीरकङ्गा यवनाः ख-
सादयः । येन्येऽपि पापा यदुपाश्रयाश्रयाः शुद्ध्यन्ति तस्मै प्रभवि-
णवे नम्’ इति । चिरकालभोग्यस्य यत्र क्षणमात्रेण नाशनं तदुदा-
हरणं त्वन्तर्गृहगताः प्रागेवोक्ताः । मिद्धमाहुः । * अत्रेत्यादि * ।
तथाच मर्यादाभक्तिमार्गे तर्त्तव्याभावाज्ञानमार्गत उत्कर्षः, पुष्टिभ-
क्तिमार्गे तु कच्चित्पापसत्त्वेऽपि भगवतैव तन्नाशनेन कृपातिशयादु-
त्कर्ष इति सिद्धमित्यर्थः । तेन पूर्वाधिकरणोक्तो भक्त्युत्कर्षो हेतुबो-
धनेन हृषीकृतः । किञ्चैतेन भगवतः कलन्वादोधनात् स्वरूपावस्थित-
स्यैव तथात्वादकेतनत्वरूपो धर्मोऽपि प्रतिपादितः ॥ २९ ॥ ७ ॥

उपपञ्चस्तलक्षणार्थोपलब्धेलोकवत् ॥ पूर्वाधिकरणे भक्ति-
हेतुबोधनेन ज्ञानमार्गापेक्षया भक्तिमार्गस्योत्कर्षो हृषीकृतः । अत्र
त्वनुग्रहजन्ययोर्मर्यादापुष्टिभक्त्योर्मध्ये मर्यादाभक्तेः पापनाशोत्तर-
मेव जायमानत्वाद्युष्टिभक्तौ च तादृशनियमाभावात् तत आधि-

तु तदनपेक्षित्वमुच्यते । तदुक्तमर्थणोपनिषत्स्वष्टादशार्णमन्त्रस्व-
रूपमुक्त्वा पृथ्यते । परब्रह्मैतत्रो धारयतीसादेरन्ते सोऽगृतो भवती-
सादि । एतदग्रे किं तदूपं किं रसनं कथं हैतद्वजनमित्यादिप्रश्नो-
क्तरं पञ्चते, भक्तिरहस्यभजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येनैवामुष्यात्म-
नः कल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यमिति । एतदत्र विचार्यते । मन्त्राद्विजित-
दधिष्ठातृरूपध्यानादेरमृतत्वं फलमुच्यते । भजनस्वरूपं च याव-
त्कलैनैराश्येन भगवत्यात्मनः कल्पनमित्युच्यते । नच फलैनैराश्येन
भजनेऽप्यन्ते मुक्तिरेव भवित्रीति वाच्यम् । तं यथा यथोपासते
तथैव भवति तद्वैतान भूत्वावतीति श्रुतेर्मुक्तिसाधनत्वेन ज्ञात्वा भ-
जतः सैव फलमास्वरूपस्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वमनुभवन् यो भजते
तस्य तदेव फलमिति यतो निर्णयः सम्पद्यते । ये यथा मां प्रपद्य-

क्यं न स्यादतस्तारतम्यं विचार्यते । वरणश्रुतिप्रपञ्चभूतमिति पूर्वव-
देव विषयसंशयौ पूर्वपञ्चे निक्षिप्य सूक्तमवतारयन्ति । * ननु मुक्ते-
रित्यादि * पुष्टिमार्गीयभक्तानां मुक्त्यनपेक्षत्वं कुच्छाऽथवांपनिषत्सु-
च्यत इत्याकाङ्क्षायां, गोपालपूर्वतापनीय इत्याह । * अष्टादशार्णे-
त्यादि * । * भक्तिरहस्यभजनमिति * अत्र भक्तिशब्दाच्छान्दसः
सोरुक्ष । रहस्यभजनमित्यस्य विवरणं, * तदिहेत्यादि * अर्थस्तु
तद् भजनम अमुष्यात्मनो वस्तुत एतदीयस्य जीवस्य इहामुत्रोपा-
धिनैराश्येनैव र्पोहकामुष्मिकयावत्कलेष्वाराहित्येन कल्पनं तदीय-
त्वसमर्थनम् । अन्तर्बहिः सेवया तदृढीकरणम् । कृपू सामर्थ्यैति
धात्वर्थात् । एतदेव = स्वस्य तदीयत्वसमर्थनमेव, नैष्कर्म्यं संन्यास
इति । अन्ये तु, भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येनामुष्मिन्
मनः कल्पनमिति पठन्ति । एवं पाठद्वयेऽपि यावत्कलैनैराश्यस्य प्र-
विष्टत्वादामुष्मिकमध्ये मुक्तेरपि प्रवेशात् तदनपेक्षत्वं समानम् । *
एतदत्र विचार्यत इति * उक्तं तापनीयवाक्यद्वयमास्मिन् सूत्रे वि-
चार्यते । सन्देहं वक्तुं विचारप्रकारमाह । * मन्त्रेत्यादि * । अमु-

न्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति भगवद्वाक्याच्च । अत एव रहस्य-
भजनं लक्ष्यमुक्तम् । तथाच श्रौतत्वभगवत्सबन्धित्वयोराविशेषाद्
कतमो गरीयानिति संशये गूढाभिसन्धिः पठति । मुमुक्षोः सका-
शाद्रहस्यभजनकर्त्तैवोपपन्नः । उपपात्तियुक्तः । तमेवोद्घाटयति
तल्लक्षणार्थोपलब्धेरिति । तल्लक्षणो भगवत्स्वरूपात्मको योऽर्थः ।
स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपस्तदुपलब्धेः । स्वाधीनत्वेन तत्प्राप्तेरित्यर्थः ।
यथपि पुरुषोत्तमे प्रवेशे तदानन्दानुभवो भवति तथापि न प्रभो-
स्तदधीनत्वम् । भक्तिरितोभावाद् । प्रत्युत वैपरीत्यम् । भजनानन्दस्य

पञ्चपदं मन्त्रमावर्त्तयेद्यः स यात्यनायासतः केवलं तद् इति मन्त्रो-
क्ता या पञ्चपदस्याष्टादशार्णमन्त्रस्यावृत्तिः पुनः पुनः कथनम् ।
तस्मात् कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेत्तं रसेत्तं भजेदिति ब्रह्मणोक्तं
यत्तदधिष्ठातृध्यानादि तस्य सर्वस्य अमृतत्वं फलम्, उपकम एव,
योध्यायति रसति भजति सोऽमृतो भवतीत्यनेनोच्यते । * भजनस्व-
रूपमित्यारभ्य, भगवद्वाक्याच्चेत्यन्तग्रन्थस्तु स्फुटार्थः । एतत्तिगमना-
याह । * अत एवेत्यादि * । * अत एवेति * । स्वरूपस्य फल-
त्वादेव । अस्य भजनमिति पाठे तु निरुपधिभजनमेव लक्ष्यम् । उभ-
यथापि, तद्वैतानित्यादिभिः सिद्धो निर्णयस्तुल्यः । अतो निरपेक्षभ-
जनेऽपि मुक्तिरेव फलमिति निर्णयस्य कर्त्तुमशक्यत्वाद् यत्र सिद्धं
तदाह । * तथाचेत्यादि * । उक्तहेतुभ्यामुभयोर्भक्तयोः साम्यमेव
युक्तमिति पूर्वपक्षरूपे संशये श्रुतिस्थगूढाभिप्रायं प्रकटयन् सूत्रं
पठतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * मुमुक्षोरित्यादि * । * रहस्य-
भजनकर्त्तैति * । पाठान्तरे तु निरुपधिभजनकर्त्ता । * तमेवेति * ।
ताहशं भक्तम् । गूढाभिसन्धिं वा । अत्रे उपपत्तेरेव कथनादिति । ननु
पुरुषोत्तमे सायुज्येऽपि सूत्रोक्तस्य हेतोरुपपद्यमानत्वात् कथं रह-
स्यभजनकर्त्तुरेवाधिक्यस्य सिद्धिरित्यत आहुः । * यद्यपीत्यादि * ।
ननु माऽस्तु प्रभोस्तदधीनत्वं सायुज्ये, तथापि स्वरूपानन्दापेक्षया
भजनानन्दस्याधिक्ये किं मानमत आहुः । * भजनानन्दस्येत्या-

तत आधिक्यं तु, मुर्कि ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगं, दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः, नारायणपरा इत्युपक्रम्य स्वर्गपर्वगनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन इसादिवाक्यैरध्यवसीयते । अत एव सामीप्यवाच्युपसर्ग उक्तः । तेन दासीत्वेन दासत्वेन लीलायां मुहृष्टेन प्रभुनिकटे स्थितिरुक्ता भवति । नच महत्पदार्थस्वरूपाङ्गानादल्प एवानन्दे यथा सर्वाधिक्यं मन्वानः पूर्वोक्तं न वाञ्छति तथाऽत्रापीति वाच्यम् । दीयमानानामर्थानां स्वरूपाङ्गानासम्भवात् । अनुभवविषयीक्रियमाणत्वस्यैवात्र दीयमानपदार्थत्वात् । तदज्ञाने स्वर्गादित्रये तुल्यदर्शित्वासम्भवश्च । मुर्कि ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगमिति वाक्ये भक्तेराधिक्यं स्पष्टमेवोच्यते । तस्मान्न्यूनार्थजघृक्षोः सकाशात् पूर्णार्थवान् महानन्ति युक्तमेवास्योपपन्नत्वम् । इममेवार्थं हृष्टान्तेनाह ।

दि * । अत्र प्रथमवाक्यं पञ्चमस्कन्धपछाध्याये श्रीशुक्तैः परीक्षितं प्रत्युक्तम् । राजन् पर्तिर्गुरुर्यं भवतां यदूनां दैवं प्रियः कुलपतिः क्वच किञ्चुरो वः । अस्त्वेवमङ्ग भगवान् भजतां मुकुन्दो मुर्कि ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगमिति । अत्र मुर्किदातुरभ्यदेयत्वेन भक्तेराधिक्यं मिद्दे तदानन्दस्याधिक्यम् । द्वितीयं तृतीयस्कन्धं कपिलवाक्यम् । तृतीयं पष्टस्कन्धे भस्तदशाध्याये उमां प्रति शिवधक्यम् । नन्वयमर्थः सूत्राशयगोचरत्वेन कथं ज्ञेय इत्यत आहुः । * अत एवेत्यादि * । तथाच यदेवमर्थोऽभिप्रेतो न स्यात्तदा तल्लक्षणार्थलब्धेरित्येव सूत्रं वदेत् । भगवत्स्वरूपलाभस्योभयत्रापि तुल्यत्वेनोपाससर्गप्रयोजनाभावात् । अत उपलब्धिपदाज्ञेय इत्यर्थः । चतुर्विधमुक्त्यन्तर्गतत्वव्यावृत्यर्थं तावशस्य सिद्धं स्वरूपमाहुः । * तेनेत्यादि * । एतदेव भक्तेराधिक्यमूहापोहेन द्रढयन्ति । * नचेत्यादि * । स्पष्टम् । इतोऽपेक्ष्युत्कृष्टभक्तसूचना-

लोकवदिति । यथा स्वाधीनभर्तुका नायिका तदवस्थाऽननुगुण-
गृहवित्तादिकं दीयमानमपि नोरीकरोति तथेष्यर्थः ।

अथवा स भगवानेव लक्षणमसाधारणो धर्मो यस्य स तत्त्व-
क्षण उद्भृतभक्तिभावः स एवार्थः स्वतन्त्रपुरुषार्थरूप इत्यग्रे पूर्व-
वद् । भगवत्प्राकृत्यवानेव हि भक्तो भक्तत्वेन ज्ञायत इति तथा ।

य पश्चान्तरमाहुः । * अथवेत्यादिं * । स्पष्टम् । एवमत्र भक्तेः पर-
मा काष्ठा सूचिता । तेन फलभक्तौ मुक्तिर्न सञ्चिपततीति मर्यादाभ-
क्तिफलभूतं मुक्तिभाजोऽपि सकाशात् पुष्टिभक्तोऽधिक इति सिद्धम् ।
अत्र गोपालतापनीयोक्ते विषयवाक्ये भक्तिविषयतया पुरुषोत्तम-
स्वरूपस्य सिद्धत्वेन इयामावदातत्वं प्रतिपादितम् ।

शंकराचार्यास्तु, गतेरर्थवत्त्वमिति द्विसूत्रमधिकरणमझी-
कृत्य, क्वचित् पुण्यपापहानसञ्चिदां देवयानः पन्थाः श्रूयते, क्वच-
न्न । स किं सर्वत्र संनिपत्तेन वेति संशये उपायबन्धत् सर्वब्रेति
प्राप्तम् । तत्राह । गतं देवयानस्य पथः, अर्थवत्त्वमुभयशा विभागेन-
त्युक्ता क्वचिदर्थवती गतिः क्वचिन्नेति विभागस्वरूपं व्याचकुः ।
तन्मन्दम् । एकस्य प्रकारस्य गतिसार्थक्यं प्रत्यहेतुतया सौत्रस्याभ-
यथापदस्य विरोधात् ।

भास्कराचार्यास्तु, उभयथेत्यस्य सुकृतनिवृत्या दुष्कृतनि-
वृत्या चेत्यर्थमाहुः । पूर्वव्याख्यानादिद्वये समीचीनम् । सूत्र-
स्थपदसङ्गतेः ।

वाचस्पतिमश्रास्तु । यदि पुण्यमपि निवर्त्तते किमर्था तर्हि
गतिरिति भास्कराचार्यांकिमवतारणं सूत्रव्याख्यानं चानूद्याहुः ।
तैरनाशङ्कनीयमेवाशङ्कितम् । विद्याक्षिप्तायां हि गतौ केयमाशङ्का ।
यदि क्षीणसुकृतः किमर्थमयं यातीतिं । न हीयं सुकृतनिबन्धनम्
गतिरिपि विद्यानिवन्धनेति । तस्माद् वृद्धोक्तमेवोपवर्णनं साध्वि-
ति । तन्मन्दम् । विद्याक्षिप्ताया एव गतेरर्थवत्त्वस्य सूत्रे प्रकार-
द्वयेन समर्थितत्वम् । तत्र प्रकाराकाङ्क्षायामर्थशब्दस्य पञ्चस्वर्थेषु

एतेन ज्ञाप्य हिं ज्ञापकादधिकं भवन्ति । एवं सतिं यज्ञापकं परमकाष्टापनं वस्तु पुरुषोत्तमस्वरूपं सर्वफलरूपं तन्महत्त्वं कर्थं वक्तुं शक्यमिति सूच्यते ॥ ३० ॥

निवृत्तेरप्युक्तत्वात् तदभिप्रेत्य द्वेधा निवृत्यार्थवत्त्वव्याख्याने दोषाभावात् । तदव्याख्येयवृद्धोक्तौ तर्वर्थशब्दस्य प्रयोजनार्थताया निवृत्यर्थताया वा उपगमेऽप्युभयथेति पदासामञ्चस्यं दुर्वारमेवाऽतो वृथाऽयमाडम्बरः । किञ्च । मतद्वयेऽपि देहवियोगकाल एव द्विविधकर्मक्षयस्याङ्गीकृतत्वाद् ब्रह्मणश्च व्यापकत्वाद्रूपतैर्यथर्थे तु मतद्वयेऽपि नापैति ।

यत्पुनर्भास्कराचार्यैः पर्यङ्कस्थस्य ब्रह्मणः कार्यब्रह्मत्वमुपगतम् । तदपि मन्दम् । हेत्वदर्शनात् । नच साकारत्वंमेव हेतुरिति वाच्यम् । तस्य कार्यासाधारणतायाः प्रागेव बहुधाऽस्माभिर्निरस्तत्वेनाभिमानमात्रत्वात् । नच यजूदरः सामशिरा इति श्लोकरूपया तत्स्वरूपसंग्राहकश्रुत्योक्तं वेदरूपत्वमेव हेतुरिति युक्तम् । तदा मनोमयत्वेन भगवद्वर्मरूपतयाऽपि नित्यत्वानपायात् । नच द्वैतापत्तिः । तस्या अपि प्रागेवाभेदस्वरूपविचारं एव निरस्तत्वात् । उपासकस्य लिङ्गशरीरवत्त्वं वेदात्मकस्थूलशरीरवत्त्वं च युक्तमिति बोध्यम् ।

रामानुजाचार्यास्तु संपरायाधिकरणं पञ्चसूत्रमङ्गीकृत्य तत्र देहपातसमय एव यावत्कर्मक्षयं सूत्रद्वयेन व्याख्याय गतिसूत्रं पूर्वपक्षत्वेन व्याकुर्वन्ति । गतेदेवयानगतिश्रुतेः । उभयथा अर्थवत्त्वं सुकृतदुष्कृतयांरेकदेशस्य देहवियोगकाले हानिः शेषस्य पञ्चादित्युभयथा कर्मक्षये सत्येवार्थवत्त्वम् । अन्यथा हि विरोधः । देहत्यागसमय एव सर्वकर्मक्षये सूक्ष्मदेहस्यापि नाशात् केवलस्य गमनं तु विरुद्धेतेति । एतस्योत्तरमुपपन्नसूत्रे । उपपन्न एवोक्तान्तिकाले सर्वकर्मक्षयः । कथम् । तलुक्षणार्थोपलब्धेः । परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण तद्यादिषु क्षीणकमणा आविर्भूतस्वरूपस्यापि देहसम्बन्धाख्यस्यार्थस्योपलब्धेः । विद्या हि स्वयं सूक्ष्मशरीरस्यानाराम्भिकापि सर्व-

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

अर्थर्वणोपनिषत्सु पृथ्यते । परब्रह्मैतद् यो धारयति रसति
भजति ध्यायते प्रेमति शृणोति श्रावयत्युपदिशसाचरति सोऽमृतो-

कर्मणां निरवशेषक्षयेऽपि स्वफलभूतब्रह्मप्राप्तिप्रदानाय देवयानेन
पथा गमयितुं सूक्ष्मशरीरं स्थापयति । यथा लोकं कनचित् तडा-
गादिके कृते, तस्य पुंसो नाशोत्तरमप्यन्ये तडागादिकमशिथिलं
कृत्वा स्थापयन्ति तद्वदित्येवं व्याकुर्वन्ति । अन्यापेक्षया इदमेवाति-
सुन्दरम् । अस्मन्मते तु यदेतन्न विचारितं तच्छन्दत इति सूत्रे
भगवदिच्छायाः कारणत्वोक्त्या यादवश्येच्छया यो याद्वगधिकारी
तस्य तस्य तदा तदा कर्मक्षयस्तया तया विद्ययति न कुत्रापि कल्प-
ना, न वा श्रुतिविरोध इत्यस्य निर्णयस्यार्थादेव सिद्धिरिति
बोध्यम् ॥ ३० ॥ ८ ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ एवं पुष्टि-
भक्तेः फलरूपत्वं तादशभक्तस्य स्वरूपं च निरूप्य ततो न्यूनाया अ-
पि मर्यादाभक्तेष्ठानमार्गादुत्कर्षं विषयोत्कर्षाद् बोधयितुं मर्यादाभ-
क्तिसाध्यायां मुक्तौ सर्वा भक्त्यः सञ्चिपतन्ति, किं वा प्रत्येकमेवेतर-
निरपेक्षाः मुक्तिं साधयन्तीति विचारयितुमधिकरणमारभत इत्या-
शयेन विषयादिकमाहुः * अर्थर्वणेत्यादि * अत्र सर्वाङ्गे मनोधार-
णं करोतीति धारयतिपदार्थः । रसति कीर्तयति जपतीत्यर्थः ।
भजति शारीरादिना सेवते । ध्यायते एकाङ्गं लीलां वा चिन्तयति ।
प्रेमति युधिष्ठिरादिवत् स्निश्चयति । शृणोति श्रावयतीति प्रकटार्थ-
म् । उपादिशति मन्त्रद्वारा बोधयति । आचरति भगवद्मर्मानिति शे-
षः । एवमत्र नवोक्ताः । अयं च शास्त्रान्तरीयः पाठः । प्रसिद्धपाठे
तु ध्यायति रसति भजतीति त्रयमेवोच्यते । तदाप्युपलक्षणविधया
अन्या अन्यश्रोत्राः अपि समायान्ति । संशयपूर्वपक्षौ स्पष्टौ । सि-

भवति सोऽमृतोभवतीति । तत्र धारणादीनां समुदितानामेवाऽमृ-
तसाधकत्वमुत प्रयेकमपीति भवति संशयः । अत्र धारणादिसा-
धनकलापमुक्त्वा फलमुच्यते इति समुदितानामेव मुक्तिसाधक-
त्वमुपलक्षणं चैतच्छ्रवणादिनविधभक्तीनामप्येवमेव तथात्वमिति
पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । अनियम इति । समुदितानामेव तेषां फल-
साधकत्वमिति नियमो नास्तीसर्थः । अत्रोपपत्तिमाह । सर्वासाम-
विरोध इति । चिन्तयेत्वेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संस्तोरिते श्रु-
सा चिन्तनमात्रस्य तथात्वमुच्यते । पञ्चपदीं जपन्नियाद्युक्त्वा ब्रह्म
सम्पद्यते ब्रह्म सम्पद्यते इति श्रुसा कीर्तनमात्रस्य तथात्वमुच्यते ।
तथाच प्रयेकपक्ष एव सर्वामां श्रुतीनामविरोधः स्यात् । एवं स-
ति परब्रह्मेतद् यो धारयतीसादिषु सोऽमृतो भवतीति पदं प्रयेकं
सम्बद्धयते इति इति । ननु यथा दण्डादीनां प्रत्येकं घटहेतुत्वो-
क्तावपि नैकस्यैव तज्जनकत्वमेवमत्राप्येकस्य चिन्तनादेस्तथात्वो-
क्तावपि फलसाधकत्वं समुदितानामेव तेपामिति चेन्मैवम् । यो-
ऽर्थो यत्प्रमाणैकसमधिगम्यः स तेन प्रमाणेन यथा सिद्धयति त-
था मन्तव्यः । दण्डादेस्तथात्वं प्रयक्षेण गृह्णते इति तत्र तथाऽस्तु
प्रकृते तु तेषां तथात्वमलौकिकशब्दैकसमधिगम्यम् । श्रुतिस्तूक्तैवा
नचोक्तन्यायः श्रुतिष्वपि तात्पर्यनिर्णयिको भवतीति वाच्यम् ।
अलौकिकेऽर्थे लौकिकस्यासामर्थ्यात् । अन्यथा ब्रह्मणा मनसैव
प्रजाजनने निषेकादिकमपि कल्पयेत् । स्मृतिरपि “केवलेन हि
भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः । येऽन्ये मूढधियो नागाः सि-

द्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * समुदितानामित्यादि * । * अत्रे-
ति * अनियमे । किञ्चिदाशद्वा परिहरन्ति । * नन्दिन्यादि * एवम-

द्वापामीयुरञ्जसा । एतावान् सांख्ययोगाभ्यामि”त्युपकम्य, अन्ते
नारायणस्मृतिरिस्यादिरूपैवमेवाह । इमेवार्थं हृदि कृत्वा ऽह
सूत्रकारः । शब्दानुमानाभ्यामिति । श्रुतिस्मृतिभ्यामिर्थः । ते-
चोक्ते । एतेन सूत्रकारस्यान्योऽप्यनुशयोऽस्तीति भाति । यत्रोक्त-
साधनस्तोमसम्पत्तिरेकस्मिन् भक्तेऽस्ति तत्रैकेनैव मुक्तावितरसाधन-
त्वबोधकश्रुतिविरोधाच्छङ्खणकीर्तनस्मरणानां मुक्त्यऽव्यवहितपू-
र्वक्षणे युगपदपि सम्भवादन्यथामिद्विसम्भवे विनिगमकाभावादे-
केनैव मुक्तिरिति न नियमोऽतः प्रसेकसाधकत्वबोधिकानां सर्वासां
श्रुतीनां मिथोविरोधः । तर्हेकत्र तथात्वे सर्वत्रैव तथा ऽस्तिवाशङ्का
तत्र बाधकमाह । शब्दानुमानाभ्यामिति । पूर्ववत् । तत्र प्रसेकमपि
मुक्तिहेतुत्वमुच्यते इति न तथेऽर्थः । यत्र प्रसेकमपि तथात्वं तत्र

आहेत्यन्तम् * । * एवमेवाहेति * प्रत्येकपक्षमेवाह । एवं प्रत्येकपक्षं
निर्णय यत्रासां समुदायसतत्र कस्य कारणतेत्याकाङ्क्षायां तामप्ये-
तेन पूरयनीत्याहुः । * एतेनेत्यादि * । * एतेनेति * अनियम इ-
त्यादिकथनेन । तमेवानुशयं व्युत्पादयन्ति । * यत्रोक्तेत्यादि * यु-
गपदपि सम्भवादित्यम् अन्यथासिद्धिसम्भवे हेतुः । * विनिगम-
मकाभावादिति * त्रयाणां मध्ये कस्यान्यथासिद्धिरित्यत्र विनिग-
मकाभावात् । * अत इति * अनियमाताननु प्रत्येकपक्षे भक्तिकार-
णत्वश्रुतीनां मिथोविरोधाङ्कीनां न प्रत्येकं कारणत्वं तथा समु-
दिनानामपि कारणत्वं माऽस्तु । ज्ञान एव तदुपक्षयस्य वक्तुं शक्य-
त्वात् । श्रुतीनां चोपचारेण नेतुं शक्यत्वादित्येवं तर्हेकेत्यादिना
आशङ्का तत्र भक्तीनां मुक्त्यकारणत्वं बाधकमाहेत्यर्थः । * तत्रेति *
श्रुतौ स्मृतौ च । तथाच श्रुतेनुरूपचारसहिष्णुत्वेऽपि स्मृतौ, केवलेन
हि भावेनेति केवलपदान्नांपचारसहिष्णुत्वमतस्तदुपर्यहितश्रुतावपि
यथाश्रुतमेवादरणीयमित्यर्थः । ननु तर्हि पूर्वं विकलिपतस्य दोषस्य
कथं परिहार इत्यत आहुः । * यत्र प्रत्येकमित्यादि * तथाच ताद-

किमु वक्तव्यं समुदितानां तथात्वं इति भावः । तेन श्लिष्टः प्रयो-
गोऽयमिति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

पूर्वं मुमुक्षुभिर्मुक्तिसाधनत्वेन क्रियमाणानां भगवद्धर्माणां मु-
क्तिसाधनप्रकारो विचारितः । अधुना तु भगवान् स्वविचारित-
कार्यं लौकिकैश्चर्याग्रशक्तयं ज्ञात्वा स्वैश्चर्यादिकं दत्त्वा येन जीवेन
तत्कारयति स जीवस्तैर्द्वयमुक्तो भवति न वेति विचार्यते । तत्र
जीवकृतभगवद्विषयकर्थर्माणां यत्र तत्साधकत्वं तत्र भगवदी-

शस्थले सर्वासां भक्तीनां मन्त्रिपातात् फलशैद्धन्यं बोध्यमित्यर्थः ।
* श्लिष्ट इति * अनियम इत्यनेन एकमेव कर्त्तव्यं, न द्वयं ब्रयमि-
त्यस्याप्यनियमस्य संग्रहाश्चानार्थसंश्य इत्यर्थः । अत्र ज्ञानद्वारा-
मुक्तिजनिकानां भक्तीनां विचारेण ताभिन्नेयस्य भगवतो निर्मलत्व-
बोधकं विरजमिति विशेषणं प्रतिपादितं बोध्यम् ।

अन्ये तु, अर्चिरादिगतिः सर्वासु विद्यासु?उत यत्र श्रूयते तत्रेति
संशये, सर्वत्रति सिद्धान्तयन्ति । अस्मिन् सिद्धान्ते तु यत्रातिकृपा
तत्र सद्योमुक्तिः । इतरत्र त्वर्चिरादिगतिरिति विशेषां गतिसूत्रादेव
सिद्ध्यतीति बोध्यम् ॥ ३१ ॥ ९ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ पूर्वाधिकरण-
सङ्गतिं वदन्तोऽधिकरणप्रयोजनमाहुः* पूर्वमित्यादि * । * मुक्तो
भवति न वेति * । सायुज्यं प्राप्नोति, न वा । तथाच यदि तैः
प्राप्नोति तदा भक्तित्वं, न मुक्तिजनकतावच्छेदकम् । तेषु भक्तित्वा-
भावात् । यदि न प्राप्नोति तदा भगवद्धर्मत्वमपि न तथा । अत्राद्ये
पूर्वोक्तश्रुतिसमृतारोधः । द्वितीये भगवद्धर्माणां मुक्तिप्रतिबन्धक-
त्वप्रसङ्ग इत्यतो विचार्यत इत्यर्थः । एवश्च ते भगवद्धर्मा विषयाः ।
मुक्तिहेतवो न वेति संशयः । ते च, यदादित्यगतं तेज इत्यादिवा-
क्योक्ताः प्रतर्दनसंवाद इन्द्रेण स्वस्मिन्नुक्तास्ताहशा अन्यत्रापि ज्ञे-
याः । पूर्वपक्षमाहुः * तत्रेत्यादि * अत्र द्वौ पूर्वफलौ । तत्र भगवान्

यानां धर्माणां तत्साधकत्वं सुतरामेव । तेषां स्वकृत्याऽसाध्यत्वेना-
विधेयत्वात्ताथनेष्वप्रवेशोऽपीति सन्देहे निर्णयमाह । यावदि-
लादि । यस्मिन्जनीवे यत्कार्यसाधनार्थमधिकारो भगवता दत्तस्त-
त्कार्यसाधनक्षमास्तस्मिन् ये स्वधर्मा भगवता स्थापितात् आधि-
कारिका इत्युच्यन्ते । तत्कार्यमम्पत्तिरेव तदधिकारप्रयोजनमिति
तावदेव तेषां तस्मिन् स्थितिरित्यर्थः । एवं सति तत्सम्पत्तौ
सोऽपि निवर्त्तत इति तत्सम्बन्धिनो धर्मा अपि निवर्त्तन्त इति
मुक्तिपर्यन्तं न तेषां व्यापारसम्भवो भगवता तथैव विचारितत्वा-

यदा स्वकार्यकर्तृत्वेन अङ्गीकरोति तदा तान् धर्मान् ददातीति
बरणहेतुकत्वात्तैरपि मुक्तिरित्येकः सुतरामित्यन्तेनोक्तः । तादृथ्येन
विहितत्वाभावान्नेत्यपरः, अप्रवेशोऽपीत्यन्तेनोक्तः । एवं सत्युभयन्ना-
शपि युक्तिसञ्चावात् सन्देह एव पर्यवस्थीत्यतः सन्देहे निर्णयमा-
हेत्युक्तम् । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति ।* यस्मिन्नित्यादि * ।
भवत्वेवं तथाप्युक्तसन्देहस्य कथं निवृत्तिरित्यतस्तदर्थं सूत्रतात्पर्ये
स्फुटीकुर्वन्ति * एवं सतीत्यादि * कार्यसम्पादनाय भगवता दत्ता-
नां धर्माणां यावत्कार्यमवस्थाने सति कार्यसम्पत्तावधिकारोऽपि नि-
वर्त्तत इति तश्चिवृत्तौ ते धर्मा अपि निवर्त्तन्ते । लोकवच्चुलीलेति
न्यायात् । अतो निवृत्तत्वादेव न मुक्तिपर्यन्तं तेषां व्यापारसम्भवः ।
नच तश्चिवृत्तौ न्यायमान्नेव मानमपि तु, स्थानं पुरन्दराद् हृत्वा
बलये दास्यतीश्वर इत्यादीनि वाक्यान्यपि । अतो भगवता तेषां
कार्यार्थताया एव विचारितत्वाद्वरणहेतुकत्वेऽपि न तेषां मुक्तिहेतु
तुत्वम् । अतो भक्त्यमावे तेषां प्रकृतौ लयः । यदितोऽधिकारिणो
भक्तास्तदाधिकारसमाप्त्यनन्तरं भक्तिः फलोन्मुखीभवतीति न भ-
क्तित्वस्य मुक्तिजनकतावच्छेदकत्वहानिरिति मुक्तिस्तु भक्त्यैवेति
भाव इत्यर्थः । ननु यद्याधिकारिकाणां न मुक्तिपर्यन्तो व्यापारस्तर्हि,
ब्रह्मणा सह ते सर्वदाति वाक्ये अधिकारान्ते मुक्तिकथनं विरुद्धं

न्मुक्तिस्तु भवत्येवेति भावः । यच्च “ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्” इति वाक्यं, तत्त्वाकल्पान्तं येषामधिकारः समर्पित्रभूतीनां तद्विषयकमिति इत्यम् । अन्यथा भगवदत्ताधिकारसामर्थ्यस्य भरतस्य स्वाधिकारसमाप्तौ मुक्तिं न वदेत् । कृतात्मान इति पदान्तेषामपि भगवति कृतान्तःकरणानामेव परस्य भगवतः परपदे व्यापिवैकुण्ठे प्रवेश उच्यते, न त्वाधिकारिकगुणैः ॥ ३२ ॥

स्यादित्यत आहुः । * यज्ञेत्यादि * । तथाच तद्वक्तेस्तदानीमेव फलौन्मुख्यस्य भगवता विचारितत्वात्तदापि तयैव तन्मुक्तिर्न त्वाधिकारिकैर्गुणैरित्यद्यायः । अत्र गमकमाहुः । * अन्यथेत्यादि * । तथाच यद्याधिकारिकैरेव गुणैर्मुक्तिः स्यात्तदा, ‘स भुक्तमोगां त्यक्त्वेमां निर्गतस्तपसा हरिम् । उपासीनस्तपदवीं लेभे वै जन्मभिक्षिभिरिति नाहशोपासनया तथा मुक्तिं न वदेत् । अत एतदनुरोधेन पूर्वोक्तवाक्ये पि साधनान्तरणैव मुक्तिर्बायत्यर्थः । तत्रापि गमकमाहुः । * कृतेयादि * । तथाचात्रापि तथेत्यर्थः । एतेन प्रशान्तारुण्याचनवं विचारितम् । प्रशान्ते ज्ञानम् । अरुणं क्रिया, रजोरूपत्वात् । तदुभयविचारात्मकं लोचनम् । तेषु तेष्वधिकारिषु ज्ञानक्रिययोः कार्यार्थं प्रदानादिति वाच्यम् ।

अन्यं त्वत्र, अपान्तरतम-वर्णिष्ठप्रभूतीनां पूर्णज्ञानवतां दृष्टपरतत्वानामपि व्यासमैत्रावरुणादिरूपजन्मान्तरदर्शनादिद्याया न मुक्तिहेतुत्वमित्याशङ्क्य तन्निरासायाधिकारस्य प्रतिबन्धकत्वात्तसमाप्तौ पूर्वया विद्ययैव मुक्तिमाहुः ।

सिद्धान्ते तु ताहशाधिकारस्य भगवदत्तत्वात्ताहशाज्ञापरिपालनस्याप्रमत्तत्वेन प्रकरणं तुष्टाद्वगवत् एव कृतात्मत्वं, ततो मुक्तिर्न तु तया विद्ययेति शेषः । उच्चितं चैतत् । मोक्षमिच्छेऽजनार्हनादिति वाक्याद् भगवतो मोक्षदातृत्वादिति । न च विद्ययेति युक्तम् । तस्याः सत्त्विकीत्वेन स्वप्नप्रबाधन्यायादविद्ययैर्मर्हसंयापि सम्भ-

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतस्तद्वाचाभावा-
भ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

ननूक्ताऽर्थवर्णोपनिपद्राकैर्भगवद्माणां मुक्तिसाधनत्वमुच्य-
ते । श्रुत्यन्तरेषु, तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्य-
तेऽयनाय, ज्ञानादेव तु कैवल्यं, तरति शोकमात्मविद्, ब्रह्मवेद ब्र-
ह्मैव भवतीसादिषु ज्ञानस्यैव मुक्तिसाधनत्वमुच्यते । श्रुतिभाविशे-
षादुभयोस्तथात्वे कारणवैजाये कार्यवैजात्यस्यावश्यकत्वान्मुक्तौ च
तदसम्भवाद्वत्त्या मामभिजानातीति वाक्याद्वक्तौ ज्ञानस्याऽपि
सम्भवाज्ञानेनैव मुक्तिरिति पूर्वपक्षे ज्ञानसाधनत्वनिरूपकश्रुतिता-
त्वर्यं निरूपयन् पुरुषोत्तमप्राप्तेरेव मुक्तिपदवाच्यत्वात्द्वज्ञनस्यैव

वादिति । एवमेव ज्ञानपक्षेऽपि व्ययम् । तेनात्र भक्ताधिकारिणां मु-
क्तिरन्यथा प्रकृतौ लयः । पुनः सृष्टौ तथैश्वर्यम् । कर्मिणां पुनरागति-
रिति सबोऽपि विषयः सूचितो व्ययः ॥ ३२ ॥ १० ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्वाचाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॥
पूर्वाधिकरणे प्रासङ्गिकविचारणापि भक्तेरेव मुक्तिकारणत्वे द्वीढृते
तदर्थं भगवद्वक्तिरेवावश्यं कार्येति सिद्ध्यति । तथा सति श्रुत्यन्तरे
अक्षरज्ञानस्यापि मुक्तिकारणत्वश्रावणे तस्य का गतिरित्याकाङ्क्षा-
यां तत्प्रकारं विचारयितुमधिकरणमारभत इत्याशयेन विषयसंशयौ
पूर्वपक्षकुक्षावेव निक्षिप्य सूत्रमवतारर्थान्ति ।

* नन्वित्यादि * । * भगवद्माणामिति * । भगवद्विषया-
णां आश्वणादीनाम् । अत्र उच्यते इत्यन्तेन विषयसंशयतदूर्ध्वाजान्युक्ता-
नि । श्रुतिंवेत्यादिना पूर्वः पक्ष उच्यते । तथाचैवं वैजात्यस्यावश्य-
कत्वाद्, भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्वंताश्वतरश्रुत्या मुक्तः
स्सर्वमायानिवृत्यात्मकत्वेन तस्यां वैजात्याऽसम्भवाज्ञानकारणत्व-
बोधकश्रुतेः सावधारणत्वेन भक्तिकारणत्वबोधिकायां च तदभावेन
भक्त्या मामभीति गीताव्यक्याद्वक्तौ ज्ञानस्य सम्भवाद् गतेरर्थव-
बामित्यतिंघिकरणे मर्यादामार्गे ज्ञानस्य मुक्तिसाधनाताप्रतिपादना-

तत्प्रापकत्वमिति हृदि कृत्वाऽऽह । अक्षरधियामिसादि । तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासे । वाजसनेयके श्रूयते । एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्सस्थूलमित्यादि । तथार्थवर्णे च, अथ परा यया तदक्षर-मधिगम्यत इति तेन ज्ञानपार्गेऽक्षरविषयकाण्येव ज्ञानानि निरूप्यन्ते, पुरुषोत्तमविषयकाणि नेति निश्चीयते । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतावक्षरब्रह्मविदोऽक्षरात् परस्य प्राप्तिरुच्यते । अक्षरादपि चौत्तम इति भगवद्वाक्याचाक्षरातीतः पुरुषोत्तमः । भत्त्या माममिजानातीति वाक्ये मामिति पदात् पुरुषोत्तमविषयकं ज्ञानमुच्यते, न लक्षरविषयकम् । किञ्च । ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभोक्तेस्त-

४ भक्तेः परम्परया कारणतामादाय भक्तिकारणतावाक्यानां समर्थनीयतया ज्ञानेनैव मुक्तिरिति पूर्वपक्षे ज्ञानसाधनत्वनिरूपकश्रुतितात्पर्यं तिरूपयन्तुकं हृदि कृत्वा अक्षरज्ञानस्य तां प्रति स्वरूपस्मृत्यतासम्पादकत्वेन कारणत्वमाहेत्यर्थः । सूत्रे व्याकुर्वन्ति । * तुशब्दः पूर्वेत्यादि * । * पूर्वपक्षनिरास इति * । पूर्वोक्तरीत्या सावधारणवाक्यसिद्धत्वाज्ञानेनैव मुक्तिरिति पूर्वपक्षनिरासे । तं ज्ञानकरणत्वनिरूपकश्रुतितात्पर्यनिरूपणमुखेनोपपादयन्ति । *वाजेत्यादि * । अथमर्थः । अस्थूलादिवाक्यस्योपसंहारे य एतद्विदित्वा प्रैति स ब्राह्मण इत्यक्षरवेच्चुब्रह्मज्ञत्वमुक्तम् । अथ परेति वाक्ये च परविद्याया अक्षरज्ञानजनकत्वमेवोक्तम् । तेन ज्ञानद्वये मार्गे इष्टप्राप्तयुपाये अस्थूलत्वाद्वैत्यत्वादिगुणकं यदक्षरं तद्विषयकाण्येव ज्ञानानीष्टप्रापकतया निरूप्यन्ते, न तु पुरुषोत्तमविषयकाणीति ज्ञानविषयविशेषणवलान्निश्चीयते । तत्कलविचारे च ब्रह्मविदाप्नोति-परमिति श्रुतावक्षरब्रह्मविदोऽक्षरात् परस्य प्राप्तिः फलत्वेनोच्यते । न चाक्षरमेव पुरुषोत्तम इति वाच्यम् । परपदप्रयोगवैयर्थ्यापत्तेः । दिव्यो शमूर्त्तं इति मन्त्रे, अक्षरात् परतः पर इत्येतस्यापि विरोधापत्तेः । न च तत्राक्षरपदेन प्रकृतिर्वा, जीवात्मा वा ग्राह्य इति युक्त-श । प्रकृतविरोधात् । जगत्कारणभूतस्य चेतनैस्थैष तत्राक्षरत्वेन

स्य चानन्दांशाविर्भवात्मकत्वात्स्य चाविद्यानाशजन्यत्वात्स्य
 चाक्षरज्ञानजन्यत्वात् पूर्वकक्षाविश्रान्तमेवाक्षरज्ञानम् । एवं सखक्षर-
 विषयिणीनां धियां श्रुतौ मुक्तिसाधनेषु योऽवरोधः प्रवेशनं गण-
 नेति यावद् स सामान्यतद्वावाभ्यां हेतुभ्यां पुरुषोत्तमसम्बन्धि-
 सम्बन्धे मुक्तिरित सामान्यम् । मर्यादामार्गेऽङ्गीकृतानां ‘ब्रह्मभूतः
 प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्दक्षिं ल-

प्रकृतत्वात् । अतस्त्र, अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गति-
 म्, यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्वाम परमं ममेति, कृतस्थोऽक्षर उच्यते
 इति गीतास्मृत्युपबृंहित एव ग्राह्यः । तस्माच्चाक्षरात् परः पुस्त्रोत्तम
 एवेति गीतास्थादक्षरादपि चोत्तम इति भगवद्वाक्यतांऽक्षरातीत-
 तया निश्चितोऽतसत्प्राप्तिरेय फलन्वेन निश्चीयते । तत्कारणविचारे
 तु श्रुतौ ब्रह्मविदित्यनेन तद्विवरणर्चिं ब्रह्म यो वेदेत्यनेन च ज्ञानं
 प्राप्तृविशेषणत्वेनोच्यते इति स्वरूपयोग्यतासम्पादकमेवाक्षरविषय-
 कं ज्ञानम् । भक्त्या मामभीति गीतावाक्ये तृतीयया भक्तेः करण-
 स्वं, मामिति पदात् तदव्यापारभूतं पुरुषोत्तमज्ञानं चोच्यते, न त्व-
 च्छरविषयकम् । किञ्च । यद्यविगम्यत इत्यस्य प्राप्त्यर्थकत्वमङ्गी-
 क्रियते तदा तेनाक्षरप्राप्तिर्भवति, सैव ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रु-
 त्यन्तरेणोच्यते । तदापि, भक्त्या मामित्यस्मात् पूर्वं यद् ‘ब्रह्मभूतः
 प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्दक्षिं
 लभते परामिति वाक्यं तस्मिन् ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभोऽकर्त्रब्रह्मभा-
 वस्य च स्वरूपलाभरूपत्वेनानन्दाविर्भावात्मकत्वादानन्दाविर्भावस्य
 चाविद्यानाशजन्यत्वादविद्यानाशस्य चाक्षरज्ञानजन्यत्वात् परप्रा-
 प्तिपूर्वकक्षारूपो यो ब्रह्मभावस्तद्विश्रान्तमेवाक्षरज्ञानम् । तेनाक्षर-
 प्राप्तेसुक्तित्वं यदुच्यते तदक्षरस्य परमधामत्वेन पुरुषोत्तमाविभ-
 नाभावादुच्यते । तेनावधारणमपि जीवस्य पुनरावृत्तभावेन मृत्यव-
 तिकमेण कैवल्याक्षरप्राप्तेष्वब्रह्मभावात्मकत्वेन चोपपद्यमानं न विरु-
 ध्यत इति ज्ञानकारणत्वनिरूपकथुतिभिरुच्यत इत्यर्थः । तेन सिद्ध-
 माहुः । * एवामित्यादि * । एवं तदविरोधं सति अक्षरविषय-

भते परामिति वाक्याद् ब्रह्मभावानन्तरमेव भगवद्वावसम्भवात्तेन पुरुषोत्तमे प्रवेशात्तत्र परम्परोपयोगो ब्रह्मभावस्येत्युभाभ्यां हेतुभ्यां तथेऽर्थः । वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमप्राप्तिरेव मुक्तिरिति भावः । नन्वक्षरस्याविशिष्टत्वेन तदुपासकानामपि तथात्वाद् केषाच्चित् तत्रैव लयः । केषाच्चिद्भक्तिलाभ इति कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्य तत्र हेतुं दृष्टान्तेनाह । औपसदवादिति । उपसदाख्ये कर्मणि तानूनप्त्रस्पशार्थ्यमापैसदं कर्मास्ति । तत्रातिथ्यायां ध्रौवाद स्फुचिचमसे वा यदाज्यं चतुरवत्तं वा समवयति तत्तानूनप्त्रमित्युच्यते ।

णीनां घियां तैत्तिरीयादिश्रुतौ योऽवरोधो मुक्तिसाधनेषु गणना स सामान्यतद्वावाभ्यां हेतुभ्याम् ।

तत्र किं सामान्यमित्यपेक्षायां पुरुषोत्तमसम्बन्धिसम्बन्धे मुक्तिरिति भक्तसङ्गे सिद्धम् । ‘सत्सङ्गलब्धया भक्त्या मयि मां य उपासिता । स वै मे दर्शितं सद्विद्वज्ञामा विन्दते पदम्’ इत्येकादशस्कन्धे । स च पुरुषोत्तमसम्बन्धिसम्बन्धस्तद्वामरूपाक्षरज्ञानेऽप्यसीति तदेव सामान्यम् । तथा * मर्यादामार्गं इत्याद्युक्तरीत्या तद्वावो ब्रह्मभावस्ताभ्यां हेतुभ्याम् । अक्षरज्ञानां मुक्तिसाधनेषु प्रवैशः । मर्यादामार्गीयाणां पुरुषोत्तमप्राप्तौ स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वेन प्रवेश इत्यर्थः । अत्र सामान्यादित्युक्तकरणताऽपि सम्भाव्येतेति तद्वारणाय द्वितीयो हेतुरिति बोध्यम् । अक्षरज्ञानस्य मुक्तिसाधनतावच्छेदकं यद्रूपं तज्ज्ञापनाय प्रथमः । यदि ह्यक्षरप्राप्तेः परममुक्तित्वं स्यात् तद्वाऽप्यर्थवर्णिकायाम् अक्षरविद्यायां पुरुषस्याऽक्षरात् परत्वं न श्रावयेत् । तत्तु श्रावयते, अतोऽक्षरज्ञानानाम् अक्षरप्रापकत्वेन वा न परममुक्तिकारणता, किन्तुकरीत्या भगवद्वामताशापकत्वेनेत्याशयेनाहुः । * वस्तुत इत्यादि * हृष्टान्तमवतारयन्ति । * नन्वक्षरसेत्यादि * । * तत्रैव लय इति * ब्रह्मैव भवतीत्यवधारणादक्षर एव लयः । * भक्तिलाभ इति * ब्रह्मविदाप्रोति परमिति श्रुत्युक्तपरप्राप्तिसाधनीभूतभक्तिलाभः । * हेतुमिति * भगवदैच्छारूपम् । आ-

अनाधृष्टमसीति मन्त्रेण षोडशाप्त्यत्विजो यजमानेन सह तानूनप्तं समवमृशन्त्यनु मे दीक्षामिति मन्त्रेण यजमानस्तत्समवमृशन् यम ऋत्विजं कामयेताऽयं यज्ञं यशसमृच्छेदिति तं प्रथमवर्मर्शयोदिति श्रूयते श्रुतौ कल्पे च । अत्र सर्वेषामृत्विजां तानूनप्तत्वाविशेषेऽपि यस्मिन् स्नेहातिशयेन तथेज्ञा तत्रैव तथा कृतिर्नेतरेषु । न हि तत्राविशिष्टेषु कथमेवं कृतिरिति पर्यनुयोगः सम्भवत्येवमिहापीस्यर्थः । ननु श्रवणादेर्यथा पुरुषोत्तमसम्बन्धत्वेन तत्प्राप्तिहेतुत्वमेव-मक्षरस्याप्यस्त्वसाशङ्का तु निखिलासुरजीवतमः पुञ्जनिरासकेन यदुवंशोदयाचलचृडामणिनैव निरस्तेति न स्वतो वक्तुमुच्चितेयाशयेन आह । तदुक्तमिति । भगवदगीतास्त्विति शेषः । तत्र, यदक्षरं वेदविदो वदन्तीत्युपक्रम्य, स याति परमां गतिमिसन्तेनाक्षरप्राप्त्युपायमुक्त्वाऽनन्यचेताः सत तमिसादिना स्वप्राप्त्युपायं वैलक्षण्यं चोक्त्वा भक्त्योक्त्यभ्यत्वं स्वस्य वक्तुं पूर्वं क्षराक्षरयोः स्वरूपमाह । सहस्रयुगपर्यन्तमित्युपक्रम्य प्रभवत्यहरागम इत्यन्तेन क्षरस्वरूपमुक्त्वा, परस्तस्मात् भावोऽन्य इत्युपक्रम्य, तद्वाम परमं प्रमेत्यन्तेनाक्षरस्वरूपमुक्तम् । अत्र पूर्वं क्षरस्वरूपमुक्तमिति परस्तस्माच्चित्वत्र क्षरादेव परत्वमुच्यते । तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वाच्चस्यैव पूर्वमुक्तत्वादत

ख्यानं तूत्तानार्थम् । तथाच भगवदिच्छैव विशेष इत्यर्थः । सूत्रोक्तां सम्मतिं व्याकर्त्तुमवतारयन्ति । * ननु श्रवणादेरित्यादि * व्याकुर्वन्ति । * तत्रेत्यादि * । * तत्रेति * गीताया अष्टमाध्याये । * वैलक्षण्यमिति * साधनसौकर्यं स्वप्राप्तिरूपस्य फलस्योत्कर्षं च । * स्वस्य वक्तुमिति * अत्राक्षरस्वरूपकथने अक्षरस्य परमगतित्वं स्वाध्यामत्वं चांकत्वा, पुरुषः स परः पार्थेत्यादिना परस्य यज्ञदत्तेकलङ्घयत्वं वक्ष्यति तदक्षरादुत्तमत्वेन वाक्यान्तरे सिद्धे स्वस्मिन्नेव परत्वविश्रान्तेः स्वस्यैव वक्ष्यति वाधकाभावे स इति तच्छब्देन संनिहितपरामर्शाच्च स्वस्य वक्तुम् । * अत्रेति * सहस्रयुगेत्यादिग्र-

एवाक्षरव्यावर्तकस्तुशब्द उक्तः । एतेन निलत्वेन क्षरणाभावाद् अक्षरशब्देन जीव एवोच्यते, न तु पुरुषोच्चमाधिष्ठानभूतो जीवाऽन्तीत इति निरस्तम् । यं प्राप्य न निवर्त्तन्त इति वाक्याज्जीवे तथात्वासम्भवात् । नित्यमुक्तत्वापत्त्या शास्त्रैफल्यापत्तेश्च । इतएव ज्ञानमार्गिणां तत्प्राप्तिरेव मुक्तिरिति इयम् । ततोऽनिवृत्तेः, पुरुषः स परः पार्थेत्यनेनाक्षरात् परस्य स्वस्य भज्येकलभ्यत्वमुक्तम् । तेन ज्ञानमार्गीयाणां न पुरुषोच्चमप्राप्तिरिति सिद्धम् । यस्यान्तःस्थानीयनेन परस्य लक्षणमुक्तम् । तच्च मृत्सादिप्रसङ्गे श्रीगोकुलेश्वरे स्पष्टमुच्यते । तेनाक्षरांपासकानां न पुरुषोच्चमोपासकत्वम् । तद्रिष्यकश्रवणादेरभावादिति भावः । अच्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिमिति वाक्यात् स याति परमां गतिमित्याक्षरमेव यातीयर्थो इयः । किञ्च । तैत्तिरीपोपनिषत्सु पञ्चते ।

न्थे । अत्र मतान्तरमुद्भाव्य परिहरन्ति । * पतेनेत्यादि * । * एतेनेति * क्षरः सर्वाणि भूतानीति वाक्यन्तरसिद्धं भूतप्रामं व्यक्तकोटौ निवेश्य ततः परत्वकथनेन । हेत्वन्तरमाहुः । * यमित्यादि * तथाच भूतप्रामपद्दन जडान् गृहीत्वा अक्षरपद्देन जीवग्रहणे एतौ दोषौ प्रसज्जेयातामतस्तन्मतमयुक्तमित्यर्थः । अस्मादेव सन्दर्भादर्थचतुष्यं यदन्यत सिद्धं तदाहुः । * इत एवेत्यादि * * इय इत्यन्तम् * । * इत एवंति * अक्षरस्य भगवद्वामत्वादेव । * इत्यर्थोऽन्त्य इति * ऐकशषुशाज्ज्ञेयः । तथाचाक्षरस्य पुरुषोच्चमसम्बन्धित्वे सत्यपि पुरुषोच्चमप्राप्ति प्रति न हेतुत्वम् । तदेतुतावच्छेदकश्यानन्यभर्त्त्वस्य तत्राभावादित्यवस्तेन सन्दर्भेण सा शङ्खानिवारितेत्यतो न कार्येत्यर्थः । ननु श्रुतावक्षरात् परत्वमेव पुरुषस्याक्तं, न तु तत्र स्थितत्वम् । तथाकौ परस्य स्वप्रतिष्ठितं च हीयेतेति गीतास्मृतिवाक्यमन्यथा नेतव्यमित्याशङ्खाहुः । * किञ्चत्वादि * । अस्यां श्रुतौ सर्वांधारत्वं सर्वदेवनिषद्कर्तुषानत्वं सर्वात्म-

यस्मिन्निदं सञ्च विचैति सर्वं यस्मिन् देवा अथि विश्वे निषेदुः । तदेवभूतं तदुभव्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन् । येनावृतं खं च दिवं मर्ही च येनादिवस्तपति तेजसा भ्राजसा च । यमन्तःसमुद्रे कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजा इति । अत्राक्षरात्मकत्वेन क्ष-रात्मकादाकाशाद् परमे व्योम्भिन् भक्तानां हृदयाकाश इति या-वद् । तत्र प्रकाशमानमित्यर्थाद् । अत एव ब्रह्मविदाग्रोति पर-मित्युपक्रम्य, सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्निसेतदुपनिषत्स्वेव पठयते । यदक्षरे परमे प्रजा इति पद-मवयन्तीस्येन सम्बन्धयते । अत्र प्रजापदाद् व्यापिवैकुण्ठात्मको लोकोऽक्षरपदेनोच्यते इसवगम्यते । अतएव, न यत्र मायेसादिना श्रीभागवते तत्स्वरूपमुच्यते । एतेनाक्षरस्य पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वं निश्चीयते । इतोऽप्यक्षरातीतः पुरुषोत्तम इसवगम्यते । एवं सति

कत्वं च पादव्रयेणोच्यते । तुरीये तदाधार उच्यते, तस्यार्थमाहुः * अत्रेत्यादि * । भक्तहृदयाकाशमेवात्र परमव्योमपदे परामृश्यत इत्यत्र मानमाहुः * । अत एवेत्यादि * । ननु भवतु भक्तहृदया-काशे प्रकाशमानत्वमक्षरस्य, तथापि कथं लोकात्मकत्वमत आहुः । * य इत्यादि * । तथाच प्रजालिङ्गादक्षरस्य लोकात्मकत्वमित्यर्थः । पतमर्थं पुराणेनोपबृहयन्ति । * अत एवेत्यादि * । * इतोऽपीति * श्रुकवाक्यादपि । तथाच श्रुतौ पुराणे च तथा सिद्धत्वाद् गीतावा-क्यं नान्यथा नेतुं शक्यमित्यर्थः । स्वप्रतिष्ठाताहानि परिहरन्ति । * एवं सतीत्यादि * । तथाच छान्दोग्ये स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इति श्रावणात्, तैत्तिरीये, ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति श्रावणाच्चाक्षरब्रह्मणो भगवद्विभूतिरूपत्वेन चरणरूपतया स्वाभिश्चत्वेन च भक्तिसामा-न्याद्वगवत्सत्रं स्थितावपि न स्वप्रतिष्ठत्वहानिरित्यर्थः । एवमत्र मुक्तिस्वरूपमस्थूलत्वादयो धर्माश्र सफला विचारिताः । एतान् धर्माश्चरणीयत्वेनु षोधयन्तीत्यादिर्बोधकताप्रकारश्च । तेन भगव-

सामान्यं भगवद्विभूतिरूपत्वं तद्वावस्तस्य पुरुषोत्तमस्य भावः सत्ता
उक्तरीया तत्र रूप्यतिरिति यावत्, ताभ्यां हेतुभ्यां तथेऽप्यर्थो
ब्रेयः ॥ ३३ ॥

त्प्राप्तिप्रेष्टसुना भक्तिरेव कार्या, न तु पूर्वकक्षायामेव विश्रान्तव्यम् ।
द्वितीयस्कन्धे, भगवान् ब्रह्मकात्स्नेनेत्यत्र भगवता भक्तावेव श्रुति-
तात्पर्यस्य निर्द्धारितत्वात् । गीतायां द्वादशाध्यायेऽपि, मध्यावेश्य
भनो ये मामित्यादिना स्वोपासनयैव शीघ्र सुखेन स्वप्राप्तिवोधनात् ।
अक्षरोपासनेन दुःखतः स्वप्राप्तेरुक्तान्वाच्च भक्तिरेवावश्यकीति
सिद्धम् । अत्राक्षरस्य गर्णिनानन्दत्वाद्, ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्र
पुरुषोत्तमश्चानस्य भक्त्या मामितिर्गीतावाक्ये तद्वक्तरौपसदविदिति
हष्टान्त इच्छाया एव प्राप्तान्यवोदयेन परम्परया कर्मणोऽपि क्वचित्
प्रापकत्वसूचनात् क्रियया, भक्त्या, ज्ञानेन च सायुज्यप्राप्तिवोधकं
दोर्भिर्श्रुतुर्भिर्विदितमिति विशेषणं च प्रतिपादितं ब्रेयम् ॥

अत्र भद्रभास्करशङ्कररामानुजभाष्येषु पूर्वोक्तवाजसनेयकार्थवै-
णोक्तवाक्यद्वयमेव विषयवाक्यत्वेनापन्यस्य किमासां विशेषप्रति-
षेधवुद्धीनां सर्वत्र प्राप्तिरूपत्वं व्यवस्थिति संशयं प्रकरणावरोधाच्छ्रु-
तिवभागाद् विद्यान्तररूपस्य विद्यान्तररूपत्वे प्रमाणाभावान्विषेध-
रूपाणां गुणानामानन्दादिवत् स्वरूपावगमोपायत्वाभावाचेति हेतु-
भिन्नान्यत्र प्राप्तिर्गीति पूर्यः पक्षः । मिह्डान्तस्तु प्रपञ्चपर्युदासस्य
विशेषनिराकरणरूपस्य ब्रह्मवोधनप्रकारस्य सामान्यात् तस्य प्रतिपा-
द्यस्य ब्रह्मणः सर्वत्र भावादेक्यात् सर्वत्रावरोधस्तासां निषेधवुद्धीनां
पारंग्रहः । तेनानन्दादयः प्रधानसंत्यत्र विधिमुखो विचार, इह तु
निषेधमुख इति तस्येवायं प्रपञ्च इति भास्करं शाङ्करं च मतम् ।

रामानुजभाष्ये तु सर्वेषूपासनेषु ब्रह्मणः समानत्वाद् अस्थू-
लत्वादीनां तत्प्रतीतौ भावादन्तर्भावात् । अयमर्थः । केवलानन्दादेः
प्रत्यगात्मनि विद्यमानत्वेन तेषामसाधारणाकारणं ब्रह्मोपस्थापक-
त्वाभावादसाधारणाकारनिश्चयार्थं हेयप्रत्यनीष्टाज्ञानस्यावश्यक-

त्वेन चिदचिदात्मकप्रपञ्चवैलक्षण्यबोधनमावश्यकम् । तत्रास्थूल-
त्वादिना अचिद्वैलक्षण्यं, प्रशासनेन चिद्वैलक्षण्यं च वाजसनेयके
उच्यते । एवमार्थर्वणेऽप्यहश्यत्वादिकथनान्निरद्वाशकनृत्वसर्वज्ञत्वा-
दिना ज्ञेयम् । तथाचास्थूलत्वादिविशेषितज्ञानानन्दाद्याकारस्य ब्रह्म-
णोऽनुसन्धेयत्वादस्थूलत्वादीनामानन्दादिवदस्ति ब्रह्मप्रतीतावन्त-
र्भाव इति तासामस्थूलत्वादिवुद्धीनां सर्वत्रावगोध इति मिद्धान्तः ।
तेनेदमधिकरणं तत्सहकारित्वादत्यन्तावश्यकमिति तन्मतापेक्षयेदं
मतं युक्तम् । ननु तर्हि पूर्वपक्षांकहेतूनां का गतिरित्याकाङ्क्षायां गुणा-
नां प्रधानानुवर्त्तित्वे हष्टान्तमत्र प्रमाणं चाहोपसदवन्तदुक्तमिति ।
यथा चतूरात्रे जामदग्न्याहीने पुरोडाशनीपूषपसत्मूषपसदगुणभूतः
सामवेदं प्रठोऽप्यग्निर्वै हांत्रं वेत्वित्यादिकः पुरोडाशप्रदानमन्त्रो
विनियोगविधेर्याजुपत्वेन यजुर्वेदिनाध्वर्युणा याजुर्वेदिकेनोपांशुम्ब-
रेण पञ्चते, न तद्वात्रा सामग्रेन सामस्वरंणाच्चैस्त्वेन तद्वत् । तदु-
क्तं पूर्वकाण्डे शेषलक्षणे, गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसं-
योग इति । अर्थस्तु, गुणमुख्ययोर्व्यतिक्रमे विरोधं सति तदर्थत्वाद्
गुणस्योत्पत्तिविधेः प्रधानार्थत्वान्मुख्येन याजुर्वेदिकेन विनियोगवि-
धिना वेदसंयोगो ग्राह्य इति । एतदृष्टान्तव्याख्यानं पूर्वोक्तभाष्यत्र-
येऽपि समानम् ।

शावरभाष्ये त्वत्रान्यदुदाहृतम् । तथाहि । अस्याधानं य-
जुर्वेदविहितम् । य एवं विद्वानग्निमाधत्त इति । तदङ्गत्वेन यजुर्वेद
एव गानं च विहितम् । य एवं विद्वान् वारवन्तीयं ज्ञायतीयंज्ञाय-
ज्ञीयं गायति वामदेव्यं गायतीति । एतानि च सामान्यं सामवेदे
उत्पन्नानि । अतः केन स्वरेण पठनीयमिति सन्देहे उत्पत्तिविधेर्विन-
योगविध्यधीनतया यजुर्वेदस्वरो ग्राह्य इति ॥

एवश्वात्र विचार्यमाणे पूर्वोक्तं मतद्वयं न स्वचिरम् । अक्षरधि-
यामित्यवाक्षरस्य धीरिति पष्टीसमासे अक्षरस्य विशेषपनिषेधसम्ब-
न्धितया निवेशेन गौरवात् प्रशासनादेरसंग्रहात् पूर्वोक्तानावश्यक-
त्वदोषापत्तेश्च । तृतीये त्वक्षरस्याक्षरत्वेन निवेशादुक्तदोषत्रयाभा-
वात्तन्मतमुक्तमम् । तथाऽप्यार्थर्वणोदितस्य परस्मादपरत्वस्य तैत्ति-
रीयोक्तस्य लोकरूपत्वस्य या धीस्तदसंग्रहात् पूर्णमित्यव-
धेयम् ॥ ३३ ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

ननु संसारनिवृत्त्यानन्दाविर्भावयोरविशेषादक्षरे ब्रह्मणि लये
पुरुषोत्तमे प्रवेशान्न्यूनतोक्तौ को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह । इय-
दिति । परिमाणवचनम् । तस्य श्रुतौ कथनादिसर्थः । अत्रेदं ज्ञेय-
म् । तैर्त्तिरीयोपनिषत्सु, सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवतीत्युपक्रम्य
मानुषमानन्दमेकं गणयित्वा तस्मादुत्तरोत्तरं शतगुणमानन्दं गन्ध-
र्वानारभ्य प्रजापतिपर्यन्तस्योक्त्वोच्यते । ते ये शतं प्रजापतेरान-
न्दाः स एको ब्रह्मण आनन्द इति । एवं सति इयत एतावदिसक्ष-
रानन्दस्य सावधिकत्वेन श्रुतौ कथनादानन्दमयत्वेन निरवध्यान-
न्दात्मकत्वस्य पुरुषोत्तमे कथनात्तथोक्तिरिति ॥ ३४ ॥

इयदामननात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । व्या-
कुर्वन्तः परिमाणवचनं व्युत्पादयन्ति । * अत्रेत्यादिं * । * आन-
न्दमयत्वेनेत्यादि * । पूर्वानुवाकसमाप्तावानन्दमये जीवस्योपसंक्र-
मणमुक्त्वा अग्रिमारम्भे, तदप्येष श्लोको भवतीति तच्छब्देनानन्द-
मेव लक्ष्यीकृत्य, यतो वाचो निवर्त्तन्त इति श्लोकेन वाङ्मनसागोच-
रत्वस्य ब्रह्मानन्दे कथनेन पुरुषोत्तमे तथा कथनादक्षरे सावधिक-
त्वोक्तिरित्यर्थः । ननु, यतो वाच इति श्लोकः कदाचनेति पाठमेदेन
मनोमयेऽपि पठ्यते । ब्रह्मोपनिषदिं च आनन्दमेतज्जीवस्य यज्ञा-
त्वा मुच्यते बुध इति श्लोकोत्तरार्द्धं पठ्यते । अतः कथमेतेन पुरुषो-
स्मानन्दस्य तथात्वसिद्धिरितिचेत् । उच्यते । मनोमयस्य वेदात्म-
कताया यजुःशिरस्त्वादिना वेदितत्वाद्वेदस्य च शब्दब्रह्मात्मक-
त्वात्, सर्वे वेदा इति श्रुतेर्ब्रह्मबोधकत्वान्मनोमयश्लोके ब्रह्मण इति
पञ्चम्या शब्दब्रह्मणो वेदान्मनोमयादवाङ्मनसगोवरमानन्दं वि-
द्वान् कदाचन न विभेतीति पुरुषोत्तमानन्दज्ञानसाधनतया मनोमय
एतस्योक्ततया ब्रह्मोपनिषदिं च, यज्ञात्वा मुच्यते बुध इति तुरी-
यपादे कथनेन जीवाभिन्नमानन्दमेतदित्यर्थायांगोत् । यस्मिन् पर-

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

अथ ज्ञानमार्गं यथा स्वात्मत्वेन ब्रह्मगो ज्ञानं तथा भक्तिमार्गेऽपि भक्त्या पुरुषोत्तमज्ञाने स्वात्मत्वेन पुरुषोत्तमज्ञानं भवति ?

मात्मनि जीवात्मा संधेयत्वेन पूर्वमन्त्रे उक्त एतत्परमात्मस्वरूपम् आनन्दम् आनन्दोऽस्यास्तीत्यानन्दं जीवस्य सञ्चेयत्वेन सम्बन्धियज्ञात्वा ब्रुवः सत् मुच्यत इत्यर्थकतया तस्य भगवदीयत्वेन तथात्वसिद्धिरिति जानीहि । अतो न चोद्यावकाश इति दिक् ॥

अन्ये तु इदमेकसूत्रमधिकरणान्तरमङ्गीकृत्य, द्वासुपर्णेति मन्त्रो मुण्डके श्वेताश्वतरे च ब्रह्मप्रकरणे पठ्यते । काठके तु, ऋद्गुंडं पिबन्ताविति । तयोराद्ये भोक्त्रभोक्त्रोर्वेद्यता । द्वितीये तु भोक्त्रोरेवेति वेद्यभेदाद्विद्याभेदे प्राप्ते । विद्यैक्यं युक्तम् । इयत एतावन्मात्रस्य द्वित्वपरिच्छन्नस्योभयत्रामननात् । पिबन्तावित्यस्य प्रयोगस्य छब्रिन्यायेन पिबदपिबत्समुदायेऽपि सम्भवात् । उपक्रमोपसंहाराभ्यामेतयोर्वाक्ययोः परविद्यात्वनिश्चयेन उभयत्रापि जीवसहितस्य ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यत्वादित्याहुः । तन्मतेऽधिकरणवैयर्थ्यमेव । काठकवाक्यस्य जीवद्वयपरत्वं निवार्य, जीवसहितब्रह्मपरत्वस्य, गुहां प्रविष्टावित्यधिकरण एव प्रतिपादितत्वात्तदपेक्षयाऽऽधिक्यस्याऽप्रादर्शनाच्चेति ।

रामानुजाचार्यास्तु, इयद् अस्थूलत्वादिति विशेषितमानन्दादिकमेव गुणजातं सर्वत्रानुसन्धेयत्वेन प्राप्तम् । कुतः ? । आमननात् । आभिमुख्येन मननं चिन्तनमामननं तस्माद्देतोरित्येवमर्थमाहुः । तत्राप्युदासीना व्यम् ॥ ३४ ॥ ११ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * अथेत्यादि * । यथा ज्ञानमार्गेऽक्षरधियः स्तूयन्ते तथाऽभेदोपासमार्पीति भक्तिमार्गेऽक्षरधीविनियोगविचारोत्तरमभेदधीस्मरणाज्ञानमार्गं पूर्णज्ञानसंपत्तौ, यथा स्वात्मब्रह्माभेदानुभवात्मिका वृक्षिर्भवति तथा भक्तिमार्गं सिद्धायां भक्तौ, भक्त्या मामभिजानातीति वाक्यावेदिते ज्ञाने स्वात्मपुरुषोत्तममाभेदानुभवात्मिका वृक्षिर्भव-

न वेति विचार्यते । सर्वान्तरत्वेन श्रुतौ कथनात्तद्वर्तीति पूर्वः पक्षः । तथात्वेऽपि सर्वस्य वशी, सर्वस्येशान् इसादिश्रुतिभिरेवमेव ज्ञानं, न तु तथेति सिद्धान्तः । अत्र तथा ज्ञानाभावस्यावश्यकत्वार्थं विपरीते बाधकमाह । पूर्वस्मिन् सूत्रे ब्रह्मानन्दाद्वजनानन्दस्याधिक्यं निरूपितम् । स तु भगवदत्तद्वयवधायकोऽर्थश्च प्रभुणान्

ति, न वेति संशये विचार्यत इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः * सर्वान्तरत्वेन-
त्यादि * । वृहदारण्यके कहोडप्रश्ने उपस्तप्रश्ने च यत्साक्षादप-
रोक्षाद् ग्रह्य य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्षेवात् । तदुत्तरवाक्ये
च एष त आत्मा सर्वान्तर इति याज्ञवल्क्येन सर्वान्तरत्वेन कथ-
नात् । अन्तर्यामिग्राहणे च, यः पृथिव्यां तिष्ठन् यः पृथिवीमन्तरो यं
पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयतीत्यार-
क्ष्य, य आत्मनि तिष्ठन्नित्यनैवाक्यैः परमात्मा सर्वान्तरत्वेन श्रावि-
तः । स च यदन्तस्तिष्ठनि तं स्वान्तः स्थापर्याति वह्निरिवायोगोल-
कमित्यन्तर्यामिग्राहणे सिद्धम् । तथा सर्वात् श्रौतेन येन केनापि
साधनं तस्मिन्ब्रह्मिज्ञायमाने स्वात्मनस्तद्व्याप्त्वेन भेदास्फुरणा-
स् स्वात्मत्वेन ज्ञानमदण्डवारितमतस्तद्वर्तीति पूर्वः पक्ष इत्यर्थः ।
सिद्धान्तमाहुः । * तथात्वेऽपीत्यादि * । ग्रहणः सर्वान्तरतया एत-
दात्मनस्तदविभक्तत्वेऽपि सर्वस्य वशीत्यादिश्रुतिभिः सर्वैशितृत्वा-
दिरूपेणैव ज्ञानम् । उत्कटया भक्त्या तेषामेव स्फुरणाद्, न तु स्वा-
त्मत्वप्रकारकमित्येष सिद्धान्त इत्यर्थः । नन्वभिज्ञाने सर्वौशज्ञानद-
र्शनात्तदंशज्ञाने को हेतुरित्याकाङ्क्षायां हेतुं गृह्णन्ति । * अत्र तथे-
त्यादि * । * विपरीत इति * स्वात्मत्वेन ज्ञाने । एतदेव विभजन्ते ।
* पूर्वस्मिन्नित्यादि * । इयदामननादिति सूत्रे अक्षरस्य गणितान-
न्दत्वयोधनेन ब्रह्मानन्दाद्वजनानन्दस्याधिक्यं निरूपितम् । स भ-
जनानन्दस्तु कृपाधिक्येन भगवता दत्त इति तद्वयवधायकोऽर्थो
भगवता न संपाद्यते । स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वि-
तीयमैच्छदित्यादिश्रुतिभ्यो मुख्यर्भक्तमार्गस्य क्रीडार्थत्वावगमादभे-

सम्पाद्यते । स्वात्मत्वेन ज्ञानं च भजनानन्दान्तरायरूपम् । यद्येतत्-
सम्पादयेत्तं न दशादग्रेऽन्यथाभावादतः स्वात्मत्वेन ज्ञानं भक्तिमा-
गर्थिस्य न सम्भवतीत्याशयेनाह । अन्तरा स्वात्मन इति । भगवता
भक्तिमार्गे स्वीयित्वेनाङ्गीकृतो य आत्मा जीवस्तस्य यदात्मत्वेन ज्ञानं
तद्वज्ञनानन्दानुभवे अन्तरा व्यवधानरूपमिति भगवता तादृशे
जीवे तत्र सम्पाद्यत इसर्थः । तत्सम्पादनस्य सर्वथैवासम्भावितत्वं
हीनत्वं च ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह । भूतग्रामवदिति । उक्तभक्तस्य
विग्रहोऽप्यलौकिक इति तत्र लौकिको भूतग्रामो न सम्भवति, हीन-
त्वात्थेषुर्थः । अथवा लौकिको भूतग्रामः स्त्रीपुत्रपञ्चादिव्रह्मान-
न्दानुभवे वाधकस्तथा भजनानन्दानुभवे स्वात्मत्वेन भगवज्ञान-
मिसर्थः ॥ ३५ ॥

हे च क्रीडाया असम्भवात् । स्वात्मत्वेन ज्ञानं हि, यत्र त्वस्य सर्व-
मान्मैवाभूत तत्केन कं पश्येद्दिति श्रुतेर्भेदविलायकत्वेन भजनानन्दा-
न्तरायरूपं यदि स्वात्मत्वेन ज्ञानं संपादयद्वज्ञनानन्दं न दशादग्रे
विलयेन तस्यान्यथाभावादतः स्वात्मत्वेन ज्ञानं भक्तिमार्गीयस्य
पूर्णदशायां न सम्भवतीत्याशयेन स्वात्मत्वेन ज्ञाने वाधकमनेन
सूत्रणाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * भगवतेत्यादि * । अन्तरात्म-
मध्यवाचकमव्ययम् । तथाच व्यवधायकमित्यर्थः । नन्वस्तु तस्या-
न्तरायत्वं तथापि तत्र सम्पादयतीति कथमवगन्तव्यमित्यत आहुः ।
* तत्सम्पादनस्यत्यादि * । * अलौकिक इति * । साक्षात्सम्ब-
न्धस्य हेये लौकिकविग्रहं असम्भवादलौकिकः । * हीनत्वात्थे-
त्यर्थ इति * । तथाच चिकीर्षितलोलाप्रतिबन्धकत्वेन हीनत्वाद्वृत-
ग्रामवदन्तरायत्वं दृष्टान्तेनावगन्तव्यमित्यर्थः । लौकिकशरीरस्य प्र-
तिबन्धकत्वं सन्दिग्धत्वादुपपादनसापेक्षमित्यरुच्या प्रकारान्तरेण
दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति । * अथवेत्यादि * । यत्तदानित्यसम्बन्धाद्यथे-
ति पदमर्थादेवायातीत्यतो नोक्तः ॥ ३५ ॥

अन्यथाऽभेदानुपपत्तिरितिचेन्नोपदेशान्तरवत् ॥३६॥

ननु भक्तेष्वप्युद्घादिषु ज्ञानोपदेशः श्रूयते । स चात्मब्रह्मा-
ऽभेदज्ञानफलक इयात्मत्वेन ज्ञानाभावे तदभेदोपदेशानुपपत्तिः
स्यादिति तन्मन्तव्यमेव । एवं सति भाक्तमार्गाज्ञानमार्गस्योत्कर्षश्च
सिद्धयतीत्याशङ्ख्य परिहरति । उपदेशान्तरवदिति । न हीत्राभेद-
ज्ञानायोपदेशः, किन्तु यथाग्रिमस्वर्गापवर्गारूपपारलौकिकानन्द-
फलकालौकिके कर्मण्यधिकाररूपसंस्कारार्थं गायत्र्युपदेशः क्रियते
तत्संस्कारसंस्कृतं तच्छरीरादिकमपि भूतादिभिरपि नोपहतं भवति

अन्यथाऽभेदानुपपत्तिरितिचेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ स्वात्मत्वेन
भगवज्ञानस्य बाधकत्वे भक्तेषु तदुपदेशो नोपपद्येतेत्याशङ्ख्य प-
रिहरतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । * श्रूयते इति * ।
एकादशस्कन्धे उच्यते ।

आत्मत्वेन ज्ञानाभावे इत्यन्तोऽन्यथापदस्यार्थः । तदभेदोपदे-
शानुपपत्तिरित्यभेदानुपपत्तिरित्यस्यार्थः । इतीत्यारभ्य, परिहर-
तीत्यन्त, इतिचेन्नत्वस्यार्थं व्याख्यातः । तत्रैवर्माभसर्वन्धः । पूर्वम,
उपपश्चसूत्रे दासीदाससुहृद्देदेन त्रिविधा लीलामध्यपातिनो भक्ता
उक्तास्त्र, नोद्धवोऽणवपि मन्न्यून इति वाक्यादुद्घवोऽत्यन्तरङ्गः । आ-
दिपदेन व्रजस्यास्तेषि, रामेण सार्वं मथुरां प्रणीत इत्यादिना विगाढभा-
वा उक्तास्त्रोद्भवं साक्षादुपदेशो व्रजस्येषु सन्देशेन साक्षात्त्वा । तथा
सतीतरेषु तदावश्यकत्वं किं वाच्यम् । किञ्च तेषु चेदुपदेशो
विफलः स्यात् तदा अपार्थकार्यकर्त्तव्याज्ञीवतुल्यत्वं चोपयंतेति तस्य
तेषु फलमवश्यमभ्युपेयम् । एवं सति पूर्वोक्तं सर्वमयुक्तमिति सू-
त्रांशेनाशङ्ख्य हष्टान्तेन परिहरतीति बोध्यः । हष्टान्तं व्याकुर्वन्ति ।
* न हीत्यादि * । अत्र प्रथमार्थं वतिः । तथाच फलान्तरार्थं यथा
गायत्र्युपदेशस्तथा भजनानन्दार्थमयमुपदेश इत्यर्थः । तस्यावान्तर-
फलं * तत्संस्कारेत्यादिनोच्यते । तत्था न प्रसिद्धमतः प्रकारान्तर-

यथा वा योगोपदेशसंस्कृतस्य वपुरग्न्यादिभिन्नोपहन्यते तथा प्रकृते भक्तिभावस्य रसात्मकत्वेन संयोगविप्रयोगभावात्मकत्वाद् द्वितीयस्य प्रलयानलादातिकरालत्वेन कदाचित्तद्वावोदये तेन भक्तवपुरादेस्तिरोधानेऽग्रिमभजनानन्दानुभवप्रतिबन्धः स्यादिति त-श्चिवृच्यर्थं ज्ञानोपदेशसंस्कारसंस्कृतं तदपुरादिकं भगवता क्रियते, न त्वात्माभेदज्ञानं भगवतोऽभिप्रेतमित्यर्थः। अन्यथोपदेशानन्तरं बदर्णी गच्छन् विदुरं प्रति, इहागतोऽहं विरहातुरात्मेति न वदेत् एवमेवान्येष्वपि भक्तेषु ज्ञेयम् । अत्रोपदेशानन्तरपदं प्रस्तुतोपदेशभिन्नमुपदेशानन्तरमाहेति प्रस्तुतस्य तस्यान्यस्याभावादभेदपदेनाभेदोपदेश एवोच्यते । एतेन भगवान् स्वीयानां भक्तिभावप्रतिबन्धनिरासायैव

माहुः । * यथा वेत्यादि * । एतच्चोक्तमेकादेशे । अग्न्यादिभिन्न हन्यते मुनेयोगमयं वपुरिति । * अभिप्रेतमिति * मुख्यत्वेन अभिप्रेतम् । तथाचोक्तरीत्या उपदेशस्य फलान्तरसत्त्वेनात्मनि तदभेदज्ञानस्य साफल्ये सति न भगवतो जीवतुल्यत्वापत्तिनीपि ज्ञानमार्गोत्कर्प इत्यर्थः । नन्वत्रोक्तरीत्या भजनानन्दप्रतिबन्धाभाव एवोपदेशफलं, न ब्रह्माभेदानुभव इत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * अन्यथेत्यादि * । * एवमन्येष्वपि भक्तेषु ज्ञेयमिति * । कुरुक्षेत्रप्रसङ्गस्थोत्कण्ठावाक्यैः, आहुश्च ते न लिननाभेति वाक्याच्च ज्ञेयम् । न नु भवत्वेवं तथापि सूत्रे भेदानुपपत्तिरित्युक्तं, न त्वभेदोपदेशानुपपत्तिरिति । अतोऽत्रायमेव सूत्रकाराशय इति कथं ज्ञातव्यमित्यत आहुः । * अत्रेत्यादि * । हष्टान्तकोटिप्रविष्टुपदेशान्तरपदं प्रस्तुतोपदेशभिन्नमुपदेशानन्तरमाहेति प्रस्तुतस्य तस्योपदेशस्याभावादभेदानुपपत्तिपदमलग्नकं स्यादतोऽत्राभेदपदेनाभेदोपदेश एव लक्षणयोच्यत इत्यभेदपदान्वयानुपपत्त्या ज्ञातव्यमित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः । * एतेनेत्यादि * । * एतेनेति* । उक्ताशङ्कानिरासेन । भक्तदेहस्थितेयोगादेशादपि सम्भवेन तदर्थमात्मब्रह्माभेदोपदेशकथनं न युक्तमित्यरुच्या उपदेशान्तरपदस्यार्थान्तरमाहुः ।

सर्वं करोतीति ज्ञापितं भवति । अथवोपदेशान्तरवदिस्यस्यायमर्थः । शरीराद्ध्यासवत्सत्तद्विन्न आत्मा तत्त्वं, न तु शरीरादिरित्युपदेशो ज्ञानमार्गे यथा क्रियते, तेन शरीरादावात्मबुद्ध्या यः स्नेहादिः सोऽपगच्छति । तथाच सर्वेषामात्मनो ज्ञात्मा, य आत्मनि तिष्ठन्निकादिश्रुतिसिद्धो जीवात्मनोऽप्यात्मा पुरुषोत्तम इति वोध्यते । तेन पुरुषोत्तमे निरूपधिः स्नेहस्तसम्बन्धित्वेनात्मनि स सिद्धयति । यद्यप्येवं भावः पूर्वमप्यासीदेव, तथापि सहजस्य शास्त्रार्थत्वेन ज्ञानेऽतिप्रमोदो दाढ्यं च भवतीति तथा । नैतावता जीवाभेद आयाति । अग्रे जीवनसम्पत्तिरेवोपदेशकार्यं, न तु तेन पूर्वभावो पर्मदः सम्भवतीति सारम् । तेन ज्ञाने सर्वाधिक्यं मन्वानाय भक्तिबलप्रदर्शनं च मिद्यति ॥ ३६ ॥

* अथवेत्यादि * । तथाच स ज्ञानोपदेश एतदर्थो, न त्वात्मवृद्धाभेद-ज्ञानफलक इति न तेन ज्ञानोत्कर्पासमद्विरित्यर्थः । नन्वेवं सति ज्ञानोपदेशवैयर्थ्यं नापैतीत्याशङ्का परिहर्णन्त * यद्यपीत्यादि * । * तथेति * । अवैयर्थ्यम् । * नैतावतेत्यादि * । तथाचैवं ज्ञानोपदेशस्य सार्थक्यादितावता आन्मत्वोपदेशमात्रेण न जीवस्य ब्रह्माभेद आयातीत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः । * अग्र इत्यादि * । तथाच यत्र किञ्चित्कार्यार्थं विप्रयोगमहनमावश्यकं तत्रैवैवं प्रभुः करोति, न तु सर्वत्र । अतः पूर्वोक्तं सर्वं सारमुपपन्नमित्यर्थः । एवं करणस्य प्रासङ्गिकं फलमाहुः । * तेनेत्यादि * । ननूद्धवादिषु ज्ञानोपदेशः पौराणः, स किमर्थं मिह विचार्यत इतिचेत् । उच्यते । विधिश्च प्रतिष्ठयश्च निगमो हीत्यादिनोऽद्वकृतप्रश्नेन, मां विघ्नेऽभिघत्ते मामित्यादिना भगवदुक्तोत्तरेण च तस्य श्रौतत्वस्फुटीकरणात्, सन्देशेऽपि, एतदन्तः समाम्नाय इति वाक्येन तथात्वाद्विचार्यत इति जानीहि ।

अत्र शांकरा द्विसूत्रमेतदधिकरणमङ्गीकृत्य बृहदारण्यकस्योपस्तकहांडब्राह्मणयोर्भिन्नविद्यात्वमध्यासादाशङ्का रूपाभेदादैकविद्यं साधयन्ति ॥

व्यतिहारो विशिष्णन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

ननु तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिसैतरेयके तैत्तिरीयके चा-
अहमस्मि ब्रह्माहमस्मीति पञ्चते । अत्र मध्यस्थं ब्रह्मपदमुभयत्र
सम्बद्धयते । तेनावृत्त्या व्यतिहारोऽतो ब्रह्माभेदः सिद्ध्यति । तथा
लीलामध्यपातिभक्तानामपि कृष्णोऽहमहं कृष्ण इति भाव उल्लेखश्च
श्रूयते । अतस्तदभेदज्ञानं भक्तिफलामति पम्फुल्लयमानं प्रतिवा-
दिनं तस्वरूपं बोधयति । रसात्मकत्वाद्भक्तेः संयोगविप्रयो-
गात्मकत्वाद् द्वितीयभावोद्ग्रेके यथेतरेऽश्रुप्रलापादयो व्यभिचारि-
भावास्थाप्तिविगाहभावेन तदभेदस्फूर्त्तिरप्येकः, सचन सार्वदिक-

भास्कराश्च सूत्रमेकीकृत्य उपदेशवदित्येवं पठित्वा पूर्ववदेव
सिद्धान्तयन्ति ॥

रामानुजास्तु व्यतिहारादिसूत्रद्वयमत्र निक्षिप्यैतदेव सिद्धा-
न्तयन्ति । तदिदमुपसंहारस्वाध्यायसूत्राभ्यामव सिद्ध्यतीति तेनैव
गतार्थमतो न पृथक् चिन्तनीयम् ॥ ३६ ॥

व्यतिहारो विशिष्णन्ति हीतरवत् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । *नन्वि-
त्यादि * । एतंरेयके इदं वाक्यमादित्यपुरुषं प्रकृत्योक्तम् । तैत्तिरी-
यके तु जलस्थं ब्रह्म प्रकृत्य । * अत्रेति * । तैत्तिरीयके । * तेनावृ-
त्त्या व्यतिहार इत्यादि * । ब्रह्मपदस्योभयत्र सम्बन्धेन तदावृत्त्या
व्यतिहारः स्वात्मनो ब्रह्मत्वविधानेन ब्रह्मणः स्वात्मत्वविधानेन व्य-
त्ययः । अत उक्तपाद व्यत्ययाजीवस्य ब्रह्माभेदः सिद्ध्यति, तथा
भक्तवाक्येऽपीति शङ्कायां व्यतिहारस्वरूपं सूत्रेण बोधयति ।
तथाच यद्यभेददर्शनस्य भक्तिफलत्वं न स्यात्तदा लीलास्थानां ब्र-
ह्माभेदो न स्फुरेत । स तु स्फुरतीति दृश्यत इति पूर्वोक्तः सिद्धा-
न्तो न युक्त इत्याशङ्कायां व्यतिहारस्वरूपमनेन बोधयतीत्यर्थः ।
सूत्रं व्याकुर्वन्ति * रसात्मकत्वादिति * । * एकः स इति * एको
व्यभिचारिभावः । तथाच विरहदशायां काश्चनात्मानं तत्त्वेन कि-

सदा स्वात्मानं तत्त्वेन विशिष्णन्ति तं च स्वात्मत्वेन । सोऽत्र
व्यतिहारपदार्थ इर्याथः । अपरञ्च । उद्देश्यविधेयभावस्फूर्तीं न
श्वद्वैतज्ञानमप्स्ति किन्तु भावनामात्रं भक्तानां तु विरहभावे तदा-
त्मकत्वमेवाखण्डं स्फुरति येन तल्लीलां स्वतः कुर्वन्त्येततथा तथा
श्रीभागवतदशमस्कन्धविवृतौ प्रपञ्चितमस्माभिः । एवं सति मुख्यं
यद्वैतज्ञानं तद्वक्तिभावैकदेशव्यभिचारिभावेष्वेकतरादिति सर्षप-
स्वर्णचूल्योरिव ज्ञानभक्त्योस्तारतम्यं कथं वर्णनीयमितिभावः॥३७

शिष्णन्ति । अन्याश्च तं स्वात्मत्वेनाऽतो भिन्नवक्तृको व्यतिहारपदा,
थों, न तु त्वदुक्तरीतिकोऽतः कादाचित्कत्वान्न तस्य भक्तिफलत्व-
मित्यर्थः । सूत्रयोजना तु, इतरवद् अश्रुप्रलापादिवद्, भक्तानाम्,
अहं कृष्णः कृष्णोऽहमिति व्यतिहारो विशेषणबुद्धिव्यत्ययो व्य-
भिचारिभावः । हि यतो हेतोः विशिष्णन्ति । भगवद्ग्रन्थत्वेनाऽश्वत्था-
दीनिव । अनेन प्रकारेणानात्मानं कदाचिदेव विशिष्णन्ति, न सर्वदा
अतस्तथोति । एतेनोदाहरणेन भक्त्युक्तर्थसिद्धिं स्फुटीकुर्वन्ति । * अ-
परं चेत्यादि * तथाचात्र, लीला भगवतस्तात्ता ह्यनुचकुस्तदातिम-
का इति पूर्वं कथनाद्, रिङ्ग्यामास काप्यङ्गवीकर्षतीत्यादावनुकरणे
स्वात्मविस्तरणेन केवलभगवत्त्वस्फूर्तेरेव बोधनात्तथेत्यर्थः । एवञ्च
मयेव सकलं जातमित्यत्रापि भावनामात्रं, चतुर्थपादे तद्ब्रह्मास्म्य-
हमेव य इत्यत्र ब्रह्माहमिति पदाभ्यामद्यभावनामात्रस्यैव बोधनात् ।
एतद्यथा तथाऽस्माभिः कैवल्योपनिषदर्थसंग्रहे स्फुटीकृतमिति त-
तोऽवधेयम् । अत्राभेदानुभावस्य विगाढभावदशास्थव्यभिचारिभाव-
तया भक्तिमार्गे विनियोगविचारेण साधनदशायां सर्वभावेन
भजने भेदोपासनवदभेदोपासनस्याप्येकदेशत्वं बोधितम् । सर्वभा-
वेनैवाकृत्सनत्वपरिहारे तत्र विशेषाभावादिति ॥

यत्तु शंकरभास्कराचार्यौ पूर्वोक्तमैतरेयवाक्यं, त्वं वा अह-
मस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसीति जाबालवाक्यं चोदाहत्य
किमिह व्यतिहारेणोभयरूपा मतिः कार्योत्तैकरूपेति संशये । उभ-

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

यरुपमतिकरणे इश्वरस्य निष्कर्षः, संसारिणश्चोत्कर्षं आपद्येतेत्ये-
करुपैव कार्येति पूर्वपक्षमुक्ता उभयरुपैव कार्या । अन्यथा उभया-
म्नानमर्थकं स्यात् । नचोक्तदोषापत्तिः । अनेन प्रकारेणाप्यात्मैक्यस्यै-
धानुचिन्तनीयत्वात् । वचनप्रामाण्यात्मव द्विरूपा मतिः कर्तव्येत्यु-
च्छयते । फलतस्त्वेकमेव हृषीभवति । यथाऽध्यानार्थेऽपि सत्यकामादि-
गुणोपदेशे तदगुण इश्वरः प्रसिद्धति तद्वादित्याहतुः । तदसङ्गतम् ।
तस्या मतेर्वचनमात्रजन्यत्वे विशेष्यविशेषणभावस्फुरणेन तादृश-
भावनामात्रं कार्यमिति सिद्धति, न तु तेन भेदोऽपैति । आहार्यज्ञान-
त्वात् । न चानेन फलत पैकात्म्यसिद्धिरित्यापि युक्तम् । पूर्वोक्तन्या-
यैस्तद्विषयध्युतिभिश्च सिद्धेऽशांशिभावे तदपनोदैनैकात्म्यस्य वक्तु-
भशक्यत्वात् । यथाऽध्यानार्थेऽपैति भवदुक्तन्यायेनापि वाक्यप्रामा-
ण्यात्तदगुणकेश्वरप्रसिद्धिवद्विशेषणविशेष्यभावबोधनवलात् तादा-
त्म्यस्यैव सिद्धेश्च । लक्षणाग्रस्तं वाक्यैकदेशं, तत्त्वमसीत्यादाय सक-
लशास्त्रव्याकुलीकरणानांचित्यस्य प्रागेवोक्तत्वाच्छेति ॥

रामानुजाचार्यास्तु । सर्वे खलिवरं ब्रह्म, ऐतदात्म्यमिदं सर्वे
तत्त्वमसीत्यवगतसर्वात्मभावविषयत्वादस्य वाक्यस्य नात्र प्रतिपा-
दनार्थमपूर्वे किञ्चिदस्ति । तनु वक्ष्यत्यात्मोति तूपगच्छन्ति प्राहयन्ती-
ति । न च सर्वात्मत्वानुसन्धानातिरेकेण परस्मिन् ब्रह्मणि जीवत्था-
नुसन्धानं जीवे च ब्रह्मत्वानुसन्धानं तथं समभवति । तस्मादनादर-
णीयं तन्मतमित्याहुः । तदपि युक्तमेव ।

एतस्मिन्नधिकरणे वैराग्यतपःसमाधिपरिपाकसिद्धस्य ब्रह्मा-
त्माभेदज्ञानस्य भक्तिमार्गीयव्यभिचारिभावतानिरूपणेन ब्रह्मभा-
वप्राप्यत्वबोधकं, पीतकौशाम्बरेण च विदितमिति विशेषणं प्रतिपा-
दितं श्वेयम् । ज्ञानमार्गिणां तावतैव ब्रह्मभावात्मकफलसिद्धे-
रिति ॥ ३७ ॥ १२ ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ फलभक्तयुक्तर्थं साधयित्वा साधनतो-
पि तत् सांधयतीत्याशयेनाधिकरणं वदन्तोऽवतारयन्ति ।

अथेदं विचार्यते । प्राप्तभक्तेः पुरुषस्य सत्यशमदमादयो
विधीयन्ते, न वेति । फलोपकार्यान्तरङ्गसाधनत्वाच्छुद्धौ सखामेव
चित्ते भगवत्प्रादुर्भाविसम्भवाद्विधीयन्त इति पूर्वः पक्षः । तावशस्य
ते न विधीयन्त इति सिद्धान्तः । तत्र हेतुमाह । हि यस्मादेतोः,
सैव भक्तिरेव सखादिसर्वसाधनरूपा । तस्यां सखां सत्यादयो ये
ज्ञानमार्गे विहितत्वात् कष्टेन क्रियन्ते मुमुक्षुभिस्ते भक्तहृदि भगव-
त्प्रादुर्भावात् स्वत एव भवन्तीति न विधिमपेक्षन्त इसर्थः ॥ ३८ ॥

*अथेत्यादि*यथा सत्यं परं परःसत्यमित्यादौ ज्ञानार्थं, यथाच शान्तो
दान्त इत्यादौ ज्ञानोक्तरं सत्यशमदमादयो विधीयन्ते तथा प्राप्तभक्तेः
पुरुषस्य भक्तयुक्तरं ते विधीयन्ते, न वेति संशयः । फलोपकार्यान्तर-
ङ्गसाधनत्वात् फलस्य भगवत्प्राप्तेरूपकारी मुख्यं साधनं भगवदा-
विर्भावः । तस्यान्तरङ्गा चित्तशुद्धिस्तस्याः साधनानि सत्यादीनि
तस्मात् । एतदेव विवृणोति । शुद्धौ सत्यामेव चित्ते भगवदाविर्भा-
वसम्भवादिति । अतो यथा सम्परायाधिकरण उपन्यस्त्वर्वाक्यैर्भक्तेः
पूर्वं ते विधीयन्त इत्युच्चीयन्ते, तथा भक्तयुक्तरमपि ते विधीयन्ते
इति पूर्वपक्षः । तावशस्य प्राप्तभक्तेस्ते सत्यादयो न विधीयन्ते । भ-
क्त्या त्वनन्ययेति वाक्ये अन्यसाधननिरपेक्षयैव भक्त्या ज्ञानदर्शन-
प्राप्तीनामुक्तत्वात् तयैव संसिद्धेरिति सिद्धान्तः । तत्र सिद्धान्ते यु-
क्तिमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * हीत्यादि * । यत् कर्मभिर्यत्तप-
सा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि । सर्वे
मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसेति । धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा
तपसान्विता । मद्भक्त्याऽपेतमात्मानं न सम्यकप्रपुनाति ही'ति च
एकादशे भगवद्वाक्यात् सैव भक्तिरेव सर्वसाधनरूपा । अतस्त-
थेत्यर्थः ॥

अत्र शङ्करभास्कराचार्यौ, इदमेकसूत्रमधिकरणमङ्गीकृत्य,
बृहदारण्यकोपान्ते, स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेत्युपक-
र्म्य, जयतीमान् लोकानिति फलमुक्तम् । अप्रे च आप एवेदमग्र आ-
सुस्ता आपः सत्यमसृजन्तेति प्रकृत्यानन्तरमुच्यते, तद्यत्तसत्यमसौ

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

पूर्वमुत्रे शाखोक्ताखिलमाधनरूपत्वं भक्तेरुक्तम् । तदाढर्यार्थ-
मधुना मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन हेयत्वेनोक्तानां कामादीनामपि

स आदित्यो य एष पतस्मिन्मण्डले पुरुषः, यश्चायं दक्षिणेक्षन् पुरु-
ष इत्यादि । ततो, हन्ति पाप्मानं जहाति चेति फलमुच्यते । तत्र फ-
लभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्तं सैव पूर्वोक्तैवेयं विद्या । हिंहंतौ । सत्या-
दयः पूर्वप्रकृता एवात्र तद्यत्तसत्यमित्यनेन परामृश्यन्ते । स्थानवि-
शेषसम्बन्धाच्छैकविद्यम् । फलं तूपनिषदारहारित्यहर्मतिचोक्तयो-
र्न तु विद्यायास्तदस्माददाप इत्याहतुः । तदयुक्तम् । सौत्रस्यादिपद-
स्यासङ्गतेः । उत्तरस्मिन् वाक्ये हि तद्यत्तसत्यमिति तत्पदेन सत्य-
मात्रमाकृप्यते, न त्वन्यकिञ्चिदादिपदवोधितं तस्मात् । नच पूर्ववा-
क्ये स्थानविशेषोक्तिर्येन तदैक्यादैक्यं सम्भाव्यम् । किञ्च सर्ववेदा-
न्तप्रत्ययाधिकरणे शाखान्तराधिकरणोक्ताश्रयां हेतव ऐकविद्यार्थ-
मादतास्तत्कथं तत्रानुकात् स्थानविशेषात् तत्सिद्धिः । नापि केव-
लाद्रूपैक्यात् चोदनाद्यविशेषादित्यस्य व्यभिचारित्वापत्तेः । किञ्चेयं
सत्यविद्या पूर्वमुपनिषदोः प्रसङ्गे विचार्यमाणा पूर्ववाक्योक्तया
सैक्यमस्मारयन्ती कथमकस्मादत्र स्मारयेत् । अतः काल्पनिक ए-
वायं विचार इत्युपेक्ष्यः ॥

रामानुजाचार्यास्तु, न वा विशेषादित्यत्राक्ष्यादित्यस्थानभेदेन
विद्याभेदस्योक्तरवाक्ये साधितत्वादत्र च वाक्यद्वये फलभेदस्य ह-
इयमानत्वादवस्थाभेदेन रूपभेदस्यापि सत्त्वादुत्तरवाक्य उपासनभेदे
सति कथं पूर्ववाक्योक्तेनास्याभेदः सम्भवति । किञ्चैकविद्यात्वे फ-
लभेदस्योपनिषदगुणनिवन्धनत्वम् । तस्य तन्निवन्धनत्वेन बोधकनिवृ-
त्तौ चैकविद्यात्वमित्यन्योन्याश्रय इति दूषणमाहुः ॥ ३८ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । *
पूर्वेत्यादि * । * तदाढर्यार्थमिति * केमुतिकन्यायेन तदर्थम् ।
तेनास्य प्रासङ्गकत्वं बोधितम् । सूत्रं व्याकर्तुं पूर्वोक्तं विभजन्ति ।

भगवत्सम्बन्धान्मुक्तिसाधकत्वमुच्यते । भक्तिस्तु विहिताऽविहिता चेति द्विविधा । माहात्म्यज्ञानयुतेश्वरत्वेन प्रभौ निरूपधिस्नेहात्मिका विहिता । अन्यतोऽप्राप्तत्वात् कामाचृपाधिजा सा त्वविहिता । एवमुभयविधाया अपि तस्या मुक्तिसाधकत्वमिसाह । इतरत्र विहितभक्तेरिति शेषः । कामाचृपाधिजस्नेहरूपायां कामाद्येव मुक्तिसाधनमिसर्थः । भगवति चित्तप्रवेशहेतुत्वात् । आदिपदात् पुत्रत्वसञ्चन्धत्वादयः । स्नेहत्वाभावेऽप्यविहितत्वभगवद्विषयकत्वयोराविशेषाद् द्रेषादिरापि संगृहयते । तेन भगवत्सम्बन्धमात्रस्य मोक्षमाधकत्वमुक्तं भवति तत्र विहितभक्ताविसर्थः । शास्त्रे सर्वथा हेयत्वेनोक्ता गृहाः । सर्वनिवेदनपूर्वकं गृहेषु भगवत्सेवां कुर्वतां तदुपयोगित्वेन तेभ्य एव मुक्तिर्भवतीसर्थः । एतादृशानां गृहा भगवद्गृहा एवेति ज्ञापनायायतनपदमातेषु तथा प्रयोगप्राचुर्यात् । आदिपदेन स्त्रीपुत्रपञ्चादयः संगृहन्ते । एतेन ज्ञानादिमार्गादुत्कर्ष

* भक्तिरित्यादि * । * अन्यतोऽप्राप्तत्वादिरिति * शास्त्रव्यतिरिक्तहेत्वन्तरादप्राप्तत्वात् । व्याकुर्वन्ति । * इतरत्रत्यादि * कामादेः कथं मुक्तिसाधनत्वमित्यपेक्षायां, ‘कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव च । नित्यं हरौ विद्धयतो यान्ति तन्मयतां हि ते’ इति दशमस्कन्धवाक्यानुसारेण हेतुमादिपदस्यार्थं तत्कथनतात्पर्यं चाहुः । * भगवतीत्यादि * सूत्रशेषं व्याकुर्वन्ति । * तत्रेत्यादि * एतदग्रे, चकारार्थव्योधिका माहात्म्यज्ञानेत्यादिका फङ्किका युक्ता, सा लेखकप्रमादात् पञ्चात्पतितास्तीति ज्ञेयम् । ननु कामादीनां कथं तथात्वमित्याकाङ्क्षायां सौन्दर्भं हेतुं व्याकुर्वन्ति * शास्त्र इत्यादि * । इदं चाग्रे, गृहिणांपसंहारसूत्रे सेत्स्यतीति ज्ञेयम् । अत्रायमेवाशय इत्यत्र गमकमाहुः । * एतादृशानामित्यादि * । * प्रयोगप्राचुर्यादिरिति * अण्डमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् । पञ्चायतनपूजेत्यादौ तथात्वात् । पूर्वोक्तं प्रयोजनं निगमयन्ति । * एतेनेत्यादि * । * एतेनेति *

उक्तो भवति । वाधकानामपि साधकत्वात् । माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहे
सत्येव भर्तुत्वेन ज्ञाने कामोऽपि सम्भवतीति ज्ञापनाय चकारः ॥३६॥

पूर्वसूत्रे भगवद्किंवलस्यात्र च, गोप्यः कामादित्यादिसप्तमस्कन्ध-
वाक्यात् । कामादीनामविहितभक्तिहेतूनां, भक्तिरस्य भजनमित्यु-
क्त्वा, एतदेव च नैष्ठकर्मयमिति विहितभक्तः संन्यासरूपतायास्ताप-
नीये श्रावणाद्, मद्भास्तीयातयामानां त वन्याय गृहा मता इति वा-
क्याद् गृहादीनां च मुक्तिसाधनत्वस्य कथनेन । चकारसूचितमर्थ-
माहुः । * माहात्म्येत्यादि * । * इतिज्ञापनायेति * इति हेतोर्विहि-
तभक्तौ कामादीपीति ज्ञापनाय । अत्रोभयोर्भेत्त्वाः स्वरूपवलसाधन-
योर्विचारेण पुष्टिभक्त्यांश्चतमर्थादाभक्तिवाङ्कं, वाम ऊरावधिश्चित्य
दक्षिणाङ्ग्रिसरोरुहं स्थितमिति विशेषणं प्रतिपादितं ज्ञातव्यम् ॥

अन्ये तु, अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेशम्
दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश इत्युपक्रम्य, एष आत्माऽपहतपापमा विजरो
विमृत्युर्विद्वाको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति
छान्दोग्य आम्नायते । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेषु । य एपोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्च्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्ये-
शान इति वाजसनेयके । तयोरैकविद्यं परस्परगुणोपसंहारां भवेष्व-
वेति सन्देहे कामादिसूत्रेणैकविद्यमुपसंहारं च सिद्धान्तीकुर्वन्ति ।
कामादीत्यत्र कामपदं देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भास्मेतिवशामैकदे-
शरूपम् । तेन सत्यकामाद्या वाजसनेयके वशित्वाद्याद्वान्दोग्ये उ-
पसंहार्याः । हृदयायतनस्य वेदस्येश्वरस्य लोकासम्बद्धप्रयोजनक-
सेतुत्वरूपेश्वरधर्मस्य च समानत्वादिति चाहुः ।

तच्चिन्त्यम् । श्रुतौ सत्यकामपदस्य यौगिकत्वेन नामत्वाभा-
वात् तदेकदेशस्य कामादिपदस्य नामैकदेशतावा वक्तुमशक्यत्वा-
त् । अथ रूढत्वं तदापि तदेकदेशेन कामादिपदेन ब्रह्मैव सर्वपर्णीयं,
न तु तदगुणा अपि । हृष्टान्ते तथैव दर्शनात् । अथ योगरूढत्वं, तदा-
पि कामपदस्य सर्वकामादिपदैकदेशतायास्तुत्यत्वान्मनोमयादि-
वाक्योक्ता अपि धर्मा वाजसनेयके कुतो नोपसंहित्येरन् । कुतो वा

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

ननु निखानां वर्णश्रमधर्माणां भगवद्धर्माणां चैककाले प्राप्तौ
युगपदुभयोः करणासम्भवादन्यतरबाधे प्राप्ते कस्य स्यान् कस्ये-
ति स्यात् संशयः । तत्र कर्मणां स्वस्वकाले विहितानामकरणे
प्रसवायश्रवणादितरत्राऽतथाश्रवणाद् अन्यदापि तत्कृतिसम्भवात्

तस्यानेनैकविद्यात्वाभावः । हृदयस्यायतनस्य वेदस्येश्वरस्य सत्य-
संकल्पत्वाकाशात्मत्वस्य समानधर्मस्य सत्त्वात् । किञ्च । यद्याय-
तनादिकमेतदैकविद्यत्वादिसम्पादकत्वेन व्यासचरणानामभिप्रेतं
स्यात्तदा कामादीतरत्र वशित्वादि तत्रेति ब्रूयुर्त त्वेवं सन्दिग्धं वदे-
युः । किञ्च । सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणं चोदनायविशेषादित्यनेन
शाखान्तराधिकरणोक्ताश्रवारम्बयो वा हेतवो विद्यैकार्थं संगृही-
ताः । तद् यद्यायतनादिभिरङ्गीक्रियेत तदा तस्य हेतोऽव्यतिरेकव्य-
भिचारः प्रसज्जयेत । कतिपयं यरङ्गीकारे यत्किञ्चिद्देहं तु सत्त्वस्य यत्र-
कार्पि सांलभ्यादिद्याभेदश्चोच्छियेत । प्रकृतं च चोदना भिद्यते ।
एकत्रान्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यमिति बाक्याद् । अन्यत्र च, एवं
वेदंति बाक्यात् । आख्या च भिद्यते । वाजसनेयके दहरविद्येत्या-
ख्याया अप्रसिद्धत्वात् । तत्तदगुणकस्येश्वरस्य वेदव्यं तु रूपम-
पि भिद्यते इति कथं विद्यैक्यम् । अथ यथाकथश्चित् ते चत्वारम्बयो
वा हेतव आनेयास्तदा तत एव ऐकविद्यसिद्धें रतत्सूत्रसार्थक्यं दु-
रुपपादमित्यगतिकर्तिकं तत्प्रपञ्चरूपत्वमस्येत्यवधयम् ॥ ३२ ॥ १३ ॥

आदरादलोपः ॥ पूर्वाधिकरणेषु सात्त्वकानां वृतानां ज्ञाना-
मक्तिवारणाय ज्ञानमार्गङ्गकिमार्गस्य फलतः साधनतः स्वरूपतः
सम्बन्धतश्चोत्कर्पः प्रतिपादितः । अतः परं ये वृता राजसास्तेपां
ज्ञाने रूचयभावेऽपि कर्मणि रूचेर्विद्यमानत्वात्तत्त्वासार्थं कर्मकरण-
निर्णयायाधिकरणमारभत इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वि-
त्यादि * । * कस्य स्यादिति * । कस्य वाधः स्यात् । * इतर-
त्रेति * । भगवद्धर्मेषु । सिद्धान्तं विशदयितुं सूत्रं विवृण्वन्ति ।

सावकाशत्वेन तेषामेव वाधो युक्तो, न तु निरवकाशानां मिति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह । आदरादिति । ब्रह्मयज्ञप्रकरणे तैत्तिरीये पञ्चने—ॐ मिति प्रतिपद्यते एतद्वै यजुःस्त्रीं विद्यां प्रसेपा वागेतत्परममक्षरं तदेतद्वचाऽभ्युक्तमृचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेद्यस्तत्र वेद किम् क्रचा करिष्यति य

* ब्रह्मयज्ञेत्यादि * । * ब्रह्मयज्ञप्रकरण इति * । तैत्तिरीयाणामारण्यके स्वाध्यायब्राह्मणे । श्रुत्यर्थस्तु, ब्रह्मयज्ञेन यश्यमाण अँमिति प्रतिपद्यते, प्रणवाक्षरं प्रथममुच्चारयेत् । प्रतिपाद्यते इति पञ्चमो लकारः । पूर्वोच्चारणे हेतुः । एतद्वैयजुःस्त्रीं विद्यां प्रति । अयं यजूरूपः प्रणवमन्त्रस्त्रीं विद्यां लक्ष्यीकृत्य प्रतिनिधिरूपो यनोऽस्ति । तत्त्वार्थवर्णे स्फुटम् । तस्य वै प्रणवस्य पूर्वा मात्रा पृथिव्यऽकारः स ऋग्मित्र्षु ग्वेदोऽथ द्वितीयान्तरिक्षं स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदस्तृतीया द्यौः स मकारः स सामभिः सामवेद इति सायणभाष्ये । वस्तुतस्तु, आर्थर्वणानां गोपथब्राह्मणे इन्द्रप्रजापतिसंवादे प्रजापतिना वेदत्रये एकाक्षरोऽर्थववादे मात्राभिर्युक्त इति व्यवस्थापनात्, तैत्तिरीये बृहस्पारायणे, अँमित्येकाक्षरं ब्रह्मेतिथ्रावणाऽत्राऽमात्र एव । न च त्रीयीप्रतिनिधित्वविरोधः । द्वादशस्कन्धे, सर्वमन्त्रोपनिषद्द्विद्वीजं सनातनमिति बीजत्वेन वोधनाद् यथा पुस्तकलिखिनोत्तरं तन्मूलपुस्तके प्रतिव्यवहारस्तथा त्रीयामूलत्वात् प्रतित्वम् । एकादशस्कन्धे वेदः प्रणव एवाग्रे इति प्रथमकृतयुगे तन्मात्रवोधनात्तदा सर्वं कार्यं प्रणवेनैवेति वा तस्य त्रीयीप्रतिनिधित्वमित्यदापात् । एषा वागिति । सर्ववाग्वीजत्वात् सर्ववाग्गूपम् । तथाच छन्दोगा आमन्ति । तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृणात्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् सन्तुणन्ति । अश्वत्थादिपदेषु हश्यमानास्तन्तुसदशा अवयवाः शङ्कुन्वस्तैर्युथा कृत्स्नानि पर्णानि व्याप्तानि तद्वदाङ्कारेण सर्वा वाग्व्यासंति सायणभाष्ये । एतत्परममक्षरमिति । एतद्वेवाक्षरं ब्रह्म एतं द्वेवाक्षरं परमिति काठकश्रुतेः । तदेतद्वचाऽभ्युक्तमिति । तदेतत्परमं ब्रह्मरूपमक्षरं वश्यमाणयचां स्पष्टमुक्तमित्येवं ह्यः । ऋक्

इत्तदिद्विदुस्त इमे समासत इति । अत्र ऋक्संबन्धित्वेन वर्णात्मके, वस्तुतस्तु परमव्योमात्मके अक्षरे ब्रह्मण्योङ्कारे वर्तमानं तल्लोक-वेदप्रसिद्धं परं ब्रह्म यो न वेद स किम् ऋचा करिष्यतीर्थनेन तदज्ञाने वेदाध्ययनस्य निष्फलत्वमुच्यते । एवं सति तदुक्तकर्मणोऽपि तथात्वमायाति । एतेन भक्त्या मामभिजानातीति वाक्यात् परब्रह्मस्वरूपज्ञानं भक्त्यैवेति भक्ताः सन्तः पुरुषोत्तमविदो ये तेषामेव वेदाध्ययनादिकं फलप्रदं नान्येषामित्युक्तं भवति । अत एव श्रीभागवतेऽप्युक्तम्, ऋपयोऽपि देव युष्मत्प्रसङ्गविमुखा इह सञ्चरन्ति, संसरन्तीति वा । अन्वये निर्दर्शनम् । ये इत् ईश्वरत्वेन तत्पूर्वोक्तं परं ब्रह्म विदुस्त इमे भक्ताः सर्वापेक्षया सम्यक्प्रकारेण

पठित्वा व्याकुर्वन्ति । * अद्वेत्यादि * । ऋक्सम्बन्धित्वेन वर्णात्मके, वस्तुतस्तु, एतद्वेवेति काटकश्रुत्या, यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्त्रिति तैत्तिरीयश्रुतेश्च परमव्योमात्मके ॐकारे, यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुरिति देवनिपदनस्थानत्वाल्लोकात्मके अक्षरे ब्रह्मणि. उक्तश्रुतौ निहितत्वेन श्रावणाद्वीतायां, तद्वामपरमं ममेति वाक्याच्च तत्र प्रतिपाद्यत्वेन स्वरूपेण च वर्तमानं, तम्, अतोऽस्मिलोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति गीतावाक्याङ्कावेदप्रसिद्धं परं ब्रह्म यो न वेद, स किम् ऋचा, ऋगिति वेदमात्रोपलक्षकं, वेदेन किं करिष्यतीति । शेषं स्फुटम् । ऋग्य इति वाक्यं तु तृतीयस्कन्धे नवमाध्याये । * अन्वये निर्दर्शनमिति * । तदज्ञातुर्वदाध्ययन-सङ्घावेष्पि तन्मुख्यफलाभावादन्वयव्यभिचारे निर्दर्शनं श्रुतिः श्रीभागवतवाक्यं चाहेत्यर्थः ।

अथवा, इदमग्रिमेण सम्बन्धते । तथाच वक्ष्यमाणेन वाक्य-शेषेण श्रुतिर्ज्ञानवतां भगवत्प्राप्तिलक्षणं निर्दर्शनमाहेत्यर्थः । तदेव श्रुतिशेषं व्याकुर्वन्ति । * ये इत्यादि * इदित्यवधारणे । तथाच प्रणवार्थभूतस्य भगवतो यज्ञानं तस्यावश्यकत्वं तदज्ञानेऽध्ययनादि-नैष्फल्यं च बोधयन्त्यानयर्चां भगवद्वानसाधनीभूतायां वरणसाध्यायां भक्तावादरो दर्शितः । एवं श्रुत्यन्तरे साधनभक्तावाद्यादरः आ-

भगवन्निकटे श्रीगोकुलवैकुण्ठादिष्वासत इति । तेनाऽन्येषां स-
म्यगऽसत्त्वमर्थाक्षिप्तं भवति । पुरःस्थितार्थवाचीदंशब्दप्रयोगेण
चान्येषामसत्तुल्यत्वं श्रुतेरभिपतमिति ज्ञायते । क्रन्दशाखायामपि, तमु
स्तोतारः पूर्व्यं यथाविद् क्रन्तस्य गर्भं जनुपा पिपर्त्तन, आस्याजा-
नन्तो नाम चिद्रिविक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामह इत्याद्युग्मि-
रन्येभ्यो धर्मेभ्यः सकाशाद् भगवद्भर्मेष्वादरः श्रूयते इति तेपाम्

व्यते इत्याशयेनाहुः * क्रुगित्यादि * । अर्थस्तु, हे स्तोतारो मदुत्क-
र्षवर्णनप्त्वा । इयं वेदानामुक्तिः । तं लोकवेदप्रसिद्धं, पूर्व्यं पूर्वस्य
कारणस्य सम्बन्धि सर्वकारणकारणरूपं यथाविदः यथावत्तत्स्वरू-
पवेत्तारो भवन्तः । क्रुतस्य सूनुतवाणीरूपस्य वेदस्य गर्भम् अन्तर्निं-
हितं जनुपा स्वस्य सम्पूर्णजन्मना यावज्जीवमिति यावत् । पिपर्त्तन
पूर्तियुक्तं सन्तुष्टं कुरुत, सन्तोषयत । अत्र यथावित्त्वोक्त्या पूर्णज्ञा-
नानां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवविनियोगं भगवस्तोपार्थं दर्शयति
श्रुतिरिति भगवद्भर्मेषु श्रुतेरादरः स्फुटति । अथ भगवत्तोपाभावे
किमपि न सिध्यतीत्याशयेन पूर्वोक्तकरणाशक्तावनुकलपमाहोक्तरा-
द्धेन । आसमन्ताद् अस्य परमपुरुषस्य नाम अखण्डशब्दव्याख्यात्वेन
जानन्तो, विवक्तन विशेषेण वदत । नामः स्वरूपं वित्त्वा तदेव की-
र्त्तयत । अनुकलेन कथं सन्तोष इत्यतो नामस्वरूपमाह । चिदिति ।
उपलक्षणमेतत् । सच्चिदानन्दात्मकम् । तथाच नाम्नो ज्ञानरूप-
त्वाच्चदृद्वारा भगवतोऽपि ज्ञानं भविष्यति, तेन तोपोऽपि भविष्यती-
त्यर्थः । नामस्वरूपस्याप्यज्ञाने तदुपायं गुरुपसन्तिरूपमाह । हे विष्णो
ते त्वत्सम्बन्धिनं महः तेजोरूपं समभिव्याहारात् त्वत्तेजोरूपं,
सुमतिं निर्देष्यपूर्णगुणत्वेन भगवन्तं जानन्तः । सुवुद्धिभक्तमिति या-
वत्, तं भजामहे । तथाचान्यो भजतु, मा वा, वयं तु भजामह इति
श्रुतयः स्वकृतिं दर्शयन्ति । अनेन तदुपायेऽप्यादरो दर्शितः । तेन भ-
गवद्भर्माणामत्याहतत्वं बोधितमिति ज्ञेयः । इत्याद्युग्मिरित्यादिपदेन,
प्रतन्ते अद्य शिपिविष्टनामेत्यादीनां संग्रहः । एवं श्रुतिद्वयेन भगवद्भ-
र्मेष्वादरे श्रुतेः सिद्धे तेपामेव सुख्यकाले करणं सिद्धमिति तेन पू-

अलोप एवेसर्थः । एतेनाकरणे प्रसवायश्रवणादित्यादि यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । करणेऽपि वैयथर्याच्चदपरिहारात् । एवं सति यदकरणे प्रसवायकथनं, तेन तस्मादवकाशं प्राप्य गौणकालेऽप्यकरणे तथेति तस्याशय इति ज्ञायते ॥ ४० ॥

नन्वेवन्तात्पर्यकत्वे श्रुतेरूपनयनादिवत् कर्मोपियोगित्वं भक्तिजज्ञानयोः स्यादिति कर्मण एव प्राधान्यं, न तु भक्तेः सिद्ध्यतीसाशङ्क्य भक्तिजज्ञानावश्यकत्वप्रबोधकश्रुतितात्पर्यमाह ॥

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

तयोर्युगपत्करणेऽनुपीथतेऽपि यदि पूर्वं भगवद्भर्मकरणमुच्येत तदा त्वदुक्तं स्यान्वत्वेवं किन्तुभयोर्युगपत्करण उपस्थितेवलावलविचारे क्रियमाणेऽत आदराद्वेतोस्तद्वचनाद्वगवद्भर्माणां बलवच्चेनालोपवचनात् कर्माङ्गत्वमेतेषां सिद्ध्यतीसर्थः ॥ ४२ ॥

र्वपक्षयुक्त्युक्तरसिद्धि स्मारयन्ति । * एतेनेत्यादि * तर्हि प्रत्यवायश्रवणस्य का गतिरित्याकाङ्क्षायां तामाहुः । * एवं सतीत्यादि * । * तेनेति * । कथनेन । * तस्मादिति * । भगवद्भर्मात् । * तथेति * प्रत्यवायः ॥ ४० ॥

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ सूतमवतारयन्ति । * नन्वेवमित्यादि * उक्तश्रुतिभ्यां भगवद्भर्मादरे बोधिते भगवद्भर्मकरणे श्रुत्युक्तानां कर्मणां सार्थक्यं नान्यथेत्येवं श्रुतेस्तात्पर्येण उपनयनादिवद्वक्त्यादेस्तद्वक्त्वं कर्मणश्च प्राधान्यं सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य भक्त्याद्यावश्यकत्वबोधनतात्पर्यमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तयोर्युगपदित्यादि * यजुर्ब्राह्मणश्रुतौ भगवज्ञानस्यावश्यकत्वं बोध्यते । तेन स्वाध्यायावर्त्तनदशायामपि तदावश्यकता आयाति । ऋक्संहिताश्रुतवपि, यथाविद् इति, जानन्त इति च स्तोतृविशेषणाद्विधेयस्य भगवद्भर्मस्य करणे ज्ञानस्याधिकारप्रयोजकत्वं लक्ष्यते । भन्त्राणां विधा-

तन्त्रिर्द्वारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥

यकर्त्वं तु, वसन्ताय कपिङ्गलानालभेतेत्यत्र परैराहतम् । वसन्तायेत्यादीनां न मन्त्रत्वमिति स्वपक्षेऽपि मन्त्राणां स्वार्थे प्रामाण्यस्याङ्गीकाराद्विधिशक्तिं प्राप्त्याभावे विद्यायकत्वं न हीयते । अतो मुमुक्षुणां भगवद्वर्मा अवश्यकाः । कर्माणि तु, तमेते वेदानुवचनेन ग्राहणा विविदिष्यन्ति वृह्णचर्येण यज्ञेन तपसा शद्वया अनाशकेनेति श्रुतेर्विविदिषायुमेवोपक्षीणानि । ज्ञानपर्यन्तत्वपक्षेऽप्यारादुपकारकाणीति विविदिषोक्त्यैव लभ्यते इति दूरापास्तं तत्प्राधान्यम् । एवं ज्ञानोक्तरं यत्र कथश्चिद्वर्णाश्रमधर्मा भगवद्वर्माश्च युगपत्प्राप्तास्तत्र प्रत्यवायादिवोधकवाक्यैः प्रबलदुर्बलभावे वैपरीत्येन भावे तदपवादायादरः प्रकाश्यते । ततश्च भगवद्वर्माणां वाधाभावः सिद्ध्यति । तथा सर्तातरेमाद्वाराभावेऽपि प्रत्यवायश्चवणवैवर्थ्यपरिहाराय तेषां गौणकाले करणमर्द्दाधानवद् व्यवस्थाप्यतेऽतो न भक्त्यादीनां कर्माङ्गत्वमित्यर्थः । अत्र कर्मणामनाद्रव्युत्पादनेन भगवद्वर्माऽपि विरुद्धरीत्यात्करणस्य व्युत्पादनेन च निष्कामनित्यकर्मकृतिवोधकम्, अपार्थितार्भकाश्वत्यमिति विशेषणं प्रतिपादितं ज्ञेयम् ॥

शङ्कुरभास्कराचार्यौ तु वैश्वानरविद्योक्तस्य प्राणाग्निहोत्रस्य भोजनलोपे लोपो न वेति शङ्काग्नां लोपं सिद्धान्तयतः । तत्रोदासीनावयम् ।

रामानुजाचार्यास्तु, इदं सूत्रद्वयं कामादिसूत्रशेषत्वेनाङ्गीकृत्य तत्र मोक्षार्थिनां निर्विशेषोपासकानां सत्यकामत्वादिवद्विशित्वादिकमपि लुप्यते इति शङ्कानिवृत्तये आद्यं छान्दोग्योक्तं सर्वेषु लोकेषु कामचार इति फलं सांसारिकमिति शङ्कानिरासाय द्वितीयमिति मन्यन्ते । अयं च परविषयो विचार इति पूर्वोक्तमतद्वयापेक्षयाऽप्यमेव युक्तः ॥ ४१ ॥

तन्त्रिर्द्वारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ॥
ननु यद्येवं तर्हि गौणमुख्यन्यायेन कर्मणामप्रयोजकत्वात् परम-

अथेदं विचार्यते । पुरुषोत्तमविदः कर्म कर्त्तव्यं, न वेति । तत्र मार्गव्यफलात्मके तस्मिन् सम्पन्ने पुनस्तस्य स्वतोऽपुरुषार्थस्य करणमप्रयोजकमिति न कर्त्तव्यमेवेति पूर्वपक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह । तन्निर्द्वारणेत्यादिना । अत्रेदमाकृतप्र । भक्तिमार्गे हि मर्यादापुष्टिमेदेनास्ति द्वैविष्यम् । तत्र मर्यादायां पुष्टौ चैतादृशस्य न कर्मकरणं सम्भवति । अत एव तैत्तिरीयकोपनिषत्सु पञ्चते । आनन्दं ब्रह्मणो विद्रान्न विभेति कुतश्चनेति । एतम् ह वा व न तपति किमहः साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमितीति श्रूयते चोभयविधानामपि कर्मकरणमम्बरीपोद्वपाण्डवादीनाम् । एवं सत्युभयविधानां पद्ये, मम कर्मकरणे प्रभोरिच्छास्तीति यो निर्द्वारयति स करोति । य एतद्विपरीतं सं न करोति । यथा शुकजडादिः । एतन्निर्द्वारश्च भगवदधीनोऽतो भक्तेष्वपि तन्निर्द्वारणानियमोऽतः कर्म कर्त्तव्यमेवातन्निर्द्वारणे त्वाधुनिकानाम् । एवं सतीच्छाज्ञानवता तत्सन्देहवता च कर्म कर्त्तव्यमिति सिद्धम् । तत्रोभयोः फलं वदन्नादावाच्यस्याद् । तदुपर्येः । तस्य भगवदिच्छाया दृष्टिर्जनं यस्य स तथा । तस्य जीवकृतकर्मफलात्

हंसेष्विव भक्तेष्वपि तत्प्राप्तिरेव न सम्भवतीति व्यर्थः पूर्वोक्तो विचार इत्याकाङ्क्षायां पाक्षिकप्राप्ति हृदिकृत्य तत्प्रयोजनबोधनायेद्मध्यिकरणमित्याशयेन संशयपूर्वपक्षसौ वदन्तस्तदवतारयन्ति । * अथेत्यादि * । * तस्मिन्निति * पुरुषोत्तमज्ञाने । सिद्धान्तं वदन्तः सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * अत्रेदमित्यादि * । * एतादशस्येति * पुरुषोत्तमविदः सर्वदा भगवदानन्दमनुभवतो वा । * श्रूयते चेति * गोपालोत्तरतापनीयेऽतिथिपूजारूपो गृहस्थधर्मो गान्धर्वीप्रभृतीनाम् । चकारात् स्मृतौ । * उभयविधानामिति * मर्यादायां पुष्टौ चाङ्गीकृतानां भक्तानाम् । एतद्विपरीतमित्यत्रापि निर्द्वारयतीति सम्बन्धते । तथाच निर्द्वारणानियमपदस्य हेतुर्गम्भतया एवं कर्मप्रसक्ते-

पृथग् विन्नभीचरकृतकर्मणो यत्कलं वेदमर्यादारक्षा लोकसंग्रह-
श्च तत्फलमित्यर्थः । हिशब्देन “सक्ताः कर्मण्यविद्वांसोयथा कुर्वन्ति
भारत। कुर्यादद्वांस्तया। सक्तश्चिकीर्षुर्लोकिसंग्रहामि” ति भगवद्वाक्य-
रूपोपर्णात्तः सूचिता । द्वितीयस्य मध्यमाधिकारात् कामसङ्गादि-
जानिर्नाचित्तमालिन्यन भगवत्सांनिध्ये प्रतिबन्धः स्यात् तञ्जित्वित्ति-
स्तकृतकर्मणः फलमित्यर्थः । अथवा पूर्वसूत्राभ्यां भगवद्वर्द्धमकृते-
रावश्यकत्वमुक्तम् । मर्वात्मभाववतो, न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः
श्रेयो भवेदिहंति भगवद्रचनाद्विधेयाभावादम्भवाच्च कर्मज्ञान-
यांविहितमक्तेश्च करणं न सम्भवतीति तस्य किं फलमित्याका-

विद्यमानत्वान्न पूर्वाधिकरणांक्तविचारवैयश्यमित्यर्थः । ननु भव-
त्वेवं पुरुषोत्तमविदः कर्मकरणं, तथापि किं तस्य फलमिति विचार-
णीयम् । न तावल्लौकिकां तदनभीप्रत्यात् । नापि प्रत्यवायपरिहारा-
दिः, स्वपादमूलं भजत इति वाक्याद्वगवतैव तत्सिद्धेरित्याकाङ्क्षायां
सूत्रशेषमधतारयन्ति । * तत्रेत्यादि * एवं सिद्धे कर्मकरणे ज्ञाते-
च्छतत्सन्देहवतोः फलं वदन्निश्चितेच्छस्य फलं तद्वष्टे: पृथगित्यनेन
पूर्वमाहेत्यर्थः । द्वितीयस्य विवृण्यन्ति । * द्वितीयस्येत्यादि * तथा-
च ताहशोरपि कर्मणः साफल्यस्य सत्त्वान्न पूर्वोक्तविचारवैयश्य-
मित्यर्थः । अत्र भगवत्स्वरूपविषयकपूर्णज्ञानवतामेव तदिच्छया व-
र्णाश्रेमधमकरणतद्करणयोर्विभजनात् पूर्णज्ञानप्राप्यत्ववोधकम्,
अकृशमिति विशेषणं प्रतिपादितं ज्ञेयम् । न कृशं यस्येति तदर्थादि-
ति । एवमेतत्सूत्रव्याख्याने प्रत्यवायश्रवणादिना गौणकालेऽप्यवश्य-
कर्त्तव्यतया पूर्वाधिकरणे साधितानां कर्मणां वैयश्यपरिजहीर्यया
फलस्य वक्तव्यत्वेन, पृथग्द्यप्रतिबन्धः फलमिति सूत्रभागसार्थस्य-
मायाति, न सम्पूर्णस्य सूत्रस्येत्यरुच्या व्याख्यानान्तरार्थे सूत्रमव-
तारयन्ति । * अथवेत्यादि * पूर्वसूत्राभ्यां भगवद्वर्द्धमाणां मोक्षफ-
लानां श्रवणादीनां कृतेः करणस्वावश्यकत्वमुक्तम् । यः पुनः सर्वा-
त्मभावव न तस्य तृक्तभगवद्वचनात् तं प्रति मोक्षसाधनानामवि-
धानस्य सत्याद्यधिकरण उपपादितत्वेन विधेयानां तेषामभावात्

झापूरणाय तदनुवदति । तन्निर्दारणेतादिना । तस्मिन् धर्मिष्वेव, न तु धर्मेष्वपि दृष्टिर्थस्य स तथा । दृष्टिपदेन ज्ञानमात्रमुच्यते । तेन अन्यविषयकदर्शनश्रवणादिज्ञानाभाव उक्तो भवति । एतादृशस्य प्रभुसङ्गममात्रमपेक्षितम् । तत्र भगवदुक्तस्वसङ्गमावधिकस्य भक्तस्य सङ्गमसमयनिर्दारो भवति । अतादृशस्य तस्य स नेति तन्निर्दारणानियमः । एतेन फलप्राप्तेः प्रागवस्थोक्ता भवति । फलस्वरूपाह । पृथक्फलमिति । अस्यानिर्वचनीयत्वादतुभवैकवेद्यत्वान्मोक्षान्तं यत्फलं शास्त्र उक्तं तस्माद्विन्मित्युक्तम् । अन्यत्र हि धर्माणां साधनत्वं, यत्र फलमेव साधनं तत्फलस्यानिर्वाच्यता युक्तैवेति हिशब्देनाह । ज्ञानमोक्षादिना तद्वावाऽप्रतिबन्धश्च फलमित्यर्थः । प्रामाण्डिकमेतत्सूत्रम् ॥ ४२ ॥

तद्वावस्वभावेन तेषां कर्त्तुमशक्यतया असम्भवाच्च कर्मज्ञानविहितभक्तीनां करणं सर्वात्मभाववतो न सम्भवति । तदभावे च न मोक्षोऽपीति तस्य किं फलमित्याकाङ्क्षायां तस्य यत्फलं तदनेन सूचेणानुवदतीत्यर्थः । द्याकुर्वन्ति । * तस्मिन्नित्यादि * । * एतेनेति * तन्निर्दारणानियमपदेन । * अन्यत्रेति * मांक्षपर्यन्ते फलान्तरे । तथाच भगवत्सङ्गमाभिलाषात्कृत्येन तदेकतानस्य भगवताऽनुकृतस्वसङ्गमावधिकस्य, यतो वाचो निवर्त्तन्त इति श्रुत्युक्तमगणितानन्दरूपं फलं, तत्प्राप्तिपूर्वदशायां तद्वावप्रतिबन्धाभावश्च फलमिति भक्तिविचारे मुख्यभक्तेरपि स्मृत्या प्रसङ्गत उक्तमित्यर्थः । अस्मिन् इदं केवलं सूत्रमेव, न त्वधिकरणमिति ज्ञापनायोक्तमेतत्सूत्रमिति ।

अत्रान्ये तु, उमित्येतदक्षरमुद्दीथमुपासीतेत्यादीनि कर्माङ्गन्युपासनानि तत्त्वकर्मसु ज्ञहृपर्णतादिवश्चित्यं क्रतुसम्बन्धीनि न वेति शाङ्कयां न नित्यानीति सिद्धान्तयन्ति । अङ्गेषु यथाश्रयभाव इत्यन्तमाधिकरणं चैतस्यैव प्रपञ्च इत्याहुः । तत्त्वैवास्य गतार्थत्वाद्वैयर्थ्यमस्य सूत्रस्य तन्मते दुर्बारमिति हेयम् ॥ ४२ ॥ १५ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

अथेदं विचार्यते । सर्वात्मभावो विहितकर्मज्ञानभक्तिसाध्यो
न वेति । तत्र पुराणे, तस्मात् त्वमुद्घवोत्सृज्येत्युपक्रम्य “मामेकमेव
शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् । याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतो-
भयमि”ति वाक्ये मुत्त्यात्मकाऽकुतोभयसाधनरूपशारणगमने प्रका-
रत्वेन सर्वात्मभावस्य कथनेन स्वप्रयत्नसाध्यत्वं गम्यते । अतः सा-
धनसाध्य इति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तं वक्तुन्तदुपदेशस्वरूपमाह ।
प्रदानवदिति । यद्यन्यं साधनोपदेशः स्यात्, स्यात्तदा साधनत्वेन
सर्वात्मभावेन शरणप्राप्तेः स्वकृतिसाध्यत्वं, न त्वं किन्तु, तदुक्तं
भगवदुक्तम् । प्रदानवद । प्रकृष्टं दानं वरदानमिति यावत् तद्वदेव-
सर्थः । वरेण हि स्वकृत्यसाध्यमपि सिद्धतीति । तथा शत्रुसंहा-
रभयादिनाऽपि शरणाभिर्भवति । तत्र न तस्याः पुरुषार्थत्वं, कि-
न्तु तन्निवृत्तेरेव । प्रकृतेऽपि सर्वात्मभावे स्वरूपप्राप्तिविलम्बासहि-
ष्णुत्वेनात्यार्था स्वरूपातिरिक्तास्फूर्त्या तद्वावस्वाभाव्येन गुण-
गानादिसाधनेषु कृतेष्वप्यप्राप्तौ स्वाशक्यत्वं ज्ञात्वा प्रभुमेव शरणं
गच्छयेतच्च न स्वकृतिसाध्यमिति सुष्ठूकृतं प्रदानवदिति ।

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ एवं राजसानां कर्मासक्तिवारणाया-
धिकरणद्वयं प्रणीय मुख्यभक्त्युत्कर्षज्ञापनेन तदभिलाषोपजननाय त-
त्कृतकर्मफलं च प्रदर्शितम् । अतः परं मुख्यभक्तिः केन भवतीत्यां-
काङ्गायामिदमधिकरणमारभत इत्याशयेनावतारयन्ति । * अथेत्या-
दि * व्याकुर्वन्ति । * यदित्यादि * । * स्यात्तदा साधनत्वेनेत्या-
दि * । सर्वात्मभावकरणकशरणप्राप्तिसाधनत्वेन रूपेण सर्वात्मभा-
वस्य स्वकृतिसाध्यत्वं स्यात् । * तन्निवृत्तेरिति * । शत्र्वादिभय-
निहृत्ते । नन्वेतद्वाक्योक्तस्यार्थस्य कथं प्रदानतुल्यत्वमित्याकाङ्गा-
यां तदुपपादयन्ति । * प्रकृतेऽपीत्यादि * । * एतद्वेति * । एता-

भक्तस्येपिसोऽर्थो हि वरो भवति । सर्वात्मभावस्थानुभैक्वेद्यत्वेन पूर्वमङ्गानेनेपितत्वासम्भवेऽपि स्वत एव कृपया दानमिति न वदि-त्युक्तम् । अथवा सर्वात्मभावेन, मां याहीति सम्बन्धः । यद्वा प्रदानवदित्यस्य पूर्ववदेव व्याकृतिः । तत्र साधनासाध्यत्वे प्रमा-णमाह । तदुक्तमिति । नायमात्पा प्रवचनेन लभ्यो, न मेधया, न बहुना श्रुतेन । यंपैष वृणुतेन तेन लभ्य इति श्रुत्या वरणातिरि-क्तसाधनाप्राप्यत्वमुच्यत इति तत्त्वैवेतर्थः ।

इशं शरणगमनम् । नन्वेवं स्वकृत्यसाध्यत्वेऽस्य भावस्य प्रदानत्वमेव सिद्ध्यति, न तु तत्त्वल्यत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * भक्तस्येत्यादि* । स्पष्टम् । नन्वेवमपि शरणगतेरेव स्वकृत्यसाध्यत्वं सिद्ध्यति, न तु सर्वात्मभावस्थेत्यतो वाक्यस्य योजनान्तरमाहुः ॥ * अथवेत्यादि * । शरणपदं मामित्यस्य विशेषणम् । तथाच सर्वात्मभावस्थैर्वं प्रदान-तुल्यत्वं निरावाधमित्यर्थः । यद्यपि गतेरर्थवत्त्वमित्यारभ्य सर्वोऽपि वरणश्रुतेरेव प्रपञ्चस्तथाप्यत्र पुराणवाक्यमात्रस्य विषयत्वेनोपन्या-सेनापततः पौराणत्वशङ्काऽस्य विचारस्य स्यादिति तन्निरासाय सूत्राशं प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति । * यद्वेत्यादि । * तत्त्वशैवेत्य-र्थ इति * । परमात्मनो लभ्यत्वं वरणजन्यसर्वात्मभावसाध्यमेवे-ति सर्वात्मभावो वरणेकलभ्यो, न त्वितरसाधनसाध्य इत्यर्थः । तथाच सर्वात्मभावसाधनकस्वप्राप्तिवोधकमेकादशस्कन्धीयं भग-वद्वाक्यं वरणलभ्यत्वबोधकश्रुत्यर्थनिर्णयकत्वादुपन्यस्तमतो न वि-चारस्याश्रौतत्वमित्यर्थः । एव अत्र सर्वात्मभावोक्तिसन्दर्भे, रामेण सार्वमित्यत्र, मय्यनुरक्तचित्ता इति भक्तविशेषणादिभ्योऽनुरागा-त्मा भगवद्वशेन तीव्रविद्योगाधिप्रभृतिजनको विगाढभावः परमा-सक्तिरूपो य उक्तः स सर्वात्मभावः शरणागतिकारणत्वेनोपदिष्ट इति सिद्ध्यति । तत्र परमासक्तिक्षानन्दजन्यैव । लोके आनन्दज-नक एवासक्तिदर्शनात् । एव यद् यज्ञनकं तत्तदगुणकं तत्तदा-त्मकं ज्ञेति व्याप्तेः पूर्वे सिद्धत्वात् सर्वोऽपि आरम्नो भावः इति सु-

भगवदुक्ता ५ कुतोभयपदस्य न मुक्तिरर्थः, किन्तु, यतो
वाच इसादिनानन्दस्य स्वरूपमुक्त्वा ५५ नन्दं ब्रह्मणो विद्राश्व वि-
भेति कुतश्चनेति श्रुत्युक्तं यत्पूर्वोक्तं रसात्मकपुरुषो च मध्जनान-
न्दानुभवोत्तरकालीनमकुतोभयं तदर्थः ॥ ४३ ॥

बोधिन्यां व्याख्यानाच्च श्रुतौ निरवध्यानन्दरूपत्वेन पुत्रादिभ्योऽपि
प्रेयस्त्वेन च सिद्धस्यात्मनो यो भावो धर्मः प्रियत्वाख्य आनन्दात्मा,
यन्मात्रां सर्वं उपजीवन्ति । सर्वस्तदंशभूतो भगवद्धर्म ऐश्वर्यादि-
वदतिरिक्त एव ज्ञेयः । तस्य दानं चानुभावनम् । युक्तश्चैतत् । अ-
न्यथा सर्वेषामेव तथा स्फुरेदिति । अतो विगाहभावेन सर्वत्र तथा-
नुभवरूपं यत्कार्यं तादृशः प्रियत्वानुभवः सर्वात्मभावप्रयोग आधि-
दैविकादिभावो ज्ञेयः । ननु पूर्वोक्तवाक्ये अकुतोभयसाधनत्वेन शर-
णागतेर्वा सर्वात्मभावपूर्वकस्वप्राप्तेवोपदेशः । अकुतोभयं चाक्षर-
प्राप्तिरूपा मुक्तिरेव । अभयं वै जनकप्राप्तोऽसीत्यादिश्रुत्या निश्ची-
यते । एवं सति सर्वात्मभावस्यापि मुक्तिसाधनत्वमेव पर्यवस्थति
वामदेवादिसार्वात्म्ये तथा दर्शनात् पुरुषो च मग्नोमरणीप साधनकोटि-
निवेशेन तदपेक्षया मुक्तेर्वोक्तपर्श्च सिद्ध्यतीर्ति पूर्वोक्तं सर्वं द्रविड-
मण्डकन्यायमनुसरतीत्याशङ्कायामकुतोभयपदार्थमाहुः * भगवदु-
क्तेत्यादि * तथाचास्याः श्रुतरानन्दमीमांसायां ब्रह्मानन्दस्य गणिता-
नन्दत्वकथनोत्तरमानन्दमयश्लोकेषूकत्वादानन्दमीमांसातः पूर्वानुवा-
के परस्परसरूपतायाः प्रतिपादितत्वादस्याः प्रतिपादितत्वादस्याः श्रुतेरुक्तविध एवार्थ
इति निश्चीयते । ततश्च तत्र योऽर्थो, न विभेति कुतश्चनेति वाक्येनोक्तः
सोऽन्नाऽकुतोभयपदेनोच्यत इति नात्र त्वदुक्तमुक्तिगन्धोऽपि । किञ्च्च
भगवद्वाक्येऽपि, ‘अर्थैतत्परमं शुहृं शृण्वतो यदुनन्दन । सुगोप्यमपि
वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यः सुहृत् सखेति’ ताहशेऽविकारिण परमगोप्य-
कथनं स्वत एव प्रतिज्ञाय, केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा
मृगाः । येऽन्ये मूढवियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसेति श्लोके
भावेन बहुनां स्वप्राप्तिमुक्त्वा, ततः को भाव इत्याकाङ्क्षायां, रामेष्ट

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

ननु प्रतिबन्धककालादृष्टादिसङ्घावेऽपि वरणकार्यं स्यादुत
तन्निवृत्ताविति संशये प्रतिबन्धकभावस्य सर्वत्र हेतुत्वाव तन्नि-

सार्वं मथुरां प्रणीत इत्यादिशुकेकचतुष्टयेन भावस्य भक्तिरूपं स्व-
रूपं क्षापयितुं विगाढभावात्मिकां तत्काष्ठां, तथा काष्ठया परब्रह्मरूप-
स्वप्राप्तिं स्वरूपक्षानाद्यभाववतां बहूनामुक्त्वा तदनन्तरं तस्मादि-
त्यादिवाक्यद्वयेन स्वप्राप्त्यकुतोभयासी अवदत् । तेनोक्तश्रुत्युक्तर-
सात्मकब्रह्मात् भवोक्त्वालीनैतवाऽकुतोभयस्य स्फुटतीति न पूर्वो-
क्तार्थं द्रविडमण्डकमित्यर्थः । अत्र सर्वात्मभावस्य वरणातिरिक्तसा-
धनासाध्यत्वनिरूपणेन इतरत्र वैराग्यवोधकस्य, त्यक्तपिपलमित्यस्य
विशेषणस्यार्थो बोधितो ज्ञेयः ॥

अन्ये तु । वाजसनेयकादौ व्रतमीमांसादावध्यात्माधिवैव-
तयोः श्रावितौ प्राणवायू पृथगुपगन्तव्यावपृथग्वेति सन्देहे तत्त्वा-
भेदादपृथगिति प्रासौ आध्यानार्थादुपदेशभेदादपृथगिति सिद्धान्त-
यन्ति । स च निरूपणप्रकारभेदेन नानाशब्दादिति सूत्रेण च सिद्ध-
तीति नेदं सूत्रमाकाङ्क्षतीति दिक् ॥ ४३ ॥ १६ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ पूर्वाधिकरणे सर्वात्म-
भावरूपाया मुख्यभक्तेवरेणैकलभ्यत्वं स्यापितम् । वरणश्रुतौ तु प-
रमात्मनो वरणैकभ्यत्वमुच्यते, न तु सर्वात्मभावस्येति कथमस्य
तत्प्रपञ्चत्वमिति शङ्खयां तस्य वरणैकलभ्यत्वं पुनर्दीकर्त्तुं तत्स्वरूपं
च भूत्या विवेकतुमधिकरणान्तरं प्रणयतीत्याशयेन तदवतारयन्ति *
नन्वित्यादि * । प्रतिबन्धकार्ये कालादृष्टस्वभावास्तेषां विद्यमानत्वे
वरणकार्यभूतः सर्वात्मभावो जीवस्य भवेन्नवेति संशये वरदानस्या-
पि तपादिभिः साधनैस्तोषे सत्येव प्रसिद्धेः पूर्वाधिकरणोक्तरीत्या
सर्वात्मभावस्य भगवता वरवहानेऽपि तत्कारणस्यावश्यवक्तव्यतया
प्रतिबन्धकभावस्य सर्वत्र कारणत्वदर्शनात् प्रतिबन्धकसत्तायां च
कार्यादर्शनात्तिवृत्तिरवश्यं मृग्येति प्रतिबन्धकानां निवृत्तावेष वर-
णात् सर्वात्मभावो भवतीति तस्य वरणैकलभ्यत्वं न साधीय इति

दृतावेव तथेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । लिङ्गेसादिना । सामोप-
निषत्सु नवमे प्रपाठके सनत्कुमारनारदसंवादे प्रथमत एव मुख्या-
ब्रह्मविद्योपदेशार्हा न भवतीति ज्ञात्वा सनत्कुमारो नारदाधिका-
रं च ज्ञातुं यदेत्थ तेन मोपसीदेत्युक्तो नारदः स्वयं विदितमृग्वे-
दादिसर्पदेवजनविद्यान्तमुक्त्वा, सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मीति

पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाहेत्यर्थः । सूतं व्याकर्त्तुं लिङ्गभूयस्त्वयोधिकं
भ्रुतिं प्रदर्शयन्तस्तदर्थं प्रकटयन्ति । * सामोपनिषत्स्त्वत्यादि * ।
प्रसिद्धस्थलनिर्देशां विप्रतिपात्तनिरासाय । स च संवादो, अधीहि
भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारद इत्यारभ्यान्तं ज्ञेयः । त-
त्र अधीहीत्यन्तर्भावितण्यर्थः । अध्यापय । बुधयुधनशजनेष्टमुद्गुरुस्स-
भ्यो णोरति ष्यन्तादिङ्: परस्मैपदम् । णिजयेऽव्यत्र पदव्यत्ययः ।
अत्र सर्वात्मभावस्य वरणैकलभ्यत्वमुपपादयन्तस्तं होर्वेति सन-
त्कुमारवाक्यस्य तात्पर्यमाहुः । * प्रथमत इत्यादि * । उपसीदेति
श्रौतस्य पदस्य तं होर्वाचेति श्रौतेनैव पदेनान्वयः । यदेत्थ तेन मो-
पसीद ततस्त ऊदर्ध्वं वक्ष्यामीति होर्वाच । यत्वं जानासि तत्कथ-
नेन मदुपसन्नो भव, स्वाधीतं वद, ततोऽतिरिक्तं तु भयं कथयि-
ष्यामीत्युक्तवान् । तदा इत्युक्तः सनत्कुमारेण नारदः स्वविदितम्
श्रुग्वेदादिसर्पदेवजनविद्यान्तम आह । अत्र श्रुग्वेदादिपुराणान्तं
प्रसिद्धम् । अत्र तु वेदानां वेदो व्याकरणम् । पित्र्यं आद्वकल्पः ।
राशिर्गणितम् । दैवम् उत्पातश्चान्तम् । निधिर्महाकालादिनिधिशा-
स्त्रम् । वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रम् । एकायनं नीतिशास्त्रम् । देवविद्या
निरुक्तम् । ब्रह्मविद्या शिक्षाकल्पछन्दश्चित्यतः । भूतविद्या भूततन्त्रम् ।
क्षत्रविद्या धनुर्वेदः । नक्षत्रविद्या ज्योतिषम् । सर्पविद्या गारुडम् । देव-
जनविद्या गन्धर्वोक्तयुक्तिनृत्यगीतवादशिल्पादिविज्ञानानि ज्ञातव्या-
नि । एतद्वग्वोऽध्येमि । एतत्पूर्वोक्तं हे भगवन् अध्येमि स्मरामीत्यु-
क्ता, सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि, शब्दार्थमात्रवित्त्वादापाततः प-
रांक्षज्ञानवानेवास्मीति स्वाधिकारमुक्ताऽनात्मविदित्यादि, तारयत्ति-
त्यन्तमाह । तथाचाप्तवाक्यप्रामाण्याच्छांकेन स्वस्यानात्मवित्त्वमनु-
मायात्मज्ञापनेन शोकतारणायोपसन्नोऽस्मीत्याशयवता नारदेनोक्तः

सनत्कुमारस्तदधिकारमवगत्य मुख्यब्रह्मविद्वोपदेशयोग्यत्वसम्पादनाय, यद्वै किञ्चाध्यगीष्ठा नामैवैतदित्यादिना नारदोक्तानां सर्वेषां नामत्वबोधनपूर्वकं नाम्नो ब्रह्मत्वेनोपासनमुपाददश्य यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवतीति तत्फलं शोकतरणायोक्तवान् । तदा नारदः केवलं नामोपासनं उक्तफलाभावं तस्य ब्रह्मत्वेनोपासने तूक्तं फलं, तदपि नामगतिपरिच्छन्मिति विमृश्य तेन शोकातरणं च निश्चित्य ततोऽधिकं जिज्ञासमानोऽस्ति भगवां नाम्नो भूय इति प्रच्छ । तत्र नाम्नो वा व भूयोऽस्तीत्युत्तरिते, तन्मे भगवान् ब्रवीत्वित्येवं नारदेन पूर्वस्मात् पूर्वस्माद्यो भूयो वदेति पृष्ठः सनत्कुमारो वाग्वा नाम्नो भूयसीत्यादिना नामरूपविज्ञापकत्वं वाङ्माहात्म्यमुक्त्वा वाचो ब्रह्मत्वेनोपासनं तत्फलं च पूर्ववदुवाच । तत्र भूयः पद्मन बाहुल्यार्थकं, नापि पुनरर्थकं, किन्त्वाधिक्यार्थकम् । आधिक्यमुक्तप्रस्तदर्थकमिति तत्त्वमाहात्म्यकथनादवर्णीयते । एवं नामवाङ्मनः-सङ्कल्पर्वाच्चत्तद्यानविज्ञानवलाऽन्नापस्तेजआकाशस्मराशा उक्ताः । तत्र नामवाचौ प्रसिद्धौ । मनो मनस्यनव्यापारश्च विवक्षाद्यात्मकः । सङ्कल्पोऽपि कर्त्तव्याकर्त्तव्ययोर्विषयसमर्थनरूपस्ताद्वशान्तःकरणस्येव वृत्तिविशेषः । चित्तं चेतायितृत्वं प्राप्तकालानुसन्धानवच्चम्, अतीतानागतविषयप्रयोजननिरूपणसामर्थ्यश्च । ध्यानं शास्त्रोक्तदेवतालम्बनो विजातीयानन्तरितः प्रत्ययसम्भान एकाग्रतापरपर्यायः । चिरकालस्थायिज्ञानवादे तु तादृश एक एव प्रत्ययो वोध्यः । विज्ञानं शास्त्रार्थविषयकं विशिष्टज्ञानम् । बलम् । अन्नभक्षणजनितं मनसो विशेषविभावनसामर्थ्यम् । अन्नमापस्तेज आकाशश्च प्रसिद्धाः । स्मरः स्मरणम् । अप्रयत्नश्चित्तव्यापारः । आशा अप्राप्तवस्त्वाकाङ्क्षा । तृष्णाकामाद्यपरपर्याया । एवमेतेषां स्वरूपमुपनिषदव्याख्यानादवगन्तव्यम् । एतेषामप्त्र ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तम् । प्राणस्य त्वाशातो भूयस्त्वं माहात्म्यं चोक्तवा, स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानश्चात्वादीत्यनेन तद्दर्शनादिमतोऽतिवादित्वं यद्यप्युक्तं, तथापि तत्र विद्याया अपुर्यवसानादग्रे जन्मप्रायपाठे, आत्मतः प्राण इति श्रावणाच्च श्रोत्रपरत्वेन नाभिप्रेतः, किन्त्वासन्यत्वेन । स चोक्तमाहात्म्यवत्वादपहतपाप्मत्वाच्चान्येभ्य उक्तेभ्य उत्कृष्ट इति तेभ्योऽस्योत्कृष्टवादित्वमेवांतिवादित्वं,

न तु परमकाष्ठापश्चोत्कृष्टवादित्वरूपं तदिति सोऽपि ब्रह्मत्वेनोपास्य-
तयैवाभिप्रेतः । तदेतदभिसन्धाय भाष्ये प्राणांपि तथोपास्यमध्ये
गणितः । प्राणान् ब्रह्मत्वेनोपासनाविषयत्वेनोक्तेति । श्रुतौ तथाऽनु-
क्तिस्तु नारदस्य मुख्यविद्याग्रहणयोग्यता जाता न वेति परीक्षार्थम् ।
अत एवाग्रे, तं चेद् ब्रूयुरतिवाद्यसीति अतिवाद्यसीति अतिवाद्य-
स्मीति ब्रूयान्नापन्हुर्वातेत्युक्ता, एष तु वा अतिवदति, यः सत्येनाति-
वदतीति प्राणोपासकस्यातिवादित्वं सत्यवादित्वेनोक्तम् । यद्येवं
शिष्टप्रयोगऽस्याधिकजिज्ञासेऽप्तस्यते तदा योग्यो, नो चेदयोग्य इ-
त्येतदर्थमेवमुक्ता ततो नारदेन प्राणस्य तत्त्वं न प्राणः किं त्वन्यदि-
ति बुद्ध्वा सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति स्वाभिप्राय उक्तस्तत्राति-
वदानीत्युन्तर्भावितसनर्थः । सत्येनातिविवक्षामीत्याशयात् ।

तदा सनत्कुमारः, सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्यादिना तस्य
सत्यादिजिज्ञासामुत्पाद्य विजिज्ञासितव्यत्वेन सत्यविज्ञानमतिनि-
ष्टाकृतिसुखानि पूर्वपूर्वकारणत्वेनोक्तरोक्तराण्युक्तवान् । तत्र सत्यम् ।
अर्थमनतिकम्य स्थितं वस्तुस्वरूपम् । विज्ञानं तद्विषयकं विशिष्टज्ञा-
नम् । मतिस्तर्केण तदर्थस्वरूपविचारः । श्रद्धा आस्तिक्यवुद्धिः ।
निष्ठा तद्विषयक आदरस्तपरत्वरूपः । कृतिस्तद्विषयसाधनाकूल इ-
न्द्रियव्यापारः । सुखम् अनुकूलवुद्धिवेद्य आन्तरो धर्म इत्येवं लौ-
किकसमानाकारं तत्स्वरूपं ज्ञातव्यमिति सत्यादिषु कृत्यन्तेषु विशे-
षाकथनादायातीति तथांक्ता ततः सुखे विशेषं वक्तुं सुखस्वरूप-
जिज्ञासायामाह । यो वै भूमा तत्र सुखं नाल्पे सुखर्मास्त भूमैव
सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति मूर्म्नो विचार्यत्वमुक्तम् ।
तेन प्राणस्य सत्यवदनादीनां च स एव कारणम् । तत्त्वं चातस्तमे-
व कृत्यादिप्रणाडया ज्ञात्वा सत्यवदनेऽर्तिवादित्वं नान्यथेत्यवगत्य
किंस्वरूपो विचार्य इत्याकाङ्क्षायां पप्रच्छ, भूमानं भगवो विजिज्ञास इति
एवं नारदस्य भूमस्वरूपजिज्ञासायामाह, यत्र नान्यत् पश्यति नान्य-
च्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति । इह यच्छब्दगतसप्तम्या अधि-
करणार्थत्वे ब्रह्मणो व्यापकत्वेन सर्वेषां तदुपर्शिष्ठतया तदव्याप्त-
तया च सर्वेषां सर्वदान्यज्ञानाभावापत्तेः सप्तम्याः सत्यर्थत्वेऽपि ब्र-
ह्मणः सर्वत्र सत्त्वेन सर्वस्य तथात्वापत्तेश्चात्र कश्चिद्विशेषो वाच्यः ।
तथाच यस्मिन् द्वेषे श्रुते विज्ञाते सति दप्तुः श्रोतुर्विज्ञातुरन्यविषय-

कदर्शनश्रवणविज्ञानाभावो भवति स भूमेति लक्षणकथनेन नि-
त्यनिरवधिसुखरूपं तत्स्वरूपं स्वंतररस्मिन् सुखत्वसुखसाधनत्वज्ञा-
नाभावजननं तत्कार्यं चेति सिद्ध्यति । तेनैव स्वरूपकार्यलक्षणयुक्तं
विचार्यमिति फलति ।

तत्र भूमिन् हष्टे श्रुते विज्ञातेऽन्यदर्शनादिकं कुतो न भवति ।
किंविशेषदर्शने रजतादिकमिवान्यत्र पश्यत्युत कारणे कार्यमिव भू-
म्यन्यल्लीयतेऽथवा सूर्यतेजोनक्षत्रादिकमिव भूमा अन्यतिरस्करो-
तीति शङ्कान्यामाह । अथ यत्रान्यत्र पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजा-
नाति तदवलं यो वै भूमा तदमृतम् । अथ यदलं तन्मत्त्यमित्यन्तेन
अनित्यत्वे सति सार्वाधिसुखरूपत्वे सत्यन्यत्र सुखत्वसुखसाधनत्व-
ज्ञानजनकत्वमल्पसुखत्वमिति सिद्ध्यति । तथाच न पूर्वविकल्पितं
किञ्चिद्भवत्यपि तु भूमिन् हष्टे श्रुते विज्ञाते तदानन्दैकतानतयाऽन्यद-
र्शनं न सुखत्वेन सुखसाधनत्वेन च पश्यति, न शृणोति न विजाना-
तीत्यर्थः सम्पद्यते । तत्र ननु यदि भूम्नोदर्शनश्रवणविज्ञानेऽन्य-
तमेनैव भावस्तदेकतानतारूपस्तर्हि शृणवतो मम कुतो नास्ति । अथ
समुद्रितैस्तैस्तदा यत्र भूमा स्वरूपं स्वकार्यं च प्रकाशयस्तिष्ठति तस्यैव
भावो नान्यस्येत्याशयस्तदा स आधारो वक्तव्य, इत्याशयेन पृच्छति स
भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति, उक्तरात्या कमर्भिव्यात्य स्थित इत्यर्थः ।
तत्रोत्तरमाह । स्वर्माहम्नीति । स्वविभूतौ । अत्रापि को महिमेत्या-
शङ्का भावव्यतीत तद्वारणाय स्वयमेवाह । यदि वा न महिम्नीति
गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यै क्षेत्राण्यायतना-
नीति । तथाचेतेषु तत्प्रतिष्ठाया अदर्शनात्कथमेतादिति शङ्कां मा-
कृथाः । तत्र हेतुमाह । नाहमेवं ब्रवीमीति । एतादर्शे महिम्निन प्रति-
ष्ठित इत्यहं न ब्रवीमि । तहिं कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यत आह । ब्रवीमीति
ह होवाच अन्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति । अत्र इति ह होवाचेति
श्रुतिवाक्यम् । शंखं सनक्तुमारस्य । तथाच गोअश्वादिभ्योऽन्यो
महिमा तस्मिन् प्रतिष्ठित इति तथाच लौकिकमहिमभिन्नः स्वे आ-
स्मीये वृत्तं भक्तं योऽथवा स्वाभिन्नो यो महिमा तस्मिन्नुकरीत्या
स्थित इत्यर्थः । अतस्तेनापि प्रकारेण विचार्य इत्यर्थतः सिद्ध्यति ।

तर्हि स कीहग् येन तत्रैव प्रतिष्ठित इत्याकाङ्क्यायां तं वि-
ष्णोति । स एवाधस्तात् स उपरिष्टात् स पश्चात् स पुरस्तात् स

स्वाधिकारमुक्त्वा ह नात्मविच्छ्रूतश्च वेष्टये भगवद् शेभ्यस्तरति
शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचिमि तं मां भगवाञ्छोकस्य
पारं तारयत्विति नारदेनोक्तः सनत्कुमारः पूर्वस्मात्पूर्वस्माद् भूयो
वदेति पृष्ठो भूयः पदमधिकार्थकं नामवाङ्मनः सङ्कल्पचित्तध्यान-
विज्ञानवलान्नापत्तेजआकाशस्मराऽशाप्राणान् ब्रह्मत्वेनोपासना-
विषयत्वेनोक्त्वा प्राणोपासकस्यातिवादित्वं सखवादित्वेनोक्त्वा
विजिज्ञासितव्यत्वेन सखविज्ञानमातिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखानि पूर्वपूर्व-
कारणत्वेनोक्त्तरोत्तराण्युक्त्वा सुखस्वरूपजिज्ञासायामाह, यो वै
भूमा तत्सुखमिति । भूम्नः स्वरूपजिज्ञासायामाह । यत्र नान्यत्

दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वमित्यारभ्याग्रेऽहं कारादेशं ततः
आत्मादेशं च पूर्ववद् आत्मवेदं सर्वमितीत्यन्तम् । तथाच यस्य पूर्वे
स एवाधस्तादित्याद्युक्तरीत्या सर्वदिक्षु भूमभानं सर्वं परिदृश्यमानं
भूमोति च भानम् । अथ तदनन्तरम्, अत एतस्माङ्गानां द्वेतोरहङ्कारा-
देश एव पूर्ववद्भूमा भिन्नस्वभानम् । अथ तदनन्तरम् । अतस्माह-
शभानां द्वेतोरात्मादेश एव पूर्ववद्भूमा भिन्नात्मभानमिति । एवं
प्रकारकभानवान् यः स पुरुषस्तत्र योमहिमा तस्मिन् भूमा प्रतिष्ठित
इत्यर्थः सिद्ध्यति । तस्य तत्र प्रतिष्ठितत्वे गमकमाह । स वा एवं एवं
पश्यन्नेवं मन्वान् एवं विजानन्नात्मरातिरात्मकीड आत्मानन्दः स
स्वराङ् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति । तथाचोक्त-
प्रकारकदर्शनमननविज्ञानवानुक्तप्रकारकरत्यादिमान् भवतीत्येते ध-
र्मास्तत्र भूमप्रतिष्ठागमका इत्यंतैलक्षणैर्भूममहिमाधारः पुमान् ज्ञात-
व्य इत्यर्थः । एतच्च महिमस्वरूपमग्रे अनुबन्धादिसूत्रभाष्ये स्फुटी-
भविष्यति । एवं तत्स्वरूपं निष्कृष्ट्य तादृशस्य शोकतीर्णत्वं पूर्वपृ-
ष्ठोत्तरत्वेनाह । स स्वराडित्यादिना । सः भूमात्मरत्यादिमान् स्व-
स्मिन्नेव राजते स्वस्मिन् भूमानं रञ्जयति वा तस्य नामाद्याशमप्रा-
णपर्यन्तलोकेषु कामचारः स्वातन्त्र्यं भवतीति सर्वप्राप्त्या शोकपा-
रतीर्णो भवतीत्यर्थः । एवमेतं परिचाययित्वा तेनैव शोकतरणाद् इत-
रोपायवतो निन्दृति । अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षम्यत्वे-

पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति । एतेन सर्वा-
त्मभावस्वरूपमेवोक्तं भवति । तत्र विरहभावेऽतिविगाढभावेन स-
र्वत्र तदेव स्फुरतीति, स एवाधस्तादिसादिनोक्त्वा कदाचित् स्व-
स्मिन्नेव भगवत्त्वस्फूर्तिरपि भवतीस्यथाहङ्कारादेश इसादिना ता-
मुक्त्वैतेषां व्यभिचारिभावत्वेनानियतत्वं ज्ञापयितुं पुनः सर्वत्र भ-

का भवन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवतीति । रञ्जयतीति
राजा । अन्यो रञ्जयिता येषां तेऽन्यराजानः । तथाच ये इतोऽन्यथा
विदुरन्यासक्तास्ते तथंति सन्दर्भार्थः । एतस्य तात्पर्यं स्फुटीकर्त्तुं
गृह्णन्ति । * एतेनेत्यादि * । एतेन भूम्नः कार्यलक्षणवाक्येन यदु-
द्धवं प्रति सर्वात्मभावस्वरूपं स्वस्मिन् विगाढभावात्मकं भगवतो-
कं तदेवोक्तमित्यर्थः । कथमित्याकाङ्क्षायामेतद्ग्रिमोक्तकार्यान्यथा-
नुपत्त्यादर्थादुकं भवतीति वक्तुमेतद्विभजन्ते । * तत्रेत्यादि * ।
अयमर्थः । अत्र व्याख्यातरीत्या यो भूममहिमाधाररूपः पुमान् परि-
चायितस्तस्य या स्फूर्तिः सा नाखण्डवद्विज्ञानरूपा, तत् केन कं पश्ये-
दित्यादिवत्तदाकाराभावात् । किन्तु सखण्डतद्रूपा । षणां दिशां
परिवद्यमानस्य सर्वस्य चानुवादपूर्वकं तत्स्फूर्तिकथनात् । सापि
न वामदेवादिस्फूर्तिवन्मनुरभवमहं सूर्यश्चेत्यादिसर्वत्राहंग्रहरूपा ।
अहंकारादेशोक्तं पुनरात्मादेशकथनेन तस्या व्यभिचारबोधनात् ।
अतः सा द्विविधाया अपि ज्ञानिस्फूर्तेविलक्षणेति तद्वानपि तेऽयो
विलक्षणः । स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिवदस्य कामानाम-
नुकृत्वादहराद्युपासकेऽयोऽपि विलक्षणः । मर्त्यसुखानभीष्मसुत्वालो-
कतोऽपि विलक्षणः । किन्तु सत्यवद्नादिकारणभूतकृत्यादिजनक-
सुखलाभवत्त्वस्य भूमप्रतिष्ठाप्रश्नेत्तराभ्यां तन्महिमाधारात्वेनोक्त-
त्वात् । पूर्वं भूमलाभवानुकृतेन दृष्टश्रुतविज्ञातभगवत्कः परमभ-
क्तस्तत्र ततोऽन्यदर्शनादिराहित्यस्योक्त्वाद्विरहभावे प्रपञ्चविस्मार-
कपरमासर्किरूपो योऽतिविगाढभावस्तेन सर्वत्र तदेव आसक्तिवि-
षयं भगवत्स्वरूपमेव सर्वत्र स्फुरतीति स एवाधस्तादित्यादिनो-
क्ता, एतेषां विरहभावकृततत्त्वस्फूर्तिरूपाणां ज्ञानानां व्यभिचा-
रिभावत्वेनानियतत्वं ज्ञापयितुं पुनरहङ्कारादेशात् पूर्वं निरूपित-

गवत्स्फूर्तिमाहाथात् आत्मादेश इत्यादिना । ततः संयोगभावे सति
पूर्वभावेन सर्वोपमर्दिना स्वप्राणादिसर्वतिरोधानेनाऽग्रिमलीलाऽनु-
पयोगित्वं न शङ्कनीयम् । यतो भगवत् एव सर्वसम्पत्तिरियाशयेन
तस्य ह वा एतस्येवं पश्यत इत्युपकर्म्मात्मन एवेदः सर्वमित्युक्त-
वान् । ततः श्लोकैस्तद्वावस्वरूपमुक्तैतस्यमूलकारणमाह, आहार-

स्याबृत्या सर्वत्र भगवत्स्फूर्तिमाहाथात् आत्मादेश इत्यादिना ।

विधात्रयसमासौ च, स वा एष एवं पश्यन्नित्यादिकथ-
यति । तत्र, स इत्यनेन पूर्वोक्तं परामृश्य, एष इत्यनेन सहिमानं नि-
गमयति । तत्रायमर्थः । पूर्वं विधात्रयस्योक्तत्वात्तासां प्रत्येकमहिम-
रूपत्वे, स वा एष इत्यत्र बहुवचनापत्तिः । समुदितस्य तथात्वे पू-
र्वविधापरामृष्टस्य भूमनोर्जपि महिमत्वापत्तिरतस्तदुभयमत्र नाभिप्रेत-
म् । किन्त्वेवं पश्यन्नित्यादिनोक्तासु दर्शनादिकियासु पूर्वोक्तविधा-
त्रयं कर्मत्वेनैवाभिप्रेत्यैवं पदेन परामृशति ततश्चाग्रे फलं वदति ।
तेन कर्मफलार्थत्वादिति न्यायात्ताद्वाक्षरजनकं यद्विधात्रयकर्मकं
ज्ञानं तदत्र महिमत्वेन फलति । तथाचात्राग्रे आत्मरत्यादिपदै रति-
कीडामिथुनानन्दानां रसरूपं भगवन्तं भजत एव धर्माणामुक्तत्वाद्
दृष्टश्रुतविज्ञातभगवत्को, रसस्य संयोगविप्रयोगाभ्यां द्विधानुभवविभ-
वयत्वाद्विरहभावेऽतिविगाढभावेनोक्तरीत्या सर्वत्र तत्स्फूर्तिमान्
भक्तो भूममहिमाधारत्वेन सिद्ध इति तस्य या स्फूर्तिसोक्तरीतिकस-
र्वात्मभावव्यभिचारिभावरूपैव, नान्यविधेति तेन भगवति विगाढ-
भावरूपं तत्स्वरूपमेवात्रोक्तं भवतीत्यर्थः ।

एतदेव फलतोऽपि निगमयितुं, तस्य ह वा एतस्येत्याद्वेर्ण-
न्थस्य तात्पर्यमाहुः । * तत इत्यादि * तथाच विरहभावानन्तरं
संयोगभावे असति पूर्वभावेन विरहात्मकेन तथेति वृथैवेदं सर्वमि-
ति शङ्कानिरासाय तस्य वा एतस्येत्यादिना भगवत् एव सकाशात्
सर्वस्थितिमुक्तवानतो विरहेण सर्वोपमर्दभावालीलोपयोगसिद्धिरिति
साप्रपि ताद्वाभक्ततद्वावयोर्गमिकेत्यर्थः । एतदेव संग्रहग्रन्थतात्प-
र्यकथनेन हठीकुर्वन्ति । ततः श्लोकैरित्यादि । श्लोकास्तु—न पश्यो
मृत्युं पश्यन्ति न रोगं नोत्तुःखताम् । सर्वैः हि पश्यति सर्व-

शुद्धाविद्यादिना । प्राणपोषको शाहारस्तस्य सदोषत्वेतु न किञ्चित्

माप्नोति सर्वश इति । स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा । स-
सधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः । शतं च दश चैकश्च सह-
स्राणि च विश्वातिः । आहाराशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा
स्मृतिः । स्मृतिप्रतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां प्रविमोक्ष इति । अर्थस्तु-प-
श्यः उक्तविधया भूमदर्शनवान् मृत्युरोगौ न, दुःखभावं च न पश्य-
ति । उतेति पादपूरणे । अथवा पक्षान्तरे । दुःखसत्त्वमेव न पश्य-
ति, का वाच्चा मृत्युरोगयोः । तत्र हेतुमाह । हि यतो हेतोः सर्वं भू-
मात्मकं पश्यो भूमद्रष्टा पश्यति । तेन दुःखादिकं न पश्यतीति तस्य
फलमाह । सर्वशः सर्वेण सर्वमाप्नोतीति न तस्य पुनः शोकः । शोक्तौ
प्रकारमाह । स एकघेत्यादि । अनेन आत्मत आविर्भावतिरोभावा-
विति यत्पूर्वमुक्तं तस्य प्रकार आविर्भावप्रकारांकिद्वारा विवृतः । स-
भूमैव उक्तप्रकारैः प्रकटो भवन् पश्यस्य सर्वं प्रापयतीति । अथवा
पश्य एव भगवतः सकाशात्तदनुभवार्थं तथा तथा प्रकटीभवतीति
बोध्यः । मध्ये, द्विधा चतुर्द्वा पोदा अष्टधा दशघेत्यादिप्रकारत्यागस्तु
तिरोभावप्रकारबोधनार्थः । विशेषतस्तु तादशाधिकाराभावान्न वि-
वेचितुं शक्य इति नोच्यते । तेन विरहसामयिकदर्शैव बोध्यत इति
हृदयम् । एवमग्रेऽपि भगवत्कृपया बोद्ध्यम् । एतस्य सर्वस्य मूलकार-
णमाहारशुद्धिः । सा च, ‘त्वयोपभुक्तस्त्रगगन्धवासोऽलङ्घारचर्चि-
ताः । उच्छिष्ठमोजिनो दासास्तव मायां जयेमही’तिप्रकारेण भगव-
द्वक्तप्रसादेन भवन्ति सत्त्वं शोधयति । तच्छुद्धौ सत्यां ध्रुवा पूर्वा-
वस्थास्मृतिः । तस्याः प्रतिलम्भे अविद्याकामकृतानां सर्वासां ग्रन्थी-
नां प्रकृष्टो ज्ञानितोऽप्यधिको विमोक्ष इति ज्ञेयः । अतः परं श्वनिरे-
तस्य ज्ञानस्य यस्मैकस्मैचिददेयत्वायाह । तस्मै मृदितकषायाय त-
मसस्पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार इति । तथा सोऽपि दर्शयति,
न तु दातुं शक्नोति एतस्य भगवत्परमकृपाप्राप्यत्वात् । तर्हि कथन-
मपि कुत इत्याकाङ्क्षायां सनत्कुमारस्य कृपालुत्वमाह । तं स्कन्द-
इत्याचक्षत इति । योऽसौ वरदानेन शिवस्य पुत्रोऽपि जातस्तेन त-
येत्यर्थः । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था । तदेतत् सर्वे हृदिकृत्य आहुः ।

सिद्धयति । एवं सति भगवदतिरिक्तस्य स्वतो निर्दोषत्वाभा-
वाद्वगवानेव चेत्प्राणपोषको भवेत्तदा सर्वं सम्पद्यते । स च स-
र्वात्मभावे सत्येव भवति । स च तथा तद्वरणं विना न भवति ।
तच्चोक्तकार्यानुमेयमिति वरणलिङ्गं सर्वात्मभावस्तस्यैव भूयस्त्वाद्
सर्वतोऽधिकत्वात्तद्रणमेव सर्वतः कालादेविलीय इत्यर्थः । य-
लिङ्गमेव सर्वतोऽधिकं तस्य तथात्वे किं वाच्यमिति कैमुतिक-
न्यायोऽपि सूचितः । ज्ञानमार्गीयज्ञानेन प्रतिबन्धशङ्कायामाह ।
तदपीति । उक्तमिति शेषः । अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मन इति सूत्रे-
ण । तच्चोपपादितमस्मामिः ॥ ४४ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥ ४५ ॥

* एवं सर्वात्मादि * एवं श्रुतितात्पर्यमुक्त्वा सूत्रं व्याकर्तुमाहुः ।
* स चेत्यादि * स भगवाँश्च प्राणपोषकः सर्वात्मभावे सत्येव भ-
वति । स सर्वात्मभावश्च तथा अत्यनुग्रहेण तस्य जीवस्य वरणं
विना न भवति । तद् वरणं च भगवत्कृतप्राणपोषणानुमितसर्वात्म-
भावरूपकार्यानुमेयमिति वरणलिङ्गं सर्वात्मभावः सर्वतोऽधिक इति
तस्य वरणमेव कालादिभ्यो वलिषुम् । अतः कालादिरूपप्रतिबन्ध-
कसङ्गावेऽपि तत्कार्यं भवत्येवेत्यर्थः । एवमत्र प्रदानवत्सूत्रोक्तसर्वा-
त्मभावस्वरूपं सफलं श्रुत्या विवेचितं बोध्यम् । हिशब्दसूचितमर्थ-
माहुः । * यलिङ्गत्यादि * । * सूचित इति * निश्चयार्थकहिशब्द-
प्रयोगेण सूचितः । सूत्रशेषमवतारयन्ति । * ज्ञानमार्गीयेत्यादि *
आत्मादेशे आत्मैवेदं सर्वमिति सर्वस्यात्मत्वेन भानं श्रावितम् । त-
था सति स्वात्मन्यपि तदभेदो भास्यत्येव । भाते च तस्मिन् विरह-
भावप्रतिबन्धादुक्तरूपः सर्वात्मभावो ज्ञानमार्गीयज्ञानप्रतिबद्धो नो-
देष्यतीति शङ्कायामाहेत्यर्थः । समाधिं व्याकुर्वन्ति* अन्तरेत्यादि*
पूर्वं भजनानन्दरूपफलदित्सायां सत्यां हि भगवता विरहभावः स-
म्पाद्यत इति तत्प्रतिबन्धकं न क्रियत इति तस्मिन्निश्चिकरण एवोप-
पादितमिति सा शङ्का तदनुसन्धानेनैव निवार्येत्यर्थः ॥ ४४ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥ पूर्वोक्तमर्थ

तत्राह । नात्र वरणलिङ्गभूयस्त्वं निरूप्यते, किन्त्वात्मज्ञान-
प्रकारविशेष एव । तथाहि । पूर्वप्रपाठक आत्मना सहाभेदः सर्वस्य
निरूपितः इवेतकेतुपाख्यानेन । अमित्रे च, सोऽहं भगवो मन्त्र-
विदेवास्मि नाऽत्मविदितादिना नारदस्यात्मजिज्ञासैवोक्ता । एवं
सत्युत्तरमपि तद्विषयकमेव भवितुमर्हत्यत आत्मप्रकरणत्वादुभयोः
प्रपाठकयोः पूर्वस्मिन् यदभेद उक्तस्तस्यैव स्वरूपमात्मन एवेदऽ
सर्वमिलन्तेनोक्तमिति पूर्वोक्तप्रकारादन्येन प्रकारेणात्माभेद एव
सर्वस्योक्तः । तदेवाह पूर्वस्य पूर्वप्रपाठकोक्तात्माभेदज्ञानस्य विकल्पः
प्रकारभेद एवाऽग्रेऽपि निरूप्यते । तत्रोपपत्तिमाह । प्रकरणादि-
ति । एतत्तूपपादितम् । अत्र सिद्धान्तिसम्मतं दृष्टान्तमाह । तद्-
हृदयसंवादार्थम् । क्रियामानसवादिति । यथा पूजनप्रकरणे बाह्य
तत्क्रियारूपमुच्यते, आन्तरं तु मनोव्यापाररूपमुच्यते । न द्येताव-
ताऽन्यतरस्य तद्विभ्रत्वं वक्तुं शक्यम् । प्रकरणभेदात्त्वेहापी-
सर्थः ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

नामरूपात्मकं हि जगत्, तत् पूर्वं सर्वशब्देनानूद्य तस्मिन्

द्विकर्त्तुं सूत्रद्वयेनाशङ्कते इत्याशयेनावतारयन्ति । *तत्राहेत्यादि*
* उक्त इत्यन्तम् * । * तत्राहेति * उक्तेऽर्थे पूर्वपक्षी चोदयति ।
* निरूपित इति * ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति महावाक्ये निरूपितः ।
* उक्तरमिति * सनत्कुमारोक्तं प्रत्युत्तरम् । व्याकुर्वन्ति । * तदे-
वांहेत्यादि * अग्रेऽपीति । नवमेऽस्मिन् प्रपाठके । * उपपादितमि-
ति * अवतारणग्रन्थं उपपादितम् । * बाह्यं तदिति * बाह्यं पूजन-
म् । * तद्विभ्रत्वमिति * पूजनभिन्नत्वम् ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ व्याकुर्वन्ति । * नामेत्यादि * नामरूपात्मकं
हि जगत्, तत्, पूर्वं पूर्वस्मिन् प्रपाठके, ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति

ब्रह्माभेदो निरूपितोऽग्रे तु ऋगादिविद्या अनूद्य नामात्मकब्रह्मत्वं
तत्रातिदिश्यते । नामैवैतन्नामोपास्वेति । इतोऽपि हेतोऽर्णनप्रकार-
भेद एवाग्रे निरूप्यत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्द्वारणात् ॥ ४७ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति । यदुक्तं सनत्कुमारनारदसं-
वाद आत्मज्ञानप्रकारविशेष एव निरूप्यत इति तत्र, किन्तु विद्यैव
निरूप्यत इति । अत्रेदपाकृतपूर्व । नायमात्मेति श्रुतिरितरसाधन-
निषेधपूर्वकं वरणस्य साधनत्वमुक्त्वा वृतलभ्यत्वे हेतुत्वं वदनवरण-

सर्वपदेनानूद्य तस्मिन् ब्रह्माभेद पेतदात्म्यपदेन निरूपितः । अग्रे अ-
स्मिन् प्रपाठके तु, यद्वै किञ्चाभ्यगीष्टा इत्यादिना नारदोक्ता ऋगा-
दिविद्या अनूद्य नामात्मकब्रह्मत्वं तत्रातिदिश्यते । तथैव मनःप्रभृ-
तिरूपात्मकं जगत्तत्त्वच्छद्देनानूद्य तत्तदात्मकब्रह्मत्वं तत्रादिश्यते ।
अतो यथा कौण्डपायिनां सत्रे मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यग्निहोत्रनाम्ना
प्रकृताग्निहोत्रधर्मास्तत्रादिश्यन्ते तथात्र, नामोपास्वेति स यो नाम
अद्वेत्युपास्त इत्यादिवाक्यैर्नामादीङ्गद्रूपाननूद्य नामादिशब्दसत्त-
दात्मकब्रह्मत्वं तेष्वातिदिश्यत इत्यतिदेशादपि हेतोऽर्णनप्रकारविशेष
एवाग्रेऽस्मिन् प्रपाठके निरूप्यत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्द्वारणात् ॥ उक्तं पूर्वपक्षं सूत्रव्याख्यानेन निर-
स्यन्ति । * तुशब्द इत्यादि * ननु विद्याशब्दो ज्ञानसामान्ये प्रसि-
द्धः । सर्वात्मभावस्वरूपे ज्ञानविशेषे कथं नियम्यत इत्याकाङ्क्षायां
तदुपपादनाय वरणादिश्रुत्येकवाक्यतया प्रकृतश्रुतितात्पर्य वक्तुं पूर्वं
वरणश्रुतिं व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * अस्याम उक्तायां श्रुतौ वर-
णश्रुत्यविरुद्धं तात्पर्यं तस्माद्वरणश्रुत्यर्थं उच्यत इत्यर्थः । वरणश्रु-
तिस्तु—नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । य-
मेवैष वृणुते तेन लभ्यस्त्वैष आत्मा वृणुते तनुं स्वामिति मुण्डके
कठवल्लयां चास्ति । विवृणुत इति पाठान्तरं चास्ति । * उक्तवेति*

विषयमप्याह । तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वामिति । तस्य वृत्त-
स्यात्मन् एष भगवानात्माऽत एव तत्त्वनूरूपः स जीवात्मा । त-
द्वरणस्यावश्यकत्वज्ञापनाय स्वामिति । सर्वो हि स्वकीयां तनु-
मात्मीयत्वेनात्मत्वेन च वृणुते । तद्विशिष्ट एव भोगान् भुद्धके ।

पादत्रयेणोक्त्वा । * अत एवेति * भगवतो वृत्तात्मत्वादेव । तथाच
तस्यैष आत्मा सञ्चर्थात्तं स्वां तनुं वृणुत इत्यन्वयः । ननु मात्यन्दि-
नानामन्तर्यामिब्रह्मणे यस्यात्मा शरीरमिति सामान्यत आत्ममात्रस्य
ब्रह्मशरीरत्वश्चावणात् कथं वृत्तस्यैव तत्त्वनूरूपत्वमित्याकाङ्क्षायामा-
हुः । * तद्वरणस्येत्यादि * तथाच यद्यपि तत्र सामान्यत आत्म-
मात्रस्य शरीरत्वं श्रावितं, तथापि य आत्मानमन्तरो यमयतीर्ति नि-
यन्तव्यत्वायैव साधारण्येनैव श्रावितं, न तु स्वकीयत्वकथनपूर्वक-
म । अतः सर्वेषु शरीरत्वे साधारणेऽपि यं स्वीयत्वेनालोचितवाँस्त-
मेव वृणुत इत्यर्थः । विवृणुते इति पांडिपि विशेषणं वृणुत इत्यर्थः ।
ननु विवरणपदस्य प्रकाशनार्थकत्वाद्विवृणुत इति पांडियमर्थो न
लप्स्यते, किन्तु यं वृणुते तस्य स्वां तनुं प्रकाशयतीत्येवार्थो लप्स्यत
इतिचेन्मैवम् । तस्मिन्नपि पक्षे तनुविवरणलिङ्गेनोक्तस्यार्थस्य ला-
भात् । तथाह । सर्वेषां जीवानां तांलेयपूर्वत्र यं वृणुत इति विशे-
षकथनाद्वरणीये कश्चिद्विशेषो विवक्षितः । सोऽपि न जीवे साधार-
णशास्त्रीयसाधनजन्मा । पूर्वाद्दोमङ्गल्यापत्तेः । नापि साधनाभाव-
जन्मा । पामरपशुकोटमात्रेषु तदापत्तेः । साधनशास्त्रवैश्यर्थ्यापत्ते-
श्च । अतोऽन्यथानुपपत्त्या भगवदालोचनजन्मेव वाच्यः । सोऽपि, न
ज्ञानिभक्तमाधारणः । भावेभद्रानुपपत्तेः । स्वं विवृणुत इत्येतावैव
चारितार्थर्थेन तनुपदवैयर्थ्यापत्तेश्च । अतस्तनुपदानुरोधात् साका-
रस्यैव प्रकाशो वक्तव्यः । स तु प्रायो भक्तानामेवेति वरणविषयतया
सुखेनैव भक्तो लप्स्यते । यन्तु केचिदस्मिन् मन्त्रे, यमेव परमात्मान-
मेष विद्वान् वृणुते प्राप्तुमिच्छति तेन वरणेन एष परमात्मा लभ्यो,
नान्येन साधनान्तरेण । नित्योपलब्धस्वभावत्वात् । कीदर्शोऽसावा-
त्मलाभ इति, उद्धयते । तस्य एष आत्माऽविद्यासंछल्नः स्वां परं

अत एव तैतिरीयकोपनिषत्स्वपि ब्रह्मविदामोति परमिति सामा-
न्यतो ब्रह्मविदः परब्रह्मशास्त्रमुक्त्वा ग्रिमर्चा विशेषतोऽवदत् । सर्वं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा यो वेद निहितं गुहायां परमे
व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्युक्तम् ।
एतद् यथा तथा ॐ नन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चितमस्माभिः ।

तनुमात्मा तत्त्वस्वरूपं प्रकाशयति । प्रकाशे घटादिरिव विद्यायां
सत्यामाविर्भवतीति मुण्डके व्याचकः । यदपि काठके, यमेव स्व-
मात्मानमेव साधको वृणुते प्रार्थयते तेनैवात्मना वरित्रा स्वयमात्मा
लक्ष्यः ज्ञायते इत्येतत् । निष्कामश्चात्मानमेव प्रार्थयते । आत्मनैवात्म-
लाभ इत्यर्थः । कथं लक्ष्यत इति । उच्यते । तस्यात्मकामस्यैष आ-
त्मा विवृणुते प्रकाशयति पारमार्थिकों तनुं स्वां स्वकीयाम् । स्वं
याथार्थ्यमित्यर्थं इति । तत्रापि तनुपदवैवर्यर्थस्य दुर्वारत्वाद् वरणी-
यवरित्रोरभेदाङ्गीकाराच्च व्याख्येयविरोधः स्फुट एव । किञ्च । गी-
तायाम् । एवं सततयुक्ता य इत्यर्जुनप्रश्ने भगवता, मर्यादेश्य मनो
ये मामित्युक्तरेण, चतुर्विधा भजन्ते मामिति भजनमुपक्रम्यैव, ज्ञानी-
त्वात्मैव मे मतमिति ज्ञानिभक्तस्यैवात्मकत्वकथनेन, तपस्विभ्योऽधि-
को योगीति सन्दर्भे शुश्कज्ञान्यपेक्षया योगिन उत्कर्षमुक्त्वा, श्रद्धा-
वान् भजते यो मां स मे युक्ततमो तम इति भक्तोत्कर्षकथने चा-
स्मदुक्तार्थस्येवोपोद्गलनाच्च तदमङ्गतम् । अतो विवरणपदस्य प्र-
काशनार्थकत्वपक्षेऽपि तनुप्रकाशलिङ्गेन भक्तस्यैव वरणविषयः वं
निश्चीयत इति तेष्वेव स्वीयत्वं मिद्यतीति पूर्वोक्तप्रकारे न कश्चि-
द्वोष इति हृदिकृत्योक्तार्थदाढर्चाय श्रुत्यन्तरमाहुः । * अत एवेत्या-
दि * । तथाच यदि लाभपदार्थः प्रकाशनरूपः श्रुत्यमिप्रेतः स्यात्त-
दाऽस्यामृचि प्राप्तिपदार्थः कामभोगरूपो नोच्यते । अतो न पूर्वोक्ते-
र्थे विप्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । एतच्छ्रुतावपि विप्रतिपत्तिश्चेत्तदा पू-
र्वग्रन्थमवलोक्य स निरसनीयेत्याशयेन आहुः । * एतदित्यादि * ।
आनन्दमयाधिकरणे अक्षरादुक्तमस्य रसरूपस्यैव परशब्दार्थत्वेन
निर्णीतत्वात् परमव्योमत्वेन चाक्षरस्य तद्वाम्नो निर्णीतत्वाद्वरणेन-

व तत्प्रासेरपि विचारितत्वात्थेत्यर्थः । ननु वरणश्चुतिः काठके अ-
न्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्, अन्यत्र भूताच्च भ-
व्याख्या यत्तत् पश्यसि तद्वदेति प्रह्लेने, सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्या-
दिना, एतद्वेवाक्षरं ब्रह्मेति प्रकृत्य पठिता । मुण्डकेऽपि, अथ परा
यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदहश्यमप्राह्यमित्यक्षरमेषोपक्रम्य पठि-
ता । एवं सति पुरुषोत्तमप्रसङ्गस्य कुञ्चाप्यदर्शनात् । कथमत्रैवं भ-
गवत्परत्वेन व्याख्यायत इतिचेत् । अनवधाय वर्दसि । काठके
सर्ववेदवेदत्वं परस्यैवोच्यते । तच्च वाच्यवाचकाभेदविवक्षया प्र-
णवे घक्तुमक्षरपदेन प्रणवं परामृष्य तत्र ब्रह्मत्वमुपासनासाधन-
त्वाय विधीयते मन्त्रद्रव्येन । ततो, न जायते, न म्रियते वेति मन्त्रब्रह्म-
येनोपासकस्वरूपमुक्ता, अणोरणीयान् महतो महीयानित्यादिमन्त्र-
वयेण तस्य परस्यात्मनो विरुद्धधर्माश्रयत्वादिकमुक्ता, तस्य ज्ञानं
कथमित्याकाङ्क्षायां, नायमात्मेति पञ्चतेऽतो न तद्वन्धः । मुण्डकेऽपि
प्रथमे मुण्डके यत्तदहश्यमप्राह्यमित्यादिना सर्वस्वरूपत्वेनाक्षरं प्र-
स्तुतं, द्वितीयेऽपि, यथा सुदीपात् पावकाद्विस्फुलिङ्गा इति मन्त्रेण
तस्मात् सजातीयसृष्टिमुक्ता, दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स वाहाश्यन्तरो
श्चाजः । अप्राणो ह्यमना: शुभ्रां ह्यक्षरात्परतः पर इति मन्त्रे पूर्वोक्ताद-
क्षरात् परतः परोऽतिरिक्त उक्तः । तृतीयेऽपि, द्वा सुपर्णेत्यनेनान्तर्या-
मितया तमेव परामृष्य ततो ज्ञुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमित्यादिना
तदर्शनफलमुक्त्वा, ततो ज्ञानप्रसादेनेत्यनेन निष्कलध्यानात्तदर्शनमु-
क्ता ततो ज्ञानप्रसादेऽपि न स्वसामर्थ्येन पश्यति किन्तु तत्समाधर्थ्येनै-
वेत्याशयेन नायमात्मेत्यादिकं पञ्चते । तेनोभयत्रापि पुरुषोत्तम एव
प्रकृत इत्यनवद्यम् । एतदेव गीतायामुपशृंहितम् । द्वाविमौ पुरुषौ
लोक इत्यारभ्य, प्रथितः पुरुषोत्तम इत्यन्तेन । ननु तथापि शास्त्र-
स्तरस्थस्य वाक्यस्य कथमेतच्छेषत्वमितिचेत् । एकाधर्यादिति इत्यमः
हानौ तूपायनेति सूत्रे, कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानहषान्तेषु भाष्मविनां
कुशा वानस्पत्या स्थिता मापातेति निगमस्थवाक्यशेषत्वमौदुम्बर्ये:
कुशा इति शास्त्रायनिवाक्ये सर्वैर्भाष्यकारैराहतम् । जैमिनिना च
वाधलक्षणे । अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद् विकल्पस्य वि-
धीनामेकदेशः स्यादिति सूत्रे । नानुयाजेष्विति वाक्यस्य, आश्राव-
याऽस्तु श्रौषद्वयज ये यजामहे वषडितिदूरस्यवाक्यशेषत्वमाहतम् ।

किञ्च पुरुषोत्तमलाभे हेतुभूतं तु भक्तिमार्गं यद्वरणं स्वीयत्वेनाङ्गी-
काररूपं तदेव, न त्वन्यादशमपीति इषापनायाग्रे वदति, नायमात्मा
बलहीनेन लभ्य इति । बलकार्यं हि प्रभुवशीकरणम् । तच्च,
अहं भक्तपराधीनः, वशे कुर्वन्ति मां भक्तेत्य दिवाकर्यैर्भक्तसैवेति
बलशब्देन भक्तिरूच्यते । अन्यथा पूर्ववाक्यं एतेतरनिषेधस्य कु-

तस्माक्षात्र शङ्कालेशः ॥ ननु तथापि तेषु तेषु भक्तेषु वरणमपि त-
त्तदनुरूपमनेकविधमिति रसमार्गीयमेवात्र कथं ग्रहीतुं शक्यत इ-
त्याकाङ्क्षायामाहुः* किञ्चेत्यादि* तथाग्रिमश्रुत्या तथाश्रयणीयमित्य-
र्थः । श्रुतिस्तु मुण्डके, नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्-
पसो वाप्यालिङ्गादिति । ननु श्रुतौ बुद्धशब्दो वर्तते, न तु भक्तिशब्द
इति कथं तेन तप्तिश्चय इत्याकाङ्क्षायां बलशब्देन तत्प्राप्तिसुपपा-
द्यन्ति । * बलकार्यमित्यादि * । न च बलशब्दस्य शरीरसामर्थ्ये
प्रयोगदर्शनाङ्गकौ तस्य लाक्षणिकत्वं स्यादिति शङ्काम् । वशीका-
रके यस्य कस्यापि सामर्थ्ये तप्त्ययोगदर्शनात् । तृतीयस्कन्धे कपि-
लवाक्यं ‘बलं मे पश्य मायायाः खीमय्या जयिनो दिशाम् । या
करोति पदाकान्ताद् भूविजृम्भेण केवलमि’ ति भूविजृम्भसाम-
र्थ्येऽपि तप्त्ययोगात् । अतः कार्यादिशब्दवत्सापेक्षवृत्तिकत्वात्
सामर्थ्यरूपत्वमादाय तथा प्रयोग इति न लाक्षणिकत्वगन्धोऽपि ।
नचैते वाक्ये गुणावतारस्य विष्णोर्न तु भगवत् इति कथमेता-
इयां भक्तौ पुरुषोत्तमवशीकारकत्वसिद्धिरिति शङ्काम् । एकादशा-
स्कन्धीयचतुर्दशाच्चाये ‘न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्मं उद्ध-
व । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्मर्मोर्जितोति’ भगवद्वाक्येऽपि
साधयतिना स्ववशीकारस्यैव बोधनादस्यैधार्थस्य सिद्धेः । तद्वा-
क्योपन्यासस्तु स्फुटार्थत्वाद् गुणावतारेऽपि मूलधर्मसमानधर्मता-
बोधनार्थत्वाद्देयः । ननु तथाध्यत्र भक्तिरूपमेव बलं विवक्षितं, न
इतरदू आत्मनिष्ठाजनितवीर्यादिरूपमित्यत्र किं गमकमित्यत भाहुः ।
अन्यथेत्यादि * तथाच पूर्ववाक्योक्तनिषेद्धेनैव साधनजनितबलस्या-
भावे प्राप्तेऽपि, यः पुनर्बलाभावनिषेधस्तदन्यथानुपपत्तिरेत्यात्र भक्ते-

तत्वात् पुर्वलाभावनिषेधं न कुर्याद् । वरणमात्रस्य हेतुत्वमुक्त्वा बलस्य तथात्वं च न वदेत् । एताहशस्य हृदि भगवत्प्राकटयं भवतीत्याह । एतैरूपायैर्यते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म धारेति । अस्यार्थस्त्वेष आत्माऽस्तमनोऽप्यात्मा पुरुषोच्चमो, ब्रह्म अक्षरब्रह्मात्मकं धाम विशते इति धामपदं पुरुषोच्चमस्याक्षरं ब्रह्म सहजं स्थानमिति ज्ञापनार्थमुक्तमन्यथा न वदेत् । तेन तद्दृढदये स्वस्थानमाविर्भावयित्वा स्वयं तत्र प्रकटीभवतीति ज्ञाप्यते । प्रकृते श्वेतकेतुपाख्याने परोक्षवादेन ब्रह्माभेदबोधनेन पुरुषोच्चमाधिष्ठानत्वयोग्यता ज्ञाप्यते । अग्रे तु न हेतावैत्वाधिष्ठाना-

विवक्षितत्वगमिकेत्यर्थः । ननु पूर्ववाक्ये प्रवचनादीनां ऋयाणामेव निषेधो, नेतरेषामिति तत्प्राप्त्यर्थमत्र बलाभावनिषेधान्न तदनुपपत्तिरित्याकाङ्क्षायां तन्निवारणाय हेत्वन्तरमाहुः । * वरणेत्यादि * तथाच तत्रोच्चरार्द्धं एवकारेण वरणस्यैवात्मलाभहेतुतानिश्चायनात् पूर्वाङ्गोक्तानां प्रवचनादीनां जीवकृतयावत्साधनोपलक्षकत्वे सिद्धे बलाभावानुपपत्तितादवस्थ्येऽप्स्मिन् बलाभावनिषेधमुखेन बलहेतुताबोधनात्तद्बलं लौकिकमायादिकबलाभ्यामतिरिक्तं भगवदनुग्रहजन्यं पुष्टिमार्गीयमेव ग्राह्यम् । तद्वाक्तरीत्या भक्तिरूपमेवेत्यतः सैवात्र शृणुते बलपदस्य सामर्थ्यसामान्ये शक्तत्वेऽप्युक्तयुक्त्या तद्विशेष एवपर्यवसानादित्यर्थः । एवञ्चैतदग्रे प्रमादस्यालङ्घतपसश्च यो निषेधस्तेनाप्रमादस्य सलिङ्गतपसश्च सहकारिता बोध्यते । तत्राप्रमादो भगवदिच्छानुरूपसेवाकरणादिरूपः । सलिङ्गतपश्च सर्वात्मभावसहितविरहभावरूपं ज्ञेयम् । एतदुत्तरार्द्धमवतार्य व्याकुर्वन्ति । * एताहशस्येत्यादि * । * तद्वदय शति * तस्यैवं यतमानस्य हृदये । ननु भवत्वेवं श्रुतिद्वयार्थस्तथापि पूर्वसूत्राभ्यां यद्दृश्यात्मप्रकरणादिना जीवब्रह्माभेदपरत्वमाशङ्कितं तस्य कथं परिहार इत्याकाङ्क्षायां पूर्वस्यात्म च तात्पर्यमाहुः । * प्रकृते इत्यादि * प्रकृते छान्दोन्यस्थ आत्मवाक्ये श्वेतकेतुपाख्याने । अन्यार्थमन्यकथनरूपो यः

त्पकाऽक्षराविर्भावो भवति, पुरुषोत्तमस्य वा । तथा सति ज्ञानिनां सर्वेषां परमामिः स्यान्नत्वेवं, भक्त्याहमेकया ग्राण्य इत्यादि-
वाक्यैः, किन्तु भगवदनुग्रहेण भक्तसङ्गेन च भक्तौ सखामिति
ज्ञापनाय भक्त एव तद् वाधाधिकारीयपि ज्ञापयितुं भक्तस्य नारद-
स्य भगवदावेशयुक्तस्य सनकुपारस्य च संवाद उक्तः । तत्रा-
त्मशब्देन पुरुषोत्तम उच्यते । भक्तिमार्गे तु निरूपधिस्नेहविषयः
स एव यतः । स तु सर्वात्मभावैकममधिगम्य इति सर्वात्मभाव
एव विद्याशब्देनोच्यते । परमकाष्ठापन्नं यदस्तु तदेव हि वेदान्तेषु
मुख्यत्वेन प्रतिपाद्यम । अक्षरवद्वादिकं तु तद्विभूतिरूपत्वेन
तदुपयोगित्वेन मध्यमाधिकारिकलत्वेन च प्रतिपाद्यते । तेन तत्र
विद्याशब्दप्रयोग औपचारिकः, सर्वात्मभाव एव मुख्यः । युक्तं
चैतत् । अक्षरविषयिण्या विद्यायाः सकाशात्तत उत्तमविषयि-
ण्यास्तस्या उत्तमत्वम् । एवं सति पूर्वप्रपाठकस्याक्षरप्रकरणत्वा-

परोक्षवादस्तेन जीवस्याक्षरब्रह्माभेदबांधनेन पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वयो-
ग्यता ज्ञाप्यते । अत्रे तद्विमप्रपाठके तु, न ह्यतावतेत्युक्तरीत्या यो-
ग्यतामात्रेण न सः, किन्तु भगवदनुग्रहभक्तसङ्गाभ्यां जातायां भक्तौ
स इति ज्ञापयितुं तयोः संवाद उक्तस्य च संवादस्य भक्तिमार्गीय-
लिङ्गचत्तया तथात्वात् तत्रत्यात्मशब्देन तन्मार्गे निरूपधिग्रीतिवि-
षयः पुरुषोत्तम एवोच्यते, न जीवात्मा, नाप्यक्षरब्रह्म । पुरुषोत्तमस्तु
सर्वात्मभावैकप्राप्य इति स एव सर्वात्मभावो विद्याशब्देनोच्यते ।
किञ्च परमकाष्ठापन्नमित्याद्युक्तरीत्या वेदान्तस्यापि पुरुषोत्तम एव ता-
त्पर्यम् । यद्यपि मुण्डकं, अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इत्यक्षर-
विद्यायाः परविद्यात्वमुक्तम् । तथाऽप्यत्रे, अक्षरात् परतः पर इति
पुरुषस्य ततः परत्वश्चावणात्तद्विद्यायामेव परविद्यात्वं विश्राम्यती-
त्यक्षरविद्यायां नान्तरीयकतया विद्याशब्दप्रयोगः परत्वोपचारादेवे-
ति सर्वात्मभाव एव विद्यापदप्रयोगां मुख्यः । तस्या एव च विद्याया

दुष्करस्य पुरुषोत्तमपकरणत्वास्वदेत्वसिद्धिश्चात उक्तन्यायेन विद्यैवाग्रिमप्रपाठके निरूप्यते, न तु पूर्वोक्तात्मज्ञानप्रकारविशेषः । अत्र हेतुमाह । निर्दीरणादिति । सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युक्त्वा सुखस्वरूपमाह । यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति । अक्षरपर्यन्तं गणितानन्दत्वाद् पुरुषोत्तमस्यैवानन्दमयत्वेन निरवधिसुखात्मकत्वाद् स एव भूमा तस्यैव विजिज्ञासितव्यत्वेन निर्दीरणादिसर्थः । भूम्नो लक्षणमग्रे उच्यते । यत्र नान्यत् पश्यतीसादिना । यस्मिन् सति नान्यत् पश्यतीर्थः । तथा सति सर्वात्मभाववत्: प्रभु-

उत्तमत्वम् । एवं सत्युभयत्र प्रतिपाद्यमेदेन प्रकरणभेदात्मवुक्तस्य प्रकरणैक्यस्वरूपस्य भवदभिमतात्मविद्याप्रकारविशेषतासाधकस्य हेतोरसिद्धिरित्यस्मदभिप्रेतमेवात्रोऽयते, न तु त्वदुक्तमित्यर्थः । एवं प्रकरणभेदे सत्यतिदेशोऽप्यकिञ्चित्कर एव । अतिदेशमात्रेण तदवान्तरभेदत्वस्य काप्यसिद्धत्वादिति । हेतुं व्याकुर्वन्ति । * सुखं त्वेवेत्यादि * तथाच पूर्वत्र सदेव सौम्येति सद्गुप्तमात्मानं प्रकृत्यतदभेदज्ञानमुपदिष्टम् । इह तु निरवध्यानन्दरूपं जिज्ञास्यत्वेन निर्दीरयति । यद्यत्र पूर्वप्रकृत आत्मा बोधनीयः स्यात्तदात्रापूर्वे भूमशब्दं न वदन्त् । वदति तु भूमपदम् । अतः शब्दान्तरेण पूर्वस्मादात्मनः सकाशाद् भूमपदोक्तस्य भेदे सिद्धे विषयभेदाज्ञात्र पूर्वोक्तं ज्ञानमुच्यते । किन्तु मुख्या सर्वात्मभावरूपैव विद्योच्यते । यद्यपि, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मस्यादिश्रवणात्प्रयाणामविनाभावस्तथापि सावधिनिरवधित्वाभ्यामानन्दस्य भेदात् पूर्वत्र गणनापरिच्छन्नस्यैव तस्य सिद्धिर्न तु निरवधेः । अतो भूमपदेनात्र तस्यैव निर्दीरणात् तथेत्यर्थः । ननु भूमाऽत्र जिज्ञास्यत्वेनोच्यते, तावता सर्वात्मभावः कथं लभ्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः । भूम इत्यादि । तथाच भूमलक्षणस्येन् यत्रोति पदेन पूर्वोक्तरीत्या भूमज्ञानसत्त्वासुचनात्सज्ञानरूपस्य सर्वात्मभावस्य लाभ इत्यर्थः । ननु भूमलक्षणे तदितरक्षर्षानं निषिद्ध्यते । सर्वात्मभाववतां तु तद् इष्यते इति कथं तेन तल्लाभ इत्यत आहुः । * तथा सतीत्या-

दर्शने सत्यमि लीलोपयोगिवस्तुदर्शनादिकपनुपप्रभामिति शङ्खा
तु, तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत
आत्मनः प्राणा इत्यादिना निरस्ता वेदितव्या । तैः सह लीला
चिकीर्षितः प्रभुत एव सर्वं सम्पद्यते, न तु भक्तसामर्थ्येनेति भावेन
तदुक्तेः ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

इत्यते च सर्वात्मभाववतां भक्तानां ब्रजसीमन्तिनीप्रभृतीनां
पूर्वमितरुविस्मृतिर्भगवत्स्पर्शादिनाग्रे सर्वसामर्थ्यमिति व्यासः स्वा-
नुभवं प्रमाणत्वेनाह । उक्तञ्च श्रीभागवते, ताभिरेव, चित्तं सुखेन
भवताऽपहृतं शृणुषु यन्निर्विशत्युत करावपि शृणुकुर्ये, पादौ
पदं न चलत इत्यादिना । तेन ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिरोधान-
मुक्तं भवति । अग्रे तदाविर्भावादिकं स्फुटमेव ॥ ४८ ॥

ननु सनक्तुमारनारदसंवादात्मकमेकं वाक्यम् । तत्रोपक्रमे
मन्त्रविदेवास्मि नात्मविच्छृतः श्वेतं ते भगवद्वृशभ्यस्तरति शोक-
मात्मविदिति, सोऽहं भगवः शोचामीत्यादिना स्वात्मज्ञानस्यैवोपक्र-
मादुपसंहारोऽपि तमादायैवोचितः । अग्रे चेद् आत्मपदानामीश्वर-

दि * । * तथा सतीति * सर्वत्र भूमदर्शने सति । * तैः सहेति *
प्राणादिभिर्धर्मैः सह । तथाच ताहशलीलोपयोगिपदार्थदर्शनं प्रभु-
सामर्थ्यकारितम् । भगवदिच्छाया एव तथात्वात् । न तु स्वकृतम-
तस्तेषां भगवदेकद्वृत्वं निर्बाधमतः सुखेन तलुक्षणात्सर्वात्मभाव-
लाभ इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ शब्दनान्यादर्शनं साधयित्वा प्रत्यक्षेणापि साधयती-
त्याशयेन व्याकुर्वन्ति । * इत्यते इत्यादि * । * स्वानुभवमिति *
स्वयं समाधावनुभूतम् । शोषं निगदव्याख्यात्वात् ॥ ४८ ॥

परत्वं स्याद्वाक्यमेद उपक्रमविरोधश्च स्याद् तस्माद्वाक्यानुरोधाद्
पूर्वज्ञानप्रकारविशेष एवायमिति मन्तव्यमिति उत्तरं पठति ॥

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

नैवं वाक्यानुरोधाद्वरणेन सर्वात्मभावलिङ्गभूयस्त्वं वाचित-
व्यम् । वाक्यापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोर्बलीयस्त्वाद् । एतद्बलीयस्त्वं
तु, श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्य-
मिति जैमिनीयसूत्रे सिद्धम् । प्रकृत इतरसाधननिषेधपूर्वकं, य-
मेवैष दृष्टुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा दृष्टुते तनुं स्वामिति श्रुति-

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः । सूच्रमवतारयन्ति । * न-
व्यित्यादि * । ननु मास्त्वस्य पूर्वप्रकरणविरोधत्वम्, तथाप्यस्य प्रपा-
ठकस्यान्तमेकवाक्यस्त्वं तु निःसन्दिग्धम् । विषयमेदाभावात् । तत्र
चोपक्रमे सोऽहं भगव इत्यादिनात्मैव पृष्ठः । उपक्रमश्चासातवि-
रोधत्वादुपसंहारात् प्रबल इति पूर्वमन्त्रे स्थितम् । अत उपसंहारोऽ-
प्युपक्रममादायैव नेतुमुचित इति तत्रत्या आत्मशब्दास्तत्परा एव
युक्ताः । अग्रे चेद्, अथात आत्मादेश इत्यादीनामात्मपदानामीश्वरपर-
त्वं स्यात् तदा एकार्थ्याभावादथात आत्मादेश इत्यादिकं भिन्नं वा-
क्यं स्यादुपक्रमविरोधश्च स्यादत उपक्रमगतात्मवाक्यानुरोधात् पू-
र्वप्रकरणोक्तो ज्ञानस्य प्रकारकविशेष एवायमिति मन्तव्यम् । किञ्च
अत्र हि वरणलिङ्गं सर्वात्मभावो न भूमलक्षणवाक्यमात्रेण सिद्ध्य-
ति, येन प्रकरणमनाहस्य स गृह्णते । किन्तु तदारभ्य, आत्मन पञ्चदं
सर्वमित्यन्तेन । अतः सन्दर्भो यथा सर्वात्मभावोधकमध्यान्तरप्रकर-
णं, तथा प्रपाठकः सर्वं आत्मबोधकं महाप्रकरणमतो भूमलक्षण-
वाक्यस्य सन्दिग्धत्वात् प्रपाठकरूपं महाप्रकरणमेवानुसर्तव्यमि-
त्यत उत्तरं सूत्रं पठतीत्यर्थः । सूत्रं ध्याकुर्वन्ति । * नैषमित्यादि * ।
* भूग्रस्त्वमिति । परमात्मकर्षः । तत्र किं श्रुत्यादिकमित्यपेक्षायां पूर्वं
भूतंरक्तत्वात्तां सगारयन्तो लिङ्गं स्फुटीकुर्वन्ति । * प्रकृते इत्यादि * ।
अथमर्थः । सत्यमिदमात्मबोधकमान्तमेकं वाक्यम् । उपक्रमभ्य बली-

वरणमात्रलभ्यत्वमाह । एतदग्रे च नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इत्युपक्रम्यैतैरूपायैर्यते यस्तु विद्वाँस्तस्यैष आत्मा विश्वे ब्रह्मधामेति श्रुतिः पञ्चते । एतच्च, विद्वैव तु निर्दर्शणादित्यत्र निर्पितम् । अपरच्च, नात्मविद् तरति शोकमात्मविदितिनारदवाक्यानुवादयोरात्मपदमुत्तमप्रश्नात्मकेन लिङ्गेन पुरुषोत्तमपरमिति

यान्, तथापि स नाश्वप्रतिग्रहेष्टिवाक्य इव निःसन्दिग्धः । तत्रत्यात्मपदस्य जीवाक्षरपुरुषोत्तमसाधारण्यात् । तथा सति तत्र को वा प्राण्य इति विमर्शे नारदस्य शोकतारकात्मज्ञानार्थे प्रष्टुं प्रवृत्तत्वेन तादृश एवात्मा प्राण्यः । स च निरवधिसुखरूपत्वात् पुरुषोत्तम एव । न जीवो, नाप्यक्षरम् । आद्यस्य दुःखित्वादन्यस्य गणितानन्दत्वात् । अतो निरवधिसुखरूपात्माभिधायिका या भूमश्रुतिः सा वाक्यादृबलीयसी । बुभुत्सितात्मस्वरूपनिर्णायकत्वात् । किञ्च । आत्मलाभाज्ञ परं विद्यत इतिश्रुत्यन्तरे आत्मलाभस्य परमलाभत्वधावणाच्छोकसारकोऽप्यात्मा लक्ष्यमान एव शोकं तारयति, न त्वलक्ष्यमानः । लाभश्च न ज्ञानमात्रम् । किन्तु स्वाधीनतापुरस्कृतम् । प्रकृते च यदा वै सुखं लभत इत्यादिकथनालुभ्यमानस्यैव निरवधिसुखरूपस्य भूमनः शोकतारकत्वमभिसंहितम् । तस्य च, इतरनिषेधेत्याद्युक्तरीत्या वरणश्रुतिस्तन्मात्रलक्ष्यत्वमाह । एतदग्रे च नायमात्मेति भक्तिलक्ष्यत्वबोधिका श्रुतिः पञ्चते । अत आत्मज्ञानस्य ज्ञायमानस्यात्मनो वा शोकतारकत्वसम्पादिका, लभत इति लाभश्रुतीश्च तादृशी । तथा, यमेवैष इति श्रुतिर्वरणमात्रलक्ष्यत्वमात्मन आह । तदग्रिमा च भक्त्यादिलक्ष्यत्वम् । तानि च वरणस्यैव व्यापारभूतानि एतदग्रे पुरुषोत्तमस्य लिङ्गम् । पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लक्ष्यस्त्वनन्यरेतिगीतावाक्यात् । एतदुलङ्घं, चकाराद भूमादिश्रुतिः । उभयस्त्रिपि, विद्यैवेति सूत्रे निरूपितम् । अत श्रुतिबोधको ग्रन्थः प्रायस्तुटित हाति फ्रतिभाति । पूर्वोत्तमस्य लिङ्गस्य श्रुत्यन्तरस्थत्वात् प्रकृतसन्दर्भस्तुलः लिङ्गं कर्त्तयन्ति * अपरच्चेति * । * नारदवाक्यानुवादयोरिति * । नारदवाक्ये तदनुवादे च । * उत्तमप्रश्नात्मकेनेति * वस्ति भगवो

द्वायते । स हि सर्वेभ्य उत्तमोऽतो ब्रह्मेत्य पास्यत्वेन सनत्कुमारोऽते-
क्तप्रतिरूपं ततस्ततो भूयोऽस्तीत्यपृच्छत् । अन्ते सर्वाधिकत्वेन
सुखात्मकत्वेन भूमानं श्रुत्वा तथा नापृच्छत् किन्तु तत्पाप्त्यर्थम् ।
असार्या कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यपृच्छत् । तदा सर्वात्मभाववत्स्वेव
प्रतिष्ठित इत्याशयेन सर्वात्मभावलिङ्गात्मकं भावं, स एषाधर्माद्
इत्यादिनोक्तवान् ॥ ४९ ॥

नन्देतया श्रुत्वा न सर्वात्मभावलिङ्गात्मको भाव उच्यते,
किन्तु व्यापकत्वेन सर्वरूपत्वेन स्वभिभावधिकरणाऽप्यत्यन्ता-
प्रतिष्ठितत्वमेवोच्यते इत्यत उत्तरं पठति ।

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृक्त्ववद् दृष्टश्च
तदुक्तम् ॥ ५० ॥

नाम्नो भूय इत्यादिरूपाधिक्यप्रश्नात्मकेन । एतदेव विभजन्ते ।
* स हीत्यादि * । स पुरुषोक्तमो हि निश्चयेन । स उत्तमः पुरुष
इति श्रुतेरतोऽस्मि लोके वेदे चेति स्मृतेः सर्वेभ्यो नामादिप्राणपर्य-
न्तेभ्योऽक्षराच्चोक्तमः । अतो नामाद्याऽशान्तेषु ब्रह्मेत्युपास्यत्वेन क-
थनात् । सनत्कुमारोक्तप्रतिरूपं = सनत्कुमारेण, नाम्नो वा व भूयो-
ऽस्तीत्याद्युक्ते तन्मे भवितु भगवानित्येवं तल्लक्षितरूपम् । ततस्ततो
भूयोऽस्तीति ज्ञात्वा अपृच्छत् । अन्ते पश्चात् सर्वाधिकं भूमानं श्रुत्वा,
तथा, अस्ति ततोऽपि भूय ? इत्येवं नापृच्छत्, किन्तु तदधिष्ठानम-
पृच्छत् । तथाच्चैतत्प्रश्नद्वयसामर्थ्येनाप्युपक्रमगतमात्मपदं पुरुषोक्तम-
परमिति निश्चीयते । वाक्यालिङ्गस्यापि वलीयस्त्वादित्यर्थः ।
नन्वस्त्वात्मपदं पुरुषोक्तमपरं, तथापि विवक्षितसर्वात्मभावबोधक-
स्याज्ञादर्शनात् कथं न तद्वयस्त्वदाध इत्यत आहुः * तदेत्यादि *
तथाच्च द्वितीयप्रश्नोक्तरे सर्वात्मभावलिङ्गस्य दर्शनान्तः तदवाध इ-
त्यर्थः । एतेनावश्यकोपपत्तिरञ्ज वाक्यतात्पर्यनिर्णयिकेत्युक्तम् ॥ ५१ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ सूक्ष-
मधतारमन्ति । * नन्वित्यादि * । तथाच्च पूर्वमुपक्रमगतवाक्य-

भूमस्वरूपं श्रुत्वा स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति प्रश्ने
स्वे महिम्नीत्युत्तरम् । तदर्थस्तु स्वीयत्वेन वृते भक्ते यो महिम-
रूपः सर्वात्मभावस्तस्मिन्निति स्वरूपात्मके महिम्नीति वा । भग-
वदात्मकत्वात् सर्वात्मभावस्य । तदितरस्य साक्षात्पुरुषोत्तमाश्रा-
पकत्वादस्यैव तत्प्रापकत्वात् परमकाष्टापश्चमहित्वरूपोऽयमेव भाव-
इति महिमशब्देनोच्यते । स तु विप्रयोगभावोदये सत्येव सम्यग्
ज्ञातो भवति व्यभिचारिभावैः । ते त्वनियतस्वभावा इति ज्ञाप-

बलेन प्रत्यवस्थाने तस्य वाक्यस्य सन्दिग्धार्थत्वादुपसंहारगतत्वे-
प्यसन्दिग्धाभ्यां ततः प्रबलाभ्यां श्रुतिलिङ्गाभ्यामेतद्वाक्यार्थनिर्ण-
येनात्र ताभ्यामात्मपदस्य पुरुषोत्तमपरत्वेष्येतया द्वितीयप्रश्नश्रुत्या
यत् सर्वात्मभावसमर्थनं तत्र युक्तम् । तदुत्तरश्रुतौ पुरुषोत्तमस्य
स्वप्रतिष्ठताया एव सिद्ध्या भवदुक्तसर्वात्मभाववद्वक्तस्याधिकरण-
ताया असिद्धौ सर्वात्मभावस्थात्र प्रतिपक्षुमशक्यत्वादित्याशङ्का-
यामिदं सूत्रं पठतीत्यर्थः । उक्ताशङ्कानिवारकं सौत्रं हेतुमुक्तश्रुत-
विचारमुखेन व्याकुर्वन्ति । * भूमेत्यादि । * यदुक्तमत्र सर्वात्मभा-
वलिङ्गात्मको भावो नोच्यत इति । तत्र । यतोऽत्र भूमस्वरूपश्रव-
णानन्तरं तदाधारप्रश्ने सनकुमारेण स्वे महिम्नीत्युत्तरमुक्तम् ।

तत्र स्वपदस्थात्मीयवाचकत्वे स्वीयत्वेन वृतो यो भ-
क्तस्मिष्ठो यो महिमा सर्वात्मभावरूप उत्कर्षस्तस्मिन्नित्यर्थो भ-
वति । यदि च स्वपदमात्मवाचकं, तदा स्वरूपात्मके महिम्नीत्यर्थो
भवति । स च महिमा सर्वात्मभाव एवेत्युभयथापि तस्य महिम्नो
भगवत्स्वरूपात्मकत्वात्स्वपदेन विरुद्ध्यते । नच तस्य स्वरूपात्मकत्वे
कथं महिमरूपत्वमिति शङ्कनीयम् । सेतुत्ववदुपपत्तेः तदितरस्य
पुरुषोत्तमभिन्नस्य तत्प्रापकत्वाभावादस्य तदात्मकभावस्यैव तत्प्रा-
पकत्वादस्यमेष सर्वोत्कृष्ट इत्ययमेव महिमपदेनोच्यते । स तु विप्र-
योगभावोदये सत्येव सम्यक् परमत्वेन रूपेण व्यभिचारिभावैर्ज्ञातो
भवति । ते त्वनियतस्वभावा इति ज्ञापयितुं, त्रिविधाः, तदादेशाऽह-
ङ्कारादेशात्मादेशरूपास्तस्मो विधात्स्य भावस्य ज्ञापकाः प्रकारास्तां-

यितुं त्रिविधाः । स एवाधस्तादेसादिना, आत्मैवेदं सर्वमित्य-
न्तेन निरूप्य भूमप्रतिष्ठाधिकरणप्रश्ने यदुत्तरितं स्वे महिम्नीति
तथेवानुबध्नाति, स वा एष इतनेन तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वा-
त् । एवं सति त्वदुत्तमन्यत्राप्रतिष्ठितत्वं चेदिह प्रतिपाद्यं स्याद्
तदोक्तरीसाऽनुबन्धं न कुर्यादहङ्कारादेशादिकं च न कुर्यादुक्तम-
इनोक्तरं स्वाऽन्यवस्त्वभावात् क्वापीसेव वदेत् । तस्मादस्मदुक्त

खीन् प्रकारान् स एवाधस्तादित्यारङ्गत्यैवेदं सर्वमित्यन्तेन निरूप्य
भूमप्रतिष्ठाप्रश्ने यदुत्तरितं महिम्नीति तं महिमपदोक्तं भावमेवानुब-
ध्नाति, स एष एष इति तच्छब्दस्योक्तमहिमपरामर्शित्वाद् तस्मिन्
अक्ते एवं पश्यश्चित्यादिना तत्कर्मकदर्शनादिकर्तृताबोधनेन तद्वाव-
चैशिष्टयं बोधयैस्तमेव भावं महिमपदे ऽनुपञ्चयति । तथाच, अनुब-
ध्नातीत्यनुबन्धः पचाद्यच् । पूर्वं स्वपदेनार्थवलेन वा उक्तं भावम-
नुलक्षीकृत्य बध्नाति नियमयतीत्यनुबन्धः, स एष एवं पश्यश्चिति-
भाक्यस्यः । स इति पूर्वपरामर्शः । आदिपदेन त्रिविधभावबोधकाः प-
श्यदादयो धर्माः । स च तदादयश्चेत्यनुबन्धादयः । द्वन्द्वः । तेभ्यो-
ऽनुबन्धादिभ्यश्चतुभ्यो हेतुभ्यः सर्वात्मभाव एव हठीक्रियत इति
तस्य न बाध इति सूत्रे योजना । न बाध इति पूर्वसूत्रस्थमत्रात्यनु-
षज्ञते, वस्तुतस्त्वत्र, प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदिति हष्टान्तबोधितं भावपृथ-
क्त्वमेव साध्यम् । तथाच प्रज्ञान्तरस्य यथा पृथक्त्वमस्ति तथा-
ऽस्य भावस्यापि पृथक्त्वम् । यदि हि स्वे महिम्नीत्यत्रान्यत्राप्रतिष्ठि-
तत्वादिकमभिप्रतं स्याद्, न भावपृथक्त्वं तदानुबन्धादिकं न कुर्या-
त् । करोति च तदत्स्येत्यर्थः । पृथक्त्वप्रकारभागे भाष्य एव मु-
मुक्तुभक्त्येत्यादिरूपे तद्विवरणं स्फुटः । एवं स्वोक्तं व्यवस्थाप्य प-
रोक्तं दूषयन्ति । * एवं सतीत्यादि * । * एवं सतीति * अनुब-
ध्नादिस्वरूपविचारेणोक्तरीत्या श्रुतेः सामञ्जस्ये सति । एवं सती-
त्यस्य तस्मादित्यनेन सम्बन्धः । तथाचैव श्रुतिसामञ्जस्ये सति त-
स्मात् । अनुबन्धकरणाहङ्कारादेशादिकरण—नक्तवापीत्यवदनक्तपादे-
ते, तथापि त्रिविधभावैः सिद्धान्त्यसिमतं कथं सिद्धतीत्याकाङ्क्ष-

एव मार्गोऽनुसर्त्यः । आदिपदात् त्रिविधा ये भावा उक्ताले-
षामपि स्वरूपमेवं पश्यन्नेवं मन्वान् एवं विजानन्निति क्रमेण य-
निष्ठपितं तदुच्यते । पूर्वं हतिविगाढभावेन तदितरास्फूर्च्या तमेव
सर्वत्र पश्यति । एतदेवोक्तमेवं पश्यन्नियनेन । ततः किञ्चिद्बाहा-
नुसन्धानेऽहङ्कारादेशो भवति । स त्वहमेव सर्वतः स्वकृतिसाम-
र्थ्येन तं प्रकटीकरिष्य इति मनुते । करोति च तथा । अत एवान्वे-
षणगुणगाने कुने ताभिः । एनदेवोक्तमेवं मन्वान् इत्यनेन । ततो
निरूपधिस्नेहविषयः पुरुषोच्चम आत्मशब्देनोच्यते इति तदादेशो
भवति । तदा पूर्वकृतस्वसाधनवैफल्यज्ञानेनातिदैन्ययुक्तसहजस्नेहज-
विविधभाववान् भवति । तदेतदुक्तमेवं विजानन्नियनेन । अत
एवोपसर्ग उक्तः । ततोऽतिदैन्येनाविर्भावे सति या अवस्थास्ता
निष्ठपिता आत्मरतिरिसादिना । अत्रात्मशब्दाः पुरुषोच्चमवाच-
का ज्ञेयाः । अन्यथौपचारिकत्वं स्यात् । मुख्ये सम्भवति तस्या-
युक्तत्वात् । ननु सर्वात्मभावस्यापि मुक्तौ पर्यवसानमुत नेति

यामादिपदोक्तानां स्वरूपं व्याख्यातुं प्रतिज्ञानते । * आदीत्यादि *
* तदुच्यत इति * तद् व्याख्यायते । व्याकुर्वन्ति । * पूर्वमित्यादि *
* एतदेवेति * एताहशं दर्शनमेव । * स त्विति * अहङ्कारादेश-
वास्तु । तथाचाहङ्कारादेशोक्तरीत्या स्वभाने स्वस्मिन् सामर्थ्यवि�-
देशभानादहमेव सर्वेः प्रकारैः स्वसामर्थ्येन तं प्रकटीकरिष्य इति
मनुत इत्यादिक्याऽनन्या फङ्किक्याऽहङ्कारादेशफलमुक्तं प्रामाणिक-
त्वाय परिचायितं च । ततो निरूपधीत्यादिना चात्मादेशभानफल-
मुक्तम् । एवं विधात्रयोक्तानां स्वरूपं व्याख्यायाग्रिमग्रन्थं योजय-
न्ति । * ततोऽतिदैन्य इत्यादि * सूचांशमवतारयन्ति । * मन्वि-
त्यादि * ननूक्तयुक्तिभिरत्र भवतु सर्वात्मभावस्तथाप्यत्र फलत्वेन
सर्वप्रभिप्रविमोक्षस्यैवोक्तत्वात्तस्य च, भिद्यते हृदयप्रभिरिति भु-

संशयनिरासाय दृष्टान्तमाह, प्रज्ञान्तरपृथक्त्वविदिति । मुमुक्षुभक्तस्य स्वेष्टदातृत्वेन भगवद्विषयिणी या प्रज्ञा सा सर्वात्मभाववद्धक्तप्रज्ञातः प्रज्ञान्तरमित्युच्यते । तच्च कर्मज्ञानं तदितरभक्तप्रज्ञाभ्यः पार्थक्येन तदिष्टमेव साधयति । तथा सर्वात्मभाववतो भक्तस्य यत्प्रकारिका भगवद्विषयिणी प्रज्ञा तमेव प्रकारं स भावः साधयति नान्यमिति न मुक्तौ पर्यवसानमित्यर्थः । अत्र व्यासः स्वानुभवं प्रमाणत्वेनाह । दृष्टश्चेति । उक्तभाववतो भक्तस्य प्रभुस्तरूपदर्शनाद्यतिरिक्तफलाभावोऽस्माभिरेव दृष्ट इत्यर्थः । एतादशा अनेके दृष्टा इति नैकस्य नाम गृहीतम् । अत्र शब्दमपि प्रमाणमाह । तदुक्तमिति । भगवतेति शेषः । श्रीभागवते दुर्वाससं प्रति, अहं भक्तपराधीन इत्युपक्रम्य, वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्वियः सत्पर्ति यथेति । यो हि यद्रशीकृतः स तदिच्छानुरूपमेव करोत्यतो न

स्वमतरम्बारस्येन परावरदर्शनस्य यन्फलं तस्यैवात्र प्राण्यत्वात्स्यच, तमेवं विद्वानमृत इह भवतीत्यादिश्रुत्यन्तरेषु मुक्तिरूपस्यैव सिद्धत्वादस्य भावस्यापि मुक्तावेव पर्यवसानमिति फलतो न कश्चिद्विशेषः । अथ, न, तदोक्तस्य फलवाक्यस्य विरोध इत्यस्यापि फलवलेन पूर्वज्ञानविशेषत्वमेवादर्त्तव्यमितिशङ्कानिरासाय दृष्टान्तमाहेत्यर्थः । दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति । * मुमुक्षुभक्तस्येत्यादि * तथाच अन्या प्रज्ञा प्रज्ञान्तरं, तत्कृतं पृथक्त्वं प्राज्ञान्तरपृथक्त्वम् । षष्ठ्यचर्ये वतिः । अतः प्राज्ञान्तरफलस्यैवैतत्फलस्यापि पृथक्त्वमेवेति नैतस्य वाध इत्यर्थः । नच फलोऽक्तिविरोधः । दर्शनस्य प्रागेव जातत्वेन अविद्याकामकर्मजन्यहृदयग्रन्थिभेदस्य प्रागेव जातत्वादत्र ततोऽतिरिक्तस्यैव फलस्य सर्वेषाम् एकत्वपर्यन्ताशास्यत्वरूपाणां ग्रन्थीनां प्रकृष्टो विलक्षणो यो मोक्षः पुनस्तदनुद्धरप्रस्तास्याभिग्रेतत्वेनाविरांधात् । अग्रिमशेषद्वयमवतारयन्ति । * अत्र व्यास इत्यादि * । * अत्र शब्दमित्यादि च * । तादशां मुक्तिपर्यन्तानिच्छां

सायुज्यादिदानं, किन्तु भजनानन्ददानमेव । तेषां मुक्त्यनिच्छा तु,
“मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् । नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः
कुतोऽन्यत् कालविष्टुतम् । स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थ-
दर्शनः । सालोक्यसार्थिसामीप्यसाहृप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न
शुद्धनितिविना मत्सेवनं जनाइसादिवाक्यसहस्रनिर्णयते ॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेऽस्त्युवन्न हि
लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

ननु नान्यत् पञ्चतीसारभ्य सर्वस्य प्रपाठकस्य सर्वात्मभाव-
निरूपकत्वोक्तिरनुपपन्ना । अत एवात्मपदानां पुरुषोत्तमपरत्वो-
क्तिश्च । यतस्तस्य मुक्तावपि कामाभावः प्रतिपाद्यते । अत्र तु तस्य
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतिः पञ्चते । एवं सति न
तत्रिष्टुपणमत्रेति वा वाच्यं, तद्भाववतोऽप्यन्यकामवच्चमिति वा ।
द्वितीयस्योक्तप्रमाणपराहतत्वेनाद्यपक्ष एवाश्रयणीय इति पूर्वपक्षं
निरस्यति । नेति । तत्र हेतुपाद । सामान्यादप्युपलब्धेरिति । त-

निगमयितुमाहुः । * तेषां मुक्त्यनिच्छेत्यादि * । तथाच ज्ञानमा-
र्गीयभगवद्दर्शने हृदयग्रन्थिभेदनं नानाविधवृत्त्यनुदयरूपम् । अत्र
तु सर्वग्रन्थीनां प्रविमोक्षो भगवद्विषकनानावृत्युदयेऽपि एकत्वपर्य-
न्तानिच्छारूप इति दर्शनभेदात् फलभेदस्तत्करुन्यायादप्युपन्न
इत्यर्थः ॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेऽस्त्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ सूत्रमव-
तारयन्ति । * नन्वित्यादि * । * प्रतिपाद्यते इति * । श्रीभागवते
कपिलादिवाक्यैः प्रतिपाद्यते । * अत्र त्विति * श्रौते सनक्तुमारवा-
क्ये तु । * एवं सर्तीति * स्मृतिभुत्योर्बिरोधे सति । * उक्तप्रमा-
णपराहतत्वेनेति * । उक्तस्मृतिवाक्यपराहतत्वेन । व्याकुर्वन्ति ।
* नेतीत्यादि * । * नेति * । यदुक्तमन्त्र सर्वात्मभावो नोच्यत

तस्मानधर्मयोगादपि तत्प्रयोगः श्रुतावुपलभ्यतेऽनेकशो यतः । प्र-
कृतेऽपि विविधानां लोकानां विविधसुखप्रधानत्वाद्गवत्सम्बन्धि-
षु सर्वेषु सुखेषु कामचारो भवतीति श्रुतेरथोऽनेकशो यतः । नन् यथा-
श्रुत एवार्थोऽस्तु तत्राह । न हि लोकापत्तिरिति । सर्वात्मभाववत्
इति प्रकरणाद्, नान्यत् पश्यतीत्यादिधर्मविशिष्टस्यात्मनः प्राणा-
दिसर्ववतो लोकसम्बन्धो युक्तिसहोऽपि नेति ज्ञापनाय हिशब्दः ।
किञ्च । एतदग्रे, न पश्यो मृत्युं पश्यतीति श्रुत्या यथा
मृत्युनिषेधः क्रियते तथात्मन एवेद॒॑ सर्वमितिश्रुत्यैवकारेणात्माति-
रिक्तव्यवच्छेदः क्रियत इति मृत्युवल्लोकोऽपि न सम्बन्ध्यत इसा-
ह । मृत्युवदिति । तत्र रोगादीनामपि दर्शननिषेधे सर्वपि मृत्यो-
रेव यन्निदर्शनमुक्तं तेन भक्तानां लोकान्तरसम्बन्धस्तत्तुल्य इति
ज्ञाप्यतेऽत एव, नोत दुःखमितिदुःखसामान्यनिषेधोऽग्रे कृतः॥५१॥

इति, तत्र युक्तमित्यर्थः । हेतुं विवृण्वन्ति । * तदित्यादि * । * अनेकश
इति * । यथा, अजामेकार्मित्यत्र, सृष्टिरूपदधातीत्यादौ च ।
तथाच वत् एवम् अतः प्रकृते कामचारवाक्येऽपि विविधानां वि-
विधसुखप्रधानत्वात्तेन साधम्येण भगवत्सम्बन्धिषु पूर्वोक्तेषु रति-
क्रीडादिषु सुखरूपेषु पदार्थेषु लोकपदप्रयोग इति तेषु कामचारो
भवतीति श्रुतेरथोऽनेकशो यतः । भगवत्सम्बन्धिनस्तु
सर्वात्मभाववत् इष्टा, एतद्विद्वास्तु मुक्तिपर्यन्त नेष्टा इति नेतेनाप्र
सर्वात्मभावाभावः शक्यशङ्कः इत्यर्थः । यथाश्रुतार्थस्याग्रहणे युक्ति-
वाभनाय वृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति । * किञ्चित्यादि * । * आतिरिक्तव्य-
वच्छेदः इति * । प्रापञ्चिकसर्वव्यवच्छेदः । सूत्रे मृत्युवदिति पष्ठच-
र्यं वतिः । तथाच मृत्योरिव लोकानामप्यापत्तिनेत्यर्थः । अन्यद्विहा-
यैतस्यैव कथनेन यत् सूच्यते तत्, तत्र गमकं चाहुः । * तत्र-
त्यादि * ॥ ५१ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्रिध्यं भूयस्त्वात्त्व- नुबन्धः ५२ ॥

अत्र हेत्वन्तरमाहाऽस्मिन्नेव श्लोके, सर्वमाग्नोति सर्वश इति परेण पदेन शब्दस्य श्रुतिवाक्यस्यात्मन एवेदः सर्वमिति यत् पूर्वोक्तं श्रुतिवाक्यं तद्विधतैव प्रतीयते इति न लोकसम्बन्धो वक्तुं शक्य इत्यर्थः । नन्वात्मन एवेदः सर्वमिति यत् पूर्वं श्रुतिवाक्यं तेनैवैतदर्थलाभे पुनस्तदुक्तिर्नोचितेसाशङ्कायां तत्र हेतुमाह । तु-
शब्दः शुङ्कानिरासे । भूयस्त्वाद्वेतोः । उक्तेऽर्थे हेतुनां बाहुल्ये तदादृथं भवतीसाशयेनोक्तार्थस्यैव श्लोकेनानुबन्धः कृत इत्यर्थः । अथवा भूयःपदमाधिक्यार्थकम् । तथाच स्वकृतमाधनसाधित-फलापेक्षया स्वयमुद्यम्य भगवता साधितफले निरवधिरुत्कर्ष इति

परेण च शब्दस्य ताद्रिध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ एतत्सूत्रप्र-
योजनमाहुः । * अत्रेत्यादि * । लोकापत्यभावरूपस्यार्थस्य ग्राह्य-
त्वे, न पश्य इति श्लोकस्य हेत्वन्तरमाहेत्यर्थः । तमेव हेतुं सूत्रव्या-
ख्यानेन व्याकुर्वन्ति । * सर्वमित्यादि * । एतच्छ्लोकस्येति परेण
तुरीयेण सर्वमाग्नोति सर्वश इत्यनेन पादेन, शब्दस्य सर्वेषु लोकेषु
कामचारां भवतीत्यस्य, श्रुतिवाक्यस्य ताद्रिध्यम्, आत्मन एवेदः
सर्वमित्येवं रूपं यत् इलोकात् पूर्वं श्रुतिवाक्यं तद्विधता तत्समानार्थ-
कत्वमेव प्रतीयते । एतस्य पश्यश्लोकस्य तदेष श्लोक इत्यनेन पूर्वोक्त-
सर्वार्थसंग्राहकतयोक्तत्वात् पूर्वं चात्मन एव सर्वस्य निगमितत्वात्
सर्वैः प्रकारैरात्मन एव पूर्वोक्तं सर्वमाग्नोतीत्यर्थस्य सिद्धेन प्रापञ्चिक-
श्लोकसम्बन्धो वक्तुं शक्य इत्यर्थः । सूत्रशेषमवतार्य व्याकुर्वन्ति ।
शब्द इत्यादि * । * अनुबन्धः कृत इति * । अनु पूर्वोक्तं लक्ष्यीकृ-
त्य बध्यते सम्बन्धत इत्यनुबन्धः स कृतः । सामासव्याससाधारणस्य
लोके विदुषामिष्टत्वाद्वेन श्लोकेन कृत इत्यर्थः । उक्तरीत्या व्या-
ख्याने अपुरुषत्वमित्यरुच्यार्थान्तरमस्याहुः । * अथवेत्यादि * ।

ज्ञापनाय पुनः इलोकेन तथेऽर्थः ॥ ५२ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

उक्तेऽर्थे श्रुतान्तरसम्मतिमप्याह । एके शास्त्रिनस्तैत्तिरीयाः शरीरे भक्तशरीरे हृदयाकाश इति यावत् तत्रात्मनो भगवतो भावादाविर्भावाद् तेन सह सर्वकामोपभोगं वदन्तां श्रुतिं पठन्ति । सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोश्चनुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति । अत्रोपक्रमे ब्रह्मविद् आग्रोति परमिति श्रुतिरक्षरब्रह्मविदः परब्रह्मापाप्नि॑ सामान्यत उक्त्वा विशेषतः कथनार्थं, तदेषाऽभ्युक्तेति वाक्यं तद् ब्रह्म

* तथेति * । अनुबन्धः ॥ ५२ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ सूत्रप्रयोजनमुक्ता व्याकुर्वन्ति । * एके इत्यादि * । भाष्यमन्त्र निगदव्याख्यातम् । एवमनेनाधिकरणेनाचिंहितभक्तिरूपस्य सर्वात्मभावस्य स्वरूपं तस्य सर्वेभ्यः साधनेभ्य उत्कृष्टत्वं तत्फलं च निर्द्धारितम् ॥

शाङ्करे भास्करीये च भाष्ये इदं नवसूत्रमेकमधिकरणम् । तत्र चाग्निरहस्ये, नैव वा इदमग्रे सदासीदित्यस्मिन् ब्राह्मणे मनोऽधिकृत्य, षड्विंशतं सहस्राण्यपद्यदात्मनोऽप्नीनकान्मनोमयान्मनश्चित् इति यद्वाक्यं तद्विचार्यं तेषामश्रीनां न कियामयत्वं किन्तु विद्यामयत्वमेवेति सिद्धान्तितम् ॥ ५३ ॥

रामानुजाचार्यमते त्विदमेकसूत्रम् । तत्र, तैत्तिरीयमहानारायणोपनिषत्स्थः, सहस्रशीर्षं देवमिति सर्वोऽनुवाको विषयवाक्यम् । तत्र किं पूर्वानुवाके, दहरं विपापमिति यद्हरोपासनं विहितं तद्विषयो निर्द्धार्यत उत सर्ववेदान्तोदितपरविद्योपासनानां विषय इति संशये, दहरोपास्यविशेष एव निर्द्धार्यते प्रकरणात् । पूर्वस्मिन्ननुवाके दहरं परवेशमभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसङ्ख्यम् । तत्रापि दहरं गगनं विशेषकस्तस्मिन् यदन्तस्तुपासितव्यमिति दहरविद्या प्रकृता । अस्मिंश्चानुवाके, पश्चकोशप्रतीकाशं हृदयं चात्यधोमुखमि-

प्रतिपादत्वेनाभिमुखीकृत्यैषा वक्ष्यमाणा ऋक् परब्रह्मविद्विरुक्तेत्यु-
क्त्वैव मुक्तवती सर्यं ज्ञानमिति । परब्रह्मस्त्रूपमनुभवैकवेशं न
शब्दादिभिर्वेदमिति ज्ञापनाय स्वयं तत्त्वप्रतिपादिकाप्यन्यमुखेन
उक्तवती । अत्र ब्रह्मणा सह सर्वकामोपभोग उक्त इतेतदेकवा-
क्यतायै सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतेरप्युक्त एवार्थे
मन्तव्यः ॥ ५३ ॥

त्यादित्त द्वयपुण्डरीकाभिधानम् । एतस्य नारायणनुवाकस्य दहर-
विद्योपास्यनिर्द्वारणार्थत्वमुपोद्गलयतीत्येवं प्राप्ते । उच्यते ।
लिङ्गभूयस्त्वादिति । अस्यानुवाकस्य निखिलपरविद्योपास्यविशे-
षनिर्द्वारणार्थत्वे बहूनि लिङ्गानि द्वयन्ते । तथाहि । परविद्यासु
अक्षरशिवशम्भुपरब्रह्मपरज्योतिःपरतत्वपरमार्दिशब्दनिर्दिष्टमुपा-
स्यं वस्तिवहतैरेव शब्दैरनूद्य तस्य नारायणत्वं विधीयते । भूयसीषु
विद्यासु श्रुतावनूद्य नारायणाभिधानभूयस्त्वं नारायण एव सर्ववि-
द्यासूपास्यमस्थूलत्वादिविशेषितानन्दगुणकं परं ब्रह्मेति विशेषनिर्णये
भूयो बहुतरं लिङ्गं भवति । लिङ्गशब्दश्चहपर्यायः । चिह्नभूतं वाक्यं
बहुतरमस्तीत्यर्थः । तद्धि प्रकरणाद् बलीय इति पूर्वतन्त्रे सिद्धम् ।
यत्पुनः, पश्चकोशप्रतीकाशमित्यादि वचनमस्य दहरविद्याशेषत्वमु-
पोद्गलयतीत्युक्तम् । तत्र । लिङ्गात्मकेन बलीयसा प्रमाणेन सर्ववि-
द्योपास्यनिर्द्वारणार्थत्वेऽवधृते सति दहरविद्यायामपि तस्यैव ना-
रायणस्योपास्यत्वमित्यर्थकतया तद्वचनोपपत्तेः । नच सहस्रशीर्ष-
मित्यादिद्वितीयानिर्देशेन पूर्वानुकोदितोपासनासम्बन्धः शङ्खनीयः ।
तस्मिन् यदन्तस्तुपासितव्यमित्युपासिगतेन कृत्यप्रत्ययेन उपासि-
कर्मणोऽभिहितत्वात्तदुपास्ये द्वितीयानुपपत्तेः । विश्वमेवेदं पुरुषः,
तत्त्वं नारायणः पर इत्यादि प्रथमानिर्देशाच्च प्रथमार्थे द्वितीया वे-
दितव्या । अन्तर्बाहिंश्च तत्र सर्वे व्याप्त्य नारायणः स्थितः । तस्याः
शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः । स ब्रह्मा स शिवः स हरिः
सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराङ्गिति निर्देशैः सर्वस्मात् परो नारायण

एव सर्वं त्रोपास्य इति निर्णयमानत्वाच्च प्रथमार्थे द्वितीयेति निश्चीयत इत्युक्तम् ॥

मम त्वत्रान्यदपि प्रतिभाति । सहस्रशीर्षादिषु त्रिषु मध्यममन्त्रे तुरीयापादे यद्, उपजीवतीति कियापदं तत्र कर्मत्वेन द्वितीयान्तपदान्यन्वयं प्राप्नुवन्ति । तन्मन्त्रारम्भे विश्वत इत्यनेन यज्ञगद्बूपं विश्वमुक्तं तदिदं विश्वमेव पुरुषः क्षरः परमं विश्वं नारायणं हरिमुपजीवतीत्येवं पदसम्बन्धे बाधाभावात् । एवमन्यान्यपि पदानि तत्रैव योजनीयानि । बाहुलकाश्रयापेक्षया व्यवहितान्वयपक्षस्य लघुत्वादिति । अग्रे तु तैरष्टसु सूत्रेषु शङ्कराचार्याद्युपन्यस्तैव विद्या विचारिता ॥

तन्मतचौरः शैवस्तु, तद्वदेवैकसूत्रेऽस्मिन्नाधिकरणे, महानारायणोपनिषत्स्थं, सर्वो वै रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु । पुरुषो वै रुद्रः सन्महो नमो नमः । विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानं च यत् । सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु इति मन्त्रमुदाहृत्य तदग्रिमं, कदुद्रायेति मन्त्रं त्यक्ता, नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यपतयेऽमिकापतये उमापतये पशुपतये नमो नम इति मन्त्रं चाग्र उदाहृत्य, अत्र किं सर्वात्मत्वादिभिरुमापतित्वेन च श्रूयमाणं परं ब्रह्म पूर्वप्रकृते सर्वितृमण्डलविद्यामात्र उपास्यमुत सर्वासु परविद्यास्विति सन्देहे, प्रकरणादप्राप्निमुद्भाव्यं परविद्यालिङ्गसबन्धवाक्यभूयस्त्वात् सर्वासु परविद्यास्विति सिद्धान्तयित्वा, सर्वो वै रुद्र इति वाक्ये सर्वं खलिवदं ब्रह्मेति शाण्डिलयविद्योपास्यलिङ्गं, पुरुषो वै रुद्र इत्यत्र पुरुषसूक्तोपकोसलविद्याद्युपास्यलिङ्गं, सदित्यत्र सद्विद्योपास्यस्य, मह इति तद् ब्रह्म अङ्गान्यन्या देवता इति व्याहृतिविद्योपास्यस्य, कद्रद्रमन्त्रे शंतम् हृदयिति हृदयदोत्तनादहरविद्योपास्यस्य हिरण्यबाहवे इति हिरण्यरूपत्वं सर्वितृमण्डलोपास्यस्य, उमापतय इति सर्वविद्योपास्यस्यत्यूचिवान् । तन्मन्दमा आद्यायां परविद्यालक्षणाभावात् । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इत्यक्षरप्रापकत्वस्य तद्वक्तव्यस्य दा तलक्षणत्वात् । अस्यास्तु सर्वप्रतीकतया तत्कतुन्यायात् क्षरप्रापकत्वेनाक्षराप्रापकत्वात् सर्वस्य ब्रह्मकारणकत्वमात्रभावनेनाद्यत्वादिलक्षणकाक्षराज्ञापकत्वाच्च । द्वितीयेऽपि वाक्ये पुरुषशब्दस्य गौणत्वात् । ‘भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष

व्यतिरेकस्तद्वावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥५४॥

ननु ब्रह्मविदामोति परमिति श्रुत्याक्षरब्रह्मविदः परब्रह्मप्रामिरुच्यते । तत्रेतरसाधनसापेक्षं ब्रह्मज्ञानं परं प्रापयत्युत तन्निरपेक्षमिति भवति संशयः । अत्र श्रुतौ तन्मात्रोक्तेरितरनिरपेक्षमेव तत्त्वेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्त्वेवं सति ज्ञानमार्गीयाणामपि परप्राप्तिः स्यात् । सा त्वनेकप्रमाणवाधितेति पूर्वमत्रोचाम ।

इत्यपि निरुपाधी च वर्त्तते वासुदेवे सनातने इति विष्णुपुराणवाक्येन । ‘स एव वासुदेवोऽयं साक्षात्पुरुष उच्यते । ऋषिप्रायमितरत् सर्वं जगद् ब्रह्मपुरः सरम् । स एव वासुदेवोऽयं पुरुषः प्रोच्यते बुधैः । प्रकृतिस्पर्शराहित्यात् स्वातन्त्र्याद्वैभवादपीति नारासिंहवाक्याभ्यां च पुरुषशब्दस्य भगवत्येव मुख्यवृत्तत्वेन तदभिमते शिवे तथात्वस्य बाधितत्वात् । अत एव तृतीयवाक्येऽपि सन्मह इत्येकं पदं सतो महस्तेजः सन्मह इति चैकपद्ये तदर्थस्तेन तयोरपि पद्योः सद्विद्याव्याहृतिविद्योपास्यलिङ्गत्वाभावाद्, हिरण्यवाहव इत्यस्य सवितृमण्डलोपास्यत्वगमकताप्यक्षिद्वित्वालङ्गविरुद्धेत्यस्यान्तसद्भर्माधिकरण एवास्माभिरुपपादितत्वात् । उमापतिपदस्य कस्यामपि निसन्दिग्धायां पराविद्यायामदर्शनाच्च । इदं यथा तथा मया प्रहस्ताख्ये वाद् उपपादितत्वान्नात्र विशिष्योच्यते । दहरविद्योपास्यत्वं तु कममुक्तौ प्राप्यविभूतिमध्येऽपि शिवस्य सत्त्वादनुमोदामह इति द्विक् ॥ ५३ ॥ १७ ॥

व्यतिरेकस्तद्वावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ पूर्वाधिकरणान्तिमसूत्रे तैत्तिरीयश्रुतिः सम्मतित्वेन प्रदर्शितेति प्रसङ्गात्तदर्थविचारायाधिकरणान्तरमारभत इत्याशयेन तद्विषयादिकं वदन्तसदवतारयन्ति । * ननु ब्रह्मेत्यादि * । प्रकृते सहकार्यनुक्तिः केवलाक्षरविदां तदप्राप्तिदर्शनं च सन्देहवीजम् । पूर्वपक्षसिद्धान्तौ तु स्फुटौ * सत्त्वनेकेत्यादि * । ज्ञानमार्गीयाणां परप्राप्तिस्तु, यमेवैष वृणुते, नायमात्मा बलहीनेन, भक्त्या मामभिजानाति, भक्त्याहमेकया प्राप्त

किञ्चनशेषभूतब्रह्मपेक्षया फलात्मकस्य परस्य मुख्यत्वात्तदेषा-
ऽभ्युक्तेति श्रुतिस्तदेव प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्य ऋगुक्तेसाह । तेन
तत्र ब्रह्मपदे पुरुषोत्तमपरे ज्ञायेते । तथाच गुहायां यद्याविर्भूतं प-
रमं व्योम पुरुषोत्तमगृहात्मकमक्षरात्मकं व्यापि वैकुण्ठं भवति
तदा तत्र भगवानाविर्भवतीति तत्प्राप्तिर्भवतीत्युच्यते । यो वेद
निहितं गुहायां परमे व्योमनियनेन । तथाच ज्ञानिनां गुहासु पर-
मव्योम्नो व्यतिरेक एव तत्र हेतुमद्भावाभावित्वादिति । येमवैष
वृणुत इति श्रुतेरणाभावे भगवद्भावस्यासम्भवाज्ञानिनां तथा
वरणाभावाद्भगवद्विषयको भावो न भावीति तथेऽर्थः । ननु ज्ञान-
विषयत्वदाविर्भावोऽप्यस्तु । किञ्च । तदतिरिक्तमाविर्भावमपि न
पश्याम इत्याशङ्कायामाह । न तृप्लविद्यवदिति । उपलविद्यानि,
तद्वद्गुहायामाविर्भावो न भवतीर्थः । यस्मै भक्ताय यल्लीला-

इत्यादिप्रमाणवाधितेति, इतः पूर्वाधिकरणेष्ववोचामेति नात्र सि-
द्धान्ते सन्देशध्यमित्यर्थः । ननु भवन्वेवं तथाप्ययमर्थः प्रकृतश्रुतेः
सूत्राच्च कथं लभ्यत इत्याकाङ्क्षायां पूर्वं श्रुतेस्तल्लाभमाहुः । * कि-
ञ्चेत्यादि * । * तेन तत्रेति * तेनास्यामृचिं । * ज्ञायेते इति * । आ-
न्दमयाधिकरणद्वितीयवर्णकस्थेन, अथवा अक्षरे ब्रह्मण्यानन्दा-
त्मके इत्यादिव्याख्यानान्तरेण ज्ञायेते । ऋचिं, परमं व्योमेति पद-
द्वयं ज्ञानशेषभूतब्रह्मपरमित्याशयेन ऋक्सद्भर्थमाहुः । * तथा-
चेत्यादि * । * उच्यत इति * अस्याम ऋच्युच्यते । तथाचास्यां
श्रुतौ गुहायां परमे व्योमनि परप्राप्तिरूक्ता । परमव्योमाविर्भावस्तु
न ज्ञानमार्गीयगुहायाम । अतः परमव्योमपदादत्र सोऽर्थो लभ्यत
इत्यर्थः । सूत्राच्छ्रिवृण्वन्ति । * तथाचेत्यादि * । * व्यतिरेक इति
* अभावः । सूत्रशेषमवतारयन्ति । * ननु ज्ञानेत्यादि * । * ज्ञान-
विषयत्ववदिति * अक्षरस्य ज्ञानविषयत्ववत् । * तदतिरिक्तमिति
* ज्ञानविषयत्वातिरिक्तम् । * व्याकुर्वन्ति * । * उपलविद्यरित्या-
दि * । अनाविर्भावे हेतुं स्फुटीकुर्वन्ति । * यस्मा इत्यादि * ।

वनारसंस्कृतसीरीज़्नाम्री वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

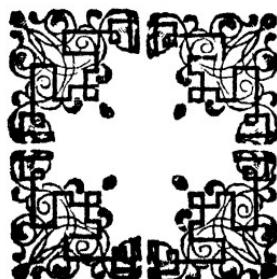
इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकाराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ५पि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्रा-
हकमहायैरियं पुस्तकावला नियमेनावच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
क्कस्य खण्डस्य ॥) मूल्यं प्रापगव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्म-
हाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां
१० मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५ ०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादमहितः	१ ०
तत्त्ववाच्चिकम् खण्डानि १३	१३ ०
कात्यायनमहार्षिग्रन्थिं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६६	६६ ०
सांख्यकारिका चान्द्रकार्तिकागांडपादभाष्यमर्हिता	१ ०
वाक्यपदायम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजग्रीकामहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाका- ण्डम् हंलाराजग्रीकासहित खण्ड २)	५ ०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९ ०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२ ०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंबलितप्रशस्तपादप्रणीत- भाष्यसहितम् खण्डे २	२ ०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५ ०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४ ०
महार्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुकमसूत्रम् सभाष्यम् ३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४ ०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४ ०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२ ०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८ ०
केदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३ ०
दुष्टीका खण्डानि ४	४ ०

पातञ्जलदशनम्। श्रीरामानन्दयतिष्ठतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्ति म० १	०
व्याकरणमिताक्षरा । श्रीमद्भास्त्रप्रणीता खण्डानि ९ ९	०
रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशोन च सहिता ख० ३ ३	०
भेदधिकारः व्याख्यासहितः श्रीमद्व्यदीक्षितकृत उपक्रमप-	
राक्रमसहितः खण्डे २ २	०
बोधसारो नरहरिकृतः तच्छुद्ध्यदिवाकरकृतर्णीक्या म० ख० १०	०
ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छुद्गुरानन्दभगवद्विर्वाचता खण्डे २ २	०
दैववकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डानि ३ ३	०
श्रीमद्व्युभाष्यम् । श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।	
गोस्वामिश्रीपुष्पोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्य-	
द्याख्या समेतम् खण्डानि १२ १२	०
तत्त्वशेखरः । श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतः । तथा—तत्त्वत्रयचुलुक-	
संग्रहः । कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वदगुरुविरचितः । १ १	०
श्रीभाष्यवार्तिकम् । श्रीमद्रामानुजाचार्यविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्र-	
तिपादनपरम् । १ १	०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी
चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 127.

श्रीमद्भगवत् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रिपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशारूपव्याख्यासमेतम् ।

श्रीमद्भागवत्प्रधानश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHĀSHYA,

ON BRAHMASUTRA BY ŚRĪ VALLABHĀCHĀRYĀ,
With the Commentary called Bhāshya Prakāśa,
By Goswāmi Śrī Purushottamjee Mahārāj.

EDITED BY RATNA GOPĀL BHATTA.

Fasciculus XIII

BENARES:

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depôt.

Printed at the Vidyā Vilās Press,
BENARES.

1906.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलग्रकाशः	२	८	०
गगालहरी	६	१	०
गुरसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तकसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्मसंशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला -)	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध्र चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	१	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का वहूत उत्तम प्रन्थ)	०	४	०
बाजगाणतम् (म० म० प० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	१	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	५	०
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लंगावती (म० म० प० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वर्चस्त्रूपसद्वान्तः	०	१	६
विष्णु सहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्घचर्चन्द्रका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्घतत्त्वकौमुदी	३	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
क्षेत्रकौमुदी	०	६	०
क्षेत्रसहिता	२	०	०

विशिष्टं स्वरूपमनुभावयिता प्रभुर्भवति तदगुहायां तत्त्वलीलाश्रय-
भूतमक्षरस्वरूपं वैकुण्ठलोकवदाविर्भावयतीति नोक्तशङ्कालेशोऽपि ।
यत्र पुरुषोत्तमस्य चाक्षुषत्वं तत्र ततोऽधः कक्षस्य तस्य तथात्वे
का शङ्का नाम । एतदुपपादितं पूर्वं, विद्वन्मण्डने च । ननु ज्ञानि-
ज्ञानविषयभक्तगुहाविर्भूताक्षरयोर्भेदोऽस्ति, न वा । नाथः । माना-
भावादेकत्वेनैव सर्वत्रांक्तेः । न द्वितीयः । निरवयवस्य क्वचि-
ल्लोकरूपत्वातद्रूपत्वाभ्यामेकत्वानुपत्तेरिति चेन्मैवप । लोकरूपत्व-
स्य पश्चाद्गावित्वे हीयमनुपपत्तिर्न त्वं, किन्त्वक्षरस्वरूपमेव तथेति
श्रुतिराह, अम्भस्यपारे भुवनस्य मध्य इत्युपकम्य तदेव भूतं त-
दु भव्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन् । एतदग्रे च, यमन्तः समुद्रे

लोकघादिति*लोकयुक्तम् । तथाच ज्ञानमार्गीयान् प्रति तादृशतदनु-
भावनेच्छाया अभावान्न परमव्योमात्मकाक्षरस्वरूपस्याविर्भावः । स
चाविर्भावो दर्शनविषयत्वयाग्यतारूपो, न तु ज्ञानविषयत्वमात्रम् ।
अतो भगवतस्तथेच्छाभावेन केवलाक्षरज्ञानिनो वरणात्मकसहकारि-
शून्यत्वान्न परप्राप्तिरिति ज्ञानिभक्तस्यापि वरणात्मकसहकारिसापे-
क्षमेव ज्ञानं परप्राप्तिजनकमिति सिद्धान्तो निर्विचिकित्स इत्यर्थः ।
ननु श्रुतावक्षरस्यादृश्यत्वादिगुणकत्वस्योक्तत्वात् समन्वयाभ्याये त-
था निर्णीतित्वाच्च नेदं साधीय इति शङ्कान्यामाहुः । * यत्रेत्यादि *
तथाच वरणेन पुरुषोत्तमस्वरूपस्य चाक्षुषत्वं वरणश्रुतौ, भक्त्या त्व-
नन्ययेति गीतास्मृतौ चोक्तम् । अक्षरस्यापि कथिद्विर इति श्रुताखु-
क्तम् । तच्च पुरुषोत्तमादधःकक्षमतः साधनविशेषस्पत्तौ कैमु-
तिकन्यायावतारात् सर्वादश्यतायामपि इश्यत्वे विरोधाभावान्न स-
न्देह इत्यर्थः । अत्राक्षरस्वरूपविचारेण चादयति । * नन्वित्यादि *
तथाच शब्दापक्षयार्थस्य बलिष्ठत्वादर्थस्वरूपविचारे पूर्वोक्तमनुप-
पत्तिमित्यर्थः । तत्र समादधते । * मैवमित्यादि * । * निर्णीतिमि-
त्यन्तेन * । * इयमिति * उक्तविकल्परूपा । * न त्वेषमिति * न
तु रूपभेदः । शेषमुत्तानार्थम् । तथाच स्वरूपस्योक्तरूपत्वाद् भग-

कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजा इसादिरूपा । स्मृतिरपि, “पर-
स्तस्मात् भावोऽन्योऽव्यक्तो व्यक्तात् सनातनः । यः स सर्वेषु
भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति । अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः पर-
मां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्वाम परमं मम” इसादि तु
गीतामु । श्रीभागवतेऽपि, “दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तपसः
परम् । ससं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् । यद्दि
पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिता” इति दशमे । द्वितीये च,
तस्मै स्वलोकं भगवान् समाहितः सन्दर्शयामासेत्युपक्रम्य काल-
त्रिगुणमायासम्बन्धराहित्यमुक्त्वा भगवत्पार्षदानुकृत्वा विर्मानप्रम-
दा उक्त्वा श्रीरूपा । तथाच श्रुतिस्मृतेकवाक्यतायां तादृक्स्वरू-
पमेवाक्षरभिति निर्णयो भवति । एनं सति सच्चिदानन्दत्वदेश-
कालापरिच्छेदस्वयम्प्रकाशत्वगुणातीतत्वादिर्धर्मवच्चेनैव ज्ञानिना-
मक्षरविज्ञानम् । भक्तानामेव पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन तथेति ज्ञेयम् ।
मल्लानामशनिरिति श्लोकोक्तरीया पुरुषोत्तमस्येव । प्रभुणा ये
यथा विचारिताः सन्ति ते तथा भवन्तीति तद्रिचार एव सर्वेषा-
मधिकाररूप इति कृतप्रयत्नापेक्षस्त्वत्यत्र निर्णीतम् ॥ ५४ ॥

अस्मिन्नर्थे कैमुतिकन्यायकथनार्थं निर्दर्शनत्वेनोन्नरं पठति ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

यागे तत्तद्विद्वन्नियतकर्त्तव्यान्यन्वाधानाद्बन्धज्ञाने । त-
आवबद्धाः सर्व एवर्त्तिजो यजमानेन । अवबन्धनं नामाध्वर्युं त्वां

वदिच्छयाधिकारमेवेन तस्य तस्य तथा भानाम काष्यनुपपत्तिरि-
त्यर्थः ॥ ५६ ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ सूत्रमवतार-
यन्ति । * अस्मिन्नित्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * याग इत्यादि * । *

वृणे होतारं त्वां वृण उद्गातारं त्वां वृण इत्यादिरूपं वरणमेवा-
न्यथा सर्वकर्मविदुषां तत्कृतिपट्टनामेकत्राधिकारो, नान्यत्रेति निय-
मो न स्यात् । तस्य तस्य तथा वरणे तु यजमानेच्छैव हेतुः ।
ते च तदा न सर्वासु शास्त्रासु विहितान्यज्ञानि कर्तुं सर्वेऽपि
शक्ताः, किन्तु यजमानवरणनियमिता एव तथा । तत्र हेतुमाह ।
हि यतः कारणात् प्रतिवेदं नियमितान्यज्ञानि, हौत्रमृच्छाऽध्वर्यवा-
दि यजुषौदगात्रं साम्नेति । तथाचालौकिके वैदिके कर्मणि जीवे-
ञ्चापि नियामिका भवति यत्र तत्र किमु बाच्यं प्रतिरोपकूपं
सावक्षममितव्रह्माण्डस्थितिमतस्तदीशितुरिच्छैव नियामिका त-
त्त्वाधनफलसम्पत्ताविति ॥ ५५ ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

ननु पूर्वं कर्मज्ञाननिष्ठानामपि पुंसामग्रे भक्तिमार्गीयत्वं यत्र
भवति तत्र तथैव भगवद्वरणमिति हि सिद्धान्तः । क्रत्विजस्त्वेक-
स्मिन् याग एकत्र वृतस्य नापरत्रापि तथेति विरुद्धो वृष्टान्त इ-
त्यरुच्या निर्दर्शनान्तरमाह । यथैक एव कश्चिन्मन्त्रो बहुषु कर्मसु

इत्यादिरूपवरणमिति* तत्त्वकर्मकर्त्तृतानियममत्त्वं सम्भजनं, विभाग
इति यावत् । शेषं स्फुटम् । तथाचाक्षरस्य तत्सर्वरूपत्वेष्य ज्ञानिषु
तथानाविर्भावे भक्तहृदये च तथाविर्भावे उक्तरीत्या कैमुतिकस्याया-
द्भगवतस्तेषां तेषां ताहकताहकफलदित्सैव नियामिकेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ सूत्रमवतारस्यमिति । * नम्विस्वादिः*
तथैव भगवद्वरणमिति । तत्त्वदनन्तरमेतत् भक्तिमार्गे प्रवेशयिष्यामी-
त्येवं विचारितत्वात्तत्त्वदनन्तरमेव भगवद्वरणम् । श्रूगिज इति *
षष्ठी । * नापरत्रापि तथेति * नान्यकायो विजित्योगः । सूत्रं व्याकु-
बन्ति । * यथैक एवेत्यादि * उदाहरणं त्वाद्यस्य । देवस्य तथा
सवितुः प्रसव इत्यादिरनुषङ्गमात्रः । द्वितीयस्य सूर्योपस्थाने मम्दे-

सम्बद्धते कश्चिद् द्वयोः कश्चिदेकत्रैव तथैव विधानात् तथात्रापीलर्थः । आदिपदात् कर्मोच्यते । यत्र काम्येनैव नियकर्मनिर्वाहस्तत्र कामितार्थसाधकत्वे प्रश्नायपरिहारेऽप्येकमेव तदुपयुज्यते । यथाच सर्वतोमुखेऽनेकहोतृप्रवरेऽधर्वर्युप्रवरे च गृह्णामाणे, देवाः पितर इत्यादिना यजमानकर्तृकाऽनुमन्त्रणमेकमेव सर्वत्र सम्बद्धते, तथैव विधेस्तथात्रापि तावद्विधं यदेकमेव वरणं तेन तत्त्वनिष्ठाऽनन्तरं भक्तिनिष्ठेति न दृष्टान्तविरोध इत्यर्थः । अथवा उँभित्युदाहृत्यैव मन्त्राणामुच्चारणान्मन्त्रादिरोङ्कारः । स यथा ब्रह्मात्मकत्वैनैक एव सर्वमन्त्रेषु सम्बद्धते । तथा वरणमपीति तथेत्यर्थः । यद्यपीतरनिष्ठानन्तरभूतभक्तिनिष्ठावतोऽपि वरणं तथाभूतमेकमेवेति नोक्तदोपस्तथाऽप्युत्कृष्टमार्गे वृत्स्यनीचकक्षापादनमनुचितमिति मत्वा पक्षान्तरमुक्तम् । वस्तुतस्तु साधनमर्यादया यत्र भक्तिर्दित्सिता तत्र तथेति नानुपपत्तिः काचित् ॥ ५६ ॥

हादिनिवारणे च गायत्रीमन्त्रः । तृतीयस्य तेजस्वीभूयासमिति । प-वमन्यदपि द्रष्टव्यम् । कर्मोदाहरणं, ज्योतिष्ठोमादि, जयन्तीव्रतादि च द्रष्टव्यम् । कर्मोदाहरणमन्यदप्याहुः । * यथाचेत्यादि * सर्वतो-मुखः कश्चिद्यागविशेषः । * तावद्विधमिति * ऋग्मिकतत्त्वप्रकार-कम् । मन्त्रादिपदं तदगुणसंविज्ञानबहुवीहिणा व्याख्याय षष्ठीसमा-सपक्षेण प्रकारान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * ननु पूर्वव्याख्याने को दोषो येन व्याख्यानान्तरमन्त्रोक्तमित्याकाङ्क्षायां तदुक्तमङ्गीकृत्य स-म्भावितं दोषमाहुः । * यद्यपीत्यादि * । * तथाभूतमिति * याह-शं केवलभक्तिमार्गियस्य तादृशम् । * पक्षान्तरमिति * उँकारनि-दर्शनपक्षः । तथाच ब्रह्मात्मकत्वेनोत्कृष्टस्याप्योङ्कारस्य तत्त्वमन्त्र-साङ्केत्याय तत्त्वसम्बन्धो न दोषावहस्तथा वृत्स्यापि तत्सम्बन्धो मर्यादामार्गरक्षार्थत्वात् दोषावह इत्यर्थः । युक्त्या समाधाय सिद्धा-न्तेन समाधानमाहुः । * वस्तुत इत्यादि * तथाच भगवदिङ्क्षादि-

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति ॥५७॥

ननु सुखस्वरूपजिज्ञासायां यो वै भूमा तत् सुखमित्युक्तं भू-
मस्वरूपजिज्ञासायां, यत्र नान्यत् पश्यतीसादिना तद्यन्तिरूपितं
तत्सर्वात्मभावस्वरूपमिति यदुक्तं तत्त्वोपपथते । भूम्नो हि सुखश्च-
पतोच्यते । सर्वात्मभावे तु विरहभावे दुःसहदुःखानुभवः श्रूयते ।
तेन मोक्षसुखमेव यो वै भूमेयादिनोच्यते । यो वै भूमा तदमृत-
मिति वाक्याच्च । अग्रे च, स वा एष एवं पश्यन्तित्याद्युक्त्वा
तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति फलमुच्यते । तत्र मोक्षा-
नन्तरमप्यभव्यतः स भावो, मोक्षो वात्रोच्यत इति संशयः । तत्र
कामचारोक्तेर्मुक्तिपूर्वदशायां तन्माहात्म्यनिरूपणार्थत्वादमृतश-
ब्दाच्च मुक्तिरेव भूमपदेनोच्यत इति पूर्वपक्षः । तत्र भूमशब्देन स

चारादेवानुपपत्तिपरिहारो, निदर्शनं तु वादिनिग्रहायेति सूत्रकारा-
शय इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ १८ ॥

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति ॥ ग्रासद्विकं वि-
चार्य पुनः प्रकृतशेषमेव विचारयतीत्याशयेनाधिकरणमवतारयन्तः
संशयं व्युत्पादयन्ति * नन्वित्यादि * । * तद्यदिति * भूमस्वरूप-
म् । * श्रूयते इति * पुराणवाक्येभ्यः श्रूयते । * तेनेति * सुखस्य
दुःखविलक्षणत्वेन । * यो वै भूमा तदमृतमिति वाक्याच्चेति * इद-
मपि तत्त्वोपपथत इत्यत्र मोक्षज्ञीकारे च हेत्वन्तरम् । तत्रानन्तरं
दुःखसद्वावेन सुखस्यामृतत्वाभावाद्, मोक्षे चानन्तरं दुःखाभावेन
सुखस्यामृतत्वादिति । एवं मोक्षकोटिव्युत्पादिता । अग्रे चेत्यादिना
असम्भवीत्यन्तेन सर्वात्माभावकोटिव्युत्पादनम् । अत उभयबीज-
सद्वावादेवं संशय इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * काम-
चारोक्तेरितिषष्ठी । सिद्धान्तमाहुः । * तत्र भूमेत्यादि * सम्प्रसादा-
धिकरणे भूमशब्देन परमात्मनो निर्णीतत्वालिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे
सर्वात्मभावस्यापि निर्णीतत्वादत्र भूमलक्षणवाक्ये भूमपदेन स

भाव एवोच्यत इति सिद्धान्तस्तत्र दुःखदर्शनानुपपत्त्या सर्वाधिकत्वलक्षणं भूमत्वमनुपपत्तिमिति शङ्कां परिहरति । भूम्नः सर्वात्मभावस्य ज्यायस्त्वं सर्वस्मान्मन्तव्यम् । तत्रोक्तानुपपत्तिपरिहारार्थं दृष्टान्तमाह । क्रतुवदिति । दर्शपूर्णमासप्रकरणेतैतिरीयके पठ्यते परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत्तेन स परमां काष्ठामगच्छदित्युपकम्य, य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते परमामेव काष्ठां गच्छतीति । यथा ब्रतादिदुःखात्मकत्वेऽपि परमकाष्ठालक्षणफलगमकत्वेन दर्शपूर्णमासयोः सर्वक्रतुभ्योऽधिकत्वं वक्तुमग्रआसीदिति श्रूयते । तथा दुःखेतुत्वेऽप्यनन्यलभ्यसाक्षात्पुरुषोऽन्तमानन्दप्राप्तिहेतुत्वेन मुखरूपत्वमुच्यत इत्यन्येभ्यः सर्वेभ्यो ज्यायस्त्वं मन्तव्यमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाह । तथाहि दर्शयति । श्रुतिस्तु स एवाधस्तादेसाद्युक्त्वाथाहङ्कारादेश इत्याद्युक्त्वाऽथात्मादेश इत्याद्युक्तवस्त्रे चैतादृशस्यात्मन एव प्राणाशास्मरादिसर्वमिति

भावः सर्वात्मभावसहित एव परमात्मोच्यते । यथा घटेन जलमाहरेत्यादौ घटादिपदेन छिद्रेतरत्वादिसहितो घटादिस्तद्वदिति सिद्धान्त इत्यर्थः । एवं सिद्धान्तं सामान्यत उक्तवा तं व्युत्पादयितुं सूक्ष्मवतारयन्ति । * तत्र दुःखेत्यादि * व्याकुर्वन्ति । * भूम्न इत्यादि * सर्वात्मभावस्येति । इदं षष्ठ्यर्थस्य विवरणम् । भूमसम्बन्धिनः सर्वात्मभावस्येत्यर्थः । अत्र लौकिकतज्जिरासायैव कथनमिति बोच्यम् । * तत्रेति * ज्यायस्त्वप्रतिज्ञायाम् । * दर्शपूर्णमासप्रकरण इति * संहिताप्रथमाष्टकषष्ठप्रपाठकनवमानुवाके । * अग्र आसीदिति * परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत् । * उच्यत इति * भाविस्वरूपमादायोच्यते । तथाच परमकाष्ठाप्रापकत्वात्येत्यर्थः । ननु भाविस्वरूपमादायैबोच्यते, न विद्यमानं स्वरूपमादायेत्यन्त किं नमकमित्याकाङ्क्षायामाहः । * अत्रोपपत्तीत्यारभ्य, न वदेदित्यन्त-

च दर्शयति । एतस्वर्वात्मभाववत्येव सर्वमुपपद्यते, न मुक्तस्य । वृत्तिभेदाभावात् प्राणाद्यभावाच्च । जीवन्मुक्तिदशायां प्राचीनानामेव सत्त्वादात्मनः प्राणा इत्यादि न वदेत् । यदा, ननु लोकेऽपि शृङ्गाररसभाववति पुंसि नार्या च त्वदुक्तभावसम्बन्धिव्यभिचारिभावाः श्रूयन्ते । सैव सर्वत्र, स एव सर्वत्रेति । एवं सति लौकिकसर्वमृतत्वाच्च त्वदुक्तभावस्यालौकिकज्ञानादिभ्य आधिक्यं वक्तुं शक्यमलौकिकविषयत्वालौकिकत्वमपि न तथेति भवति संशयः । तत्र मनुजत्वरिपुत्वादिज्ञानानामिव कामादिभावेन स्नेहभावस्थमपि सम्भवान्नास्यालौकिकत्वमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्त्वस्य लौकिकेभ्यो ज्यायस्त्वं मन्तव्यम् । ननुक्तं लोकसाधारणं बाधकमिति शङ्कानिरासाय निर्दर्शनमाह । क्रतुवदिति ।

म् * । तथाच भूमपदेन यदि मोक्षावस्थामभिप्रेयात् तदैवं त्रिविधा वृत्तीनि वदेत् । प्राणादीनां नामान्तानां तत्र सम्बन्धं च न वदेत् । तदानीं तदुभयाभावादतस्तदन्यथानुपपत्त्या भूमलक्षणे सर्वात्मभावभाविस्वरूपमेवोच्यत इति सर्वात्मभावसहित एव भूमा, न तु मोक्षावस्था । नापि जीवन्मुक्तावस्थेति युक्तम् । तां चेद्भिप्रेयात् तदा आत्मनः प्राण इत्यादि न वदेत् । तस्यामवस्थायां प्रारब्धवशादेव पूर्वप्राणादीनां सत्त्वात् । अतो द्विविधस्यापि मोक्षस्यान्नादातुमशक्यत्वात् सर्वात्मभावोऽत्र ग्राह्य इत्यर्थः । एतस्यार्थस्य पूर्वाधिकरणस्येन सामान्यसूत्रार्थविचारेणापि सिद्धप्रायत्वमित्यरुच्या धर्णकान्तरेण सूत्रं व्याकुर्वन्ति * यद्वेत्यादि ** श्रूयन्त इति * साहित्यप्रन्थेषु भरतसूत्रादौ चोच्यन्ते । * अलौकिकज्ञानादिभ्य इति * । लोकविलक्षणेभ्योऽक्षरज्ञानमुक्तिजीवन्मुक्तिभ्यः । * न तथेति भवति संशय इति । * न वक्तुं शक्य इति लौकिकसजातीयधर्मवस्थालौकिकविषयत्वाभ्यां हेतुभ्यां भवति संशय इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । * तत्रेति । * भगवति । सिद्धान्तं वदन्तः सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * सिद्धान्त इत्यादि । * प्रतिज्ञायां हेतुं

यथा दर्शादिषु दोहनाधिश्रयणातञ्चनवीशबधातादिपुरोडाशभस्म-
णादीनां लौकिकक्रियातुल्यत्वेन दर्शनेऽपि न लौकिकत्वम् ।
लौकिकप्रमाणप्राप्तत्वादलौकिकतत्प्राप्तत्वात्थोक्तप्रमाणरूपवरण-
लभ्यत्वेन श्रुत्युक्तत्वात् लौकिकत्वमस्य भावस्येति दिक् ॥

बस्तुतस्तु ग्रामसिहस्य सिंहस्वरूपत्वेऽपि न तद्रूपं वक्तुं
शक्यम् । तथा लौकिकपुंसि नार्या वा तदाभासो रसशास्त्रे
निरूप्यते । तदृष्टृष्टान्तेन भगवद्वाववद्वक्तरीतिभावनार्थं, न तु

वक्तुं, नन्वित्यादिना वाधकमाशङ्का इष्टान्तं व्युत्पादयन्ति । * यथे-
त्यादि । * उक्तप्रमाणरूपवरणलभ्यत्वेनात् * । अलौकिकप्रमाण-
रूपतल्युभ्यत्वेन । तथाच सर्वात्मभावो लौकिकसदृशत्वेऽपि न लौ-
किकः । अलौकिकप्रमाणप्राप्तत्वात् । लौकिकप्रमाणप्राप्तत्वाच्च ।
यागीयदोहनाधिश्रयणादिवत् । यज्ञेवं तज्जैवम् । लौकिकतद्वदिति
हेतुसिद्ध्या न प्रतिज्ञायां दोष इत्यर्थः । एताहश्यश्च साहश्यदर्शन-
जाः शङ्का अविचारकस्यौद्यन्ति, न तु विचारकस्येत्याशयेनाहुः ।
* बस्तुत इत्यादि * तथाच विचारकस्तु लोकेऽपि तथा तदभावं
पश्यन्नैवं शङ्कत इत्यर्थः । ननु यदि न साहश्येन ताद्रूपं तदा ऋषि-
भिर्भरतादिभिरलौकिकभावधर्मसाहश्यं लौकिके रसं कुतो निरूप्य-
ते अतस्सदृशनाऽद्विचारकस्यापि शङ्का तूदत्येवत्याकाङ्क्षायामृषीणां त-
था तन्निरूपणस्य तात्पर्यमाहुः । * तथा लौकिकेत्यादि * । * भग-
वद्वाववद्वक्तरीतिभावनार्थमिति * भगवति विगाढभाववान् यो भ-
क्तसद्वीतिभावनार्थंम् । ननु मृषीणां तथैव तात्पर्यमित्यत्र किं गम-
कमत आहुः । * न त्वित्यादि * तदुक्तं कामसूत्रसमासौ वात्स्याय-
नेन । “तदेतद् ब्रह्मचर्येण परमेण समाधिना । विहितं लोकयात्रार्थं
न रागार्थोऽस्य संविधिः । रक्षन् धर्मार्थकामांखीन् सम्पश्यन् लोक-
वर्तनीम् । अस्य शास्त्रस्य तत्त्वशो भवत्येव जितेन्द्रिय” इति । तथाच
यदि लौकिके तात्पर्यं स्याद् एतच्छास्त्रतत्त्वशस्य जितेन्द्रियभवनरूपं
फलं न वदेत् । एवं भरतोक्ते सङ्गीतशास्त्रेऽपि ज्ञातव्यम् । उपवेद-

अवीरां लौकिके तात्पर्यं भवितुमर्हति । अत्रोपपत्तिमाह । तथा-हीसादि । पूर्वोक्तभाववत् आत्मनः प्राणादिकं सर्वं दर्शयति श्रु-तिः । तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत इसादिना । इतः, पूर्वमपि स वा एष एवं पश्यन्नित्युपक्रम्यात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुनं आत्मा-नन्दः स स्वराङ् भवति सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रु-तिश्च । न हि लोक एवं सम्भवयात्मपदानां भगवद्राचकत्वादिति सर्वोक्तमविषयकभावस्यैव तथात्वं युक्तमिति चोपपत्तिर्हशब्देन सूच्यते ॥ ५७ ॥

— नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

पूर्वाधिकरणैः सर्वात्मभावस्वरूपादिनिर्णयं कृतवान् । अथ

त्वात् । अतः पूर्वोक्तं एव निश्चयः । सूत्रशेषमवतारयन्ति । * अत्रेत्यादि * उक्तस्यार्थस्य प्रकृतश्रुत्यमिप्रेतत्वे उपपत्तिमाहेत्यर्थः । उप-पत्त्यन्तरं बोधयितुं हिशब्दार्थमाहुः । * सर्वोक्तमेत्यादि * । * तथा-त्वमिति * सर्वसाधनज्यायस्त्वम् ।

अत्रान्ये, वैश्वानरविद्यामुदाहृत्य किमिहोभयथाऽप्युपासनं स्याद् व्यस्तस्य समस्तस्य चोत समस्तस्यैव वेति सन्देहे, व्यस्तस्यापि वि-हितत्वात् फलस्यापि कथनादुभयथेति प्राप्ते, समस्तस्यैव न्याय्यम् । आन्तमेकवाक्यत्वात् । यथा वैश्वानरं द्रादशकपालं निर्विपेत् पुत्रे जात इत्यत्र । मूर्ढा ते व्यपतिष्यन्मां नागमिष्य इत्याश्वनर्थस्य व्यक्तो-पासने दर्शितत्वाच्चेत्याहुः । तन्नास्माकं रोचते । पूर्वकाण्डे उदव-सानीयाख्ये कर्मणि अपवैसोमेनेजानादेवताश्च यज्ञश्च क्रामन्तीत्या-दिना देवतायज्ञावरोधार्थं पूर्वं पञ्चकपालं विद्याय, ततो, गायत्रो वा अग्निरित्यादिना तदोषदर्शनेन दूषयित्वाऽष्टकपालमाग्रेयं पुरोडाशं पञ्चसंख्याके याज्यानुवाक्ये चोपसंहारे विहिते इति पूर्वविधानस्या-ज्ञमिप्रेतत्वबुद्धेः शीघ्रमुदयेन न पूर्वप्रकारकरणञ्जुङेदयस्तथात्रापि शङ्काया एव पराहृत्यानुदयेन पूर्वपक्षानुदयादिति ॥ ५७ ॥ १९ ॥

नानाशब्दादिभेदात् ॥ सङ्गतिं बोधयन्तोऽधिकरणमवतारय-न्ति । * पूर्वोत्यादि * । प्रदानवदित्यादिभिः पूर्वाधिकरणैर्मुख्याधि-

मत्स्यादिरूपाणां भगवद्वत्तारत्वपविशिष्टमिति सर्वेषां समस्योपासना कार्येत पार्थक्येनेति विचारयति । अत्रोपास्याभेदेऽपि रूपभेदादेकत्रोपासकस्यान्यत्रानुपासनलक्षणावज्ञासम्भवादस्या अप्यसिद्धिसम्भवादपि समस्यैव सा कार्येति प्राप्ते सिद्धान्तमाह । सर्वेष्वत्तारेषु नानैवोपासना कार्या । तत्र हेतुः, शब्दादिभेदादिति । तत्तत्स्वरूपवाचकशब्दानां मन्त्राणां चादिपदादाकारकर्मणां च भेदादिर्यथः । एतनैव मिथोविरुद्धानामाकारकर्मणामेकत्र भावनस्याशक्यत्वमयुक्तत्वं चेति भावः सूचितः ॥ ५८ ॥

कारिणामर्थे सर्वात्मभावस्वरूपस्य तदुक्तर्पस्य तत्फलस्य तदधिकारिणां च निर्णयं कृतवान् । अथ तदनन्तरं पुराणोक्तानां मत्स्याद्युपासनानामपि नित्यानुमेयवंदमूलत्वादिदानीमपि केषां ब्रह्मद्वामनहयश्रीवाद्युपासकानां दर्शनात् तावशानामर्थे उपासनान्तरनिर्णयस्यावद्यक्तवात् । मत्स्यादिरूपाणां भगवद्वत्तारत्वर्माविशिष्टम् । यथा सुतेजःप्रभृतीनां वैश्वानरावयवत्वमिति तेषां सर्वेषां समस्य भगवतैकीकृत्योपासना कार्या ? उत सुतेजःप्रभृतीनां व्यस्तोपासने दोषश्वरवणवद्ब्रदोपस्याश्रवणाद् व्यस्ततया कार्येति शङ्खायां प्रसङ्गाद्विचायतीत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः । * अत्रेत्यादि * । * अस्या अप्यसिद्धिसम्भवादिति * । रूपान्तरावज्ञारूपापराधकृतप्रतिवन्धेन असम्भवात् । तथाचात्र दोषाश्रवणेऽप्युक्तरीत्या दोपसम्भवान्न कार्येत्यर्थः । सिद्धान्तं वोर्धयतुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * सर्वेषित्यादि * । तर्ह्यवज्ञादोपस्य कथं निवृत्तिरित्यत आहुः । * एतेनेत्यादि * । * एतेनेवेत *उपासनभेदस्थापनेनैव । * अयुक्तत्वमिति *विरुद्धत्वादयुक्तत्वम् । तथाच शक्यस्य युक्तस्याकरणे ह्यपराधो, न त्वशक्यस्याऽयुक्तस्याकरणे । अतोऽनुपासनस्य तत्रापराधप्रसञ्जकत्वेन प्रतिवन्धाभावान्नासिद्धिरित्यर्थः । एतेन यत् पूर्वं, न भेदादितिसूत्रेऽधिकगुणोपसंहारौचित्यमुक्तं तत्प्रकारोऽत्र दर्शितः । तत्तद्रूपप्राधान्येन ब्रह्मोपासकस्याधिका अपि गुणा अविरुद्धा एवोपसंहार्या, न त्वन्येऽपीति ।

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

पर्थक्येनोपासनानि कर्त्तव्यानीति स्थिते विचार्यंते । किं मग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिवदेषां समुच्चय उत फलविकल्प इति ।

तस्मात्तेषां व्यस्तोपासनमेव कर्त्तव्यमिति सिद्धम् ॥

अन्ये तु, अत्र यासु यासु विद्यासु श्रुतिनानात्वेऽप्यर्थक्याद्वै-
द्यैक्यं, यथा मनोमयः प्राणशरीरः, कं ब्रह्म, सत्यकामः सत्यसंकल्प
इत्याकौ। यथा च, प्राणो वा व संवर्गः, प्राणो वा व ज्येष्ठः श्रेष्ठः, प्राणो
ह पिता प्राणो मातेत्यादौ च । तत्र श्रुतिनानात्वस्य गुणान्तरपरत्वा-
द्, वेदाभेदेन विद्यैक्याच्च स्वपरशास्यांकं गुणजातं विद्याकात्स्र्व्या-
र्थमुपसंहार्यमिति पूर्वपक्षे, शब्दादिभेदादिव्याभेदं सिद्धान्तयन्ति ।
पूर्वतन्त्रे शब्दान्तरादीनां कर्मभेदकत्वेन सिद्धत्वात् प्रकृते च, वेद,
उपासीत, कर्तुं कुर्वतित्यादिशब्दभेदात् । आदिपदेन यथासम्बवं
गुणादीनामपि भेदस्य संग्रहाच्च । न च शब्दभेदेऽपि, यजति जुहोती-
त्यादिवद् वेदोपासीतेत्यादावर्थभेदाभावान्न भेद इति वाच्यम् ।
तथाऽप्येकस्मिन्देव वेद्यं प्रतिकरणमितरंतरव्यावृत्तगुणोपदेशरूपा-
त्तुवन्धभेदेन तस्यां तस्यां विद्यायां ताहकादगुणविशिष्टैवोपा-
स्यतया विद्याभेदोपपत्तेः । एवं स्थितेऽपि सर्ववेदान्तप्रत्ययेत्यादि-
द्रष्टव्यमिति चाहुः ।

तदसङ्गतम् । सर्ववेदान्तप्रत्ययसूत्रोक्तचोदनाद्यविशेषरूप-
हेत्वभावादेवोक्तस्थलेषु विद्याभेदस्य सिद्धत्वेनैतत्सूत्रारम्भवैयर्थ्यप्र-
सङ्गात् । न चोपसंहारानवृत्त्यर्थत्वान्नानर्थक्यमित्यपि युक्तम् । एकयहे-
त्वभावादेव सिद्धे विद्याभेदं उपसंहारप्राप्तेवाभावात् । विद्यासूच-
कनानापदविरोधाच्चेति ॥ ५८ ॥ २० ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * पा-
र्थक्येनेत्यादि * । * विचार्यंते इति * । उपोद्घातसङ्गत्या विचा-
र्यंते । संशयमाहुः । * किमित्यादि * । तथाच विधिसामान्यात्
कर्मण कार्याणीत्येवं समुच्चय? उत फलतौत्याद्विकल्प इत्यर्थः पूर्व -

तत्र विधिकलयोः समानत्वात् समुच्चय इति प्राप्ते निर्णयमाह ॥
उपासनानां विकल्प एव । तत्र हेतुरविशिष्टफलत्वात् ।

मुक्तिफलकत्वं हि सर्वेषामुपासनानामविशिष्टम् । एवं सर्वेकेनैव
तत्सद्वावपरस्याऽप्रयोजकत्वादग्निहोत्रादिवन्नियतावोधकश्रुत्यभा-
वाचदर्थिनो विकल्प एव ॥ ५९ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा
पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

येषु तृपासनेषु भिन्नानि भिन्नानि फलान्युच्यन्ते, तत्र त्व-

पक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । विधिः फलं च सर्वत्र तुल्यम् । यथा-
अग्निहोत्रादीनाम् । तथा सति यदेव न क्रियते तत्कलाभावेन न्यून-
तापत्तेविकल्पस्य प्राप्तप्रामाण्यपरित्यागादिदोषवत्तया तदादरे त-
त्संसर्गाच्च समुच्चय एव ज्यायानित्यर्थः । सिद्धान्तमाहुः । * उपा-
सनानामित्यादि * तथाचाग्निहोत्रादितौल्यस्याभावाच्चित्रोद्धिदादि-
तौल्यस्य सत्त्वादिकल्पस्यादुपृत्वेन स्वर्गादिवद्विद्वयमायानिवृत्तरूपा-
यां तत्तदवतारसायुज्यरूपायां च मुक्तौ विशेषाभावेन च फलस्या-
विशिष्टत्वात् समुच्चये अप्रयोजकत्वदोषपत्तेश्च विकल्प एव ज्याया-
नित्यर्थः । एतेनैव फलप्राप्तिफलानां सद्विद्यादहरविद्योपकोसलवि-
द्याशाण्डल्यविद्याद्व्युत्तरविद्यादीनामेकफलानां प्राणादिविद्यानां च
विकल्पोऽवगन्तव्य इत्यपि बोधितमा अत्र सर्वेऽप्येवमेवाहुः ॥ ५९ ॥ २१

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयरन् न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥
अविशिष्टफलत्वादित्यस्य विकल्पहेतोः प्रत्युदाहरणमिदम् । एवं मु-
क्तिफलिका उपासना विचार्य काम्यासु पक्षद्वयस्य सम्भवात् ताः
पृथग् विचारयतीत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याकुर्वन्तस्तत्र तत्तत्फलानां
काम्यत्वाद्युपासनानां समुच्चयपक्षं व्याकुर्वन्ति । * येष्वित्यादि *
येषु स यो नाम ब्रह्मोत्युपास्ते यावश्चाम्नो गतं तत्रास्य कामचारो भ-
वति, सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति येऽन्नं ब्रह्मोपासत इत्यादिषु तथेत्य-

नेकफलर्थिनस्तत्कलोपासनानि समुच्चीयेरभाविशिष्टफलत्वा-
भावात् । यत्र त्वेकस्यैवोपासनस्य स्वकामितानेकफलकत्वं श्रूय-
यते तत्र तथैव चेदुपासनं करोति तदा न समुच्चीयेरन्नपि । स्व-
कामितेष्वेकतरस्य तदन्यफलवैशिष्ट्येनाविशिष्टफलत्वाभावादिति
पूर्वहेत्वभावादतिशिलष्टप्रयोगाभिप्रायेणोक्तमिति इत्यम् ।

अथवा कामैक्ये नियतफलकानि तानि न समुच्चीयेरन् । अत्र
हेतुः स्पष्टः ॥ ६० ॥

र्थः । एवं समुच्चयपक्षं व्याख्याय, न वा इति पदाभ्यामुक्तमसमुच्च-
यपक्षं व्याकुर्वन्ति*यत्र त्वित्यादि * * श्रूयते इति*यथा भाग्यां
विद्यायां, य एवं वेद प्रतितिष्ठुति, अव्याघ्रान्नादो भवति महान् भ-
वति प्रजया पशुभिर्द्वार्वर्चसेन महान् कीर्त्येति श्रूयते । तत्र तथैव
चेत् । तदुक्तस्वकामितसकलफलसाधकतया चेत्तदुपासनं करोति
तदा तत्कलकान्यन्यानि तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत तन्मह इत्युपासीतेत्यादि-
नि तत्तदृगुणकान्युपासनानि न समुच्चीयेरन्नपि । अत्रापि हेतुः पूर्व-
हेत्वभावादिति । तं विवृण्वन्ति * स्वकामितेष्वित्यादि * स्वकामित-
फलेष्वेकतरस्य फलस्य तदन्यफलवैशिष्ट्येन अविशिष्टफलत्वाभा-
वादिति । तथाच समुच्चये अविशिष्टत्वाभावोऽनेकफलत्वात् । समु-
च्चयाभावे त्वविशिष्टफलत्वाभावस्तत्कलस्यान्यफलविशिष्टत्वादिति
भेदेऽपि, पूर्वहेत्वभावादिति यत्सूत्र उक्तं तत्तथेत्यर्थः । अत्र व्याख्यान-
क्लेशात् पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * । * कामैक्ये इति *
एकमात्रविषयत्वेन तदैक्ये । अत्र हेतुः * स्पष्ट इति * अस्मिन् पक्षे
तेषां फलभेदेन विशिष्टफलतया अविशिष्टफलत्वाभावरूपः पूर्वहे-
त्वभावः स्फुट इत्यर्थः । अत्रापि माधवाचार्यभिश्वुव्यतिरिक्तानां स-
र्वेषामैकमत्यम् । अस्माकं त्वेतावान् विशेषः । अत्र सूत्रे काम्यपदा-
दुद्दीथाद्युपासना अपि संग्रहीतुं शक्यन्ते । तास्वपि यदेव विद्यया
करोतीत्यादिभिः फलश्रवणात् । कामपदाभावेऽपि रात्रिसत्रन्यायेन
काम्यत्वस्य शक्यत्वादिति ॥ ६० ॥ २२ ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

प्रधानेषु निर्णयमुक्त्वा अङ्गेषु तमाह । एकार्थसाधकानामुपासनानां भेदेनाङ्गभेदेऽप्येकतरोपासने फलैक्यादङ्गानि तत्र समुच्चीयेरन्न वेति संशये निर्णयमाह । उपासनाङ्गानां तदेवाश्रयस्तथाच यदङ्गं यदुपासनाश्रितं तत्रैव तस्य भाव इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अत्र हेतुमाह ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ कर्माङ्गत्वेऽपि स्वव्यापारेण फलताधने उपासनान्तरानपेक्षत्वात् प्रधानानामुद्दीथाद्युपासनानामपि काम्यत्वेन यथाकामसमुच्चयविकल्पयोः पूर्वसूत्रेणैव सिद्धत्वादत्र विषयान्तरं वोधयन्तोऽधिकरणमवतारयन्ति । प्रधानेत्यादि । अन्यानपेक्षतया स्वव्यापारद्वारा फलजनकानि प्रधानानि तेषु समुच्चयादिनिर्णयमुक्त्वा अन्यापेक्षतया तथा फलजनकाङ्गेषु निर्णयमाहेत्यर्थः । ननु किं प्रयोजनं येन पृथगारम्भ इत्यत आहुः । * एकार्थेत्यादि * एकोऽर्थ एकं फलम् । तत्साधकानामनेकेषामुपासनानां रूपादिभेदेन भेदेऽपि तेषां मध्य एकतरोपासनेऽन्येषामस्य च फलैक्यात् तत्फलार्थं यान्यङ्गानि तत्र तत्रोक्तानि तान्वेकस्मिन्नुपासने समुच्चीयेरन्न वेति संशये उपसंहारसूत्रेऽर्थाभेदपदस्य फलाभेदवाचकत्वे फलैक्यात् समुच्चयप्राप्तौ वक्ष्यमाणहेतुभ्यां निर्णयमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * उपासनाङ्गानामित्यादि * । * तदेवेति * उपासनमेव । तथाच आश्रयमनतिक्रम्य यथाश्रयभावः सत्ता, यथाश्रयं भावो यथाश्रयभाव इति सूत्रयोजना । उदाहरणं तु छागदोग्ये मनोहिङ्गारो वाकप्रस्ताव इत्यादिभिर्दशभिर्वाक्यैर्गायत्ररथन्तरवामदेव्यवृहद्वैरूपवैराजशक्यरैवत्ययज्ञायज्ञायिराजननामग्रहणपूर्वकं विहितानि दश सामोपासनानि । तेषु ह्येकमेकमसाधारणं फलमुक्त्वा तदुत्तरं सर्वमायुरेति ज्योत्तीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्येति सर्वोपासनेषु साधारणं फलमुक्त्वा क्रमेण महामनाः स्यात् तद् व्रतं, त्रपत्ययड़ग्निमाचामेष ष्ट्रीवेत् तद् व्रतम्, एवं न काश्चन

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥

तत्तदुपासनं तत्तदङ्गविशिष्टमेव वेदे शिष्यत इति तथेत्यर्थः ।
चकारादतिरिक्तकरणे प्रायश्चित्तोक्तिरपि वाधिकेति सूच्यते ॥६२
समाहारात् ॥ ६३ ॥

कर्ममार्गीयोपासने निर्णयमुक्त्वा ज्ञानमार्गीयोपासने तमा-
ह । अथर्वोपनिषत्सु नृसिंहोपासनादिपु मत्स्यकूर्मादिरूपत्वेनापि
स्तुतिः श्रूयते । श्रीभागवते च, नमस्ते रघुवर्यायेसादिरूपा स्तुति-

परिहरेत्, न तपनं निन्देत्, न वर्षनं निन्देत्, न नृश्चिन्देत्, न पशु-
श्चिन्देत्, संवत्सरमङ्गो नाश्रीयात्, ग्राहणान्न निन्देद् इति तत्तदुपा-
सनाङ्गभूतानि व्रतान्युक्तानि । तथाच तस्य व्रतस्य तत्तदुपासन एव
सम्बन्धो, नान्यत्रेति वाच्यम् । एव ज्ञातीयमन्यदपि । न्यायस्य सा-
धारणत्वात् । यथा भार्गव्या आनन्दविद्याया अङ्गभूतेषु त्रिष्वन्धप्र-
तिष्ठितत्वोपासनेषु प्रतिष्ठादीनां फलानामैक्यं तत्तदुपासनाङ्गभूताना-
म् । अश्च न निन्द्यात् तदव्रतम्, अश्च न परिचक्षीत तद् व्रतम्,
अश्च वहु कुर्वीत तद् व्रतमिति तत्तदव्रतानां भेद इति ॥६१॥

शिष्टेश्च ॥ अत्र भाष्यं स्फुटम् ॥ ६२ ॥ २३ ॥

समाहारात् ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * कर्ममार्गीयेत्यादि *
कर्माङ्गतया कर्ममार्गीयेषु सामादुपासनेषु अङ्गनिर्णयमुक्त्वा ज्ञाना-
ङ्गतया ज्ञानमार्गीयेषु तेष्वङ्गनिर्णयमाहत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्तो
विषयमाहुः । * अथर्वेत्यादि * अत्र मत्स्यकूर्मादिपदात् पूर्वं ब्रह्म-
विष्वादीति पदस्य त्रुटिर्बोध्या । तथाच नृसिंहोपासनायां यो वै
नृसिंहो देवो भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नम इति, श्रीरामोपा-
सनायां च यां वै रामचन्द्रो भगवान् ये च मत्स्यकूर्माद्यवतारास्तस्मै
वै नमो नम इत्येवंविभागेन स्तुतिः श्रूयत इत्यर्थः । द्वितीयं पौराणो-
दाहरणम् । एवं विषय उक्तः । तत्र तत्सर्वरूपत्वेनोपासना कार्या ?
उत तेषां रूपाणां विरुद्धधर्मवत्त्वात् तथा न कार्येति संशये शब्दा-
दिभेदेन नानोपासनस्य पूर्वमुक्तत्वात् सर्वरूपत्वेनोपासने च तद्विरो-

व्रजनाथे । एवं सति रूपभेदेऽपि भगवदवतारत्वस्याविशिष्टत्वादेकस्मिन् रूपे रूपान्तरसमाहारो इश्यत इति सर्वरूपत्वेनैकत्रोपासनमपि साध्विलर्थः ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

ऐश्वर्यवीर्यादिगुणानां सर्वेष्ववतारेषु साधारण्यं श्रूयते । तेन धर्मिधर्माणमैक्यात् पूर्वोक्तं साध्विलर्थः ॥ ६४ ॥

न वा तत्सहमावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

नन्वेवमुपासनं नियमुत वैकल्पिकमिति संशय उक्तरीया

धार्मकार्येति प्राप्तम् । तत्र सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * एवं सतीत्यादि * अत्राङ्गेषु यथाश्रयभाव इत्यनुवर्त्तते । * समाहार इति * एकीभावः । तथाच ज्ञानमार्गीयोपासनाङ्गेष्वपि यथाश्रयभावे सति, रूपभेदेऽपि त्यादिनोक्तरीत्या समाहारदर्शनात् तथेत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य, भेदान्तेतिचेदिति सूत्रे उपासनाविषयेष्वित्यादिनादवतारेष्वपि सर्वगुणोपासंहारौचित्यमुक्तम् ॥ ६३ ॥

अत्र हेत्वन्तरं सूत्रान्तरेणाह ।

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ अत्र च कारोऽधिकरणपूर्णत्वद्योतकः । शेषं प्रकटार्थम् । तथाच भगवत्त्वप्राधान्योपासने एवं सर्वरूपत्वेनोपासनं कार्यम् । तत्तद्रूपप्राधान्येनोपासने तथा न कार्यमिति विभागान्त्रं कोऽपि विरोध इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ २४ ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । सर्वरूपत्वेनकावतारोपासनं नित्याग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिवत् क्रमेण समुच्चेतत्व्यमुतैकमेव यावज्जीवं कर्त्तव्यमित्येवं वैकल्पिकमिति भंशये उक्तरीत्या सर्वेषां सर्वरूपत्वेनैश्वर्यादिगुणसाधारण्येन च क्रमिकसमुच्चये प्राप्ते तस्य समुच्चयस्य निषेधमाहेत्य-

नियत्वे प्राप्ते तत्त्वेभमाह । नेति । किन्तु वा विकल्प एवैवमुपासनं ऐच्छिकस्तत्र हेतुमाह । सहभावाश्रुतेरिति । नियमतस्तेषां रूपाणां सहभावश्रवणं चेत्स्यात्तदा स्यात्तथोपासनस्य नियता, न त्वेवमतो विकल्प एवेसर्थः ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

योऽपि रूपान्तरसमाहारपूर्वकमुपास्ते सोऽप्येकं रूपमुपास्यत्वेन मत्वा तत्त्वथोपास्ते इति फलं तस्यैकस्यैव रूपस्य दर्शनं भवति; न तु सर्वेषामितोऽपि हेतोर्विकल्प एवेसर्थः । एतद् दृष्टान्तेन यस्मिन् रूपे यादृग्धर्मवत्त्वं श्रूयते तादृग्धर्मविशिष्टेमवैकं रूपमुपास्यमिति व्याप्तहृदयमिति ज्ञायते । उपासनानिर्णयान्ते दर्शनात्मकहेतुक्या सर्वोपासनानां भगवत्साक्षात्कारः फलमिति ध्वन्यते । माहात्म्यज्ञापनार्थम् । परं सर्वावताररूपत्वं यथार्थमेव

र्थः । व्याकुर्वन्ति । * नेतीत्यादि * । * चेत्स्यादिति * । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ठा सोमेन यज्ञेतेत्यादिवच्चेत् स्यात् । शेषं स्फुटम् ॥ एतमेव विकल्पमभिसन्धाय स्वाध्यायस्तत्रेतिसर्वदृष्टान्तव्याख्यानोत्तरं प्रकृतेऽपीत्यादिना तत्तद्रूपे तत्तदसाधारणाधर्मोपसंहारो व्यवस्थापितः ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ पूर्वसूत्रात्तपदमत्रानुवर्त्तत इत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * योऽपीत्यादि * । * तत्त्वथोपास्ते इति * । तद् एकमवताररूपं सर्वरूपवत्तथोपास्ते । * एतद् दृष्टान्तेनेति * । दर्शन-दृष्टान्तेन । एतेन पूर्वाधिकरणोक्तपक्षस्य गौणता सूचिता । तथा दर्शनाभावादिति । सर्वनिरूपणान्ते एवं कथनस्य तात्पर्यमाहुः #उपासनेत्यादि * । ननु यदेकस्यैव रूपस्य दर्शनं तदा सर्वरूपोपसंहारबोधनस्य किं प्रयोजनम् अत आहुः । * माहात्म्येत्यादि * । *

कैश्चिज्ज्ञाप्यते । यथार्थत्वात्तदप्यविरोधीति ह्येयम् ॥ ६६ ॥

इति श्रीवेदव्यासपतवर्त्तश्रीवल्लभाचार्यविरचिते
व्याससूत्राणुभाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीयः
पादः समाप्तः ॥ ३ ॥ ३ ॥

कैश्चिदिति * । स्मृतिपुराणादिवाक्यैः । * तदपीति * । सर्वरूपोप-
संहरणम् । तथाचैकरूपदर्शनेऽपि सर्वरूपोपसंहारोऽप्येकदर्शनां न
दुष्प्र इति भावः । अन्ये तु इदं षट्सूत्रमेवाधिकरणमङ्गीकृत्य कर्मा-
ङ्गभूतेषूक्तीथादिषु य आश्रिता वेदव्यविहिताः प्रत्ययास्ते समुच्चीये-
रन्नुत यथाकामं स्युरिति सशये, प्रत्ययाश्रयभूताः स्तोत्रादयोः यथा
समुच्चीयन्त एवं तदाश्रिताः प्रत्यया अपि । तत्रानुशिष्टत्वादिभ्यो
हेतुभ्यः समुच्चीयेरन्निति पूर्वपक्षे, सहभावाश्रवणादिहेतुभ्यां यथा-
कामं स्युरिति सिद्धान्तयन्ति ।

तत्रास्माकं रोचते । यथाकामसूत्रोक्तहेतुनैव ताहशनिर्णयस-
मभेद्यैतद्वैयर्थ्यात् । गुणसाधारण्यसूत्रे पूर्वपक्षसमाप्त्या शिष्टसूत्र-
स्थचकारवैयर्थ्यापत्तेश्वेति । तस्मात् पूर्वोक्तमेव युक्तमिति दिक् ॥

अत्रायां संग्रहः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुतेः सर्वस्य
वेदस्य ब्रह्मविद्यात्वम् । इतिहासपुराणं च वेदानां पञ्चमं वेदमिति-
श्रुतं वेदपदेन तयोरपि संग्रहात्तयोरपि तथात्वम् । द्वे विद्ये वेदित-
व्यं इत्याद्यार्थवर्णश्रुतं क्रुग्वेदादिरूपा अपरा अक्षराधिगमिका परेति
फलतो विभागः । परास्वपि, ब्रह्मविद्याप्रोति परम, अक्षरात् परतः
पर इति श्रुतेः पुरुषोक्तमस्य तत आधिक्ये तद्विद्यानां विषयफल-
योर्बलादक्षरविद्यातोऽप्याधिक्यम् । परास्वपरासु च ततद्वेदोक्तासु
सर्ववेदान्तप्रत्ययसूत्रोक्तहेतुना फलसंयोगरूपचोदनानामविशिष्टत्वे
विद्यैक्यनिर्णयः । तन्मध्ये अन्यतरस्याभावे तु विद्याभेदः । गुणोप-
संहारस्तु प्रायशो रूपैक्यात् प्रयोजनैक्याद्वा, कच्चित्वर्थवादतौल्या-
दपि । स च स्वाध्यायसूत्रोक्तैर्निरूपणप्रकारभेदाधिकारिभेदसम्ब-
न्धिभेदैर्योऽन्यथा सन्तमिति वाक्यांक्तदोषापत्त्या च कासुचिदा-
त्मविद्यासु बाध्यते । कर्मणि तु पूर्वोक्तैरुभिन्नूत्तरितिरिक्तप्रायश्चित्त-
शब्दणाऽच्च बाध्यते । तद्भावे तु भवति । परविद्या अंपरविद्याश्च

फलैक्ये विकल्पन्ते । फलभेदे तु यथाकामं समुच्चीयन्ते । क्वचिद-
कस्योपासनस्य स्वकामितानेकफलत्वे विकल्पन्ते च । कर्ममार्गीय-
विद्याङ्गानि तु बहुनां विद्यानां फलैक्येऽपि यथाश्रयं तत्रैव व्यवति-
ष्टन्ते । ज्ञानमार्गीयविद्याङ्गानि तु यथाश्रयं क्वचित् समाहियन्ते, क-
चित्तु यथाश्रयं व्यवतिष्टन्ते । अवतारोपासनं च यथाकाममेव भवति ।
सर्वासां परविद्यानामुपास्यरूपसाक्षात्कारः फलमिति च ॥६६ ॥ २५॥

इति श्रीमद्भूमाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहदयध्वान्तस्य
पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे तृतीयाच्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पुरुषार्थोऽतःशब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

उपासनाभेदेऽप्युपास्याभेदाच्छाखान्तरोक्तधर्माणामप्युपसं-
हारः कर्तुमुचित इति पूर्वपादे निरूपितमिति तन्म्यायेनोत्तरका-
ण्डप्रतिपादब्रह्मफलकसर्वात्मभावेऽपि पूर्वकाण्डप्रतिपादितकर्मणा-

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ अथ तुरीयपादं विष-
रिषवः सङ्गतिबोधनाय पूर्वपादार्थमनुवदन्त पतत्पादार्थमाहुः । *उ-
पासनेत्यादि * । फलमत उपपत्तेरित्यत्र हेतुव्यपदेशेन जैमिनिमत-
निरासपूर्वकं परमेश्वरस्यैव कारयितृत्वं फलदातृत्वं च समर्थयि-
त्वा ततोऽनन्तरूपस्य भगवतस्तत्त्वफलदानाय साक्षात्कारो यथा
भवति तदर्थं तत्तदुपासनमुक्तम् । तेन तत्तदुपास्यरूपसाक्षात्कार-
रूपविद्यासिद्धौ परमेश्वरात् फलं भवतीति सिद्धम् । तथा उपासनाः
कथं कर्तव्या इत्यपेक्षायां तं मार्गं स्वस्वाधिकारं तत्तद्वगवद्रूपं
वानुरुद्ध्यते । ते तत्तत्स्वरूपगुणास्तत्तदुपासनास्वरूपनिर्वाहकत्वाद-
न्तरङ्गा इत्यन्तरङ्गविचारेण तत्तदगुणानां बुद्धौ विषयीकरणरूपो
गुणोपसंहार उक्तः । तत्रोपसंहारोऽर्थाभेदादिति सूत्रेऽर्थपदस्य वस्तु-
वाचकतामादाय उपासनाभेदेऽप्युपास्यवस्त्वभेदाद्यथा शाखान्तरो-
क्तधर्माणामप्युपसंहारः कर्तुं युक्त इति निरूपितं, तथा अस्मिन्
पादे उपासनाया बहिरङ्गाणामाश्रमादीनां विचारे उपसंहारसूची-
र्यार्थपदस्य प्रयोजनवाचकतामादायब्रह्मदर्शनरूपफलैक्यात् तन्म्या-
येन उत्तरकाण्डोक्तब्रह्मफलकसर्वात्मभावेऽपि पूर्वकाण्डोक्तकर्मणा-
मुपसंहारः । स च कर्मणां तत्तदुपासनोपकारकतया बुद्धौ विषयी-
करणरूपः करणार्थं प्राप्नोति “यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव

मुपसंहारः प्राप्नोति न वेत्यधुना विचार्यते । विष्णिपक्षे तत्सहकृत-
स्यास्य फलसाधकत्वमिति सिद्धयति । निषेधपक्षे तु केवलस्येती-
मपेव पक्षं सिद्धान्तत्वेनाह । पुरुषार्थ इत्यादिना । सिद्धान्ते इत्य-
ते तत्र पूर्वपक्षसम्भव इत्यादौ तपेवाह । अतः सर्वात्मभावादेव
केवलात् पुरुषार्थः सिद्धयति । कुतः । शब्दात् । श्रुतेरिलर्थः ।
श्रुतिस्तु, नायमात्मा प्रवचनेनेत्युपक्रम्य, यमेवैष वृणुत इत्यादिका
ब्रह्मविदाप्नोति परमियादिका, तपेव विद्वान्मृत इह भवतीति,
सनत्कुमारनारदसंवादे यत्र नान्यद् पश्यन्तीत्याद्यात्मिका छान्दो
ग्यश्रुतिक्ष्य । एतदादिश्रुतिषु पूर्वोक्तरीसा केवलस्यैव भगवद्भावस्य
फलसाधकत्वं श्रूयते इति तथा । अत्र, फलमत उपपत्तेरियत्रेतो-
पपत्तिं हेतुत्वेनानुकृत्वा श्रुतिपदं चानुकृत्वा शब्दपदं यदुक्तवांस्तेन
श्रुतिस्पृश्यात्मकः सर्वोऽपि प्रमाणशब्दो हेतुत्वेन व्यासाभिमत

तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् । एतान्यपि तु कर्मा-
णि सङ्गं त्यक्त्वा फलं तथा । कर्त्तव्यानीतिं मे पार्थ निश्चितं मतमुक्त-
मम"इति गीतावाक्यात् । सहस्रसमे सत्रे हिरण्मयशकुनिरूपब्र-
ह्मदर्शनस्य तत्र श्रावणात् । नाभ्यादीनां यज्ञेषु भगवत्प्रादुर्भावस्य
श्रीभागवतेऽप्युक्तत्वाच्च । अथवा, यमेवैष वृणुते तेन लक्ष्यः, भ-
क्त्या त्वनन्यया शक्य इत्यादिषु साधनान्तरव्युदासाम्र प्राप्नोतीति
सन्देहे अधुना प्रथमाधिकरणे विचार्यते । तथाच शेषिशेषभावः
सङ्गतिरित्यर्थः । ननु गुणानामिव कर्मणामुपासनास्वरूपनिर्वाहक-
त्वाभावैनानावश्यकत्वात् किं तद्विचारेणेत्याकाङ्क्षायां विचारफलं
पादार्थं बद्धतः सूत्रमवतार्य व्याकुर्वन्ति । * विधीत्यादि * । * इ-
ममिति * । निषेधपक्षम् । तथाच विद्यासामर्थ्यबोधनायाऽयं विचार
इत्यर्थः । सिद्धान्तेनाधिकरणे हेतुव्यपदेशादित्यत्र सिद्धान्तिनः
सूक्ष्मदर्शीत्वस्यावधारितत्वात्थेत्येतदर्थं तपेवाहेत्यर्थः । शब्दशब्दप्र-
योगतात्पर्यमाहुः । * अत्रेत्यादि * । संग्रहेण यत् सिद्धं तदाहुः ।

इति ज्ञायते । तेन “केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः स्वगा मृगाः । येऽन्ये मूढाधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा । यत्र योगेन सांख्येन दानवतपोऽन्वरैः । व्याख्यास्वाध्यायायसन्ध्यासैः प्राप्नु-याद् यत्नवानपि” इसादिरूपा स्मृतिरपि संश्लिष्टते । एतेन श्रुत्यादि-प्रमाणवादिनामिदमेवाभिमतं, तद्रिरूद्धवादिनामितोऽन्यदिति तेषा-मप्रमाणिकत्वं ज्ञाप्यते । अत एव स्वनाम गृहीतम् । स्वस्य वेद-व्यासकर्तृत्वेन तत्रैव यतो भरः । अपरं च वैदिकसिद्धान्ते भग-वत्स्वरूपस्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वात् प्राप्ततस्वरूपाणां मुक्त्यनि-च्छाकथनान्मुक्तोपस्थित्यपदेशाच्च मुक्तेरपरमपुरुषार्थत्वाद् सा-भवतु नामाऽन्यैः साधनैः । वस्तुतः परमपुरुषार्थो य उक्तरूपः स तु सर्वात्मभावेनैवेति ज्ञापनाय फलपदमनुकृत्वा पुरुषार्थपद-मुक्तम् । एवं सत्यस्य सूत्रस्यार्थान्तरमपि व्यासाभिमतमिति ज्ञाय-ते । तथा सत्यं शिलष्टः प्रयोगः । तथाहि । पुरुषार्थो भगवानेव । कुतः । अतःशब्दात् । अतःपदविशिष्टश्रुतिवाक्यादिसर्थः ।

* एतेनेत्यादि * । * अभिमतमिति * । तात्पर्यगोचरम् । * तद्रि-रुद्धवादिनामिति * । तत्तात्पर्यविरुद्धवादिनाम् । * अप्रामाणिक-त्वमिति * । प्रमाणतात्पर्यानभिज्ञत्वम् । बादरायणपदोक्तितात्प-र्यमाहुः । * अत एवेत्यादि * । * तत्रैवेति * । प्रमाणभूते शब्दे । पुरुषार्थपदतात्पर्यमाहुः । * अपरं चेत्यादि * । * अन्यैः साधनैरि-ति * । मर्यादामार्गीयैः कर्मज्ञानविहितभक्तिरूपैः साधनैः । एतेन भास्कराचार्याद्यङ्गीकृतो ज्ञानकर्मसमुच्चयः पूर्वकक्षाविश्वान्त इति बोधितम् । पुरुषार्थपदेन सूचितमर्थान्तरमाहुः ॥ एवं सतीत्यादि ॥ अस्यां श्रुतौ तमसः परस्तादित्यनेनानुपाधित्वबोधनात् खतो विरुद्धधर्माधारत्वं बोध्यते । परात् परमित्यनेनाक्षरादुत्समत्वम् । तथा-चाक्षरात् परो यः स एव परमपुरुषार्थ इति सिद्धाति । एवं व्या-

तैनिरीयोषनिषत्सु पञ्चते । अतः परं नान्यदणीयसँहि परात्
परं यन्महतो महान्तं, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः
परस्तादिति ॥ २ ॥

अथात्र प्रश्नवतिष्ठते ।

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

विष्णोरिज्यत्वेन कर्मशेषत्वात् तत्स्वरूपज्ञानपूर्वको यागः
फलातिशयप्रहेतुरिति तन्माहात्म्यमुच्यते इत्यर्थवादरूपं तद् । अत्र
द्वृष्टान्तमाह । यथान्येष्विति अन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु, यस्य पर्ण-
मयी और्हर्भवति न पापँ श्लोकँ शृणोति यदाङ्गके चक्षुरेव भ्रा-
तृव्यस्य वृड्गके यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद् यज्ञस्य-
क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूता इत्येवंजातीयिका फल-
श्रुतिरर्थवादस्तद्रियर्थः ॥ २ ॥

ख्यानद्वयेन केवलविद्याया एव पुरुषार्थपर्यवसायित्वम् । पुरुषोत्तम-
स्यैव च परमपुरुषार्थत्वं बोधितम् ॥ १ ॥

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ सूत्रमव-
तारयन्ति । * अथेत्यादि * । सिद्धान्तसूत्रे सर्वात्मभावस्य ख्यत-
म्ब्रतया पुरुषार्थपर्यवसायित्वे परब्रह्मण एव च परमपुरुषार्थत्वे द-
र्शितेष्विप हेतुव्यपदेशविवयश्रुतौ फलादित्सया कारयितृत्वस्योक्तत्वा-
त् क्रिययैव फलम् । छान्दोग्ये कर्माङ्गोपासनानामेव पूर्वमुपकान्त-
त्वादन्यासामपि कर्मशेषत्वेन फलत्वम् । ईश्वरस्य च तच्छेषतयैव
फलदत्वमित्याशयेन पूर्वमीमांसक उक्तेष्विप्रातेकूलतयाऽवस्थितो
भवतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * विष्णोरित्यादि * । अयमर्थः ।
पूर्वपादः कर्माङ्गोपासनानां निर्णयेतुन पूर्वकाण्डविरोधः । यत्पुनरात्म-
ज्ञानादः सर्वात्मभावस्य च स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थपर्यवसायित्वं पर-
ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वं चेत्युक्तम् । तत्र युक्तम् । कुतः । शेषत्वात् ।
शेषलक्षणे पुरुषः कर्मार्थत्वादिति पुरुषस्य कर्मार्थत्वमुक्तम् । तत्त्व-
चोदनाविच्चारे कर्तृतया सिद्धतीत्यात्मज्ञापकानि वाक्यानि कर्तृ-

ननु तमेव विदित्वा सुनिर्भवत्येतमेव प्रब्राजिनो लोकमीष्मन्तः प्रवजान्ति । एतदग्रे च ते ह स्म पुञ्चषणायाश्च विनैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति श्रुतिर्भगवज्ञानवतः सर्वसांगं वदतीति न तदुक्तं साधीय इत्यत उत्तरे पठति ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

ब्रह्मविदापि वसिष्ठादीनामग्निहोत्रादिकरणं जैमिनिः प-इतीति तदाचारं प्रामाणिकमिति च मनुत इति तन्मतमनुवद-निमयप्यनुक्तवान् व्यासः । ब्रह्मविदां सागावश्यकत्वे गार्डस्थ्य-मेतेषां न स्यादिति भावः । उक्तश्रुतिस्तु कर्मण्यशक्तानां तेषां

स्वरूपबोधकानि । एवं ब्रह्मवाक्यानि ब्रह्मणोऽनन्तरूपैरिज्यत्वात् यो देवानां नामधा एक एवेत्यादिमन्त्रवर्णेन तत्तन्नामकत्वाश्च कर्मशेषत्वं तस्मात् । तत्स्वरूपज्ञानेत्यादिवश्यमाणभाष्यांकरीत्या तस्मादश-मतस्तत्र पुरुषार्थत्ववाद इत्यर्थः । विष्णोरिज्यत्वं ब्रह्मत्वं च शतदूषणीकारोपन्यस्तात् संकर्षणकाण्डसमाप्तिस्थात्, स विष्णुराह हि, तद् ब्रह्मेत्याचक्षते इति सूत्रद्रव्यात् सिद्धतीति मुख्यतया तस्यैव शेषत्वमन्त्र व्याख्यातम् । अन्येषां च शेषत्वात् तत्कलस्यार्थवादत्वं जैमिनिना चतुर्थस्य तृतीयपादं उक्तम् । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति । तदुदाहरणं च, यस्य पर्णम-यीत्यादिनांकम् ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ सूत्रचतुष्यमवतारयन्ति * ननु तमित्यादि * । * उत्तरं पठतीति * उक्ताशङ्कायां विद्यायाः पुरुषार्थत्वं व्याख्यातुमग्रिमसूत्राणि वक्तीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्तः प्रथमत आचारमेव कुतो वदतीत्यत आहुः । * ब्रह्मविदामित्यादि * । * प्रामाणिकं च मनुत इति * । यदेव विद्ययेतिश्रुत्युपोद्गलकत्वेन तथा मनुते । तर्हि तमेव विदित्वेत्यादिश्रुतेः का गतिरित्यत आह । *उक्ते-त्यादि * । ननु प्रब्राजश्चुतेरशक्ताधिकारकत्ववत् कर्मकरणश्रुते-

सुगमनुवदति । लोकैषणायाश्च व्युथायेति श्रुतेलोकसंग्रहार्थं त-
त्करणमिति न वक्तुं शक्यम् ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

ब्रह्मविदः कर्माचारनिरूपकश्रुतेरित्यर्थः । सा च, जनको ह
वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेज इसादिरूपा । तथाच ज्ञानेनैवार्थसि-
द्धिश्वेत स्यात्तदा तद्रूप आयाससाध्ये कर्मणि प्रटीक्तर्न स्यादिति
भावः ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

तं विद्याकर्मणी समन्वारम्भेते इति श्रुतिः फलारम्भे विद्याक-
र्मणोः साहित्यं दर्शयतीति न स्वातन्त्र्यं विद्यायाम् ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोस्तं वृणीत इति कल्पश्रुत्या ब्र-
ह्मविदो ब्रह्मत्वेन वरणं विधीयत इतिब्रह्मज्ञानस्यार्तिव्याधिकार-
सम्पादकत्वात् कर्मशेषत्वमेवेसर्थः ॥ ६ ॥

ननु यदहरेव विरजेत तदहरेव प्रवजेद्, गृहाद्रा प्रवजेद्वनाद्वे-

लोकसंग्रहार्थत्वस्यापि शक्यवचनत्वान्नेदं साधीय इत्यत आह*लो-
केत्यादि * तथाच आचारदर्शनान्यथानुपपत्त्या तथा कल्प्यत इत्य-
र्थः । अन्ये त्वाचारदर्शनसूत्रे जनको ह वा इति श्रुतिं, द्वितीये च
यदेव विद्ययेत्युदाहरन्ति । तच्चिन्त्यम् । द्वितीयसुत्रवैयश्यार्पत्तेः॥३॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

तद्वतों विधानात् ॥ एतद्वाप्य सुगमम् ॥ ६ ॥

सादिश्रुतिभ्यो विहितलाविशेषात् कर्मतत्त्यागयोरैच्छिको विक-
ल्पोऽङ्गीकार्योऽतो न शेषिशेषभाव इत्यत उत्तरं पठति ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

आश्विनं धूम्रललाममालभेत् यो दुर्वास्मणः सोमं पिपासेत्
ऐन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमालभेत् य आतृतीयात् पुरुषात् सोमं न पिवेद्
विच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीथो यो व्राह्मणः सन्नाऽऽतृतीयात्
पुरुषात् सोमं न पिवति । यावज्जीवमग्निहोत्रं जहुयादिसादिश्रुतिभ्यो
यथा कर्मकरणे नियमः शूयते, न तथा तत्त्याग इति नोक्तुपक्षः
साध्युरिस्यर्थः । चकाराद् “नियतस्य तु सन्यासः कर्मणो नोपप-
द्यते । मोहात् तस्य परिसागस्तामयः परिकीर्तित” इसादिरू-
पा स्मृतिः समुच्चीयते । यागविधिरशक्तविषय इत्युक्तमिति
प्राप्ते ॥ ७ ॥

प्रतिवर्दाति ॥

मियमाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । व्याकु-
र्खन्ति । * आश्विनमित्यादि * । अत्र दुर्वास्मण इति विच्छिन्न इति
पदाभ्यामकरणे निन्दा बोध्यते । तेन च नियमेन नित्यत्वं कर्मणो
व्यक्तीभवति । तथाग्रे यावज्जीवाधिकरणं सूत्रपञ्चकोक्तं निगमय-
न्ति । * त्यागेत्यादि * । * इति प्राप्ते इति * । एवं प्रकारेण ब्र-
ह्मणस्तद्विद्यायाः केमुतिकेन जीवविद्यायाश्च कर्मशेषत्वे प्राप्ते ।

अन्ये तु, तच्छ्रुतेऽस्त्यत्र विद्यायाः कर्मशेषत्वाय, यदेव वि-
द्यबेति श्रुतिमुदाहरन्ति । तद्वतो विधानादित्यत्र, आचार्यकुलादेदम-
धीत्येति छान्दोग्यसमाप्तिश्वस्त्रुत्या वेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारं व्या-
कुर्वन्ति । नियमाच्चत्यत्र, कुर्वन्नेव हि कर्माणि जिजीविषेच्छतं
समाः एवं त्वपि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नर इतीशावास्यश्रु-
तिः, जरामर्यसत्रश्रुतिं चोदाहरन्ति । तन्मते विद्यायाः कर्मशेषत्व-
मिति पूर्वपक्षः ॥ ७ ॥

अधिकोपदेशात् बादरायणस्यैवं तदर्शनात् ॥ ८ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यवच्छिनति । यदुक्तं शेषत्वात् पुरुषार्थ-
वाद इति तनोपपद्यते । कुतः । अधिकोपदेशात् । कर्मसाम्यमपि
न वक्तुं शक्यं यत्र तत्र तच्छेषत्वं दूरापास्तम् । यत ईश्वरः कर्म-
णः सकाशादधिक उपदिश्यते । तथाहि । स वा अयमात्मा सर्व-
स्य वशी सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशापति यदिदं
किञ्च । स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानित्युप-
क्रम्याऽग्रे पठथते, तमेतं वेदानुवचनेन विविदिपन्ति ब्रह्मचर्येण
तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिभवसेतमेव
प्रवाजिनो लोकमभीप्तन्तः प्रवर्जन्तीयादि । एव सति यज्ञानसाध-
नत्वं यज्ञे तस्य यज्ञशेषत्वं कथं स्यात् किन्तु यज्ञस्य तद्रेतनशेषत्वम् ।
एतेनेज्यत्वेन तच्छेषत्वं प्रत्यक्तं वेदितव्यम् । तज्ञानस्य यागपूर्वाङ्ग-

अधिकोपदेशात् बादरायणस्यैवं तदर्शनात् ॥ परिहारं व्या-
कुर्वन्ति * तुशब्द इत्यादि * । * पूर्वपक्षमिति ** । ईश्वर ई-
ज्यत्वात् कर्मशेष इति पक्षम् । ** कर्मसाम्यमिति * । कर्मणो ब्र-
ह्मसाम्यम् । स वा अयम इति श्रुतिस्तु वृहदारण्यके शारीरब्रह्मणं
** एवं सतीत्यादि ** । उक्तश्रुतो वदानुवचनेत्यादिभिस्तृतीया-
श्रुतिभिर्भगवज्ञानशेषत्वे कर्मणामुके सति । ** तस्येति ** । यज्ञशे-
षिभूतस्य । अधिकोपदेशेन हेतुना यत्र मिदं तदाहुः । ** पतेनेत्या-
दि * । उक्तहेतुना तत्प्रयुक्तकर्मत्यर्थः । तदृ व्युत्पादयन्ति । ** त-
ज्ञानस्येत्यादि * । इज्यत्वेन ज्ञानस्य यागपूर्वाङ्गत्वात् पूर्वे सत्वेऽ-
पि तादशज्ञानपूर्वकं यागकरणे तादशज्ञानविशिष्टस्य यागस्य ब्रह्म-
ज्ञानसाधनत्वात् तत्फलस्य ज्ञानस्य यः शेषी तस्यैकदेशज्ञानशेष-
त्वापादते यस्य ज्ञानं यागपूर्वाङ्गं स यागशेष इति नियमो हेतुत्वेन
वक्तव्यः । स तु स्वर्गादौ व्यभिचरति । स्वर्गादेः फलत्वज्ञानं विना
तदर्थके यांगे प्रवृत्त्यभावेन तज्ञानस्य यागपूर्वाङ्गत्वेऽपि स्वर्गादः

त्वाद् तद्विशिष्टस्य तस्य ब्रह्माद्याहनत्वात् । न च पूर्वं सामान्यत इज्यश्चानमासीद् यज्ञेन विशेषतो इनाने सति पुनर्यज्ञकरणे पूर्णं कर्मफलं भवतीति न तदशेषत्वमिति वाच्यम् । तमेव विदित्वा मुनिर्भवसेत्मेव प्रवाजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रब्रजन्तीति श्रुतेऽतद्वेदनस्य गार्हस्थ्यविरोधित्वेन तदसम्भवाद् । यश्च साध्वसाधुकर्मफलसम्बन्धरहितस्य कर्तृत्वेन तथात्वमनुपपन्नमतो जीवात्मन एव तथात्वं न तु परस्य । न चैतयोर्वास्त्वाऽभेदान्वेषमिति वाच्यम् । वास्त्वाभेदाज्जीवेऽप्युक्तश्रुतिभ्यस्तथात्वस्य सुवचत्वात् । वास्त्वाभेदस्य पूर्वमेव निरस्त्वात्तमादाय ये पूर्वपक्षास्ते पूर्वपक्षा एवेत-

फलत्वेन यागशेषत्वानङ्गीकारात् । अतस्तदप्रयोजकमित्यर्थः । पुनः शेषत्वमाशङ्क्य निषेधन्ति * न चेत्यादि * । पूर्वं गुरुमुखादध्ययने ततस्यावर्त्तनेन स्वाध्यायत्वसम्पादने ब्रह्मण इज्यत्वेन सामान्यतो इनामासीन्ततस्तुदेश्यकस्य ब्रह्मयज्ञस्य द्रव्ययज्ञस्य च करणे विशेषतो इनाने सति पुनर्यज्ञकरणे यदेव विद्ययेति श्रुत्या यागस्य वीर्यवत्तायां पूर्णं फलं भवतीति तात्पर्यात्, तमेतं वेदानुवचनेनेति श्रुत्या न ब्रह्मणो यागशेषत्वनिवृत्तिरित्येवं न वाच्यम् । एतमेवेत्यादितदग्निभ्रुतेऽस्ताद्ब्रह्मशानस्य गार्हस्थ्यविरोधित्वेन यज्ञासम्भवात् । तदसम्भवे तथा फलोत्पत्त्यापादानस्यापि कर्तुमशक्यत्वाद् ब्रह्मणः कर्मशेषत्वं नापादयितुं शक्यमित्यर्थः । नन्वीश्वरस्य कर्त्तृत्वाद्विश्वसुङ्गन्यायेन यज्ञकर्त्तृत्वे सुखेन तच्छेषत्वसम्भव इत्याशङ्क्य परिहरन्ति । * यश्चेत्यादि * । * तथात्वमिति * । कर्मशेषत्वम् । एकदेशिप्रतिपन्नम् । जीवब्रह्मैक्यमादाय पुनः शेषत्वाशङ्कायां तदुपगम्य परिहरन्ति । * न चैतयोरित्यादि * । * तथात्वस्येति * । ईश्वरत् कर्मशेषित्वस्य । ननु यदि जीवेश्वरयोर्वास्त्वाभेद उपगतस्त्वेष्यकतरपक्षपातस्य कर्तुमयुक्तत्वादुभयमप्यस्त्विति शक्तायां सिद्धान्ते तदनुपगमेनाहुः । * वास्त्वाभेदस्येत्यादि * । जीवब्रह्मणोर्हि घटाकाशमहाकाशयोरिवोपाधितो भेदो, वस्तुतस्त्वभेदः ।

लमुक्त्वा । न कर्मणा न प्रजया धनेन सागेनैके अमृतत्वमानथुः । परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद् यतयो विशन्तीति श्रुता कर्मप्रजाधनैर्मोक्षापासिमुक्त्वा सागेन तत्पासिरुच्यते । सागविषयस्यान्यस्यानुत्त्या सात्रिध्यात् कर्मादीनामेव सागोऽभिप्रेतः । तथाच मुक्तोपसृष्ट्यत्वाद्गवत् उक्तसाधनेन मुक्ताः सन्तो नाकं परेण विद्यमानमपि भक्त्या गुहायां विभ्राजते, यद्, यस्मात् परं नापरमस्तीत्यादिनोपक्रान्तत्वात् पुरुषोत्तमस्वरूपं यतयो विरहभावेन तद्विना स्थातुमशक्तास्तत्पाप्यर्थं यतमाना विशन्तीति भक्तिमार्गीयाणां फलमुक्तम् । अग्रे वेदान्तविज्ञानेत्यृचा ज्ञानमार्गीयाणां फलमुक्तम् । अन्यथा पौनरुत्तमं स्यात् । एवं कर्मज्ञानाभ्यामधिको भक्तिमार्गस्तत्पाप्यः पुरुषोत्तमश्च श्रुताद्विदिश्यत इति तदेकप्रमाणवादिनो बादरायणस्य मतमप्येवं जैमिनियतादधिकमित्यर्थः । एवं श्रुता परमतं निरस्य शिष्यविश्वासार्थं स्वानुभवमापि प्रमाणयति । तदर्शनादिति । उक्ताधिक्यवच्चेनैव भगवतो भक्तिमार्गस्य

पतादशामेदस्य द्वितीयाध्यायतृतीयपादे, अंशो नानेत्यत्रांशत्वव्यवस्थापेन निरस्तत्वात् । तमादाय ये पूर्वपक्षास्ते जीवस्वरूपाक्षानात्पूर्वपक्षा एव न भवन्तीति तथेत्यर्थः । श्रुत्यन्तरेणापि कर्मशेषत्वं परिहरन्ति । * न कर्मणेत्यादि * । श्रुतिस्तु वृहश्चारायणे अणोरणीयानित्यनुवाकस्य । अत्रानुवाकारमभमन्त्रे महिमानमीश इत्यनेनेशपदवाच्यस्य शिवस्य विभूतित्वकथनाद्, यस्मात् परमिति मन्त्रस्य इवेताऽऽश्वतरेणपि श्रवणाच्छिवपरत्वम्भ्रमो भा भूदित्येतदर्थे भाष्ये पुरुषोत्तमस्वरूपदमुक्तम् । एतस्यानुवाकस्य यथा पुरुषोत्तमपरत्वं तथा प्रहस्ताख्ये वादे मया सम्यगुपपादितमिति विशेषतो नोच्यते । अच्छेतन्मन्त्रद्वयोक्तयोः प्रवेशपरिमोक्योर्भक्तिज्ञानफलयोरनावृत्सिरुपत्वाद् दुःखसाहंचर्याभावेन कर्मफलादाधिक्यं बोधितमिति तौ कर्ममा-

चानुभवादिर्थः । श्रुतयोऽविकमात्मानदर्शयन्तीति न व्याख्यानम् । उपदेशपदेन पौनस्त्वयापत्तेः । तन्मतमनिरस्य तस्मात् स्वपत आधिक्यमात्रोक्ता निष्कामकर्मणश्चित्तशुद्धिहेतुत्वेन परम्पराज्ञानमार्गोपयोगाङ्गीकारोऽत्र सूच्यते । पुष्टिभक्तिमार्गे तु सोऽपि न । यन्म योगेनेति वाक्यात् । एवं सति क्व कर्मशेषत्वगन्धोऽपि ब्रह्मणीति भावः ॥ ८ ॥

तुल्यं दर्शनम् ॥ ९ ॥

यदुक्तमाचारदर्शनात् कर्मशेषत्वं ब्रह्मण इति तदपि न साधीयः । तुल्यं यतो दर्शनम् । ब्रह्मविदां शुक्रतृतीयजन्मवदार्थभादीनां सागदर्शनात् । एतेन यद्विदां कर्मसागस्तस्य कर्मशेषत्वं कथं शाङ्कितुमपि शक्यमिति भावः सूच्यते । एतेन कर्मण्यशक्तान् प्रति खागविविरिति निरस्तम् । शुक्रादीनामतथात्वात् ॥ ९ ॥

र्गादुक्तपूर्णाविति मिद्दम् । दर्शनव्याख्याने, भक्तिमार्गस्य चेति चकारो ज्ञानमार्गसमुच्चायकः । श्रुतिसूत्रशेषपयोर्द्याख्यानं तूत्तानार्थम् । मतान्तरीये एतद्व्याख्याने अयुक्तत्वं वोधयन्ति । * श्रुतय इत्यादि * शारीरादविकं परमात्मानं दर्शयतीति यद व्याख्यानं तत्पौनस्त्वयापादकत्वादयुक्तमित्यर्थः । एवं स्वोक्तं व्याख्यानं समर्थयित्वा बादरायणपदेन स्वमतबोधनस्य तात्पर्यमाहुः । * तन्मतमित्यादि * । * तन्मतमिति * जैमिनीयं मतम् । अर्थस्तु स्फुटः । एवमेतेन सूत्रेण जैमिन्युक्तस्य शेषत्वस्य हेतोर्बाधितत्वं स्फुटीकृतम् ॥ १ ॥

एवं ब्रह्मणः कर्मशेषत्वं निराकृत्य विद्यायाः कर्मशेषत्वं वार्यतीत्याशयेनाहुः ॥

तुल्यन्दर्शनम् ॥ भाष्यमत्र प्रकटार्थम् । तथाच य आचारदर्शन इति हेतुर्विद्यायाः कर्माङ्गत्वं उक्तः सोऽपि साधारणत्वाद्वेत्वा-

ननु जनको ह वैदेह इति श्रुतिसाहाय्यादाचारदर्शनं साग-
दर्शनादधिकबलभिसत उत्तरं पठति ।

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

ब्रह्मविदां सर्वेषामेतदाचारं चेन्निरूपयेच्छ्रुतिस्तदा त्वदुक्तं
स्यान् त्वेवम् । यत एतादशी श्रुतिर्वृह्मवित्मु सर्वेषु न श्रूयते ।
तथाहि । एतद्व स्म वै तद्रिदांस आहुर्कृपयः कावपेयाः । किमर्था
वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे । एतद्व स्म वै तत्पूर्वे वि-
द्वांस्तेऽग्निहोत्रं न जुहुवाञ्चक्रिरे एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्रा-
ह्मणाः पुत्रैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं
चरन्ति । एतावदरे खल्वऽमृतत्वमिति होत्वा याङ्गवल्क्यः प्रव-
ब्राजेयादिश्रुतयो बहृच्छ्रुतिदां कर्मसागमेवानुवदन्त्यतस्यागपक्ष
एव बलवान् ॥ १० ॥

ननु ब्रह्मवित्त्वाविशेषेऽप्येकेपां कर्मकृतिरेकेपां तत्याग इति
विभागः कुत इसाशङ्ख तत्र हेतुमाह ।

भास इति बोध्यते । ब्रह्मणः कर्माङ्गत्वं च कैमुतिकान्निरस्यते । जै-
मितीयकृता त्यागव्यवस्था च निरस्यत इति तत्र बोधितम् ॥ ९ ॥

असार्वत्रिकी ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * सदा-
चारस्य तुल्यत्वेऽपि कंवलस्य परमुखनिरीक्षकत्वेन शत्युपषट्व्यस्यैव
बलवत्त्वमतस्तुल्यत्वं न हेतोः साधारणत्वापादकमित्याशङ्कायां श्रु-
तेरपि साधारण्यं बोधयितुं सूत्रान्तरं पठतीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति ।
*ब्रह्मविद्यामित्यादि * अत्र प्रथमा श्रुतिर्वृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे ।
द्वितीया मैत्रेयीब्राह्मणे । तथाच श्रुतेरपि साधारणत्वात् तद्वबहुत्या-
नुगृहीतस्यागपक्ष एव बलवान् तु तत्करणपक्ष इत्यर्थः ।
अन्ये तु यदेव विद्ययेति श्रुतिरूद्रीथविद्यापठितेति तस्या एव कर्माङ्गतां
बोधयतीति विद्यायाः कर्माङ्गता असार्वत्रिकीत्यर्थमाहुः ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेर्मा-
नुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तं ये गणिता आनन्दास्ते सर्वे पुरु-
षोत्तमानन्दात्मका एव । एवं सति येषु यावानानन्दो दत्तोऽस्ति
तावन्तं तं निरूपयन्त्यधिकारतारतम्येन तदानमिति ज्ञापनाय शतो-
चरमानन्दं श्रुतिर्न्यरूपयत् । अत एव पुरुषायुःसंख्यासमानसं-
ख्ययैवोत्कर्षं उक्तस्तेन पुरुषधर्मस्याधिकारस्यैवोत्कर्षः सूच्यते ।
एवं प्रकृतेऽप्यन्यभावराहित्यतारतम्येन भगवद्भावतारतम्यमत्र त्व-
नुग्रह एवाधिकाररूप इति तदुत्कर्षे लागस्तदनुत्कर्षे नेतर्यः ॥ ११ ॥
यच्चोक्तं तद्वतो विधानादिति तत्राह ।

विभागः शतवत् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ।
यदि वहुप्रमाणप्रमितत्वात् कर्मत्यागपक्षं एव ज्यायाँस्तदोक्तरूपो
विभागः किंहेतुक इति वक्तव्यम् । तदवचने तु ब्रह्मवित्स्वपि ये क-
र्मण्यधिकारशून्यासेषामेव कर्मत्यकृत्वं संत्स्यतीति न विद्याया
चेदस्य वा आधिक्यसिद्धिरित्याशङ्कायां कर्मत्यागात्यागविभागे हे-
तुमाहेत्यर्थः । * एतस्येत्यादि * । निरूपयन्तीति सुच्चिभक्तिर्वोच्या ।
* अत एवेति * । अधिकाराभिप्रायादेव । * प्रकृत इति । कर्मत्या-
गात्यागविभागे ब्रह्मविदाचारविभागं वा । * अत्र त्विति * । भगव-
द्भावतारतम्ये तु , तथाच कर्मन्यागात्यागविभागे एवमुत्कर्षस्तद-
भावश्च बीजं, न तु त्वदुक्तमित्यर्थः ॥

अन्ये तु इदं सूत्रं समन्वारम्भणसूत्रोत्तरत्वेनाङ्गीकृत्यैवं व्याकुर्वन्ति
यथा शतमाल्यां दीयतामित्युक्तेऽर्द्धमेकस्मा अर्द्धमन्यस्मै दीयते तथा
विद्यान्यमारभते कर्मान्यमिति विभागो द्रष्टव्य इति । तच्चिन्त्यम् ।
तत्र उपसंहारे इति तु कामयमान इति कथनात् कर्माङ्गभूतविद्या-
या एव विवक्षितत्वावगमेन समन्वारम्भणस्य हेतुत्वाशङ्काया भ्रा-
न्तिमूलत्वेन तदुपेक्षाया एव युक्तत्वादिति ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

यदुक्तं ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्यादि तत्र ब्रह्मशब्देन वेद एवोच्यते, न तु परस्तथाच तं ब्रह्मत्वेनाविकृतशब्दरूपत्वं ज्ञात्वा सततं तदध्ययनमात्रं यः करोति, न तु तेन किञ्चित् कामयते तस्याधिकारो ब्रह्मत्वात्मित्य इत्युच्यते इति न ब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वम् । प्रययस्यातिशायनार्थकत्वादतिशयेन ब्रह्मरूपस्तदैव भवतीति युक्तं तस्य तदात्मित्यमेवं सति ब्रह्मपदं ब्राह्मण्यपरमापि सङ्गच्छते ॥

अथवा वेदाध्ययनमात्रवतः कर्मण्यधिकारो, न तु ब्रह्मविदो-
पीयर्थः । नच तदन्तःपातित्वेन वेदान्तानामायः ययनस्यावश्यकत्वे
तत्प्रतिपाद्य ब्रह्मज्ञानस्याप्यवर्जनीयत्वात्तद्रत एव तत्राधिकार इति
वाच्यम् । शाब्दपरोक्षज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वाभावात् । न हि, सिता
भृत्युरेतिशाब्दज्ञानमात्रवांस्तन्माधुर्यज्ञो भवति । तथा सति पित्तो-

अध्ययनमात्रवतः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * यज्ञेत्यादि * ।
व्याकुर्वन्ति । * यदुक्तमित्यादि * । इष्टनप्रत्ययसूचितमर्थमाहुः ।
* प्रत्ययस्येत्यादि * । पताहशस्य दुर्लभत्वादृशपूर्णमासयोश्च प्रति-
पक्षान्तं कर्त्तव्यत्वात् ताहशाभावं तल्लोपप्रसङ्गः इत्यरुच्या पक्षान्तर-
माहुः । * अथवेत्यादि * । आचार्यकुलाद्वंदमर्धीत्य यथाविधानं
गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य शुचौ देशे स्वाध्यायमर्धीयान इति
श्रुतावध्ययनमात्रश्रवणात्तावन्मात्रवत एवेति तथेत्यर्थः । नन्वध्ययन-
स्याशूरग्रहणरूपत्वेऽप्तविद्वत्वात् कर्मानधिकारप्रसक्तिरथार्थज्ञानस्या-
प्यपेक्षितत्वं तदा तु वेदान्तेभ्यो ब्रह्मज्ञानस्यापि सम्भवाद् ब्रह्मिष्ठ-
स्यापि कर्मशेषत्वमनिवार्यमित्याशङ्कामनूद्य परिहरन्ति । * नचे-
त्यादि * । * ब्रह्मज्ञानत्वाभावादिति * । अत्र शाब्दज्ञानस्य तथात्वेन
विवक्षितत्वाभावात् । तदुपपादयन्ति । * न हीत्यादि * । * तथा
सतीत्यादि * । तावतैव तन्माधुर्यक्षत्वे सति तस्यापरोक्षज्ञानस्य
रासनरूपत्वात् तत्कार्यं स्थात् तत्तु न हइयते । एवं प्रकृतेऽपि यदि

पशमादिकं तत्कार्यमपि स्यान्न त्वेवम् । अत एव छान्दोग्ये सन्त्कुमारेण, यद्रेत्थ तेन मोपसीदेत्युक्तो नारद क्रहेदमारभ्य सर्पदेव-जनविद्यापर्यन्तं स्वाधीतमुक्त्वाह, सोऽहं मन्त्रविदेवास्मि नात्मविदि-सतोऽपरोक्षब्रह्मज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानमुच्यते । अत एव तैत्तिरीयोप-निपत्सु वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति पञ्चते । विज्ञानमनुभव एव, न तु ज्ञानमात्रमतो दूरापास्तं कर्मशेषपत्वं ब्रह्मणः । तं विद्याकर्मणी इसादिस्तु संसार्यात्मनः पूर्वदेहसागसामयिकं वृत्तान्तं निरूपयति, न तु ब्रह्मविद इति, समन्वारम्भणादिति सूत्रमुपेक्षित-माचार्येण ॥ १२ ॥

यच्चोक्तं नियमाच्चेति तत्राह ।

तत् तथा स्यान्तदा श्रुकादिवदेव चरेन्न त्वार्त्विज्यं कुर्यादतस्तदि-वैतदपि नापरोक्षमित्यर्थः । अत श्रुतिस्मर्तिमाहुः । * अत एवे-त्यादि * । लिङ्गेन तस्यापरोक्षज्ञानत्वं निवार्य श्रुत्यापि वारणायाहुः । * तैत्तिरीयेत्यादि * । ननु भवत्वेवं तथापि समन्वारम्भणस्यापरि-हृतत्वाद् विद्यायाः कर्मसाहित्येनैव फलजनकताङ्गिकार्येति विद्या-याः कर्मशेषपत्वं त्वनिवार्यमित्याशङ्कायामाहुः । * तं विद्येत्यादि * । यतः सा संसारिवृत्तान्तं शारीरब्रह्मणे निरूपयत्यतस्तत्र विद्यापदेन विद्वद्वाक्योक्ता कर्माङ्गभूतैव विद्याऽभिप्रेयते । अत एव तत्र विद्या-कर्मक्षयां देवं वा, पिण्डं वा, गान्धर्वं वेति ताहशशरीरमेव फल-त्वेन वक्ति, न मांक्षमतस्तस्मिन् वाक्ये ब्रह्मवित्सर्गस्याप्यभावात् तदुपेक्षितमतो न वेदान्तोदितविद्याया अपि कर्मशेषत्वमित्यर्थः । एतेन यदन्यैरेव व्याख्यातम् । औपनिषदमात्मज्ञानं स्वातन्त्र्येणैव प्रयोजनवत् प्रतीयमानं न कर्माधिकारकारणतां प्रतिपद्यत इति प्र-तिपादयाम इति । तत्र बीजमिदमेव वक्तव्यं, न तु क्रत्वन्तरज्ञानं क्र-त्वन्तराधिकारणापेक्ष्यत इति हषान्तवोधितमिति सूचितम् । तथा सत्यपि ब्रह्मष्टपदबोधितशेषताया अनपायादिति ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

आश्चिन्मिसादिश्रुतिभ्यः कर्मकृतो यथा नियमः श्रूयते, न तथा साग इति यदुक्तं, तत्र । कुरुः । अविशेषात् । न कर्मणा न प्रजया धनेन सागेनैके अमृतत्वमानशुरिति श्रुतिः कर्मादिना अमृतत्वाप्राप्तिमुक्त्वा तत्त्वागेन तां वदन्ति कर्मसागस्यावश्यकत्वं वदतीति तस्मान्ब विशेषो यत इत्यर्थः । तथाचाऽमृतत्वमानशुरिति पदान्मुक्त्वाः कर्मसागनियमोऽमुक्त्वास्तकृतिनियम इतिव्यवस्थेति भावः ॥

अथवा, ननु क्रमप्राप्ते तुरीयाश्रमे हि कर्मसागो, द्वितीये तस्मिन् कर्मकरणनियमस्तत्र च कर्तुरङ्गत्वेन तत्स्वरूपद्वानमाव-

नाविशेषात् ॥ अवतारयन्ति । * यच्चोक्तमित्यादि * । सौत्रं हेतुं व्याकुर्वन्ति । * न कर्मणत्यादि * । तथाच यथा कर्मश्रुतावकरणनिन्दादिना तदावश्यकतया कर्मकरणनियमोऽवगम्यते तथा त्यागश्रुतावपि कर्मादिभिर्मोक्षाप्राप्तिकथनपूर्वकं त्यागेन तत्प्राप्त्युक्त्या तदावश्यकतया त्यागस्यापि नियमोऽवगम्यत इति तथेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः । * तथाचत्यादि * । एवं ग्रहाज्ञानस्य कर्माङ्गत्वाऽभावेषीपं जीवस्वरूपद्वानस्य कर्माङ्गत्वं न वारायतुं शक्यमित्याशङ्काऽप्यनेनैव निरस्ता भवतीत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः * अथवेत्यादि * * तत्र चेति * । कर्मणि च अविशेषपदस्य व्याख्यानम् । आश्रमविशेषे विशेषभावादिति । अयमर्थः । भाष्टा हि अध्ययनविर्धगृहीतानां वेदान्तानां वेदशेषत्वायैवमुपवर्णयन्ति । तथाहि । यत्ताचद अविनाशी वा अरे अयमात्मेत्यादिना जायमानं शरीराद्यतिरिक्तनित्यात्मस्वरूपसद्वाज्ञानं तत् पारलौकिकफलककर्मानुष्टानौपर्यिकत्वात् कर्मज्ञानवदेव सामर्थ्यतः क्रतुसंयोगात् क्रत्वर्थम् । यथा ज्योतिषोमादिवाक्याध्ययनं हयेनैव द्वारणानुष्टानौपर्यिकं ज्ञानं जनयतीति तदर्थतयैवाध्ययनं विधीयते । तथा अविनाशीत्यादिवाक्यानामप्याध्ययनविधिरेव कर्मानुष्टानोपयोग्यात्मज्ञानार्थतां विधस्ते । तद्विदि प्रमाणान्तरेणात्मनः शरीरादिविवेको नैकान्ततः सिद्धति ।

ततो हृषिकेप्रतिपादकानामुपनिषद्वाक्यानां विस्पष्टहानमेव फलम् । तदुक्तम् । “इत्याह नास्तिक्यनिराकारश्चुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या । हृष्टव्यमेव तद्विषयः प्रबोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन” इति । यदि च शरीरादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमन्यतोऽपि सिद्ध्यति ततो यथैवान्यतः कतुहानसम्भवेऽप्यध्ययनोपात्तेवेदवाक्यावगतकर्मरूपाणामेव पुंसां कर्मस्वधिकारस्तथैवाध्ययनोपात्तेपतिषद्वाक्यावगतात्मतत्त्वानामेवाधिकार इत्यध्ययनविधिवलादेव कल्प्यते । यत्त्वात्मसद्भावप्रतिपादनोपक्रमे, आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिकं विधिरूपं वाक्यं तत्तु वक्ष्यमाणार्थस्यातिगहनत्वान्महोपयोगित्वाच्चालस्य निवार्य श्रद्धाविशेषणं कृत्वा वक्ष्यमाणार्थप्रतिपत्तिमात्रार्थम् । तस्मादेतज्ञानं हृषेषयोगित्वात् क्रत्वर्थम् । यानि पुनरितिकर्त्तव्यताविशेषे उपासनात्मकानि ज्ञानानि विधीयन्ते तेषां कृतौ हृषेषयोगाभावाद्वृष्टफलत्वम् । अद्युपुं च फलं वाक्यशेषाद् द्विविधं अभ्युदयरूपं निःश्रेयरूपं च । सर्वाश्र कामानाप्नोति, सोऽशनुते सर्वाद् कामानित्याद्युक्तमभ्युदयफलम् । न स पुनरावर्तत इत्याद्युक्तं निःश्रेयसफलमिति विवेकः ।

यत्तु, विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्य समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति, न प्रेत्य संज्ञास्तीति ब्राह्मणेन भूतचैतन्यमुक्तमित्याशङ्क्यते तत्र । स्वयमेव ब्राह्मणेन, अत्रैवमा भगवत्मूर्मुहं न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यनेन पूर्वोक्तज्ञानेतत्वस्य विनाशित्वाभिधानतो वाधात् पूर्वपक्षं चोद्याख्यमुत्थाप्य, न वा अरे मोहमहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मेत्युक्ता मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति कथनेन मात्राशक्तवाच्यानां भूतेन्द्रियधर्माणां विकाराणां सम्बन्धबोधनात् विज्ञानघनशब्दोक्तो ज्ञानशक्तिस्वभाव आत्मा एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय व्यक्तो भूत्वा तान्येवानुर्विनश्यति । भूतविनाशाद्विनष्ट इव भवति । भूतसंस्थो ह्यसौ स्वयं प्रत्यक्षेण गृह्यते । परैश्च शरीरचेष्टादिलिङ्गकाऽनुमानेन । मुक्तस्तु प्रमाणपथातिवर्तनाद्विनष्ट इव भवतीति प्रकारेण मात्राणामेव नाश उच्यते, नात्मन इत्यविरोधात् । तदुक्तम् । “अविनाशी स्वरूपेण पुरुषो याति नाशिताम् । मात्राणां सविकाराणां भूतादीनामसंज्ञिते”ति । अत्र हि मुक्तस्य ज्ञानाभावो बोध्यते । भूतेन्द्रियादिवियोगे करणाभावेन ज्ञानोपायाभावात् । तत्केन कं पश्य-

दित्यारभ्य विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्यस्तेन विज्ञानाभावोपपा-
दनात् । वस्तुतस्तु प्रकरणार्थोपसंहारोऽयम् । यत एव पूर्वोक्तन्या-
येन भूतचैतन्यं न सम्भवति तस्माद् भूतेन्द्रियाणामसंज्ञित्वम् । अ-
चैतन्यम् । अन्यस्तु तेभ्यो नित्यश्चेतनस्य स्वर्गगमनसम्भवात् स्वर्गे
लोकं यातीत्यस्य प्रत्यक्षस्य विरोधे इत्येवं भट्टकारिकाया अर्थादि-
ति पार्थसारारथमिश्चाः । तथाच यथा प्रोक्षणसंस्कृता एव ब्रीहयो
याग उपयुज्यन्त एवमौपनिषद्ज्ञानसंस्कृत एव कर्ता उपयुज्यत
इति तत्स्वरूपनिरूपकत्वेन वेदशेषा वेदान्ता इत्याहुः । तत्र भाष्यो-
कं दूषणं पश्चाद् व्युत्पाद्यम् । पूर्वे तु तदुक्तेऽस्यात्मवाक्यतात्पर्य
त्वासङ्गतिः प्रकाश्यते । शारीरादिव्यतिरिक्तात्मसत्तामात्रसाधना-
याऽविनाशीत्यादिश्रुतिरिति यदुक्तम् । तन्मदम् । शाब्दरभाष्ये नै-
यायिकाद्युक्तयुक्तिभिरेव तत्सिद्ध्या तत एव नास्तिक्यनिराकरणसि-
द्धावविनाशी वा अर इत्यादिश्रुतिसन्दर्भस्य तदर्थताया वक्तुमयुक्त-
त्वात् । एतदुपकमे, येनाहं नामृतास्यां किमहं तेन कुर्यामिति मो-
क्षार्थत्वस्य श्रावणान्निरूपधिप्रियत्वबोधनस्याप्यन्यत्र वैराग्योप्यादना-
र्थत्वेन संसारिलिङ्गत्वाभावात् । ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्र-
ह्म वेदेत्यादिनिन्दाश्रुत्या आत्मज्ञानेन सर्वज्ञानश्रावणस्यापि स्तुत्यर्थ-
ताया वक्तुमशक्यत्वात् । अध्ययनवाक्ये तु न विधिः, किन्त्वावश्य-
कार्ये तव्य इति जिज्ञासासूत्र एवोपपादितम् । अर्थज्ञानं तु सामा-
न्यतो गुरुकृताज्ञापनात् । विशेषस्तु तपआदिभ्यः साधनेभ्यो मी-
मांसाद्यसहकृतेभ्य इत्यपि । अर्थज्ञानं च न द्रव्यज्ञमात्रानुष्ठानो-
पयोगिः । चातुराश्रम्यधर्मार्थत्वात् । अन्यथा तद्वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः ।
धर्मोऽपि न धर्मत्वेन रूपेण वेदार्थः, किन्तु ब्रह्मात्मकत्वेन । यज्ञो वै
विष्णुरिति, धर्मो यस्यां मदात्मक इति श्रुतिस्मृतिभ्यां, सर्वे वेदा य-
त्पदमामनन्तीति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च ।
एव च विधिपक्षेऽपि आत्मावारे द्रष्टव्य इति दर्शनविधानं ब्राह्मणो-
पकममारभ्यान्तं प्रोक्तस्यार्थस्यातिगहनत्वात् तदर्थं न तु कर्त्वर्थम् ।
सोऽश्नुते सर्वानित्यस्य यदभ्युदयरूपत्वमुक्तम् । तदप्यबुद्ध्वा । पर-
प्राप्तिविवरणरूपत्वेन तस्य निःश्रेयसरूपत्वात् । इदं च प्रागुप-
पादितम् । यदपि, न प्रेत्य संज्ञासीत्यनेन मोक्षदशायाभात्मनः
करणाभावांज्ञानशून्यत्वमुच्यत इत्युक्तम् । तदपि तथा ।

इयकम् । तच्च वेदान्तैरेवेति कथं न कर्मशेषत्वमित्युत्सूत्र-
माशङ्का निषेधति । नेति । यदहरेव विरजेदिति श्रुतेस्तावत् क-
र्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावतेति भगवाद्राक्याच्च त्यागे वैरा-
ग्यस्य च प्रयोजकत्वादाश्रमविशेषे विशेषाभावादप्रयोजकत्वादिस-
र्थः । यत्रापि कवचित्कप्राप्तिस्तत्रापि न तज्ज्ञानं ब्रह्मज्ञानमिति

अनुच्छित्तिधर्मेत्यनेन तत्रैव धर्मानुच्छित्तिं आवश्यित्वा यद्वैतश्च प-
इयति पश्यन् वै तद् द्रष्टव्यं न पश्यतीत्यादिना करणाभा-
वेऽपि स्वत एव दर्शनस्य विभक्ताभावेनान्यादर्शनस्य चोक्त्या स्व-
तोऽविभक्तदर्शनस्यैव व्युत्पादनादिति । वस्तुतस्त्वदमपि ब्रह्मप्रकर-
णमिति वाक्यान्याधिकरणे व्युत्पादितमिति न तत्र जीवात्मस-
त्तासाधनर्थत्वगन्धोऽपि । तस्मान्न कर्तृशेषा वेदान्ताः । अतः परं
भाष्यं विव्रियते । * यदहरेवेत्यादि * यदुक्तं कर्तृस्वरूपनिरूपक-
त्वात् कर्मशेषत्वं वेदान्तानामिति । तत्र युक्तम् । कर्तुः कर्मशेषत्वा-
भावात् । यदहरेवेत्यादिश्रुतेस्तावत् कर्माणीति भगवद्राक्याच्च
त्यागे वैराग्यस्यैव प्रयोजकत्वाद्वैराग्योत्पत्तिपर्यन्तमेव कर्मकरणप्रा-
मेराश्रमविशेषस्याप्रयोजकत्वाद्वेदानां पूर्वोक्तरीत्या कर्ममोक्षाय क-
र्माणि विधत्ते ह्यगदं यथंति स्मृत्या च कर्मत्याग एव तात्पर्याद्वेदानां
वेदान्तशेषत्वाज्जीवनिरूपकवेदान्तभागस्यापि त्यागकर्तृनिरूपकत्व-
मेव मुख्यम् । कर्मकर्तृनिरूपणं तु प्रासङ्गिकम् । अत एव तद्वाक्येषु,
इति तु कामयमान इति, अथाकामयमान इत्युभयविधं तत्स्वरूपं नि-
रूप्यते । अत अश्रमविशेषमादाय वेदान्तानां कर्मशेषत्वस्थापनम-
युक्तमेवेत्यर्थः । ननु त्यागस्य फलार्थत्वेऽपि ज्ञानाङ्गत्वाज्ञानस्य च
वेदान्तसिद्धस्य कर्माङ्गतायाः प्रागवोक्तत्वात् प्रवाजेऽपि चातुराश्र-
म्यपक्षकथनेनाध्ययनोपात्तवेदान्तभागजन्यस्य ज्ञानस्य कर्मशेषत्वम-
निवार्यमेवेत्याशङ्कायां तस्या: पूर्वमेवोक्तरं दत्तमित्याहुः । * यत्रा-
पीत्यादि * यत्रापि कस्मिन्श्चित् पुरुषविशेषे क्रमेण त्यागप्राप्तिस्त-
त्रापि शाब्दज्ञानस्य मुक्तिसाधकत्वाभावान्न विवक्षितब्रह्मज्ञानत्वमि-
ति पूर्वस्मिन्नध्ययनमात्रवत् इति सूत्र एव व्युत्पादितमतो न ब्रह्म-

पूर्वमूल एवोक्तमिति भावः । एतेन वेदाध्ययनादिकमप्यप्रयो-
जकमिति ज्ञापितम् । अत एव शुकस्य वैराग्यातिशयादुपनयनादेरप्य-
नपेक्षोच्यते । एवं सूत्रद्रव्येन कर्माधिकारसम्पादकत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य
तच्छेष्टत्वं निरस्तम् ॥ १३ ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

अथ ग्रहिलतया ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र ब्रह्मपदेन पर एवोच्यत इति
वदसि तत्रापि वदामः । दर्शपूर्णमासावेताटशौ यत्रब्रह्मविदार्त्तिव-
ज्याधिकारीति तत्स्तुत्यर्थं ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्यनेन ब्रह्मविदोऽप्या-
र्त्तिज्येऽनुमितिः क्रियते, न तु तस्याधिकारित्वमभिप्रेतम् ।

ज्ञाने कर्मदोषत्वगन्धोऽपीत्यर्थः । ननु तथापि, ब्राह्मणेन निष्कारणः
पड़द्वां वेदोऽध्ययो हेयश्चेत्यादिश्रुतिभिर्वेदाध्ययनादिकं त्वावश्यक-
म् । तदपि कर्मेवेति तदङ्गत्वं त्वात्मज्ञानस्य भविष्यत्येवति कथं न
कर्माङ्गत्वमित्यत आहुः । * एतेनेत्यादि * । * अप्रयोजकमिति *
ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वाप्रयोजकम् । अत्र निर्दर्शनमाहुः । * अत एवेत्या-
दि * । सिद्धमाहुः * एवमित्यादि * एवमधिकोपदेशसूत्रेण स्वो-
कमुपष्टश्य शेषैः पञ्चभिः सूत्रैर्जीविन्युक्ता हेतव आभासीकृताः ॥

अन्ये, तु कुर्वन्नव हीत्यत्र न विदुष इति विशेषेण नियमवि-
धानमित्येवं सूत्रार्थमाहुः । तथाचार्वद्विद्वयत्वेऽपि वाक्यसामञ्ज-
स्यान्न तेन विद्यायाः कर्माङ्गत्वासिद्धिरिति तदाशयः ।

रामानुजास्तु, उक्तवाक्यं कर्मणां करणनियमेऽपि कर्मसु वि-
शेषो नोच्यते । यज्ञाद्येव कार्यं नान्यादिति । अतो यथा अविदुषां स्व-
तन्त्रफलसाधकं नियतमेवं विदुषां विद्याङ्गभूतमत एवमपि वा-
क्यसामञ्जस्यानेन विद्यायाः कर्माङ्गत्वप्राप्तिरित्याहुः । तदप्यवि-
रुद्धम् ॥ १३ ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ एवं पञ्चभिः सूत्रैर्जीविनीयोक्तं निराकृत्य
पुनरुत्सूत्रं किञ्चिदाशङ्गं निराकरोतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति ।
* अथेत्यादि * व्याकुर्वन्ति । * दर्शेत्यादि * । * तस्योति * ब्रह्म-

उक्तानुपपत्तिभिरित्यर्थः ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

नन्वेष निसो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कनी-
यानिति श्रुत्या ब्रह्मविदः कर्मकृतगुणदोषौ निषिद्धयेते । स च प्रा-
सिपूर्वक इति ब्रह्मविदः कर्मकरणमावश्यकमिति प्राप्ते, उच्यते ।

ज्ञानस्य । तथाचोक्तवाक्ये ब्रह्माष्टपदमतिशयेन ब्रह्मवानित्यर्थम् ।
अतिशयश्च धद्या साक्षात्कारेण वेति, यो यच्छुद्धः स एव सः,
ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति गीतास्मृत्याऽवसीयते । तादृशश्चेद ब्रह्मा
कृताकृतावेक्षकतया यागे तिष्ठति तदा परमकाष्ठाप्रापकौ दर्शपूर्ण-
मासौ साङ्गौ भवतः । यत्तत्कर्मसु वैषम्यं ब्रह्माद्युं समं भवेदित्यष्टम-
स्कन्धे शुक्राचार्यं प्रति भगवद्वाक्यात् । अतो ब्रह्माष्टो ब्रह्मेति पद-
समभिव्याहाररूपस्यानुग्रहवीजस्य वाक्ये विद्यमानत्वाच्छुकाद्या-
चारकावेष्यश्रुतिविरोधत्यागनियमरूपाणामात्मिज्यवाचकानामनुप-
पत्तीनां सत्त्वाच्च तस्या अनुज्ञायाः यागस्तुत्यर्थत्वमेवत्यर्थः । सूत्रे,
वाशद्वाऽनादरे । तेन ब्रह्माणि श्रद्धावतः सर्वत्र ब्रह्माद्युश्च तदात्मि-
ज्यं प्रासङ्गिकमिति बोधितम् । स्तुतिप्रयोजनं त्वविद्वत्प्ररोचनम् ।
अधिकाराभावेऽपि त्यागकरणेऽनिष्टं स्यादिति तज्ज्ञवृत्त्यर्थमिति बो-
ध्यम् ।

अन्ये तु, कुर्वन्निति श्रुतौ प्रकरणसामर्थ्याद्विद्वानेव संबोध्यत
इत्युच्यते । तदापि विद्यास्तुतये कर्मानुज्ञानं द्रष्टव्यम् । न कर्म लि-
प्यते नर इति वाक्यशेषात् । यावज्जीवं कर्म कुर्वत्यपि विदुषि विद्या-
सामर्थ्यात् कर्म न लेपाय भवतीति तत्रार्थादित्याहुः । तदप्यवि-
रुद्धम् ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ नन्वनुज्ञायाप्यात्मिज्यकरणे विध्यधीनत्वं
तु निर्बाधमतो भवतु कर्माङ्गत्वं विद्यायास्तद्वारेत्याशयेन सूत्रमव-
तारयन्ति । * नन्वित्यादि * । स चेति * । निषेधः । सूत्रं व्याकु-

कामकारेणेति । करणं कारः । कामेनेच्छया करणं कामकारस्त-
थाच परानुग्रहार्थमिच्छामात्रेण, न तु विधिवशाद् यत् करणं तद्
कामकार इत्युच्यते । तथाचैवं कृते कर्मणि तत्कृतगुणदोषप्रसक्तौ
तत्प्रतिषेधमेक शास्त्रिन, एष निय इसादि पठन्ति ॥ न ह्येतावता
कर्मकृत्याधिकारप्राप्तिरिति भावः । अथवा । कामेन कारो यस्य
स तथा । तादृशेन कर्मणा प्राप्तद्विद्वामयोः सम्बन्धाभावं ब्र-
ह्मविदि एके पठन्तीर्थार्थः । चकारेणश्वराङ्गया लोकसंग्रहार्थं
कृतं कर्म समुच्चीयते । सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इति श्रुते-
स्तथाच्च ॥ १५ ॥

र्वन्ति । * करणमित्यादि * । *इच्छामात्रेणेति * । स्वेच्छामात्रेण ।
एतस्यैव विवरणं, न तु विधिवशादिति । तेन “शौचमाचमनं स्नानं
न तु चोदनया चरेत् । अन्यांश्च नियमान् ज्ञानी यथाहं लीलयेश्वर”
इत्येकादशीयभगवद्वाक्यानुरूपया स्वेच्छयेति फलितं बोध्यम् ।
* एतावतेति * । गुणदोषानिवार्यमात्रेण । एवं व्याख्याने स्वकृत्या
दोषाद्यप्रसक्तिरायाति, न तु तदभिव्यङ्ग्यकर्मकृतगुणदोषाप्रसक्ति-
रपीत्यतः प्रकारान्तरमाहुः * अथवेत्यादि * । * स इति * । ब्रह्म-
वित् । तथाच श्रुतावेष इत्यनेन कृताकृतजन्यतापाभावरूपं पूर्वोक्त-
महिमानं परम्भूत्य तस्य नियत्वोक्तिस्तस्यकरमत्वोक्तिश्च काम-
कारलिङ्गम् । तेन तादृशपुरुषस्यापि चेत्कर्मशेषपत्वनिवृत्तिस्तदा वि-
द्यायाः कर्मशेषपत्वं शङ्कितुमव्यशक्यमित्यर्थः । इश्वरेच्छायां गमक-
माहुः । * सर्वस्येत्यादि * । तथाच सर्ववशकरणार्थं कर्मणामाव-
श्यकत्वाद् भगवतः सर्वेशनशीलत्वेन ज्ञानिनामपि भगवदीशितच्च-
तया तानाज्ञापयति लोकसंग्रहार्थमित्ययमर्थोऽनया श्रुतैव ज्ञायत
इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वपादे तद्विर्द्धारणानियमसूत्रेऽयमर्थस्तत्फलार्थ-
मुक्तस्तथाप्यत्र स एव वादिनिराकरणार्थमुच्यते इति न पुनरुक्ति-
दोषः । एवं ब्रह्मविदः कामकारबोधनादात्मिज्यमपि तस्य न विधि-
नियतमिति च समर्थितम् ॥

उपमर्द्दिङ्च ॥ १६ ॥

अनेन कर्माधिकाराभावे हेत्वन्तरमुच्यते ॥ द्वैतभाने हि यथाकथश्चित् कर्मकृतिसम्भावनापि यस्य त्वखण्डब्रह्माद्वैतभानं ब्रह्मेत्येव, न त्विदं ब्रह्मति सखण्डम् । अत्रोद्देश्यत्वेन प्रपञ्चस्यापि भानात् सखण्डत्वन् । तथाचाखण्डतज्ज्ञाने कर्मतदधिकारादेरुपमर्द्दचैके शाखिनः पठन्तीति न ब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वसम्भावनापीर्थ्यः । श्रुतिस्तु, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तद् केनकं पश्येदिखादिरूपा ॥ १६ ॥

उद्धरेतस्मु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

अन्ये तु, कामकार इच्छेति व्याख्याय, तद्द स्म वै तत्पूर्वं विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नो पवायमात्मा नायं लोक इति वाजसनेयिश्रुतो कर्मत्याग इच्छयैव बोध्यत इति प्रत्यक्षीकृतविद्याफलानां तदवपुमेन प्रजादिषु कामाभावकथनात् । अतो विद्याकलस्य प्रत्यक्षनया तत्फलश्रुतेरयथार्थताया वक्तुमशक्यत्वात् विद्यायाः कर्मशेषत्वमाश्रयितुं शक्यमित्येवं व्याकुर्वन्ति । तत्र कामपदस्येच्छावाचकत्वेऽपि कामकारपदस्य तद्वाचकत्वं चिन्त्यम ॥ १५ ॥

उपमर्द्दिङ्च ॥ उक्तोपष्टमभायसूत्रान्तरं पठन्तीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * अनेनत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * द्वैतेत्यादि * । अनेनापि पूर्वोक्तं समर्थितं ज्ञेयम् । शाङ्करग्रन्थेऽप्येवम् ।

रामानुजास्तु, भिद्यते हृदयग्रन्थारति श्रुतिसुपन्यस्यात्र विद्यया कर्मक्षयकथनाद्विद्यया तदुपमर्द इति न तस्याः कर्माङ्गत्वामित्याहुः ॥ १६ ॥

उद्धरेतस्मु च शब्दे हि ॥ ननु पूर्वसूत्रैर्विद्यायाः कर्मशेषत्वं बहुधा निराकृतम् । फले स्वातन्त्र्यं च स्यापितर्मिति किमनेन सूत्रेणेत्यशङ्कायां तत्प्रयोजनं वदन्तः पूर्वं त्रिभिः सूत्रैर्ग्रहिलंबाद एकस्मि-

अत्रेदं विचार्यते । ब्रह्मचर्यानन्तरं गार्हस्थ्यमपि श्रुता वोध्यते ।
 ब्रह्मचर्यादेव प्रवजेदिखादिश्रुतिभिर्ब्रह्मचारिण एव च प्रवजनमपि
 वोध्यते । एवं सत्यविरोधाय यदहरेवेति श्रुतेश्च रागितद्रहितभे-
 देन विषयभेदो वाच्यः । तत्र ब्रह्मचार्याविशेषेऽपि भगवदनुग्रह-
 विशेषजन्मित्तशुद्धिविशेषजवेदान्तार्थपरिज्ञानमेव हेतुवाच्यः । वेदा-
 न्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्न्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वा
 इति श्रुतिरिममेवार्थमाह । तथाचैताहशा एवोदूर्ध्वरतस इत्युच्य-
 न्ते । एवं सत्यूदूर्ध्वरेतस्मु कर्मभाव उक्तरीसा त्वयाऽप्युरीकार्य
 इतिैज्ञानरहितानां कर्मण्यधिकारस्तद्रतां सन्न्यास इति त्वदुक्ताद्

शिराकुतेऽपि श्रुतौ ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यवेवाभिप्रेतौ चातुराश्रम्यपक्षस्तु
 स्मार्त्तत्वाश्चिर्वल इति तमादाय कर्मत्यागादरो न युक्त इति ग्रहिल-
 वादान्तरं निराकरोतीत्याशयेत सूत्रं व्याकुर्यन्ति । * अष्टेत्यादि * ।
 अयमर्थः । जावालश्रुतौ हि सन्न्यासमनुवृहीति जनकप्रश्ने याज्ञव-
 ल्कयो ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद्वनी भूत्वा प्रवजेदिति कर्म-
 ण चातुराश्रम्यपक्षं पूर्वमुक्तवान् । तत्रायुभाग्रमेण तथा करणे
 आयुस्तुरीयभागे आन्ध्यादिकर्मपि क्वचित् सम्भवतीति तदा कर्मा-
 नधिकारे सन्न्यास इति शङ्का स्यादिति तदभावाय पक्षान्तरमाह ।
 यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रवजेद् गृहा द्वा वनाद्वाऽथ पुनरब्रती
 वा ब्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वाऽस्नातको वाऽस्नातको वा यदहरे-
 व विरजेत्तदहरेव प्रवजेदिति । तेन कर्मान्विकारो न सन्न्यासप्रयो-
 जकः, किन्तु वैराग्यमेव तत्प्रयोजकम् । तथा सति यावज्जीवाग्निहो-
 त्रादिश्रुतीनामपि रागाधिकारकत्वात् विरोध इति सिद्ध्यति । तथा-
 पि ब्रह्मचर्यस्य तद्दर्मस्य च सर्वसाधारणत्वेऽपि कथं कस्य चिदेव
 विरागो न सर्वस्येत्यपेक्षायां भगवदनुग्रहजनितचित्तशुद्धिरेव हेतु-
 त्वेन वाच्या । भगवदनुग्रहं च व्यापारत्वेन वेदान्तार्थविज्ञानं त-
 त्सह कारी सन्न्याश्च वाच्य इति वेदान्तविज्ञानेति तैत्तिरीयश्रुत्या-
 ऽवसीयते । तथाचैवं भगवदनुग्रहीता उर्ध्वरेतस इत्युच्यन्ते । तेषु

विपरीतोऽर्थः सिद्धथतीति क्व कर्मशेषत्वसम्भवना ज्ञाने । ननु सन्न्यासेऽपि तदाश्रमीणं कर्मास्तीति वैराग्यसहकृतं ज्ञानमेतच्छेष-भूतं, तदसहकृतं तदग्निहोत्रादिशेषभूतमिति न वैपरीत्यमिति प्राप्त आह । शब्दे हीति । ज्ञानस्वरूपं तत्फलं च न युक्तिसिद्धं, किन्तु वेदमात्रसिद्धम् । तत्र तु, तमेवं विद्रानमृत इह भवति, ब्रह्मविदा-प्रोति परम्, य एवं विदुरमृतास्ते भवन्तीसादिवाक्यैवैष्मज्ञानस्य मोक्षं एव फलं श्रूयते । सर्वसाधनानां साक्षात्परम्पराभेदेन तत्रैव पर्यवसानादतो धर्मिग्राहकमानविरोधात्सन्यासाश्रमीणकर्मशेषत्वम-मपि न वक्तुं शक्यमिष्यर्थः । नन्वेवं सन्न्यासवैयर्थ्यमितिर्चेन्न । ब्रह्मविदातिरिक्तसङ्गस्य भगवद्विस्मारकत्वेनावश्ययाज्यतेन श्रुया कथनादत एव, वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था इत्युक्त्वा, सन्न्यास-योगाद् यतयः शुद्धमत्त्वा इत्युक्तम् । अत्र पञ्चम्याऽन्तःकरणे

च कर्मभावे उक्तरीत्या हेतुभेदकृतविषयभेदेन सन्न्यासयोगात्त्वया-इपि श्रौतवादिनाऽङ्गीकार्यः । अन्यथा श्रुतीनां सामञ्जस्यासम्भवात् । एवं मति, परिवाडु विवरणवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुद्धिरद्वोही भैक्षण-इत्यादिरूपं तदग्रिमवाक्यमपि सङ्गते भवेत् । तस्मान्न ज्ञानस्य क-कर्मशेषत्वं शक्यवचनमपि । सूत्रशेषप्रवतारयन्ति । * नन्वन्या-दि * । * तदाश्रमीणमिति * । शौचाचमनस्नानाऽषुग्रासमक्षण-योगाङ्ग्यासादि । व्याकुर्वन्ति * ज्ञानस्वरूपमित्यादि * । * धर्मिग्रा-हकमानविरोधादिति * धर्मि, कर्मशेषत्वेन मुख्यत्वेन च सन्दिष्टमानं ज्ञानम् । तदग्राहकं मानं तत्स्वरूपज्ञापिका श्रुतिः । सा तु ज्ञानस्य मोक्षपूर्वकालीनत्वं प्राप्त्विशेषणतां च कर्मनैरपेक्ष्येण वदन्ति मोक्ष-रूपं फलं प्रति साक्षादेव कारणतां बोधयतीति कर्मशेषत्वाङ्गीकारे तद्विरोधात् । तथाच ज्ञानस्य सन्न्यासाश्रमीणकर्मशेषत्वनिवारणाय मर्यादामार्गे सन्न्यासस्यावश्यकत्वबोधनाय चेदं सूत्रमित्यर्थः । अ-श्रैव किञ्चिदाशङ्गा परिहरन्ति । * नन्वेवमित्यादि * । * एवमिति * ।

संस्कारविशेषाधायकत्वं च प्रतीयते संन्यासस्य । स च संस्कारः
फलोपकार्यङ्गमिसावश्यकः संन्यासो मर्यादामार्गे । पुष्टिमार्गे त्वन्यैव
व्यवस्था । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहेति वा
क्याद् ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

ज्ञानस्य केवलस्य कारणत्वे । तथाच मर्यादामार्गे प्रतिवन्धनिवृत्ते-
रावश्यकतया श्रुतौ सन्न्यासस्य सत्त्वशोधकत्वकथनेन ज्ञानस्वरू-
पोपैकारकत्वेऽपि फलानुभवप्रतिवन्धनिवारकत्वात् तत्राप्यपेक्षास-
त्वेन न वैयर्थ्यमित्यर्थः । क्वचिद् व्यभिचारदर्शनेनावश्यकत्वशङ्का-
स्यादिति तन्निवृत्यर्थमाहुः । * पुष्टित्यादि * । तथाच मार्गभेदान्न
दोष इत्यर्थः । एवमेतेश्चतुर्भिः सूत्रैराग्रहवादनिराकरणेन विद्याया:
स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधकत्वं दृढीकृतम् ॥

अन्ये तु, त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययते दानमिति, प्रथमस्तप
एव, द्वितीयो ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासी, तृतीयो योऽत्यन्तमात्मानमा-
चार्यकुलेऽवसादयन्, सर्वं पंते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थाऽमृत-
त्वमेत्ताति छान्दोग्यश्रुतिः, ये चमेऽरण्यं श्रद्धानप इत्युपासत इति प-
श्चाग्निविद्याश्रुतिम् । एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रवजन्ती-
ति काणवश्रुतिं चोपन्यस्य एतेषु शब्देषु धर्मस्तमात्रमाणां कथना-
त्तेणां चार्यादिकर्मासमवाच विद्यायाः कर्माङ्गत्वमिति व्य-
कुर्वन्ति ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ अत्रान्ये पूर्वोक्ता
एव श्रुतीरुपन्यस्य एतेषु शब्देष्वाश्रमान्तराणां परामर्शम् अनुवादं
जैमिनिराचार्यो मन्यते, न विधिम् । अत्र लिङ्गाद्यन्यतमस्य चोदना-
शब्दस्याभावाद्, अर्थान्तरपरत्वस्यैतेषु शब्देषु प्रत्येकमुपलभ्माच्च ।
त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यत्र त्रयाणां परामर्शपूर्वकपुण्यलोकप्राप्तिरूपम-
नात्यन्तिकं फलं सङ्कीर्त्य ब्रह्मसंस्थस्याऽमृतफलतायाः कथनेन, प-
श्चाग्निविद्यास्याद्वितीयश्रुतौ च देवयानोपदेशप्रत्ययेनाश्रमान्तरस्य
सन्दिग्धतया तृतीयस्यां काणवश्रुतौ च लोकपदतो लोकसंस्तवप्र-

ऊर्ध्वेरतस्तु च ज्ञानोक्तेस्तस्य मुक्तिफलकत्वोक्तेः, किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इत्यादिश्रुतेश्च ब्रह्म-प्राप्तावेव सर्वस्याः श्रुतेस्तात्पर्यमिति सिद्ध्यति । तस्या एव सर्वक्लेशापायपूर्वकपरमानन्दरूपत्वात् तु कर्मणि दुःखात्मकसंसारहेतुत्वात्तस्य जीवश्रेयोनिमित्तमेव श्रुतिप्राकञ्च्यात् । अन्यथा निषेधविधिर्न स्यात् । तथाच कर्मविधिनाऽपि परम्परामोक्ष एव फलत्वेन परामृश्यत इति सिद्धम् । तं परामर्शं कर्मस्वातन्त्र्यवादी जैमिनिरपवदति वाधत इसर्थः । मोहकशास्त्रप्रवर्तकः स इतीश्वर-

तीत्या च तथाऽपवसायात् । अपिचापवदति । वीरहा वा एष देवानामिति, आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तु मा व्यवच्छेत्सीरिति, नापुत्रस्य लोकोऽस्तीर्ति प्रत्यक्षा श्रुतिरेवाश्रमान्तरमपवदतीति व्याख्याय ब्रह्मचर्यादेव प्रवर्जेदिति जावालश्रुतिमनपेक्ष्याऽयं विचार इत्याहुः । तत्र जावालश्रुत्यनपेक्षायां वीजं नोपलङ्घयते । परामर्शशब्दश्च ग्रहण प्रसिद्धो, न त्वनुवाद इन्यतो न सूत्रे तदुक्तोऽर्थोऽभिप्रेतः किन्तु पूर्वोक्तमेव सिद्धान्तं स्थूणाखननवद् हठीकर्तुं पुनर्जैमिनिमतमुत्थापयतीत्यांशयेन पूर्वसिद्धमनुवदन्तः सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * ऊर्ध्वेत्यादि * । * तस्येति * । ज्ञानस्य । * इत्यादिश्रुतेश्चेति* । नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यादिश्रुतिविरुद्धायाः, किं प्रजया करिष्यामो, न कर्मणा न प्रजयेत्यादिश्रुतेश्च । * तस्या इति* ब्रह्मप्राप्तेः । * न तु कर्मणीति * कर्मकरणं तु न तात्पर्यम् * तस्येति * कर्मणः । तथाच कर्मविधिनाऽपि, तमेवं वेदानुवचनेनेति श्रुत्यादिभिर्ज्ञानजननद्वारा कर्मणं फलत्वेन मोक्ष एव तात्पर्यगोचर्गीक्रियते इति श्रुतिसन्दर्भविचारात् सिद्धम् । तमेति परामर्शं निश्चयं कर्मस्वातन्त्र्यवादी जैमिनिर्बाधत इति सूत्रभागस्यार्थो युक्त इत्यर्थः । पुनर्जैमिनिपदकथनतात्पर्यमाहुः । * मोहकत्यादि * तदुक्तं पाद्मोक्तरखण्डे मोहकशास्त्रकथनप्रस्तावे । “द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमपार्थतः । निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरमि”ति । पराशरांपूराणेऽपि “अक्षपादप्रणीते च का-

मेव न मनुते यतोऽतस्तत्प्रामिस्तस्य मते दूरापास्ता । कर्माऽनधि-
कारिणामन्थादीनां संन्यासविधिविपयत्वम् । अन्यथा, वीरहा वा एष
देवानां योऽग्निमुद्रासयत इति श्रुतिर्न स्यादतो ब्रह्मचर्यं समा-
प्य गृही भवेद् गृहाद्रनीभूत्वा प्रवजेद् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव
प्रवजेद् गृहाद्रनाद्रेतश्रुतेरप्यङ्गहीन एव सविष्यो, यत आयुर्भाग-
विभागेनाश्रमाणां विधानम् । तुरीये तस्मिन् देहेन्द्रियादिवैकल्यं
नियतमतः कर्मण्येव श्रुतेस्तात्पर्यम् । अपिच, ज्ञानकर्मणोरलौकिक-
फलसाधकत्वेन विहितत्वमेव प्रयोजकम् । अपरोक्षब्रह्मज्ञानं च
न विषेयम् । साक्षात्स्वकृत्यसाध्यत्वाच्चोदनावोधकलिङ्गभा-
वाच्च ज्ञानस्य न मुक्तिसाधकत्वं वक्तुं शक्यम् । य एनं विदुरि-
सादिस्तु यागेष्विज्यविष्णुस्तुतिपरेसाशयेनाह । अचोदना चेति ।
जैमिनिवृत्तत्सहायभूतेयमचोदना च परामर्शमपवदतीति सम्बन्धः ।
तथाच विविषम्बन्धाद् कर्मेत्वानुष्टेयं, न तु मुक्तिसाधनमप्यतथा-
त्वादिति स्थितम् ॥ १८ ॥

अनुष्टेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

बादरायण आचार्यो जैमिनेरापि गुरुस्तदेव कर्त्तव्यमिति

णादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः ।
जैमिनीयं च "त्युक्तम् । तन्मतेन संन्यासविधितात्पर्यमाहुः । * कर्म-
त्यादि * । * अङ्गहीन एव स इति * अङ्गहीनः पुरुषः । अत्र गमकं
* यत इत्यादिनोच्यते । तदुपपादनम् * तुरीय इत्यादिना * । एतेन
मिद्धमाहुः * अत इत्यादि * । अचोदनेत्याद्यंशमवतारयन्ति । *
अपिचेत्यादि * । शेषं स्फुटम् ॥ १८ ॥

अनुष्टेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ पूर्वसूत्रे जैमिनिमतमनूद्ये-
दानीं तत्परिहरतीत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * बादरायण इत्या-
दि * । असुर्या इति मन्त्रे अविद्वांस इत्यनेन कर्माङ्गभूतविद्वद्वाक्यो-

शिष्यसंपत्पनुष्टेयं कर्मापवदवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । तत्र हेतुः । साम्यश्रुतेः । यथा, वीरहा वा एष देवानामिति श्रुता कर्मसाग-कर्त्तुर्विन्दा श्रूयत एवमेव भगवज्ञानरहितस्यापि सा श्रूयते यतः । तथाहि । अमुर्या नाम ते लोका अन्धेन तपसा वृताः । तांस्ते-प्रेयामिगच्छन्सविद्रांसोऽबुधा जनाः । एतदग्रे च, ये तद्रिदुरमृता-स्ते भवन्ययेतरे दुःखमेवोपयन्तीयादिरूपा । एतच्च निन्दामात्रेण साम्यमुक्तमापाततः । वस्तुतस्तु, तमेतत् वेदानुवचनेन विविदिप-नित ब्रह्मवर्णेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रत्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रवृजन्तीति श्रुता ज्ञान-साधनत्वैवैताश्रमकर्मकरणोक्तेश्च न स्वातन्त्र्यं कर्मणो वक्तुं शक्य-म् । अत एव शुकस्य न ब्रह्मचर्यादिकमपि । फलस्य जातत्वेन त-त्साधनानपेक्षणात् । नच स्वर्गकामपदश्रवणान्वैयमिति वाच्यम् । त्वदभिमतलोकात्मकस्वर्गे, यन्न दुःखेन सम्भवमिति वाक्यशेषो-क्तस्वर्गपदप्रवृत्तिनिमित्तवर्माभावादात्ममुखस्यैव तादृशत्वात्तस्यैव तत्रोक्तेः । एवं सति तमेतत् वेदानुवचनेनेतिश्रुयेकवाक्यतापि स-

कज्ञानशून्या एव निन्द्यन्ते इति शङ्कानिरासायाहुः । * एतदग्र इ-त्यादि * श्रुती तु वृहदारण्यके शारीरवाक्याणाम्य । तथाच यथा क-र्माकरणनिन्दया कर्मनित्यत्वं तथा अविद्रव्विन्दया ब्रह्मज्ञाननित्यत्वं प्राप्यतेऽतो निन्दामात्रेण कृत्वा कर्मकरणं श्रुतितात्पर्यसाधनमयुक्त-मित्यर्थः । न तु साम्यश्रुत्या ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वं प्राप्यते, न तु क-र्मापवादस्था सति विद्वाक्योक्तज्ञानवद्वेदान्तोक्तब्रह्मज्ञानस्यापि क-र्माङ्गत्वमवर्जनीयमित्याशङ्क्य तन्निवारणायाहुः । * एतदित्यादि * उक्तमापातत इति * भगवता व्यासेन तथोक्तम् । तथोक्तौ गम-कमाहुः * वस्तुत इत्यादि * । * न ब्रह्मचर्यादिकमिति *उपनयना-भावादाश्रमरूपं तत्र । तथाच श्रुत्यर्थसन्देहवारणायाचार्यस्य प्र-

म्पद्यते । अन्यथा तु विरोध एव । ननु दृष्टफलका अपि कारीरी-
चित्रादियागाः श्रूयन्त इति नैवं निर्णय इति चेताउच्यते । निस-
कर्मणो हि ज्ञानसाधनत्वमुच्यते । व्रीहिपश्वादीनां तन्निर्वाहकत्वा-

बृत्तत्वादुक्तश्रुतिदर्शनेऽपि यदेवं निन्दामात्रेण साम्यकथनं तदापात-
त एव । न चोक्तश्रुतिदर्शनेऽपि साम्यकथनात् कर्मणां मुख्यत्वमेवा-
भिप्रेतमिति शङ्कृचम् । शुकादिपु तथा दर्शनस्य विरोधप्रसङ्गात् ।
न च तत्तद्राक्षयेषु स्वर्गकामादिपदश्रवणाज्ञानसाधनत्वोक्ते श्रुतिभिन्न-
घाक्यगांचरत्वेन दुर्बलत्वाभ्यात् साधीय इति शङ्कृचम् । स्वर्गकाम-
पदाग्रयत्वमूतस्वर्गपदस्यात्मसुखे लोके च शक्तेः किमत्राभिप्रेत-
मिति सन्देहे प्रसिद्धप्रेक्षया वाक्यशेषस्य वर्णिष्यत्यात् त्वदभिम-
तस्य वाक्यशेषेऽनुपपत्तावात्मसुखायैव वाक्यशेषे सिद्धेऽसदभिप्रा-
येणैव तेषु वाक्येषु स्वर्गकामपदस्योक्तेः । न चात्र किं गमकमिति
शङ्कृचम् । एवमात्मसुखस्य तत्रोक्तत्वे सति तस्यात्मज्ञानसापेक्षतयो-
क्तश्रुतेकवाक्यता सिद्धेऽदन्यथा तु विरोध एव । स च सम्भवत्ये-
कवाक्यत्वेऽयुक्त इति सर्वसामङ्गस्यस्यैव गमकत्वात् । अतो वाक्यशे-
षोक्तमेवाङ्गीकार्यमित्यर्थः । अत्र किञ्चिदाशङ्कते * नन्वत्यादि * ।
तथाच श्रुत्यन्तरे तथादर्शनात् स्वर्गपदस्य प्रसिद्धाऽर्थाङ्गीकार एव
युक्तो, न तु वाक्यशेषोक्तार्थाङ्गीकारः । तथा सति सुवर्गीय वा ए-
तानि लोकाय हृयन्त इत्यादिकं युज्येत । अन्यथा तद्विरोधापत्तेरि-
त्यर्थः ।

अत्राभिदध्यते । * नित्येत्यादि * । उक्तश्रुतौ हि नित्यस्य
कर्मणस्तथात्वमुच्यते । नित्यं च कर्म तदेव साङ्गं भवति यदा शुद्धै-
द्वैत्यादिभिरुपसम्पद्यते । अन्यथा, चाण्डालो जायते यज्ञकरणा-
च्छूद्रभिक्षितादित्यादिनिन्दावाक्यानि न स्युः । अतस्तादशद्रव्या-
द्यर्थं चित्रादियागानां नित्यशेषतया विधानम् । एवमेकफलकेषु
नानायागेष्वपि कश्चिदभिप्रायोऽस्तीत्यवगन्तव्यम् । अन्यथा तद्वैय-
र्थ्यापत्तेः । एवमतिविमुखस्य सन्मार्गश्रद्धाजननार्थं दृष्टफलाः का-
रीर्यादयो विधीयन्ते । इदमप्यश्वमूत्रणादिनिर्दर्शनादवगम्यते । एवं
सति काम्यस्तत्तद्यागः समीचीनादृष्ट उत्पन्नं तन्निष्पन्नेरुपकरणैर्यदा

तद्वेष्टवेन तेषां विधानम् । एवं सति वीरहेति श्रुतिः सागिनक-
स्य गृहिण आलस्यादिदोषेण तदुद्धासने दोषमाह, न लाश्रमा-
न्तरपरिग्रह इति मन्तव्यम् । अन्यथा तदुच्छेदस्तद्विधैव्यर्थ्यं च स्यात् ।
नचानधिकृतमादाय तत्समाहितिरिति वाच्यम् । अत्र पृच्छामो ५८-
पद्मग्रादिभिः प्रवृजनं कार्यमिति विधिरस्त्याहोस्मिद् यावज्जीव-
म् अग्निहोत्रविधायकवाक्यप्रवृजनविधायकवाक्ययोर्विरोधाभावाय
विषयो भिन्नः कल्प्यते । नाद्यः । अश्रुतेः । न द्वितीयः । यदहरेव वि-
रजेदिति श्रुता वैराग्यवतः प्रवृजनविधानात्तनैव विषयभेदसिद्धौ
तत्कल्पनाननवकाशात् । तेन, नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुतिरप्य-
विद्वद्विपायणीति न विरोधः । विद्वांसः प्रजां न कामयन्त इति
श्रुतेः । एतेनर्णत्रयापाकरणमपि प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । अविद्वद्वि-

साङ्गनित्यकर्मसिद्धिस्तदा ज्ञानं भवति । तेन चात्मसुखम् । लोक-
स्वद्वाक्यं षु फलतयोर्च्यते । यदि प्राचीनवुरुद्धृष्टवशाद् यषुलोक-
कामना भवति तदा साङ्गात् कर्मणस्तद्वतीति । अतो न तत्र ता-
त्पर्य, किन्तु वाक्यशेषोक्त एवंति कर्मणां ज्ञानं एव तत्पर्यमित्यर्थः ।
ननु यदि ज्ञानमेव मुख्यं तदा त्यागावश्यकत्वे, वीरहेत्यादिनिन्दावा-
क्यविरोधो दुर्बार इत्यत आहुः । * एवं सतीत्यादि * । ननु नि-
न्दावचनद्वयाञ्चस्यार्थमधिकारिभेदकल्पनमावश्यकम् । तत्र वीर-
हेत्यादिविषयमङ्गोचापेक्षया असूर्येत्यादिविषयसङ्गोच एव युक्तः ।
आउयमवेश्वते, विष्णुक्रमात् क्रामतीत्यादिस्त्वारस्यात् । तत्रानधिकारे
तु कर्मान्धिकारात्तत्र त्यागादिविधिसार्थक्ये सर्वमामञ्चस्यादित्या-
शङ्गा विकल्पपूर्वकं तत्र परिहरन्ति । * नचानधिकृतेत्यादि * ।
* तत्समाहितिरिति * । सन्यासोच्छेदतद्विधैव्यर्थ्ययोः समाधान-
म् । तथाच यदि प्रव्राजवाक्ये, विरजेदित्यधिकारबोधकं पदं न भ-
वेत्तदा तथा कल्पयितुं शक्येतापि । न तु तस्याव इति तदप्रयोज-
कमित्यर्थः । श्रुत्यन्तरविरोधपराहारायाहुः । * तनेत्यादि * । * ए-
वंनेति * अविद्वांस इति कथनेन ।

षयत्वात् । यदप्युक्तपचोदना चेति सूत्रावयवेन चोदनाबोधक-
लिङ्गाद्यभावो वाधक इति । तदपि न साधीयः । श्रुतिसाम्यादे-
व । श्रूयते हि तस्मादेवंविज्ञान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धा-
वित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति । न च प्रमाणवस्तुपरतन्त्र-
त्वात्र ज्ञानस्य विधेयतेति वाच्यम् । इतरज्ञानस्य तथात्वेऽपि जी-
वात्मलक्षणेऽधिष्ठाने परमात्मनो भगवतो दर्शनस्याऽन्यतोऽप्राप्त-
त्वाच्छ्रद्धान्तसाधनैस्तदर्शने स्वरूपयोग्यतासम्पत्तावात्मन्यधिष्ठाने
परमात्मदर्शनानुकूलप्रयत्नविधानसम्भवाच्छ्रवणविधिना श्रुतिवा-
क्यजशाब्दज्ञानानुकूलप्रयत्नविधानवत् । एवेव हि यागविधिना-
पि क्रियारूपयागस्य स्वानुकूलप्रयत्नाधीनत्वेन स प्रयत्न एव वि-
धीयते । अन्याप्राप्तत्वात् । न तु क्रिया । तत्प्रयत्ने सति तस्याः

ननु साम्यश्रुतिरूपेण हेतुना भवतूक्तदोपपरिहारस्तथापि
ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेन चोदनाविधेयत्वाऽभावादचोदना-
कृतापवादस्य कथं परिहार इत्यत आहुः । * यदपीत्यादि * । त-
थाच घोदनाश्रुतिसाम्यात् तस्यापि परिहार इत्यर्थः । अत्र पश्य-
दित्यस्य प्रमाणान्तरजन्यदर्शनानुवादत्वमाशङ्का निष्पर्धन्ति * न चेत्-
त्यादि * । तथाचात्र एवं विदित्यादिभिर्निर्विचित्कित्सशाब्दज्ञानव-
त्वशमदमैराग्यवृःखसहिष्णुत्वश्रद्धावित्तवपूर्वकं जीवात्माधिकर-
णकपरमात्मदर्शनप्रयत्नस्य प्रमाणान्तरेणाऽप्राप्तत्वात् तद्विधानस्य
सुखेन सम्भवान्नानुवादत्वंमित्यर्थः । ननु तथापि कर्मचोदनासु क-
र्मण एव विधेयतेति तस्य फलवत्त्वमुचितम् । इह तु ज्ञानानुकूल-
प्रयत्नस्येति ज्ञानस्याविधेयत्वं कुर्वारमित्याशङ्कायां कर्मचोदनास्म-
प्येतत्तुल्यत्वं बोधयन्ति । * एवमेवेत्यादि * । * स इति * ।
यागाभिव्यञ्जकः । * न तु कियेति * । यज्ञो वै विष्णुः सुसं कर्मप्र-
बोधयन्तित्यादिश्रुतिसमृतभिरलौकिकस्य कर्मणो नित्यत्वात् सा न
विधेया । इदं यथा तथा समन्वयसूत्र एव व्युत्पादितं कारिका-
मिः । भावार्थपादभाष्ये चाऽच्चार्थैः । तथाचोभयत्रापि तत्तदभिव्य-

स्वत एव सम्भवात् । अथवा । ननु यथा, वीरहेति श्रुत्या कर्मसागो निन्द्यते तथैव, असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तपसा वृताः । तांस्ते प्रेसाभिगच्छन्सविद्वांसोऽबुधा जनाः । ये तद्विद्वरयृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखेष्वोपयन्तीसादिश्रुत्या भगवज्ञानाभावो निन्द्यते । एवं सति कर्मज्ञानानुकूलप्रयत्नयोर्विधयत्वे मिथोविरोधादधिकारिभेदेन विधेयत्वं वाच्यम् । नच, तावत् कर्मणि कुर्वति न निर्विद्येत यावतेति भगवद्वाक्याद्वागिणः कर्म विधीयते । तद्रहितस्य ज्ञानमिति वाच्यम् । जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेज इति श्रुतेर्नारागत्वेन प्रसिद्धस्यापि तस्य कर्मणि प्रवृत्तिर्या सा न स्यादधिकाराभावात् । अथ जनकदृष्टान्तेन कर्मणोऽङ्गित्वं ज्ञानस्य तदङ्गत्वं वाच्यम् । तथाच ज्ञानवता कर्मानुप्रेयमिति प्राप्ते प्रतिवदति ॥ अनुप्रेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ ज्ञानमङ्गं तदङ्गित्वेनानुप्रेयं कर्मेति पतं वादरायणोऽपवदतीति पूर्वेण सम्बन्धस्तत्र हेतुमाह । साम्यश्रुतेरिति । स्वतोऽपुरुषार्थं कर्म फलार्थिनैवानुप्रेयम् । तथाचैप निसो महिमेति श्रुत्या ज्ञानवति विहितनिषिद्धयोः कर्मणोः फलाजनकत्वेन साम्यं श्रयत इति फलार्थिप्रवृत्त्यसम्भवेन ज्ञानिनस्तथात्वाभावेन कर्माच्छेदप्रसत्त्या न ज्ञानस्याङ्गत्वं वक्तुं

अकप्रयत्नस्यैव विधेयत्वात्तेनाभिव्यक्ताभ्यां सुखेन फलसम्भवान्न कोऽपि दोष इत्यर्थः । अस्मिन् व्याख्याने ज्ञानाङ्गत्वेन कर्म कर्त्तव्यमिति सिद्धम् । इदमेव च विधिर्वा धारणवदिति सूत्रे प्रतिपादनीयमित्येकतरवैयर्थ्यमापद्येतत्यरुद्या प्रकारान्तरेण व्याकर्तुमवतारयन्ति * अथेवत्यादि * । * मिथोविरोधादिति * । कर्माङ्गस्य कामस्य ज्ञानाङ्गस्य शान्त्यादेश्वेतरतरविरोधेन तयोर्विरोधात् । व्याकुर्वन्तो हेतुं विशदीकुर्वन्ति । * स्वत इत्यादि * । * तथात्वाभावेनेति * कर्मकर्तृत्वाभावेन । ननु ज्ञानिनप्रवृत्त्यभावेऽपि न कर्माच्छेद-

शक्यम् । कृषीवलस्य व्रीहीणां वपने भर्जनस्येव । तथाच ज्ञानेनः प्रवृत्त्यसम्भवेनान्येषां च, अथते दुःखमेवोपयन्तीति निन्दाश्रवणेन तथात्वात् सर्वार्थतत्त्वज्ञा श्रुतिर्ज्ञानबहिर्भूतं कर्म कर्थं विदध्यादि-ति ज्ञानस्य पुरुषार्थाऽसाधकत्वोक्तिमसहमानेनाचार्येण प्रौढ्या नि-क्षिपतम् ॥ १९ ॥

एवं सति पूर्वकाण्डवैर्यर्थमापततीति तत्त्वात्पर्यमाह ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

यथा योगशास्त्रे मनःसमाधेरेव साध्यत्वात् तत्साधनत्वेनैव मानस्याः मूर्तेद्वारणं विधीयते, न तु स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वेन मनःसमाधौ तत्त्वागात् । ततः किञ्चन न स्मरेत्, तच्चापि चित्तव-डिशं शनकैर्वियुद्भूत इयादिवाक्येभ्यस्तथा । तथा सति भक्तिसा-

दः । फलार्थिनां प्रवृत्तेः सम्भवात् । न चासुर्यवाक्यान्तिवृत्तिः । तत्राविद्वान्म इत्यनेन विद्वद्वाक्योक्तज्ञानशून्यनिन्दाया अपि शक्यव-चनत्वादित्याशङ्कायां स्वोक्तं विभजन्ते । * तथाचेत्यादि * । * अन्यपामिति * । व्रह्मज्ञानशून्यानाम् । * तथात्वादिति * । कर्म-करणासम्भवात् । * ज्ञानवर्हिभूतमिति * । तत्सम्बन्धशून्यम् । एवं निरूपणस्य तात्पर्यमाहुः । * ज्ञानस्येत्यादि * । अन्य तु, अनुष्टुप्यमाश्रमान्तरम् । कुतः । साम्यश्रुतेः । त्रयो धर्मस्कन्धा इत्या-दौ गार्हस्थ्येन समेवाश्रमान्तरपरामर्शश्रुतिर्दर्शनादित्याद्याहुः । तत्तु जावालश्रुतिचोदितत्वादेवाश्रमान्तराणां तद्विहायैवं व्याख्यानं न समञ्जसमितिं प्रागेव दत्तोरामित्यवधेयम् ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * एवं सतीत्या-दि । * एवं सतीति * । उक्तश्रुतिवेत्तुः कर्माकरणे प्राप्ते सति । व्याकुर्वन्ति । * तथेत्यादि * । अत्र, ततः किञ्चनेति घाक्यमेका-दशस्कन्धीयम् । द्वितीयं तृतीयस्कन्धीयम् । * तथेति * । त्या-

धनत्वैवानुष्टेयमिति तात्पर्येण कर्मविधिरुच्यते । न तु स्वतन्त्रता फलसाधकत्वेन । ननु तत्र समाधिमधिकृत्य यमादीन्युक्तानीति तन्मध्यपातित्वेन धारणस्य तथात्ममुच्यते । प्रकृते ज्ञानं भक्तिं वाऽधिकृत्य न कर्म विहितमिति दृष्टान्तवैषम्यमिति चेत् । न । उक्तानुपपत्त्या स्वानिन्द्यमेव कर्मश्रुतिर्विद्धातीयवद्यं वाच्यम् । निन्दायां चेतरपदाज्ञानमध्यपातिन एव तद्रिपयस्य प्राप्तेरावश्यकत्वात् । तथाच भगवज्ञानस्येतरनिरपेक्षत्वेन स्वरूपोपकारित्वम् ।

ज्यत्वम् । तथा भक्तीत्यत्र भक्तिपदं ज्ञानस्याप्युपलक्षकम् । अत्र दृष्टान्तबलेन कर्मणोऽस्वातन्त्र्यसाधनसहमानो दृष्टान्तवैषम्यमाशङ्कृते । * नन्वित्यादि * । वैषम्यं समाधते । * नेत्यार्दि * । एष नित्य इति श्रुतौ ज्ञानिनि कर्मणां फलाजनकत्वकथनासेषां कर्मण्यप्रवृत्त्या ज्ञाने कर्माङ्गतायामप्युक्तदोषतौल्येन उक्तश्रुतौ ब्रह्मज्ञानशून्यानां दुःखप्राप्तिकथनेन चान्येषामपि प्रवृत्यसम्भवे पूर्वकाण्डवैयर्थ्यप्रसक्तिरूपयाऽनुपपत्त्या स्वानिन्द्यमेव कर्म पूर्वकाण्डीयश्रुतिर्विद्धातीत्यवद्यं वाच्यम् । अथेतर इत्यविद्विजिन्दावाक्य इतरपदाज्ञानशून्येषु निन्दितेषु ज्ञानवान् वा तद्योग्यो वा ज्ञानमार्गमध्यपात्येव कर्माधिकारी वाच्यः । तत्र जातज्ञानस्यापि न कर्मणेत्युक्तश्रुत्या निवृत्तो तद्योग्यस्यैव विषयत्वेन प्राप्तेरावश्यकत्वात् । तथाच काम्यानां कर्मणां मूढविश्वासजनकतया परम्परातः सार्थक्यम् । नित्यानां त्वात्मसुखफलकानां विद्यासाहाय्यमन्तरेण ताहशफलोपधायकत्वस्याहष्टत्वाज्ञनकादिप्यपि विद्यासाहाय्यस्यैव दर्शनात् केवलभगवज्ञानस्य च शुकारणिभरतादिषु फलोपधायकत्वदर्शनात्त्वं तरनिरपेक्षकत्वेन नित्यकर्मविधिवैयर्थ्यपरिहाराय, तमेतत् वेदानुवचनेनत्यादितीयाश्रुत्या ज्ञानभक्ती ग्राति स्वरूपोपकारित्वं नित्यस्य कर्मणो वाच्यमिति तात्पर्येण नित्यविधीनां, तदुपयोगित्वेन काम्यविधीनां च सामज्ञस्यान्न पूर्वकाण्डवैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु भवत्वेव कर्मणां ज्ञानाङ्गत्वं तथापि भक्त्यज्ञत्वे किं मानमतं आहुः ।

स्य कर्मणो वाच्यम् । तथाचोक्तप्र । “दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते” इति । एष नियो महिमेति श्रुतिरपि यज्ञाने सति विहितनिषिद्धकर्मफलासम्बन्धस्तद्वित् स्यादियनुकृत्वा तस्यैव पदवित् स्यादिति यदुक्ततीति तेन पदयोर्भक्तिमार्गरूपत्वात् तत्र च पदयोरेव सेव्यत्वेन मुख्यत्वात्तज्ञानानुकूलप्रयत्नमेव पूर्वं विदधते । तेन “शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्सभीक्षणशः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः । त एव पश्यन्सचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाऽम्बुजमि” ति वाक्याच्च वर्णश्रमवर्मा आत्मधर्माश्च पदज्ञानसाधनत्वेन कर्त्तव्या इति सिद्धम् । तस्यैव, तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थकत्वाल्लोकवेदप्रसिद्धस्य पुरुषोत्तमस्यैव, तत्रापि, पदविदेव, दीनभावेन भक्तिमार्गीयज्ञानवानेव स्यादेवेत्येवकारः सर्वत्रानुपज्ज्यते । तथा सति भक्तौ जातायां स्वत एव भगवज्ञानं भवतीति ज्ञापयितुं, तं विदित्वेति पश्चादुक्तवतीति तदाशयो ज्ञायते । अत एव पूर्वं कर्मनिरूपितम् । साधनत्वात् ।

स्यादेतत् । भक्तिमाधनत्वमेव चेत् कर्मणः श्रुतेरभिप्रेतं तदा भगवद्विदि तत्फलासम्बन्ध इयनुपप्रभमिति चेत् । मैवम् । कर्मणां

* तथाचोक्तमित्यादि * । ननु तथापि द्वयन्तरितत्वाद् भक्त्यज्ञत्वापेक्षया ज्ञानाङ्गत्वमेव साधीय इति शङ्खायां भक्त्यज्ञत्वस्य श्रौतत्वं विशद्यन्ति । * एष इत्यादि * । सिद्धमाहुः । * तेनेत्यादि * । उक्तेत स्वल्लोपपादतेनापरितुष्यन्तो विशेषतः श्रुत्यर्थं वदन्ति । * तस्यैत्यादि * । * सर्वत्रेति * । पदविच्छन्देशपि । * पूर्वमिति * । पूर्वाद्देव । तथाच पूर्वोक्तं युक्तमित्यर्थः । वस्तुतस्तु, तेनेत्यादिसिद्धार्थकथनात् पूर्वस्तस्यैत्यादिग्रन्थो लेखकमात् पश्चात् पतित इति प्रतिभाति ॥

अत्र प्रनश्चोदयति । * स्यादित्यादि * । * अनुपप्रभमिति *

हि भक्त्युत्पत्तौ स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वमेव । नायमात्मेति श्रुतेः । कर्मज्ञानाभ्यामलभ्यत्वाद्गवतः स्वरूपयोग्यतापेक्षाऽपि मार्यादिकस्य, न तु पौष्टिकस्यात् एव, वाशवद् उक्तोऽनियमवाची । तथा सति भगवदनुग्रहश्चेत्तदा भक्तिस्तया पुरुषोच्चमज्ञानं तदा कर्मतत्फलसम्बन्धगन्धोऽपि नेति किमनुपपन्नम् । एतेन, तमेव विदित्वा मुनिर्भवति । अग्राहो न हि गृह्णते इसादिश्रुतीनां मिथोविरोधः परिहृतः । भक्त्या ग्राहत्वात् तदितरसाधनाग्राहत्वात् । अत एव विविदिष्पन्ति, न तु विदन्यपीसाशयवती तमेतं वेदानुवचनेति श्रुतिः पञ्चते ।

नचानुपदमेव, तमेव विदित्वा मुनिर्भवतीत्युक्तेः साक्षिध्यादुक्तसाधनैरेव वेदनमभिप्रेतमिति वाच्यम् । वेदानुवचनादीनां सर्वेषां वेदनसाधनत्वे सर्वेषां तत्कर्तृणां वेदनसम्भवेन, मुनिर्भव-

साङ्गाद्वैदिककर्मणः फलावश्यम्भावनियमेन ततो भक्त्युत्पत्तिसम्भवादनुपपन्नमित्यर्थः । तत समादधते । * मैवमित्यादि * । * उक्त इति * । ज्ञानस्य कर्मसापेक्षत्वात् पूर्वकाण्डे नित्यविधिर्ज्ञानमार्गीयस्येति कर्मणस्तद्द्रव्यत्वबोधनाय सूत्रे उक्त इत्यर्थः । उक्तार्थोपष्टम्भार्थमेवन्तात्पर्याङ्गीकारे गुणान्तरमाद्यः । * एतेनेत्यादि * । अत एवेति * । साधनबलेनाग्राहत्वादेव । * इत्याशयवतीति * । यद्यपि रथेन जिगमिषतीत्यादाविच्छामात्रस्यापुरुषार्थत्वात् फलपर्यन्तत्वमित्यत इति प्रकृतंप्रथ्येवं वक्तुं शक्यम् । तथापि लोके फलपर्यन्ततायाः प्रायो दर्शनेन प्रतिबन्धाभावे तथा कल्पयितुं शक्यम् । प्रकृते तु नायमात्मेति श्रुत्या घरणाभावे ज्ञानाभावस्य निश्चितत्वात् केवलेन वेदानुवचनादिना ज्ञानरूपं फलं न वक्तुं शक्यते । अत इच्छायास्तदर्थक्यत्वकारणत्वेनेच्छाकरणानां यज्ञादीनां ज्ञानं प्रति स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वमेवेत्याशयवतीत्यर्थः । अत्रिमवाक्यविरोधमाशङ्का परिहरन्ति । * नचानुपदेत्यादि * । * उक्तसाधनैरिति * । वेदानुवचनादिभिः । तथाच मुनिरित्येकवचनश्रुत्या-

तीयेकत्वं तद्विदि न वदेदतो ज्ञानं कस्यचिदेकस्य भवतीति ज्ञान-
स्य दुर्लभत्वं ज्ञाप्यते । “मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद् यतति सि-
ख्ये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत्” इति भग-
वद्वाक्याच्च । तर्हि वेदानुवचनादिषु निःशङ्का प्रवृत्तिः कथम् ?
इत्थम् । स वा अयमात्मेत्यादिक्या पूर्वश्रुत्या भगवन्माहात्म्यं भुत्वा
यथाकथञ्चित् तदेदनौत्सुक्ये सति सत्सङ्गाभावेन भक्तिमार्गाऽपरि-
चयात् । कर्ममार्गमात्रमाश्रमधर्मत्वेनालौकिकार्थसाधकत्वेनापि पूर्वं
ज्ञातमस्तीति तदेव भगवद्वेदनेऽपि साधनमिति मन्यमानास्तदेव
कुर्वन्ति । ननु वैदिकसाधनानां वैयर्थ्यं कथमितिचेद् । न । ऋम-
कृतत्वेऽपि जन्मान्तरीयाक्षरज्ञानोपयोगिसंस्काराधायंकत्वेनावैय-
र्थ्याद् ॥ २० ॥

अनोपि तवुपोद्वलनमेव क्रियत इति न तद्विरोध इत्यर्थः । ज्ञानं
कस्य चिदेवेति यतुकं तत्राशङ्कते । * तर्हीत्यादिं * । * नित्यक-
र्मणाम् * । वेदानुवचनादीनां ज्ञान उत्कटेच्छाजननेन वा सत्त्वशो-
धनेन वा स्वरूपयोग्यतासम्पादनं एव पर्यवसानं तदा ज्ञानमूल-
कारणस्य वरणस्य स्वविषयतानिश्चयस्याभावेन वेदानुवचनादिषु
निःशङ्का प्रवृत्तिर्था हृश्यते सा कथमित्यर्थः । तत्परिहाराय प्रवृत्तिमुप-
पादयन्ति * इत्यमित्यादि * । स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी स-
र्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च । स न
साधुना कर्मणा भूयाश्चो एवासाधुना कर्तीयानेष भूताधिपतिरेष लो-
केश्वर एष लोकपालः स सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदायेति
माहात्म्यश्रवणेन वेदनौत्सुक्ये सति तेन तेषु तत्साधनत्वभ्रमात्
प्रवृत्तिरित्यर्थः । ननु भ्रमात् करणे पापभ्रमेण कृतस्य प्रायश्चित्तस्येव
तेषां वैयर्थ्यं स्यादित्याशयेनाशङ्कते । * नन्वित्यादि * । तत्र समा-
दघते । * नेत्यादि * । तथाच तत्र कर्मफलनिषेधस्य, नान्तरिक्षे न
दिवीत्यादिवश्चित्यानुवादरूपत्वादेते पदज्ञानसाधनत्वेन कर्त्तव्या
इति विदित्वां ते कुर्वन्ति । तत्र भक्तिमार्गात्मकपदज्ञानाभावेऽप्यक्ष-

स्तुतिमात्रमुपादानादितिचेन्नाऽपूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

ननु साम्यश्रुतेर्हेतोः कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य यदपास्तं तन्मोपपद्यते । साम्योक्तेज्ञानस्तुतिरूपत्वात् । अपिच । तथा ज्ञानिनोऽपि कर्मोपादानाद् कर्मकृतिस्वीकारादिति यावत् । अन्यथा ज्ञानिनां कर्मकृतयाभावेन तत्कृतगुणदोषप्रसक्त्या तन्निषेधानुपपत्तिः स्थावते पापामपि तत्कृतगुणदोषप्रसक्त्योऽस्येवेति ज्ञापनाय मात्रपदम् । निषेधेनेतरसाधारण्यं परिहिते । तथाच ज्ञानिनोऽपि कर्मकरणात् कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य निष्पत्यूहमितिचेन्नैवं वक्तुं युक्तम् । पदज्ञानस्य कर्मकलासम्बन्धफलकत्वस्याऽपूर्वत्वाद्विधेयत्वमेव ।

रात्मकपदज्ञानस्य जन्मान्तरे भवतार्थं मनसि तत्संस्कारमाश्रमधर्मा आदृत इति पूर्वोक्तमशुण्णमित्यर्थः । न च पापभ्रमप्रायश्चित्तस्यवास्य वैयर्थ्येऽपि दोषाभावात् सार्थकत्वसाधनमप्रयोजकर्मामिति शङ्खम् । न हि कल्याणकृत कश्चिदिति न्यायेन पापभ्रमप्रायश्चित्तस्यापि जन्मान्तरे तादृशपापविषयकमनःप्रवृत्त्या भावस्य फलत्वेन वक्तुं शक्यतया किञ्चिदंशेन तत्रापि सार्थक्यस्यैव युक्तत्वात् । तेन पूर्वोक्तरकाण्डयोरैकशास्त्र्यानुरोधादृवं श्रुतितात्पर्यनिश्चयंनैकवाक्यतायां पूर्वस्योक्तरशेषत्वामिति सिद्धम् ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नाऽपूर्वत्वात् ॥ अचैव किञ्चिदाशङ्खा परिहरतीत्याशयेन सूत्रं विवृण्वन्तः पूर्वप्रक्षमागं व्याकुर्वन्ति । * नन्वित्यादि * । ननु यदि साम्यश्रुत्या कर्मोपादानमापाद्यते तदा निषेधश्रवणं वावितमेव स्यादित्यत आह । * निषेधेनत्यादि * । * इतरसाधारण्यमिति * । अज्ञानिनां यथा कर्मजगुणदोषस्तथा ज्ञानिनो नेति तथेत्यर्थः । * कर्मशेषत्वमिति * । सन्न्यासाश्रमीणकर्मशेषत्वम् । परिहारमागं व्याकुर्वन्ति । * नैवमित्यादि * । * अपूर्वस्याद्विधेयत्वमिति * यथा प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्री-रुपयन्तीत्यत्र रात्रिसत्रीयप्रतिष्ठाफलकत्वस्याऽपूर्वत्वाद् विधेयत्व-

न हि यस्य कर्मणो ज्ञानस्य वा यत्कलं तदुकिरपि स्तुतिरेवेति यु-
क्तम् । तयोरुच्छेदापत्तेः । विधिर्हि प्रवर्त्तकः । तस्य पुरुषप्रवृत्त्यु-
पयोग्यर्थकथनेनैव चारितार्थ्यादन्यार्थकथनस्य स्तुतित्वमस्तु नाम ।
न हेवं प्रकृते । मुमुक्षोः कर्मवन्धाभावप्रेप्सोस्तसाधनत्वज्ञान एव
प्रवृत्तिसम्भवात् । यच्च कर्मफलसम्बन्धनिषेधानुपपत्त्या कर्मस-
म्बन्ध इत्युक्तम् । तत्र सार्थीयः । न हि तरणौ तमःकार्याभाव
इत्युक्ते तत्प्राप्तिरपि सम्भवति । अथवा पुरुषोत्तमज्ञानमुख्यफल-
स्यातिप्रवृत्त्येन साक्षाद्वक्तुमशक्यत्वं ज्ञापयन्ती केमुतिकन्यायेन प-
रम्परया तदाहानयर्चां तं विदित्वा ब्राह्मणो भवतीति श्रुतेव्रा-
ह्मणपदेन ब्रह्मविदुन्यते । तथाचाद्यपदेन बुद्धिस्थव्राह्मणमाहा-
त्म्योदेशे कृते, स क इसाकाङ्गायामाह, तं ब्राह्मणं विदित्वा
विहितनिषिद्धफलासम्बन्धी भवतीति लक्षण इसर्थः । साक्षाद्भ-
गवद्विदः किमु वाच्यामिति भावः । अतस्तस्यैव तच्छब्दस्य पूर्व-
परामर्शित्वाद् ब्राह्मणस्यैव भगवद्विदो भक्तस्यैव पदविवर स्यात्

मेव न तु स्तुतिमात्रत्वं तथेत्यर्थः । तदेतदुपपादयन्ति । * न हीत्या-
दि * । यस्येति पदं यत् फलमित्यनेन सम्बन्धते । हहेहेतौ । विधि-
र्हीत्यत्रापि तथा । * एवर्मिति * । अन्यार्थकथनम् । पूर्वोक्तमाश-
ङ्गान्तरमनूद्य परिहरन्ति । * यच्चेत्यादि * । यतो वाचो निवर्त्तेन्त
इत्यत्राऽकुतोभयस्य भगवज्ञानफलत्वश्रवणात् ततो न्यूनं कर्मफल-
सम्बन्धाभावमात्रस्य फलत्वकथनमप्रयोजकमित्यरुच्या एष नित्य
इति ऋगुत्तरार्द्धे प्रकारान्तरेणाहुः । * अथवेत्यादि * । * तदाहं-
ति * । महत्त्वमाह । तद्विशदयन्ति । * तमित्यादि * । ते विदि-
त्वेति व्याख्येयप्रतीकम् । * श्रुतेरिति * । विपापादिपदोत्तरं पठि-
तान्निरपेक्षाच्छद्वात् । * आद्यपदेनेति * । एष इति पदेन । * स
क इति * । ब्राह्मणः कः । विहितनिषिद्धफलासम्बन्धीति । पापकण-
दे पापं कं सुखं यस्मादित्यस्यार्थस्य संग्रहीतुं शक्यत्वात् तथेत्य-

तज्ज्ञानानुकूलप्रयत्नवात् स्यात् तद्भजेतेति यावत् । तथाच यत्र
भक्तविद्विषयकज्ञानस्याऽप्युक्तरीया न कर्मशेषत्वं वक्तुं शक्यं तत्र
भगवज्ञानस्य तथात्वं दूरदूरतरमिति सर्वं सुख्यम् ॥ २१ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २२ ॥

र्थः । * तद्भजेतेति * । पदं भजेत । * सुख्यमिति * । कर्मफलास-
म्बन्धस्य विधेयत्वेन स्तुतिरूपताया आदर्त्तमशक्यत्वाज्ञानस्य न
सन्न्यासाश्रमीणकर्मशेषत्वमिति यदुक्तं तदक्षुण्णमित्यर्थः । एतदप्रे-
भावशब्दाद्येति सूत्रं पठ्यते । तत्र च भावशब्दादित्यस्य विधिश-
ब्दादित्यर्थः । तथाचापूर्वत्वादेव न पदज्ञानस्य विधेयत्वकल्पनं,
किन्तु पदवित् स्यादिति विधिशब्दादपीत्यर्थो वक्तव्यः । “कुर्यात् क्रि-
येत कर्त्तव्यं भवेत् स्यादिति पञ्चकमाणतत स्यात् सर्वं वेदेषु नियतं
विधिलक्षणम्” इति वाचस्पतिलिखितान्न्यायविदां स्मरणात् । तच्च
विधिर्वा धारणवदित्यत्रैतस्यैव स्यात् पदविदिति श्रुतिव्याख्यानैनैव
व्युत्पादितमतः प्रयोजनाभावादुपेक्षितमिति प्रतिभाति । लेखकदो-
पात् द्रुटिं वेति ज्ञेयम् ॥

अन्येतु, स्तुतिमात्रमित्यादि द्विसूत्रमधिकरणान्तरमङ्गीकृत्य
स एष रसानां रसतमः परमः पराद्योऽष्टमोऽयम् । उद्गीथ इत्याद्याः
श्रुतयः किमुद्गीथादिस्तुत्यर्थो उतोपासनविध्यर्थो इति संशये, उद्गी-
थादिकर्मज्ञानयुपादाय श्रावणात् स्तुत्यर्थो इति शङ्कायाम, अपूर्व-
त्वाद्विध्यर्थाः । उद्गीथमुपासीतेति विधिशब्दाद्य तथेत्याहुः । ततः
पारिप्लवादिसूत्रत्रयमप्यधिकरणान्तरत्वेनोक्त्वा अप्नीन्धनसूत्रं, पुरु-
षार्थोऽतःशब्दादित्याद्याधिकरणस्य फलोपसंहारार्थमिति चाहुः ।
तप्तास्माकं रोचते । विद्यायाः स्वतः पुरुषार्थत्वसाधनाय सन्न्यासस्य
तदङ्गत्वसाधनाया चाऽचार्यस्य प्रवृत्तत्वान्मध्ये उद्गीथादिविचारे
प्रसङ्गस्यादर्शनादिति दिक् ॥ २१ ॥

पारिप्लावार्था इतिचेन्न विशेषितत्वात् ॥ अत्राशङ्कान्तरं परि-

अथ प्रकारान्तरेण शङ्कते । भृगुर्वै वाहृणिर्वरुणं पितरमुप-
ससार । अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारदः । प्रतद्दनो
ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगगमेयाख्यानैर्हि ब्रह्म
विद्या निरूप्यते । सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसतीति श्रु-
ता शंसनशेषत्वं तेषामवगम्यते । शंसने शब्दमात्रस्य प्राधान्येनार्थ-
ज्ञानस्यातथात्वादुपदेशान्ताख्यानप्रतिपाद्य ज्ञानं मन्त्रार्थवदप्रयो-
जकमिति कर्मशेषत्वमपि न वक्तुं शक्यम् । प्राधान्यं तु दूरापा-
स्तम् । धर्मिण एवासिद्धिरित्याह । पारिप्लवार्था इति । उक्तरीया
सर्वा उपाख्यानश्रुतयः कर्मशेषभूता इत्यर्थः । अत्राचार्य एवमपि
कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य न सम्भवतीत्याह । नेति । कुतः । विशेषित-
त्वात् । कर्मणः सकाशाज्ज्ञानं विशेषितमधिकर्थमविशिष्टत्वेनोक्त-
मिति न ज्ञानस्य कर्मशेषत्वमियर्थः । ननु विशेषितत्वमाख्यानेष्वे-
वेयप्रयोजको हेतुरितिचेन्मैवम् । आचार्याशयानवगमात् । तथा-
हि । पूर्वं तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाख्यानानां शंसनशेषत्वमु-
पेक्षित्वोन्यते । न ह्याख्यानेष्वेव ज्ञानं निरूप्यते, किन्त्वन्यत्रापि
तथाहि । तैत्तिरीयके पठयते । ब्रह्मविदाग्रोति परं, तदेषाऽभ्युक्ता,
सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युपक्रम्य माहात्म्यविशेषज्ञानार्थमाकाशादि-
कर्तृत्वमुक्त्वाऽनन्दमयत्वं रसरूपत्वमुक्त्वा, भीषाऽस्मादिसाना स-
र्वनियामकत्वं चोक्त्वा भगवानेव पूर्णानन्द इति ज्ञापनायानन्दगणनां
कृत्वा आनन्दमयं पुरुषोक्तमं प्राप्नेनानुभूयमानानन्दस्वरूपं, यतो

हर्तुमेषा त्रिसूत्रीत्याशयेनैतस्य पूर्वपक्षांशमवतारयन्ति । * अथे-
त्यादि * । * तेषामिति * । उपाख्यानानाम् । ** धर्मिण एवासि-
द्धेरिति ** । धर्मिणो ज्ञानस्यैव अप्रयोजकत्वादसिद्धेः । परिहारां-
शमवतारयन्तो व्याकुर्वन्ति । *** अत्रेत्यादि *** । *** विशेषितमि-
ति *** । विशेषः सज्जातोऽस्येति विशेषितम् । अधिकर्थमविशिष्टत्वं

वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेसादिनोक्त्वा तद्विदो माहा-
त्म्यमुच्यते । एतम् ह वा व न तपति किमहं साधु नाकरवं कि-
महं पापमकरवमिति । अत्र ज्ञानवान् सच्चिद्गुप्तेशकालापरिच्छिन्नं
सर्वकर्त्तारं निरवध्यानन्दात्मकं सर्वनियामकं मनोवागगोचरं पुरु-
षोत्तमं प्राप्नोति । कर्म तु स्वयं क्लेशात्मकं तद्रांश्चास्यैवानन्दस्या-
न्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः क्षुद्रतराऽनन्दजनक-
स्वर्गपश्चादिफलमाप्नोतीति विहितनिषिद्धकर्मणोश्चाप्रयोजकत्वं त-
स्मिन्नुच्यते इति कर्मणः सकाशाज्ज्ञानस्य निरवधिरेव विशेष उ-
च्यते इति न धर्म्यसिद्धिर्न वा कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य सिद्धयति ॥२२
तथाप्याख्यानप्रतिपादितविद्यानामसिद्धिरेवेतिचेत्तत्राह ।

तथाचैकवाक्यतोपवन्धात् ॥ २३ ॥

यथा केवलश्रुतेर्विद्याप्राचान्यं तथैवोपाख्यानश्रुतीनामिसर्थः ।
चकारेण प्रश्नोत्तरं र्णिर्णीतार्थप्रतिपादनम् । महतोमेवात्र प्रवृत्तिः ।
सापि वह्नायामपूर्विकेति विद्यामाहात्म्यज्ञापनं प्ररोचनशाधिकमुपा-
ख्यानानामुपाख्यानं विनेव विद्यानिष्ठपिकायाः श्रुतेः सकाशा
दित्युच्यते । तत्र हेतुरेकवाक्यतोपवन्धादिति । आचार्यवान् पुरुषो

च परमानन्दरूपफलजनकत्वं ब्रेयम् । तदेवाग्रे व्युत्पाद्यम् । शेषं
स्फुटम् ॥ २२ ॥

तथाचैकवाक्यतोपवन्धात् ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । * तथा-
पित्यादि * । * असिद्धिरिति * । कर्मशेषत्वाभावस्यासिद्धिः ।
तथाचाशङ्कान्तरस्य निवृत्तत्वेऽप्युक्ताशङ्काया अनिवृत्तत्वादेकदेश
दोषपरिहारायेदं सूत्रमित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति * यथेत्यादि * । *प्र-
रोचनं चाधिकमिति * इदमवान्तरफलमधिकम् । कथमेकवाक्यतो-
पवन्ध इत्याकाङ्क्षायां तामुपपाद्याहुः । * आचार्येत्यादि * । सर्वा-

वेदेति श्रुतैकवाक्यताज्ञानमाख्यानं विना न भवतीति तदर्थमु-
पबन्धाद् गुरुशिष्यकथोपबन्धादिर्थः । अथवोपाख्यानरहितायां
श्रुतौ यथाज्ञानं निरूप्यते तथैवाधीहि भगव इति होपससाद् सन-
त्कुपारं नारद इयाद्याख्यानेष्वपि निरूप्यत इयनाख्यानश्रुतैक-
वाक्यतयैवाख्याने ज्ञानम्बद्धपोपबन्धाद् प्रतिपादनादिर्थः । नै-
कव्यवाचिनोपपदेन वस्तुसती या तत्तदगुरुतत्तच्छिष्यकथा त-
त्तमामीष्यमत्रोच्यते । अन्यथा सामीष्यासम्भवादतः कल्पितत्वश-
ङ्कानिरामः । नन्वेवपि पारिष्ठवार्थत्वे न वाधकं पश्याम इतिचेद्,
उच्यते । अश्वमेष्प्रकरणे, मनुर्वैवस्वतो राजेयादीन्याख्यानानि

सां परविद्यानां परव्रह्मैवार्थसत्त्वाभिरेव च प्रयोजनम् । आचार्य-
वान् पुरुषां वेदेति श्रुतिश्छान्दोऽग्ने श्रवतकंतूपाख्याने, यथा सांम्य
पुरुषं गत्वारेऽयोऽभिनिवद्धाक्षमित्युपक्रम्य पठिता । तत्र तद्रहष्टा-
न्तेन आचार्याच्छिष्यस्य ब्रह्मज्ञानादिकं श्राव्यते । अतः सर्वा एव
विद्या गुरुशिष्यसाकाङ्क्षाः । तदेतच्छ्रम्युक्तमेकवाक्यताज्ञानम् आ-
ख्यानं न भवतीति तदर्थं तदुपबन्धात् ।

तथाच केवलानां यथा न शंसनशेषपत्वं तथा आख्या-
नोक्तानामपि नेत्यर्थः । अन्ये तु सूत्रं एकवाक्योपबन्धादिति पाठम-
ङ्गीकृत्य एकवाक्यतयोपबन्धं व्याकुर्वन्त एकवाक्यपदं भावप्रधानं
वाधयन्तीति न कश्चिद्विशेषः । नन्वेवमाख्यानरहितानामप्याख्याना-
कार्यांकाङ्क्षत्वात्तासामवैतत्त्वेष्वत्वं, न त्वाख्यानवतीनां तच्छेष्वत्व-
मिति नोक्तदोषनिवृत्तिरित्येषक्षायां पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि *
तथाच यदि तत्रान्यदेवोच्येत तत्परत्वमेव स्यान्त ज्ञानपरत्वम् । नि-
रूपिते तु ज्ञानम्बद्धप एतासामपि केवलविद्याशेषपत्वमतो न दोष इ-
त्यर्थः । सूत्रं उपोपसर्गकथनस्य तात्पर्यमाहुः । * नैकश्चेत्यादि *
अत्र पुनराशङ्क्यते । * नन्वित्यादि * एवं पूर्वव्याख्याने तासामुपा-
ख्यानाकाङ्क्षा, द्वितीयं चोपाख्यानानां तदाकाङ्क्षेति परस्पराकाङ्क्षैक-
वाक्यत्वं उभयविधवाक्यानां पारामृशेषता अदण्डवारितंति तथे-
त्यर्थः । अत्र समादधते । * उच्यत इत्यादि * तथाच प्रकरणेन

यत्र पठितानि तत्र सामान्यतस्तेषां विनियोगः, सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसतीयनेनोक्ते इति सर्वशब्दस्तदाख्यानपर एव, न त्वाख्यानान्तरपरोऽपि । प्रकरणस्य नियामकत्वात् । एवं सति, यदा पारिप्लवाख्यकर्मप्रस्तावस्तदा विशेषविनियोग उक्तः । पारिप्लवमाचक्षितेनि । तत्र प्रथमेऽहनि मनुर्वेवस्वतो राजेति । द्वितीयेऽहनीन्द्रो वैवस्वत इति । तृतीयेऽहनि यमो वैवस्वतो राजेयाद्याख्यानविशेषा वाक्यशेषे विनियुज्यन्ते । आख्यानसामान्यपरत्वे त्वहोविशेष उपाख्यानविशेषविधानं न स्यात् । अत एव पारिप्लवमिसेकवचनमतो नाख्यानान्तरगन्धसम्बन्धोऽपि । प्रापकाभावाद् ॥ २३ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २४ ॥

एवं पुरुषार्थेऽतःशब्दादित्युपक्रम्य ज्ञानस्य फलसाधने कर्माऽनपेक्षत्वमुपपाद्य तत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह । यतो ज्ञानी ज्ञानेन स्वयमेव यज्ञात्मको जातोऽत एव जरामर्यादिग्नहोत्रेऽग्निस्तदिन्धनं समिदा-

सर्वशब्दार्थसङ्कोचावगमादतेन वाक्येन विद्यानां न कर्मशेषत्वसिद्धिरित्यर्थः । उक्तेऽर्थे लिङ्गमध्युपोद्विलकमाहुः । * एवं सतीत्यादि * । * एवं सतीति * प्रकरणसंनिधिभ्यां सर्वशब्दार्थसङ्कोचे सति । तथाचेदं लिङ्गमपि सङ्कोचे मानमित्यर्थः । ननु, मनुर्वेवस्वत इत्यादीनि तत्सदहनि पूर्वमाख्यातव्यानीत्यभिप्रायेण विशेषविधानमित्याशङ्कावारणाय गमकान्तरमाहुः । * अत एवेत्यादि * तथाच यदि तथाभिप्रायः स्यात् तदा बहुवचनमादिपदं वा प्रयुक्तं स्यादत्सदभावान्न तथेत्यर्थः । एवञ्च पारिप्लवसूत्रे यो विशेषितत्वरूपो हेतुरुक्तः स एव प्रकृतेतराण्याख्यानानि व्यावर्त्तयन् सर्वशब्दार्थसङ्कोचं बोधयतीति न काऽपि शङ्केति तात्पर्यम् ॥ २३ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः । एवमित्यादि । व्याकुर्वन्ति । * य त इत्यादि * ।

दि, तदादय आज्यादयस्तेषामनपेक्षोक्ता । श्रुतौ तैत्तिरीयके पठयते । तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पव्वी शरीर-मिथ्यमुरो वेदिलोमानि बर्हिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपोऽग्निरिखादि । एतेन यदन्यस्य यज्ञतासम्पादकं तस्य स्वकार्यसाधने कथं यज्ञपेक्षा भवेदिति भावः सूच्यते ॥२४॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २५ ॥

उक्तन्यायेन ज्ञानं प्रति कर्मणः फलोपकारित्वाभावेऽपि स्वरूपोपकारित्वमस्ति न वेति चिन्यते । तत्र नेति पूर्वैः पक्षः । गुरुपसन्ति तदुपदेशैरेव तत्सम्भवादाचार्यवान् पुरुषो वेदेति श्रुतेः । अत्र सिद्धान्तमाह । सर्वापेक्षेति । सर्वेषां कर्मज्ञानभक्तीनां पुरुषो-त्तमज्ञानोत्पत्तावस्यपेक्षा । अत्र प्रमाणमाह । यज्ञादिश्रुतेरिति यज्ञादिनिरूपिका श्रुतिरेव प्रमाणं यत इत्यर्थः । इदमत्राकृतम् । पुरुषोत्तम एव स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपस्तत्प्राप्तिरेव फलम् । तत्र प्रेम-भक्तिं तज्ज्ञानमेवं साधनमिति ब्रह्मविदाग्नोति परमित्यादिना एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीयादिश्रुतिसूहस्रैश्च प्रतिपाद्यते । अथेतरे दुः-

शेषं स्फुटम् ॥ २४ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * उक्तन्यायेनेत्यादि * । पूर्वाधिकरणे पुरुषोत्तम एव पुरुषार्थस्त-त्प्राप्तिश्च केवलाज्ञानादेवेति प्रतिज्ञाय शब्दाद्वेतोस्तत् साधयित्वा शब्दस्य तत्साधकत्वं व्युत्पादितम् । अत उक्तेन न्यायेन शब्देन ज्ञानं प्रति कर्मणः फलोपकारित्वाभावेऽपि कर्मणां सार्थक्याय स्वरूपोप-कारित्वं यदुक्तं तद्युक्तत्वादस्ति, उतायुक्तत्वाश्वास्तीत्येतदस्मिन्नधि-करणे विचार्यत इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * सर्वेषामित्या-दि * । तथाच मार्गत्रयापेक्षाकथनात्तत्त्वागोक्तानां कर्मणामपेक्षा-स्तीत्यर्थो बोधितः । यज्ञादिपदे आदिशब्देन शमदमादीनां कर्मणां भगवद्भर्मरूपाणां शरणगमनादिकर्मणां च संग्रहः । यज्ञादिकर्मणां

खेपेतोपयन्तीति श्रुया ज्ञानरहितानां दुःखमात्रपासिरुच्यते । एवं सति सतोऽपुरुषार्थरूपं यज्ञादिकं सर्वर्थितत्त्वप्रतिपादिका श्रुतिर्यन्निरूपयति तत्सर्वथा पुरुषार्थसाधनत्वेनेवेति मन्तव्यम् । तत्त्व निष्कामतयैव कुतं तथा । अत एव वासजनेयिशाखायां यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी माधुर्भवति पापकारी पापो भवतीत्युपक्रम्य पठयते । तस्वाल्लोकान् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्बण इति तु कामयमानोऽयाऽकामयमानो योऽकामो निष्काम आत्मकाम आसकामो भवति न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्स्यैव समयनीयने ब्रह्मेति सन् ब्रह्माऽप्येतीयादि । अत्र, अथाकामयमानः कर्त्ता निरूप्यत इति शेषः । यः पुमान् कर्मकृतावकामत्ततो निष्कामः भन्नात्मकामो निम्नपरिस्तद्यात् प्रभौ ततो भगवत्प्राप्या ऽस्मकामो भवतीत्यर्थः । अत्र यथाकारीसादिना कर्मकर्त्तुरेत्योपक्रमादथाकामयमान इत्येतत्तापि तथाभूतः स एवोच्यते । एवं सति सत्कर्माणं प्रटृत्यर्थं विविधकल्पानि सद्यस्योक्त्वा जनान् भ्रामितवानिति स्वोक्त्करणाच्चिरेण दद्यया निष्कामं करोति सकामतयाऽपि क्रियमाणेन वैदिककर्त्त्वाऽनेकजन्मभिः मंस्कारविशेषप्रचयेनापि तथा । कपायेपक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते इत्यादिस्मृति-

विद्यास्वरूपोपकारकत्वे कथं यज्ञादिश्रुतेः प्रमाणत्वमित्याकाङ्क्षायां तदुपपाद्यन्ति । * इदमत्रत्यादि * । * एवं सर्तीति * । अनेन प्रकारेण ज्ञानशून्यकर्मणां दुःखप्रापकत्वे स्मृतिः * मन्तव्यमिति * । निरूपणान्यथानुपपत्त्या मन्तव्यम् । * तथेति * । पुरुषोत्तमज्ञानसाधकम् । अथाकामयमान इति श्रुतिभागं व्याकुर्वन्ति । * अथेत्यादि * । * तथा भूतः स इर्ति * । एतान्यपि तु कर्माणं सङ्गत्यक्त्वा फलं तथेति गीतावाक्याद्कामः कर्मकृतो निष्कामः फलं । एवं द्विविवकर्त्तुनिरूपणेन यत् सिद्ध्यति तदाहुः । * एवं सति सदित्यादि * । उक्तमर्थं स्मृत्योपष्टुनन्ति । * कपाय इत्यादि * । एवं

भ्यश्च ज्ञानोपत्तौ कर्मपेशाऽस्तीति । चकारेण पुष्टवद्वीकृतस्य सर्वानपेक्षेति सा समुच्चीयते । अत एव, नायमात्मेयादिश्रुतिर्न विरुद्ध्यते । ननु ज्ञानद्वारा कर्मदीनामेव फलसाधकत्वमस्त्वति शङ्कानिरासाय दृष्टान्तमाह । अश्ववदिति । यथा स्वेष्टफलसाधक-देशव्यवधानात्मकदेशातिक्रमेऽश्वस्य साधनं च, न तु तत्कलासि-द्वावपि तथाधिभौतिकाध्यात्मिकाधिविकप्रतिवन्धनिवृत्तावेव तेपां

मर्यादामार्गे कर्मापेक्षेव यद्यपि भगवत्माक्षात्कारे व्युत्पादिता, तथा-पि हेतुवोधके यज्ञादिश्रुतिपदं आदिशद्रेन तैत्तिरीयाद्युक्तानामानन्द-मयाद्युपासनानामन्यत्रोक्तानां शमार्दीनां ज्ञानोपकारणाम्, तथा भ-कन्युपर्यागनां गोपालतापनीयाद्युक्तानां शरणगमनध्यानरमनभजना-दीनां च संग्रहात्तदपेक्षापि वोध्या । मात्यग्रिमसृज्येषु व्युत्पादय-प्यते । चकारार्थमाहुः । * चकारेणत्यादि * । * सर्ति * । अध्रा-डनुक्तापि । सौत्रस्य चकारम्यार्थं श्रीतार्थपत्त्योपपृष्ठनन्ति । * अत एवंत्यादि * । * अत एवंति * मार्गमेदादेव । तथाच साधनदशा-यामेव कर्मपेशा, न तु मिद्रदशायामिति सावः । अत्रेदं वोध्यम् । पुरुयोत्तमज्ञानं हि मार्गमेदेव मामात्म्यतत्त्वाद्युक्तिर्विदं वा । तत्र कर्ममा-गे यदाविर्भवति तत्मत्त्वघुणमावारीकृत्य तत्रात्मर्यामित्यावेन प्रवि-इय सत्त्वं स्वान्तर्भूतं कृत्वा तेन तेन रुपेणार्थिभवतीति नामि-दक्षा-दियज्ञेषु तत्तद्रूपेणार्थिभावादवरगम्यते । ज्ञानमार्गे त्वक्षरगहुपैषांवावि-भवतीति, ये त्वक्षरमार्नदेश्यमिति गीतावाक्यमन्दर्भादवरगम्यते । ज्ञानमक्तिसाहित्ये तु यद् वलिष्टं तदनुमारणार्थिभवति । एवं केवले-डपि विहितमक्तिमार्गेष्टि पत्तदुपासनावाक्यस्तक्तुन्यायादवर्साय-ते । अविहितमक्तिमार्गे तु वरणानुस्मारणार्थिभवतीति वरणश्रुत्या-दिभिरवसीयते । तत्र विहितमार्गत्रये च तत्त्वमर्यादामार्गीयसा-क्षात्कारे साधनापेक्षा । पुष्टिमार्गे तु वरणमात्रेकसाध्यत्वात् तदपेक्षे-त्युभयमप्युपपत्तिमिति । ननु सर्वापेक्षापदे कर्मज्ञानमक्तीनां पुरुयोत्तम-ज्ञानेऽपेक्षां व्याख्याय यज्ञादिश्रुतोरत्यस्यार्थव्युत्पादने द्विविधं कर्मक-र्त्तारं व्याख्याय निष्कामकर्त्तुः कर्मापेक्षामात्रं व्युत्पादितम् । ततश्च

साधनतं, न तु भगवत्प्राप्तावपीयर्थः । इदं च सुमुक्षुभक्तविषयक-
मिति इत्येवं । आसन्ति कभक्तिमतां भक्तीतरानपेक्षणात् ॥ २५ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात् तथाऽपि तु तद्विधे-
स्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २६ ॥

ननु तस्मादेवं विच्छान्तो दान्त इत्यादिना शमादेरेव ज्ञानसा-

ज्ञाने कर्मापेक्षासिद्धा, न तु ज्ञानभक्त्यपेक्षेति तत्कथनस्य किं प्रयो-
जनमित्याकाङ्क्षायामाहुः * इदं चेत्यादि * । * इदमिति * । क-
र्मापेक्षणम् । * भक्तीतरानपेक्षणादिति * । अतीतपादे, सैव हि स-
त्यादय इत्यत्र निर्णीतत्वेन तथात्वात् । तथाचैकादशस्कन्धे योगा-
ख्यो मया प्रोक्ता इत्यत्र कर्मज्ञानभक्तीरुक्त्वा “निर्विण्णानां ज्ञानयोगः
कर्मयोगस्तु कामिनाम् । न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धि-
द” इति कथनेन तस्य तत एव सिद्धिरिति सुमुक्षुभक्तस्य सोपाधिक-
स्नेहवत्त्वात्तस्य कर्मापेक्षणं युक्तम् । अत वाक्यसन्दर्भे योगशब्देन
पुरुषार्थप्राप्त्युपाय उच्यते । ज्ञानशब्देन, सर्वभूतेषु येनैकं, कैवल्यं
सात्त्विकं ज्ञानमित्यादिवाक्योक्तं ब्रह्मैव सर्वं, वासुदेवः सर्वमित्यत्र
पर्यवसितं सात्त्विकं ज्ञानमुच्यते । कर्मशब्देन च पूर्वकाण्डाद्युक्तम-
ग्निहोत्रादिलक्षणं विहितं कर्माच्यते । भक्तिशब्देन च तापनीगीताश्री-
भागवताद्युक्तो भगवद्विषयकः स्नेह उच्यते । अत एव त्रयः स्वस्व-
प्रकरणोक्तसाधनसहिता मार्गशब्देन व्यवहियन्त इति सोपाधिभक्त-
स्य तदपेक्षणं युक्तमेवेत्यर्थः । तस्मादस्ति ज्ञानस्वरूपे सर्वापेक्षेति
सिद्धम् ॥ २५ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तु द्विधेस्तदङ्गतया तेषामव-
श्यानुष्ठेयत्वात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । तमेतं वे-
दानुवचनेति श्रुतिलिङ्गाद्यभावेन विद्यास्तुत्यर्थं, यज्ञाद्यनुवादस्य श-
क्यवचनत्वात् । विद्यार्थिनः, शान्तो दान्त इति श्रुत्या शमादीनां
साधनानां विशेषतो विद्यानाद्वक्तिमार्गेऽपि, उँकारेणान्तरितं कृत्वा
यो अपति गोविन्दस्य पञ्चपदं मनुं तस्येवासौ दर्शदात्मकृपमित्या-

धनत्वमुच्यते, न तु यज्ञादेविरितेचत्राह शमदमाणुपेतो भक्तिमा-
र्गेऽपि स्यादेव यद्यपि तथापि तदङ्गतयाऽत्मन्येवात्मानं पश्येदिति
ज्ञानमार्गीयज्ञानाङ्गतैव शमादिविधेहेतोऽन्नानमार्गे तेषामवश्यानु-
ष्टेयत्वाच्चथा विधिरित्यर्थः । भक्तिमार्गे स्वत एव शमादीनां सम्भ-
वेऽप्यावश्यकत्वं न तेषामिति भावः ॥ २६ ॥

सर्वाज्ञानुमतिश्च प्राणात्यये तदर्शनात् ॥ २७ ॥

ननु सत्त्वशोधकत्वेन यज्ञशमदमादेविधानमिति मतं नोपप-

दिश्वुतीनां तापनीयेषु दर्शनाच्च तत्करणमेव युक्तं, न तु यज्ञादिकर-
णमिति पूर्वोक्तहेतोर्बाधितत्वमित्याशङ्का तत्परिहारमाहेत्यर्थः ।
सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * शमदमेत्यादि * । तथाविधिरिति * । साधन-
त्वेन विधानम् । तथाचानया श्रुत्या ज्ञानमार्गीयस्य साधनान्तर-
मधिकं विधीयते इति तेषामवश्यानुष्टेयत्वम् । तत्र च न यज्ञादिकं
निषिद्ध्यत इति तेषामप्यनुष्टेयत्वम् ! यद्यपि तत्र लिङ्गाद्यभावस्त-
थापि विविदिषन्तीति फलसंयोगस्याऽपूर्वत्वाच्च रात्रिसत्रवद् दि-
ष्टाग्निहोत्रस्थे, उपरि हि देवेभ्यो धारयन्तीति वाक्ये समिद्वारणवच्च
विधिः कल्पयितुं शक्यत इति तेषामपि हेतुत्वमदण्डवारितमिति न
पूर्वोक्तहेतोर्बाधितत्वमित्यर्थः । एतेन भक्तिमार्गवस्थाप्यर्थात् सि-
खेत्याहुः * भक्तीत्यादि * । भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपार्थिनैराश्ये-
नैवामुष्मिन् मनःकल्पनमिति भक्तिलक्षणात्ताहश्यां सत्यां तन्मार्गे स्वत
एव शमदमादीनां सम्भवान्न तेषामावश्यकतया विशेषतो विधान-
म् । अत एव तत्र एतदेव च नैष्कर्म्यमिति सन्न्यासरूपत्वं आवित-
म् । तथाच ज्ञानेऽन्तरङ्गाणां शमादीनां बहिरङ्गाणां यज्ञादीनां चा-
इस्त्यपेक्षा । भक्तौ तु तेषामर्थात् सिद्धिरिति भेद इत्यर्थः ॥ २६ ॥

सर्वाज्ञानुमतिश्च प्राणात्यये तदर्शनात् ॥ अत्रैष किञ्चिदाशङ्का
परिहरतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * तथाच य-
था प्राणसंवादस्यक्षुतिभ्याम् आहारशोधकक्षुत्युक्तमपोद्यते, तथा
ताभ्यां शमयज्ञाद्यपवादोऽपि वक्तुं शक्यते । तस्मात् सत्त्वशुद्धर्थं

घते । आहारथुद्वौ सत्त्वथुद्विरिति श्रुतेस्तद्रुद्वा सर्वान्नभक्षणा-
नुमतिरपि यतः श्रूयते छन्दोगानाम् । न ह वा एवं विदि कि-
चनानन्नं भवति, तथा वाजसनेयिनां, न ह वा अस्यानचं जग्धं
भवतीत्यादि । तस्मात् सत्त्वथुद्वयर्थं यज्ञादेन विधानमिति प्राप्ते
विषयव्यस्थामाह । आहारदौर्लभ्येन प्राणास्य उपस्थिते प्राण-
धारणस्य ज्ञानाऽन्तरङ्गतमसाधनत्वेनाहारस्य देहपोषकत्वेन ततो
वहिरङ्गत्वात् तदनुमतिः क्रियत इत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह । तद-
शीनादिति । चाक्रायणः किर्लिपिरापद्गत इभ्येन सामिख्यादितान्
कुल्मापांश्चखादेसादिश्रुतिदर्शनादित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानसाधनत्वेन
सत्त्वथुद्वेरपेक्षितत्वाज्जाते ज्ञाने तत्साधानपेक्षणादेवंविदीति वच-
नात् ताटशे सार्वदिक्यर्थं तदनुमतिर्नानुचिता । अपि स्मर्यते इ-
सानेनाविदुपोऽप्यनुभवत्वद्यमाणत्वाच्च । तथाऽप्याचार्येणावस्था-
विशेषविषयकत्वमुक्तं यत तेन ज्ञानिनोऽप्यऽनापदि विहितसा-
गोऽविहतकरणं च चित्तमालिन्यजननेन ज्ञानतिरोधायकमिति
श्रुतमिमतिमिति ज्ञाप्यते । अत एव श्रीभागवते द्वितीयस्कन्धे
“विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रस्तुतम्यगवस्थितम् । सर्वं पूर्णमनाद्यन्तं
निर्गुणं निखमद्रयम् । क्रृपे विदन्ति मुनयः प्रशान्तात्मेन्द्रियाश-

यज्ञशमद्मादेन विधानं, किन्त्वेतानि वाक्यानि विद्यास्तावकान्येवेति
प्राप्ते तानि न स्तावकान्यर्थं तु विशेषविधानार्थान्येवेति हृदिकृत्य,
अन्नभक्षणवाक्यव्यवस्थामाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * आहारे-
त्यादि * । * क्रियते इति * प्राणधारणार्थं क्रियते । तथाच सर्वा-
आनुमतेज्ञानान्तरङ्गसाधनार्थं व्यवस्थितत्वेनासार्वदिकत्वात् तया
सार्वदिकानां सत्त्वशोधकसाधनानां ज्ञानमार्गे वाधः शक्यवच्चन इ-
त्यर्थः । अत्र किञ्चिदाशङ्गा परिहरन्ति । * यद्यपीत्यादि * । * त-
थापीत्यादि च * । ननु भवत्वेवं ज्ञानमार्गे तथापि भक्तिमार्गे शम-

याः । यदा तदेवासत्तर्केस्तिरोभूयेत् विष्णुतम्” इति ब्रह्मणोक्तम् । “ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा । बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छन्तीति” इति मार्कण्डेयेनाप्युक्तम् । एषा ज्ञानमार्गीयज्ञानवतो व्यवस्थेति ज्ञेयम् । भक्तिमार्गीयस्यैवमापदसम्भवात् । “अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नियामियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्” इति भगवद्राक्षाद् । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतान्तरन्ति तद्यत्वैवकारणं पुरुषोत्तमज्ञानवत् एव मायातरणोक्तेरक्षरमात्रज्ञानवतां तथात्ममुचितम् ॥ २७ ॥

अवाधाच्च ॥ २८ ॥

आपदि तथान्नभक्षणेन चित्ताशुद्ध्यमम्भवेन तज्जनितप्रतिवन्धाभावाच्च न दोष इसर्थः ॥ २८ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २९ ॥

आपद्यविदुपोऽपि दुष्टान्नभक्षणे पापाभावो यत्र स्मर्यते तत्र विदुपि श्रुत्यनुभवे का शङ्केतर्थः । स्मृतिस्तु “जीवतात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्तः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाऽम्भसा” इति । अथवा विदुपोदुष्टकर्मामम्बन्नो, ज्ञानात्रिः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथेति स्मर्यतेऽपीयर्थः ॥ २९ ॥

दमादीनां सत्त्वशोधकानां स्वभावतः प्राप्त्यवेन तदर्थकनिर्बन्धाभावात्तस्या अनुपस्थितौ पूर्वोक्तानुमतेरपि तत्र वक्तुमशक्यत्वात्तस्य का गतिरित्यत आहुः । * भक्तिमार्गीयस्यैवमिति * । ननु यद्येवं तदा ज्ञानमार्गीयस्य कथमार्पात्तरित्यत आहुः ॥ * मामेवत्यादि * तथाच मायातरणाभावादापत्तिमत्त्वमित्यर्थः ॥ २७ ॥

अवाधाच्च ॥ २८ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २९ ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३० ॥

यतो ज्ञानाग्निरेव सर्वकर्मदहनसमर्थं इति फलदशायां काम-
कारेऽपि न दोषांडत एव साधनदशायां तदभावेन तस्मादेवंवि-
च्छान्तो दान्तं उपरतस्तिक्षुरिस्यादिरूपः शब्दः कापकारनिव-
र्त्तकः श्रूयत इसर्थः ॥ ३० ॥

एवं ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वे सिद्धे जातज्ञानस्याश्रमकर्म कर्त्त-
व्यं न वेति चिन्त्यते । तत्र फलस्य जातत्वात् कृतस्यापि नाश्य-
त्वेनाप्रयोजकत्वान्न कर्त्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्माऽपि ॥ ३१ ॥

यथा ज्ञानिनामप्यनापादि शिष्टानामेवान्नं भक्षणीयं विहित-
त्वात् तथाश्रमकर्मापि कर्त्तव्यमेव निःसं विहितत्वादिसर्थः । यथा-
ऽनापद्यशिष्टानभक्षणं दोषाय, निषिद्धत्वाद् एतच्चोपपादितं,
सर्वान्नानुमतिरिस्यत्र । तथा निस्यागोऽपि प्रयवायजनक इति
तद् कर्त्तव्यमेवेति भावः ॥ ३१ ॥

यच्चोक्तं कृतस्यापि नाश्यत्वेनाप्रयोजकत्वान्न कर्त्तव्यमिति
तत्राह ।

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ एतस्मूलत्रयभाष्यमतिरोहितार्थम् ॥

अन्ये तु, सर्वान्नानुमतिरित्यादिसूत्रचतुष्यात्मकमधिकर-
णात्तरमङ्गीकृत्य किमत्र विद्यावतः सर्वान्नभक्षणं विधीयत उत वि-
द्यास्तुत्यर्थं कीर्त्यत इति संशये, न द्वयमपि, किन्तु ग्राणरक्षार्थम्
अनुक्षामात्रम् । अतोऽर्थवाद् एवेति सिद्धान्तयन्ति । तदप्यवि-
रुद्धम् ॥ ३० ॥ २ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ अधिकरणप्रयोजनं पूर्वपक्षादि-
कं चाहुः * एवं ज्ञानस्येत्यादि * । सूत्रव्याख्यानं तु स्फुटम् ॥ ३१ ॥

सहकारित्वेन च ॥ ३२ ॥

शमदमादीनामन्तरद्वासाधनानां सहकारीण्याश्रमकर्मणीत्येत-
द्रिहितैः शमादिभिरपि ज्ञानं न स्थिरीकर्तुं शक्यमिति तानि कर्त्त-
व्यान्येवेयर्थः । संसारवासनाजनकत्वस्वभावो यः कर्मणां स
ज्ञानेन नाश्यत इति न सहकारित्वेऽनुपपत्तिः काचिदिति
भावः ॥ ३२ ॥

एवं ज्ञानमार्गीयज्ञानस्यैर्यसाधनमुक्त्वा भक्तिमार्गीयसाधना-
नां भगवच्छ्वणादीनामिन आधिक्यमावश्यकतां चाह ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३३ ॥

भगवच्छ्वणकर्त्तनादयः साधनान्तरवद्रिहित्वेन कर्त्तव्या
एव यद्यपि तथापि सर्वथापि अन्येषां युगपदुपस्थितौ तदनुरोध-

सहकारित्वेन च ॥ ननु गीतास्मृतौ ज्ञानस्य सर्वकर्मनाशक-
त्वमुक्तम् । जातज्ञानस्य च ज्ञानं वर्त्सत इति तेन कर्मनाशे कथं तेषां
सहकारित्वं युज्यत इत्याशङ्कायामादुः । * संसारेत्यादि * तथाच
स्मृतावेदांश्चिदष्टान्तस्याक्तत्वाद् यथांश्चिदेवांश्चिदद्वैतांश्चिदज-
नकं स्वभावं नाशयति, स्वस्थितिपर्यन्तमङ्गाररूपेण स्थापयति च त-
त्स्वरूपं, तद्वदत्रापि स्वान्तर्गतमेव कर्मस्वरूपं कृत्वा स्थापयतीति न
सहकारित्वेऽनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ पूर्वं सर्वांपेक्षासूत्रं सर्वपदेन
कर्मज्ञानभक्तीनां संगृहीतत्वात्तंपु कर्मणामङ्गाङ्गतयेव सङ्ग्रहो मुख्य-
तया तु ज्ञानभक्त्योरिति पूर्वं प्रथमकक्षाविश्रान्तज्ञानमार्गीयज्ञानस्य-
र्यप्रकारं दर्शयित्वाऽनुना भक्तिमार्गीयाणां तं दर्शयतीत्याशयेन सूत्र-
मवतारयन्ति । * एवमित्यादि * । * आहंति * शारीरब्राह्मणस्थ-
श्रुतिविचारणं, श्रीभागवतगीतावाक्यविचारणं चाहंत्यर्थः । सूत्रं
व्याकुर्वन्ति । * भगवदित्यादि * । * अन्येषामिति * आश्रमधर्मा-
णाम् । ननु तंच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वाद् पूर्वं चाश्रमधर्माणां शमा-

मरुत्वापि एव भगवद्मा एव कर्तव्या इत्यर्थः । कुतः । श्रुतिलिङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतिलिङ्गं तु, तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद् बहूच्छब्दान् वाचो विग्नापनं हि तदिति । तमेवैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुच्यथा ॥ मृतस्यैष सेतु-रिसपि । अत्रैवकारेण भगवदतिरिक्तं प्रतिषिद्धय तद्विषयकज्ञानानुकूलं शयत्नं श्रवणात्मकं विज्ञायेति विधाय स्परणमपि तन्मात्रविषयकमेव प्रज्ञां कुर्वीतेति वचनेन विधाय तदेकनिष्ठाहेतुभूतानामेव शब्दानामावर्त्तनमर्थानुसन्धानमपि कर्तव्यं, नान्येषामिति नानुध्यायाद् बहूनित्यनेनोक्तवती । अत्रान्वित्युपमर्गेण ध्यानस्यपश्चाद् भावित्वमुच्यते । तेन योग्यतया श्रवणकीर्तने एव तत्पूर्वभाविनी प्राप्येते । स्मृतिस्तु—“शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभी-क्षणशः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः । त एव पश्यन्त्यचिरेण

दीनां चोक्तव्यात्तान् विहायात्र तच्छब्देन भगवद्मर्मा एव कथं गृह्णन्ति इत्याशङ्कायां हेतुव्याख्यानेन तामपि निरस्यन्ति । * श्रुतिलिङ्गं तु तमेव धीर इत्यादि * तथाच्च पूर्वं सूत्रेषु शामादीनां यज्ञादीनां च शारीरब्राह्मणस्थानामेव परामृष्टत्वादत्रापि तत्रत्यमेव साधनं परामृश्यते । तत्र च पूर्वं, तमेव धीर इति वाक्यमेवोक्तम् । ततो वेदानुवचनवाक्यम् । ततः शान्तदान्तवाक्यम् । अतः सूत्रस्येन तच्छब्देन श्रुतिस्यं यत्पूर्वं तदेव परामृश्यते । श्रुतावेषां पूर्वमुक्तत्वेषपि यदेषां पश्चाद्विचारणं तदेकादशस्कन्धे भगवता, ज्ञानं कर्म च भक्तिश्चोति पश्चादुक्तत्वात्, तमेवैकमिति मुण्डकश्रुतिश्चासन्दिग्धतया सम्यडमाहात्म्यस्फोरणाय पठत्यते । केन लिङ्गेनात्र भगवद्मर्मप्राप्तिरित्याकाङ्क्षायाम् । इतरानुध्याननिषेधकवाक्यगतानुपसर्गस्य पश्चाद्वित्वप्रकाशकत्वलिङ्गेन तत्पूर्वभाविनी श्रवणकीर्तने प्राप्येते । तेन तदनन्तरं तत्सारभूतशब्दार्थानुसन्धानमेव कार्यं, न त्वन्येषां तदर्थमन्यानुवादकानामपीति बोध्यत इति न कोऽपि शङ्कालेशः । स्मृतिलिङ्गं वक्तुमाहुः । * स्मृतिस्त्वत्यादि * । अत्रापि प्रथमवाक्ये फलश्रुति-

तावकं भवप्रचाहोपरमं पदाऽम्बुजमिति । महात्मानस्तु मां धार्थं
दैर्वीं प्रकृतिमास्थिताः । भजन्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ।
सततं कीर्त्यन्तो मां यतन्तश्च दृढब्रताः । नमस्यन्तश्च मां भत्त्या
नित्ययुक्ता उपासत्” इति । एतेन भगवद्धर्माणामात्मर्थमत्वेनान्त-
रङ्गत्वादाश्रमकर्मणो देहर्थमत्वेन वहिरङ्गत्वात्तदविरोधनैव तद् क-
र्त्तव्यमिति स्थितम् । अत एव भगवद्धर्माऽन्यर्थं प्रतिषिद्ध्य तेषां
सर्वेभ्य आधिक्यं ज्ञापयितुं, स वा अयमात्मा सर्वस्य कशीखादिनः
भगवन्माहात्म्यमुक्तम् ॥ ३३ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३४ ॥

प्राधान्येन भगवद्धर्मा एव कर्त्तव्या इत्यत्रोपोद्गलकान्तरमनेन
उच्यते । सर्वं पाप्मानं तरति, नैनं पाप्मा तरति, सर्वं पाप्मानं
तपति, नैनं पाप्मा तपतीत्यादिना भगवद्धर्मानुरोधेनाश्रमकर्माकर-
णजदोवैरनभिभवं च श्रुतिर्दर्शयत्यतो भगवद्धर्मा एव सर्वेभ्य
उत्तमानि साधनानीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अन्तरा चापि तु तददृष्टेः ॥ ३५ ॥

लिङ्गेन तेषां करणं लक्ष्यते । एवं गीताचाक्येऽपि क्षेयम् । सिद्धमा-
हुः । * एतेनेत्यादि * एतदुपष्टम्भाय प्रकृतश्रुतिस्थमेव लिङ्गं दर्शय-
न्ति । * अत एवेत्यादि * । तथाचान्ते भगवन्माहात्म्योक्तिरपि भ-
गवद्धर्माणामाधिक्ये तेषामवश्यकर्त्तव्यत्वे च लिङ्गमित्यर्थः । एतेन
अस्मिन् सूत्रे त एवेत्यवधारणेन त्रयाणां युगपदुपस्थितौ भगवद्ध-
र्मातिरिक्तान् आचार्योः निवर्त्यतीति वोधितम् । एतदुपष्टम्भायैवा-
ग्रिमा पञ्चसूत्रीति ॥ ३५ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ अत्र भाष्यमतिरोहितार्थम् । सर्वं
पाप्मानं तरतीति श्रुतिस्तु शारीरब्राह्मणस्था ॥ ३५ ॥

भगवद्भेद्य आश्रमधर्मा हीना इत्यप्यऽल्पमुच्यते । अपि तु तस्मिन् पुरुषोन्नमे धर्मिण्येव दृष्टिस्तात्पर्यं यस्य पुंसस्तस्याश्रमधर्मा अन्तरा च फलसिद्धौ व्यवधानरूपाश्रेति श्रुतिर्दर्शयतीति पूर्वेण सम्बन्धः । अन्तराशब्दोऽत्राव्ययात्मको व्यवधानवाचकः । तथाच श्रुतिः—एतद्द स्य वै तत्पूर्वे ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति क्रणाऽपाकरणहेतुत्वेन लौकिकोत्कर्पहेतुत्वेनापि प्रजाया अभीष्टत्वेऽपि तदुत्पादनव्यासङ्गेन भगवदानन्दानुभवेऽन्तरायो भविष्यतीति तदृष्ट्वा तत्रोपेक्षां दर्शयति ॥ ३५ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३६ ॥

अपिशब्देनाश्रमधर्मणां तथात्वं किमु वाच्यं, यतो ज्ञानतस्माधनवैराग्यादीनामप्यन्तरायरूपत्वं स्मर्यते । “तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे”ति भगवद्राक्यम् ॥ ३६ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३७ ॥

स्मर्यत इति पूर्वेण सम्बन्धः । ज्ञानादेः सकाशाद्भक्तिमार्गे

अन्तरा चापि तु तदृष्टेः ॥ * व्यवधानवाचक इति * । अन्तरे-
ऽन्तरा, अन्तरेण च मध्ये स्युरिति कांशात् । मध्याभ्यतस्य च व्यवधायकत्वाद् व्यवधानवाचक इत्यर्थः । आश्रमकर्मणां कथं व्यवधायकत्वमित्याकाङ्क्षायां श्रुत्या तदुपपादयन्ति । * तथाचेत्यादि * । इयमपि श्रुतिस्तत्रत्येव ॥ ३७ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३८ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥

एदद्भाष्यमप्यतिरोक्तिर्थम् ॥ अनुग्रहस्तु धर्मान्तरं कृपादयाद्यपरपर्यायम् । न तु फलादत्मा । यस्यानुग्रहमिच्छामीति

फलतोऽप्युक्तर्पमाह । ज्ञानादिमाधनवत्स्वनुग्रहो मुक्तिर्पयन्त एव ।
भक्तिमार्गे तु, अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विजेयादिवाक्ये-
विशेषरूपो मुक्तादिभ्योऽपि भक्तानां व्यावर्त्तको भगवदनुग्रहः
स्मर्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

गृदामिसन्धिमुद्घाटयन् फलितमर्थमाह ।

अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥

अत इति पूर्वोक्तश्रुतिसमृतिपरामर्शः । तथाचेतरस्या मुक्तेरपि
भक्तिमार्गीयतदीयत्वमेव ज्याय इत्यर्थः । अत्र हेत्वन्तरमाह ।
लिङ्गाचेति । मुक्तानां तु मायाविनिर्मुक्तमात्यस्वरूपमेव, न तु दे-
हेन्द्रियादिकमप्यस्ति येन भजनानन्दानुभवः स्यात् । भक्तानां तु
देहेन्द्रियादिकमपि मायातकार्यरहितत्वेनानन्दरूपत्वेन च भगवदु-
पयोग्यतोऽपि तत्त्वेत्यर्थः । न हि मुक्तात्मनां कथन भगवदुपयो-
गोऽस्तीति भावः । तदुक्तं श्रीभागवते, न यत्र माया किमुताऽपरे

वाक्यात् । अयमेव च पुष्टिशब्देनोच्यते । पोपणं तदनुग्रह इति वा-
क्यात् । एतत् सर्वं मन्त्रितृचरणविरचिते पुष्टिप्रवाहमर्यादाख्यग्रन्थ-
विवरणे प्रपञ्चितमिति नात्रोच्यते ॥ ३७ ॥

अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ॥ मुक्तेणिति पञ्चमी । * अत्रे-
ति * । भक्तिमार्गीयभगवदीयत्वस्य मुक्तितोऽपि ज्यायस्त्वं । * स्वरू-
पमेवति * तिष्ठतीति शंपः । * अतोऽपीति * भगवदुपयोगिलिङ्गस्थूल-
शरीरद्वयात्मिकाया भजनानन्दानुभावकसामग्न्या आधिक्यादिति ।
एतेन “सर्वैन्द्रियैस्तथाचान्तःकरणंरात्मनाऽपि हि । ब्रह्मभावान्तु भ-
क्तानां गृह एव विशिष्यत इति निवन्धोक्तं स्मारितम् । ननु भगव-
दुपयोगित्वस्य कथं मुक्त्यपेक्षया भक्ताधिक्यलिङ्गत्वमित्यपेक्षायां
तत्र प्रमाणमाहुः । * तदुक्तमित्यादि * । एतद्वाक्ये मायासंसर्गर-
हिते स्थाने भगवदनुग्रहतानां कथनाद्वगवतो मुक्तसंव्यत्वस्य पूर्व-

हरेनुवता यत्र सुरासुरार्चिता इयादि, मुक्तोपसृष्ट्यत्वं चोच्यते । अत एव सप्तमस्कन्धे देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनामित्युक्तम् । पुरवासित्वे देहादेरावश्यकत्वान्विषेधो जडात्पकानामेवेयवगम्यते । इतरज्ज्याय इति पाठे तु पूर्वोक्ताश्रमकर्मपरामर्शोऽत इखनेन उक्तयोरेव वा । एतेन, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्युक्तफलवत्त्वं तस्य सूच्यते ॥ ३८ ॥

भगवता सूत्रकारेण मुक्तोपसृष्ट्यसूत्रे उक्तत्वाश्च तदेव प्रमाणमित्यर्थः । एतदुपोद्वलनाय निषेधमुखेनालौकिकदेहबोधकं वाक्यान्तरमाहुः । * अत एवेत्यादि * । एवमेकपाठं व्याख्याय पाठान्तरं व्याकुर्वन्ति । * इतरदित्यादि * । उक्तयोरिति * । श्रुतिस्मृत्योः । अस्मिन् पक्षे इतरदिति पदेन भक्तिमार्गीयभगवदीयत्वं बोध्यम् । सिद्धमाहुः । * एतेनेत्यादि * । * तस्येति * । तादृशभगवदीयत्वस्य । एवं ज्ञानिधर्माणां शमादीनामाश्रमधर्माणां च विहितत्वेन तौल्यादवश्यकर्त्तव्यत्वे प्राप्तेऽप्यनभिभवादिपञ्चसूत्र्या भगवद्धर्माणामुक्तर्वप्रदर्शनेन अन्येषामेतेषां च युगपदुर्पास्यतौ भक्तिमार्गीयेण पूर्वमेत एव कर्त्तव्या, गौणकाले त्वन्य इति निर्णीतम् ॥ यद्यप्यतीतपादे, आदरादलोप इत्यधिकरणे राजसभक्तानां कर्मासक्तिनिवृत्तयेऽयमर्थं उक्तस्थाप्यत्र कर्मोपसंहारप्रकारदार्ढ्यार्थं पुनर्विशेषतो युक्तिपूर्वकं बोधित इति न पुनरुक्तिदोष इति व्येयम् ।

सर्वथाऽपीति सूत्रद्वयमाश्रमकर्माधिकरणशेषत्वेनाङ्गीकृत्यत पवेत्यवधारणेनाश्रमधर्मातिरिक्तधर्मान्तरानिवृत्तिमङ्गीकृत्वन्ति । यथा हि, मासमग्निहोत्रं ज्ञुहतीति कर्मान्तरमुपदिश्यते तथा नात्र । किन्तु तान्येव वेदानुवचनादेरनूद्य पृथक्संयोगो विधीयते तस्मादिति । तत्रैवं व्याख्यानं सर्वथोति पदानर्थक्यम् । आश्रमधर्मपक्षे भेदशङ्काया एवानुदयादिति । अनभिभवसूत्रवैयर्थ्यं च ॥

तथा, अन्तरा चार्पीति सूत्रचतुष्यात्मकमधिकरणान्तरमङ्गीकृत्य तत्र विभुरादीनां द्रव्यादिसम्पद्रहितानां चान्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानां च विद्यायामधिकारोऽस्ति, न वेति संशये, रयिक-

तद्भूतस्य तु नाऽतद्वावो जैमिनेरपि निय-
मातद्रूपाभावेभ्यः ॥ ३९ ॥

अथेदं विचार्यते । तदीयानामपि कदाचिद् सायुज्यमस्ति,
न वेति । तत्र भक्तिमार्गस्यापि साधनरूपत्वाच्चस्य च मुक्तावेव प-
र्यवसानात्तदीयत्वस्य माधनावस्थारूपत्वात् तेषामपि मुक्तिरावश्य-
की । तथाच फलतो न कश्चिद् विशेष इति प्राप्ते, उच्यते । त-
द्भूतस्येसादि । तु शब्देन मर्यादामार्गीयव्यवच्छेदः । अत्र विश्वा-
सदार्थ्याह । अन्यस्य का वार्ता, कर्ममात्रनिरूपकस्य जैमिनेरपि
यदि कदाचिद्भगवत्कृपयाऽयं भावो भवेत् तदा तद्भूतस्य पुष्टि-
मार्गीयभगवद्भावं प्राप्तस्य तस्यापि नातद्वाव उक्तभावातिरोधानं
न कदाचिदपीयर्थः । अत्र हेतुनाह नियमादीन् । तैतिरीयके, ते
ते धामान्युप्मसीति मन्त्रे यत्र भूरिश्टद्वा अयासस्तदुरुगायस्य पर-
मं पदमित्युक्त्वा तदनन्तरं तत्र कृतानि कर्माण्यपि, विष्णोः कर्माणि

वाचकनवीप्रभृतीनामपि ब्रह्मवित्त्वश्रुत्युपलब्धेः । संवर्त्तप्रभृतीनां च
नग्नचर्यादियोगादनपेक्षिनाश्रमकर्मणामपि महायोगित्वस्मरणात् ।
विधुरादीनामविरुद्धेः पुरुषमात्रसम्बन्धिभिर्धर्मविशेषैर्विद्यानुग्रह-
स्मरणात् । तेषामप्यस्त्यधिकार इति निर्णयमाहुः । अन्तरालवर्ति-
त्वापेक्षया आश्रमित्वं ज्यायो विद्यासाधनमिति चाहुः ॥
तत्रोदासीना वयम् ॥ ३८ ॥ ३ ॥

तद्भूतस्य तु नातद्वावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ।
अधिकरणमवतारयन्ति । * अथेत्यादि * । * कदाचित् सायुज्य-
मस्ति, न वेति साधनभक्तिपरिपाकदशायामक्षरसायुज्यमस्ति न
वेत्यर्थः । * तस्य चेति * । साधनस्य । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकु-
र्वन्ति । * तु शब्देनेत्यादि * । तेन नैकान्तमतां मे स्पृहयन्तीत्यादीनां
भक्तमुक्तिबोधकानां वाक्यानां न विरोध इति बोधितम् । मर्यादा-
सहितपुष्टौ पुरुषोऽचमसायुज्य पव पर्यवसानादिति । * यदि कदाचि-

पश्यतेति मन्त्रेण निरूप्य पुनः पूर्वोक्तलीलास्थानं, तद्रिप्णोः परमं पदमिति पदेनानूच्य तस्य नियत्वनिरूपणायोच्यते, सदा पश्यन्ति सूरय इति॑ सूरयो विद्रामः पुरुषोऽनमज्ञानवन्त इति॑ यावत् । तच्च भत्त्यैवेति॑ सूरपदेन भक्ता उच्यन्ते । तथाच भक्तानां सार्वदिक-दर्शनं नियम्यते, सदेति॑ पदेन । एवं सति॑ पुष्टिमार्गीयभगवद्ब्राह्मं प्राप्तस्य मुक्तावुच्यमानायां तन्नियमो भज्येतेसर्थः । यच्चोक्तं साधनावस्थायामुक्तमावस्थारूपत्वं परं तदीयत्वस्य फलं मुक्तिरेवेति॑ तत्राहाऽतदूपति॑ । उक्तभगवदीयत्वं न साधनरूपमपि तु मुक्तेरपि फलरूपम् “मुक्तानामपि मिद्धानां नारायणपरायणः । मुदुर्लभः प्रशान्ताऽस्त्वा” इति॑ वाक्याद् । “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ये-अस्य हृदि॑ श्रिताः । अथ मत्त्योऽमृतो भवत्यत्र व्रक्षं समश्नुत” इति॑ श्रुता अमृतस्य मुक्तस्य व्रक्षस्वरूपमोग उच्यते । स च, यमेवैपृष्ठुत इति॑ श्रुत्यमिगवदीयत्वसाध्य एवेति॑ स्पष्टफलत्वमस्यातोऽतदू-पत्वम् । किञ्च । फलं हि साधनादुत्तमं भवति॑ । भगवदीयत्वादु-त्तमस्यार्थस्याभावादपि न मुक्तिर्वक्तुमुचिता । तदुक्तं श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे पूर्वं भक्तिस्वरूपं निरूप्य, तयैव परया निर्वृत्त्या वृप-वर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्विन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था इति॑ ॥ ३९ ॥

द्रिति॑ * । अनेकजन्मसुविहितकर्मकरणेन भगवत्तोमे जाते । * त-विद्यम इति॑ * सार्वदिकदर्शननियमः । पुष्टिमार्गीयभगवतीयत्वस्य मुक्तिफलरूपत्वं श्रुतिं दर्शयन्ति॑ * यदा सर्वे इत्यादि॑ * । इयं शारीर-ब्रह्मणस्या । तत्र अकामयमानं कर्त्तारमुपक्रम्य तादशस्य प्राणानु-त्कर्मणं ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्यतीति॑ ब्रह्मणि॑ लयं चांकच्चा लयस्वरूपं विचेक्तुं तदेष श्लोको भवतीति॑ प्रतिज्ञाय, यदा सर्वे इति॑ पठत्यते । तत्र सर्वकामप्रमोक्ते अस्याऽमृतत्वभवनमुक्त्वा, अत्र एतद्वाक् एव, ब्रह्म

नचाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात् ॥४०॥

अथेदं विचार्यते । ध्रुवायेव ब्रह्मादिलोकाधिकारं दत्वा तत्स-
स्वन्धिकलं ददात्, न वेति । तत्र नेत्राह । न चेति । तत्र हेतुः ।
पतनानुमानादिति । आब्रह्मभवनाललोकाः पुनरावर्त्तिनोऽज्ञुने-

समश्नुते इत्यनेन सोऽश्नुते इत्यत्रेवाश भोजने इति धातोरेव विकर-
णपदव्यत्ययाऽयां प्रयोगात्तस्यैवार्थो गृह्णत इति मुक्तस्य ब्रह्मस्व-
रूपभोग एवात्रोच्यते । स च, यमेवति श्रुत्यन्तरैकवाक्यतया तथा-
ऽवधार्यते इति मुक्तिफलरूपत्वात् तस्य मुक्तिसावनरूपत्वमित्य-
र्थः । तेन, अतद्रूप इति भावप्रधानो निर्देश इति वाचितम् । न च
सुषुप्त्युक्तान्त्योर्भेदेनत्यन्त्रयं वाजसनेयिश्रुतिरकामयमानस्येत्यारभ्य
ब्रह्म समश्नुत इत्यन्तं सुषुप्तिपरत्वेन भाष्य एव व्याख्यातेति कथम-
ध्वमुच्यत इति शङ्खम् । याद्वलकेन शिष्टतया तत्र सुषुप्तिमोक्षाव-
स्थे वाचिते इति वाचनार्थं तत्र तथा व्याख्यानं, न तु । सिद्धान्तवो-
धनार्थात् तत्रैव मया व्युत्पादितत्वादिति । शेषं स्फुटम् । यद्यप्यर्ता-
तपादे लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणस्यैऽनुवन्धादिसूत्रेऽयमर्थो निर्णीतस्त-
थापि सर्वात्मभाववत् एव निर्णीतो, न तु पुष्टिमर्यादामार्गीयभगव-
द्धक्तस्यापीति न पुनरुक्तिरिति श्वेयम् ।

अन्ये तु अत्र ऊर्ध्वरेतआश्रमात् कथमपि पुनराश्रमान्तरं
भवति न वेति संशयेऽनेन सूत्रेण तदभावः माध्यत इत्याहुः । तद-
स्माकमपि संमतम् । यन्तु जैमिनिपदमैकमत्यवोधनार्थेत्याहुः । तत्
तदर्शने तद्विचारादर्शनाच्छ्रव्यत्वेन तत्सम्मतिप्रदर्शनप्रयोजनाभा-
वाच्चेति न रोचिष्णु ॥ ३९ ॥

नचाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ अधिकरणमव-
तारयन्ति । * अथेत्यादि * । * अथेदं विचार्यत इति * । पुष्टिम-
र्यादामार्गीयफलविचारोत्तरं मर्यादापुष्टम्य फलं विचार्यत इत्यर्थः ।
* तत्सम्बन्धीति * अधिकारसम्बन्धिः । सिद्धान्तमाहुः । * तत्र
नेत्यादि * ईदर्शे सन्देहे ध्रुवायेव ददातीति पूर्वपक्षे नेत्याहेत्यर्थः ।
व्याकुर्वन्ति । * आब्रह्मेत्यादि * । सूत्रयोजना तु, आधिकारिकं

ति स्मृतेरित्यर्थः । फलस्य सावधिकत्वादिति भावः । किञ्च तादेशे भगवदीये यजनाऽयोगादपि न तथा । अथवा । तादशस्य सदा भक्तिरसानुभवात्तदतिरिक्तस्यानपेक्षणादन्येषां फलानां सम्बन्धाभावादित्यर्थः ॥ ४० ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४१ ॥

एके भक्ता आधिकारिके फले पतनमात्रं न हेयत्वप्रयोजकमिति वदन्यसऽपि तृप्तपूर्वं पतनमेव तदिति वदान्ति । भक्तिभावाच्चयुतेः । अधिकारममासौ भगवदनुग्रहाशाऽपि कदाचित् सम्भवतीत्युपतनं तत् । मुक्तौ त्वयुतरात्मेभक्तिरमाशाऽपि नेति महापतनमेव सेति भावः । तेन निपिद्धकर्मफलतुल्यत्वं ज्ञापितं भवति । अत एव श्रीभगवते “नारायणपरा लोके न कुतश्चन विभ्यति । स्वर्गपिर्वर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन” इति गीयते । भक्तिमार्गे तु साक्षात्प्रभावेऽपि तदीयभावमात्रमप्यशनवत् साक्षात्प्रभगवत्स्वफलं चकारादधिकारमपि न, पुष्टमार्गीयिभ्यो न ददात्येव । कुतः । पतनानुमात् । अनुमीयते श्रुतिरनेत्यनुमातं स्मृतिः पतनबोधकमनुमातं पतनानुमातं तस्मात् । शोषा तु स्फुटा । तर्हि, ध्रुवाय कथं दत्तवानिति तु न शङ्खम् ।

द्वितीयस्कन्धे, ते वै विद्यतितरन्ति च योगमायामिति भगवद्योगमायाज्ञानरूपसाधनान्तरस्य ध्रुवे उक्तत्वेन, नैच्छन्मुक्तिपतेमुक्तिं पश्चात्तापमुपेयिवानिति वाक्येन च तस्य मुमुक्षुनया मर्यादामार्गीयत्वावगमात् । ये पुनः पुष्टवद्विकृतास्तेषां तु मुक्तावप्याकाङ्क्षाराहित्यात्तामव न ददातीति दूरापेतमाधिकारिकमित्यर्थः । किञ्च तस्यापि तत्र मुक्तिरेव मायातरणरूपा फलत्वेनोच्यते, न तु भक्तिफलमतो न दाषः । भक्तस्वरूपविचारणार्थान्तरं तदयोगपदस्याहु । * अथेवत्यादि ॥ ४० ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ उक्तेऽर्थं हेत्वन्तरमाहत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * एके इत्यादि * ।

रूपभोगवदेव मन्यते । तदुक्तं श्रीभागवते, अथ ह वा व तवेसादि-
ना । साक्षाद्भगवद्भागो जीवस्यासम्भावित इति शङ्खानिरासाया-
ह । तदुक्तमिति । सोऽश्चनुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चि-
तोति, अत्र ब्रह्मसमश्चनुत इसादिश्रुतिषु साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपरसाशन-
मुक्तमिर्थः ॥ ४१ ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४२ ॥

अथेदं चिन्तयते । प्रचुरभगवद्भावमात्रवतः साक्षात् स्वरूप-
भोगवतो वा गृहसागः कर्त्तव्यो न वेति फलस्य सिद्धत्वान्वेति प-
क्षव्यवच्छेदाय, मद्रात्मायात्यामानां न वन्धाय गृहा मता इति वा-

अथ ह वा वेति* इदं गदं पष्टुस्कन्धे नवमाध्याये अथ ह वा व तव
महामातृतरससमुद्रविष्णुग सकृदवलीढया स्वमनसि निष्पन्नमा-
नानवरतसुखेन विस्मृतदृष्ट्युतविष्यसुखलंशाभासः परमभागवता
एकार्णन्ततो भगवति सर्वभूतसुहृदि सर्वात्मजि नितरां निरन्तरान्वृतम-
नमः कथमु ह वा एते मधुमयन पुतः स्वार्थकुशलाः ह्यात्मप्रियसुहृदः
साधवस्वच्चरणाऽभ्युजानुसेवां विसृजन्ति, न यत्र पुनरयं संसार-
पर्यावर्त्त इति । तथाच पूर्णानुग्रहमाजनानामेव भगवत्परायणत्वा-
त् तेषामाधिकारिकं फलमधिकारं च तुच्छत्वात् ददाति, किन्तु भ-
गवलोकेषु नित्यमक्षरात्मकं सेवानुरूपं देहमन्तमेजनानन्दानुभवं च
ददातीत्येतादशं मर्यादापुष्टानां फलमिति सिद्धम् । एतेन भक्तिमार्गे
मध्यमजघन्याधिकारिणोरपि ज्ञानफलतः फलोत्कर्षाद्वक्तिमार्गं उत्कृ-
ष्ट इत्यपि सिद्धम् ॥ ४२ ॥ ५ ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहः ।
* अथेदमित्यादि * । अय भक्तिमार्गीयमध्यमजघन्ययोः फलवि-
चारोत्तरं मध्यमस्य त्यागरूपं साधनं चिन्तयत इत्यर्थः । मध्यमत्वं
विशदयन्तः संशयादिकमाहः । * प्रचुरत्यादि * । अत्राधिकारिद्व-
यस्योक्तत्वाद् द्विविधपूर्वपक्षव्यवच्छेदार्थस्तु शब्द इत्याशयेनाहुः ।
* फलस्येत्यादि * । मद्रात्मेत्यादि च * ।

क्याद् वन्धकत्वेन साज्य इति पक्षव्यवच्छेदाय च तुशब्दः । भाव-
मात्रे साक्षात्प्रभुसम्बन्धे वोभयथापि गृहाद् वहिर्गमनं गृहसाग
इति यावद् । स आवश्यकः । तत्र प्रमाणमाह । स्मृतेरिसादि ।
त्वं तु सर्वं परिव्यज्य स्नेहं स्वजनवन्धुषु । पर्यावेश मनः स-
म्यक् समद्विवचरस्व गामियादिस्मृतिर्भगवद्वतस्तस्त्रिविशिष्ट-
स्यापि वहिर्गमनमाह । तदाचारोऽपि तथैव श्रयतेऽतस्था । अत्राय-
माशयः । आश्रमवर्मत्वेन गृहसागो यद्द्वरेवेसादिश्रुतिभ्यः पूर्व-
मुपपादितोऽपि यदधुना पुनरुच्यते तेन तदतिरिक्तोऽयमिति ज्ञा-
यते । तथाचोक्तवाक्यान्मुमुक्षुमुक्तिप्रतिवन्धकत्वाभावेऽपि व्यासङ्ग-
स्य तत्रावश्यकत्वादुक्तोभयोरप्यनवरतं प्रभुरमास्वादे प्रतिवन्धक-
त्वेन तस्य तत्त्यागस्य विप्रयोगरमानुभावत्वेन च स कर्त्तव्यः ।
गद्यपि स्वेष्टान्तरायत्वेन स्वतएव तदसागो भावी तथाप्याश्रमादा-
श्रमं गच्छेदिति वाक्यादत्राश्रमान्तरत्वाभावेन सागस्याऽविहित-
त्वशङ्काभावायेयमुक्तिरिति ॥ ५२ ॥

* अतस्तथेति * उक्तप्रमाणप्राप्त्वात्यागः कर्त्तव्य इत्यर्थः । उद्घवस्य
मध्यमाधिकारित्वं तु, उद्घवादिमध्यमभाववोधकाय नम इति ना-
मावल्यां स्फुटम् । पुनरुक्तिपरिहाराय तदाशयमाहुः * अत्रेत्यादि *
पूर्वमिति। उद्धर्वरेतःसूत्रे । * उक्तवाक्यादिति * । मद्वाचार्यात्याग-
नामिति वाक्यात् । * तस्येति * । गृहस्य । * इयमुक्तिरिति * ।
अनेन सूत्रेणानुज्ञा । तथाचाश्रमान्तररूपत्वाभावेन स्मृत्यन्तरोक्त-
त्वाभावेऽपि । एकादशस्कन्धेऽष्टादशाध्याये “यदा कर्मविपाकेषु लो-
केषु निरयात्मसु । विरागो जायते सम्यङ् न्यस्ताग्निः प्रवर्जेत्तत” इ-
त्यादियोदशभिः शुक्रांश्चदण्डं सन्न्यासमुक्ता, ततो, “ज्ञाननिष्ठो
विरक्तो वा महत्तो वानपेक्षकः । सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्ता चरेदवि-
द्यगोचर” इत्यादाभरकादशभिष्मीर्नानष्टस्य भक्तस्य च तदतिरिक्तः

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४३ ॥

पुष्टिमार्गीयभक्तस्य विहितत्वादिति ज्ञानमप्रयोजकम् । तत्र हेतुः—तस्य भक्तिमार्गस्वामिनः श्रीगोकुलेशादेव फलस्य श्रुतेरतो वहिर्गमनं न साधनत्वेनात्र कार्यमिति भावः । अत्र, यमेवैष वृणुत इति श्रुतिरनुसन्धेया । एतदनुपदेष्व पञ्चते । नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इति । अत्र भगवद्रणानन्तरमपि जीवबलं कतमद्, यदेष्वेक्षो भगवलाभ इति जिज्ञासायां सर्वात्मभाव एव बलमिति निर्णीयते । तस्यैव मर्यादावलोपमर्दकत्वाद्भगवदशीकारहेतुत्वाच्च । व्रजसीमन्तिनीनां प्रभुवचनातिक्रममपि कृत्वा स्वरूपपरिग्रहस्तद्वलैनैव यत इशात्रेय आचार्यो मनुते । इदमत्राभिप्रेतम् । सर्वात्मभावस्य यद् वलं, तत्तदात्मकस्य प्रभोरेव तस्य चायं स्वभावो यदन्यन्न रोचते । अत एव व्रजपरिवृद्धवदनेन्दुवचनकिरणप्रचारप्रो-

संन्यास उक्तः । तद्वोधनायदं कथनमित्यर्थः । एतस्य प्रपञ्चः संन्यास-निर्णयग्रन्थादवगन्तव्यः ॥ ४२ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ननु भक्तिमार्गीयत्यागो मध्यमस्य कर्त्तव्यत्वेनोक्त इत्याकाङ्क्षायामिदं सूत्रं प्रवृत्त इत्याशयेन द्याकुर्वन्ति । * पुष्टित्यादि * । * विहितत्वादिति * । विहितत्वेन ज्ञानम् । तथात्वेन फलसाधकत्वज्ञानं च । * साधनत्वेनोर्त * फलप्राप्निसाधनत्वेन । * अत्रेति * । स्वामिन एव फलमित्यस्मिन्नर्थं नायमात्मा बलहीनेनोर्त वाक्यार्थस्य गुणोपमंहारपाद एव विचारितत्वात्तद्विचाराऽत्र न कियते । * तस्यैव मर्यादेत्यादि * “धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विता । मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनाति हीति । न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्मं उद्धव । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिमर्मोऽर्जिते”त्येकादशस्कन्धीयवाक्याङ्गां तथात्वादित्यर्थः । * तदात्मकस्येति * । सर्वात्मभावात्मकस्य । * अन्यदिति * । भगवदतिरिक्तम् । सिद्धमाहुः । * अत

च्छलदकेवलभावाऽम्भोधिवचनवीचयो गीयन्ते—र्यहम्बुजाक्ष तव
पादतलमस्पाक्षम तत्प्रभृति नान्यसमक्षं स्थातुं पारयाम इत्यादयः ।
अतस्यागस्तु पृष्ठलग्न इवायातीति न तदर्थं यतनीयमिति विष्णव-
वतारत्वेन पुरुषोत्तमभावस्वरूपज्ञोऽयमिति तथा ॥ ४३ ॥

आर्त्तिविज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ ४४ ॥

सर्वसागपूर्वकं यद् वाहिः प्रभुमपीपगमनं भक्तस्य तदार्त्तिव-
ज्यमृत्विक्रमैर्वैदुलोमिराचार्यो मन्यते । तस्यायमभिसन्धिः ।
यजमानो हि स्वेष्टमिद्वर्थमृत्विज आदौ वृणुते । प्रकृते च, य-
मेवैष वृणुत इति श्रुतेस्तस्मादेकाकी न रमत इति श्रुतेश्च स्वक्री-
दार्थं भगवान् स्वचिकीर्पिततत्त्वलीलानुरूपाङ्गीवान् वृणुते ।
यूनः स्थविरान् वेति विकल्पादेकरूपाणां यथा सोमादिषु वरणं
तथा सर्वात्मभाववच्चेनैकरूपाणमेवात्र वरणम् । तत्र यथा स्वी-
यस्त्रीयतद्ग्रामात्रकरणं तेषां तथेतरसम्बन्धानिवर्चनपूर्वकं तेज्ञाग्य-
समर्पकत्वमत्र । तदुक्तं भगवता, यदा पुमाँस्यक्तसमस्तकर्मा निवेदि-

इत्यादि * । तथाचोक्तमस्य स्वत एव गृहन्यागः सम्भवनीत्यतो
नोक्त इत्यर्थः । नन्वाच्रेयस्य कथमेवं भक्तिमार्गीयभावस्वरूपज्ञानं येन
गृहन्यागयतं तथेधतीत्यत आहुः । * विष्णवनारंत्याद * । “अच्चे-
रपत्यमभिकाङ्क्षत आह तुष्टे दत्तो मयाऽहमिति यद्गगवान् स दत्त”
इति द्विनीयस्कन्धवाक्यादवतारत्वेन तथेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

आर्त्तिविज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ औंडुलोम्या-
शयमाहुः । * तस्यायमित्यादि * । यूनः स्थावरान् वेति * । सर्वान्
यूनः सर्वान् स्थविरान् च । * तत्रेति * । सोमादियागे । * अच्चे-
ति * । भक्तिमार्गीयलीलायाम् । तत्र सम्भानिमाहुः । * तदुक्तमि-
त्यादि * । यदा पुमानिति वाक्यम् । एकादशस्कन्धे ऊनश्रिंशाष्ट्या-

तात्पा विचिकीर्षितो म इति । अत्र पूर्वपदेनेतरसम्बन्धनिवर्त्तनो-
क्त्या सर्वात्मभाव उक्तो भवति । तदनन्तरमात्मनिवेदने सति त-
द्विषयकलीलाकरणेच्छाविषयः सम्भवति । अन्तरङ्गलीलाप्रवेशन-
पिच्छायां विशेषः । तस्मात् सुपृक्तमार्त्तिवज्यमिति । एतेन, न द-
दाति न पचारीसादिश्रुतेर्यथा सोमादौ दीक्षितस्य तद्यागेतरधर्म-
निवृत्तिः स एव परमो धर्मो यतस्था पुरुषोत्तमस्योक्तभक्तैः सह
रमणेव सार्वदिक्पूर्व, एतेव च महन्महत्त्वमिति मूचितं भवति ।
प्रकृते भक्तानामृतिक्त्वेन निरूपणे हेतुत्वेन तात्पर्यान्तरमध्याह ।
तस्मै यजमानारब्धकर्मसाङ्गत्वाय कृत्वकृ परिक्रीयते । वरणेन
स्वकार्यमात्रोपयोगित्वाय स्वीयः क्रियते तथा प्रकृतेऽपि ।

येऽस्ति । तद व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * । * पूर्वपदेनंति * ।
त्यक्तसमस्तकर्मेति पदेनेतरसम्बन्धनिवर्त्तनोक्त्या भक्तिमार्गीयो वि-
गाढभावैकदेशः सर्वात्मभाव उक्तो भवति । नचायं ज्ञानमार्गीय इति
वक्तुं शक्यः । अग्रे निर्विदितात्मपदात् । तदनन्तरमात्मनिवेदने
सति । विचिकीर्षितो निर्वादतात्मज्ञावविषयकलीलाकरणेच्छाव-
पयः स निवेदितात्मा जीवो भवति विचिकीर्षितपदे व्युपसर्गेण अ-
न्तरङ्गलीलाप्रवेशनरूपे विशेष इच्छायां वाध्यते । एतदुनराद्देत् तु
तदाऽमृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूयाय च कल्पते वै इत्यास्ति । त-
दर्थमनु यदैव भवति तदा अमृतत्वं ब्रह्मभावं ब्रह्मयोगोलकन्यायेन
प्रतिपद्यमानः सत् मया सह कल्पते कामाशनसमर्थो भवात् । च
पुनः आत्मभूयाय स्वरूपेणावतारण्ति न्यायेन मदात्मत्वाय कल्पत
इति । क्वचिचित्तु, यदा पुमानित्यत्र मत्यो यदैति मूले पाठस्तदाऽप्यर्थे
न कोशपि विशेषः ।

तदेवत्सूत्रार्थत्वेन निगमयन्ति * तस्मादित्यादि * आर्तिवज्यपदमेवं
व्याख्याय तत्सूचितमर्थमाहुः । * एतेनेत्यादि * । * एतेव च मह-
त्त्वमिति * । रमणे सार्वदिकत्वमेव च भक्तिमार्गं उत्कर्षः । सूत्रशर्पं
व्याकुर्वन्ति । * प्रकृत इत्यादि * । * तथा प्रकृत इति * चिकीर्षि-

नच, कच्चित् कल्याण्यो दक्षिणा इति पश्चवचनात् दर्थैव तत्प्रटित्तिरत्र
तु स्वतः पुरुषार्थत्वेन भगवदर्था प्रटित्तिरतो वैपम्यमिति वाच्यम् ।
नीरागस्यापि वरणसमये तत्पश्चस्यावश्यकत्वात् तथैव दक्षिणादान-
मप्यन्यथा निरङ्गत्वापत्तेः । प्रकृतेऽपि भक्तानां स्नेहादेव प्रटित्तिर्भ-
गवान् स्वानुभवार्थमेव ताननुभावयतीति न वैपम्यम् ॥ ४४ ॥

श्रुतेश्च ॥ ४५ ॥

अर्थर्वणोपनिषत्सु पञ्चते भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधि-
नैराश्येनैवामुष्मिन् मनःकल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्यमिति ॥

तलीलासाङ्गत्वाय तत्प्रटिक्तवरणमित्यर्थः । स्मृतिषु याजनस्य वृत्ति-
मध्ये गणनादात्तिविज्ञे स्वार्थमेव प्रवृत्तमेजनस्य च भगवदर्थत्वेन त-
दभावात् तद्वैपम्यमाशङ्का परिहर्गन्ति । * नचेत्यादि * । * नीरा-
गस्येति * याजनेन वृत्तिमनिच्छतः । * आवश्यकत्वादिति * वै-
धत्वेनावश्यकत्वात् । * तथैवेति * वैधत्वेन । * अनुभावयतीति *
लीला अनुभावयति । तथाच यथा तत्र वैधत्वमेव तादृशप्रश्नादिप्र-
वृत्तिप्रयोजकमेवमत्र निरुपयिस्तेनहो यथा तत्र तद्वानेन कर्मसाङ्गता
तथात्र स्वलीलानुभावनमतो न वैपम्यमित्यर्थः । तथाच भगवदि-
च्छायां सत्यामुत्तमस्य गृहत्यागः कर्त्तव्योऽन्यथा तु न कर्त्तव्यो यज-
मानाधीनत्विव्यवत्तादृशस्य केवलं प्रभवधीनत्वादिच्छा चानियताऽतो
नोक्त इत्यौडुलोमेराशय इति बोध्यम् ॥ ४४ ॥

श्रुतेश्च ॥ व्याकुर्वन्ति । * अर्थर्वणेत्यादि * तथाचात्र वि-
हिताया भक्तेः सन्न्यासरूपताया उक्तत्वाद् वुद्धिपूर्वकं तत्करणमा-
वश्यकं न तु त्यागस्यापि, श्रुतौ तावत्मात्रस्यैव कथनादिति व्यास-
मतमित्यर्थः । तेनात्र भक्तिमार्गं साधनपरिपाकदशायां द्विविधः स-
न्न्यासः । अत्यन्तसिद्धानां विगाढभावस्वाभाव्यादेव प्राप्तो यथा
ब्रजभक्तानामतः सोऽवैधः । तत ईपन्यूनां तु विरहानुभवार्थं कर्त्त-
व्यो यथा श्रीमदुद्धवानाम् । स वैधः । त्वं तु सर्वं परित्यज्येति, म-
द्भक्तोवाऽनपक्षकः, सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्ता चरेदविधिगोचरं इत्यादि-

भक्तिमार्गप्रचारैकहृदयो वादरायणः ।
मार्ण भागवतं तत्र तेनैव झेयमुत्तमैः ॥ ॥ ४५ ॥

वाक्यतः प्राप्तवात् । द्वावर्ष्येतौ नाश्रमरूपाविति तूष्पादिमतो न कोऽपि सन्देहः ॥ नन्यत्रान्यैः परामर्शादिसूत्रेष्वाश्रमरूपं संन्यासं विचार्य, अन्तरा चाऽपीति सूत्रे विधुरादीनामपि नस्य कर्तव्यता विचारिता, महायोगिनां नश्चर्चर्यादिकं च । तद्भूताधिकरणे च ऊर्ध्वरंतोऽय आश्रमेभ्यः प्रचयुतभावश्च विचारितः । तन्मते चाश्रमात्मक एव संन्यासां विविदिपाविद्वशामेदेनेति तदेवात्र कुतो नादियत इत्याकाङ्क्षायामादुः । * भक्तियादि * । “अनर्थोपशमं भाशाद् भक्तियोगमयोक्षणं । लोकस्याजानतो व्यासश्चके मात्वतसंहिताम्” इति श्रीभागवतवाक्याङ्क्षागवतं पुराणेभव सर्वं तत्र व्यासस्य ताद्वशत्वं मानं प्रमितजनकम् । तेन हनुना उत्तमैर्भक्तावाचिकारिभिर्वं श्वेयम् । यद्यपि प्रकारान्तरेण व्याख्यातृभिरुक्तैः सूत्रवर्णकै-ज्ञानमार्पियो द्विविद्येऽपि संन्यासां व्याख्यातस्तथापि विविदिपायां कालद्वयेणापचारदोपस्य तेरेव दर्शितत्वात् । आन्तरवैराग्याभावे यहिलिङ्गमात्रस्थापने च, “गृहस्थस्य क्रियात्यागो व्रतत्यागो बटोर्पि । तपस्विनो ग्रामवासां भिक्षोर्विद्यलौलयता । आश्रमाऽपसदा श्वेयं खलवाश्रमविडम्बकाः । देवमायाविमूढाँस्तानुपेक्षेतानुकम्पये” ति सप्तमस्कन्धीयनारदवाक्ये “मौनानीहानिलायामा दण्डा वाग्देहचेत-साम् । यस्येते न भवन्त्यङ्गं वेणुभिर्भवेद्यतिरि” त्येकादशीयमग-वद्वाक्ये च तादशस्य निम्बितत्वात् । विद्वशायां चेदानीं दुर्घट-त्वात् तदनादत्य भक्तिमार्गीय एव साधनपरिपाकदशायां कर्तव्यो, न त्वन्यथापीत्यर्थः ॥

अन्ये तु, आत्रेयादिसूत्रत्रये अङ्गोपासनानां यजमानकर्मत्वं चात्मिककर्मत्वं वेति संशयं, आत्रेयमते यजमानकर्मत्वमौडुलोमिमते श्वुत्विककर्मत्वं तदेव च युक्तमिति व्यवस्थापयन्ति ।

तत्रोदासीना वयम् ।

अप्रासङ्गिकत्वंनास्त्वाद्वार्द्धादात् ॥ ४५ ॥ ६ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो
विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥

ननु यमेवेति श्रुतिः साधनान्तरनिपेचपूर्वकं वरणस्यैव साधन-
त्वमाह । तस्मादेवावज्ञान्तो दान्त उपरतस्तितिषुः श्रद्धावित्तो
भूत्वा ॐन्येवात्मानं पश्योदिति श्रुतिः साधनान्तरमप्याह । एवं
विरोधे श्रुतिलाभिशेषात् किमादरणीयं, किं नेति संशये साधना-
न्तरविधिरेवादरणीयोऽन्यथा शास्त्रवैयर्थ्यं स्यादिति प्राप्ते, उच्य-
ते । सहकार्यन्तरविधिरिति । मर्यादापुष्टिमेदेन वरणं द्विधोच्यते ।
तत्र सहकार्यन्तरविधिस्तु मर्यादापशेषणोच्यते । पुष्टे तु नान्यापे-
क्षति न विरोधगम्योऽपि । अपरं च साधनं हि कायिकं वाचिकं
मानसिकं च विधीयते । तत्र मनमेवात्मचयमिति श्रुतेस्तृतीयं यु-
रुयम् । तदपि तावदेव मार्यादिकस्यापि विधेयत्वेन कर्त्तव्यम् ।
यावत्सेहो न भवति । यतस्तद्रतः स्नेहवतस्तृतं तृतीयं साधनमपि
विध्यादिवत् । यथा तद्रतो विधिरर्थवादो वा प्रवृत्तावप्योजक-

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ एवं
भक्तिमार्गीयस्य गृहत्यागावद्यक्त्यं साधिते तद्वत्साधनान्तरं शा-
मादिरूपमप्यायाताति तदव्यवस्थां वार्यायितुमिदमधिकरणमित्या-
शयेन तदवतारर्थन्ति —

* ननु यमेवंत्यादि * । * व्याकुर्वन्ति * । * मर्यादेत्यादि *
* नान्यापेक्षति * । नाऽयमात्मा वलहीनेन लक्ष्य इति श्रुत्युक्ता-
दन्यस्याऽनंपेक्षा । नन्यताति शमादीन्यन्तरद्वाराणि मानसानि साध-
नानि किमिति पाक्षिकाणि क्रियन्त इत्यत आहुः * अपरं चेत्यादि* ।
विधीयन्त इति । तमतं वेदानुवचनेन, शान्तो दान्त इत्यादिवाक्यै-
विधीयन्ते । * तृतीयामति * । शान्तादिवाक्योक्तम् * । * विध्या-
दिवादिति * । विधिश्च तदादिश्च विश्यादी तद्रत् । प्रथमार्थं वति ।
तथाच पित्रादौ सहजस्नेहवतो यथा तत्सेवाविधिस्तत्फलबोधको-

स्तस्य स्वत एव सम्भवात्तथा भगवत्प्राप्ताविदमिसर्थः । कैमुतिक-
न्यायेन पूर्वयोरप्रयोजकत्वमेतच्छेषत्वादेवायास्यतीति तृतीयमे-
वोक्तम् ॥ ४६ ॥

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥

ननु वहिस्तुभयथेयादिना भगवदीयस्य गृहस्थाग आवश्यक
इति निरूपितम् । छान्दोग्ये त्वाचार्यकुलादित्युपक्रम्य छान्दो-
ग्योपनिषदन्ते आचार्यकुलादेदमधीय गुरोः कर्मातिशेषेणातिस-
मातृत्य कुरुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विद्धदा-
त्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्य आहेःसन् सर्वाणि भृतान्यन्यत्र
तीर्थेभ्यः स खलेवं वर्तयन् यावदायुपं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते ।
नच पुनरावर्तते नच पुनरावर्तते ।

इदं वियवाक्यम् । ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते इति गृहिणोपसंहारः कृतः
वाज्ञपतेयिशास्यायां च तद्, स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणा अनृचाना विद्रां-
मः प्रजां न कामयन्त इत्युपक्रम्याय भिक्षाचर्ये चरन्तीति पठय-
ते । एवं सति विकल्पे सम्भवन्युपसंहारस्य तात्पर्यग्राहकत्वाद्
गृहिण एव यथोक्तकर्तुर्ब्रह्मसम्पत्तिरिति श्रुतेस्तात्पर्यम् । सागोक्ति-
स्तु ब्रह्मेतादशं यदर्थं सर्वं सज्जयते इति स्तुतिपरेति प्राप्ते गृहिणो-

अर्थवादो वान तत्प्रवृत्तिप्रयोजकस्तस्य तत्र स्वत एव प्रवृत्तिसम्भवा-
त् । तथा भगवत्प्राप्त्यर्थमिदं शमादिकं स्वभावादेव सम्भवतीति न
तदर्थं वाक्यापेक्षा । अतो भक्तिदाढेच्छुं प्रत्येवदं विदेयं, न तु ह-
ढभक्तिमन्ते प्रतीति तथेत्यर्थः । तेन पुष्टिमार्गे वरणमात्रमेव साधन-
म् । मर्यादामार्ग एव त्वन्याकाङ्क्षति र्मद्दम् ॥ ४६ ॥

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ पूर्वाधिकरणोक्तं दृढीकर्तुं
किञ्चिदाक्षिण्यं समाधते इत्याशयेन सूत्रमवतारर्थन्ति । * नन्

पसंहारे हेतुत्वेन तात्पर्यमाह । कृत्स्नेति । सागे वाङ्मनसोरेव भ-
गवतीति विनियोगो न सर्वोन्द्रियाणाम् । शृहिणस्तु सर्वैः प्रकारैर्भजनं
भवतीति । परिजनश्च कृतार्थो भवतीति च भजने कृत्स्नता भव-

वहिरित्यादि * । * तात्पर्यमाहेति * । उक्तश्रुतेस्तात्पर्यमाहेत्यर्थः ।
श्रुत्यर्थस्तु-आचार्यकुलाद् गुरुगृहाद्, गुरुभावे तत्पत्न्यां तत्पुत्रे तद्-
गोत्रं वा ब्रह्मचर्यमिति ज्ञापयितुं कुलपदम् । वेदमधीत्य गुरोः कर्मा-
तिशेषं गुरोः सेवारूपं यत्कर्म तत् कृत्वा ततोऽतिशेषोऽवशेषो यः
कालस्तेन कालेन वेदाध्ययनं साङ्गं सरहस्यार्थज्ञानपुरःसरं कृत्वा
अभिसमावृत्य जिज्ञासाद्यप्रसमापनोत्तरमाचार्यकुलाध्विवृत्य दाराना-
हृत्य कुट्टम्बे स्थित्वा गार्हस्थ्यर्वाहते कर्माणि तिष्ठन्, शुचौ देशे
स्वाध्यायमधीयानो विविक्ते स्वाध्यायब्राह्मणोदितप्रकारं पर्वते देशे
यथावदाभ्यान आवृत्तिमधीतस्य कुर्वन्, धार्मिकान् विद्धत् पुत्रान्
शिष्यांश्च शिक्षणेन धर्मशीलान् कुर्वन्, आत्मनि सर्वोन्द्रियाणि स-
म्प्रातप्राप्य हार्दैऽन्तर्याणि परे ब्रह्मणि वाद्याभ्यरेन्द्रियार्थाणि सम्यक्
स्थापयित्वा, ईश्वरः सर्वभूतानां हृदेशोऽनुन तिष्ठतीति न्यायेन तमेव
शरणत्वेन ज्ञात्वा कर्माणि तत्र सन्न्यस्येति यावत् । अहिसन् सर्वा-
णि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः, तीर्थानि शास्त्रादिष्टा भिक्षाद्युपायासनेषु
परपीडापि सम्भवति । यथा याज्ञवल्क्यस्य कुरुपाश्चलस्थब्राह्मणैः
सह चर्चायां, तदादिभ्यो भिक्षाटनाद्युपायेभ्योऽर्तिरक्तस्थले हिसां
परपीडामकुर्वन्, स खल्वेवं वर्तयन् सोऽधिकारी उक्तेन प्रकारेण
वर्तमानः पुत्रादिपरिज्ञनमप्येवं वर्तयन् यावदायुषं यावज्जीवं, ब्रह्म-
लोकमभिसम्पद्यते देहान्ते भगवल्लोकं प्राप्नोति । नच पुनरावर्त्तते ।
प्राप्तेर्जन्यत्वेन पुनरावृत्तिः शङ्खेत । जन्यभावत्वेन नश्वरत्वेन लोके
व्याप्तेः । तदभावायात्रावृत्तिर्निपिद्यते । तेन लोकवैलक्षण्यं बोधित-
म् । पुनः कथनं समाप्तियोत्तानायेति बोध्यः । सूत्रं व्याकुर्वन्तः श्रुति-
तात्पर्यमाहुः । * त्याग इत्यादि * । * कृत्स्नतेति * । सर्व-
पामान्तराणां वाशानां च सार्थक्यम् ।

तीति तेनोपसंहारः कृत इत्यर्थः । अत एवात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्येत्युच्यते । अत्रात्मपदं भगवत्परमिति ज्ञेयम् । कर्म-मार्गीयगृहित्यवच्छेदाय तुशब्दः । अत्रेदमाकृतम् । भक्तिमार्गो बहुविध इति कपिलदेववाक्यात् केचन भक्ताः स्वगृहेष्वेव स्नेहेन भगवदाकारे विविधोपचारैः सेवां कुर्वन्तस्तयैव निर्वृत्या मुक्तिम-पि तुच्छां मन्यन्ते । तदुक्तं,—मधुद्रिद्सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फलगुरिति । तेन भगवद्भजन एव तत्रापि पुष्टिमार्ग एव श्रुतेर्भर इति ज्ञायते । पूर्वमुक्तटभगवद्भाववतां तदर्थं सागं निरूप्य गृ-हिणोपसंहारतात्पर्यं पश्चाद् यन्निरूपितवाँस्तेन ताद्गभाववतैव सा-गः कार्यः । तद्रहितेन तु गृह एवोक्तरीया प्रभुभजनं कार्यम् । तेनैव तल्लाभ इति व्यासहृदयमिति ज्ञायते । उक्तभावाभावे साग-

* तेनेति * । गृहिणा । एवं तात्पर्यं गमकमाहुः * । अत एवेत्यादि * । * कर्ममार्गीयिति * । जैमिनीयतन्त्रविचारितेत्यर्थः । ननु पूर्वाधिकरणे स्यागं निरूप्य यद्दत्र गार्हस्थ्यं प्रशंसति तत्किमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * अत्रेदमित्यादि * । * भक्तिमार्गो बहुविध इति कपिलदेववाक्यादिति * । “भक्तियोगो बहुविधो मार्गं भास्मिन् भाव्यते । स्वभावगुणभेदेन पुंसां भावो विभिन्नतः” इति कपिलदेववाक्याद् भक्तिमार्गो बहुविध इत्यन्वयः । * तदुक्तमिति * । “यो दुस्त्यजान् क्षितिसुतस्वजनार्थदारान् प्रार्थ्यौ श्रियं सुरवरैः सद्यावलोकाम् । नैच्चन्नुपस्तदुच्चितं महतां मधुद्रिद्सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फलगुरि” ति पञ्चमस्कन्धे भवाटवी-समासौ शुकेनोक्तम् । तथाच भरतस्य राजदशायां तथाभावस्योक्तत्वादन्यस्यापि गृहिणस्तथाविधत्वे तथात्वमित्यर्थः । * तेनेति * गृहिणोपसंहारै आत्मनि सर्वेन्द्रियसम्प्रतिष्ठापनादिकथनेन । श्रुतितात्पर्यं निरूप्य व्यासतात्पर्यं निरूपयन्ति । * पूर्वमित्यादि * । * तल्लाभ इति * भगवत्प्राप्तिः । * उक्तभावाभावे स्यागधर्मानिर्वाहादि-ति * विगाढभावाभावे स एवाधस्तादित्यादिनोक्तस्य सर्वेन्द्रियादित्वा तद्वान-

धर्मानिर्वाहादिति । केचन भक्ता भाषणादिलीलादर्शनं विना स्थानुमशक्ताः प्रचुरभावविवशाशया गृहाँस्यक्त्वा वनं गच्छन्ति । आत्रेयौदुलोमिभ्यां तु भगवदवतारसामर्यिकभक्तदशोक्ता । एते सर्वे फलमार्गीयाः । वाजसनेयुक्तास्तु साधनमार्गीया इति नानुपपत्तिः काचिद् ॥ ४७ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

किञ्च संन्यासिन आवश्यका ये धर्मस्तोऽधिकासे गृहिणः

कृपस्य त्यागधर्मस्य मध्ये विच्छेदेन सर्वदा स्थैर्याभावात् । ननु यद्येवं दौर्लभ्यं तदा तत्कथनमशक्यांपदेशरूपत्वादप्रयोजनकमतो न वक्तव्यमवेति किमित्युक्तमत आहुः * केचनेत्यादि * तथाच दौर्लभ्येऽपि तत्सत्तास्तीत्यत्मदनुर्दितम् । अतस्याद्वशाधिकारे भगवत्कृपया सम्पन्नं तत्कर्तव्यतावोधनार्थं तत्कथनमित्यर्थः । नन्वात्रेयौदुलोमिभ्यामेतादशदशासम्पत्तौ गृहत्याग उच्यते । वाजसनेयकेतु किं प्रजया करिष्यामो येषां नो प्रवायमान्मा नायं लोक इति श्रावणादात्मलोककामनामात्रे वाऽध्यत इति नाभ्यामुक्तं श्रुतिविरुद्धम् । किञ्च । ये लीलादर्शनार्थं वनं गच्छन्ति ते भगवदागमने पुनरायान्ति, न तु वनं एव स्थित्वा संन्यासिधर्मानातिष्ठन्तीत्यतोऽपि तच्छ्रुतिविरुद्धमतः कथं श्रौते विचार एवं तन्मतोपन्यास इत्यत आहुः । * आत्रेयेत्यादि * एते सर्वे यदीया दशा ताभ्यामुक्ता ते सर्वे भक्ताः फलमार्गीयाः, मार्ग उपायः फलमेव मार्गो यत्रासौ मार्गः फलमार्गस्तसम्बन्धिनः । यथा गोपालतापनीयोक्ता गान्धर्वप्रभृतयः । तथाच फलरूपो भगवानेव स्वरूपं ताननुभावयतीति भगवत्कृपायिशिष्टयैवेच्छया तेषां सर्वैन्द्रयव्यापाराः । वाजसनेयिनां कहोडवाह्ण उक्तास्तु साधनमार्गीयाः । साधनं शमादिविशिष्टं ज्ञानमार्गं उपायः फलप्राप्तौ यत्रासौ साधनमार्गस्तसम्बन्धिन इति तत्तदधिकारिभेदेन तथा तथा कथनात्र पूर्वोक्ता श्रुतिविरोधरूपा काऽप्यनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * किञ्चे-

सिद्धयन्तीसतोऽपि हेतोस्तेनोपसंहारः कृत इसाशयेनाह । मौनव-
दिसादि । मौनपदमनीहानिलायामादित्रिदण्डधर्मोपलक्षकम् ।
यथा वागिन्द्रियमात्रदेहमात्रचित्तमात्रनियामकास्ते धर्मा उक्ता
न्यासिनस्तथेतरेपामपीन्द्रियनियामकानां धर्माणामात्मनि सर्वेन्द्रि-
याणि सम्प्रतिष्ठाप्येति श्रुत्या गृहिण उपदिश्यन्त इति युक्तो गृ-
हिणोपसंहार इत्यर्थः । तत्र नियमनमात्रम्, अत्र तु भगवति विनियो-
गाद् आधिक्यमिति भावः । वस्तुतस्तु केवलनियमनस्याप्रयोजक-
त्वात्त्रापि भगवति विनियोग एव तात्पर्यमिति ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

ननु भगवति सर्वेन्द्रियविनियोगाद् गृहिणोपसंहार इति न यु-
ज्यते । शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान इसादिकर्ममार्गीयमात्रनश्रु-
तेरिसाशङ्ख तत्त्वात्पर्यमाहा । अनाविष्कुर्वन्निति । भगवद्भावस्य र-
सात्मकत्वेन गुप्तस्यैवाभिट्टद्विस्वभावकत्वादाश्रमव्यवेषेव लोके स्वं
भगवद्भावमनाविष्कुर्वन् भजेत्येतदाशयेन ते धर्मा उक्ताः । गो-
पने मुख्यं हेतुमाहाऽन्वयादिति । यतो भगवता सम्मन्वयं सम्बन्धं
प्राप्य वर्ततेऽतो हेतोस्तथा । अत्र ल्यब्लोपे पञ्चमी । एतेन या-
वद् अन्तःकरणे साक्षात् प्रभाः प्राकृत्यं नास्ति तावदेव विहिरावि-
ष्करणं भवति । प्राकृत्ये तु न तथा सम्भवतीति ज्ञापितम् ॥ ४९ ॥

त्यादि * व्याकुर्वन्ति । * मौनपदमित्यादि * यद्यपि मुनेर्भावो मौ-
नमिति योगेन विचारात्मकं ज्ञानमध्यादातुं शक्यते तथापि भगवता,
मौनानीहानिलायामा दण्डा वाग्देहन्तसार्वार्तिं वाक्यं त्रयाणां सम-
भिव्याहृतत्वाद्वाग्दण्डरूपं मौनं रूढं गृहीतं ज्ञेयम् । शेषं स्फुटम् ॥ ४९ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ सूत्रमवतार्य व्याकुर्वन्ति । * नन्वि-
त्यादि * । भाष्यमत्रार्थतिरंहितार्थम् ॥ ४९ ॥

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तदर्शनात् ॥ ५० ॥

वैदिककर्मकरणे तात्पर्यमुक्त्वा लोकिकस्यानावश्यकत्वेऽपि तत्स-
मयमाह । प्रस्तुतं प्रभुभजनं तत्प्रतिबन्धासम्भव ऐहिकं कर्म का-
र्यम् । नन्वैहिकं कर्माऽस्तु मा वा, अतस्तसमयोक्तिव्यर्थेसाशङ्खा-
ऽऽह प्रस्तुतं प्रभुभजनं, तदर्शनादिति । आचार्यकुलादित्युपकम्या-
ऽग्रे पठयते, धार्मिकान् विदधादिति । अतो धार्मिकपुत्रविधानमै-
हिकं कर्म श्रुतौ दृश्यते ऽतस्तसमयोक्तिरावश्यकी । अन्यथा श्रुता-
वुक्तमस्तीति प्रस्तुतवाधेऽपि तत्करणे फलप्रतिबन्धः स्यादिति-
भावः ॥ ५० ॥

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तदर्शनात् ॥

अत्रापि भाष्यं प्रकटार्थम् । एव च यस्य भर्यादायां वरणं व-
क्तंते तेन साधनापरिपाकदशायामाचार्यकुलादितिं श्रुत्युक्तरित्या
गृह एव स्थित्वा भगवद्भजनं कर्तव्यं स्वर्धमरहस्यं च गोपनीयमि-
ति सिद्धम् ॥

शङ्कराचार्यस्तु, सहकार्यन्तराधिकरणं त्रिसूत्रमङ्गीकृत्य, त-
स्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य वाल्येन तिष्ठासेद् वाल्यं च पाण्डि-
त्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति वृह-
दारण्यकार्यकहोडब्राह्मणे किं मौनं विधीयत उत नेति संशये । मौनं
विधीयते । यद्यप्यत्र न विधिस्तथाप्यपूर्वत्वाद्विधिराश्रयणीयः । मौनं
च पाण्डित्यातिरिक्तं ज्ञानातिशयरूपम् । मुर्नानामप्यहं व्यास इति
प्रयोगदर्शनात् । अतो मननान्मुनिसङ्घावो मौनम् । अतोऽथ मुनि-
रित्यत्र मुनिः स्यादित्येवं विधिराश्रयणीयः । यद्यपि गार्हस्थ्यमा-
चार्यकुलं मौनं वानप्रस्थ्यमित्यत्र मुनिशब्दस्तत्तदाश्रमेऽपि श्रुतस्त-
थापि, वाल्मीकिं मुनिपुड्डवमित्यत्र व्यभिचारदर्शनान्न नियमतोऽन्य-
त्र तदर्थको ग्रहीतुमुचितः । उक्तश्रुतौ त्वाश्रमान्तरसञ्चिधानाद्युक्तं
तदग्रहणम् । ज्ञानप्रधानत्वादुक्तमाश्रमस्य तस्माद् वाल्यपाण्डित्या-
पंक्षया तृतीयं मौनमत्र विधीयते । निर्वेदनीयत्वनिर्देशादपि मौनस्य

बनारसंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

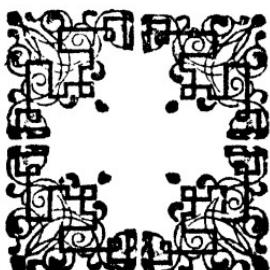
इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निवद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवाद-
सहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ५पि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्रा-
हकमहापौरीयं पुस्तकावला नियमनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
केकस्य खण्डस्य ॥) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्म-
हाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां
१) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५ ०
अथेमङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादमहितः	१ ०
तन्त्रवाचिकम् खण्डानि १३	१३ ०
कात्यायनमहार्पित्रणीतं शुक्ल्यज्ञःप्रातिशार्थ्यम् सभाष्यं ख० ६	६ ०
सांख्यकारिका चान्द्रकार्याणां दपादभाष्यसहिता	१ ०
वाक्यपदायम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजद्वाकामहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाका- ण्डम् हलाराजद्वाकामहित खण्ड २)	५ ०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९ ०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२ ०
वैशेषिकदर्येन तिरणावलीर्याकासंबलितप्रशस्तपादप्रणीत- भाष्यमाहतम् खण्डे २	२ ०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५ ०
तैष्कर्म्यामद्विः खण्डानि ४	४ ०
महार्पित्कात्यायनप्रणीतं शुक्ल्यज्ञस्सर्वानुकमसूत्रम् सभाष्यम् ३	३ ०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशार्थ्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४ ०
(बृहत्) वैयाकरणभूरणम् पदार्थदीपिकामहितम् खण्डानि ४	४ ०
विवरणोपन्यासः सर्वीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२ ०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८ ०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३ ०
दुष्टीकां खण्डानि ४	४ ०

पातञ्जलदशनम्। श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभा॥५॥	ख्यवृत्ति	८०	१	०
व्याकरणमिताक्षरा । श्रीमद्वंभदृप्रणीता खण्डानि	१०	१०	०	
रसमञ्जरी । व्यङ्गचार्यकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३	३	३	०	
भेदधिकारः व्याख्यासहितः श्रीमद्व्यप्यदीक्षितकृत उपक्रमप-				
राकमसाहितः खण्डे २	२	०		
बोधसारो नरहरिकृतः तच्छध्यदिवाकरकृतटीकया स० ख० १०	१०	०		
ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्विरचिता खण्डे २	२	०		
दैवशक्तामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डानि ३	३	०		
श्रीमदणुभाष्यम् । श्रीश्रीवलुभाचार्यविरचितम् ।				
गोस्वामीश्रीपुष्टोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्य-				
व्याख्या समेतम् खण्डानि १३	१३	०		
तत्त्वशेखरः । श्रीभगवलुकोकाचार्यप्रणीतः । तथा-तत्त्वश्चयचुलुक-				
संग्रहः । कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वरदगुरुविरचितः ।	१	०		
श्रीभाष्यवार्तिकम् । श्रीमद्रामानुजाचार्यविशिष्टाद्वितसिद्धान्तप्र-				
तिपादनपरम ।	१	०		

ब्रजभूषण दास और कम्बनी
कांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 128.

श्रीमद्भूभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोन्नमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुपा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHĀSHYA,

ON BRAHMASŪTRA BY ŚRĪ VALLABHĀCHĀRYĀ,
With the Commentary called Bhāshya Prakāśa,
By Goswāmi Śrī Purushottamjee Mahārāj.

EDITED BY RATNA GOPĀL BHATTA.

Fasciculus XIV.

BENARES:

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depôt.

Printed at the Vidyā Vilās Press,
BENARES.

1906.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलिप्रकाशः	२	६	०
गोपलहरा	०	१	०
युधभारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तत्कर्मत्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
आतुर्याठः (शिला -)	०	२	०
आतुर्यपाचली	०	३	०
नेपव चरित नारायणी ट्रिका दाइप	४	०	०
परिमापापाठः	०	१	०
पाणिर्यशिद्वा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम पर्याशा	०	२	०
प्रथमपूरुषक द्वितीयी	०	१	०
प्रथमभूषणम् (प्रथम चिचार का वदुत उत्तम अन्थ)	०	४	०
नारायाजनन (म० ग० प० सुधाकरकृतिपणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शशस्त्रसंहिता (दाइप)	९	०	०
लघुकोमुदी दिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकोमुदी नारायणीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लोद्रावली (म० ग० प० सुधाकरकृतिपणीसहित)	१	०	०
चांसप्रामद्वान्तः	०	१	६
विष्णु महस्तनाम	०	१	०
शब्दप्रपाचली	०	६	०
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्घचर्चन्द्रका दिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्घचतत्त्वकोमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकोमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमृकावली दिनकरीदिप्पणीसहिता	३	०	०
उपमग्नवृत्ति	०	१	०
थ्रेत्रकोमुदी	०	६	०
क्षत्रमंडिता	२	०	०

भाल्यपाणिडत्यवद् विधेयत्वाश्रयणम् । तद्वत् इति विद्यावतः संन्य-
सिनो ग्रहणम् । कहोडवाङ्मणे तस्यैव प्रस्तुतत्वात् ।

ननु विद्यावत्त्वे तत एवातिशयप्राप्तेः किं मौनविधिनेत्यत आह ।
पक्षेणोति । यस्मिन् पक्षे भेददर्शनप्राबल्यान्न प्राप्नोति तस्मिन् पक्षे वि-
धिरिति विद्यादिवदिति । यथा दर्शपूर्णमासादौ सहकारित्वेनाग्न्या-
धानाद्यङ्गजातविधिरंवमविधिप्रधानेऽस्मिन् विद्यावाक्येऽपि मौनवि-
धिरित्याहुः । तेन तन्मते तद्वतः पक्षेण सहकार्यन्तरविधिरिति प्रति-
ज्ञा, तृतीयं विद्यादिवदिति हेतुवाक्यमिति सिद्ध्यति ।

भास्कराचार्यास्तु पूर्ववदेवाङ्गीकृत्य सूत्रमेवं योजयन्ति ।
विद्यायत इति विधिः । तद्वतो विद्यावतस्तृतीयं मौनं ज्ञानप्रकर्षपक्षे-
ण सहकार्यान्तरविधिः । तथाच ज्ञानातिशयमापादयेज्ञानपरिपा-
काय योगाभ्यासं कुर्यादित्यर्थः । विद्यादिवत् । यथा अग्निहोत्रादि-
कम् अविदुपः फलातिशयार्थिनो विद्यायते तथा विदुपो व्युत्था-
यिनो ज्ञानप्रकर्षरूपं मौनं कर्त्तव्यत्वेन विद्यायत इति वदन्ति ।

रामानुजाचार्यास्तु सूत्रयोजनां भास्कराचार्यवदेवाङ्गीकृत्य तदर्थमेव-
माहुः । विधिशब्देन यज्ञादिः, सर्वाश्रमर्थम् शामदार्शिश्च विधिशब्देनो-
च्यते । आदिपदेन श्रवणमनने गृह्णते । सहकार्यान्तरं विद्यायत इति स-
हकार्यान्तरविधिः । तथाच यथा, तमेते वेदानुवचनेनत्यादिना, शान्तो
दान्त इत्यादिना च यज्ञादिः शामादिश्च सहकारित्वेन विद्यावतो
विद्यायते । यथा च, श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिश्रवणमनने चार्थप्राप्ते
विद्यासहकारित्वेन गृह्णते तथा । तस्माद् व्राद्याणः पाणिडत्यमित्या-
द्रुना पाणिडलयं वालयं मौनमिति त्रयं विद्यायाः सहकार्यान्तरं वि-
द्यायत इत्युक्तं भवति । मौनं च पाणिडत्यादर्थान्तरमित्याह । पक्षे-
णेति । इदं च मनने श्रवणप्रतिष्ठार्थान्मननादप्यर्थाऽन्तरम् । उपा-
सनालभ्यनस्य पुनः संशीलनं तद्वाचनारूपम् । अतोऽपूर्वत्वाद्वा-
विद्यश्रवणेऽपि तदाश्रयणम् । मुनिः स्यादिति । तस्मादेवं वाक्या-
र्थः । व्राद्याणो विद्यावान् पाणिडत्यं निर्विद्य उपास्यं व्रद्यतत्त्वं परिशुद्धं
परिपूर्णं च विदित्वा श्रवणमननाभ्यां प्राप्तं वेदनेन प्रतिलङ्घयति
यावत् । तच्च भगवद्वक्तिभूतं सत्त्ववृद्धिकृतम् । नाहं वेदैरित्यारक्ष्य,
भक्त्या त्वनन्यया शक्यो ज्ञातुमिति गीतायामुक्तत्वाद्, यस्य देवे
परा भक्तिरिति, नायमात्मा प्रवचनेन लक्ष्य इति श्रुतावप्युक्तव्याच्च ।

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदव-
स्थावधृतेः ॥ ५९ ॥

बाल्येन तिष्ठासेदिति । बालस्य यत्स्वभावानाविष्काररूपं कर्म तेन स्थानुमिच्छत् । बाल्यं च पाणिडत्यं च निर्विद्याथ मुनिः स्याद् बा-
ल्यपाणिडत्यं यथावदुपादाय परिशुद्धे परिपूर्णे ब्रह्मणि निर्दिध्यासन-
रूपप्राप्तये मननशीलो भवेत् । एवं त्रितयोपादानेन लब्धविद्यो भवेत्
दित्याह । अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति । अमौनं मौनेतर-
सहकारिकलापस्तच मौनं च यथावदुपादानस्तदेकनिष्ठायां वि-
द्याकाश्चां लभत इत्येवं विषयवाक्यं व्याख्यातवन्तः । बृहदारण्यक-
मिताक्षरायां तु, पण्डा वेदाभ्ययनजन्या बुद्धिस्तद्वान् पाणिडत्यस्य
कर्म वेदान्तविचारलक्षणं श्रवणापरपर्यायं पाणिडत्यं निर्विद्या निःशो-
षं कृत्वाऽनन्तरं बाल्येन तिष्ठासेत् । श्रवणज्ञानोत्पश्चाशेषानामहृषि-
तिरस्करणमामर्थ्ये बलं तस्य भावो बाल्यं तेन बाल्येन विषयाऽना-
कृष्टिष्ठासेन्मननं कुर्यादिति यावत् । बाल्यं च पाणिडत्यं च निःशो-
षं कृत्वा अथ मुनिमौनवान् धारावाहिकात्मप्रत्ययप्रवाहवान् तिष्ठा-
सेदित्यनुषुज्जयते । निर्दिध्यासनं कुर्यादिति यावत् । एवममौनशब्दवा-
च्यं श्रवणमननाख्यं मौनशब्दवाच्यं निर्दिध्यासनं निर्विद्या अथ ब्रा-
ह्मणो निरुपचारत्वाद्वाण्यवान् ग्रहीत्वं स्यात् कृतकृत्यो भवेदित्येवं
व्याख्यातम् । तत्र मतभेदेन वाक्यव्याख्यानस्य भिन्नार्थत्वे ५५ मौनस्य
प्रकृष्टज्ञानरूपस्यैवाङ्गिकारार्थस्तुल्यप्रायः । सूत्रव्याख्याने तु शा-
ङ्करं भास्करे च मते व्युत्थायिनं प्रति तद्विधिः । रामानुजे तु अप-
रिपक्षं प्रत्यावश्यकतया विद्यापरिपाकार्थं तद्विधिरिति फलति । मि-
द्धान्ते तु यावन्त्यतानि तानि सर्वाणि मर्यादापक्षान्तानि चरन्तीत्य-
त एताद्विहाय स एवाहृत इति बोध्यम् । अग्रे तु न तथा विरु-
द्धम् । गृहिणोपसंहारं तु बहुकर्मपदेशं वीजमाहुः । बहुकर्मपदेशो तु
न किञ्चिदपीति तत्साकाङ्गत्वादरुच्यम् । मौनवत्सूत्रे तु विद्यायाः
सर्वाश्रमसाधारण्यं व्याकुर्वान्त । अताविष्कुर्वशित्यत्र च बाल्यरूपं
निर्विवृत्वान्ति । तद्विरुद्धमित्युपरम्यते ॥ ५० ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ सूत्र-

ननु तस्य तावदेव चिरं यावत् विमोक्षयेऽथ सम्पत्स्य इति
श्रुतौ मुक्त्यनन्तरं ब्रह्मसम्पत्तिः श्रूयते । सा तु पुरुषोन्नमस्त्रे
लीलारसानुभवातिरिक्ता वक्तुमशक्या । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ।
“मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्ता-
त्मा कोटिष्वपि महामुन” इति स्मृतेश्च । मुक्तेः फलं भक्तिरसा-
नुभव एवं सत्युक्तगृहिणस्तफलं भवति, न वेति संशये निर्णयमा-
ह । एवं भूतस्योक्तरूपस्य मुक्तस्य मुक्तर्येत्फलं भक्तिरसानुभव-
स्तस्यानियमस्तस्य भगवदिच्छाधीनत्वात् । साधनाप्राप्यत्वात् ।
अत एव मुक्तिं ददाति कार्हिचित् स्म न भक्तियोगमिति शुकवा-
क्यम् । अत्रौत्सर्गिकहेतुमाह । तदवस्थेति । न स पुनरावर्तत
इत्यस्यावृत्त्या मुक्त्यवस्थाया एव सार्वदिकत्वेन निर्दारः क्रियते ।
यद्यप्येवं मुक्तिफलाभावनियम एवायाति, न तु तदनियमस्तथापि

मवतारयन्ति । * ननु तस्येत्यादि * सेति * ब्रह्मसम्पत्तिः । तस्या
उक्तरूपत्वे मानम् * मुक्तेत्यादि * । * एवं सतीति * । लीला-
रसानुभवस्य मुक्तिफलत्वं सति । एवं संशयं व्युत्पादिते पूर्वपक्षः
स्वत एव भास्यत इत्याशयेन निर्णयमेव सूत्रे आहेत्यर्थः । व्याकु-
र्वन्ति । * एवामित्यादि * । * उक्तरूपस्य मुक्तस्येति * । गृहिणो
मुक्तस्य । * अत एवोत्त * । साधनाप्राप्यत्वादेव । * औत्सर्गिक-
मिति * । अधिकारसामान्यात् प्राप्तम् । नन्वनया श्रुत्या पुनरावृत्ति-
कथेन न मुक्तावस्थाया एव नित्यत्वनिर्दारे लीलारसानुभावकब्रह्मस-
पस्त्रूपस्य मुक्तिफलस्य भेदसाध्यत्वात्तदभावेन मुक्तिफलाभाव-
नियम एवायाति, न त्वनियम इत्याशङ्क्य तत्परिहरन्ति । * यद्य-
पीत्यादि * । सत्यं यद्यपि, न स पुनरावर्तत इति तदवस्थावधारण-
श्रुत्या उक्तानियमो नायाति तथापि तस्य तावदेव चिरमिति श्वे-
तकेतूपाख्यानश्रुतावाचार्यतः पुरुषस्य ब्रह्मक्षानोन्तरं मोक्षानाभिपर्य-
न्तमेव ब्रह्मसंपत्तिविलम्बो, न तु तदुक्तरमिति श्राव्यते । ब्रह्मसम्प-

तस्य तावदेव चिरमिश्रादिप्रमाणैर्न स पुनरावर्तत इति श्रुता समं
विरोधाभावायौत्सर्गिकी तदवस्था । तत्फलं तु कस्यचिदयनुग्र-
हेण पुष्टौ प्रवेशने भवतीति स्वाभिप्रायं प्रकटीकृता बादरायणेन
अनियम इत्युक्तम् । एवं सति, न स पुनरावर्तत इति श्रुतिः प्रपञ्चे
पुनरावृत्तिं निषेद्यति, न तु तदतीतेऽपीति ज्ञेयम् । समाप्तिशापना-
यावृत्तिः । अथवा श्रुतौ तदवस्थावधृतेहेतोरस्माकमपि तदवस्था-
वधृतं यतोऽतः फलाऽनियमनिश्चयोऽपीत्यर्थः । एवं सति मुक्ति-

तिश्च सता सोम्य तदा समष्टिं भवतीति परं ज्योतिरुपसम्पद्य
स्वेन रूपेणार्भनिष्पद्यते, स उत्तमः पुरुष इत्यादौ सम्परिष्पद्ग्रस्तपैव
सिद्धेयेकीभावदशा विरुद्धा । अतस्तदविरोधार्थमेतयोः श्रुत्यो-
र्विशेषांत्सर्गिकभाव आदर्तव्यः । वरणेन पुष्टौ प्रवेशने मुक्त्यनन्तरं
ब्रह्मसम्पत्तिरूपं फलं तदभावं तु मुक्त्यवस्थेवेति । तथाच वरणस्य
भगवादित्त्वामात्रार्थानन्तवात् तस्याश्च पूर्वं ज्ञातुमशक्यत्वाद्गगवता
सृत्रकृता एवम्भूतस्वाभिप्रायस्य वोधनार्थमनियम इत्युक्तार्मित्यर्थः ।
नन्वेव सति वृत्तस्य भेद आयाति स च तस्यावृत्तिमापादयन्तुकां
श्रुतिं विरुणद्विति शङ्कायामाहुः । * एवं मर्तीत्यादि * । श्रुतिद्व-
यस्या ऽविरोधे कर्त्तव्ये सत्यनावृत्तिश्रुतिः प्रपञ्चे पुनरावृत्तिं निषेध-
ति । उपकोसलब्राह्मणे एतेन प्रतिष्पद्यमाना इमं मानवमावर्त्त नावर्त्त-
न्त इति विशेषान्देशात् । न तु तदतीतेऽपि । एतेनैवावृत्तिनिषेधस्य
सामान्यत्वनिवारणादिति ज्ञेयमित्यर्थः । सृत्रस्यपदावृत्तेः समाप्तिमा-
त्रबोधकत्वे ऽर्थवत्ता न स्यादित्यतः पक्षान्तरमाहुः । * अथवेत्यादि * ।
* अत इति * । श्रुत्यन्तराविरोधात् । सिद्धमाहुः । * एवमित्या-
दि * । भगवद्भाव इति सप्तमी । तथाच परप्राप्तौ भगवद्भाव एव
परमा साधनकाष्ठेत्यत्र सिद्धमित्यर्थः ॥

अन्ये तु एंहिकसूत्रे साधकस्यैतज्जन्मनि विद्योत्पत्तिरुत जन्मान्तरे इति
सन्देहे, मम जन्मान्तरे विद्या भवत्वित्यभिसन्ध्यभावादिभिरस्मिन्नेव
जन्मनीति प्राप्ते, प्रतिबन्धकभावस्य कारणतायाः सर्वं त्रिसिद्धत्वादत्र
वा परत्र वा यदैव प्रतिबन्धकर्मादिनिवृत्तिस्तदैव तत्र विद्योत्पत्तिरिति

पर्यन्तं साधनं भगवद्ग्राव इति निर्णयः सम्पन्नः ॥ ५१ ॥

इति श्रीविद्ब्यासपत्रिंशीवल्लभाचार्यविरचिते
ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये तृतीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सिद्धान्तयन्ति ॥ एवं मुक्तिफलान्तियम् इति सूत्रे तु यथा साधनवीर्यविशेषाद्विद्याया ऐहिकासुष्ठुपकर्त्तव्यकृतो विशेषप्रस्तथा विद्याफलभूताया मुक्त्वा रप्त्युत्कर्त्तव्यपकर्त्तव्यरूपो विशेषो भवेदित्येवं प्राप्ते । उच्यते । एवं मुक्तिरूपे विशेषप्रस्तथामो नाम्नि । कृतः । तदवस्थावश्वतः सर्वेषु ब्रह्मरूपत्वावधारणात् । अस्थूलमनंषु, स पप नर्ति नेत्यात्मा, यत्र नान्यत् पद्धयति इत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मण एकालङ्घन्त्वस्यैव मिद्धत्वादित्यादुः । तदस्मन्मते पूर्वकक्षारूपमिति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणं निर्णीतम् । तदवर्गमिका विद्या च तत्रैव विश्रान्तेऽत निर्णीतमक्षरधियार्थमित्याधिकरणे ।

अतो नास्माभिस्तत्राधिकं किञ्चिद्विचार्यत इति बोध्यम् ॥ ५१ ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भुत्तभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहदयध्यान्तम्
पुरुषोत्तमस्य कृतो भाष्यप्रकाशं तृतीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

समाप्तस्तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

समन्वयेनाविरोधाद् साधनैर्ब्रह्मविद् यदि ॥
 तस्याग्रिमव्यवस्था या सा च तुर्ये विविच्यते ॥ १ ॥
 जीवतो म्रियमाणस्य गच्छतः सफलस्य च ॥
 अतो ब्रह्मविदा कार्यमेवमेव, न चान्यथा ॥ २ ॥

अथ चतुर्थाध्यायं विवरिष्वो यथा पूर्वाध्यायारम्भे कारिका-
 भिरध्यायार्थः पादार्थश्च संगृहीतस्तथाप्राध्यायार्थं पादार्थाश्च संगृ-
 ह्नानाः पूर्वाध्यायसङ्कर्तिं निरूपणप्रकारं च बोधयितुं पूर्वाध्यायार्थान्
 स्मारयन्तः प्रस्तुताध्यायार्थं सार्हेनाहुः । * समन्वयेनेत्यादि * श्रु-
 तीनां परस्पराविरोधाद् यो ब्रह्मणि सम्यग् अशाधितोऽन्वयः सम्य-
 ग्बोधनरूपसंनानुष्ठितैः साधनैर्यदि ब्रह्मविद् विरुद्धसर्वधर्माधारभू-
 तब्रह्मविषयकनिर्विचकित्सशाद्ब्रह्मानवान् भवति, तस्य जीवतो म्रि-
 यमाणस्य गच्छतः सफलस्य च या अग्रिमव्यवस्था ज्ञानानुकूलप्र-
 कारेण फलपर्यन्ता स्थितिः सा चतुर्थे फलाध्याये विविच्यते फलस्व-
 रूपप्रकारत्वलानां निष्कर्षेण असङ्कीर्णतया प्रकाशयते । तथाच यथा
 समन्वयाविरोधाभ्याम् उपनिषद्वाक्यानामाभासत्वनिराकरणेन ते-
 षां ब्रह्मणेव प्रमाणत्वं तेषु च ब्रह्मण एव प्रमेयत्वं व्यक्तीकृतम्, यथा
 च श्रुतीनां बोधकताप्रकारानिरूपणेनोपासनात्मकसाधनप्रकारनिर्ण-
 याद् ब्रह्मवित्वं व्यक्तीकृतं, तथात्रोपासनादिसाधनवतो ब्रह्मविदो-
 ऽवस्थानिरूपणात् क्रमेण साक्षाच्च प्राप्यस्य ब्रह्मणः फलत्वमुपपत्ति-
 पूर्वकं निरूप्यत इत्यर्थं निरूपणप्रकारः, कार्यकारणभावोऽवसरश्च
 सङ्करितिरित्यर्थः । पूर्वाध्याये यावज्जीवं ज्ञानानुकूलसाधनानुष्ठानरूपं
 जीवतो ब्रह्मविदः कार्यं निरूपितमिति पुनरत्र तत्कथनस्य किं प्रयो-
 जनमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * अत इत्यादि * यतोऽयं सिद्धसाधनो,
 न तु प्राप्तफलोऽत ईदृशेन प्रथमपादोक्तरीत्यैव कार्यं, न तु षांतौ

तामसीं बुद्धिमाश्रित्य ये मूढाः सर्वविष्टवम् ॥
 वदन्ति शास्त्रनाशाय सद्भिः शोच्याश्च येऽनु तान् ॥ ३ ॥
 ब्रह्मविद्वमनाभावः शतांशेनापि चेद भवेत् ॥
 शास्त्रमेतद् वृथा जातं सर्वमूलविनाशतः ॥ ४ ॥

स्थेयम् । तत्त्वेव भयं विदुपोऽमन्वानस्येति प्रतिबन्धबोधकश्रुतेः । अतः सिद्धज्ञानस्याप्येतत्कर्त्तव्यतावाधनमेव प्रयोजनमित्यर्थः । नन्वत्रान्ये, किं प्रजया करिष्याम इति श्रुत्या “यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृष्णश्च मानवः । आत्मन्येव च सन्तुष्टस्य कार्यं न विद्यत” इति गीतास्मृत्या च ब्रह्मविदः कार्यमात्रनिषेधमङ्गीकुर्वन्ति, तत्कथमत्र ब्रह्मविदः कार्यकरणशिक्षेत्याशङ्कायां तन्मतं दूषयितुमाहुः । * तामसीर्मित्यादि * “अधर्मं धर्ममितं या मन्यते तमसा वृता । सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थं तामसी” इति गीतांकलश्चणका सर्वार्थवैपरीत्यबोधिका भ्रान्ता बुद्धिमासमी । तामाश्रित्य ये मूढाः वैयासशास्त्रनाशाय सर्वविष्टवं सगुणब्रह्मविद्याविषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य वेदोक्तसाधनगुरुपदेशप्रभृतीनां मार्यिकत्वार्दरूपं वदन्ति, ये च तानु तदनुसारिणस्ते सद्भिः शोच्याः पूर्वोक्तश्रुतिस्मृत्युक्तस्य कार्यकरणनिषेधस्य बहिरङ्गसाधनविषयतया अन्तरङ्गतद्विषयत्वाभावाद्बोध-प्रस्ता इत्यतः शोकविषयीकार्या एव, न तूपादेयवाक्याः । गीतायां यस्त्वात्मरतिरित्यादिवाक्यानन्तरं, “तस्माद्मकः सनतं कार्यं कर्म समाचर । असको ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुष” इति तथा कर्मकरणावश्यकत्वकथनात् । अतः शिक्षाकथनमेवात्र युक्तं, न तु साधननिरूपणस्य प्रामङ्गिकत्वकथनम् । सावर्त्तमिद्यनन्तरमपि कर्त्तव्यतया फलविषयकपराक्षानुभवरूपतया चावान्तरफलरूपत्वार्दित्यर्थः । नन्वदमप्रयोजकं, तस्य तावदेव चिरामाति श्रुतं ब्रह्मज्ञानोक्तरं सद्योमुक्तेरेव श्रावणात् अतो ब्रह्मविदो न किञ्चित् कार्यम् । यत्पुनरत्रोक्तं तनु जग्न्यार्दिविकारिणां सगुणविद्यायातां फलसिद्धर्थम् । अत एवाग्रे द्वितीयतृतीययोरुक्तकान्तिगमनार्दिविचारोऽपि युज्यते । तस्मान्त्रोक्तं साधीय इत्यत आहुः । * ब्रह्मविदित्यादि * ।

स्वाप्ययस्य च सम्पत्तेरत्र ब्रह्मगतिश्रुती ॥
 अन्यथा न, श्रुतेरर्थः स्याच्चेद् व्यासो वदेत् किम् ॥ ५ ॥
 तामसीं बुद्धिमात्रिय या मुक्तिः कैश्चिदुच्यते ॥
 सा सुषुप्तिश्रुतेरर्थो मोहादेवान्यथा मतिः ॥ ६ ॥

परब्रह्मविदो गमनाभावोऽर्चिरादिना क्रममुक्तिमार्गेण गमनस्य राहि-
 त्यं चेत् शतांशेनापि प्रकारेण भयेत्, तदा एतत् तृतीयपादरूपं
 शास्त्रं, सर्वेषाम्, अर्चिरादिमूलत्रमारभ्य, विशेषं च दर्शयतीत्यन्तानां
 सूत्राणां विनाशतः-अब्रह्मप्राप्तिपरतया वैयर्थ्याद् वृथा जातम् । का-
 र्यात्यय परप्राप्तेः साधनं विनाप्तं सम्भवादिति । नन्वत्र का उपप-
 त्तिर्थया एतेषां सूत्रार्थानां परब्रह्मपरत्वं स्थाप्यत इत्यत आहुः ।
 * स्वाप्ययस्यन्यादि * । अत्र दहरविद्यारूपे ब्रह्मविद्वतिप्रकरणे
 स्वाप्ययस्य सुषुप्तिः सम्पत्तेर्विद्वप्राप्तेश्च सम्बन्धिन्यां ब्रह्मगतिश्रुती,
 अथ या एता हृदयस्य नाड्य इत्यारभ्य, तेजसा हि तदा सम्पन्नो भ-
 वतीत्यन्ता, अथ यदेतदस्माक्षर्गादुक्रामतीत्यारभ्य शतं चैका च
 पुरुषस्य नाड्य इति श्लोकान्ता च ब्रह्मणि गमनवाधिकं श्रुतीं पूर्वे
 वर्तते । अतो भगवदुपन्यस्ते प्रजापतिवाक्यंर्दिप ते आदत्तेभ्ये ।
 श्लेष्यस्यात्मन उभयत्राप्यक्यात् । यतः प्रजापतिवाक्यसूपश्रुतेरर्थः
 अन्यथा न, पूर्ववाक्यविरुद्धो न । यदि स्याच्चदा व्यासः सर्वस्य
 ब्रह्मपदार्थस्य निर्णयार्थं प्रवृत्तः फलविवेचनावसरे तमर्थं किं न व-
 देदर्दिप तु वदेदव । तथाचानयोपपत्त्या तेषां ब्रह्मपरत्वं स्थाप्यत इ-
 त्यर्थः । ननु, न हि दृष्टिष्ठेविपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वा तु
 द्वितीयमस्ति ततोऽन्याद्बमकं यत् पश्येदित्यादिना मुक्तौ भेददर्शना-
 भावश्चावणात्तत्र कथं ब्रह्मविदो गत्युपपत्तिरित्यत आहुः । * ताम-
 सीमित्यादि * । पूर्वोक्तां बुद्धिमात्रित्य श्रुतौ या निःसम्बोधा मु-
 क्तिः सांख्यमतवद्विष्यते सा निःसम्बोधा मुक्तिः सुषुप्तिश्रुतेरर्थः शा-
 रीरब्राह्मणे तस्मातीयवाक्यस्तथा सिद्धत्वात् । अतः प्रजापतिवा-
 क्यसिद्धायां मुक्तौ या तथा मतिः सा मोहादेव । तस्मात् प्रथमे
 पादे यदुक्तं तद् ब्रह्मविदः शिक्षार्थमेवः न तु साधनशेषतयेव

अतो ब्रह्मविदः कार्यं जीवतः पूर्वमुच्यते ॥
 आदृत्तिः श्रवणादीनां नवकृत्वोपदेशतः ॥ ७ ॥
 दर्शनार्थत्वतो लिङ्गादपि व्रीहीवधातवद् ॥
 आदृत्तौ श्रवणादीनामात्मेति स्याद् दृढा मतिः ॥ ८ ॥
 आपाततो दर्शनं तदभेदेनापि वोध्यते ॥
 प्रतीकोपासनादीनां नैवं भावो हि जायते ॥ ९ ॥
 आलम्बनार्थं तत्रापि ब्रह्मदृष्टिर्विशिष्यते ॥
 आदिसादेब्रह्मदृष्टेरङ्गत्वं न स्वतन्त्रता ॥ १० ॥
 मनने च निदिध्यासे विशेषश्चोच्यतेऽधुना ॥

मन्तव्यम् । तत्त्वेव भयमिति श्रुतेर्षानोक्तरमपि मननस्यावश्यकत्वा-
 दित्यर्थः । एवं पादप्रयोजनं निंश्चित्य तदर्थमाहुः । *अत इत्यादि* ।
 यस्माद् ब्रह्मविदोऽपि जीवदशायां फलानुकूलं कार्यमावश्यकम् ।
 अतः पूर्वं प्रथमपादे ततुच्यते । किं तदित्याकाङ्क्षायामाहुः । * आदृ-
 त्तिः श्रवणादीनामिति * । तत्र गमकं हेतुतयम् । नवकृत्वोपदेशतः
 नवसंख्यां कृत्वा य उपदेशः, नवकृत्वं उपदेश इति यावत् । तस्मा-
 लिलङ्गात् स्मृतिरूपाद् व्रीहीवधातवच्छ्रवणादीनां दर्शनार्थत्वतो-
 ऽपीति । सा आदृत्तिः प्रथमेऽधिकरणे उच्यते । तत्फलं द्वितीयमा-
 हुः । * आदृत्तावित्यादि * । * आत्मेति * । भगवानात्मा । तथाचेदं
 तस्यावान्तरफलमित्यर्थः । आवान्तरत्वं साध्यन्ति * आपातत इ-
 त्यादि * । भगवतः सर्वात्मकत्वात् सर्वरूपत्वादात्मात्मत्वाच्च तस्य
 यत् आत्मसूत्रप्रथमवर्णकोक्तरीत्या आत्माभेदेन दर्शनं तद् आपाततो
 दर्शनमिति बोध्यते । अपिशब्दाद्यथाधिकारमात्मोपदेशरूपं द्वितीयं
 ब्रह्मविदः कार्यं च । प्रतीकमुपासनं येषां ते प्रतीकोपासनाः । आदि-
 पदात् कर्ममार्गीयाश्च । तेषां हि यतो हेतोर्भावो ज्ञानित्वं भक्तिर्वानैव
 जायते । अत आलम्बनार्थं ध्यानविषयतया ग्रहणार्थं, तत्रापि अन्यैः
 प्रतीकत्वेनोच्यमाने विषयेऽपि ब्रह्मदृष्टिर्विशिष्यते विशेषबोधिका भ-
 वति । साऽपि तदीयं कार्यम् । तृतीयाधिकरणस्यार्थमाहुः । * आ-
 दित्येत्यादि * । स्पष्टम् । * मनने चेत्यादि * ।

आसनादिष्टङ्गैस्तु चित्तं श्रौतार्थं एव हि ॥ ११ ॥
धारयेदामतेरेवं ततः सिद्धिमवाप्स्यति ॥
धर्माधर्मभयं तस्य नास्येवेति विनिश्चयः ॥ १२ ॥
अग्निहोत्रादिकं कार्यं संन्यासः फलं एव हि ॥
षोढा चेद् पुरुषो व्यक्तः प्रारब्धान्ते फलं भवेद् ॥ १३ ॥
एतावान् प्रथमे पादे निर्णयः सूत्रकृत्कृतः ॥
द्वितीये म्रियमाणस्य सर्वेन्द्रियलयः पुरा ॥ १४ ॥
लिङ्गस्यापि शरीरस्य नाडथोत्क्रान्तिरिहोच्यते ॥
दिनाऽयनकृतो नास्य विशेषोऽस्तीति चाच्यते ॥ १५ ॥

अधुना आदित्यमत्या आदित्याशुपासनेनाऽदित्यादिभिः फलदान-
द्वारा माहात्म्यप्रतिपादनं भक्तिद्वारा मनं, निदध्यासे, भावे घश्च,
निदिध्यासनं च विशेषतो भगवतो वाहिरन्तःप्राकृत्यरूपश्चोच्यते । तेन
फलस्यापाततोऽनुभवप्रकारो मनननिदिध्यासनरूपं तृतीयं कार्यम् ।
तेन फलमाहुः । * आसनादीति * । आसनं भगवतो वहिः प्रकटस्य
उपवेशनम् । आदिष्टेनाऽन्तरूपवेशनं लीलाप्राकृत्यं च, तेषां यानि
षडङ्गानि श्वरणाद्यावृत्तिः, आत्माभेदवृष्टिः, तथा ग्राहणम्, अप्रती-
कोपासनं, सर्वत्र ब्रह्मवृष्टिः, आदित्यादिष्टङ्गवृद्धिश्च तैश्चित्तं श्रौता-
र्थं भगवति धारयेत् । तदपि, आमतेः, मननमारभ्य, एवम् उक्तप्रका-
रण, ततः-तदुसरं, सिद्धिं भगवदासनादिसम्पादकोत्कटस्नेहसम्भ-
वरूपामवाप्स्यति । एवम् आप्रायणसूत्रान्तस्यार्थं उक्तः । तदधिगमा-
दिसूत्रार्थमाहुः । * धर्मेत्यादि * ।
अग्निहोत्रादिसूत्रार्थमाहुः * अग्निहोत्रेत्यादि * । फल इति * फलना-
न्तरीयकदशायाम् । तदावश्यकत्वाय फलप्राप्तिप्रकारमाहुः । * पो-
देत्यादि * । प्रथमपादार्थमुक्तोपसंहरन्ति । * एतावानित्यादि * ।
द्वितीयस्याहुः । * द्वितीय इत्यादि * । * सर्वेन्द्रियलय इति * ।
पुर्णमार्गीयस्य भगवति, मर्यादामार्गीयस्य भूतेषु । * इहेति * ।

तृतीये क्रममुक्तौ यो मार्गो यस्य श्रुतेर्मतः ॥
 तन्निर्द्वाराऽन्यमार्गाणामप्राप्यत्वं च वर्ण्यते ॥ १६ ॥
 गन्तव्यं च परं ब्रह्म कार्यो लोकस्तु नेति च ॥
 तुरीये पुष्टिमर्यादाभेदेन फलमुच्यते ॥ १७ ॥
 प्रभोरेव फलत्वं तन्निर्देष्टत्वं च वर्ण्यते ॥
 लीलानियत्वः पूर्णगुणत्वं च ततोऽखिलम् ॥ १८ ॥
 अस्य फलप्रकरणत्वेऽपि साधनरूपस्यापि श्रवणस्यान्तरङ्गत्वं
 ज्ञापयितुं तन्निर्द्वारमप्याह ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य
 इसादिवाक्यैर्विहितं श्रवणादिकं किं सकृदेव कर्तव्यमुतासकृदिति
 भवति संशयः । किं तावत् प्राप्तं, सकृदेवेति । तावतैव शास्त्रार्थस्य

जघन्याधिकारिणि उत्कान्तिरित्यर्थः । * तृतीय इत्यादि * । * यस्ये-
 ति * । अधिकारिणः । * अन्यमार्गाणामिति * । अन्ये मार्गो उपा-
 या येषां ते तथा, तेषाम् । तुरीयार्थमाहुः । * तुरीय इत्यादि * ।
 सामान्यत उक्ता तत्र विशेषमाहुः । * प्रभोरित्यादि * । अत्र प्रभोः
 फलत्वम्, आत्मा प्रकरणादित्यादिसूत्रद्वये, तन्निर्देष्टत्वं च, तत्त्वभावे
 संध्यवदित्यादिसूत्रद्वये । शेषं, जगद्व्यापारवर्जादिसूत्रेषु । * ततो-
 ऽखिलमिति * । ततः—तादशनिरूपणाङ्गेतोः । अखिलं लीलाविशिष्टं
 स्वरूपफलमित्यर्थः । एवं पादार्थनिरूपणमुखेनाभ्यार्थं निरूप्य सू-
 त्राणि व्याचिकीर्णन्तोऽन्नं फलप्रकरणे साधननिरूपणस्य किं प्रयोजन-
 मित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनं वक्तुं सूत्रमवतारयन्ति । * अस्येत्या-
 दि * । अन्तरङ्गमिति * । फलपूर्वकक्षारूपतया फलमध्यपातित्वेन
 तदुपकारत्वम् ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ अस्याधिकरणत्वाय विषयादिक-
 माहुः । * आत्मेत्यादि * ।

सम्पत्तेः । नच तण्डुलनिष्पत्तिफलकावधातस्येव दर्शनफलकार्नां श्रवणादीनां तत्सिद्धिपर्यन्तमावृत्तिन्यायप्राप्तेति वाच्यम् । अवधातस्य वितुषीकरणात्मकदृष्टद्वारकत्वेन तथात्वमस्तु नाम, प्रकृते त्वदृष्टद्वारकत्वात् सकृत्कृतेनैवावृष्टद्वारा फलसम्पादनसम्भवादावृत्तिस्प्रयोजिकोति प्राप्ते, उच्यते । आवृत्तिरेव श्रवणादीनां श्रुताभिमता । कुतः ? । असकृदुपदेशात् । छान्दोग्ये श्वेतकेतुपाख्याने, ऐतादात्म्यमिदः सर्वं, तत्सर्वं, स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति वाक्येन जडजीवयोर्ब्रह्मात्मत्वं नवकृत्वं उपादेष्टवान् । तथाच सकृदुपदेशोनैव चेदर्थसिद्धिः स्यात्तदैकमेवार्थमेकस्मा एकदैवासकृन्नोपदिशेत् । प्रयोजनाभावात् । एतेनावधातवदन्तःकरणदोषनिवर्तनं दृष्टद्वारमन्येषामुपदेशानां चरमस्य तस्य ज्ञानसाधकत्वमिति मन्त्रव्यम् ॥ १ ॥

* इति प्राप्त इति * । द्वाराविचारेणावृत्यानर्थक्ये प्राप्ते । हेतुं व्याकुर्वन्ति । * छान्दोग्ये इत्यादि * ।
 * अर्थसिद्धिः स्यादिति * । अवृष्टद्वारा स्यात् । * अवधातवदिति * । सप्तम्यर्थं वातिः । तेन तत्र यथा वैतुष्यमेवमत्रान्तःकरणदोषनिवर्तनमतो नाहृष्टमत्र द्वारं, किन्तु हृष्टमेवात् आवृत्तिरावश्यकी । तत्र यथान्येषामवधातानां वैतुष्यजनकत्वं, चरमावधातस्य तण्डुलनिष्पादकत्वमेवमत्रान्येषामुपदेशानामन्तःकरणदोषनिवर्तनं चरमस्योपदेशस्य तु मनसा साक्षात्कारे जनयितव्ये तत्सहकारितया ज्ञानसाधकत्वम् । शब्दादपरोक्षमितिवादस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । नच चरमोपदेशस्य करणत्वमेवास्त्विति शङ्खम् । तथा सति प्रत्यक्षसामग्रीनैर्बलयेऽपि तत् स्यात् । तथा सत्यसकृदुपदेशो मननादिविधयश्च मुधेव स्युः । सामग्रीप्राष्ठल्यार्थमेव तदुपयोगात् । प्रबलायां च तस्यां शब्दस्य सहकारित्वमेव, लोके तथा दर्शनादिति । तस्माद् आवृत्तिरावदमयेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

अत्रैव हेत्वन्तरमाह ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

श्रुत्यनुमापकत्वेन स्मृतिर्लङ्घमित्युच्यते । सा च, “यथा य-
थाऽऽत्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः । तथा तथा
पश्यति तच्चसूक्ष्मं चक्षुर्यथैवाज्ञनसम्प्रयुक्तम्” इत्यादिरूपा तदा-
द्यत्तिमेव फलसाधकत्वेनाह ॥ अत्र हृष्टान्तेनापि हृष्टद्वारकत्वं श्रव-
णादीनां सूच्यते । आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य इति पदेन श्रवणादीनां
फलात्मकं दर्शनं पूर्वमुक्त्वा श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिना तत्साध-
नानि पश्चाद्यदाह तेनात्मनः परोक्षमपि ज्ञानमवान्तरफलरूपमिति ।
भक्तिमार्गे परमफलरूपतत्सजातीयत्वेन च फलमध्यपासेवेति श्रुत्य-
भिमतमिति ज्ञायते । तेन सूत्रकृदपि फलप्रकरणेऽपि साधन-

लिङ्गाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * अत्रैवेत्यादि * । * अत्रै-
वेति * । आवृत्तावेव । किं लिङ्गमित्यपेक्षायां व्याकुर्वन्ति । * श्रुती-
स्थादि * । स्मृतावात्मपदमन्तःकरणपरम । * हृष्टान्तेनेति* । चक्षु-
हृष्टान्तेन । एव च पूर्वाध्याये कर्मोपसंहारे, सर्वथाऽपि त एवोभयलि-
ङ्गादित्यनेन श्रवणादीनां भगवद्वर्माणां यदवश्यकसंव्यत्वमुक्तं त-
स्याऽवान्तरफलत्वाय तत्प्रकारोऽत्र फलाध्याये प्रथमत एव सूत्रद्व-
येन दर्शितः । तेषां कथमवान्तरफलत्वमित्याकाङ्क्षायां श्रवणादीना-
भवान्तरफलत्वे वीजमाहुः । * आत्मा वाऽर इत्यादि * । * त-
त्सजातीयत्वेनेति * । एकविषयतया साक्षात्कारसजातीयवेन ।
तथाच भक्तिमार्गेऽपि “सतामयं सारभृतां निसर्गो यदर्थवाणीश्रुति-
चेतसामाप्ति । प्रतिक्षणं न व्यवदच्युतस्य यत् स्त्रिया विटानामिव
साधुवाच्चा” इति न्यायेनाऽभीष्टरूपत्वादवान्तरफलत्वं बोध्यम् । “या
प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतः सा मे हृदया-
न्माऽपसर्पत्वि” ति वैष्णवे प्रह्लादवाक्यादपि तथेत्यर्थः । अत्र गमक-
माहः । * तेनेत्यादि * । एवमेकेन प्रकारेण सूत्रं व्याख्याय तत्र

विचारं चकारेति निगृहाशयः । तथापि शाब्दकमादार्थक्रमो वली-
यानीते न्यायाद् द्रष्टव्य इति पदस्य पश्चात्सम्बन्धे तृक्तरीतिर्नाव-
सरं प्राप्नोतीति प्रकृतविचारस्य फलप्रकरणसङ्कलनमापततीति
प्रकारान्तरेण सूत्रार्थं उच्यते । आद्यत्तिरसकृदुपदेशाद् । श्रुतिर्हि-
कर्मज्ञानभक्तीः साक्षात्परम्पराभेदेन पुरुषार्थसाधनत्वेन हीनमध्य-
मोत्तमाधिकारिणः प्रति कर्त्तव्यत्वेन प्रतिपादयति । तत्र तेषां
स्वरूपं तुरीयेऽध्याये बादरायणेन प्रतिपादितम् । अथ तुरीयेऽध्याये
तेषां फलं चिन्त्यते । तत्रादौ कर्ममार्गस्य फलमुच्यते । ज्ञानभ-
क्त्योरेव क्रमेणोत्तमात्युत्तमफलकत्वमतस्त्साधनत्वैव तद् कर्त्तव्यं,

दोषाभावेऽपि श्रुतौ कर्मज्ञानभक्तीनां मार्गाणामुक्तत्वेऽपि ज्ञानभक्त्यो-
रंव फलत उत्कृष्टव्यं, न तु कर्ममार्गस्यापीति भ्रुत्याशयं स्फुटीकर्त्तु-
मत्र कर्ममार्गस्य फलजाघन्यमपि बोधयतीति हृदि कृत्वा प्रकारा-
न्तरेण व्याख्यातुं तदवीजमाहुः । * तथापीत्यादि* । अस्मिन् दर्शने
शब्दस्यैव प्राधान्याद् यद्यपि शाब्दं पव्र क्रमो मुख्यस्तथापि तन्त्र-
द्वयस्यैकशास्त्र्यात् पूर्वतन्त्रस्याप्यादरणीयत्वम् । तत्र च क्रम-
लक्षणं, क्रमकोपोर्धशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्चेत्यत्र, अग्नि-
होत्रं जुहोति यवागूः पचतीत्यादौ शाब्दकमादरं यवाग्वाः पाकस्य
च वैयर्थ्यप्रसङ्गाददृष्टार्थत्वादरं च गौवरात्तमनादत्य यवाग्वा होम-
सम्भवेन पूर्वोक्तदोषासम्भवादर्थकमं पव्र युक्त इति निर्णीतम् ।
तन्न्यायाद् द्रष्टव्यादिवाक्येऽपि दर्शनानन्तरं श्रवणादीनां वैयर्थ्यप्रसङ्गः
फलसिद्ध्या मोक्षस्यैव सम्भवेनाहपृस्यापि कल्पनायोग इति शाब्दं
तमनादत्य तेषां साधनतया पूर्वमेव सघन्यो युक्त इति कश्चिदुद्भा-
वयेत् तदोक्तरीतिरनवसरपराहता स्यादतस्तथोच्यत इत्यर्थः । एवं
प्रकारान्तरं प्रतिज्ञाय तस्मिन् पूर्वाध्यायसङ्गतिं वदन्तः प्रस्तुतार्थ-
माहुः । * श्रुतिर्हीत्यादि* । * तत्र तेषां स्वरूपमिति* । तत्र सा-
धनविचारे तेषां कर्मज्ञानभक्तिरूपाणां पुरुषार्थसाधनानां स्वरूपं स्वं
प्रति नियतं फलोपयोगि रूपम् । अध्यायार्थमुक्ता सूत्रमवतारयन्ति ।
* तत्रादवित्यादि* । *तत्कर्त्तव्यमिति* । कर्म कर्त्तव्यम् । तथाच

न तु स्वातन्त्र्येणेति ज्ञापयितुम् । आटृत्तिरिति । कर्ममार्गस्याव-
त्तिः पुनर्जन्मफलं तदप्यसकृद । इदं पदमावृत्त्योभयत्रापि सम्ब-
द्धते । तथाचात्र प्रमाणापेक्षायां तदाह हेतुत्वेनासकृदुपदेशादि-
ति । श्रुतौ कर्ममार्गे पुनर्जन्मासकृदुपदिश्यते यतः । अन्यथा स-
कृदुपदेशैव तदवगमेऽप्यसकृदुपदेशो व्यर्थः स्यादतस्तथेयर्थः ।
वाजसनेयिशाखायां पठयते, एवमेवायः शारीरं आत्मैभ्योऽङ्गेभ्यः
सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैवेति तत्रैव
पुनस्तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामतीत्युपक्रम्य पठयते, तं विद्या-
कर्मणी समन्वारभेते पूर्वपङ्गा चेति । तत्रैवैतदनुपदेश तद्यथा
तृणजलायुक्तेत्युपक्रम्य पठयते एवमेवायं पुरुष इदः शारीरं निह-
साऽविद्यां गमयित्वान्यन्यन्यवरतरं कल्याणतरः रूपं तनुते पित्र्यं
वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापसं वा दैवं वा मानुषं वाऽन्येभ्यो
वा भूतेभ्य इति । तत्रैवाग्रे पठयते, प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्कि-
ञ्चेह करोत्यम् । तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इति ।

अत्र हेत्वन्तरमाह ॥ लिङ्गात्त्वं ॥ वेदानुमापकत्वेन स्मृति-

मार्गाऽन्तरप्रवेशे एव कर्मण उत्तमफलत्वं, स्वतो मार्गत्वे तु जगत्य-
फलत्वमिति ज्ञापनाय कर्ममार्गफलमुच्यते इत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति ।
कर्ममार्गस्येत्यादि * । * फलमिति * । साध्यान्तरसाधनव्यापारो-
परमजनकं कार्यम् । * उभयत्राति * । साध्यं हेतौ च । उभयत्र स-
म्यन्यस्य प्रयोजनमुच्यते । * तथाचेत्यादिना * तथेत्यर्थ इति * ।
पुनर्जन्मैव फलमित्यर्थः । तेन कर्मवाक्यं पु यत् स्वर्गादिरूपं फलमु-
च्यत तत् प्रतिपत्तिरूपमेवेति श्रुतितात्पर्यं वोद्धितम् । वाजसनेयि-
शाखायामिति * । बृहदारण्यके शारीरव्राद्धाणं । तथाचास्यां श्रुता-
वावृत्ताबुपसंहारेणावृत्तावेव पूर्वकर्मव्यापारोपरमश्रावणात् कर्ममा-
र्गस्य तदेव फलमित्यर्थः ॥

लिङ्गात्त्वं ॥ लिङ्गपदस्य स्मृतौ प्रयोगप्राचुर्याभावान्वेदं युक्त-

लिङ्गमित्युच्यते । सा च भगवदीतासु, वैविद्या मामित्युपक्रम्य पठथते, एवं त्रयीधर्मनुपपश्चा गतागतं कामकामा लभन्त इति । आब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽज्जुनेति च ।

अथवा यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति श्रुतिर्वर्त्तमानजन्मकर्मणोः पूर्वजन्मसम्बन्धिकर्मानुमापकत्वं वदतीति कर्मणः पुनर्ज्ञानावश्यकमिति ज्ञायते । एवं सति लिङ्गत्वेन निरूपणादित्यर्थः सम्पद्यते । निवृत्तिमार्गीयस्यापि तस्य ज्ञानोपकर्तृत्वमात्रं, न तु जन्मनिवर्त्तकत्वं मानाभावाद् ॥ २ ॥

एवं कर्मफलं विचार्य ज्ञानफलं विचारयति ।

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

पूर्वार्थनिरूपणव्यवच्छेदाय तुशब्दः । ज्ञानिनो हि भगवन्तम्

मित्यतः पक्षान्तरेण व्याकुर्वन्ति । * अथवेत्यादि * । यथाकारीत्यारभ्य पापो भवतीत्यन्तेन पूर्वकृतकर्मणः फलमुक्ता पुण्यः पुण्येनेत्यादि यद् वदति तदेतज्जन्मीनकर्मणः पूर्वकर्मानुमापकत्वायैव वदति । अन्यथा पुनरुक्तं स्यादतस्तथेत्यर्थः । सूक्तार्थमाहुः । * एवं सतीत्यादि * । ननु तर्हि निवृत्तस्य कर्मणोऽपि तथात्वापातो, निवृत्तं कर्म सेवेतेत्याद्यनुज्ञावैयर्थ्ये च स्यादित्यत आहुः । * निवृत्तीत्यादि * । तथाचाङ्गत्वदशायां तस्य प्रधानोपकारातिरिक्तफलाभावात् प्रधानेन ज्ञानेनैव जन्मनिवृत्तेन तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे इदं सूत्रद्वयं नाधिकरणरूपमिति वोध्यम् ॥

अन्ये त्वं पूर्ववर्णकोक्तरीत्या जघन्याधिकारिणः श्रवणादि-प्रत्ययावृत्तिमात्रं साधयन्ति । अस्य साधनाश्रयविचारस्याद् प्रवर्त्तने बीजं तु न किञ्चिदपि वदन्तीति तच्चिन्त्यम् ॥ २ ॥ १ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ सूत्रभवतार्य व्याकुर्व-
* पूर्वेत्यादि * । नन्वात्मशब्दः सन्मात्रादिप्रत्यप्रसान्तद्वादशलक्षण-

आत्मत्वेनैवोपासने । तस्या नैरन्तर्येऽनेकजन्मभिस्तैव तेषां हृदि
भगवान् स्फुरति । तदा स्वानन्दांशस्याप्याविर्भावाद् ब्रह्मभूतः
सच्चात्मत्वेनैव ब्रह्म स्फुरितमिति तदानन्दात्मकः संस्तमनुभवति ।
एवं स्थितः प्रारब्धसमाप्तौ देहापगमे तत्रैव प्रविष्टो भवति । एता-
दृशः सर्वोपकारीति परार्थमपि तस्ये भगवता ज्ञानं दत्तमिति प्रव-
चनमपि तस्य फलान्तःपातीसविकारिण्युपस्थिते तथेवोपदिशति

चिरिष्टवस्तुबोधकः । इतिशब्दः प्रकारवाची । तस्य च विस्मृतकण्ठ-
मणिज्ञानवज्ञानं मोक्षसाधनमित्येवार्थोऽत्राङ्गीकार्यः । यत उपग-
च्छन्तीत्यस्य ज्ञानार्थत्वैव प्राप्तिर्द्वेति साधनाश्रय एवात्र विचारः प्रती-
यते इति कथमस्य फलाश्रयत्वमित्यतस्तदुपपादयन्ति * ज्ञानिनो
हीत्यादि * । ज्ञानिनो ज्ञानमार्गीयास्ते हि, आत्मेत्येवोपासीत स
म आत्मति विद्यादित्यादिवाक्यंभ्य आत्मत्वेनैव भगवन्तमुग्रासने ।
तस्या उपासनाया नैरन्तर्ये, वहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यत
इति स्मृतेरत्नकजन्मभिरात्मत्वेनैव भगवान् हृदि स्फुरतीति त्वं वै
अहं भगवो देवते अहं वै त्वं भगवो देवते इति व्यतिहारादवसीयतो
तदा बहुभ्यासे जीवानन्दस्याप्यावर्भावात् सच्चिदानन्दानां त्रया-
णां प्राकृत्ये, ब्रह्मैव सर्व ब्रह्माऽप्येतीति श्रुतेर्वद्वभूतः सर्व, आत्मत्वेनै-
वेत्याद्युक्तरीत्या ब्रह्मानन्दात्मकः सच्चात्मानं साक्षात्करोति । ततः
प्रारब्धसमाप्तौ ब्रह्मण्येव प्रविष्टो भवतीति मुख्यं ज्ञानिनः फलमुपग-
च्छन्तीत्यनेनोक्तम् । ग्राहयन्तीत्यनेनाऽवान्तरं तदुच्यत इत्याशयेन
तदुपपादयन्ति । * एतादृश इत्यादि * । *फलान्तःपातीति * भगव-
त्कृपाकार्यत्वात् फलान्तःपाति । तथाचाऽयं मूत्राश्रः । इतिशब्दः प्रकारे
पूर्वसूत्रद्वये श्रवणाद्यावृत्तेसूक्तत्वाच्छृङ्खणादौ च ब्रह्मण एव विषयत्वा-
स्तत्प्रकृतं ब्रह्म आत्मा स्वात्मा इति एवंप्रकारेण उपगच्छन्त्यनुभवन्ति ।
तत्कुन्त्यायेन तत् प्राप्तुवन्ति, अन्यानन्यधिकारिणो ग्राहयन्त, उप-
दिशान्त चेति बोध्यः । ननु भवत्वदेवं, तथापि आत्मत्वेन ग्राहण-
स्य तादृशग्रहणाऽनन्तरभावित्वाद् उपगच्छन्तीत्यस्य ज्ञानमेवार्थत्वेन

ष । एतदेवाह । आत्मेसादिना । उप सर्विपे गमनं प्रवेश इति
यावत् ॥

अथवा । न तु ज्ञानभक्त्योरनाट्तिः फलमत उत्तमेते, न तु
कर्मेत्याशयेन कर्मणः फलमात्रत्तिरिति यन्निष्ठपितं तत्रेदं चिन्यते ।
न स पुनरावर्त्तत इति श्रुतिः सर्वथाऽनाट्तिमाहो । सावधिकीं
तामऽमरशब्देन तन्निष्ठत्तिभिव । किमत्र युक्तम् । सावधिकीमेवेति ।
तथादि पूर्वकर्मनैयसस्य त्वयाप्यङ्गीकार्यत्वात् तस्य प्ररोहैकस्व-

प्रतीयते, न तु प्रवेश इत्यत आहुः * उपेत्यादि * । तथाचोपगच्छ-
न्तीत्यत्र कर्त्रेष्टायां साधकत्रात्रस्य अहीतुमशक्यत्वाज्ज्ञानिन् एव
कर्तुं वेन वाच्याः । तथा सात कर्तृविशेषणवेत्तेव तत्प्राप्त्याऽस्यार्थ-
द्वयसंग्राहकत्वाद्योगान्तरेण तस्य फलवाधकत्वं नायुक्तम् । अत्र
फलस्यैव प्रकरणाद्विति । तथाचालमनि प्राप्ते पुनरावृत्यभावाज्ञानस्य
अनावृत्तिरेव फलनित्यर्थः । अस्मन् पश्च एतस्यापि सूत्रस्य नाधि-
करणत्वम् । पूर्वेत्यादृत् । एवमत्र ज्ञानफलस्य कथनात् कैमुतिकेन
भाक्तफलस्य सूचितव्याद्यविवेचितत्वात् तद्विवेचनाय पूर्वसू-
ष्रयोऽद्वितीयवर्णके यदुक्तं तदुपष्टुमाय चेदमपि अधिकरणान्तर-
मेवेत्याशयेनाहुः * अथेत्यादि * । * तत्रात् * अनावृत्तो । विषय-
मुक्ता सशयमाहुः । * न म इत्यादि * । उक्तवाक्येन गृहिणो-
पसंहारम्यलं कर्मकरणमुक्तम् । मन्न्यासिनो वाने स्वरूपोपकाराय
कर्मकरणं सर्वांपेक्षाभावत्त ख्यापितम् । कर्मणां प्ररोहैकस्वभावत्वं
च संयम अधिकरणे पूर्वसूत्रयोऽद्वितीयवर्णके च व्यवस्थापितम् ।
एव श्वज्ञानवता कर्मकरणेषु नगर्वात्तश्रुत्या ऽवृत्तिश्रुत्योर्विरोध आ-
पतीति तत्सन्देश्वाजं वाच्यम् । पूर्वपक्षमुपरादयन्ति । * तथाहो-
त्यादि * अनावृत्तश्रुतेः पूर्व यावदायुपमेव वर्त्याच्चिति श्रवणादना-
वृत्तेः पूर्व जीवदशायां कर्मनयत्यस्य त्वया मिद्दन्तिनाप्यङ्गीकार्यत्वा-
त कर्मणां च प्ररोहैकस्वभावत्वात् स्वभावस्य च दुरात्मकमत्वाज्ञ-
न्मान्तरे पूर्वकर्मफलानुभवस्यावश्यकत्वादनावृत्तिश्रुतिः पूर्वानुरोधन
सावधिकी च तां वदतीत्यर्थः । एवमावृत्तो साधकमुक्ताऽनावृ-

भावत्वात्तस्य दुरतिक्रमत्वात्तकलानुभवस्यावश्यकत्वात् ।

अपि च, य एतं विदुरिति श्रुतेः सति ज्ञने हि सा । यतो वाचः, अगृह्णो न हि गृह्णत इत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मज्ञानासम्भवात् । इत एव भक्तिरपि प्रत्युक्ता वेदितव्या । ज्ञानाविषये स्नेहासम्भवात् ।

किञ्च सर्वस्य वशी मर्वस्येज्ञान इत्यादिश्रुतिभ्यो, यस्यावतारकर्मणि गायति ह्यस्मदादयः, न यं विदन्ति तत्त्वेनेयादिस्मृतिभ्यश्च का प्रत्याशा जीवस्यातिहीनस्य तत्प्राप्तौ । अत एवोपदेशाऽसम्भवोऽपीति प्राप्ते प्रसाह । आत्मेतियादिना । तुशब्दः पूर्वपक्षान्नरामकः । अत्रायमाशयः । सत्यमुक्तं भवता । तत्रोच्यते । यथाऽगृह्णत्वातिमहत्त्वादिवर्मा भगवति मन्ति तथा सर्वात्मत्वमपि । य

स्त्रौ वाधकमाह । * अपिचेत्यादि * । * संति * । अनावृत्तिः । तथाच ज्ञानाभावे तत्कार्यभूता अनावृत्तिर्पि न वक्तुं शक्या । न च भक्त्या संत्यत आह * इत इत्यादि * । तथाच भक्तेर्महात्म्य-ज्ञानपूर्वकस्नेहरूपत्वात् स्नेहस्य च ज्ञानोन्नरमेव सम्भवेन तदविषये स्नेहस्याशक्यवचनत्वेन भक्तेर्गत्यमम्भवादित्यर्थः । एवं प्रमाणवल्लत सायनदौर्घट्यहूपं वाधकमुक्ता फलविचारणापि तदाह । * किञ्चेत्यादि * । अत्र श्रुत्या प्राप्तिर्दौर्घट्यं, स्मृत्या च तत्साधनभूतज्ञानदौर्घट्यमुक्तम् । न च केवलकरणवठेन ज्ञानासम्भवेष्ठि शब्दसहकृतेन ज्ञानसम्भव इत्याशङ्का निराचरणे * अत पवेत्यादि * । शब्दो हि श्रुतः सह करोति । श्रवणं चोपदेशादुपदेशश्च ज्ञानादतो गुरुरेव, ज्ञानदौर्घट्यादुपदेशस्याप्यसम्भव इत्यर्थः । तथाच सर्वथाऽनावृत्तौ साधकत्याभावाद् वाधकानां च बहूनां सत्त्वादनावृत्तिः साधधिकेववाङ्मीकार्येति कर्मज्ञानभक्तीनां फलतो न कर्त्त्वद्विशेषः । वस्तुतस्तु तयोः सम्भव एव दुवैष्ट इति कर्मफलमेव फलं, नान्यदिति पूर्वः पक्ष इत्यर्थः । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्तः पूर्वं ज्ञानदौर्घट्यमप्राप्यत्वं च परिहरन्ति । * तुशब्द इत्यादि * प्रापयतीत्यन्तम् * । * सत्यमुक्तमिति * । यतो वाच इत्यादिना, किञ्चेत्यादि

आत्मनि तिष्ठन्निरादिश्रुतिष्वात्पत्वेनैवोक्तेः । सर्वधर्मश्रयत्वेऽपि यदा यं धर्मं पुरस्फुय लीलां करोति तत्कार्यमेव तदा सम्पद्यते । हितकारित्वस्त्वभावत्वात् तस्य । एवं सति यस्मिन् पुरुषे यदा ऽत्म-त्वेन लीलां करोति तदा स्वप्राप्यनुकूलप्रयत्नवन्तं विधाया मानं प्रापयति । ननूक्तं दुरनिक्रमः कर्मस्वभाव इति । नैष दोषः । न हन्त्ररसपाकाय जग्वमौपथमपि गौरवाय भवति, तेन न तच्चिद्वृत्तिर्वा । व्यापादनैकस्वभावमपि विषमाशीविषं तदपगमपदुतर-निगमसङ्गमो नापगमयति वा । तथा भगवदर्पितं तदर्थं च कृतं कर्म न कर्मनाशाय भवतीति न वक्तुं शक्यम् । कर्ममोक्षाय कर्माणि

दिना च यदुक्तं तत्सत्यमुक्तम् । * आत्मत्वेनेति * । शरीरभूतस्याऽस्मनो तियामकत्वेन । * तस्येति * आत्मनः । तथाच कर्मस्वभाव-वदात्मस्त्वभावस्यापि तथात्वात् स्वयमेव भगवान् स्वलोलानुसारण ज्ञानप्रणाड्या भाक्तप्रणाड्या वा यथाधिकारं स्वात्मानं प्रापयतीति, न ज्ञानभक्त्यात्मप्राप्तिर्वानां दौर्घटत्यमित्यर्थः । अत्र शङ्कुने । * न चित्यादि * तथाचात्मकर्मणोरुभयोरारपि स्वभावस्य तथात्वादनावृत्तिमावधिकत्वाऽनवधिकत्वयाः संशय एव पर्यवस्थतीत्यर्थः । एतत् समाधातुं कर्मस्वभावातिक्रमप्रकारं व्युत्पादयन्ति । * न हीत्यादि * । तथाच यथाऽन्नैपथ्योद्दृश्यत्वेन भक्षयत्वेन च तौल्येऽपि तयार्नेकस्वभावत्वमपि तु स्वभावेभद्रो, यथा च निगमस्य विषादिस्त्वभावनाशक्त्वेऽपि तत्कार्यप्रतिवन्यकत्वं तथात्र आत्मनि सर्वेन्द्रियाणीत्यादिबोधतस्य भगवदर्पितस्य तदर्थं कृतस्य च कर्मणः कर्मत्वे तुलयेऽपि स्वभावभेदो वां, भगवदर्पणादेस्तस्त्वभावान्वर्तकत्वं वेत्यदोषः । उक्तं च मार्कण्डेये रौच्यमन्वन्तरं “अविद्याऽप्युपकाग्य विश्वज्जायते नृणाम् । अनुष्टुताभ्युपायेन बन्धायाऽन्यायानां हि सा”इति । अविद्येनि विद्याभिन्न कर्म, भावरूपमज्ञानं चत्युभयमपि सगृह्यते । एतदेव श्रुतितात्पर्यामत्यत्र गमकमाहुः । * कर्मनाशायेत्यादि * । एतदेव कादशस्कन्धे योगंश्वरवाक्यं, “परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशा-

विधत्ते ह्यगदं यथेति वाक्यात् । अग्राहत्वग्राहत्वविरोधपहारस्तु जीवतामर्थेश्वरेच्छाभ्यां पुरेव कृत इति नाथिकमत्र निरूप्यम् । इतिशब्दो हेत्वर्थे । तथाच भगवानात्मा भवति सर्वेषां जीवानामतो हेतोरुक्तरिसा तदनुग्रहेण तमुपगच्छन्ति । ज्ञानमार्गेऽङ्गीकृतास्त्वात्मतेनैव ज्ञानादुप समीप एव गच्छन्त्युक्तरीसाऽक्षरात्मके तत्रैव प्रचिष्टा भवन्तीयर्थः । भक्तिमार्गेऽङ्गीकृतास्तु साक्षात् प्रकटे पुरुषोत्तमं सति तद्भजनार्थमुप समीपं गच्छन्तीयर्थः ।

सनम् । कर्मनाशाय कर्मणि विधत्ते ह्यगदं यथे”ति । क्वचित्तु कर्ममोक्षायेतिपाठस्तदाऽप्यर्थतौल्यम् । आत्मस्वभावस्य तु न नाशादिशङ्का । अनुच्छित्तिवर्त्तेति श्रुतेः, सर्वस्य वशीत्यादिश्रुतेश्च ततोऽधिकवलस्यान्यस्याभावात् । ननु विरुद्धधर्माभारत्वाद्धर्मा एव स्वभावाधका भवन्तिवत्यागङ्ग्य तेषामप्यवाधकत्वमाहुः * अग्राहेत्यादि * । एतेन ज्ञानादिदौर्घटयमपि परिहृतम् । एवं बाधकं परिहृत्य सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * इति शब्द इत्यादि * । आत्मशद्वार्थस्तु सर्वान्तर्यामित्वार्दरूपः पूर्वोक्त एव । एतावान् परं विशेषो यज्ञानिनां प्रत्यग्ररसत्वप्राधान्येन तत्स्फूर्तिर्भक्तानां तु सर्वात्मत्वपरमप्रियत्वं नन्दप्राधान्येन्तर्ति । अत उक्तरीत्या यस्य मार्गस्य या रीतिः क्रमाकर्मादिना व्युत्पादिता तथा रीत्या ते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । उपगमनं विभजन्ते । * ज्ञानमार्ग इत्यादि * । * भजनार्थमुपसमीपे गच्छन्तीति * मुक्तोपसृष्ट्यत्वस्य पूर्वमुक्तत्वाद्, ब्रह्मविदाप्रांति परमित्युक्तायाः परप्राप्तः, सोऽशनुन् सर्वान् कामान् भद्रं ब्रह्मणा विपश्चिंतत्यत्र ब्रह्मसार्हत्येत श्रावणाद्ब्रह्मविद्यायामात्ममिथुनत्यस्य श्रावणाश्च तथेत्यर्थः । अत्रेदं समयते । भक्ता हि, पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुग्मन्तेन अमृत्युवंतीति श्रेताश्वतरश्रुत्या, आत्मेत्येवोपासीतेत्युक्ताय, आत्मानं प्रियमुपासात् इश्वरो हि तथा स्यात् आत्मानं लालमुपासीत इत्यकाम्मद् प्रकरणे त्रिधोपासनश्रावणाऽज्ञानयज्ञेन व्याप्त्यन्यं यजन्तो मामुपासते, एकत्वेन पृथक्केन बहुधा विश्वतोमुख-

एवं श्लेषोक्तिरियमिति ज्ञायते । सम्प्रदायानुद्वित्तिरपि भगव-
दिङ्गेत्येतदशः स्वर्वं येन पार्गेण फलं प्राप्तास्त मार्गमन्यानपि
ग्राहयन्त्युपदेशरत्रेऽभयत्राप्यात्मत्वमेव हेतुरन्यथाऽत्मारामस्य सर्व-
निरपेक्षस्वर्वं करणात्मवेन मोक्षमार्गाप्रसिद्धिरेव स्यात् । तस्मात्
सर्वयानाद्वित्तिरेव श्रुयमिमतेति इत्यम् ॥ ३ ॥

नन्वात्मत्वेनोक्तिरूपासनार्थेति नोक्तं साधीय इत्यत उत्तरं
पठति ।

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

मिति गीतास्मृतेश्च स्वात्मतया स्वात्मात्मतया च प्रियतयादेहमारभ्य
यावन्तो भजनीयाः प्रियास्तदात्मत्वेन चोपासने इति तत्कतुन्यायात्
पृथगवस्मीपि तिरुन्नितिः ज्ञानमार्गियास्तु त्वं वै अहं भगवो देवते अहं
वै त्वं भगवो देवते इति व्यतिहारेण स्वात्मत्वैवोपासने इति तत्क-
तुन्यायात्तत्रेव प्रविशन्ति । अनो ज्ञानभक्तयोरुभयोरप्यत्मत्वेनोपा-
सनत्वं तुल्यत्वेऽपि उपासनाप्रकारभेदादेवं फलभेद इति । उभयस-
द्वास्य सूत्राभिप्रेतत्वं म्फुटीकुर्वन्ति । * एतामिति * । एताहशश-
द्वप्रयोगेण । अन्यथाचेदभिप्रेत्याद् गृह्णन्तीन्यत्वं ब्रूयादतस्तथेत्यर्थः ।
एवं मार्गद्वयस्य मुख्यं फलं तिरुपाप्तम् । अवान्तरफलं वक्तुं शेषं
व्याकुर्वन्ति । * सम्प्रदायित्यादि * । इति शब्दो हेतौ व्याख्यातस्त-
त्रात्मत्वस्य प्राप्तो हेतुत्वं युक्तं, तस्या भगवत्सम्बन्धवात् । ग्राहणं
तु ज्ञानधर्मस्त्रात्मत्वस्य कथं हेतुन्वयित्याशङ्कायां तत्रापि तस्य हेतु-
त्वं व्युत्पादयिनु मार्गद्वयप्राहणाशपि तस्य हेतुत्वं व्यक्तोकुर्वन्ति ।
* उपरब्रेत्यादि * उभयत्रोति * । मार्गद्वयोपदेशः । सद्गमाहुः—

* तस्माद्वयादि * । यस्माद्गवतः सर्ववाशत्वं सर्वेऽगानत्वं
चेति न तत्स्वभावस्य पर्यावृत्तिः किन्तु कर्मण एव स्वभावपर्यावृ-
त्तिरस्तथेति नात्पर्यप्रमण क्रियमाणकर्ममार्गं एवावृत्तः फलं, न
तु नात्पर्यज्ञानपूर्वक भक्तमार्गियत्वेन ज्ञानमार्गियत्वेन वा क्रियमाणे
निवृत्तिरूपे कर्मणोत्यनावृत्तफलकत्वाज्ञानभक्ती उत्तमे इत्यर्थः ॥३॥
न प्रतीकेन हि सः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नर्मवत्यादि * ।

अतद्रे तत्त्वेनोपासनं हि प्रतीकमित्युच्यते । तथाच ताहशेन
तेन स मोक्षो न भवतीर्थः । श्रुतिसिद्धत्वान्माल्लि मोक्ष इति न

अथर्थः । आत्मत्वेन ज्ञानस्यामेदै तादात्म्ये वा पर्यवसन्नत्वात्तत्त्वार्गीया आत्मत्वेन ज्ञानात्तत्त्वमार्गीयो मोक्षोऽनावृत्तिरूपः फलमित्युक्तम् ।

तदयुक्तम् । पादोऽस्य विश्वाभूतानि, ममैवांशो जीवलोक इत्यादिष्वात्मा ब्रह्मांशब्देन सिद्धः । अहमात्मा गुडाकेशत्यत्र विभूतिरूपत्वेन च । एवं सति यथा सर्वं खलिवदं ब्रह्मेत्यादौ सर्वादिव्यद्वात्मेनोपासनार्थं स्तूयते, तथा आत्मत्वेवोपासीत्यादौ स्वात्मा परमात्मत्वेनोपासनार्थं स्तूयते । एवं सति तत्र यथा ब्रह्मत्वेनोक्तरूपामनाऽर्था, तथा स्वात्मन्याप परमात्मोक्तिरिति न पूर्वोक्तं साधीय इत्यर्थः । व्याख्याईन्ति । * अतद्वूप इत्यादि * । स यतात्मत्वेनोक्तिरूपसत्तार्था, परन्तु तया श्रुया आत्मत्वत्वग्योपनित्यमिति वोच्यते, न त्वात्म वज्ञानस्य फलं निषिद्ध्यते । तस्या अकृत्स्तत्ववारणार्थत्वात् । पूर्वं प्राणत्वेव प्राणो भवतीत्यत्युक्ता तात्येतत्यत्य कर्मनामान्येव स वोऽत पकैकमुषास्ते न स वेदाऽकृत्स्तो ह्योऽन्तं पकैकेन भवतीत्युक्ता अकृत्स्तत्ववारणार्थम्, आत्मत्वेवोपासीति वदत्वत्रै, अत्र ह्येते सर्वं एकं भवन्तीयाह । तेनात्मत्वात् सर्वरूपस्य प्राणादिना एकदशरूपेण यदुपासनं तत्प्रतीकरूपं ताहशेन तेन मोक्षो न भवतीति सिद्ध्याति, न त्वात्मत्वेन ज्ञानान्मोक्षो न भवतीति । अत्र ह्येते सर्वं एकं भवन्तीत्यनेन कृत्स्तत्वरूपस्य फलस्यात्मोपासने वोचितत्वात् । कृत्स्तत्वं सर्वभावपूर्वकक्षा, सर्वभावश्च मोक्षरूपकक्षानि तत्रैव पुरुषविवत्राद्याणे तद्वेनत् पद्यन्तुपूर्वमदेवः प्रतिपदे इत्यत्र सिद्धम् । अतो मोक्षपूर्वकक्षाया अत्र वोधनादायनः परमात्मत्वेनोपासनायां मोक्ष एव फलमिति सिद्ध्यति । तथाच फलस्यापावाक्यतात्पर्यनिर्णयकत्वान्मोक्षरूपेण फलनात्मोपासनवोधकश्रुतितात्पर्यं निर्णयिते । अतः श्रुतिसिद्धत्वात् मोक्ष इति न वक्तुं शक्यमिति भावोऽनेन सूत्रेण वोच्यते । अत आत्मनः परमात्मत्वेनोपासनं प्रतीकोपासनामिति तवाभिमत्तमसङ्गतमित्यर्थः । अस्मिन् पश्च आत्मत्वेनोपासन-

वक्तुं शस्यमिति भावः । अथवाऽस्त्वेनोक्तिरूपासनार्थेति वदन्
वादी वक्तव्यः । फलार्थमेव तद् । फलं च श्रुत्युक्तस्त्वेश एवे-
ति त्वयापि वाच्यम् । एवं सरादौ ज्ञानमार्गेऽनुपपत्तिमाह । न
प्रतीकेऽनात्मभूते ज्ञानिन उपगमः पूर्वोक्तः प्रवेशः सम्मवतीति
शेषः । भक्तिमार्गेऽपि तामाह । न हि स इति । न हि प्रतीको-
पासने स लोकवेदप्रसिद्धः पुरुषोत्तमोऽस्त्युपास्यत्वेन, येन तत्पा-
कट्यं स्यात्, तदुपगमनं चेत्यर्थः । एवं ज्ञानभन्नयोः फलसत्त्वा सा-
धिता ॥ ४ ॥

स्याऽप्रतीकोपासनत्वाज्ञानभन्नयोः फलवत्ता यद्यप्यायाति तथापि,
न हीति पदद्वयं सूत्रे व्यर्थं स्यादित्यनः प्रकारान्तरेण सूत्रं व्या-
कुवर्त्ताऽवतारयन्ति । * अथवेत्यादि * । तदिति * । उपासनम् ।
उपासनस्य फलं च ब्रह्मैव सद् ब्रह्मात्मेनोक्ति श्रुत्युक्तस्तस्मिन् ब्रह्म-
ण्युपासकस्य जीवस्य प्रवेश इति त्वयाऽपि वाच्यम् । अन्यथा उपा-
सनविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एवमात्मोपासनस्य फलवत्त्वे साति
आदौ पूर्वं ज्ञानमार्गेऽनुपपत्तिम्, एकदेशोपासनेन फलाभावबोधि-
कां युक्तिमाहेत्यर्थः । उपगच्छतीति पूर्वमूत्रादनुवृत्य, न प्रतीक इति
सूत्रभागस्यार्थमाहुः । * न प्रतीक इत्यादि * । * प्रतीक इति * ।
अनात्मभूते मनआदौ ब्रह्मत्वेनोपासिते प्रतीकत्वात् ब्रह्मणि प्रवेशः
फलं, किन्तु मनआद्युपासनासूक्ष्मेव । अत्र तु ब्रह्मणि प्रवेशस्योपपा-
दितत्वात् प्रतीकत्वामन्यर्थः । शेषमवतार्य व्याकुर्वन्ति । * भक्ति-
त्यादि * । तथाच यदोद प्रतीकोपासनं न स्याद् अत्रोपास्यः पुरुषो-
त्तमो न स्यात् । यतोऽत्र पुरुषोत्तम एवात्मत्वेनोपास्यो, न त्वात्मा
पुरुषोत्तमत्वेन । उपक्रमे सृष्टिकर्तृत्वरूपब्रह्मालङ्घेन, अग्रे च आत्मानं
प्रियमुपासीतेति विशेषकथनेन, ईश्वरत्वकथनादिना च तथा निश्च-
यात् । अतो नंदं प्रतीकोपासनमित्यर्थः । सिद्धमाहुः । * एवमित्या-
दि । तथाच मोक्षफलकं ज्ञानिनामात्मत्वेनोपासनं न प्रतीकम् ।
अकृत्सनत्ववार्णार्थत्वात् । भक्तानां चात्मत्वेनोपासनं पुरुषोत्तमपर्य-
वसायीत्यतोऽपि न प्रतीकम् ।

ननु सर्वे खलिवदं ब्रह्म, आत्मैवेदः सर्वमिसादिश्रुतयः सर्वत्र
ब्रह्मदृष्टि मुक्तिसाधनत्वेनोपदिशन्ति । सा च प्रतीकात्मिकैवेति
कथं प्रतीकोपासनस्य न मोक्षसाधकत्वमिति प्राप्त उत्तरमाह ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिर्न प्रतीकात्मिका सर्वस्य वस्तुतो ब्रह्मात्मक-

अतः पूर्वोक्तं तवाभिमतमसङ्गतमित्यर्थः । एवमप्रतीकोपासनेन
ज्ञानभक्त्योः फलवत्त्वे सिद्धे तयोरनावृत्तिफलकत्वेन तदङ्गभूतकर्म-
णोऽव्यतावृत्तावेव पर्यवसानमित्यपि वाच्यम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ।
मुक्तिसाधत्वेनेति * । परमपरया साक्षात्त्वं तत्साधनत्वेन । सा च प्र-
तीकात्मिकैवेति । ब्रह्मकार्यं ब्रह्मांशो च ब्रह्मदृष्टिरूपत्वात्तथा । तथाच
इदं वाक्यद्वयं छान्दोऽग्रस्यम् । तत्र प्रथमं शाणिडलयविद्यास्यम् । तेन
शुद्धान्तःकरणस्याऽत्रे यस्य स्यादद्वेष्यतेन भगवत्प्राप्तिरूपं फलमु-
क्तम् । द्वितीयं सनकुमारनारदसंवादस्यम् । तत्रापि, न पश्यो मृत्युं
पश्यतीत्यादिना तमसस्पारं दर्शयतीत्यतेन मुक्तिरूपमेव फलमुक्तम् ।
तच्चोपासनद्रव्यमपि प्रतीकरूपम् । सर्वरूप आत्मनि प्राणाङ्गैकाद-
शदृष्टिवद् ब्रह्मकार्यरूपे जगति ब्रह्मांश आत्मनि च ब्रह्मदृष्टिरूपतया
अतद्रूपे तत्त्वेनांपासनरूपत्वात् । तस्माच्च मुक्तिरूपेति प्रतीकेनापि
मुक्तिसिद्धौ फलेन विषयेण च निर्णयाभावादात्मत्वेनोक्तेर्मोक्षफल-
कत्वोक्तेश्च ताहशप्रतीकानवारकत्वकथं न साधीय इत्याशङ्काया-
मुत्तरमाहेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * सर्वत्रेत्यादि * । सर्वास्मद्
प्रपञ्चे या ब्रह्मदृष्टिः सा न प्रतीकात्मिका । कार्यस्य कारणात्मकत्वेन
प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकतया वस्तुतो ब्रह्मात्मकत्वस्य श्रुत्याभप्रेतत्वा-
ता अन्यथा सर्वे खलिर्वति वाक्ये तज्जलानिति सर्वविशेषणमुपासना-
हेतुत्वेन न वंदेत् । खलित्यव्ययं च न वंदेत् । तर्द्वनापि प्रतीको-

त्वात् । सा च नोपदेशसाध्याऽतो नोपदिश्यते, किन्त्वनृद्यते । सा त्वधिकारोत्कर्षात् स्वत एव भवतीति प्रतीकोपासनस्य न मुक्तिसाधनत्वमिति साधूकम् । एतदेवोत्क्षयनेन सूत्रेण ॥ ५ ॥

पासनाया वाचो धेनुत्वोपासनवत्सुखेन सिद्धेः । अत इयं मननात्मिका । अत एवाग्रमवाक्ये, स क्रतुं कुर्वते शब्दान्तरेण मननमुपदिश्यते, भेदहृष्टिजनितभयाभावार्थम् । अन्यथा तत्त्वेव भयं विदुयोऽमन्वानस्येति श्रुत्यतराङ्गयापत्तेः । श्वेतकेतुविद्यायामप्यावृत्या मननमेव बोध्यते । मैत्रेयीग्राहणसनत्कुमारविद्यार्दशु त्वनृद्यते यतः साऽधिकारोत्कर्षादेव संत्स्यतीत्यभिप्रायण । एवं मनो ब्रह्मत्युपासीनेत्यादावार्पि मनो ब्रह्म इति हेतोस्त्रोत्कफलार्थमुपासीतेत्यवमुपासनांहेतुत्वेनानृद्यते, न तु विषयत्वेनोपदिश्यते । सा त्वं च ज्ञात्वोपासने कियमाणेऽधिकारोत्कर्षात् स्वत एव भवति । अतस्मात् मुक्तिफलकथनेन त्वदुक्तं पु प्रतीकेषुपूपासनेषु न मुक्तिफलकत्वसिद्धरतः पूर्वोक्त साध्वेवत्यर्थः । तथाचोपासनावाक्यगतस्यात्मशब्दस्य प्रतीकापासननिवृत्यर्थत्वात् सर्वत्रात्महृष्टप्रतीकत्वादात्मशब्दब्रह्मशब्दयोरैकार्थ्यात् सर्वत्र ब्रह्महृष्टौ साक्षात्परम्परया च मात्रं एव फलमिति ज्ञानभक्त्योरनावृत्तफलकत्वमप्रत्यूहार्मति सिद्धम् । नच यदि ब्रह्महृष्टिर्न कुत्रापि प्रतीकार्मिका, तर्हात्मनोऽप्यन्यतुल्यत्वात् पूर्वमूत्रे आत्मत्वेन ग्राहणमेव कुत उक्तं, विशेषाभावादिति वाच्यम् । सर्वत्र जडे सदंशमावस्य प्राकृत्येन जीवात्मनि चिदंशस्यापि प्राकृत्येन, द्वा सुपर्णा, ऋतं पिबन्ताचिति श्रुतिभ्यां सखित्वैककार्यकारित्वयोः श्रावणं, सरूपा इति साजात्यश्रावणेन, त्वं वै अहं भगवो देवते अहं वै त्वमिति व्यतिहारश्रावणेन च, “अहं भवाज्ञ चान्यस्त्वं त्वमेवाहं वचश्व भोः । न नौ पश्यन्ति कवयशिल्द्रं जातु मनागपी”ति छिद्राभावस्मरणेन च विशेषवाहुल्यात् । एतत्त्विगमर्यान्ति । * एतदेवेत्यादि * । तथाच ब्रह्महृष्टुपदेशबोधनार्थं नेद सूत्रं, किन्तु ब्रह्मत्वस्य फलदाने हेतुत्वेन बोधनार्थमित्यर्थः ॥ अन्ये तु, आत्मतीत्यादिसूत्रब्रयं प्रत्यक्मधिकरणत्वेनोपग-

च्छन्त आद्येऽधिकरणे शास्त्रोक्तलक्षणः परमात्माऽहमस्मीति ग्रही-
तव्यः? किं वा मदन्य? इति संशये मदन्य इति प्राप्तम् । परमात्मनो-
ऽपहतपाप्मादिगुणकस्य तद्विपरीततया ग्रहणस्यायुक्तत्वात् । तथा
ग्रहणेवेश्वराभावप्रसङ्गात् । स्वस्येश्वरतया ग्रहणेन साधकाभाव-
शास्त्रानर्थक्यप्रत्यक्षाविरोधानां प्रसङ्गाच्छेति । अतः शास्त्रात्प्रतिमासु
विष्णुद्विष्टवत्स्वात्मनस्तत्तादात्म्यदृष्टिः कर्त्तव्या, न तु संसारिणो
मुख्य आत्मा परमेश्वर एवेति प्रापयितव्यम् । एवं प्राप्ते, उच्यते ।

आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपक्षतयः । यतः परमेश्वरं प्रक्रियायां
जाबाला आत्मत्वेनैवेनमुपगच्छन्ति, त्वं वा अहमस्मि भगवां देवते
अहं वै त्वमसि भगवां देवते इति । तथा अन्येऽपि, अहं ब्रह्मास्मी-
त्येवमादाय आत्मत्वोपगमा द्रष्टव्याः । ग्राहयन्ति चात्मत्वेनैवेश्वरं
वेदवाक्यान्ति । एष त आत्मा सर्वान्तरः, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः,
तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्येवमादीनि । यदुक्तं प्रतिमान्यायेन
प्रतीकं भविष्यन्तीति । तदयुक्तम् । गौणत्वप्रसङ्गात् । मनो ब्रह्मेत्यादित्यो
ब्रह्मेत्यादौ सकृदेव तद्वचनेन, इह चाहं त्वं त्वमहमित्यमङ्गुष्ठचनेन
प्रतीकश्रुतिवैरूप्याच्च । अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽह-
मिति न स वेद, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पद्यतीति, सर्वे
त परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेत्यादिषु भेददर्शनापवादाच्च । न च
विरुद्धगुणयोरन्योन्यात्मत्वाऽसमभवतः शङ्खः । विरुद्धगुणत्वस्य मि-
ध्यात्वोपपत्तेः । नापीश्वराभावः शङ्खः । शास्त्रापाण्येनास्माभिरी-
श्वरस्य संसारित्वाप्रतिपादनेन संसार्यात्मनः संसारित्वापोहेनेश्व-
रात्मत्वप्रतिपादनस्य क्रियमाणत्वेन तदभावात् । नाष्टधिकार्यभा-
वः, प्रत्यश्वविरोधो वा । प्राक्प्रबोधाद् व्यवहारे संसारित्वस्य तद्वि-
षयकप्रत्यक्षस्य चाह्नीकारेण विरोधाभावात् । यत्र त्वस्य सर्वमा-
त्मैवाभूतत् केन कं पश्येदत्यादिना प्रबोधदशायामेव श्रुत्या प्रत्य-
क्षाद्यभावबोधनात्तदानीं च श्रुत्यभावस्यापि, अत्र पिता आपता भवती-
त्युपक्रम्याऽग्रे, वेदा अवेदा इति वचनेन वेदाभावस्यापीष्टत्वात् ।
यदपि कैश्चिद्विद्याया ब्रह्मणः सद्वितीयत्वादद्वैतानुपपत्तिरिति श-
ङ्खाने, तदप्येतेनैव प्रत्युक्तम् । तस्मादात्मेत्येवेश्वरे मनो दधीतेति
शङ्खुरा आहुः । तत्र सञ्चिरम् । परमात्मन्यहं ग्रहोपासने साध्यं प्रमा-
णत्वेनात्मत्वोपगमस्य वक्तुमयुक्तत्वात् । परमात्मनि मुख्यहृत्तस्य

आत्मपदस्य, सर्वं स्वलिपिं ब्रह्मा, इदं सर्वं यदयमात्मा आत्मै-
वेदं सर्वमित्यादिश्रुतिभिः सर्वस्य ब्रह्मत्वे बोधिते सर्वसंग्राहक-
तया स्वप्रत्यग्नित्वेद्यत्वाचकाहम्पदतो भिन्नार्थत्वेऽहम्पदार्थमात्र-
त्वप्रमित्यजनकत्वात् । अथात्मेवेदमग्र आसीन्दित्युपक्रम्य सोऽहम्-
स्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहनामा अभवादिति श्रुतेः पर्यायत्वान्न दोष
इत्युच्यताम् । तथा सति तेन तदहंवित्तिवेद्यत्वगुणकोपासनं सेत्य-
ति, न तु तस्य स्वाभेदपर्यवसायित्वाहंवित्तिवेद्यत्वगुणकम् । ततश्च
किमहमिति ग्रहीतव्यः, किं वा मदन्य इति संशयाकारासङ्गतिः ।
तत्रास्मपदाभ्यां प्रतिशरीरं भिन्नस्य स्वाहंवित्तिवेद्यस्यैव बोध्यमान-
त्वात् । न चोपाधेभिर्मित्यात्वात् तदनादरेण घटाकाशमहाकाशन्याया-
त्तयोरभेदस्यैव सिद्धेन दोष इति वाच्यम् । मित्यात्वेऽपि यावदव्य-
वहारं तत्मन्त्रायां भेदाभावस्योपगन्तुमशक्यत्वात् । न च जावालवा-
क्यादभेदोपगमनं शङ्खाम् । तत्रापि देवते इति द्विवचनेन देवताप-
दस्य सम्बुद्धित्वपक्षेऽपि स्वप्रत्यक्षपराग्निवित्तिवेद्यत्वाभ्यां च भेदस्यैव
बोधनात् । न च व्यतिहारानुरोधादभेदः शङ्खः । तस्य भेदावरुद्ध-
स्वभावे तादात्म्यरूपे अभेदऽप्युपपत्त्वेनाभेदोपासनास्तुत्यर्थतया
भेदाभावरूपतदगमकत्वात् । त्वं तु भागवतेष्वहम्, आयुधानामहं
वज्रामित्यादावहम्पदस्य विभूतार्थपि प्रयोगेण त्वं वाऽहमस्मीत्यहम्प-
दस्य त्वदिभूत्यात्मकोऽस्मीत्यर्थस्य, अहं वै त्वमसीत्यत्र विभूत्यात्मना-
ऽभेदस्य शक्यवचनत्वाच्च । नाप्यहं ब्रह्मास्मि, तत्त्वमसीत्यादिविरो-
धः । तत्रापि सुवर्णशक्ले सुवर्णवृद्धिवद् ब्रह्मांशे ब्रह्मवुद्धेरुपपक्ष-
त्वेन तदाविरोधात् । मासेव विजामीहीत्यादिवदाविष्टवाक्यादिरूप-
त्वेनाप्युपपत्तेश्च । अत एव, एष त आत्मत्यादिषु ग्राहणवाक्येष्वप्या-
त्मपदमेवाकं, न तु, त्वं पदमहम्पदं वेति युज्यते । किञ्च । आत्मनः
स्वप्रत्यग्नित्तिवेद्यस्य च सर्वथा भेदाभावे, अथाऽतोऽहङ्कारादेश इत्य-
नन्तरम्, अथात आत्मादेश इति पुनर्नोर्पदिश्येत । तस्मात् स्वात्मे-
श्वरयोरभेदविरुद्धस्वभावाभेदैवोपासना युक्ता, न तु भेदाभावरूपे-
णाभेदेन । एवमेव श्रीभागवतेऽप्युच्यते । आत्मानं चिन्तयेदेकमभेदेन
मया मुनिरिंत, न तु स्वाभेदेन मामिति । अथ योऽन्यां देवतामुपा-
स्तेऽन्यांऽसाधन्योहमिति न स वेद यथा पशुरेवं हि स देवानामि-
ति भेदोपासनिन्दार्थपि, न हि निन्दान्यायेन पूर्वोक्ताभेदोपासनास्तु-

त्वर्थत्वादुपपन्ना । एवमन्यान्यपि वाक्यानि बोध्यानि । एवंश्च प्रतिमाऽऽदौ विष्णुबुद्धेः प्रतीकत्वं यदुक्तं तदपि तथा । सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेन तत्र विष्णुबुद्धेः प्रतीकत्वाभावात् । अतद्वै पे तत्वेनोपासनस्यैव भवद्विद्धिः प्रतीकत्वोपगमात् । यदपि, वेदानामप्यभावः प्रबोधे इत्युक्तम् । तदपि तथा । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यत्र सर्वस्य नाशाकथनेनाऽत्मभावस्य च कथनेन, वेदा अवेदा इत्यत्रापि ज्ञानाद्विकल्पबुद्धिमात्रबोधेन वस्तुस्वरूपाबाधात् स्वरूपतो वेदाभावस्य वक्तुमशक्यत्वादिति । यदपि, न प्रतीकसूत्रे प्रतीकोपासने आत्महाइर्णने कार्येत्युक्तम् । नत्रापि मनआद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वे वेदेति सर्वत्राभेददृष्ट्यर्थे भेदहाइर्णन्दाङ्गीकारेण भवतामपि सिद्धे सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं मनआदीनामपि तथात्वात्पुरुषाङ्गे पुरुषबुद्धिवत् प्रतीकत्वाभावात् । अथ, अङ्गं प्रतीकोऽवयव इति कोशादङ्गोपासनैव प्रतीकोपासनेतीष्यते, तदा तु अर्हमति ब्रूमः ।

रामानुजाचार्यास्तु, तुशब्दोऽवधारणे । उपासितुरात्मत्येवोपास्यम् । उपासिता प्रत्यगात्मा स्वशरीरस्य स्वयं यथात्मा तथा स्वात्मनोऽपि परं ब्रह्मात्मत्येवोपासीत । कुतः? एवं ह्युपगच्छन्त्युपासितारः । त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसीति । उपासितुरर्थान्तरभूतं ब्रह्म उपासितारः कथमित्युपगच्छतीत्यत्राह । ग्राहयन्ति चेति । इति इममर्थमविद्वरोपासितृन् ग्राहयन्ति शास्त्राणि तान् प्रत्युपपादयन्ति । य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः । सन्मूलाः सोऽस्येमाः सर्वाः प्रजाः, ऐतदात्म्यमिदं सर्वे, सर्वे खलिवदं ब्रह्म तज्जलानिति च सर्वस्य चिदचिद्रस्तुनस्तज्जत्वाच्चलुत्वाच्चद्रुत्वाच्चन्नियम्यत्वाच्चर्हर्त्वाच्च सर्वस्याऽयमात्मा, अतः स त आत्मा । अतो यथा प्रत्यगात्मनः स्वशरीरं प्रत्यात्मत्वाद्वोऽहं मनुष्योऽहर्मित्यनुसन्धानं तथा परमात्मनः प्रत्यगात्मनोऽप्यात्मत्वात्प्रत्यगात्मानं प्रत्यप्यहमित्यनुसन्धानं युक्तमित्युपपादनात् । सर्वबुद्धीनां ब्रह्मैकनिष्ठत्वेन सर्वशब्दानां ब्रह्मैकनिष्ठत्वमभ्युपगच्छतस्त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसीति व्यतिहारेणोक्तवन्तः । एवं चाथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमिति, अकृत्स्नो ह्येषः, आत्मत्येवोपासीत, सर्वे तं परादाद्योन्यत्रात्मनः सर्वे वेदेति आत्मत्वाननुसन्धान-

आदित्यादिमतयश्चाङ्गु उपपत्तेः ॥ ६ ॥

छान्दोग्ये, अथ होवाच सलयङ्गं पौलुषिं प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमुपास्म इसादिसमेव भगवो राजनीति होवाचेति । अथ होवाचेन्द्रयुग्ममित्युपक्रम्य त्वं कमात्मानमुपास्म इति वायुमेव भ-गवो राजनीति होवाचेति । एवमेवाग्रे प्रश्नमेदेन वक्तुमेदेनाकाशा-५५प्रभृतय आत्मत्वेन उपासनाविषया उक्ताः । तत्रैवासौ वा आदिसो देवमधित्युपक्रम्यान्ते पठयते । य एतमेवं विद्वानादसं ब्रह्मेत्युपास्त इति । अत्रेदं चिन्यते । अत्र प्रतीकोपासनत्वमस्ति?

निषेधः । तेन, पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वेति पृथगात्मानुसन्धानं चाविरुद्धम् । अहमिति स्वात्मतयाऽनुसन्धानादन्यत्वानुसन्धानान-
षेधो रक्षितः । स्वशरीरात्स्वात्मनोऽधिकत्वानुसन्धानवत् स्वात्मनो-
ऽपि परात्मनोऽधिकत्वानुसन्धानात् पृथक्काऽनुसन्धानविधानं च
रक्षितम् । अधिकस्य ब्रह्मणस्तदात्मकत्वात् तस्य च ब्रह्मशरीरत्वा-
न्निषेधवाक्येऽकृत्स्नो ह्येष इत्युक्तम् । अत उपासितुरात्मत्वेन ब्रह्मो-
पास्यमिति स्थितमित्याहुः ॥

तदपि शाङ्गुरादिमतापेक्षया उपपत्तम् ॥ ५ ॥ २ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्गु उपपत्तेः ॥ एवं प्रधानभूतानां ज्ञानभक्ति-
सम्बन्धिनीनाम उपासनानां फलमुक्ता, अङ्गोपासनानां तदुक्तप्रती-
क्षं वारयितुमङ्गोपासनानां फलं विचारयतीत्याशयेनाधिकरणा-
विषयमाहुः । * छान्दोग्ये इत्यादि * । * छान्दोग्ये इति * । तत्र
बैश्वानरविद्यायामाऽत्र प्रश्नप्रत्यक्षतरे चक्षुषे तदात्मन इत्यादिकथना-
दूआदित्यस्याङ्गुत्वेऽपीतः पूर्वं प्रश्ने द्विवमेव भगवो राजाश्चत्यादिना
घुमनेरुक्तत्वेनादिन्यमनेरादित्वाभावात्पूर्वं घुमतेरुक्तत्वेन तत्यागं
बीजाभावादत्राङ्गोपासनाकलस्योऽकृष्टत्वाभावाङ्गुक्तिमार्गीयस्य नेदं
युज्यत इत्यरुक्त्या विषयवाक्यमन्यदाहुः * तत्रैवेति * । छान्दोग्ये
मधुर्विद्यायाम । संशयमाहुः । * अत्रस्यादि * । अत्रात्माङ्गुष्ठादि-
त्यादिष्वात्मबुद्धित्वबोधनादतद्रूपे तद्बुद्धिरूपतया प्रतीकत्वस्य पुरु-

न वेति ? । अस्तीति पूर्वः पक्षः । तथा हि । सर्वं खलिवदं ब्रह्मोति
श्रुतौ सर्वमनूद्य ब्रह्मत्वं तत्र बोध्यत इति न कवचित् प्रतीकोपास-
नमस्तीति हि पूर्वं निरूपितम् । तच्चोक्तश्रुतिभिः प्रयेकं तत्त्वेनो-
पास्यत्वेनोक्त्या नोपपद्यते । ब्रह्मण एकत्वादेकप्रकारकेणैवोपास-
नेन सर्वेषां फलमिद्देः पृथक्पृथगुक्तौ गौरवात् प्रयोजनविशेषाभा-
वाच्च । ताहशाधिकाराभावात् पृथक् तदुक्तिरिति चेद । न ।
सर्वत्र सदा तद्वावनायां तथाऽनुभवस्यापि सम्भवात् । एवं सति
वस्तुतः सर्वस्य ब्रह्मत्वं नाभिमतं, किन्तु यथाऽदिसादीनां तत्त-
था तथा सर्वस्यापीति प्रतीकोपासनत्वमेव सर्वत्र । तेनैव फलमिति
प्राप्ते प्रतिवदति । आदिसादौ या ब्रह्मत्वमतय उच्यन्ते तास्तु सा-
कारस्यैव ब्रह्मणो व्यापकत्वात् तस्य प्रयेकमप्यङ्गमुपासितं फलद-

ैकदेशे पुरुषबुद्धिवदत्र ब्रह्माङ्गे ब्रह्मबुद्धेरपि मनर्नासद्वत्वादप्रती-
क्त्वस्य सम्भवः सन्देहवीजम् । पूर्वपक्षं व्युत्पादयन्ति * तथाहीत्या-
दि * पूर्वं निरूपितमिति * पूर्वाधिकरणीयसूत्रद्रव्ये व्युत्पादितम् * त-
त्वेनेनि * ब्रह्मतया । * एकप्रकारकेणति * सर्वं खलिवदमिति श्रुत्यु-
क्तप्रकारकंण । प्रयोजनविशेषसत्तामाशङ्कन्ते * ताहशात्यादि * ।
* ताहशाधिकाराभावादिति * । उत्कृष्टाधिकाराभावात् । तथाच
येषां न सर्वत्र ब्रह्मत्वेन स्फुर्तिस्तदर्थं पृथगादित्याद्युपासनोक्तिरित्य-
र्थः । समाधत्ते । * नेत्यादि * । सर्वत्र तद्वावनायां तया उपनयनो-
पनीतभानरूपस्य ब्रह्मानुभवस्यापि सम्भवात् । * एवं सतीति * ।
अधिकाराभावेऽप्युक्तरीत्या सर्वत्र ब्रह्मदर्शनसम्भवेऽप्येवं पृथगुपा-
सनोपदेशे सति । * वस्तुत इत्याद्युक्तरीत्या तत्था उपासनं प्रतीकं,
तथा सर्वस्यापि ब्रह्मत्वेनोपासनमपि प्रतीकम् । तेनैव चित्तशुद्धि-
द्वारा मुक्तिरूपं फलं सम्भवतीति पूर्वसूत्रद्रव्योक्तमयुक्तमिति प्राप्ते
प्रतिवदति । आदित्याद्युपासनानामङ्गोपासनत्वेन फलवत्वं वदन्
तासु तदुक्तप्रतीकरूपत्वं परिहरतीत्यर्थः । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्या-
चक्षते । * आदित्येत्यादि * । * एकैकाङ्गविशयार्थ्य इति * । सुत्रे-

मियेकैकाऽङ्गविषयिण्यस्ता विधीयन्ते । उपपञ्चं चैतत् । न हि साकारव्यापकब्रह्मणोऽङ्गं न ब्रह्माऽतो, न प्रतीकोपासनत्वं तत्र । अपरञ्च । असौ वा आदित्यो देवमधित्युक्त्वा तस्य प्रतिदिक्करश्मीनां कृपावलोकनरूपाणां मधुत्वं निरूप्य तद् यद् प्रथममृतं तद्रसवे उपजीवन्याग्नना मुखेन, न वै देवा अशनन्ति न पिबन्येतदेवाऽमृतं दृष्टा तृप्यन्ति । त एतदेव रूपमभिसंविशन्येतस्माद्रूपादुद्यन्तीति पश्यते । तथाच दर्शनमात्रेण अन्यधर्मनिवृत्तिस्तस्यैव स्वतन्त्रपुरुपार्थत्वेन ज्ञानमतिशयितस्नेहजविगाहभावेन तत्रैव लयः ।

अङ्गं इति सप्तम्या वैषयिकाधिकरणबोधनात्तथा । हेतुं व्याकुर्वन्ति । * उपपञ्चमित्यादि * । तथाच, अङ्गं प्रतीकोऽवयव इति कोशादङ्गमेव प्रतीकं तदुपासनं चाङ्गोपासनमेव, न तु त्वदुक्तरीतिकप्रतीकोपासनम् । अतस्तदुक्तरीतिकात्तस्मान्न फलम् । अस्मदुक्तरीतिकात्तु तस्मात्फलम् । भगवदङ्गमाहात्म्यप्रार्तिपादने ज्ञानाङ्गभाक्तद्वारा भगवज्ञाने ज्ञानमार्गीयस्योपकरोतीति भावः । अङ्गत्वेन प्रतीकत्वाच्च तावन्मात्रत्याम्बेनोपासनं कृत्सनत्वादन्धन्वदोपकथनमपि युज्यते । न च यद्येवं तदा, अत्यन्तं पश्यति प्रियमित्यादिफलकथनमपि कथमिति शङ्खाम् । भगवदङ्गमप्युपासिनं फलायंतिभगवन्माहात्म्यज्ञापनेन तत्र भक्तिसिद्ध्यर्थमिति जारीहि । एतासां भक्तिमार्गोपकारार्थम् । द्विनीयवाक्यस्यार्थं परोक्षवादेनाहुः । * अपरं चेत्यादि * । आदित्यो भगवच्छक्तरूपः । मधुत्वं मधुनाडीत्वम् । प्राच्यो मधुनाड्य इत्यादिश्रुतेः । तासां मधुप्रधानत्वान्मधुत्वम् । ऋचां मधुकृत्वम्, ऋग्वेदस्य पुष्पत्वं तासामेव ऋचामसृतता ब्रह्मरूपत्वं, तार्भिर्ऋग्वेदतापं, तार्भस्तस्यग्वेदस्य यशाद्विरसजननं तत्क्षरणं, तस्य रसस्यादित्यमभितः श्रयणं, तस्यादित्यरोहितरूपत्वमित्येवं प्रतिदिक्करश्मीनां ये रसास्तेषामसृतत्वं च निरूप्य तदग्रे तद्यत्प्रथममृतमित्यादि पश्यते । अत्र कल्पनोपदेशात्परोक्षवादता । तेन यद्ब्रसिद्धं तद्विशद्यन्ति । * तथाचेत्यादि * अन्यधर्मनिवृत्तिरिति * ।

पुनस्तदर्शनानन्दानुभवार्थं भगवानेव कृपया पुनः पूर्वभावं सम्पादयतीति तस्माद्यादुदयश्चैतत्सर्वं भगवदङ्गत्वे एवोपपद्यत इत्यपि हेत्वभिप्रेतोऽर्थो ज्ञेयः । न हि प्रतीकत्वं इदं सर्वं सम्भवति, भक्तिमार्गीयत्वादस्यार्थस्येति भावः । अङ्गानां भगवत्स्वरूपात्मकत्वैनैक्यमिति ज्ञापनायैकवचनम् । एतेन स्वरूपस्यैव फलत्वमुक्तं भवतीति मुख्यः सिद्धान्तः सूचितो भवति ॥ ६ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

पूर्वसूत्रेण धर्ममात्रस्य फलत्वमुक्त्वा ध्युना धर्मिणः फलत्वं तत्साधनं चाह । सम्भवात् । उत्कटस्नेहात्मकसाधनस्य सम्भवात् तदधीनः संस्तदग्र आसीनो भगवान् भवति । एतेन भक्तवश्यतोक्ता ॥ ७ ॥

प्राणधर्मरूपक्षुदादिनिवृत्तिः । * हेत्वभिप्रेतोऽर्थं इति * हेतुबोधके उपपत्तिपदेभिप्रायगोचरोऽर्थः । तदुपपादयन्ति । * नहीत्यादि * । ज्ञानमार्ग एवान्धत्वादिदांपो, न भक्तिमार्ग इत्यपि सूचितम् । शेषं स्फुटम् । किञ्चास्मिन् सूत्र आदित्यादिमर्तीनामङ्गविषयकत्वकथनेन पूर्वम्, अन्तस्तद्धर्मादिसूत्रेषुक्तानां हिरण्मयपुरुषाकाशप्राणादीनामप्य-ङ्गत्वं बोध्यते । तेन तदुपासना अपि तथेत्यपि बोधितमिति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * पूर्वसूत्र इत्यादि * पूर्वसूत्रे चक्षुरादिरूपस्यादित्यादेर्धर्मस्य प्राप्यत्वेन फलत्वमुक्ताऽस्मिन् सूत्रे धर्मिणो भगवत् एव तदुपासनफलत्वं तत्प्राप्तिसाधनं चाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * सम्भवादित्यादि * । भगवदङ्गत्वज्ञानपूर्विकया आदित्याद्युपासनया उत्कटस्नेहसम्भवात् तथा, न तु तदभावेऽपीत्यर्थः । एतेन ज्ञानमार्गिणामीहश्नेहाभावान्नासीनो भवति । किन्तु परोक्षज्ञानविषयो भवतीत्यपि बोधितम् । सिद्धमाहुः । * एतेनत्यादि ॥ ७ ॥

एवं बहिः प्राकटथमुक्त्वा ५५न्तरं तदाह ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

भावानौत्कटथदशायां व्यभिचारिभावात्मकसततस्मृतिरूप-
ध्यानादपि ह्यादि प्रकटः सच्चासीनो भवतीर्थः । तेन स्थैर्यमुक्तं
भवति ॥ ८ ॥

एवम्भक्तेच्छयैव स्वरूपप्राकटथमित्युक्त्वा लीलानाविष्करण-
माविष्करणं चापि तदिच्छयैवेताह ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

भक्तेच्छामपेक्ष्याचलत्वं चकाराच्छलत्वमपीर्थः ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

केचन भक्ताः स्वरूपानंरपेक्षास्तस्परणजनितानन्देनैव वि-
स्मृतापवर्गान्तफला भवन्ति । चकाराच्छ्वरणकीर्तनादयोऽपि स-
मुच्चीयन्ते । तदुक्तम्—अथ ह वा व तव महिमाऽमृतसमुद्रविप्रु-

ध्यानाच्च ॥ सूत्रमवतारयम्भिः । * एवमित्यादि * । * तदि-
नि * । प्राकटयम् । द्याकुर्वन्ति । * भावेत्यादि * । * स्थैर्यमुक्तं
भवतीति * । एतेन ज्ञानमार्गं एताहशास्यापि भावस्याभावादस्थैर्य-
मित्यपि बोधितम् ॥ ८ ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ सूत्रमवतारयम्भिः । * एवं भक्ते-
त्यादि * ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ अनेन साधनाम्भरमुक्तमित्याहुः ॥

* केचनेत्यादि * । अत्र भाष्यमतिरोहितार्थम् । अस्मिन्नपि
सूत्रे अपेक्ष्येति कथनाज्ञानमार्गीयस्योपासनामपेक्ष्य वाऽचलस्वादिकं
बोध्यम् । एवज्ञात्वादित्यसूत्राङ्के भनने आसीनसूत्रेण विशेष उक्तः,
ज्ञानसूत्रोक्तनिदित्यसने आचलस्वसूत्रेणेति देशम् । अनेनाभिकर-

षा सकुल्लीदया स्वप्नसि निष्ठन्दमानानवरतमुखेन विस्मारित-
दृष्टश्रुतमुखलेशाभासाः परमभागवता इति । अथवा, अहं भक्तप-
राधीन इसादिस्मृतिः पूर्वोक्ते प्रमाणत्वेनोक्ता ॥ १० ॥

यत्रैकाग्रता तत्राऽविशेषात् ॥ ११ ॥

अथेदं विचार्यते । बहिराविर्भावो येभ्यो, येभ्यश्चाऽन्तस्तेषां
तेषां च मिथस्तारतम्यमस्ति, न वेति । तत्र निर्णयमाह । यत्र भ-
क्तेष्वेकाग्रता भगवत्स्वरूपे प्रकट एवैकस्मिन् ग्राहकचित्तधारा,
न त्वन्तर्बहिर्विद्वानं तत्रोभयोरन्तःपश्यतो बहिः पश्यतश्च भावे
भगवत्स्वरूपे च विशेषाभावाभ तारतम्यमस्तीर्थः ॥ ११ ॥

जेन आदित्याद्वृद्धिष्वेष्वेकाग्रतासनानां जगन्याधिकारिषु फल-
दानद्वारा भगवन्माहत्म्यप्रतिपादनेन तत्र भक्तिजननद्वारा सर्वात्म-
भावरूपज्ञानाङ्गत्वमपि प्रतिपादितम् । तेन तास्यमपि परम्परया त-
देव फलमिति सिद्धम् ॥

अन्ये तु—आदित्यादिमतिसूत्रमधिकरणान्तरत्वेनोक्ता तत्र
य एवासौ तपति तमुद्दीथमुपासीतेत्यादिषु कर्माङ्गोपासनेषु किमादि-
त्यादिषुद्दीथदृष्टिः कार्या ? कि वोद्दीथादिष्वादित्यादिदृष्टिः ? हष्टेर-
नियमो वेति संशये, उद्दीथादिष्वेष्वेवादित्यादिदृष्टयः कार्या इति
सिद्धान्तयन्ति । आसीन इत्यादिकं चतुःसूत्रमधिकरणान्तरमुक्ता
तेष्वेवासननियमोऽस्ति, न वेति संशये आसीन एवोपासीतेति नियमं
सिद्धान्तयन्ति । तत्रोदासीना वयम् ॥ १० ॥ ३ ॥

यत्रैकाग्रता तत्राऽविशेषात् ॥ एतस्य सूत्रस्य अधिकर-
णत्वे बोधयन्तोऽवतारयन्ति । * अथेत्यादि * । अथेति * । पूर्वा-
धिकरण आदित्यादिरूपाणामङ्गनामुपासनाभिः साधनभूतभक्त्यु-
त्कर्षात् पुरुषोस्तमस्य बहिरन्तः प्राकट्यविचाराऽन्तरम् । येभ्य
इति चतुर्थी तादृथ्ये । * तत्रेति * । उक्तं संशयोस्तरं प्राकटशशकार-
भेदाद् भक्तयोस्तारतम्यमिति प्राप्ते । * न त्वन्तर्बहिर्विद्वानमिति * ।

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

उक्तेऽर्थं एवायं संशयः । अन्तः प्राकब्रवतो यदा वहिः सं-
वेदने सखपि पूर्वानुभूतभगवत्स्वरूपानुभवस्तदा पूर्वमन्तरमन्वभूतम-
धुना बहिरनुभवामीसनुव्यवसायो भवति, न वेति । तत्र वैलक्ष-
ण्याद्वितुर्महतीति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धान्तमाह ॥ आप्रायणा-
दिति ॥ श्रीभागवते, प्रायणं हि सतामहमिति भगवद्वाक्याद्
प्रायणशब्देन स्वतःपुरुषार्थत्वेन प्राप्यं परमं पारलौकिकं फलमु-
च्यते । तथाच फलं तन्मर्यादीकृत्य तस्य सैवावस्था सार्वदिकी, न
तु वहिः प्राकब्र्वेऽपि वहिष्ठाऽनुसन्धानमिलर्थः । ततस्य तत्र
सायुज्यं भवति, न वेति संशये निर्णयमाह । तत्रापि प्रायणेऽपि

करणभेदानुसन्धानकृतमन्तर्वहिर्विज्ञानम् । शेषः सिद्धान्तग्रन्थ-
स्तु स्फुटः । तथैकाग्न्याभावे भावतारतम्यम् । तेन च तयोस्ता-
रतम्यं, न तु प्राकट्यप्रकारभेदादिति भावः ॥ ११ ॥ ४ ॥

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ एतस्याऽप्यधिकरणान्तरत्वं
बोधयन्त आहुः । उक्तेऽर्थं इत्यादि * । तेनानुप्रसङ्गः सङ्गतिरित्य-
र्थः । सत्यपीत्यपिशब्दोऽनुभवशब्दानन्तरमन्वेति । * तत्रेत्यादि * ।
वैलक्षण्यादिति * । भूतकालवर्त्तमानकालरूपविशेषणभेदकृतवैलक्ष-
ण्यात् । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं विवृणवन्ति । * श्रीभागवत इत्या-
दि * । तत्रैकादशस्कन्ध एकादशाध्यायोपान्ते ज्ञानमार्गद् भक्तिमा-
र्गोत्कर्षं वदता भगवतोक्तम् “प्रायणं भक्तियोगेन सत्सङ्गेन विनो-
द्धव । नोपायो विद्यते सम्यक् प्रायणं हि सतामहमि”ति । प्रकृष्टम् ।
अयनं प्रायणमिति योगात्तादृशं फलमुच्यते । तथाच तादृशं फलं
मर्यादीकृत्य तस्य भक्तस्य सैवावस्था एकाग्रतारूपा सार्वदिक्यत-
स्तथेति नानुव्यवसायवैलक्षण्यमित्यर्थः । तर्हि प्रायणे तु फले वैल-
क्षण्यं भविष्यतीति शङ्खायां सूत्रशेषमवतारयन्ति । * ततस्येत्यादि * ।
निर्णयमाहेति * । तत्कर्तुन्यायाद्, यं यं वापीति स्मृतेश्च
भवतीति प्राप्ते निर्णयमाहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * तत्रापीत्यादि * ।

प्राप्ते तस्य पूर्ववत् प्रभुणा सममालापावलोकनश्रीचरणनलिनस्प-
शार्दिकं दृष्टमेव फलं, न त्वदृष्टं सायुज्यमिसर्थः । यतः थुद्धपुष्टि-
मार्गेऽग्निकृतोऽन्यथा पूर्वोक्तभावसम्पत्तिः कथं स्यादित्युपपत्ति-
हिशब्देन सूच्यते । एतच्च तद्भूतस्य तु नातद्भाव इत्यत्र निरू-
पितम् ॥ १२ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ
तदव्यपदेशात् ॥ १३ ॥

पुष्टिमार्गीयभक्तस्य फलं निरूप्य मर्यादामार्गीयस्य तस्य फ-
लं चिन्त्यते । तत्र तु ज्ञानपूर्वकत्वं भक्तेरावश्यकम् । कर्ममर्यादा-

* सूच्यत इति * । हेतुतया सूच्यते । तथाच पूर्वपक्षोक्तन्यायादि-
हिं उपासने प्रवर्तते । अत्र तु साक्षात्कार इति तस्य भावस्य सार्वादि-
कत्वं निष्पत्यूहमित्यर्थः ॥

अन्ये तु, पूर्वसूत्रे उपासनासु एकाग्रताप्रयोजकं यद्भवति
तदेव दिग्गादिकं नियतं, न तु प्राच्यादिनियम इति सिद्धान्तयन्ति ।
अस्मिस्त्वश्युदयफलासूपासनास्वपि प्रयाणकालपर्यन्तं प्रत्ययावृत्तिं
सिद्धान्तयन्ति । प्रायणपदेन च प्रयाणकालं व्याकुर्वन्ति । तदा प्रा-
यणशब्दां यौगिक एव । अयनपदस्य गमनवाचकत्वादिति । तत्रा-
प्युदासीना वयम् ॥ १२ ॥ ५ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तदव्यपदेशात् ॥

अधिकरणप्रयोजनमाहुः । * पुष्टित्यादि * । * पुष्टिमार्गीयभक्तस्य
फलमिति * । लौकिकदेहे भगवत्साक्षात्कारादिकं फलमासीनः
सम्भवादिभर्निरूप्य प्रायणप्राप्तौ अलौकिकदेहेऽस्य भगवत्सेवन-
रूपं फलम् * चिन्त्यत इति * । कथं भवतीति विचार्यते ।
कुतश्चिन्त्यत इत्याकाङ्क्षायां संशयं तद्बीजं च सूच्यन्तः पूर्वपक्षमा-
हुः । * तत्र त्वित्यादि * । * ज्ञानपूर्वकत्वं भक्तेरावश्यकमिति * ।
“तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव । ज्ञानविज्ञानसहितो

या अपि स्वकृतत्वात्तामनुरुद्धैष भगवता फलं दीयते । तच्च, नाऽभुक्तं क्षीयते । तद्दोगानुकूलकर्मणा स्वसजातीयतसम्भानजननाद् अनिर्मोक्ष एव सर्वस्य सम्पद्यते । नच प्रायश्चित्तवज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं वक्तुं शक्यम् । तद्वचस्य तदुद्देशेनाविहितत्वात् । तथा कथने चान्योन्याश्रयः । दुरितस्य चित्ताऽथाद्विदेतुल्येन त-शाशे ज्ञानोदयो यतोऽसो मर्यादामार्गे मुक्तिरनुकृतिविषयेति प्राप्त उच्यते । तदधिगमे ब्रह्मज्ञाने सति तज्ज्ञानस्वभावादेवोत्तराऽधस्याश्लेषोऽसम्बन्धः पूर्वस्य तस्य विनाशो भवतीर्थः ॥ अत्रोत्तर-

भज मां भक्तिभावत्"इति भगवद्वाक्यात् तथा । *दीयत इति* । मर्यादामार्गे दीयते । * तच्चेति * । कर्म च । प्रायश्चित्तवज्ञानस्य पापनाशकत्वाऽझीकारे दूषणान्तरमाह । * तथेत्यादि * । अन्योन्याश्रयं व्युत्पादयति । * दुरितस्येत्यादि । * तथाच ज्ञानोदये दुरितक्षयो, दुरितक्षये च ज्ञानोदय इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । * अनुकृतिविषयेति * । तूष्णीम्भावविषया, अशक्यवचनेति यावत् । तथाच मर्यादामार्गे सर्वमर्यादारक्षणात् कर्ममर्यादाया अपि रक्षणीयतयोक्तप्रकारेण ज्ञानानुदये भक्त्यभावान्मोक्षरूपफलाभावः । उत, यतो वाचो निवर्त्तन्त इति ज्ञानिनमुपक्रम्य, एतैः ह वा व न तपति किमहः साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति ज्ञानस्य बलवत्ताश्रावणात्तेन तप्नाशो भक्त्युदयात् फलं भवति ? इति संशये उक्तरीत्या मर्यादारक्षणावश्यकतया तूष्णीम्भाव एव शरणमिति प्राप्ते इत्यर्थःसिद्धान्तं बदन्तः सूत्रं व्याचक्षते *तदधिगम इत्यादि * अत्राश्लेषपदार्थोऽसम्बन्धपदेन विवृतस्तं निर्णेतुं व्युत्पादयन्ति * अत्रेत्यादि * एतत्सूत्रार्थविचारेऽनुत्पन्नस्याश्लेष इति नार्थः । श्लेष आलिङ्गन इति धातोः संयोगविशेषार्थकतया गुणरूपस्य पापस्यात्मनि समवेतत्वेन संयोगस्य मूलत एवाभावादनश्यति च पापे समवायाऽभावस्य वक्तुमशक्यत्वाद् उत्पन्नस्य पापस्या श्लेष इति नार्थः, किन्तु तस्य पापस्यात्मनि लिङ्गविशिष्टे जीव एवोत्पत्तेरूपभ-

स्योत्पन्नस्याश्लेष इति नार्थस्तस्यात्पन्नेवोत्पत्तेस्तदतिरिक्तस्य श्लेषस्याभावादतोऽनुत्पत्तिरेवार्थः । नचैवं पर्यादामार्गीयत्वभङ्गः । साधनं विना स्वस्वरूपबलेनैव कार्यकरणे हि पुष्टिरिह तु नियतकर्मविरोधित्वस्त्रभावेन ज्ञानेनैव तथा सम्पत्तेः । अत एव, तद्यथेषीकातूलभग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति श्रुतिरग्निदृष्टान्तमाह । स्मृतिरपि “यथैधांसि समिद्बोऽग्निर्भस्मसाव कुरुते तर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसाव कुरुते तथा” इति । सर्वं पाप्मानं तरति, तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजत इसादिश्रुतिभ्यस्त्वयापि न तद्बोगनियमो वक्तुं शक्यः । एतेनाभुक्तस्याऽक्षयाद्भोगे च कर्मान्तरजननान्मोक्षासम्भव इति निरसं वेदितव्यम् । नचान्योन्याश्रयः । अनाद्यविद्याजनितसंसार-

कार्यसमावायातिरिक्तस्य श्लेषस्याभावात् । अत उक्तानुपपत्तिरेवार्थः । यथा पुष्करपलाश आपो न श्रिष्यन्त इति श्रुतावपि पापानुत्पत्तिरेवार्थ इत्यर्थः । नच श्रौतदृष्टान्तानुरोधालिङ्गशरीरे उत्पन्नस्य जीवे असम्बन्ध इत्येवार्थो युक्तो न पूर्वोक्त इति शङ्खाम् । तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेस्तस्य सदैवाऽसङ्गत्वेनैवं विद्वातिविशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नच लिङ्गं उत्पन्नं लिङ्गे एव न श्रिष्यत इत्यपि युक्तम् । दृष्टान्तवैषम्यस्याश्रापि तुल्यत्वात् । अतः पापस्यासम्बन्धमात्रमेव श्रूतौ विवक्षितं, न तु तस्य पूर्वं सत्ताऽपीति पूर्वोक्तमनवद्यम् । पर्यादाभङ्गमाशङ्ग समादघते । * नचैवमित्यादि* । * एवमिति* । दुष्कर्मणो तुरदृष्टानुत्पादकत्वे । * तथा सम्पत्तेदिति* । कर्मासम्बन्धसम्पत्तेः । तथाचेयमपि पर्यादवेति न तदङ्ग इत्यर्थः । * अत एवेति* । पर्यादाभङ्गाभावादेव । तद् यथेषीकातूलमिति श्रुतिस्तु छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यायां द्रष्टव्या । नाभुक्तं क्षीयते कर्मेति नियमवादे भ्रुतिविरोधरूपं दूषणान्तरमादुः । * सर्वमित्यादि* । *** एतेनेति*** । अश्वमेधरूपर्पन्वेशादभुक्तस्यापि दुष्कर्मणः क्षयश्चावजेन । अन्योन्याश्रयं परिहरन्ति । *** नचान्ये-

वासनात्मिका हि सा । सा च गुरुपसत्तिश्रवणमननविद्युपासना-
दिरूपया ज्ञानसामग्न्यैव, नाश्यते । अविद्या परं ज्ञानेन नाश्यत
इति कव तत्प्रसङ्गः । ज्ञानसामग्न्या बलिष्ठत्वात्कर्मणो दुर्बलत्वात्
तत्प्रतिबन्धकत्वमिति ज्ञाननाश्यत्वबोधकश्रुतिसमृतिमता त्वयाऽप्यु-
रीकार्यम् । इमेव हेतुमाहाचार्यस्तद्व्यपदेशादिति ॥ १३ ॥

इतरस्याऽप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥
पापस्य शास्त्रविरोधित्वेन शास्त्रीयज्ञानेन समं विरोधो भवतु

त्यादि * । * सेति * चित्ताशुद्धिः * क तत्प्रसङ्ग इति * अन्यो-
न्याधीनोत्पत्तिकत्वे ह्यन्योन्याश्रयः । इह तु श्रवणादिरूपसामग्न्या
ज्ञानोदयस्तयैव च चित्ताशुद्धिनाश इति नान्याधीनोत्पत्तिकत्वमतः
काऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । ननु तथाप्यभुक्तेन कर्मणा ज्ञानसामग्रीब-
न्ध्यो भवत्वितिचेत्तत्राहुः * ज्ञानसामग्न्या इत्यादि * । यदि हि
कर्ममात्रमभुक्तं न क्षीयेत तदा प्रायश्चित्तविधिरनर्थकः स्यात् । यदि
चाक्षीयमाणं स्वसजातीयसन्तानमुत्पादयेत् तदा ज्ञानसाधने प्रवृ-
त्त्यनुपपत्त्या ज्ञानसामग्रीविधिरानर्थक्यमापद्यते । अतस्तदभावाय
प्रारब्धस्यैवाभुक्तस्याक्षयः क्रियमाणसंचितयोस्तु प्रायश्चित्तादिना
क्षय इत्यवश्यमङ्गीकार्यम् । एवं सति प्रारब्धं भुज्ञानस्यापि क्रियमा-
णसञ्चितयोः क्षये ज्ञानसामग्न्या बलिष्ठत्वात्तयैव चित्ताशुद्धिनिवृत्तौ
तत्पोषकस्य कर्मणो निरालम्बनतया दुर्बलत्वात् सामग्रीप्रतिबन्ध-
कत्वमिति त्वयाऽपि श्रौतवार्दनाङ्गीकार्यम् । इमेव हेतुं पूर्वपक्षि-
बोधनाय, तद्व्यपदेशादिति पदेनाह । तस्मान्न कोऽपि दोष इत्यर्थः ।

अश्लेषध्रुतिस्तु, यथा पुष्करपलाश आपो न शिष्यन्त इति छा-
न्दोग्ये उपकोसलविद्यास्था बोध्या । साऽन्न न लिखिता । सहकारित्व-
सूत्रे ज्ञानस्य कर्मस्वभावनाशकताया ब्युत्पादिततया तत एव निर्वा-
हादिति ॥ १३ ॥

इतरस्याऽप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * पापस्यत्यादि

नाम । धर्मस्यात्थेनाविरोध एवेसाशङ्कानिरासाय पूर्वन्याया-
तिदेशमाह । इतरस्य पुण्यस्याप्येवं, पूर्वस्य नाश उत्तरस्याश्लेष इ-
सर्थः । अतिदेशाद्वेतुरपि स एव ज्ञेयः । तथाहि । उभे उ हैवैष
एते तरति । क्षीयन्तेचास्य कार्माणीति सामान्यवचनाज्ञानामिः
सर्वकर्माणीति स्मृतौ सर्वशब्दाच्च तथा । अथेदं शङ्क्यते । मर्यादा-
मार्गीयत्वाज्ञानानन्तरं भरतवद् सङ्गदोपेण भगवद्वावाच्युतौ
सङ्गजदोषोत्पत्तिवद्ग्रे विहितनिषिद्धकर्मणोरप्युत्पत्तिर्वक्तुं शक्ये-
ति ज्ञानस्य न सर्वात्मना कर्मविरोधित्वमिति । तत्र निर्णयमाह ।
पाते । भक्तिमार्गे भगवद्वावाच्युतिः पात इत्युच्यते । तुरप्यर्थे ।
अपिशब्दे वाच्ये व्यवच्छेदार्थकतुशब्दोक्त्याऽस्मिन्मार्गे पापस्य
व्यवच्छेद एव । न कर्हिच्चिन्मत्पराइति वाक्यात् । परन्तु मर्यादा-
मार्गीयत्वात् प्रारब्धमोगार्थं प्रभुश्चेत्तथा करोति तद्वावे पूर्णे सति
तद्वोगोऽसम्भावित इति तदैवं भवतीति व्यासाभिप्रायो ज्ञायते ।

इत्याशङ्कानिरासायेति * । इति हेतोः पूर्वपुण्यस्यानाश उत्तरस्य
च संश्लेषो भवत्विति शङ्कानिरासाय ।

ननु हेतोरकथनात् कथं पुण्यस्य तथात्वं ज्ञेयमित्यत आहुः * । अति-
देशादित्यादि * । उभे हैवैष इति श्रुतिस्तु शारीरवाह्यणस्या । उभे
हैवैष एते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी इत्यादि । द्वितीया तु मुण्ड-
कस्था । सूत्रशेषमवतारयन्ति । * अथेदमित्यादि * । * सङ्गज-
दोषोत्पत्तिवदिति * । ज्ञानानन्तरं यथा सङ्गजदोषोत्पत्तिस्तथेत्य-
र्थः । * अग्र इति * । ज्ञानानन्तरम् । व्याकुर्वन्ति । * भक्तीत्या-
दि * । वाक्यं तु द्वितीयस्कन्धे कापिलंये “न कर्हिच्चिन्मत्पराः शा-
न्तरूपे नद्वच्यन्ति नोऽनिमिषो लेढि हेतिः । येषामहं प्रिय आत्मा सु-
तश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम्” इति । अत्र मत्परा न नद्वच्यतीति
कथनात् पातव्यवच्छेदलाभः । * तथा करोतीति * । भक्तिभावं
प्रतिबध्नाति । तदर्थं प्रतिबन्धकरणं हेतुः * तद्वाव इत्यादि * ।
* तदैवं भवतीति * । यदा भक्तिभावप्रतिबन्धस्तदा भरतवदन्या-

तथाच तस्मिन् सत्यप्युत्तरस्य कर्मणोऽसंश्लेष एवेतर्थः । पूर्वसूत्र एवमेवा श्लेषशब्दस्य व्युत्पत्तेः । अतिदेशस्यैवम्पदेनैव प्राप्तेः सर्वे सूत्रं तत्परत्वेन न व्याख्ययेयम् । पातशब्दस्य देहपातं तुशब्दस्यावधारणमर्थमुक्त्वा देहपाते मुक्तेरावश्यकत्वावधारणं वाक्यार्थं इति चोक्त्वा साधीयसी । मुक्तिप्रापकपदाभावाद्, भोगेन त्वितेर क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यत इत्यग्रे वक्तव्यत्वाच्च ॥ १४ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदऽवधेः ॥ १५ ॥

ननु देहस्य कर्मजन्यत्वात्त्वाशे तत्त्वाशस्यावश्यकत्वाच्च-
ब्रह्मविदः प्रवचनानुपपत्तिः । एवं सति ब्रह्मजिज्ञासोर्गुरुरूपसत्त्वादिं-

सत्त्वादिर्भवति । * असंश्लेष एवेति * । तदुपाख्याने, स च तदा पितॄसञ्जिधावेवासधीचीनमिव स्म करोतीति वाक्येन ताहशकर्म-
वाधनाद्वे च जीवन्मुक्तस्वबोधनादसंश्लेषः । ** एवमेवेति ** । अनुत्पत्तिरूपतया ।

ननु सर्वस्य सूत्रस्यानिदेशपरत्वे कोदोषो, येन एवं विभज्य व्याख्यायत इत्यत आहुः । ** अतिदेशस्येत्यादि ** । ** तत्परत्वेनेति ** अतिदेशपरत्वेन । तथाच शेषवैयर्थ्यमेव दोष इत्यर्थः । एवं मर्यादामार्गेऽपि ब्रह्मज्ञानोत्तरं भक्तौ यदा प्रतिबन्धस्तदापि प्रारब्धमात्रस्यैव भोगो, न तु क्रियमाणसञ्जिताभ्यां दुरदृष्टिपत्तिरित्यर्थः सिद्धः । अत्रान्य-
पां व्याख्यानं पातशब्दस्येत्यादिनाऽनूद्य दूषयन्ति । ** उक्तिर्न साधीयसीत्यादि ** । ननु सूत्रे मुक्तिप्रापकपदाभावेऽपि फलप्रकारण-
त्वात्तदनुरोधेन तथा कल्पने को दोष इत्यत आहुः । ** भोगेनेत्यादि ** । तथाच तैः सम्पद्यत इत्यस्य मुच्यत इति व्याख्यानात्स्या मुक्तेरत्र सिद्धौ तन्मतेऽग्रिमसूक्तान्तरे भांगेन कर्मक्षपणानन्तरं ब्रह्मस-
म्पात्तरूपमुक्तेरेव व्याख्यानात्तद्वैयर्थ्यमेव दोष इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ सूत्रमवतारयन्ति ।

* नन्वित्यादि ** । *तत्त्वाशे तत्त्वाशस्येति * कर्मनाशे देहनाशस्य । *एवं सतीति * ब्रह्मविदो देहाशे सति * ।

साधनाऽसम्भवः । आचार्यवान् पुरुषो वेदेति श्रुतेतदभावेन ज्ञान-
मागोऽच्छेदेन भक्त्युच्छेदप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य समाधसे पूर्वे पूर्वसूत्राभ्यां
ज्ञाननाशत्वेन ये प्रोक्ते पापपुण्ये ते नाशेषे, किन्तु नारब्धं भोग्या-
यतनलक्षणं कार्यं याभ्यां ते एवं सर्थः । न निवितरनिरपेक्षं हि ज्ञाने
स्वशक्त्यैवाग्निरेष इव कर्माणि दहतीति पूर्वमुक्तं, तथा सत्यशेषमेव
तदहतीति वक्तुं युक्तं, न तु सशेषम् । शक्तेरविशिष्टत्वात् । न च
कर्मनाशोऽपि संस्कारवशाव् कुलालचक्रभ्रमिवच्छासनावशाद्देहा-
दिसत्तया प्रवचनाशुपपत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानस्य सर्वतो बलव-
च्चाव् सवासनस्य तस्य नाशनात् । न हि महाशिलानिष्ठाते च-
क्रभ्रमिरनुवर्त्तिं तु शक्तोतीसाशङ्क्यारब्धकार्यादहने हेतुपाह—
तदवधेः । तज्ज्ञानेनारब्धकार्याऽदहनं यत् तदस्तिलकारणकारणत्वेन
अखिलस्य पूर्वावधिरूपभग्वदिच्छालक्षणादेतोरिसर्थः । यत्र त-
स्याऽपि दहनेच्छा तत्र तथैवेति निगृदाशयः । अत एवाग्रे तथा

तदभावेनोति * आचार्याऽभावेन । * भक्त्युच्छेदप्रसङ्ग इति * ।
निरूपधिस्नेहात्मिका हि भक्तिरात्मत्वेन ज्ञाने सति भवति । आत्म-
त्वेन ज्ञाने च परम्परया आचार्याधीनमतस्तदभावे तदप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
मुक्त्युच्छेदप्रसङ्ग इति वा पाठः ।

व्याकुर्वन्ति । * पूर्वत्यादि * । * नाशेषे इति । न याव-
त्तावच्छिन्ने नश्येते इति शेषः । * ते एवेति * । दृश्यंतं इति शेषः ।
तथा चापरोक्षेणापि ज्ञानेनारब्धकार्यमेव कर्म दृश्यत इति शरीरा-
रम्भकस्य कर्मणः सत्त्वेन शरीरस्यापि सत्त्वान्न प्रवचनाद्यनुपर्यात्-
रित्यर्थः । हेतुं व्याख्यातुं सूत्रशेषमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ।
न तु सशेषमिति * न तु प्रारब्धकर्मरूपं शेषं स्थापयित्वा । हेतुं व्याकु-
र्वन्ति । * तदित्यादि * । * तत्र तथैवेति * । ताहशस्यले प्रार-
ब्धकर्मणोऽपि दाह एव । अत्र गमकमाहुः । * अत एवाग्रे तथा
वक्ष्यत इति * अतोऽन्यापीति सूत्रे वक्ष्यत इत्यर्थः । मर्यादामार्गे

वक्ष्यते । अत एव श्रीभागवते मृगदारकाभासेन स्वारब्धकर्मणा योगारम्भणतो विभ्रंशित इति, उपभोगेन कर्मारब्धं व्यपनयन्नि-ति च भरतं प्रति वचनं गीयते । एवं सति मणिमन्त्रादिप्रतिबद्ध-शक्तेरग्नेरिव ज्ञानस्याप्यदाहकत्वे न काचिद्भानिरिति सर्वमनव-द्यम् । इच्छाप्रतिबद्धतादशायां न प्राचीना दशास्तीति तदृव्यव-च्छेदज्ञापनाय तुशब्दः । एतेन भगवद्भावस्य सर्वतो बलवत्त्वात् कथं तस्य पात इति शङ्का निरस्ता । भगवद्च्छाया मूलकारण-त्वेनोक्तेस्तस्याः सर्वतो बलिष्ठत्वात् । तथेच्छा च स्वकृतमर्यादा-पालनाय पुष्टावङ्गीकृतेन तथेति सर्वमनवद्यम् ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तदर्शनात् ॥ १६ ॥

ननु प्रारब्धं हि प्राचीनं, तत्त्वाशाय तद्भोग एव कर्त्तव्यो ब्रह्मविदा, न तु विहितमन्यदप्यग्निहोत्रादि । प्रयोजनाभावात् । दृश्यते च तादृशानां तत्करणमत उत्तरस्य कर्मणः संश्लेष आव-श्यक इसाशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह । तुशब्दः शङ्काव्युदासकः ।

प्रारब्धकर्मसत्त्वायां मानमाहुः । * अत एवेत्यादि * । * भरतं प्र-तीति * प्रतिर्लक्षणे । भरतं लक्षीकृत्य । अदाहकत्वे इति भिन्नं पद-म् । तथेच्छेऽर्थात् प्रारब्धस्य भोगेनापनयनेच्छा । * न तथेति * । न तस्य भोगेनापनयेच्छा ॥

अन्ये तु-तदवधेरित्यस्य, तस्य तावदेव चिरं यावद्व विमो-क्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति प्रारब्धस्य शरीरपातावधिश्रुतेरित्यर्थमाहुः । तत्रापि प्रबृत्तफलस्य कर्मणोऽनाशे हेतुस्तु मृग्यः । सोऽन्नं सिद्धा-न्ते विवृत इति तन्मतेऽपि नातो विशेष इति बोध्यम् ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तदर्शनात् ॥ सूत्रमवतार्य विवृ-ण्वन्ति । * तुशब्द इत्यादि * । केचिद्दित्यादिना परमतमुपक्षिप्त्य

अग्निहोत्रादिविहितकर्मकरणं तत्कार्यायैव भोगकार्याय प्रारब्धनाशायैवेसर्थः । येषामग्निहोत्रादिकारकं प्रारब्धमस्ति तेरेव तन्नाशाय भोगवच्चदपि क्रियते, न त्वतादौरत एव न सनकादीनां तथात्वम् । कुत एतत् ? तदर्शनात् । यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति श्रुतिः पूर्वकर्मणोऽग्निमकर्महेतुत्वं दर्शयतीति नानुपत्तिः काचित् । केचिच्चु ज्ञानस्य यत्कार्यं तदेवाग्निहोत्रादेरिति तत्कार्यायेति पदस्यार्थं वदन्ति । स न साधुः । तदधिगम इत्युपक्रमाद् ब्रह्मविदः प्रारब्धात्मकप्रतिवन्धनाशे मोक्षस्य पूर्वज्ञानैव सम्पत्तेः कर्मणो वैयर्थ्यापातात् । तमेतत्वेदानुवचनेनेसादिश्रुतिर्दर्शनं दर्शनपदार्थं इत्यपि पूर्वविरोधादुपेक्ष्यः ॥ १६ ॥

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

तदेवं पूर्वमूत्रचतुष्टयेन मर्यादामार्गीयभक्तस्य मर्यादयैव मुक्तिप्रतिवन्धसम्भवस्तयैव तन्नाशश्चोत्ति निरूपितम् । अथ पुष्टिमार्गीयस्य विनैव भोगं प्रारब्धं नश्यति न वेति विचार्यते । तत्र

दूषयन्ति । * स नेत्यादि * । *प्रारब्धात्मकप्रतिवन्धनाशे इति * । तस्य तावदेव चिरामति श्रुतेस्तस्य नाशे । * पूर्वविरोधादिति * एतस्माद्वाक्यात्, पूर्वं मनसैवावासद्यं, मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यवधारण-आवणेन सूत्रकृतापि तदधिगमसूत्रे ज्ञानादेव कर्मनिरूपकथनेन उक्तश्रुतौ च यज्ञादविविदिषाफलकृत्वस्य ज्ञानपर्यन्तत्वस्य वा बोधनेन तद्विरोधात् । नच सहकारित्वसूत्रविरोधः । प्रारब्धनाशकत्वेनापि तदुपपत्तरविरोधात् ॥ १६ ॥ ६ ॥

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ एतस्याधिकरणस्य न पूर्वशेषत्वमिति बोधनाय पूर्वोक्तमनुवदन्त एतदवतारयन्ति । * तदेवार्मित्यादि * । * अथेत्यादि च * । पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * ।

भोगैकनाश्यस्वभावत्वात्तस्य न तं विनाऽस्यापि तन्नश्यतीति प्राप्ते
निर्णयमाह । एकेषां पुष्टिमार्गीयाणां भक्तानाभुभयोः प्रारब्धाप्रा-
रब्धयोर्भेगं विनैव नाशो भवति । कुत् एतत्? तत्राह । अतः ।
श्रुतेः कर्मणो ज्ञाननाश्यत्वनिरूपिकायाः । ब्रह्मविद् एव प्रवचना-
दिनिरूपणेन तदनाश्यप्रारब्धारूपकर्माक्षेपकश्रुतेश्च।अन्यापि श्रुतिः ।
पञ्चते । तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां, द्विषन्तः पा-
पकृत्यामिति । ज्ञानभोगाभ्यां कर्मनाशनिरूपकश्रुत्याऽस्याः श्रुतेर्वि-
रोधपरिहारायातश्यं विषयभेदो वाच्यः । नच काम्यकर्मविषयेयं
श्रुतिरिति वाच्यम् । तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरक्षेषविनाशाविति
सूत्रेणेतरस्याप्येवमितिसूत्रावयवेन चाऽविशेषेणारब्धातिरिक्तकर्म-

* तस्येति * । प्रारब्धस्य * । तं विनेति * । भोगं विना । * अ-
स्यापीति * । पुष्टिमार्गीयस्यापि । व्याकुर्वन्ति । * एकेषामित्या-
दि * । * तदनाश्येति * । ज्ञाननाश्येत्यर्थः । तस्य पुत्रा इति
श्रुतिस्तु शास्त्रायायनिनामस्ति ॥

ननु सूत्रे, एकेषामिति पदेन पुष्टिमार्गीया एव विवक्षयन्ति इ-
त्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायामन्यथानुपपार्ति तथात्वेनोपपादयन्ति
* ज्ञानभोगाभ्यामित्यादि * । अर्थस्तु प्रकटः ॥ अन्येतु, अतोऽप्निहो-
आदेनित्यात्मकर्मणोऽन्याऽप्यस्ति साधुकृत्या या फलमभिसन्धाय
क्रियते । तस्या एष विनियोग उक्तं इति व्याकुर्वन्ति । तथा सत्येवं
नित्यकाम्यकर्मभेदेन श्रुत्योर्विषयभेदे सिद्धे विरोधाभावात् सूत्रे
चैकेषामिति पदेन शास्त्रिनां परामर्शादुभयोरित्यनेन जैमिनिबादरा-
यणयोराचार्ययोः परामर्शाच्छ्रूतौ सूत्रेचानुपपत्यभावात् कथमधि-
कारिकृतविषयभेदावगमः, कथं च प्रारब्धकर्मणोऽत्र विषयत्वावगम
इत्याकाङ्क्षायां तद् दूषयितुमाहः । नचेत्यादि * । तथाचैवं नित्या-
प्निहोआदेरस्या विषये भैदितेष्यि, तदधिगमादिसूत्राद्विषयो न
भिद्यत इति, तद्यथेषीकातूलं यथा पुष्करपलाशा आपः, उभे हेत्वैष
एते इत्येताऽयो विषयभेदाभावाचासां विरोधो दुष्परिहरः । नच

णोरतिलयोर्नाशनिरूपणात् । पापकुसायां काम्यत्वाऽसम्भवाच्च ।
तस्मादस्यनुग्रहभाजनस्य भक्तस्य स्वप्राप्तिविलम्बप्रसाहिष्णुर्भगवान्
अस्य प्रारब्धमेतत्सम्बन्धिगतं कृत्वा तस्य तेन भोगं कारयति ।
प्रारब्धं भोगैकनाशयमिति स्वकृतमर्यादापालनाय न नाशयति ।
नच तयोरमूर्त्तत्वेनाकृताभ्यागमप्रसङ्गेन च नैवं वक्तुमुच्चतमिति
वाच्यम् । ईश्वरत्वेनाऽन्यथापि करणसम्भवात् । मर्यादावि-
परीतस्वरूपत्वात् पुष्टिमार्गस्य न काचनात्राऽनुपपत्तिर्भावनीया ।
तस्या अत्र भूषणत्वात् । अत एवैकेषामिति दुर्लभाधिकारः सू-
चितः ॥ १७ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

ननु यदेव विद्यया करोतीति श्रुत्या विद्यापूर्वकं कर्मकरणे

येषामश्लेषो व्याख्यातसेयां विद्यमानत्वादयं तेषां विनियोग इति
विषयमेदात् सुपरिहर इति वाच्यम् । विद्यमानाश्लेषप्रस्य प्रागेव
दूषितत्वात् । ज्ञानोत्तरं स्वर्गादिलौकिककामनेत्पत्त्यसम्भवेन का-
म्यायाः साधुकृत्याया उत्पत्तेवक्तुमशक्यत्वाच्च । श्रुतौ पापकुत्या-
विनियोगस्याप्युक्तत्वेन तस्यां च फलाभिसन्धानासम्भवेन काम्य-
त्वासम्भवाच्च विषयश्रुतिविरोधोऽपि दुष्परिहरः । अतस्तदभावाया-
वश्यमधिकारिभेदः प्रारब्धात्मकर्मविनियोगश्चाऽत्राभ्युपेयः । उं-
भयपदे आचार्यद्वयग्रहणमप्यसङ्गतम् । सञ्चिद्वौ जैमिनेरश्रुतत्वात् ।
सामान्यशब्दस्य चोपस्थितार्थक्त्वनियमेन बाधकं विना तस्यागा-
योगात् । अत उक्तरीत्यैव मन्तव्यमित्यर्थः । तदेतच्चतुर्थस्कन्धीये
तत्त्वदीप्रकाशे सम्यग् व्युत्पादितमिति प्रभुचरणैर्नात्रोक्तम् । सि-
द्धमाहुः । * तस्मादित्यादि * । पुनः किञ्चिदाशङ्का परिहरान्त ।
* नच तयोरित्यादि * । तथाचेदं तत्वापि तुल्यमतः परिहारसाम्या-
न्नं पर्यनुयोग उचित इत्यर्थः ॥ १७ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ।

वीर्यतिशयः फलं श्रूयते । अतो ब्रह्मविद्यावतोऽपि तथात्वस्योचितत्वात् तदुत्तरस्याश्लेषप इति यदुक्तं तन्नोपपद्यत इति प्राप्ते, आह । यदेवेति । हि यस्मादेतोस्त्वया यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदेति श्रुतिरेव ब्रह्मविदोऽपि कर्मोत्पत्तिप्रसञ्जिकात्वेनोदाहृता । सा तु न तत्समर्था । तथाहि । अँमिसेतदक्षरमुद्दीथमुपासीतेत्युपक्रम्य तस्य रमतमत्वं मिथुनरूपत्वमनुज्ञाक्षरत्वं व्रयीप्रटिच्छेतुत्वं च निरूप्यैतदग्रे यदेव विद्ययेयागुक्त्वा, इति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवतीत्युपसंहारादुदीयोपासनाविषयमेव, यदेव विद्ययेति वाक्यमिति ज्ञायते । तेनोक्तरमत्वादिप्रकारकोपासनानां मध्ये यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति तदर्थं इति न ब्रह्मविद्यागन्वोऽपीति न सा शङ्काऽत्र सम्भवतीत्यर्थः । यद्वा । उक्ताशङ्कानिरासायैवाह । यदेवेति । ब्रह्मविद्धि प्रारब्धक्षयायैव कर्म कुरुते तत्त्वन्यकृतात् कर्मणः सकाशात् सवासनतन्नाशनाद्

* तथात्वस्येति * । कर्मणो वीर्यवत्त्वस्य । तथाच यदि ब्रह्मविद्यावतः कर्मसंसर्गो न स्यात्तदेयं श्रुतिर्विद्यया वीर्यवत्तां कर्मणो न श्रावयेत् । अनत्तदन्यथाऽनुपपत्त्या अश्लेषादिवाक्यानां विद्यास्तावकत्वमेवाङ्गीकार्यमिति पूर्वोक्तं नोपपद्यत इत्यर्थः । परिहारं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * हीत्यादि * । * तेनेति * । वाक्यस्य प्रकरणावरुद्धत्वेन । तथाचानुपपत्त्यभावान्नैतेषां स्तावकत्वं शक्यवचनमतः पूर्वोक्तं साध्यवेत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे सूत्रयोजना तु, यदेव विद्ययेति वाक्यं हि यतो हेतोः, इति प्रकरणावरुद्धं, तथाच न ब्रह्मविद्यावतः कर्मप्रसञ्जिकामत्यर्थः । श्रद्धोपनिषदोः साधारणत्वात् तत्समभिव्याहृताया विद्याया अपि साधारण्यमेवोचितं, न तु सङ्कोचनमिति कश्चिच्छङ्केत, तदर्थं प्रकारान्तरेणार्थमाहुः । *यद्वा उक्ताशङ्केत्यादि* । * सवासनतन्नाशनादिति * । सवासनप्रारब्धनाशनात् । तथाच सङ्कोचाभावेऽपि पूर्वोक्तार्थासङ्घिरप्रत्यूहंति न तेषां स्तावकत्वमि-

वीर्यवत्तरं भवत्तेवेति नानुपपत्तिः काचिदित्यर्थः । यद्वा । ननु पुष्टि-
मार्गीयस्य प्रारब्धस्यापि भोगं विनैव नाश इति श्रुत्वाऽसम्भाव-
नां कुर्वाणं प्रति कैमुतिकन्यायेन तत्परिहारमाह । यदेवेसादि ।
जीवनिष्ठा विद्या हि भगवज्ञानशक्तेरंशभूता । एवं सति यत्र धर्म-
सम्बन्धिमम्बन्धादन्येभ्योऽतिशयं कर्मणि वदति श्रुतिस्तत्र साक्षा-
दर्मिमसम्बन्धेऽतिशयितकार्यसम्पत्तौ कथमसम्भावना कर्तुमुचि-
तेति निगृहाशयः । अत एव हेतुवाची हिशब्दः ॥ १८ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यते ॥ १९ ॥

पुष्टिमार्गीयफलप्राप्तौ प्रतिवन्धाभावं सोपपत्तिकमुक्त्वा तत्प्रा-
मिप्रकारमाह । इतरे । अग्रे प्राप्यालौकिकदेहाद्भिन्ने स्थूललिङ्ग-
शरीरे क्षपयित्वा दूरीकृत्य, अथ भगवल्लीलोपयोगिदेहप्राप्त्यनन्तरं
भोगेन सम्पद्यते । सोऽनुत्तमे सर्वान् कामान् सह व्रत्यणा विप-
श्रितेति श्रुत्युक्तेन भोगेन सम्पद्यत इत्यर्थः । श्रुत्यस्त्वानन्दमया-
ऽविकरणे निष्पितः । अलौकिकत्वं विनोक्तदेहं विना चोक्तफलप्रा-
मिप्रवच्छेदकस्तुशब्दः ॥ १९ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्तिश्रीविल्लभाचार्यविरचिते
व्रह्मसूत्राऽणुभाष्ये चतुर्थाऽव्यायस्य
प्रथम पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

त्वर्थः । एतेन जन्मादिसूत्रभाष्ये व्युत्पादितं पूर्वोत्तरकाण्डयोः पर-
स्पराङ्गात्मवर्त्तिसमर्थितं ब्रेयम् । पूर्वोक्तमर्थं सगृह्णन्त एतत्सूत्रस्य
तात्पर्यान्तरमाहुः । * यद्वा नन्वित्यादि * ॥ १८ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यते ॥ भाष्यमत्रातिरोहि-
तार्थम् । अत्र क्षपणं च कुरुक्षेत्रप्रसङ्गे व्रजभक्तानां जीवकोशाध्वंस-

रूपम् । भोगश्चनन्तरदर्शनादिरूपो जीवदशायामेव भवतीत्य-
वान्तरफलपरिमासिरिति मम प्रतिभानि । अत्यन्तानुग्रहे तु स्थूल-
स्थ लोकवत् द्वयं, सूक्ष्मस्य, वाङ् मनसीतिवश्यमाणरीत्या तत्प्र-
दव्यवहिनमेवालौकिकदेहप्राप्त्या भोगसम्पत्तिरिति ज्ञेयम् । अतः
मतान्तरीयव्याख्यानस्यादूषणात् तदपि ज्ञानमार्गीयमर्यादाभक्तिमा-
र्गीयपरतया संग्राह्यमिति सूचितं ज्ञेयम् ॥ १९ ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्भुमाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहदयघ्वान्तस्य
श्रीपीताम्बरात्मजस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशं
चतुर्थाच्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

वाङ् मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

पूर्वपादे लौकिकशरीरे क्षपयित्वा अलौकिकं तत्प्राप्य फलेन
मम्पद्यत इति निरूपितम् । अथात्रेदं चिन्त्यते । भक्तस्य सूक्ष्म-
शरीरास्य क्षपणं नाम किं तत्स्वरूपनाशनमुत मणिस्पर्शादियश्चा-
मीकरत्वमिव तस्यैवालौकिकत्वसम्पादनं भगवदनुग्रहादिति ।
अत्रोत्तर एव पक्षः माधीयानिति भावि । तथाह । यथा पूर्वं सं-
मारिण एव जीवस्य तदनुग्रहात् पूर्वावस्थापगमो मुत्त्यवस्था चो-
च्यते तथात्राऽपि वक्तुमुचितत्वात् । न तस्मात् प्राणा उक्त्रामन्य-
त्रेव ममवलीयन्त इति श्रुतिस्तु जीवस्य सायुज्यमुक्तिकाले त-
त्पाणादीनामपि तथैवाहात् एवाग्रे ब्रह्मेव सत् ब्रह्माप्येतीत्युच्यते ।

वाङ् मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ अथ द्वितीयपादं व्याचित्या-
मवः पदार्थानां तत्सङ्गतेश्च पूर्वं कारिकाभिर्निरूपितत्वादिहाऽधि-
करणमङ्गति वक्तुम्, अर्तात्पदान्ते यन्निरूपितं तदनुवर्णन्ति * पूर्व-
पाद इत्यादि * । * अलौकिकं तत् प्राप्यति * । अलौकिकं दहं
लृत्वा । अलौकिकदेहस्वरूपं त्वये वक्तव्यम्, व्राक्षेण जैमिनिरित्या-
दिभिः । प्रकृते वक्तुमाहुः । * अथेत्यादि * । तदनन्तरमवसरम-
ङ्गत्या एतत्पादारम्भे प्रकृते वक्तुं तदुपोद्घाततया इदं वक्ष्यमाणं
चिच्चार्यत इत्यर्थः । तदाहुः * भक्तेत्यादि * । एवं संशयमुक्ता पूर्वप-
क्षमाहुः । * अत्रेत्यादि * । * तथात्रापि वक्तुमुचितत्वादिति * ।
सूक्ष्मालङ्गशरीरात्मके प्राणे इन्द्रियादिष्वपि द्वितीयस्य चतुर्थपादे
तथा प्राण इत्यत्र जीवात्मदेशेन जीववच्चित्यत्वाद्वृक्कागलौकि-
कावस्थापगमस्याऽलौकिकावस्थाप्राप्नेश्च वक्तुमुचितत्वात् । * त-
थैवाहेति * । कारणभूते सर्ति लयमाह । तथाच पुष्टिमार्गं तेषाम-

पुष्टिमार्गीयस्योक्तमुक्त्यभावान्वेयं तद्विषयिणीति प्राप्ते प्रतिवदामः । ब्रह्मांशन्वेन जीवस्यानन्दात्मकत्वान्निर्दोषस्वरूपत्वान्नियत्वाच्च दो-पाणां वागन्तुकत्वात्तदपगमे तस्य तथात्वमुचितम् । प्राणादयस्तु न ताटशा इति तदृष्टान्तेनात्रापि तथात्वं न वक्तुं शक्यम् । देहे-निद्र्यासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनामिति श्रीभागवतवाक्याच्च ।

लौकिकत्वापादनपक्ष एव साधीयानित्यर्थः । सिद्धान्तमाहुः *ब्रह्मां-शत्वेनेत्यादि * । अयमर्थः । श्रुतौ हि त्रिविधा सृष्टिरभिप्रतेति ज्ञायते । ब्रह्मवित्प्रपाठके आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वपरिचायनार्थं, त-स्माद्वा एतस्मादित्यादिना, स आत्मानः स्वयमकुरुतेति वारत्रयं कथनात् । श्वेतकेतूपाख्याने च कार्यस्य कारणानन्यत्वे, मृत्यिण्ड-नखनिकृत्वलोहमण्यात्मकदृष्टान्तत्रयकथनाच्च तासु विधासूचनीच-भावोऽपि मृदपेक्षया, अयसस्तदपेक्षया लोहस्योत्कृष्टतायाः सर्व-जनीनत्वात् । ब्रह्मवित्प्रपाठकेऽपि सोऽकामयेतेयादिना पूर्वमुक्तायाः सुष्टुप्रसद्वा इदमग्र आसीदित्यनेनासत्त्वकथनपूर्वकं तदात्मानः स्वयमकुरुतेति सृष्टे: सुकृतत्वश्रावणाच्च । तदेतत्सृष्टित्रयं तदुन्क-र्णादिकं च पुष्टिप्रवाहमर्यादाग्रन्थे आचार्यचरणैरिच्छामात्रेण मनसे-त्वत्र सूचितम् । तत्प्रपञ्चश्चास्मत्पितृचरणकृतात्तद्विवरणादवगन्त-व्यः । एवं सति यत्र पुष्टिमार्गीया जीवा मार्यादिकसृष्टिपातिनस्त्र ब्रह्मांशन्वेन जीवस्यातिरोहितानन्दत्वं तत्र स्वानन्दात्मकत्वान्निर्दोष-स्वरूपत्वाच्च जीवस्य तथात्वं युक्तम् । प्राणादयस्तु सृष्टान्तरस्याः असद्वा इदमग्र आसीत्तदाहुः किं तदसदासीदित्यृपयो वा व तेऽप्रे असदासीत्तदाहुः के ते ऋषय इति प्राणा वा ऋषय इति वाजिनां श्रुतौ प्राणा असत्पदेनासाधुतया श्राविता इति पुष्टिसृष्टित्वाभावा-श ताहशाः । धर्मान्तरैर्जीवतौल्येऽपि स्वरूपतो न जीववन्निर्दुष्टा इति जीवदृष्टान्तेन प्राणादिरूपे सूक्ष्मशरीरे लौकिकत्वापगमेनालौकिक-त्वं न वक्तुं शक्यम् । अयं च पक्षो, देहेनिद्र्यासुहीनानामिति सप्तम-स्कन्धवाक्येनोपष्टभ्यते । अतस्तत्यागपक्ष एव साधीयानित्यर्थः ।

न च लौकिकत्वविशिष्टेहादिरत्र निविद्युयत् इति वाच्यम् । सा-
मान्यनिषेधे वाधकाभावात् । न च तदनुभव एव वाधक इति वा-
च्यम् । भगवत् इव तदीयानामपि तेषां तथात्वे वाधकाभावात् ।
नन्वागन्तुकत्वमेव वाधकमिति चेन्मैवम् । यथा व्यापिवैकुण्ठस्या-
ऽक्षरात्मकत्वेनाऽनागन्तुकत्वेन नैसर्गिकतदूताऽखिलवस्तुरूपत्वेन
सामीप्यादिमुक्तिं प्राप्नुवतां भक्तानां देहेन्द्रियादिरूपमप्यनागन्तुक-
मेव वैकुण्ठप्राप्तिमात्रेण शुद्धजीवानां सम्पद्यते । तदीयत्वेन तत्
फलतीति यावत् । तथा पुरुषोत्तमलालीया अपि पुरुषोत्तमात्मक-
त्वात्त्राङ्गीकारमात्रेण प्राचीनाशेषप्रावाहिकर्थमनिवृत्तौ शुद्धजीव-
स्य पुरुषोत्तमलीलात्मकदेहादिरपि तदीयत्वेन सम्पद्यत् इति ना-
ऽनुपपत्तं किञ्चिदिस्यवहितोऽवेहि । अयमेवार्थो वाजसनेयिशाखा-
यामथाकामयमान इत्युपक्रम्यात्मकाम आसकामो भवति, न त-
स्मात् प्राणा उत्क्रामन्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मत्र सन् ब्रह्माप्येति-

उक्तवाक्ये एव किञ्चिदाशङ्का परिहरन्ति । * न च लौकिकत्वा-
दि * । * अत्रात् * । एतद्वाक्ये । * तदनुभव इति * । देहाद्यनु-
भवः । * तथात्व इति * । ब्रह्मात्मकत्वे । पुनः किञ्चिदाशङ्का पार-
हरन्ति । * नन्वित्यादि * । * मैवमित्याद्यवेहित्यन्तं च । * अना-
गन्तुकमेवेति * । यथा लौकिकेषु देहादिषु प्रकृत्यात्मकारणतया-
ऽनुसीध्यति, एवं जीवेऽक्षरमन्वेति । यथा प्रदीप्तात् पावकाद्विस्फु-
लिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपा इति, यदक्षरं परमे प्रजा इति च
श्रुतेः । तश्च सर्वत्र सर्वात्मकमिति जीवांशिभूतस्य तस्य आकारो
जीवरूपेऽशो नैसर्गिक एवेत्यनागन्तुकम् । * तदीयत्वेन तत्फल-
तीति * । अग्रे, ब्राह्मेण जैमिनिरित्यत्राङ्गीकरित्यमाणत्वादावरणभू-
तलौकिकापगमे भगवदत्तस्तदीयत्वेन फलतीत्यर्थः । दार्ढान्तिके तु
बादरायणसूत्रोक्तः पुरुषोत्तमात्मकस्तदीयत्वेन सम्पद्यत इति ज्ञेयम् ।
एतं पक्षं श्रुत्योपष्टकन्ति । * अयमेवेत्यादि * । श्रुतिं व्याकुर्वन्ति ।

सन्तेन वाक्येन निगद्यते । अत्र प्राणशब्देन प्राणाः सर्वेनिन्द्रियाणि चोच्यन्ते । आत्मकामशब्देन भगवद्राचकात्मपदग्रहणेन भक्तस्य स्नेहातिशयजनितप्रभुदिक्षात्त्यतिशयस्तादशो येन परणमेव सम्पद्येत्, यदि प्रभुप्राकृत्ये क्षणमपि विलम्बः स्यात् । अतो भगवत्प्राकृत्येनैवात्मस्थितिरिति ध्वन्यते । भक्तिमार्गं प्राकृत्यस्यैव परमफलत्वेन तद्दर्शनेनाऽस्त्रकामो भवति । ततः साक्षादाश्लेषादिकामनायां प्राचीनदेहप्राणादेस्तदयोग्यत्वात् तत्रैव लीना भवन्तीति । वहिःप्रकटस्यैवाऽन्तरपि प्राकृत्यादुत्क्रमणाभाव उच्यते । आत्मातिस्त्कस्य गतिमुक्त्वा तस्य तामाह—ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यनेन । उक्तरीया पुरुषोच्चमात्मकतल्लीलोपयोगिदेहेनिन्द्रियादिसम्पत्या ब्रह्मैव सन् तु ब्रह्मानिरिक्तदेहादिमानपि तादशः सन् ब्रह्म वृद्धत्वाद् वृद्धणत्वात् पुरुषोच्चमस्वरूपं प्राप्तो भवनीसर्थः । अन्यथा जीवस्य ब्रह्मांश्चेनानन्दांशाविर्भवेन च ब्रह्मत्वे प्राणादिलयोत्त्या ब्रह्म, तदेतरव्यवच्छेदे चानुक्तामिद्दे मति ब्रह्मैव सन्निति वा न वदेत् । अत एवेतदये उक्तोकोक्तिः—अथ मत्त्योऽसृतो

* अत्र प्राणेत्यादि * । * ध्वन्यत इति * । तात्पर्यवृत्त्या बोध्यते । तात्पर्यवृत्त्यस्तु मया प्रस्थानरत्नाकरं व्युत्पादिता ततो द्वया । * अत्रैव लीना भवन्तीति * । अन्तःप्रकटं पुरुषोच्चम एव लीना भवन्ति । ननु पुरुषोच्चमात्मकलीलोपयोगिदहप्राप्त्या ब्रह्मभाव एव श्रुत्यभिप्रेत इत्यत्र किं गमकमित्यत आहुः । * अन्यथेत्यादि * । तथाच ब्रह्मैव सञ्चित्यस्यान्यथावैयथर्यापास्त्रेव गमिकेत्यर्थः । उक्तोपष्टमाय गमकान्तरमाहुः । * अत एवेत्यादि * । तथाच ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मत्युक्तरीतिको ब्रह्मभावो यदि ब्रह्मैव सञ्चित्यत्राभिप्रेतः स्याच्चदाःस्मन् श्रोके, अथ मत्त्योऽसृतो भवनीत्येतावदेव वदेत्त तु तुरीयं पादम् । अतो यथोक्त एव श्रुत्यर्थ इत्यर्थः । एवमुपोद्घातेन पुष्टमार्गीयस्य लौककदेहक्षपणं नाम प्राणादीनां ब्रह्माणि लय इति सिद्धम् । तदेतत्पूर्वपादान्तसूत्रे एव विचारणीयम् । त-

भवत्वं ब्रह्म समश्नुत इति । मृतिधर्मवच्छरीरं हि मर्त्यं, तद्रक्षेन
जीवोऽपि तथोच्यते । तथाचायं पूर्वं तादृशं एव, अथ पुष्टिलीला-
भवेशानन्तरममृत उक्तस्तपशरीरवान् भवति, ततोऽत्र अस्मिन्नेत्र
शरीरे ब्रह्म सम्यगऽश्नुते । भगवता क्रियमाणलीलारसमनुभवतीस-
र्थः । भगवान् वादरायण इमामेव श्रुतिं विपरीकृत्य तत्रोक्तप्राणा-
नां लय एकदैवोत क्रमनियमोऽस्तीति संशये निर्णयमाह । वाङ् म-
नसीति । तत्र हेतुदर्शनादिति । एतदुक्तं भवति । भक्तेः स्नेहा-
त्मकत्वात्तस्य प्रभुप्राकञ्चफलकत्वात्तदोक्तपृथ्ये तस्यावश्यकत्वा-
दयं मां पश्यत्विति प्राभ्विज्ञया तस्मिन् सम्पन्ने चक्षुभ्यां मनसा
च तद्गूपाऽमृतमनुभवतः स कोऽप्युत्कृतो भावः समजनि येन प्रभुणा
मह सर्वेन्द्रियव्यापारकृतीज्ञा सम्भूत । तत्र तेषाममामर्थ्यादि भ-
गवदानन्दसम्बन्धमनःसम्बन्धेन तं प्राप्त्याम इति तत्रैव सङ्गताः
तेनानन्देन सम्पन्ना जाताः । अयमेवार्थोऽनेन मूत्रेणाग्रिमेण चात
एव सर्वाण्यन्विति मूत्रेण निरूप्यते । दर्शनानन्तरमादौ मह स-
म्भापणेन्द्रेव जन्यत इति, वाङ्मनसि सम्पवत इति छान्दोग्ये
स्फुटोक्ते सम्मसा चादौ सेवोक्ता । एवं सति वाङ्मनसि सङ्गता

थाव्येतस्मूत्रप्रणयनं प्रति तस्य हेतुन्वं न स्फुटं भवेदिति तत्रानुज्ञा
अत्र विचारितमिति ज्ञेयम् । तदेतद् ह्यादि कृत्वाऽचार्यः प्रकृतं
विचारयतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * भगवान्नल्यादि * ।
* निर्णयमाहेति * । उक्तश्चुतौ सामान्यतो लयश्चावणाङ्गयो युग-
पदेव युक्त इति पूर्वपश्चान्निरासाय निर्णयमाहेत्यर्थः । मूत्रं व्याकुर्व-
न्तः क्रमनियमे दर्शनस्य कथं हेतुर्व्यामित्यतो व्युत्पादर्यन्ति । * एत-
दित्यादि * । * तदोक्तपृथ्येर्वाति * । भक्तस्योत्कण्ठायाम । तदा-
त्कञ्च इति पाठे तु स्नेहात्कञ्च इत्यर्थो वाच्यः ।
* तत्रैव सङ्गता इति * । मनसैव सर्वे प्राणाः समागताः ।

सती भगवदानन्देन सम्पद्यत इति सूत्रार्थः सम्पद्यते । दर्शनाभावेऽपि वेष्टादिशब्दादपि तथा सम्पद्यत इति हेत्वन्तरमाह—शब्दाच्चेति ॥ १ ॥

अत एव सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

अत एव दर्शनाच्छब्दाच्च हेतोः सर्वाणीन्द्रियाणि, अनु साक्षिध्याद् वाचः पश्चान्मनसि सङ्गतानि भगवदानन्देन सम्पद्यन्त इसर्थः । केचिच्चत्र छान्दोग्यस्य, वाङ् मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामिति वाक्यं विषयत्वेन उक्त्वा सूत्रे वाक्पदस्य तदृत्तिपरत्वं वदन्ति सम्पर्ति तन्माशं च । तन्म साधीयः । तथाहि । वाक्पदस्य दृत्तिपरत्वं चेच्छ्रुत्य-मिमतं स्यात् सूत्रकारस्तदा तथैव वंदन्त तु तत्स्रूपमेव वाक्यम् । तन्मिर्णर्यार्थमेव प्रवृत्तेः । मुख्यार्थसागो लक्षणापत्तिश्च ।

शेषं स्फुटम् ॥ १ ॥

अत एव सर्वाण्यनु ॥ एतेन श्रुतौ वाक्पदमिन्द्रियान्तराणामप्युपलक्षकमिति बोधितम् । भाष्यमत्र स्फुटार्थम् ॥

ननु या छान्दोग्यश्रुतिरत्र सम्मतित्वेन दर्शिता सैवात्र सर्वाऽहतत्वाद्विषयवाक्यत्वेनादरणीया, ततश्च कथं भवदुक्तस्यार्थस्याभिसंहितत्वमित्याकाङ्क्षायामन्यमते तेषां बोधयितुं मतान्तरमनुवदन्ति * केचिदित्यादि * ते हि हिरण्यगर्भादिविद्यास्वपरासु च विद्यासु फलप्राप्तये देवयानं पन्थानमवतारायिष्यन्तो यथाशास्त्रमुत्क्रान्तिकमकथं विद्वद्विद्विषयोरुक्तान्तौ प्रकारसाम्यं च व्यासाभिमतमङ्गीकुर्वन्त उक्तरीत्या वदन्तीत्यर्थः । तन्म तथेति बोधनाय दूषयन्ति । * तन्मेत्यादि * । ननु सत्यमस्तीदं दूषणत्रयं तथाप्यग्रेऽविभागो वचनादित्यनेन तत्त्वप्रलयस्य वक्षमाणत्वादत्र वृत्तिप्रलय आद्वियत इति व्यासाशयस्य तैर्बोधनाददोष इत्यत आहुः ।

किञ्चेवं मनसीति पदवैयर्थ्यं स्याद्, विषयवाक्योक्तक्रमसागानु-
पपत्तिश्चेति ॥ २ ॥

* किञ्चेत्यादि * । यद्यपि तत्सूत्रमन्यार्थं तथापि स्वोक्तसमर्थनाय तथार्थादरेऽपि सम्पत्तिपदस्य वृत्त्युपसंहारार्थकतया वृत्तिनाशनार्थत्वमेवाभिप्रेतं, यथाद्विरप्ने: । तथा सति निरन्वयो वृत्तिध्वंसं इति ध्वंसकसंसर्गमात्रस्यैवापेक्षणेन ध्वंसकस्य तत्राधिकरणताऽनपेक्षणान्मनसीत्यधिकरणवोधकपदवैयर्थ्यम् । नन्वविकरणत्वेऽनपेक्षितेऽप्यग्रेरप्सु प्रक्षेपे वृत्तिनाशस्य दर्शनात्र मनसीत्यस्य वैयर्थ्यमित्यतो दूषणान्तरमाहुः । * विषयेत्यादि * । स्यादवैयर्थ्यं यदि विषयवाक्यत्वमस्य स्यात् । तदेव तु न । यत एतस्य विषयवाक्यत्वे सूत्रकृता तेजस्यागेन प्राणस्य करणाऽध्यक्षे जीवे लयकथनायः क्रमत्यागस्तदनुपपत्तिश्चेत्यतो व्यासानभिप्रेतत्वावगमादनेकदोपग्रस्तं तथा व्याख्यानम् अयुक्तमित्यर्थः । यत्तु दर्शनादित्यस्य व्याख्यानम्—इश्यते हि वाग्वृत्तेभिन्नोवृत्तावबवस्थितायां पूर्वोपसंहार इति । तदपि न युक्तम् । परमनोवृत्तेवाग्वृत्तिद्वारैव गोचरतायाः प्रत्यश्वसिद्धत्वेन वाग्वृत्यभावे तदवस्थित्यवगतेरशक्यवचनत्वात् । तथा विद्वद्विदुपोरुक्तान्तिप्रकारसाम्याङ्गीकारेऽपीन्द्रियवृत्त्युपसंहारो न युक्तः । प्रश्नोपनिषदि, इन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैरित्यत्रापि लक्षणापत्या सम्पत्तिपदस्य नाशार्थाङ्गीकारे च वृहदारण्यकीयशारीरकवाङ्मास्थायाम्, एकीभवति न पश्यतीत्याहुरित्यादिरूपायां च श्रुतौ लक्षणापत्या श्रुतिपीडाया दुर्वारत्वापत्तेः । अत एतेषु सूत्रोपुरुक्तमिष्यद्वयवस्थामात्रकथनमयुक्तम् । किन्तु मुख्यतया सद्योमुच्यमानवस्थायामिन्द्रियलयक्रमः प्रासङ्गिकसूत्रकामिष्यद्वृत्तान्तः । ओकोग्रज्वलनसूत्रादिभिस्तस्यापि वश्यमाणत्वादिति ।

यद्यपि भाग्मतीनिबन्धे, वाचस्त्वपसंहारमहं नागमोऽपि गमयितुर्महति । आगमप्रभवयुक्तिविरोधात् । आगमो हि इष्टानुसारतः प्रकृतौ विकाराणां लयमाहेत्युक्तम् । तदपि व्याख्येयग्रन्थयूजामात्रम् । आगमस्य सर्वत्र इष्टानुसारित्वादर्शनेन युक्तेः शिधिलत्वादि-

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तमवेनिद्रियवैशिष्ट्यवन्मनः प्राणे सम्पद्यते, न तु केवल-
म् । तत्र हेतुः । उत्तरादिति । स यथा शक्तुनिः सूत्रेण प्रबद्धो
दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव
खलु सौम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा प्रा-
णमेवोपश्रयत इत्युक्त्वा तत्र हेतुमुत्तरेण वाक्येनाह—प्राणवन्धनं
हि सौम्य मन इति । तस्मादेतोस्तथेसर्थः ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

सर्वेनिद्रियविशिष्टमनोविशिष्टः प्राणोऽध्यक्षे पुरो हृदि वा
प्रकटे भगवति सम्पद्यत इत्यर्थः । अत्र हेतुः । उपगमादिभ्य
इति । उपगमोऽभ्युपगमः पुष्टिमर्गेऽङ्गीकार इति यावत् । तत-
स्तथेसर्थः । आदिपदाद् भगवद्रशीकरणसमर्थः स्नेहः प्रभ्वनि.ङ्गि-
तार्थसागत्तदनुरूपं भजनं च । अभ्युपगमे मिद्दे स्नेहादयोऽवश्यं
भवन्येवेसाशयेन, तदादित्वमुक्तम् । नोदेशः कृतः । मर्यादामार्गे-

ति । तस्मादेतस्य विषयवाक्यत्वमयुक्तमेवेति पूर्वोक्तमेव विषयवा-
क्यं, तथैवार्थाभिप्रेत इति ध्येयम् ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ अत्र भाष्यमुक्तानार्थम् । श्रुतिस्तु
छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्यानस्था ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥

अत्रापि भाष्यमुक्तानार्थम् ॥ अत्रेदमर्थात् सम्पद्यते । अत्य-
नुग्रहभाजनस्य पुष्टिमार्गीयस्योक्तप्रकारेण वागादिप्राणान्तानां लघ्ये
तदानीमेव पुरुषोत्तमात्मकदेहप्राप्त्या लीलात्मकभोगसम्पर्तिः ।
ततो न्यूनस्य तस्य तु पुरुषोत्तमे लघ्यस्ततः सम्पद्याविर्भावाधिकर-
णोक्तरीत्या भगवता तस्य स्वरूपान्निष्कासने पुरुषोत्तमात्मकदेह-
सम्पत्या लीलानुभव इति बोध्यम् ॥

इङ्गीकृतानां तु मुक्तिपर्यवसायित्वेन मुमुक्षुत्वादुत्कटस्तेहासम्भवेन
प्रभुप्राकट्यासम्भवात् स्वप्रकृतौ सङ्घातलये शुद्धजीवस्य भगवद्-
इनुग्रहेण श्रवणादिरूपया तथाविष्वस्नेहरूपया च भक्त्या मुक्तिः
सम्पद्यत इति बहेव तारतम्यमिति निगृहाशयेनेदमुक्तम् । अभ्यु-
पगमादयस्तु मुण्डकोपनिषत्सु पञ्चन्ते । नायमाखेत्युपकम्य य-
मेवैष्टवणु ते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वाम् । नाय-
मात्मा वलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाऽथ लिङ्गात् । एतै-
रूपायैर्यते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधामेति ॥ ४ ॥

उक्तं निगृहाशयं प्रकटयन्ति ।

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

ननु मार्यादामार्गीयाणामप्येवमेव वागादिलय ? उतान्य-
येति संशये निर्णयमाह । तेषां ते भूतेषु लीयन्ते, न तृक्तरीसा
भगवति । अत्र प्रमाणमाह । तच्छ्रुतेः । यत्रास्य पुरुपस्य मृ-

अन्ये तु-अध्यक्षपदे करणाध्यक्षं जीवम्, उपगमादिपदे च
ज्योतिर्ब्रह्मणे एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमाय-
न्तीत्यनेनोक्तमुपगमनं, शारीरब्रह्मणे तमुक्तामन्तं प्राणोऽनूत्क्राम-
तीत्युक्तमनुगमनं, स विज्ञानो भवतीत्यनेनोक्तमवस्थानं च व्याकु-
र्वन्ति । तदा छान्दोग्यस्य कस्याप्यर्थस्यानङ्गीकारात् कथं तस्य वि-
ययवाक्यत्वमित्यपि ध्येयम् ॥ ४ ॥ १ ॥

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि* ।
* इति संशये निर्णयमाहेति * । एवं संशये भगवन्मार्गत्वस्यावि-
शिष्टवेनात्रापि पूर्ववदेव वागादिलय इति पूर्वपक्षावतारान्विर्णयमा-
हेत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति* तेषामित्यादि* । हेतुवाधिकां श्रुतिमुद्दा-
हरन्ति । * यत्रास्येत्यादि * । एतेन सूत्रस्य भूतेष्विति पदं देवताया

तस्यार्गं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादिसं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं
पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा अत्सु
लोहितं च रेतश्च निधीयत इति श्रुतेः ।

नचाविद्रद्विषयिणीयं श्रुतिरिते वाच्यम् । याङ्गवल्क्येति होवाच
यत्राऽयं पुरुषो भ्रियत उद्स्माद् प्राणाः क्रामन्याहो नेति नेति
होवाच याङ्गवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्रायत्याधायसाधामातो
मृतः शेत इति पूर्ववाक्यात् । न हविदुषः प्राणानामनुक्रमः । त-
मुक्त्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामन्तीयादिश्रुतेः । ननु यत्रास्य पुरुष-
स्येत्युपक्रम्य रेतश्च निधीयत इयन्ता श्रुतिरविद्रद्विषयिणीति मन्त-
व्यम् । यत एतदग्रे, काऽयं तदा पुरुषो भवतीति प्रश्ने याङ्गव-
ल्क्यार्त्तभागाभ्यां विचारितमुत्तरमुच्यते । तौ ह यदूचतुः कर्म
हैव तदूचतुरथ ह यत् प्रशशःसतुः कर्म हैव तद् प्रशशःसतुः
पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति । एतेन कर्माश्रय-
स्तिष्ठतीति निर्णयः सम्पद्यते । एवं सति प्राणानुक्रमणोक्त्या स-
म्पातलयोक्त्या च विद्रद्विषयत्वमत्रावसीयते यतस्तस्यैवोक्तं द्रव्यं
सम्भवति । आग्रेमश्रुत्युक्तकर्माश्रयत्वं च तस्मिन् विरुद्धमतः

अप्युपलक्षकमिति बोधितम् । श्रुतिस्तु वृहदारण्यक आर्तभागवा-
द्याणेऽस्ति । इयं श्रुतिरन्यैरविद्रद्विषयत्वेन व्याख्यातेति तन्निषेधन्ति ।
* नचेत्यादि * । तथाचेतः पूर्वस्मिन् ग्रन्थे प्राणानुक्रमणरूपस्य
मुक्तिलङ्घश्रावणान्नाविद्रद्विषयत्वं तस्या वक्तुं शक्यमित्यर्थः । ए-
वमत्याः श्रुतेरविद्रद्विषयतायां बाधके दर्शितं पुनरविद्रद्विषयतां सा-
धयितुं पूर्वोक्तरशुत्योर्विरोधेन सन्देहमुत्थापयन् विद्रद्विषयतां प्रति-
क्षिपति । * नन्वित्यादि * । * एतेनेति * । विचारितनिर्जर्दारकवा-
क्येन । * एवं सतीति * । उक्तप्रकारके विरुद्धवाक्यद्रव्ये एकस्मिन्
प्रकरणे श्रूयमाणे सति । * विरुद्धमिति * । अवसीयत इति शेषः ।

पूर्वोत्तरविरोधाद्विषयानिश्चये प्राप्ते प्रतिवदामः । मर्यादामार्गीय-
विद्वद्विषयिष्येवेयं श्रुतिरिति । अत एव प्रश्ने, क्व तदा पुरुषो
भवतीत्येतत्वतैव चारितार्थेऽपि साधारणपुरुषव्यावृत्त्या मर्यादा-
मार्गीयतत्प्रापकम् अयामति पदम् । तस्यैवोपक्रान्तत्वात् तथा तद-
ग्रिमविचारितोऽर्थेऽपि तद्विषयक एवेति बुद्ध्यस्व । ननृक्तं वाध-
कमितिचेत् । हन्त श्रुतिशिरःसमाकलितमाकलय । मर्यादामार्गे
हि विधिप्राधान्यात्तथैव तन्निर्माणात् । तत्र हेतुं कृत एवं फलं
दास्ये, न त्वऽकृतेऽपीति भगवदिच्छा, अतः कर्म प्रधानम् । एवं स-
खार्त्तभागस्याऽयमाशयः—वागादिरेतोऽन्तलयेन प्रारब्धस्यापि तदा
नाशाच्छुद्धं जीवं विद्यविषयं कदाचित् पुष्टौ प्रवेशयाति, न वेति
संशयेन तदाऽपि किं मर्यादामार्ग एवोत पुष्टावपि प्रवेशितो भवतीति
प्रश्नः। तदाऽस्यार्थस्येश्वरेच्छारीतिमविदुपो दुर्जेयत्वं जानन्ती स्वयमेव

एवं पूर्वपक्षमुत्त्याप्य समादधने । * प्रतिवदाम इत्यादि * । * त-
स्यैवोपक्रान्तत्वादिति * । प्राणानुत्क्रमलिङ्गेन विपय एवोपक्रान्त-
त्वात् । * तदग्रिमविचारितार्थ इति * । उपक्रमानुरोधप्रश्नोत्तर-
रूपत्वात् तौ ह यदूचतुरित्यादिना विचारितोऽर्थः । अग्रिमविचारि-
ताऽर्थे पुनः शङ्कन्ते—

नन्वित्यादि * । * उक्तं वाधकमिति * । कर्माश्रयेणावस्थानरूपं वि-
द्वत्तावाधकम् । तथाच विद्वद्विषयत्वे वाधकस्य विद्यमानत्वाद्-
विद्वद्विषयेवेयं श्रुतिरित्यर्थः । अत्र समादधानाः पूर्वपक्षिणो भान्त-
त्वं बोधयितुमुपालभन्ते । * हन्तेत्यादि * । श्रुतिशिरःसमाकालित-
मिति * । वेदान्ततात्पर्यवोधितम् । * एवं सतीत्यादि * । * उक्तरी-
त्या मर्यादामार्गे कर्मप्राधान्ये सर्वत आर्तभागस्य वक्ष्यमाण आशयः ।
वक्ष्यमाणरीतिकसंशयेन तदा, क्व शुद्धत्वदशायाम्, विधिनियतो
जीवः, क्व वैषयिकाधिकरणे सप्तमी । कस्मिन् मार्गे, किं मर्यादामार्ग
एव तिष्ठत्युत पुष्टौ प्रविष्टो भवतीति प्रश्ने इत्यर्थः । एवं प्रश्नस्य वि-
द्वद्विषयत्वं प्रतिपाद्योत्तरस्य प्रतिपाद्यान्त । * तदेत्यादि * ।

यदवधारितवती तदपि रहस्यमिति स्फुटमनुकृत्वा श्रुतिः पर्यन्त-
सितमर्थमुक्तवती, तौ हेयादिना । अत्र कर्मपदं मर्यादामार्गपरम् ।
तथाच मर्यादामार्ग एव तस्य स्थितिरिखर्थः सम्पन्नते, मुक्त एव
भवतीति यावत् । अत एव तत्प्रशंसापि । यत ईश्वरत्वेन सर्वकर-
णसमर्थोऽपि तदाने तदपेक्षते । अत्र हेतुत्वेन मर्यादामार्गस्वरूपमु-
क्तम्—पुण्यो वा इयादिना ॥ ५ ॥

ननु मर्यादामार्गयो, भक्तो ज्ञानी च भवतः । उक्तानिर्णयस्तु
ज्ञानमार्गीयविपय एव । भक्तं तु तादृशमपि कदाचित् पुष्टावपि
प्रवेशयतीयाशङ्क्य तत्त्वर्णयमाह ।

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

ईश्वरेच्छारीतिमविदुपः पुंसः प्रति अस्यार्थस्य दुर्ब्लेयत्वमिति योज-
ना । * अत्रेत्यादि * । श्रुतिवाक्ये कर्मपदं मत्वर्थलक्षणया तन्मार्ग-
परम् । ननु मर्यादामार्गस्य विद्वद्विद्वित्साधारणत्वादत्र विद्वद्व्य-
वस्थैर्वाच्यत इत्यत्र किं गमकमित्यपेक्षायामाहुः । *अत एतेत्यादि* ।
तथाच निवृत्तिमार्गीयकर्मणोऽपि तत्र विद्यमानत्वात्तदादाय तत्प्र-
शंसात्र मुख्यं विद्वद्विषयत्वगमकमित्यर्थः । प्रशंसायां वीजमाहुः ।
* यत इत्यादि * । * तदाने तदपेक्षत इति * । मुक्तिदाने ज्ञान-
समुच्चितं कर्मपेक्षते । ननु यद्यस्य विद्वद्विषयत्वं स्यात्तदाऽत्र, पुण्यो
वा पुण्येतत्यादि न चदेदित्यत आहुः । * अत्रेत्यादि * । * अत्र हे-
तुत्वेनेति * । फलदाने हेतुत्वेन । तथाच, एष उ वेति श्रुतेः फलदाने
कर्मकारणमेव हेतुमर्यादामार्गं इति बोधनाय, पुण्यो वेत्यादिना त-
त्स्वरूपमुक्तम् । नावता न अविद्वद्विषयकत्वं वक्तुं शक्यमिति विद्व-
द्व्यवस्थैवात्रोच्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ सूक्तमवतारयन्ति । *नन्वित्यादि* ।
* भक्तं तु तादृशमपि कदाचित् पुण्ये प्रवेशयतीति * तृतीयस्कन्धे,
जीवाः श्रेष्ठा हाजीवानामत्यादिना शंषपूजायामुत्कृष्टबोधने, “भय-

एकस्मिन् ज्ञानिनि भक्ते वा मर्यादानियमो न, किन्तुभयो-
रपि । तत्र हेतुः—दर्शयत इति यतो याङ्गवल्क्यार्त्तभागौ ज्ञानि-
भक्तसाधारण्येन मर्यादानियमं दर्शयत उक्तरीत्या, तौ हेसादि-
ना । अन्यथा अप्राकृताङ्गीकृतिरन्यथा भवेदित्युपपत्तिर्हिंश-
ब्देन सूच्यते । पूर्वोक्तपूर्वोक्तरश्चुतिविरोधपरिहाराऽन्यथाऽनुपप-
त्तिरत्र मूलमिति ज्ञेयम् । केचिच्चूपसंहृतेषु वागादिषु शरीरान्तर-
प्रेप्तासामयिको जीवः, क्वाऽयं तदा पुरुष इति प्रश्नविषय इति
बदन्ति । तत्र साधीयः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूक्रामति प्राणमनू-

र्पितात्मनः पुंसो मयि सम्बन्धकर्मणः । न पश्यापि परं भूतमकर्तुः स-
मदर्शनादि”ति कपिलदेववाक्ये मर्यादाभक्ते उत्कर्पंविश्रान्तेः कथ-
नेन तादृशं पुष्टो प्रवेशयतीत्येवं सम्भावयितुं शक्यत्वात् प्रवेशय-
ति । व्याकुर्वन्ति । * एकस्मिन्नित्यादि * । * ज्ञानिभक्तसाधारण्येने-
ष्टि * । विशेषानिर्देशात् । अयं पुरुष इति सामान्यनिर्देशात् क-
र्मोक्तिकर्मप्रशंसाभ्यां मर्यादामार्गस्येव विषयीकरणात् । तथाच
यद्यवान्तरो ज्ञानभक्तिकृतो विशेषो विवक्षितः स्यात्तदा समान्येन
न वदेताम् । अतस्तथेत्यर्थः । ननु पुष्टिमर्यादाभक्तयोर्भक्तिमत्त्वे तु-
ल्येऽपि कुतोऽयं विशेषो यन्मर्यादामार्गीयवागादीनां भूतेष्वेव लयों
न भगवतीत्याकाङ्क्षायां गूढाभिसन्धिमाहुः । * अन्यथेत्यादि * ।
यदि तद्रागादिलयो भगवत्यङ्गीकियते, तदा अप्राकृतानां सर्वभा-
वप्रपत्त्या प्रकृतिसम्बन्धरहितानां या अङ्गीकृतिः स्वीयत्वेन वरणं,
सा अन्यथा भवेद् इतरतुल्यतां प्राप्नुवती वरणश्रुत्युक्तमसाधारण्यं
विरुद्धादित्यर्थोपपत्तिर्हिंशब्देन सूच्यते । तथाच ताभ्यां ज्ञानिभ-
क्तसाधारण्येन यन्निरूपितं तत्रेदं वीजमित्यर्थः । नन्वस्याः श्रुतेरेव
तात्पर्यकल्पने किं वीजमत आहुः । * पूर्वोक्तयादि * । पूर्वोक्तर-
श्चुतिस्तु, न तस्मात् प्राणा उक्तामनीत्यादिरूपा बोच्या । तथाचैतद्
वीजमित्यर्थः । एतदेव हठीकर्तुं, दूषणाय मतान्तरमुपक्षिपन्ति ।
* केचिच्चिदित्यादि * । दूषयन्ति । * तज्जेत्यादि * । अत्रायमर्थः । अ-

वैव समवनीयन्त इति वाक्येन प्राणानुक्तमणमुभयत्रोक्तम् । तत्र शारीरब्राह्मणे, अथाकामयमान इति निष्कामं पुरुषमुपक्रम्योक्तम् । अन्ते च, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति तस्य ब्रह्मप्राप्तिरूपका । आर्त्तमाग-ब्राह्मणे तु, यत्राऽयं पुरुषोऽस्मियते इति सामान्यतो भ्रियमाणमुपक्रम्योक्तम् । अन्ते च, स उत्थवयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेत इत्येतावदुक्तम् । तत्र सामान्यस्य विशेषेण निर्णय इति ब्रह्मात्मयवाक्यस्यात्र निर्णयकत्वादस्य मुक्तिलङ्घत्वमेवोचितम् । तथाऽप्याध्मातो मृतः शेत इत्यनेनोक्तावस्थ ब्रह्मविच्छरीरस्यानुचिता । लौकिकस्य पुण्यकृतोऽपि प्रायस्ताहशावस्याया अदर्शनात् । अतः पुनः प्रश्नः—यद्वास्य पुरुषस्येत्यारक्ष्य, क्वायं तदा पुरुषो भवतीत्यन्तः । अमुच्यमानस्य हि प्राणोक्तमस्तमुक्तामन्तमित्यादिश्रुत्योक्तः । अयं शरीरादुरवस्था-वानुक्तस्य चंद्रिग्म वाग्प्येतीत्युक्तप्रकारेणन्द्रियाणामनुक्तान्तानां तत्त्वयोग्येषु भूतेषु इन्द्रियाधिष्ठातृदेवतायां च लयस्तदा तस्य साधनाभावात् मुक्तिर्वक्तुं शक्या । इन्द्रियाणां लये मनसोऽपि चन्द्रे लयात् । तदेव स तत्सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निष्क्रमस्येति श्रावितस्य जीवगमनस्यापि वक्तुमशक्यतया शरीरान्तरप्राप्त्यावद्यक्तवे वागादिलयचैयर्थ्यापत्त्या, देहस्य मृतत्वात्तत्र स्थितेर्वक्तुम-शक्यतया तस्य जीवस्य कुत्र स्थितिरिति तत्राशयो भाति । एतद्बुत्तरे तु, कर्माश्रयस्तिष्ठतीति । यथा वाणो वा पापाणशक्लो वा चेतनेन क्षिप्त आकाशे गच्छति, तस्य गमनक्रियेवाश्रयो, न त्वन्यस्तथा जीवोऽपि, एष उ इति श्रुत्युक्तकर्माश्रयस्तिष्ठतीति सिद्ध्यति । तत्र जीवस्य स्वतः क्रियाराहित्यालिङ्गस्य च लीनत्वान्त्यायादिमतवद्वृष्ट्यात्मधर्मतया अत्रानङ्गीकाराजीवाधिष्ठानभूतं कर्म किमीयमिति शङ्का नापैति । तेन शरीरान्तरप्रेप्सासामयिको जीवः, क्वायं तदेति प्रश्नविषय इत्यसङ्गतम् । लीनकरणग्रामस्य प्रेप्साया व्यापारस्य च वक्तुमशक्यत्वात् । प्रेप्साङ्गीकारं च तमुक्तामन्तमिति श्रुत्या लिङ्गसाहित्यस्यावद्यकत्वाद्वागादिलयोऽप्यसम्भवदुक्तिः । अत्रैवेति मुक्तिलङ्घश्रुतिविरोधाच्च । अतो देहान्तरप्रेप्सावतः प्रश्नविषयताया वक्तुमशक्यत्वाद् अस्मदुक्त एव मार्गः, सदसत्कर्मप्रधानो मर्यादामार्ग एव कर्मपद आदर्त्तव्यः । अन्यथा केवलकर्मणः संसारजनकत्वात् प्रशंसावैयर्थ्यापत्तेः । मार्गादरे तु तस्य प्रवृत्तिनिवृत्ति-

त्कामन्तः सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्तीति श्रुतिर्भाविदेहान्तरजीवस्य
प्राणानामिन्द्रियाणां च सहैवोक्तमणं वदतीति वागादिलयस्य त-
त्रासम्भवान्बोक्तस्य प्रश्नविषयत्वं वक्तुं शक्यम् । पूर्ववाक्येऽत्रैव
समवलीयन्त इत्युक्तत्वाच्चातोऽस्मदुक्त एव मार्गोऽनुसर्तच्यः । एतेन
नायं परविद्यावान् यतः, अमृतत्वमेव तत्फलमिति । तच्च देशान्तरा-
नायत्तमित्युक्तमणापेक्षा कर्मश्रियत्वं च न स्यात्, किन्त्वपरविद्या-
वान् । तस्यास्तु ब्रह्मलोकाविषये फलमिति कर्मश्रियत्वोत्कमणादिकं
सम्भवतीत्यपि निरस्तं वेदितच्यम् ॥ ६ ॥

कर्मात्मकत्वान्विद्वत्तं कर्माऽऽदाय प्रशंसोपपत्तेः । दुष्टकर्माऽऽदाय श-
रीराच्चानाथुपपत्तेश्च । एतद् वोधनायैव, पुण्यो वा पुण्येनति मार्ग-
स्वरूपमुक्तम् । एवं सतीदमत्र सिध्यति । यः सद्यो मुच्यते तस्य
प्राणानामत्रैव समवनयनम् । यश्चान्वन्तमो विशति तस्यापि प्रा-
णानामत्रैव समवनयनम् । शरीरदुरवस्थालिङ्गात् । अन्यथा तदु-
क्तिवैयर्थ्यापत्तेः । ये पुनः क्रममुक्तिगामिनस्तत्प्राणानां सहोक्तमः ।
अणुः पन्था बितरः पुराण इत्यादिध्रुतेः । यदि प्रयास्यन्तृप पारमे-
ष्टुयमित्यादिस्मृतेश्च । ऊद्धर्वगामिनां च तथा । तदेव तत्सह कर्म-
णीतीत्यादिश्रुतेः, मनः कर्मसंयं नृणामित्यादिस्मृतेश्च । सुवोधिन्यां तु
धृतराष्ट्रं प्रत्यकूरवाक्ये, अकृतार्थं प्रहिष्वन्ति प्राणा राय इत्युक्ता-
उपसंहारं, मृतोऽन्वयं विशते तम इति कथनादन्धन्तम एव प्रकृतमिति
थौतं मुक्तिलिङ्गं न विचारितम् । इह तु मुक्तरेव फलत्वेन प्रकृतत्वात्
तमोलिङ्गं न विचारितम् । अतोऽन्वयतमसोऽप्यासुरमुक्तित्वाच्च
भाष्यसुबोधिन्योर्विरोध इति व्येयम् । उभयथापि शरीरान्तरप्रेष्माया
अलाभान्मतान्तरदूषणं दूषयथापि निष्पत्यूहमिति च । एवं परोक्तं
प्रदनाशयं दूषयित्वा तदुक्तं सिद्धान्ताशयं दूषयन्ति । * एतेनेत्या-
दि *। * एतेनेति *। जीवस्यात्र देहान्तरप्रेष्मासामयिकत्वासङ्गति-
व्युत्पादेन न *। इत्यपि निरस्तमिति * इति एवमर्थकं यद्, भूतेषु त-
च्छ्रुतेरित्यत्र, भूतेष्वतः श्रुतेरिति पाठमङ्गीकृत्य स प्राणोऽध्यक्षस्तेजः

समानाचासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

मर्यादापुष्टयोर्न कदाचिदन्यथाभाव इति यदुक्तं तत्र हेतु-
पेक्षायां वस्तुस्वरूपमेव तयेति वोधयितुयाह । समानेसादि ।

अत्रायमाशयः । साधनक्रमेण मोचनेच्छा हि मर्यादामार्गीया
मर्यादा । विहितसाधनं विनैव मोचनेच्छा पुष्टिमार्गमर्यादा ।
तथा सति सदैकरूपत्वं तयोर्युक्तमिति । एतदेवाह । सृतिः संसु-
निः । जीवानां स्वस्मान् पृथक्कृतानाम् अविद्यया अहन्ताममतास्प-
दीकरणम् । तदुपक्रम आरम्भस्तं मर्यादीकृत्य मुक्तिपर्यन्तमुक्त-

सह चरितेषु देहवीजभूतेषु सूक्ष्मेष्ववतिष्ठुते । कुतः? । अतः श्रुतेः
प्राणस्तेजसीत्यतः श्रुतेर्गतं व्याख्यानं, नैकस्मिन्निति सूक्ते च शरी-
रान्तरप्रेष्मावेलायां नैकस्मिन्नेत्रं तेजमि जीवोऽवनिष्ठुते । कार्यमय
शरीरस्य पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तजोमय
इति श्रुतिरणव्यो मात्रा अविताशिन्य इत्यादिस्मृतिश्चैतमर्थं दर्शयत
इति व्याख्यानमुक्तं तदपि निरस्तम् । तर्दात्योक्तमाङ्गीकारे पूर्व-
निद्रयलयप्राणानुक्रमणव्यर्थप्रसङ्गेन आत्मभागद्वाहणेऽनुकृतयाः
शरीरान्तरप्रेष्माया नूतनेन्द्रियापेक्षायाश्च कल्पनापत्त्या लक्षणाप्रस-
ङ्गेन श्रुतिसूक्तव्याकुलीभावापत्त्या च निरस्तमित्यर्थः ॥

अत्रावसरगर्भः प्रसङ्गेऽधिकरणसङ्गतिः ॥ ६ ॥ २ ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ एवमधिकरण-
द्वयेत् पुष्टिमर्यादाव्ययोः क्रमेण वागादिलयं व्युत्पाद्य पुष्टिमर्यादा-
स्थयोः कुत एवं विशेष इत्याकाङ्क्षायां मार्गस्वरूपविशेषादेव विशेषं
इति वक्तुम्, इति आरक्ष्य नवमिः सूक्तैरुपोद्घातेन तदाढ्यार्थं तास्ता
आगङ्का निवारयनीत्याशयेन काञ्चिद्वाशङ्कामनुवदन्तः सूक्तमवता-
र्यन्ति । * मर्यादेत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * साधनेत्यादि * ।
अविद्यया अहन्ताममतास्पदीकरणमिति * विद्ययाऽविद्ययेति श्लो-
कोक्तया स्वीयया भूलशक्त्या अहंमर्मत्यसद्व्राहात्मकर्जीवाविद्याश्र-
यत्वसम्पादनम् । * मुक्तिपर्यन्तमिति * । इदमुत्तरावधिकथनमा-

रूपा मर्यादा समाना सदैकरूपा मध्ये नान्यथा भवतीसर्थः ।
एवमेवानुपोष्य, व्रतमकुत्वा अमृतत्वमपि पुष्टिमार्गं समानमिसर्थः ।
अत्रोपोषणपदमशेषमुक्तिसाधनोपलक्षकम् ॥ ७ ॥

एवं प्रामाण्डिकमुक्त्वा प्रकृतं परामृश्यते । सोऽध्यक्ष इति
सूत्रेण पुष्टिमार्गीयभक्तमङ्गातस्य भगवत्येव लय इत्युक्तम् । अग्रिमेण
तेन मर्यादामार्गीयभक्तमङ्गातस्य भूतेषु लयमुक्त्वा प्रश्नाऽनन्तरं
युद्धजीवस्य तस्य मुक्तिरेव भवतीति वक्तव्ये मति, आहर सौम्य हस्त-
मिसादिना स्वाशयमन्येष्वप्रकट्यन्तौ कर्म यन्निरूपितवन्तौ तत्कुत
इसाशङ्क्य तयोराशयं निगृहं प्रयट्यति ।

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

थिंकं ज्ञेयम् । संसारस्य तदधीनत्वादिति । * मध्ये नान्यथा भवती-
ति * । एष उ वेति श्रुत्युक्ताया इच्छाया इव मुमोच्चयिपाया अप्य-
अतिहतविषयत्वस्य न्याय्यत्वात् तथा । * पुष्टिमार्गं समानमि-
ति * । ते नार्थीतश्चुतिगणा इत्यादिभगवद्वाक्यात् तथा । सूत्रे तु प्रथ-
मश्चकारो ऽवधारणे, द्वितीयश्चोऽप्यर्थं वाच्यः ॥ भूतेष्वत्यतीताधि-
करणे मार्यादिकव्यवस्थाया उक्तत्वादव्यवधानेनात्र मर्यादास्मृतेर्म-
र्यादाल्लेखः । व्यवहितत्वेन पश्चात् पुष्टिरित्यपि ज्ञेयम् । तादृशतादशे-
च्छायां लीलाया लोकतुलयत्वस्यैव हेतुत्वादिति ॥ ७ ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * एवं
प्रामाण्डिकमित्यादि * । यथा एकनगरप्रापकयोर्मार्गयोस्तत्प्रापकत्वे
च समानेऽपि कस्यचित्केवलपान्थप्रापकत्वं, कस्यचित् सपरिकर-
रपान्थप्रापकत्वमिति तन्मार्गस्वरूपकृत एव भेदस्तथा मर्यादापुष्टयो-
रपीत्येतत्प्रासङ्गिकं तत्तन्मार्गस्वरूपवेधनायोक्ता प्रकृतम् आर्त्त-
भागवताद्वाणस्थं प्रमेयं परामृश्यते=विचार्यत इत्यर्थः । ननु तत्र
किमवशिष्टं येन पुनर्विचार्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * सोऽध्यक्ष
इत्यादि * । * अग्रिमेणेति * । भूतेषु तच्छ्रुतेरिति सूत्रेण ।

तदा नियलीलान्तःपातलक्षणपुष्टिमार्गीयमुक्तिदशायां मर्यादामार्गीयाया अपीतेर्मुक्तेः संसारत्वाभावेऽपि पुरुषोत्तमभजनानन्दानुभवाभावात् संसार इतेव पुष्टिमार्गे व्यपदेशो यतः क्रियते अतस्तदभिसन्धाय तया रीत्या निरूपणम् । अत एव श्रीभागवते श्रीशिववचनं गीयते—“नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन विभ्यति । स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन” इति । श्रीभगवद्गीतास्वपि—देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपीति वाक्येन । मर्यादामार्गीयभक्तमुक्तेरितरसाधारण्यमुच्यते ॥ ८ ॥

ननु संसारवन्मुक्तेरपि हेयत्वं यत्र तादृशं चेत् पुष्टिमार्गीयतत्त्वं तदा मुक्तेः पुरुषार्थत्वबोधिकायाः श्रुतेः प्रतारकत्वमापततीति तद्वांधकप्रमाणानां तत्स्तुतिमात्रपरत्वमेवेति प्राप्त आह ।

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

फक्षिकायोजना तु-एवं लयमुक्ता प्रश्नानन्तरमित्याद्युक्तरीत्या निरूपणं कुत इत्याशङ्का तथा प्रगटयतीति बोध्या । तथाच यदि न तत्त्वमार्गीयमुक्तौ तारतम्यं तदा वागादिलयस्य भिन्नप्रकारकत्वविचारः काकदन्तविचारतुल्यः स्यादिति तञ्चिवृत्त्यर्थं तयोरेकान्तगमनाद्याशयं वक्तीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * तदेत्यादि * । * तया रीत्या निरूपणमिति * । पुष्टिमार्गीयमुक्तच्चपेक्षया मर्यादामार्गीयमुक्तेः साधनसाध्याया न्यूनत्वबोधनाय मुक्तिहेतुत्वेन प्रशंसनीयस्यापि मार्गरूपस्य कर्मण एकान्ते गत्वा जीवाश्रयत्वेन निरूपणम् । तथाच तस्य सद्योमुक्तिप्रकारत्वद्वृद्धिकरणार्थं पुष्टिमार्गीयापेक्षया न्यूनत्वज्ञापनार्थं च पुनर्विचार इत्यर्थः । इदं चोपबृहणाभावे मनस्सन विशरीत्यतस्तदाहुः । * अत एवेत्यादि * । तथाचात्र मुक्तेरितरसाधारण्यकथनात्तथेत्यर्थः ॥ ९ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ सूत्रमवतारयन्ति * नन्वित्यादि * । * तद्वांधकप्रमाणानामिति * । भजनानन्दोत्कर्षप्र-

पुष्टिमार्गीयं तत्त्वं सूक्ष्मं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । अत्रायमाशयः । पुष्टिमर्यादामप्यतिक्रम्य पुष्टिपुष्टौ प्रवेशो तत्तत्त्वमनुभवविषयो भवति नान्यथा । तत्र प्रवेशस्त्वतिदुरापोऽतिशयिताऽनुग्रहेतराऽसाध्यत्वादत उक्तेतराऽज्ञेयमेव तद्भवति । तेषां तु मुक्तिरेवं फलम् । तस्या एवेष्टत्वाद् रागिणां स्वर्गादिवत् । इष्टफलापासौ हि प्रतारकत्वमन्यथा प्रवृत्तिमार्गीयफलबोधिकाया अपि श्रुतेः प्रतारकत्वं स्यात् । इच्छा चाधिकारानुसारिणीति नानुपपन्नं किञ्चिदिर्ति । नन्वेवं विधार्थाऽस्तित्वे किं मानमिसाकाङ्गायामाह । प्रमाणत इसादि । प्रमाणं श्रुतिः । सा तु, यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह, आनन्दं ब्रह्मणो विद्रान् न विभेति कुतश्चनेति । एतम् ह वा वन तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति ।

अत्र पूर्वार्द्धेन दुर्ज्ञेयत्वम्, उत्तरार्द्धेन तत्सत्ता च बोध्यते । अन्यथा मनसोऽप्यप्राप्यस्य वेदनकथनं विरुद्धं स्यादतो दुर्ज्ञेयत्वैव धर्मिग्राहकमानसिद्धं तदित्यर्थः । चकारात्तादशानामनुभवः

माणानाम् । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * पुष्टित्यादि * । ननु पुष्टितत्वस्य दुर्ज्ञेयत्वे श्रुतेः प्रतारकत्वं कथं निवर्त्ततामित्यतस्तदाशयमाहुः * अत्रायमित्यादि * । * तत्त्वमिति * । पुष्टिमार्गीयतत्त्वम् । * उक्तेतराऽज्ञेयमिति * । अतिशयिताऽनुग्रहभाजनातिरिक्ताऽज्ञेयम् * तेषामिति * । अतिशयिताऽनुग्रहभाजनातिरिक्तानां भक्तानां शुष्कज्ञानिनां च । * इच्छति * । स्वर्गादिविषयिणी मोक्षविषयिणी च । * इति नानुपपन्नं किञ्चिदिर्ति * । इति हेतोः, यथा स्वर्गादिकामिनः प्रतिनिवृत्तिमार्गतत्वं दुर्ज्ञेयमधिकारराहित्यादवं मोक्षकामिनः प्रति पुष्टिमार्गतत्वमपीति तत्तच्छ्रूतीनां तं तं प्रति फलबोधकत्वात् प्रतारकत्वमतो हेतोर्य उत्कृष्टाधिकारिणस्तान् प्रति भजनानन्दोत्कर्षबोधकतया न स्तुतिमात्रत्वमतः पूर्वोक्तं सूपपन्नमित्यर्थः । सूत्रशेषमवतारयन्ति । * नन्वेवमित्यादि * । * एवं विधार्थाऽस्तित्व इति* ।

परिगृहते ॥ ९ ॥

तर्हि ब्रह्मविदामिव तादशानां भक्तानामपि स्वमार्गोपदेशनं
क्वचिच्छ्रूयेत्, न चैवप, अतः पूर्वोक्तं न साधीय इति भातीत्यु-
त्सूत्रमाशङ्का तत्र हेतुमाह ॥

नोपमर्देनाऽतः ॥ १० ॥

उपदेशनं तदा स्याद् यदि ब्रह्मविदामिव तेषां स्वास्थ्यं
स्याद् यतस्तेषां विरहिदशा प्रियसङ्गमदशा चोति दशाद्रयमेव
भवति नान्या । पूर्वस्यास्तस्यास्त्वतिदुःसहत्वेन सर्वेषां भावानामु-
पमर्देन तिरोधानेनोपदेशो न भवतीर्थ्यः । सङ्गमे तु, अतः पुरोः
प्रकटपरमानन्दस्वरूपाद्भगवत् एव हेतोरूपदेशोऽन्यस्मै न भवती-
र्थ्यः । न हि भगवद्ग्रे स सम्भवतीति भावः ॥ १० ॥

ननु रसो वै सः रसऽस्त्रेवाऽयं लब्ध्वाऽनन्दी भवतीत्युपक-
म्यैष हेत्वानन्दयातीति श्रुतेरुक्तरूपानन्दप्राप्तौ दुःसहविरहतापो-
ऽशक्यवचनः । आनन्दतिरोधान एव तत्सम्भवाद् । तद्वेतोरस-
म्भवाद्, सम्भवे तु तत्प्राप्तिरेव न स्यादिति प्राप्ते, उत्तरं पठति ।

अस्यैव चोपपत्तेरूपमा ॥ ११ ॥

अतादशसर्वदुर्बल्यार्थसद्भावे । शेषं स्फुटम् ॥ ९ ॥

नोपमर्देनाऽतः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * तर्हित्यादि * । * त-
चेति * । तादशमार्गाऽनुपदेशे । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * उपदेशन-
मित्यादि * । अर्थस्तु स्फुटः ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरूपमा ॥ उपमर्देन प्रलवस्थानं वारयितुमत्रिम-
सूत्रमवतारयन्ति । * ननु रस इत्यादि * । * तद्वेतांरित्यादि * ।
तद्वेतोरानन्दतिरोधायंकहेतोरविद्याकामकमरुपस्य उत्कटभक्तिभावे
सत्यसम्भवाद् उत्कटभक्तिदशायामप्यविद्यादिसम्भवे तु तत्प्राप्ति-
भगवत्प्राप्तिरेव न स्याद् । स्ता च तेषामस्ति । अत उपमर्दासम्भवा-

आनन्दात्मकरसात्मकस्यास्यैव भगवत् एव धर्मज्ञाप्ता विरह-
ताप इत्यर्थः । विरोधपरिहारायाह । उपपत्तेरिति । इदमुक्तं भ-
वति । भगवद्विरहस्य सर्वमाधारणत्वेऽपि स्थायिभावात्मकरसरूप-
भगवत्प्रादुर्भावो यस्य हृदि भवति तस्यैव तदपास्तिजस्तदन-
न्तरं नियमतस्तत्प्राप्तिश्च भवति, न त्वतथाभूतस्यसन्वयव्यतिरेका-
भ्यामुक्तरसस्यैष धर्म इति निश्चीयते । तस्य वस्तुन एव तथा-
त्वाद् स तापोऽपि रसात्मक एव ॥ ११ ॥

प्रतिषेधादितिचेन्न शारीरात् ॥ १२ ॥

ननु न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखप्रियादेश्व्रु-
ता दुःखप्रतिषेधस्तादशे भक्ते क्रियत इति तस्य दुखित्वं न वक्तुं
शक्यमियाशङ्कय प्रतिषेधति । नेति । कुतः । शारीरात् । शरीर-
सम्बन्धिनो हेतोर्यद् दुःखं कर्मजनितमिति यावत् तस्यैव श्रुतौ प्रति-

दनुपदेशोऽसङ्गत इति प्राप्ते । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * आनन्देत्यादि *।
तथाचाऽन्तःप्राप्तिवाह्याप्राप्तिभ्यामानन्दानुभवविरहतापाविति द्वय-
मध्युपपद्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रतिषेधादितिचेन्न शारीरात् ॥ अत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्दु-
र्घत्वात् पूर्वपक्षं, उपर्दसूत्रान्नशब्दं, तस्यैवेतिसूत्रात्तस्यैवोष्मेति
पदत्रयं चानुवर्त्य, सिद्धान्ते चोपपत्तेरिति पदमनुवर्त्येदं व्याख्याय-
त इत्याशयेन पूर्वभागं व्याकुर्वन्ति । * नन्वत्यादि * । * तस्य
दुःखित्वं न वक्तुं शक्यमिति * । तस्य भगवत्सरूपलाभवतो भक्त-
स्य दुःखित्वं तस्यैवोष्मेत्यनेनोक्तो विरहतापो न वक्तुं शक्यः । *प्र-
तिषेधतीति * । प्रतिषेधस्य कर्मजन्यत्वं बोधयंस्तत्कथनाशक्यत्वं
प्रतिषेधन्तः सिद्धान्तभागं व्याकुर्वन्ति । * नेत्यादि * । * तस्यैवे-
ति * । शरीरसम्बन्धिनोर्मृत्युरोगयोरनन्तरं तत्प्रायपाठे पठितस्य
तादशस्यैव दुःखभावस्य पूर्वसूत्रोक्तहेतोः संग्रहं सूचयन्ति—

वेधान्नात्रानुपपत्तिरिसर्थः । एतेन दुःखत्वेन कर्मजन्यत्वानुभानपि
निरस्तं वेदितव्यम् । लौकिक एव दुःखे तज्जन्यत्वनियमादा ॥१२॥
स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

एकेषां शाखिनां भगवत्स्वरूपलाभानन्तरं दुःखतन्निवर्त्तनल-
क्षणोऽर्थः स्पष्टः पञ्चते । तथाहि । रसो वै सः, रसः हेवाऽयं
लब्ध्वाऽनन्दी भवति, को हेवाऽन्यात् कः प्राण्यात्, यदेष
आकाश आनन्दो न स्यात्, एष हेवानन्दयाति । अत्र रसात्मकभ-
गवत्स्वरूपलाभे सखानन्दवत्त्वमुक्त्वा तस्यैव जीवनहेतुत्वं परमान-
न्दहेतुत्वं चोच्यते । मरणहेतूपस्थित्यसभावे जीवनहेतुत्वं न वंदव ।
स रसस्तु संयोगविप्रयोगभावाभ्यामेव पूर्णो भवत्यनुभूतो नैकत-
रेण । तत्र विरहतापस्यात्युपर्मादित्वेन तदा प्राणस्थितिरापि न
स्याद् यदि रसात्मको भगवान् हृदि न स्यादिसाशयेनाह, को
हेवान्यादिति । यद् यदि एष हृदि स्फुरद्रूप आकाशो भगवान्
स्यात् कस्तदाऽन्याद्, अन प्राणने, को वा जीवयेन्न कोऽपीर्यर्थः
तादृशस्य भगवत्स्वरूपातिरिक्तान्न जीवनमिति ज्ञापनाय सामान्य-
पदम् ।

एतेनेत्यादि * एतेनेति * । सिद्धान्तभागेन । तथाच भगवद्विरह-
दुःखं कर्मजन्यं दुःखत्वाद् दुःखान्तरवदिति साधेन, सुखत्वेन हेतु-
ना मोक्षसुखस्यापि तथात्यापत्तेस्तपरिहाराय तत्र लौकिकत्वस्यो-
पाधित्वं वाच्यम् । तच्चात्रापि तुल्यमिति लौकिक एव दुःखं कर्मज-
न्यत्वनियमाद् उपपत्तं व निरस्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ पुष्टिमार्गीयस्य भगवद्विरहजं यद्दुःखं तत्प-
कर्मजन्यमित्यत्र प्रमाणापेक्षायां तद्बोधनायेदं सूत्रमित्याशयेन सूत्रं
पठित्वा व्याचक्षते । * एकेषामित्यादि * । * शाखिनामिति * तैत्तिरीयाणाम् । श्रुतिमुपन्यस्य तदर्थं व्याख्यातुं गृह्णन्ति । * अत्र-
त्यादि * । विभजन्ते । * स रस इत्यादि * । * तत्रोति* पूर्णर-
सानुभावनेच्छया भगवताऽनुभाव्यमाने विप्रबोगे । * सामान्यपद-

ब्रह्मानन्दाधिकपूर्णानन्दविरहासन्नमरणनिवारणाऽसामर्थ्यमतादृश-
स्योचितमेवेति ज्ञापनाय हि शब्दः ।

तादृशस्य जीवनसम्पादनं प्रभोरावश्यकमिति ज्ञापनाय
एवकारः । तापात्मकस्याप्यानन्दात्मकत्वमेवेति ज्ञापनायानन्द-
पदम् । तदा प्रलापगुणगानाऽऽद्यो ये भवन्ति तेऽपि तद्वर्मा एव
नीलाम्बुदश्यामोऽतिक्लेशवशाद् हृदयादपगच्छत्विति भावेऽपि
हृदयान्नापमारयितुं शक्य इति ज्ञापनाय चाकाशत्वमुक्तम् । तदन-
न्तरं प्रकटीभूय तदन्यः को वा प्रकर्षेण दर्शनस्पर्शाश्लेपभाषणा-
दिभिः स्वरूपानन्ददानेनाऽन्यात् पूर्वतापनिवृत्तिपूर्वकमानन्दपूर्णं
कुर्यादिसर्थः । रसः॒ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवतीति पूर्ववाक्येनैवा-
न्यव्यवच्छेदपूर्वकं भगवत्प्राप्नेतानन्दहेतुत्वप्राप्नावपि यत्पुनराह त-
त्रापि व्यतिरेकमुखेन, तत्रापि जीवनहेतुत्वं तदपि सामान्यवि-
शेषाभ्यां वारद्वयं तेन विरहसामयिकोक्तरूप एवार्थः श्रुतेरभिप्रे-
त इति निश्चीयते । अन्यथा मरणहेत्वनुपस्थितौ जीवनहेतुत्वं

मिति * क इति पदम् । * ब्रह्माऽऽनन्दाधिकपूर्णानन्दविरहासन्नमर-
णनिवारणासामर्थ्यमिति * अक्षरानन्दादधिकोयः पूर्णानन्दो भगवाँ-
स्तद्विरहेणासन्नं यन्मरणं तत्रिवारणे असामर्थ्यम् । * तद्वर्मा इति *
विप्रयोगरसात्मकस्य भगवत् एव धर्माः । आकाशपदस्य ब्रह्मवाच्च-
कत्वेऽपि व्यापकत्वरूपं धर्ममादाय तस्य तात्पर्यान्तरमाहुः । * नी-
लाम्बुदेत्यादि * अतिक्लेशवशादित्यस्य, इति भावेऽपीत्यनेन सम्ब-
न्धः । प्राण्यादिति पदस्यार्थमाहुः । * तदनन्तरमित्यादि * अस्याः
श्रुतेरयमेवार्थं इत्यत्र किं गमकमित्यपेक्षायां तदाहुः । * रसमित्या-
दि * । * यत्पुनराहेति * को ह्येवान्यादित्यादिना आनन्दनं यत्पुन-
राह । * अन्यथेति * विरहावस्थाया अनभिप्रेतत्वे । अत्रान्यात् प्रा-
ण्यादित्यत्रान्यतरेणैव जीवनसम्पादनसिद्धौ सामान्यविशेषभावो

न वदेदित्युक्तम् । तदवस्थापन्नः को वा पुरुषो जीवेदिति
वार्यः ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

भगवद्भावस्य मरणहंतुत्वं तेनैव च जीवनं तस्य ब्रह्मादि-
दुरापत्वं च श्रीभागवते स्मर्यते । ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे
सक्तदैहिकाः । ये सक्तलोकथर्माश्च मदर्थे तान् विभर्म्यहमित्यु-
पक्रम्य, धारयन्यथ कृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथञ्चनेसादि श्री-
प्रभुत्वचनं, श्रीमद्भद्रवचनं च—एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवत्वो
गोविन्द एव निखिलात्मानि रूढभावाः । वाञ्छन्ति यं भवभि-
यो मुनयो वर्यं च किं ब्रह्मजन्मनिरनन्तकथारसस्य” इसादि ।
तेन भगवत् एव जीवनहंतुत्वं भावस्य च परमपुरुषार्थित्वं दुरापत्वं
च स्फुटप्रवगम्यते ॥ १४ ॥

नातीवोपयुज्यत इत्यरुच्या प्राण्यादित्यस्य द्वयाख्यानान्तरमाहुः * तद-
वस्थेयादि * । तथाच माऽस्तु सामान्यविशेषभावस्तथाऽत्युक्तव्या-
ख्यानेन दोषनिवृत्तेभगवद्विप्रयोगदुःखस्य कर्माजन्यत्वे उक्तश्रुतियो-
ग्धितं भगवत्कर्तृकजीवनसम्पादनरूपमासन्नमरणलिङ्गमेव प्रमाण-
मत्यर्थः । अस्मिन् सूत्रे, एकेषां स्पष्ट इत्युक्त्या शाखान्तरऽस्पष्ट इति
बोधितम् । तेन भूमधिद्यायाम, आत्मतः प्राण इत्यादिकथने आत्मत
पवाविर्भावनिरोभावावित्यपि कथनेन व्यापारतया विरहदुःखस्थापि
स्मरणादिति । एतेनापि, न पश्यो मृत्युं पश्यतीति श्लोकोक्तस्य दुः-
खस्य कर्मजन्यत्वं हृदीभवति । अदर्शनकथनेन तस्येवाप्राप्तस्य वाध-
बोधनादिति बोध्यम् ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ यद्यपि रसात्मकमेव ब्रह्म प्रकृत्येयं श्रुतिः प्रवृ-
त्तेनि नास्मिन्नर्थे सन्देहस्तथाप काश्चदेतदर्थं सामान्यजीवनपरतया
शाङ्कन्तेति तद्वारणायेनमर्थं स्मृत्योपष्टमयतीत्याशयेन सूत्रं परित्वा
व्याचक्षते । * भगवद्भावस्येत्यादि * ॥ १४ ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

ननु हादि वहिश्च रसात्मकभगवत्प्राकश्यं, तदर्दशनजनितो विरहभावस्त्वजनितस्तापस्तेन मरणोपस्थितिस्तन्निवर्त्तनं तदौत्कर्ष्यं, तदा प्राकश्यं, ततः पूर्णस्वरूपानन्ददानादिकं लोके क्वचिदपि न हृष्टं श्रुतं वा वैकुण्ठेऽपीति कुत ? इयाशङ्कायामाह । तानि । उक्तानिं वस्तूनि परे प्रकृतिकालाद्यतीते वैकुण्ठादप्युत्कृष्टे श्री-गोकुल एव सन्तीति शेषः । तत्र प्रमाणमाह । तथा ह्याह श्रुतिः । ऋग्वेदे पञ्चते—ता वाँ वास्तुन्युष्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरि-शृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि । ता तानि वां भगवत्तदन्तरङ्गभक्तयोः सम्बन्धीनि वास्तूनि वस्तूनि गमध्यै प्राप्तुमुष्मसि कामयामहे । तानि कानीसाकाङ्गायां गूढाभिसन्धिमुद्घाटयति, यत्र श्रीगोकुले गावो भूरिशृङ्गा वहुशृङ्गा रुपभूतयो मृगाश्च वसन्तीति शेषः । अयासः शुभावहाः । तत उक्तगुणविशिष्टम् उरु गीयत इत्युरुगायस्तस्य । गोप्यो हि सततं तं गायन्ति । अत एव तदादिभक्तेषु कामान् वर्षतीति वृषा तस्य परमं प्रकृतिकालाद्यतीतं पदं स्थानं भगवतो वैकुण्ठं भवति, तत्रैतादशलीलाऽभावेन तस्मादपि परममुत्कृष्टम् । अत्र भूमाववभाति प्रकाशत इसर्थः । तथापि स्वदृग्गोचरो न भवतीति खेदेन अत्राहेस्याह श्रुतिः । उरु गीयते परं सर्वत्र कामवर्षणं भक्तेष्वत्रेति तात्पर्येण वा विशेषणद्रयमुक्तम् । यमुनापुलिन-तदुपवननिकुञ्जगह्यरप्देशाद्रिसान्वाद्यात्मकत्वेन भूरि वहुरुपम् । त-

तानि परे तथा ह्याह ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्दित्यादि* ।

* न हृष्टं श्रुतं वेति * । फलकोटी न हृष्टं श्रुतं वा । * इति कुत-इति * । इति हेतोः कुत एवमुच्यत इत्यर्थः । * आहेति * । तस्य

थाचैतादृशं यत् परमपदमवभाति तत्सम्बन्धीनि वास्तविनि कामया-
मह इति वाक्यार्थः सम्पूर्णते । ते पदार्थो इति वक्तव्ये सति
तानीत्युक्तिर्या सा विषयवाक्यानुरोधादिति झेयम् ।

पुरुषोत्तमसम्बन्ध्यर्थानां तत्प्राकञ्चस्थानं एव प्राकञ्चं युक्त-
मिति हिंशब्देनाऽऽह ॥ १५ ॥

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

ननु लीलाया नियत्वेन तन्मध्यपातिनां तदर्थनं यथा नि-
र्खं तथा तादृक्साधनाभावोऽपि निजानुकम्पया कदाचित् कमपि
भक्तं तत्र नयति चेत्तदा कञ्चित्कालं स्थापयित्वा ततस्तं वियो-
जयति, न वेति संशयः । तोषस्य कादाचित्कर्त्वात् तत्साध्या
तत्र स्थितिरपि तथैवेति वियोजयतीति पूर्वः पक्षः । तत्र सिद्धा-
न्तमाह । तत्र प्रवेशिनस्य तस्मादविभाग एव । कुतः । वचनात् ।
तैत्तिरीयक उक्तर्गनन्तरमेव, विष्णोः कर्माणि पश्यतेत्यृचा तत्र

स्थानं, तत्र प्रमाणं चाऽऽह । सूत्रस्य श्रुतेश्च व्याख्यानम् अतिरोहि-
तार्थम् ॥ १६ ॥ ३ ॥

अविभागो वचनात् ॥ एवं नवाभिः सूत्रैस्तत्त्वदाशङ्कानिराकर-
णेन वागादिलयप्रकारभेदावश्यकत्वं द्वितीकृत्य पुष्टिमांविषय एव
किञ्चिद्विचारयतीत्याशयनार्थकरणमवतरयन्ति । * ननु लीलाया
इत्यादि * । अत्र यादि वियोजयति तदापि कृपाविषयत्वात् संसारे
न पातयति, किन्तु मुक्तिमेव ददातीति प्रथमकोटिरात्रयः । द्वितीय-
कोटिस्तु कादाचित्कर्त्वादनुपपत्तिं सन्देहर्वाजशेषोऽत्र । भाष्यमति-
रोहितार्थम् । अयं च विचारः प्रासाङ्गिक इति बोध्यम् । तस्य स्थानस्य
परिच्छब्दत्वाद् भक्तानां च नानादेशत्वेन तत्र तत्र मरणे ततो नि-
र्गत्यात्रागमनस्यावश्यकत्वात् सद्योमुक्तिप्रसङ्गः एतद्विचारो न युक्त
इति शङ्कम् । दहराधिकरणन्यायेन तञ्चित्यत्वस्य परिच्छब्दत्वेऽपि

कृतानि कर्मण्युक्त्वा तदग्रे वदति—तद्रिष्णोः परमं पदं सदा पंश्यन्ति सूरय इति । पुरुषो नमस्त्रूपवित्तं सूरित्वम् । तच्च भ-
त्त्यैवेति सूरयो भक्ता एव । तेषां सदा दर्शनमुच्यते । अन्यथा लीलानियत्वेनैव पूर्वगृह्यां तत्र स्थितगवादीनां प्रभुकर्मविषयाणां च भक्तानां सदा तदर्शनस्य प्राप्त्वादिदं न वदेत तस्मादविभाग एव । एतेनापि लीलानियत्वं सिद्ध्यति । एनदृ यथा तथा विद्व-
न्मण्डने प्रपञ्चितप् ॥ १६ ॥

व्यापकत्वस्य, एतस्य व्रजस्य तद्वृत्तिलाभस्थानतायाश्च व्युत्पादि-
तत्वात् ताहशभक्तस्य यत्र क्वचन मरणेऽपि तदानीं लीलादिसहित-
स्य भगवतो हृदि वा बहिर्वा प्राकृत्येन तत्स्थानादेरपि तत्रैव प्रा-
कृत्येन तत्रैव तस्य तत्प्राप्तिर्विद्वन्मण्डनं पवोपपादितत्वेन सद्योमु-
क्तिविचार एतद्विचारस्य युक्तत्वादिति ॥ अन्यैस्तु समानाचासुत्युक्त-
मादित्यादिषु दशसु सूत्रेष्वपि प्रथमे, मूर्खन्यनाडीद्वारा देवयान-
मार्गे गमनात् पूर्वे विद्वदविदुषोरुक्तान्तिसाम्यं व्याख्यातं, तद्
ओकोग्रसूत्रोक्तज्वलनादेव स्मर्यमाणतया गतार्थम् । यत्पुनरग्रे विद्या-
दिङ्गेशानदग्ध्वा आपेक्षिकमृतत्वं व्याख्यातम् । तत्त्वाग्रमपादे गम-
नस्य प्रारब्धभोगार्थत्वाद्यैव प्रारब्धनिवृत्तिमदैव मोक्ष इति व्यु-
त्पादनेन दूषयिष्यते । यत्पुनर्द्वितीये, तेजः परस्यां देवतायां मित्युक्ता-
याः सात्यक्षप्राणसकरणग्रामसभूतान्तरस्य तेजसः परदेवतायां स-
म्पत्तेः सौषुप्तिकसम्पत्तिवत् संसारवीजभावयुक्तत्वं व्याख्यातं, त-
त्क्रान्तिसामर्थ्यादेवार्थात् मिद्यतीत्यविचार्यम् । यत् तृतीये पूर्वो-
क्तेजसो निष्कमणवेलायां दुर्ब्यत्वे, चतुर्थे च स्थूलशरीरदाहादिना
लिङ्गशरीरस्य सूक्ष्मत्वादनुपमदं, पञ्चमे च देहौष्ण्यरूपस्योष्मणः
सूक्ष्मशरीरधर्मत्वं, व्याख्यातं तत्प्रयोजनाभावादनर्थकम् । षष्ठे
च, न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति शारीरब्राह्मणीयवाक्ये या षष्ठी सा
आर्त्तभागब्राह्मणीये । न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्तीति वाक्ये या प-
ञ्चमी तया सम्बन्धसामान्ये व्यवस्थाप्यमाना पञ्चम्यर्थमेवाभिघत्ते
इति परावद्यावतोऽपि जीवान्न प्राणानामुक्तमः, किन्तु सहैव प्राणैः

एवं पुष्टिमार्गीयभक्तवृत्तान्तमुक्त्वा ज्ञानमार्गीयस्य तमाह ।

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्या-
सामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दा-
उनुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

पूर्वं, भूतेषु तच्छ्रुतेरिसादिना मर्यादामार्गीयस्य वागादि-
लय उक्तोऽधुना तस्य जीवात्मन उत्क्रमणप्रकार उच्यते । स ए-

स्थितिरिति पूर्वपक्षः । सप्तमाष्टमयोस्तु परविद्यावतः शरीरादेव प्राणाननुत्कम इति परविद्यावान् केवल एव मुच्यत इति सिद्धान्तः । नवमे च परविद्यावतः प्राणशब्दोदितानीन्द्रियाणि भूतानि च परं ब्रह्मण्येव सम्पद्यत इति । दशमे च, परविद्यावतो यः प्राणादीनां परब्रह्मणि लयः स नान्यप्राणलयवत् सविशेषः किन्त्वात्यन्तिक इति सिद्धान्तयन्ति । तत्र पष्टुं प्रतिषेधादिसूत्रमारभ्य सूत्रपञ्चके यत् प्रतिपादितं तदत्र पूर्वपक्षांशं विहाय शेषं, वाङ् मनसीति प्रथमाधिकरण एव हेतूकपूर्वकं पुष्टिमार्गीयभक्तेन्द्रियाणां प्रतिपादितम् । ततो मर्यादामार्गीयाणां भक्तानां ज्ञानिनां च यत्ततो वैलक्षण्यं तदपि भूतेषु तच्छ्रुतेरिति द्वितीये प्रतिपादितम् । तावता सद्योमुक्तप्रकारः सर्वोऽपि विचारित इति तेनैव गतार्थम् । यानि पुनस्त्तरपरविद्यावदविद्वत्साधारण्येन तत्परतया व्याख्यायन्ते तान्यत्र विरोधाभावात् पूर्वोक्तदृष्टयोनैव विरुद्धांशदूषणस्य जातत्वादुपेक्षितानि ॥ १६ ॥ ४ ॥

अतः परं क्रममुक्तप्रकारः पितृयानेन भ्रमतां च प्रकारो विचारणीय इति तं वक्तुं सूत्रमवतारयन्ति । * एवमित्यादि * ॥

तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ तत्र को वृत्तान्त इत्याकाङ्क्षायामाहुः । * पूर्वमित्यादि * मर्यादामार्गीयाणां सद्योमुक्तिद्विधा, हृदय एव साधनप्राबल्ये ब्रह्म प्राप्नोतीत्येकः । तदभावे ब्रह्माण्डमध्य दशमद्वारान्तिर्गतस्य तत्रैवेत्यन्यः । क्रममुक्तिब्रह्माण्डभे-

तासेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामतीति श्रुतेस्त-
स्यात्मन ओक आयतनं हृदयं तदग्रं पूर्वं प्रज्वलति, पूर्वं तथा॑ प्र-
काशमानमपि तदा प्रकाशत इति यावद् । तदा तत्प्रकाशितं
द्वारं निर्गमनमार्गो यस्य तादृश उत्क्रामति । यतः श्रुतिस्तथाह ।
तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षु-
पो वा मूदृध्नो वेसादि । यद्यप्येतावत् सर्वजीवसाधारणं तथापि
चिद्रांस्तु नेतरवदितरनाड्या निष्क्रामति, किन्तु, शताधिकया

दनोक्तरं ततो बहिः । तत्राद्यायां जीवस्य नोत्क्रमणम् । द्वितीयतृतीयोस्तदपेक्षासत्त्वात् तत्प्रकार उच्यते इत्यर्थः । एवं वृत्तान्तस्वरूपमुक्त्वा सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * स इत्यादि * । * प्रकाशत इति * इन्द्रियरूपाभिस्तेजोमात्राभिः प्रकाशते । सूत्रशेषं पूरयन्ति । * तादृश उत्क्रामतीति * श्रुतिस्तु बृद्दारण्यकं शारीरब्राह्मणे । स वा अयम् आत्मा अबल्यं नीत्यं संमोहमिव न्येत्यथैनमेतेन प्राणा अभिस-
मायन्ति, स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्त्ततेऽतथारुपज्ञो भवत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुः । एवं न जिघति, न शृणोति, न मनुते, न विजाना-
तीत्याहुरित्युक्तम् । ततः, तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रपद्योतते तेन प्र-
द्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुपो वा मूदृध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरी
देशभ्यस्तमुक्त्वामन्तं प्राणोऽनूक्रामति प्राणमनूक्रामन्तं सर्वे प्राणा
अनूक्रामन्तीत्यादिना इति तु कामयमान इत्यन्तम् । अर्थस्तु, यः
पूर्वब्राह्मणं तेभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्येत्यादिना प्रियमाणावस्थ उक्तः
स्तेऽयं शारीर आत्मा जीवो यत्र यस्यां प्रियमाणावस्थायाम्, अब-
ल्यं नीत्यं अबलभावं नितरां प्राप्य, संमोहमिव न्येति सम्मोहः संमू-
ढता विवेकराहित्यं तद्विनरां प्राप्नोति, अथ तदा एनं करणस्वामि-
नम्. एते प्राणा वागादयोऽभिसमायन्ति आभिमुख्येन निकट आ-
यान्ति । स एतास्तेजोमात्रा विषयप्रकाशकानीन्द्रियार्गं चक्षुरादी-
नि समभ्याददानः सम्यगाभिमुख्येन गृह्णान उपसंहरमाणो हृदयं

एकशततम्या नाड्या मूर्दन्या निष्कामति । शतं चैका हृदयस्य
नाड्यस्तासां मूर्दानमभिनिस्तैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति
विष्वहृदन्या उत्क्रमणे भवतीति यतः श्रुतिराह । अत्र हेतुमाह ।
हार्दीनुगृहीत इति हेत्वन्तर्गर्भं विशेषणम् । गुहां प्रविष्टौ परमे प-
राद्दें इति श्रुतेर्हृदयाकाशसम्बन्धी यः परमात्मा तदनुग्रहात् त-
थैव भवतीत्यर्थः । अनुग्रहे हेतुविद्यासामर्थ्यादिति । तस्या विद्या-
याः शेषभूताङ्गभूता या गतिः प्रवर्जनरूपा तच्छेषभूतैव या भगव-
त्समृतिपरम्परा च ताभ्यां च यो भगवदनुग्रहस्तेन तथेत्यर्थः ॥ २.७॥

स्वायतनमेवावकामति तलुक्ष्यीकृत्य आयाति, स यत्र वर्तते तत्र
एष चाक्षुषः पुरुष आदित्यांशश्चक्षुर्देवतारूपः पराङ् पर्यावर्त्तते स्व-
कार्याद्विमुखो भवति । अथ तदा स एष इत्यनेनोक्तश्चक्षुराधिष्ठाता
अरूपज्ञां भवत्येकीभवति करणग्रामण । तदा न पश्यतीत्याहुः । पा-
र्श्वस्या न पश्यतीत्याहुः । एवमग्रेपि । तदुत्तरावस्थामाह । तस्येत्यादि ।
तस्य लिङ्गोपाधिकस्य ह एतस्य मुमुर्षोर्हृदयस्य एतत्स्थानस्य अर्गं
नाडीमुखं प्रद्योतते पूर्वमप्रकाशमपि तदानीं प्रकाशते । तेन प्रद्योतेन
एष आत्मा शरीरान्निष्कामति निर्गच्छति । चक्षुराद्यन्यतमेभ्यः श-
रीरदेशभ्यः । तदुत्तरव्यवस्थामाह । तमुकामन्तमित्यादि । ते जीवा-
त्मानम् । प्राण आसन्यः प्राणा इन्द्रियाणि । अयं च निष्कमणप्र-
कारो यमगतिराहतानाम् । यमगतिनां तु, अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं नि-
श्चकर्षं यमो बलादित्यादिवाक्यात् पिण्डितकरणग्रामस्य जीवस्य
बलान्निष्कामणम् । एवं सति यद्यप्यतावद् ओकोग्रञ्जवलनादिकं
यमगतिराहतचर्वणीजीवानां विदुषां च साधारणं, तथापि, विद्वां-
स्तु नेतरवदितरनाड्या निष्कामाति, किन्तु शताधिकयेत्याद्युक्तमा-
र्गेण । श्रुतिस्तु छान्दोग्ये दहरविद्यास्था । शेषं स्फुटम् । तथाच
स यदाऽस्माच्छ्रीरान्निष्कामतीति श्रुत्युक्तो निष्कमणप्रकारो विद्व-
दविदुषोस्तुल्यो वा विशेषवान् वेति सन्देहं कामयमानताया उभ-
यांस्तुल्यत्वेन शारीरत्राङ्गोक्तरीत्या तुल्यं एवेति प्राप्तं हृदयाग्रप्र-

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठ-
न्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येससौ वा आदिसः पिङ्ग-
ल इत्युपक्रम्याग्रे पञ्चते । तमभित आसीना आहुजर्जनासि मां
जानासि मामिति । स यावदस्माच्छरीरादनुक्रान्तो भवति ताव-
जानासाथ यत्रैतदस्माच्छरीदुत्कामस्थैरेव राशिमधिरुद्धर्व आक्रामत

घोतनपर्यन्तं चिद्रदविदुषोस्तुल्यो निर्गमनमार्गः । प्रकारश्च विदु-
षोऽतिरिक्त इति सिद्धान्तो बोधितो क्षेयः ॥ एवमेतेन क्रममुक्तिप्रा-
प्तृणां जीवस्य शरीराश्चिर्गमनप्रकार उक्तः । तत्र ये मूर्धनो निष्का-
मन्ति ते दशमद्वारां भित्वा तत्रैव सद्यो ब्रह्माणि लीयन्ते । तथा
सति करणग्रामो भूतेष्वेव लीयत इत्यर्थादायाति ॥ १७ ॥

रश्म्यनुसारी ॥ एवं ब्रह्माण्डमध्ये सद्योमुक्तस्य व्यवस्था-
मुक्ता कमेण मुच्यमानस्य व्यवस्थां वदतीत्याशयेन प्रासंङ्गिकमेत-
स्याधिकरणस्य विषयादिकमाहुः * अथ या एता इत्यादि * । श्रुति-
स्तु छान्दोग्यस्थदहरविद्यायाम् । अर्थस्तु—यो हृदयपुण्डरीकग-
तयथोक्तगुणविशिष्टब्रह्मोपासकः स या एता हृदयस्य पुण्डरीका-
कारस्य ब्रह्मोपासनस्थानस्य सम्बन्धिन्यां नाड्यो हृदयमांसपि-
ण्डात् सर्वतो विनिःखना आदित्यमण्डलाद्रश्मय इव ता एताः
पिङ्गलस्य वर्णविशिष्टस्याणिम्नः सूक्ष्मरसस्य पूर्णा इति सर्वत्रा-
ध्याहारः । तिष्ठन्ति । शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य सौरं तेज
एवं शरीरे पित्तं तत्पार्थिवेन कफेन न्यूनाधिकमेदादनुविद्धं सत्
शरीरस्य रसं पाचयत्तद्र्दर्णं करोति । तत्रादित्यसम्बन्धं एव कार-
णम् । पित्तरूपेण तेजसा आदित्यस्य तत्र सत्त्वात् । तदाह
श्रुतिः । असौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल इत्यादि । तथाचा-
दित्यमण्डलस्य पञ्चवर्णत्वात्तदंशभूतं पित्तमपि तादशमपि स्वपा-
चितं शारीरं रसमुपरञ्जयति तदा तत्त्रादीर्थो रसस्तथा भव-
तीत्यर्थः । तदेतदुपक्रम्य ततो महापथदृष्टान्तेन आदित्यरश्मीना-

इति । अत्र तमभित इत्याद्युक्तेः सर्वसाधारण्युत्कान्तिः प्राप्यते । पूर्वमादिसत्वेनोक्तस्य पिङ्गलस्य रश्मिभिरुद्धर्वाक्रिमणं च तथा । अत्र संशयः । ओकोग्रज्ञलनादेरितरसाधारण्येऽपि यथा हार्दी-नुग्रहाद्रिलक्षणा गतिर्विदुष उक्ता तथा रश्म्यनुसारित्वमपीतरसाधारणमुतास्मिन्नेवेति । तत्रावधारणमाह । रश्म्यनुसारी । निष्क्रामसयमेवेति ॥ १८ ॥

मुभयलोकसंसर्गिकत्वमुक्ता तासां नाडीनामादित्यरश्मिसंसृष्टेन्व चोक्ता तासु नाडीपु सूप्रस्य सुषुप्तिं चोक्ता ततो मरणावस्थां बोधयन्ती श्रुतिः पछ्यते । * तर्माभित इत्यादि * । तदर्थस्तु स्फुटः । एवं श्रुतिमुपन्यस्यात्र संशयजनकं विषयमाहुः । * अत्रेत्यादि * । उत्कान्तिः शरीरान्निर्गमनम् । * पिङ्गलस्येति * । वर्णविशिष्टस्याऽस्त्रित्यांशभूतस्य पित्तस्य । संशयस्तु स्फुटः । पूर्वपक्षस्तु, ओकोग्रज्ञलनादीनां साधारण्याद्रश्म्यनुसारित्वमपि तत्रवाहपातात्साधारणमिति । सिद्धान्तमाहुः । * तत्रेत्यादि * । अत्र प्रमाणं तु, अर्थैतरेव रश्मिभिरुद्धर्व आक्रमत इत्येतदनन्तरं, स अर्थमिति चाहोद्ग्रामीयते स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरांधोऽविदुषमिति तदग्रिमा श्रुतिः । तत्र हि सर्वविद्वान् अङ्कारेण परमात्मानं ध्यायन् अर्थमिति चाह, यथा पूर्ववदन्ति, उत ऊर्ध्वं वा मीयते गच्छति । स विद्वान् यावन्मनः क्षिप्येन्द्र यावता कालेन मनोव्यापारं कुर्यात्तावता कालेनादित्यं गच्छन्ति प्राप्नोति । एतद्वै आदित्यरूपं खलु निश्चितं लोकद्वारं ब्रह्मलोकप्रवेशमार्गः । विदुषां प्रपदनं प्राप्तिकरणभूतं, निरांधोऽविदुषां, ये अविद्वांमस्तेयां नेजसा निरांधजनकमिति तस्या अर्थात् । अतो विदुष एव रश्म्यनुसारित्वावधारणमित्यर्थः ॥ अयं च करणग्रामसहितो गच्छति । “यदि प्रयास्यनृप पारमेष्ठुच वैहायसानामुत यद्विहारम् । अप्राधिपत्यं गुणसम्भवायं सहैत्र गच्छन्मनसंन्द्रैयश्च” इति श्रीभागवतोक्तन्यायस्यात्रापि शक्यवचनत्वात् । एतस्य करणग्रामलयस्तु

निशि नेतिचेन्न सम्बन्धस्य यावदेहभावित्वा-
दर्शयति च ॥ १९ ॥

विदुप उत्क्रमणे हार्दीनुग्रहकृतो यथा विशेषस्तथा कालविशेष-
कृतोऽपि विशेषो भविष्यतीसाशङ्का तन्निरासमाह । तत्राहोरात्र-
कृतोऽयनकृतो वा स भवेत् । तत्राद्यकृतो नास्तीशाह । नेति । तत्र
हेतुः । सम्बन्धस्येखादि । अनुग्रहहेतुभूतो यः पूर्वोक्तो गत्यनु-
स्पृतिसम्बन्धस्तस्य यावदेहभावित्वात् तत्कार्यस्यानुग्रहस्यापि तथा-
त्वात् कालस्याऽप्रयोजकत्वमित्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह । दर्शयति
यतः श्रुतिः । तमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रवाजिनो लोकमी-
प्सन्तः प्रव्रजन्तीति ॥ १९ ॥

प्रारब्धसमाप्तौ मुक्तिदशायां भूतेष्वेव वोध्यः । तर्थैवोपक्रान्तत्वा-
दिति ॥ १८ ॥

निशि नेतिचेन्न सम्बन्धस्य यावदेहभावित्वादर्शयति च ॥
* इत्याशङ्क्यति * । एवं, निशि नेत्यनेनाशङ्का । तथाच निशीति
पदं मुक्तिप्रतिबन्धककालविशेषोपलक्षकम् । तत्र न आदित्यद्वारेण
गमनम् । अतो ज्ञानिना मुक्त्यर्थं योगादिना कालः प्रतीक्षणीय इ-
त्याशङ्क्येत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * अत्रेत्यादि * । अर्थस्तु
स्फुटः ॥

अन्ये तु—सम्बन्धस्य यावदेहभावित्वादित्यत्र नाडीसम्बन्ध-
स्य तथात्वं व्याकुर्वन्ति । दर्शयतीत्यत्र, अमुष्मादादित्यात् प्रताय-
न्ते ता आसु नाडीषु सृष्टा इति छान्दोग्यश्रुतिं दर्शयति । तत्र यद्य-
पि पूर्वसूत्रोक्तं रश्म्यनुसारित्वमेव, निशि नेत्यनेनाक्षिप्यत इति प्र-
तीयते, न तु कालविशेषनिषेधः । कालान्तरस्य सहकारित्वापादनं
वा । तथाप्यध्ययनसूत्रे रश्म्यभावशङ्कानुदयेन तत्रैतत्सूत्रोक्तस्य त-
त्परिहारहेतोरसङ्गत्या, अतश्चेत्यनिदेशासंझनिरिति तत्र उदीक्षा-
नुपपत्तेविद्यया अपाक्षिकफलत्वस्य मृत्योरनियतकालत्वस्य चेति

हार्दानुग्रहस्य मुक्तिहेतोर्विद्यमानत्वादयनविशेषोऽप्यप्रयोज-
क इताह ।

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥

स्पष्टार्थमिदम् ॥ २० ॥

ननु यत्र काले त्वनावृत्तिमिति कालप्राधान्येनोपकम्भ्याग्नि-
ज्योतिरहः शुक्लः षष्ठ्यासा उच्चरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति
ब्रह्म ब्रह्मविदो जना इति भगवद्राक्याद् ब्रह्मविदोऽप्युक्तकाला-
ऽपेक्षास्तीत्याशङ्क्य विषयभेदेन समाधत्ते ।

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

ज्ञानमार्गाद् योगमार्गो हि भिन्नः । तथाच योगिनमुद्दिश्यैव काल-
विशेषस्य गतिविशेषहेतुत्वं स्मर्यते, न तु, ज्ञानमार्गायस्य श्रौतस्य ।
इतरनिरपेक्षत्वात् । न च योगसांख्ये अपि श्रौते एवेति वाच्यम् ।
यतः स्मार्ते एते । चो हेत्वर्थे । एते योगसांख्ये, अग्निज्योतिर्थौमो

कल्पितहेत्वन्तराध्याहारापेक्षया अतिदेशसामञ्जस्याय सम्बन्धपदे
हार्दानुग्रहजनकगत्यनुस्मृतिसम्बन्धग्रहणस्यैव युक्तत्वाच्चिन्त्यम् ।
तथाच, रक्ष्यनुसारिसूत्रेऽपि स हेतुर्बोध्यः ॥ १९ ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ * स्पष्टार्थमिति * । चोऽवधारणे
नेति चेन्नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । तथाच दक्षिणेऽयने नेतिचेन्नेति पू-
र्वपक्षस्य, अतश्चेत्यनेनातिदिष्टस्य तत्परिहारहेतोश्च स्फुटत्वात्यर्थ-
त्वर्थः ॥ २० ॥

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ व्याकुर्वन्ति । * ज्ञानमा-
र्गादित्यादि * । तथाच मार्गभेदान्नं कालविशेषापेक्षेत्यर्थः । सांख्य-
स्य स्मृत्युक्तत्वेऽपि योगस्य, न तथात्वम् । योगतत्वोपनिषदादौ त-
स्योक्तत्वात् । सूत्रे च योगिपदमात्रम् । अत, एते इति पदे सांख्यनि-
षेदान्नं न युक्तमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः । * अग्निरित्यादि * ।

रात्रिरिति वाक्यद्वयोक्तगती वा । इदं तु श्रुत्युक्तदेवयानपितृयानाति-
रिक्तमार्गमभिप्रेस समाहितम् । ते एव चेदत्राप्युच्येते शब्दभेदेन
तदा न विरोधः ॥ २१ ॥

इति श्रीविदव्यासपतञ्चश्रीवल्लभाचार्यविरचिते
ब्रह्मसूत्राऽणुभाष्ये चतुर्थायस्य द्वितीयः
पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

नन्वेतयोर्गत्योरपि स्मार्जत्वं न युक्तं, किञ्चिच्छब्दभेदेऽपि
छान्दोग्योक्तदेवयानपितृयानयोरेव प्रत्यभिज्ञानात् । अतः कथमिदं
समाधानमित्यत आहुः । * इदं त्वित्यादि * । तस्मिन् कालद्वा-
रा तत्तदभिमानिन्य आतिवाहिक्यो वा देवता मार्गद्वयगता उ-
च्यन्ते, न तु काल इति तस्यात्राकथनाच्छ्रुतिसमृत्योर्न विरोधः ।
तथाच यदि तत्र काल उच्यते तदा तत्र योगिन उपकान्तत्वाद्
विषयभेदेनाविरोधो, यदि चैकविषयत्वं तदा अचिरादिश्रुताविवा-
क्षाव्यग्न्यादिशब्दैस्तत्तदेवतालोकविशिष्टौ तावेव मार्गांशुच्येते इ-
त्युभयथाऽपि न श्रुतिसमृत्योर्विरोध इत्यर्थः । तेन विद्यावतो नान्या-
पेक्षेति सिद्धम् ॥ २१ ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भुभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहदयध्वान्तस्य
श्रीपीताम्बरात्मजस्य पुरुषोक्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे
चतुर्थाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

ननु ज्ञानमार्गीयस्येव मर्यादामार्गीयभक्तस्याप्यर्चिरादिमार्गे-
णैव गमनम् ? उत सद्योमुक्तिरेव भवतीति संशयः । तत्र यथा
ज्ञानिनो नियमाभावस्तथाऽत्रापीति प्राप्ते आह । अर्चिरादिमार्गेण
तस्य ज्ञानमार्गीयस्यैवोत्कर्पकथनात् स एव तेन मार्गेण गच्छति,
न तु भक्तोऽपीत्यर्थः । तथाहि । पञ्चाऽग्निविद्याप्रकरणे तद्य इत्थं
विदुर्ये चेष्टेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासतेऽर्चिपमभिसम्भवन्यर्चिषो-
ऽहरह आपूर्यमाणपक्षमित्यत्र उपक्रमे भक्तातिरिक्तानेव अधिकृत
तथा गतिरुच्यते । स्मृतावप्यग्निज्योतिरहः शुक्लइसत्र, ब्रह्मविदो

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥

पूर्वस्मिन् पादे प्रथमतः पुष्टिमार्गीयस्य ततो मार्यादामा-
र्गीयस्य सद्योमुक्तिप्रकारो दर्शितः । तदनु, क्रममुक्तौ निर्गमनद्वारा-
दिकं च दर्शितम् । इह तु ततो निर्गतस्य यो ब्रह्मप्राप्तिमार्गो ब्रह्म-
लोकस्तत्प्रकारश्च प्रदर्शयते तत्राऽधिकरणमवतारयितुं संशयादिक-
माहुः । * नन्वित्यादि * । अत्र मर्यादायाः स्वकृतत्वात् तत्पालनं
भक्तेज्ञानादुक्तपृत्वं च सन्देहबीजम् । * नियमाभाव इति * ।
साधनसामर्थ्यतारतम्यनियमाभावः । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं विवृण्व-
न्ति * अर्चिरादीति * । * तस्येत्यादि * प्रथ प्रख्याने, प्रथनं प्रथि-
तिः । प्रसिद्धिः । सा श्रुतिषु तस्यैव ज्ञानमार्गीयस्यैवेति तस्यैव तथे-
त्यर्थः । ज्ञानिन एव प्रसिद्धिरिति यदुक्तं तद् व्युत्पादयन्ति * तथाही-
त्यादि * । *भक्तातिरिक्तानेवाधिकृत्येति * इत्थं विदुरित्यादिना क्रि-
याविषयस्य क्रियायाश्च श्रावणाद्य इत्येनेन तांनवाधिकृत्य । तथाच
मर्यादामार्गीयाणामपि भक्तानां प्रायशः सद्योमुक्तिरेव । ज्ञानमार्गी-

जना इति वचनेन ज्ञानमार्गीयस्यैव स पन्था इत्युच्यते । अथेदं चिन्त्यते सामोपनिषत्सु पठयते । अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिमनसिष्टुन्ति शुक्रलस्य नीलस्यं पीतस्य लोहितस्येखसाँ वा आदिसः पिङ्गल इत्युपकम्यादित्यरूपस्य पिङ्गलस्य रश्मिरूपत्वं नाडीनामुक्त्वाऽग्ने वदस्य॑थ यत्रैतदस्माच्छरीरादुक्तामयथैर्तेरेव रश्मिभिरूर्ध्वं आक्रामत इति नाडीरश्मिसम्बन्धेनैका परलोकगतिः श्रूयते । अर्चिरादिका चाऽन्या, तेर्चिषमभिसम्भवन्यार्चिषोऽहरिसादिश्रुत्युक्ता । स एनं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छतीति चापरा । स यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छतीति चेतरा । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्तीति चान्या । एवमनेकेषु मार्गेषु सत्स्वर्चिरादेरेवोक्तिः कुत इति । तत्र सर्वेषां पारिभास्यैवानियम इत्यर्थः । ननु भवत्वर्चिरादिमार्गेण ज्ञानमार्गीयस्य गतिस्थापि मर्यादाभक्तस्य प्रायशः सद्यामुक्तिरंवेति न नियन्तु शक्यते । श्रुतावर्चिरादिमार्गातिरिक्तानामापि मुक्तिमार्गाणां श्रावणात् तथा बहूनां सत्त्वेऽपि सूत्रकृताऽर्चिरादिमार्ग एव कस्मादुक्त इति चाशङ्कान्यामाहुः । * अथेदामित्यादि * तान् मार्गान् विपरीकृत्य तेषां भेदोऽस्ति परस्परमुत नेति चिन्त्यत इत्यर्थः । एवं प्रतिज्ञाय मार्गबोधिकाः श्रुतीरुदाहरन्ति । * सामेत्यादि * । * पठयत इति * विद्याभेदेन गतिभेदः पठयते । * श्रूयत इति * दहराविद्यायां श्रूयते । * अन्येति * पश्चाग्निविद्यास्था । * अपरंति * कौशीतकिग्राणं पर्यद्गुणविद्यास्था । * इतरंति * बृहदारण्यकेऽनात्मोपासनगतिफलकथने । एवमन्यापि पश्चमी प्रथममुण्डकसमाप्तौ द्रष्टव्या । एवं मार्गभेदबोधिकाः श्रुतीरुपन्यस्य सूत्रेऽर्चिरादेरेवोक्तौ हेतुं निश्चेतुं पृच्छति । * एवमित्यादि * स्वयं हेतुं कल्पयित्वा वास्तवैकत्वस्य हेतुत्वं दूषयति । * तत्रेत्यादि * अर्चिराद्युक्तिंहतुविचारं । सर्वेषां मार्गाणामर्चिरादित्वं पारिभाषिकं, मुक्तिमार्गं अर्चिरादिपदेन व्यव-

— — —

यस्यैवानियम इत्यर्थः । ननु भवत्वर्चिरादिमार्गेण ज्ञानमार्गीयस्य गतिस्थापि मर्यादाभक्तस्य प्रायशः सद्यामुक्तिरंवेति न नियन्तु शक्यते । श्रुतावर्चिरादिमार्गातिरिक्तानामापि मुक्तिमार्गाणां श्रावणात् तथा बहूनां सत्त्वेऽपि सूत्रकृताऽर्चिरादिमार्ग एव कस्मादुक्त इति चाशङ्कान्यामाहुः । * अथेदामित्यादि * तान् मार्गान् विपरीकृत्य तेषां भेदोऽस्ति परस्परमुत नेति चिन्त्यत इत्यर्थः । एवं प्रतिज्ञाय मार्गबोधिकाः श्रुतीरुदाहरन्ति । * सामेत्यादि * । * पठयत इति * विद्याभेदेन गतिभेदः पठयते । * श्रूयत इति * दहराविद्यायां श्रूयते । * अन्येति * पश्चाग्निविद्यास्था । * अपरंति * कौशीतकिग्राणं पर्यद्गुणविद्यास्था । * इतरंति * बृहदारण्यकेऽनात्मोपासनगतिफलकथने । एवमन्यापि पश्चमी प्रथममुण्डकसमाप्तौ द्रष्टव्या । एवं मार्गभेदबोधिकाः श्रुतीरुपन्यस्य सूत्रेऽर्चिरादेरेवोक्तौ हेतुं निश्चेतुं पृच्छति । * एवमित्यादि * स्वयं हेतुं कल्पयित्वा वास्तवैकत्वस्य हेतुत्वं दूषयति । * तत्रेत्यादि * अर्चिराद्युक्तिंहतुविचारं । सर्वेषां मार्गाणामर्चिरादित्वं पारिभाषिकं, मुक्तिमार्गं अर्चिरादिपदेन व्यव-

षिकमर्चिरादित्वमत एवाथैतयोः पथोर्न कतरेण च नेति मार्गद्वय-
भ्रष्टानामतिकष्टं जायस्व द्वियस्वेति तृतीयं स्थानमित्युक्तमन्यथा-
इनेकेषां मार्गाणामुक्तानां श्रूयमाणत्वादस्य तृतीयत्वं नोच्येताऽतः
प्रकरणभेदाद्विभोपासनशेषत्वान्मिथोऽनपेक्षा भिन्ना एवैते मार्गा
ब्रह्मप्रापका इति मन्तव्यमिति चेत्तत्रोच्यते । न हीयं परिभाषा स-
र्वेषु श्रुतात्तिं यतस्थोच्येत । अतो लाघवादनेकपर्वविशिष्ट एक एव
मार्ग इति मन्तव्यं, न तु पर्वभेदेन मार्गभेद इति । गौरवप्रसङ्गाद् ।
नचैवमर्थतैरेव रश्मिभिरिसत्वधारणानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्याः
श्रुतेरुक्तमणमात्रमार्गनिरूपकत्वात् । तथाहि । तत्रोपक्रमे शऽथ
यैततदस्माच्छरीरादुक्तामसैथतैरेव रश्मिभिरुर्ध्वं आक्रमत इत्य-

हर्त्तव्या इति साङ्केतिकानियमसिद्धं, न तु वास्तवम् । अतः पारिभा-
षिकत्वादेव हेतोरथेतयोः पथोरिति द्वित्वं, जायस्वेत्यस्य तृतीयस्था-
नत्वं च श्रुताबुक्तम् । अन्यथा वास्तवेऽर्चिरादित्वे बहूनामुक्तानां मा-
र्गाणां ब्रह्मप्रापकतया श्रूयमाणत्वादस्य तृतीयत्वं पथोरितिंद्वित्वं च
नोच्येत । अतस्तृतीयत्वादिपीडारूपाङ्केतोस्तेष्वर्चिरादित्वं पारिभा-
षिकमङ्गीकृत्योक्तहेतुद्वयाद् ब्रह्मप्रापका मार्गा वहव एवेति मन्तव्य-
मित्यर्थः । एवं पूर्वेषक्षी स्वमतमुक्त्वा तत्रैकदेशिकृतं समाधिं प्रति-
क्षेप्तुमुपक्षिपति । * तत्रोच्यत इत्यादि * । * तथोच्येतेति * पा-
रिभाषिकत्वमुच्यते । * अतो लाघवादिति * पारिभाषिकत्वेनार्चि-
रादित्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् पर्वप्रत्यभिज्ञानलिङ्गेन मार्गेक्याङ्गी-
कारे लाघवात् । * गौरवप्रसङ्गादिति * । मार्गाणामनेकत्वं तेषु प-
र्वन्यूनाधिक्येन कस्यचिन्निकट्टत्वं, कस्य चिद् दूरत्वं निकटमार्ग-
त्यागेन दूरमार्गगमने उपपत्तिकल्पनं निकटत्यागे चोपपत्तिकल्पन-
मित्येवं तथात्वादित्यर्थः । पुनर्मार्गानेकत्वमाशङ्का निषेधति * नचैव-
मित्यादि * । एवमिति * । मुक्तिमार्गस्यैकत्वे । निषेधे हेतुः ।
तस्या इत्यादि * । * तत्रोति * । रश्मिवाक्ये । हिर्वेतौ । * इत्य-

द्यते । एतस्मात् पुरस्तादथ या एता हृदयस्य नाड्य इत्युपक्रम्य पिङ्गलस्यादिसत्त्वमुक्त्वा तथथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चाऽमुं चैवमेवैता आदिसत्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चाऽमुं चामुष्मादादिसात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सूक्ष्मा आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मन्नादिसे सूक्ष्मा इत्यन्तेन वाक्येन नाडीषु रश्मिप्रचारमुक्त्वाग्रे, अथ यत्रैतदस्मादिसाद्युक्तम् । उपसंहारे च शं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्द्धनमभिनिःसृतैका, तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वद्गृह्णन्या उत्क्रमणे भवन्तीति । एवमुपक्रमोपसंहाराभ्यामुक्तमणमात्रमार्गनिरूपकत्वं, न तु ब्रह्मप्रापकमार्गस्यातस्तद्नुपपत्तिपरिहारोऽनर्थकः । नन्वेनेकपर्वविशिष्टत्वेन मार्गस्यैकत्वे तं निरूपयन्ती श्रुतिः क्वचित् किञ्चित् पर्व निरूपयति, क्वचिन्नेति कथम् । उपसंहारेण प्राप्यत इति तात्पर्येण तथेति चेद् ब्रवीषि तदा शाखान्तरमविदुपस्तदसम्भवेन तं प्रति श्रुतेन्यूनतापातः । न हि सर्वशाखाविदं प्रयेव कथनमिति वक्तुमुचितम् । तस्याऽसम्भवादतः स्वस्वशाखाज्ञानवन्तं प्रयेव तथा ।

च्यत इति * । शरीराद्युक्तम् उच्यते । नन्वेतस्मात् पूर्वं रश्मनाडी-प्रचारकथने महापथदृष्टान्तेन तासां मार्गत्वमपि बोध्यत इति नैवं चक्षतुं युक्तमित्याशङ्कायामाह । * एतस्मात् पुरस्तादित्यादि * । तथाच महापथदृष्टान्तेऽप्यन्ते, एतस्मादित्यादिनांकान्तिरेवोक्तेति तन्मार्गत्वमेवं तासां युक्तमित्यर्थः । युक्त्यन्तरमाह । * उपसंहारे चेत्यादि * । एतदेव निगमयति * एवमुपक्रमेत्यादि * । * तद्नुपपत्तिपरिहार इति * । ब्रह्मप्रापकमार्गत्वाऽनुपपत्तिपरिहारः । एवमेकमार्गत्वे साधिते तद् दूषयितुं पर्वोक्तिप्रकारे पृच्छति * नन्वित्यादि * । समाधिमुद्भाव्य दूषयति । * उपसंहारेणेत्यादि * । * तस्यासम्भवादिति * । वेदानामनन्तत्वेनेदार्नीं कलिङ्गतवुद्भिद्वासेन च सर्वशाखाऽस्तित्वस्यासम्भवात् । एतदुपष्टम्भायाह ।

अध्ययनविधेरपि तावन्मात्रपरत्वात् । शाखान्तरसंवादिपर्वकथ-
नानुपपत्तिश्च । उपसंहारेणैव तस्यापि प्राप्तिसम्भवादतो विरुद्ध-
दिक्कानां स्वस्वमार्गेणैकग्रामप्राप्तिविद्वापि भवितुमर्हति स्वात-
न्त्रेण मर्वेमर्गेव्रद्वप्राप्तिः । नचैवमर्थतयोः पथोरिति द्रिवचनानु-
पपत्तिर्जायस्व त्रियस्वेतस्य तृतीयत्वं चाऽनुपपत्तिमिति वाच्यमा ।
अचिरादिकमुक्तोपसंहरसेप देवयानः पन्था इति श्रुत्यन्तरेच, स
एनं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छतीति । तथाच ब्रह्म-
प्रापकाः सर्वे मार्गा देवयाना इत्युच्यन्ते । दैवी सम्पादिमोक्षा-
येति भगवद्राक्षयादैव्यां सम्पादि ये जातास्ते देवा इत्युच्यन्ते
तेषां यानं गमनं यत्रेति ते सर्वेऽपि मार्गा देवयानशब्देनाच्यन्ते ।
द्वितीयस्त्वविशिष्टः । एवं द्रित्वं त्रित्वं चोपपद्यते । नचोक्तरीया
लाघवादेक एव स मन्त्रयः । स्वतःप्रमाणभृता हि श्रुतिः । मा
येन यदा या श्रुता तदर्थाऽनधारणे द्वितीयस्या अनुपस्थितत्वान्न
लाघवगांस्वतद्रिचारावसरः । क्यचिदुपस्थितौ चोक्तवाधकरूपमहा-

* अध्ययनेत्यादि * । स्वस्यासाधारणत्वेन पितृपितामहादिपरम्प-
राग्राप्ता शाखा स्वाध्याय इति योगस्य मर्यादाहतत्वेन शाखाप्रण-
यनस्य च तदर्थत्वेन तथात्वाद् । उपसंहारेणैव तस्यापि प्राप्तिसम-
भवादिति । उपसंहारे हि प्रयोजको वस्त्वभेदः, प्रयोजनभेद-
श्च । तस्याभयमन्त्यया कृते उपसंहारे तेनवानुक्तपर्यग्राप्तिसम्भवा-
त् । एवं तदुक्तं दृपर्यत्वा स्वमते स्थापयति । * अतो विरुद्धादिक्रे-
त्यादि * । द्रिवचनाद्यनुपपत्तिर्परिहरति । * नचेत्यादि * । * उ-
पपद्यत इत्यन्तम् * । लाघव दृपर्यति । * नचोक्तेत्यादि * । * येत-
ति * यच्छाखाध्यायिना । वहुशाखाध्यायिनोऽनेकमार्गोपास्थितौ दो-
पतादवस्थ्यमाशङ्का परिहरति । * कर्त्तव्यादि * । * उक्तवाध-
कौरगति * । अध्ययनविधेः स्वशाखाध्ययनमात्रपरत्वं तदध्येतुल्ला-
यन्मात्रकरणं सर्वशास्त्रार्थकरणपूर्तिः, शाखान्तरसंवादिपर्वकथ-

रानवकाशः । अपरं च । ब्रह्मविदः क्रमयुक्तौ गन्तव्यो मार्गे
ब्रह्मुपदिश्यते । तच्चलोके तदाऽनन्दानुभवश्चावश्यकः । तथाचो-
पासनभेदात् फलभेदस्यावश्यकत्वान्मार्गभेदोऽपि तथेति सर्वेष्वे-
करूपफलप्रवक्त्रक उपसंहारो न युक्तः । किञ्च । उपासने क-
र्मणि चोपसंहारः सम्पतः । मार्गस्तु नान्यतररूपोऽतो यस्योपास-
कस्य येन मार्गेण गमनं स मार्ग उपदिश्यत इति नोपसंहारो
युक्तः । अविधेयत्वादपि तथा । एतद् यथा तथा पुरस्तान्निरू-
पितम्, उपसंहारोऽर्थमेदाद्विधिशेषवत् समाने चेसत्र । एवं स-
ख्चिपशब्देनाचिरुपलक्षितो मार्ग उच्यते । आदिपदेनान्ये सर्वे
मार्गाः संषृष्टन्ते इति नाऽनुपपत्तिः काचिदितिचेद् अत्र वदामः ।

नानुपपत्तिश्चेत्येवंरूपैः । एवं परोक्तं परिहृत्य स्वोक्तां युक्तिमाह ।
* अपरं चेत्यादि * । * आवश्यक इति * । तदर्थमेव तत्कथनात्
पुराणे तथा प्रसिद्धेश्चावश्यकः । * तथेति * । आवश्यकः । एवं
स्वमनं स्यापयित्वा उपसंहारपक्षे वाधकमप्याह । * किञ्चेत्यादि * ।
ननुपासनं फलभेदज्जनकः प्रकारभेद उपसंहारप्रयोजकः कर्मणि च
वाक्यमार्थक्यम् । न तूपासनत्वं कर्मत्वं च । अतो मार्गस्य तदन्य-
तररूपत्वाभावेष्पि ब्रह्मप्राप्तिरूपप्रयोजनेक्यात् कुनां न युक्त उपसं-
हार इत्यत आह । * अविधेयत्वादपि तथेति * । नन्वविधेयत्वस्यो-
पसंहारयाधकत्वं कस्मिद्भित्यतः पूर्वोक्तं स्मारयति । * एतद्यथें-
त्यादि * । तत्र हि समानं योऽर्थमेदाद्वुपसंहारः स, विधिशेषो, ये-
ऽप्तिहोत्राद्यस्तद्वित्युक्तम् । तेऽप्तिहोत्रादयः सर्वेषां समाना अपि
येषां शाखितां यथोक्तासंशेषमेव ते तथा विधेया, नेतरेषाम् । तथा-
ऽविधेयत्वात् । एवमत्रापि यदुपासनशेषे यत्पर्वको मार्ग उक्तस्तं
प्रति स एव विधेयो, न त्वन्यं प्रति । अतोऽन्यान् प्रत्यविधेयत्वादपि
न मार्गोपसंहारो युक्त इत्यर्थः । एवमुपपाद्य सिद्धमाह । * एवं स-
तीत्यादि * । पूर्वपक्षमुपपाद्य सिद्धान्तमाहुः । * अत्र वदाम इत्या-
दि * । तथाच नानाग्रामयुक्तमार्गक्येऽपि कस्याचित् कस्मिंश्चिद्

अर्चिरादिभ्य इत्युक्तं भवेत् त्वदीतिरेव वेद अभिप्रेता भ-
वेत्समानैवमिसवधार्यते । अर्चिरादिनेयेकवचनाऽन्यथानुपपत्त्या
मार्गस्यैकत्वमवश्यमूरीकार्यमेवं सति श्रुतिषु यावन्ति पर्वाण्युक्तानि
तानि सर्वाण्येकस्मिन्नेवार्चिरादिमार्गे वर्तमानान्यपि यस्योपास-
कस्य यावत्पर्वमोगो भावी तं प्रति तावत्पर्वोक्तिर्यस्य यावतां तेषां
स न भावी तं प्रति न तदुक्तिस्तद्वोगाभावादिति नानुपपत्तं कि-
ञ्चित् । ननु त्वयाऽप्यनुक्तानां पर्वणां तत्र स्थिरं बदतोपसंहार
एवोक्तो भवति प्रापकत्वेनेति चेत्, स्यादेतदेवं यदि तस्यैव ग-
न्तुभर्गेण्य तदपि पर्वं तत्रोच्येत् । न त्वेवं, किन्त्वेकवचनानुरो-
धान्मार्गेन्ये निश्चिते यं प्रति यत् पर्वोच्यते तत्त्र कण्ठोक्तमवेति
नोपसंहारापेक्षा । अग्रेऽन्यत्रोक्तानां पर्वणामुक्तस्थले सन्निवेशो-
क्याऽपि सूत्रकाराभिमत एक एव मार्गं इति ज्ञायते । श्रुतौ स-
र्वत्र पूर्वपरामर्शादिपि तथा ॥ १ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

आमेऽवान्तरनिवासोऽन्यस्याऽन्यत्र तथेहापीत्यर्थः । अत्रोपसंहारस्य
पर्वप्रापकत्वमाशङ्क्तं । * नन्वित्यादि * । तत्परिहरन्ति । * स्या-
देतदित्यादि * । * नोपसंहारापेक्षेति * । अन्यभोगाभावान्नोप-
संहारापेक्षा । ननु मार्गमेदेवं को दोषो येन क्षिष्टादरः क्रियत इत्यत
आहुः । * अग्र इत्यादि * । * अग्र इति * । अग्रिमसूत्रेषु ।
* पूर्वपरामर्शादिति * । अर्चिषोऽहरहः पूर्वपक्ष इत्यादिरूपान्त-
स्मात् । तथाच मार्गान्तरस्याभावादेतस्य च ज्ञानिनः प्रत्येवोक्त-
त्वाजज्ञानिनामिव क्रममुक्तिः । मर्यादाभक्तानां तु पूर्वोक्तरीत्या स-
घोमुक्तिरवेति सिद्धम् ॥ १ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ ननु मार्गेन्यं न युक्तमनु-
क्तपर्वस्थलस्य वक्तुमशक्यत्वादित्याशङ्क्य तद्विनिगमनायार्थाग्रिमं पठ-

छान्दोग्ये वायुर्न पञ्चते । कौशीतकिश्रुतौ तु, स एतं देव-
यानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं
स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमिति वाय्वादयः
श्रूयन्ते । तत्रार्चिषोऽग्नेश्वामेदान्न विचारणीयमस्ति । वायुलोकं
कस्माल्लोकाद् गच्छतीयाकाङ्क्षायामाह । वायुमन्दादिति । अर्चि-
षोऽहरह आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुद्दृढेति मासाँ-
स्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादिसमियत्र संवत्सरलोकाद् प-
रस्ताद्वायुलोको निवेशयितव्यस्तथाच संवत्सरलोकाद्वायुलोकं ग-
च्छतीर्थः । तत्र विनिगमकमाह । अविशेषविशेषाभ्यामिति ।

अत्रेदं इत्यम् । आग्निहोत्राऽऽदिकर्मभिश्चित्तथुदावुपासना-
भिज्ञानोदये क्रममुक्त्यधिकारी हि तत्त्वलोकं गत्वा भुक्त्वा-
ऽन्ते ब्रह्म प्राप्नोति । कर्म त्वग्निसाध्यं भूलोक एव च भवत्यत
आदौ तत्रसो भोगस्तस्तदुपरितनलोकानां पृथिवीदीक्षा तया-
ऽग्निदीक्षया दीक्षितः । यथा पृथिव्याऽग्निगर्भेयादिश्रुतिभ्यो भूर-
ऽग्निप्रधाना भवत्यतोऽर्चिराख्यमग्निलोकमादौ गच्छति ।

ततः कर्मोपायनयोरहरादिसंवत्सरान्ते काले विहितत्वात्तत्र तत्र गत्वा
भुइक्ते । तथाच संवत्सरान्तानां भूसम्बन्धित्वेनाविशेषात् तन्मध्ये
वायोर्न प्रवेशः । भूलोकादुपर्यन्तरिक्षलोकस्तदुपरि द्युलोकस्तथाच
वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिरिति श्रुतेः, सूर्यो दिवोऽधिपतिरिति श्रु-

तीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * छान्दोग्य इत्यादि * । * आहे-
ति * संवत्सरलोकाद्वायुलोकं गच्छतीति विनिगमकपूर्वकमाहेत्य-
र्थः । अविशेषौ कतरावित्यपेक्षायां हेतुं व्याकुर्वन्ति * अत्रेदमित्या-
दि * तथाचार्चिरादिसंवत्सरान्तानां भूसम्बन्धित्वमविशेषः । वाच्वा-
दित्ययोर्नीचोऽचलोकाधिपत्येन तथात्वात्ययोः पौर्वोपर्यं विशेष इति
ताभ्यां तथेत्यर्थः । अत्र, नन्वत्यादिना छान्दोग्यश्रुतिर्विरोधमाश-

तेस्तयोः पौर्वापर्यं विशेषो हेतुरस्तीयादिसलोकात् पूर्वमुक्तरीया
भूलोकमध्यपातिसंवत्सरस्य परस्ताच्च वायुर्निवेशायितव्य इत्यर्थः ।
ननु तेऽच्चिपमभिसम्भवन्याच्चपोऽहरिस्यादिश्रुतिरुक्तमनूद्या-
नूद्यापादानत्वं वदन्ती पूर्वोत्तरयोरव्यवधानं सूचयतीति नोक्त-
मादरणीयमिति चेत् । सखम् । यस्योपासकस्य न वायुलोकभो-
गस्तं प्रति सोक्तिर्यस्य तु तद्गोगस्तस्योक्तरीतिर्मांगक्यादिति ना-
ऽनुपपत्तिः काचित् । केचिच्चु, स एनं देवयानं पन्थानमापद्यायि-
लोकमाच्छति, स वायुलोकं स वरुणलोकमित्यविशेषेण वायुरूप-
दिश्यते । मिथः पौर्वापर्यप्रापकपदाभावात् । यदा वै पुरुषो-
ऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा
रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स आदिसमागच्छतीति
श्रुताऽऽदिसात् पूर्वो वायुर्विशेषेणोपदिश्यते इत्यब्दादिसयोर-

इद्य समादधते * सत्यमित्यादि * । * सोक्तिरिति * छान्दोग्योक्त-
अव्यवधानोक्तिः । * उक्तरीतिरिति * व्यासोक्तरीतिः । तथाच भो-
क्तृविशेषेणाव्यवधानव्यवधानसम्भवान्न श्रुतिविशेषधूपानुपपत्ति-
रित्यर्थः । एवं स्वमतेन व्याख्यायाऽन्न शाङ्करादिमतमुपर्क्षपन्ति ।
* केचिच्चित्तित्यादि * । * मिथःपौर्वापर्यप्रापकपदाभावादिति * ।
ताहशपञ्चम्यन्तपदाभावात् । तथाच सोऽत्राविशेषपदार्थः । यदा वै
पुरुष इत्युक्तं तेनोर्ध्वाकमणमादन्यं गमनं च यदुच्यते स विशेषप-
दार्थः । ताभ्यामब्दादित्ययोरन्तराले वायुर्निवेशं वदन्तीत्यर्थः । श्रुत्य-
र्थस्तु—यदा यस्मिन् वै निश्चयेन पुरुषो ब्रह्माविद् अस्माल्लोकाच्छ-
रीरात् प्रैति लोकान्तरं गच्छति, तदा स पुरुषो वायुमागच्छति प्रा-
प्नोति । तस्मै आगताय, स वायुः, तत्र तदागमनस्थले विजिहीते
पूर्वं स्तिमितोऽपि तदानीं स्वावयवान् विगमयति तस्य गमनार्थम् ।
विगमनस्थलपरिमाणमाह, यथा रथचक्रम्य खम् । यावत्परिमाणं
रथचक्रस्य छिद्रम् । तेन मांगण स पूरुष ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्य-

न्तराले निवेशयितव्य इत्यर्थं वदन्ति । स चिन्त्यते । यथा तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स आदिसमागच्छतीति विशेषोपदेश इत्युच्यते तथा स वरुणलोकमियत्राऽपि वक्तुं शक्यम् । नच, स आदिस-मागच्छतीत्यत्र तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वाद्वायुलोकगतस्यैव पूर्व-त्वात् तथेति वाच्यम् । अर्थिलोकमागच्छति स वायुलोकं स व-रुणलोकमियत्रापि तुल्यत्वात् । किञ्चैवमग्निलोकानन्तरं वायु-लोक इत्यपि वक्तुं शक्यमतो विद्रिद्धिरुपेक्ष्योऽयम् । वाजसनेयिन-स्तु, मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादिसमिति पठन्ति । तत्राप्या-दिसात् पूर्वो देवलोकात् परो वायुर्बेयः । एकत्रादिसात् पूर्वत्वे मिद्दे मार्गैक्यादन्यत्रापि तथात्वस्य न्यायप्राप्तत्वात् सूत्रकारेण तु छन्दोगशुसपेक्षयोक्तं, वायुमब्दादिति । एवं सति मासेभ्यः पर-

मागच्छति प्राप्नोतीति । एवं तद्व्याख्यातमर्थमनूद्य तदुक्तस्य वि-शेषस्य विशेषत्वं युज्यते, न वेति विचारयन्ति । * स चिन्त्यत इ-त्यादि * । * इत्यत्रापि वक्तुं शक्यमिति* ऊर्ध्वाक्रमणस्यार्थसिद्ध-त्वात्तच्छब्दस्य तत्रापि सत्त्वाद्वक्तुं शक्यम् । तथाचोर्ध्वाक्रमणतच्छ-द्वाक्तपूर्वपरामर्शयोर्विशेषपदार्थत्वाद्वाक्तारे वाजसनेयभिर्वाच्यवन-न्तरामादित्यवत्कौशीतकिर्भिर्वार्ययुलोकानन्तरं वरुणलोकस्य पछ्यमान-त्वेन भवदुक्तविशेषस्य तत्रापि शक्यवचनत्वादुक्तहेतोरर्थान्तर-माध्यकतया प्रकृतासिद्धिरित्यर्थः । तर्हि वायुलोकगतपुरुषीयं पूर्वव-सित्वं पगमृशतस्तच्छब्दस्य तथात्वमस्त्वत्यत आहुः । * नचेत्या-दि * तथाचाद्ये पक्षे व्याख्येयसूत्रविरोधां द्विर्तीये च वरुणसूत्रसं-त्युभयमप्ययुक्तमित्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः । * किञ्चेत्यादि * । * एवमिति * ऊर्ध्वाक्रमणपूर्ववर्त्तित्वयोर्विशेषपदार्थत्वे । तथाचा-द्यानन्तर्यमपि न सिद्धेदित्यर्थः । एवं सूत्रव्याख्यानाऽर्थे तन्मतम-पास्य वृहदारण्यकश्रुतिविरोधांशेऽपि तन्मतं परिहर्तुमाहुः । * चा-जसनर्यन इत्यारभ्याद्वादितीत्यन्तम् * । परिहरन्ति । * एवं सती-

स्तादब्दनिवेशनं कार्यप । न च वायुमब्दादिति सूत्रान्मार्गभेदापत्तिः ।
देवलोकस्यादिसाधिष्ठेयत्वेनादिसमध्यपातित्वमभिप्रेत । छन्दोग-
श्रुतिस्तथोक्तवती । तदनुसारेण व्यासोऽप्यतो नानुपपत्तिः ॥२॥
तडितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

आदिसाच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतमित्यत्र पठितविद्युलोका-
त् परतो वरुणलोको निवेशनीयः । तत्र हेतुः—सम्बन्धात् ।
तडितोऽप्सम्बन्धित्वाद्वरुणस्य तत्पतित्वात् तथा ॥ ३ ॥

स्यादि*एवं सतीति * देवलोकनिवेशेऽवश्यं कर्त्तव्ये सति । * तथो-
क्तवतीति * संवत्सराब्दादादित्यमित्युक्तवती । तथाच स्थानापेक्षया
सूर्यो दिवांऽधिष्ठिपतिरित्युक्तलिङ्गस्य बालप्रृत्वाद् देवलोकात् पूर्वमेव
वायुनिवेशो युक्तो, न तु ततः परमित्यर्थः ॥ २ ॥

रामानुजाचार्यास्तु—देवलोकशब्दे वायुलोकपरमेवाङ्गीकुर्व-
न्ति । यदेवलोकशब्दे अविशेषणोक्तं तदेव वायुलोकशब्दे विशेषणो-
च्यत इत्यविशेषविशेषाभ्यामित्येव तत्रापि हेतुः । वाजसनेयिनां स
वायुमागच्छतीति श्रावणात् कौशीतकिनां वायुलोकशब्दे वायुश्चासौ
लोकश्चेति कर्मधारयमङ्गीकुर्वन्तो वायोर्देवलोकत्वाय, योऽयं पवन
एष देवानां ग्रहा इति श्रुतिं चाहुः । तत्राप्येकत्र कर्मधारयाङ्गीकारे
प्रायपाठविरोधः । सर्वत्र तदङ्गीकारे तु लोकपदप्रयोगवैर्यम् । स
वायुमागच्छतीत्यत्र केवलवायुप्रयोगमनु द्वारत्वाभिप्रायेण । आदि-
त्यसञ्चिधानात् । आदित्ये लोकद्वारत्वस्य, एतद्वै खलु लोकद्वार-
मिति छान्दोग्ये श्रावणादिति । अतश्चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

तडितोऽधि वरुणः सम्बन्धात् ॥ ननु भवतु संवत्सरादुपरि
देवलोकादर्वाग्वायुलोकनिवेशस्तथापि वरुणलोकः क निवेशनी-
यः । न हि तत्र विशेषादिरूपं किमपि निवामकमन्तराले निवेशने
लभ्यते । अतो मार्गमेदपक्ष एव युक्त इत्याशङ्कनिरासायेदमि-
त्याशयेन व्याकुर्वन्ति * आदित्यादित्यादि * । * ताडितोऽप्सम्बन्धि-
त्वादिति * । विशाला हि विद्युतो नृत्यन्ति तीव्रस्तनिर्दोषां

बनारसंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयमंस्कृतपुस्तकावली ।

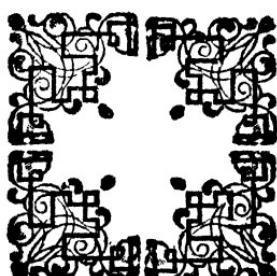
इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निवद्धा वहवः प्राचीना दुर्लभा उच्चमोत्तमाः केचिद्द्वालभाषानुवा-
दमहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् कार्शिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ५पि विद्वांसः शोधयन्ति । यैत्रो-
हकमहायैरियं पुस्तकावला नियमेनार्विच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
क्षेकस्य खण्डस्त्र ॥) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यम-
हाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां
१) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५ ०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१ ०
तत्त्ववाचिकम् खण्डानि १३	१३ ०
कात्यायनमहितप्रणाट्यं शुक्रयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६ ६	६ ०
माण्ड्यकारिका वान्द्रकाशीकागोडपादभाष्यमहिता	१ ०
वाक्यपदायम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराज्याकाशहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाका- ण्डम् हलाराज्याकाशहित खण्ड २)	५ ०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९ ०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२ ०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीशीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत- भाष्यसहितम् खण्डे २	२ ०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५ ०
नैष्ठकर्मसिद्धिः खण्डानि ४	४ ०
महार्विकात्याशनप्रणीतं शुक्रयजुस्सर्वानुकमसूत्रम् सभाष्यम् ३	३ ०
शुद्धवेदीयशीतकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४ ०
(वृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४ ०
विवरणोपन्यासः सदीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२ ०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८ ८	८ ०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्गामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३ ३	३ ०
द्विप्रदीका खण्डानि ४	४ ०

पातञ्जलदशनम्। श्रीरामानन्दथतिकृतमणिप्रभा।	५५	ख्यवृत्ति स० १	०
व्याकरणमिताक्षरा । श्रीमद्वंभदृप्रणीता खण्डानि	१०	१०	०
रसमञ्चरी । व्यङ्गचार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३	३	०	
भेदधिकारः व्याख्यासहितः श्रीमद्वप्यदीक्षितकृत उपक्रमप-			
राकमसाहितः खण्डे २	२	०	
बोधसारो नरहरिकृतः तच्छध्यदिवाकरकृतटीकया स० ख० १०	१०	०	
ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्विरचिता खण्डे २	२	०	
दैवद्वकामधेनुः अर्थात् प्राचानज्योतिषग्रन्थः खण्डानि ३	३	०	
श्रीमद्गुभाष्यम् । श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।			
गोस्वामिश्रीपुरुषोक्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्य-			
व्याख्या समेतम् खण्डानि १४	१४	०	
तत्त्वशेखरः । श्रीभगवल्लोकाचार्यग्रणीतः । तथा—तत्त्वश्रयचुलक-			
संग्रहः । कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वदगुरुविरचितः ।	१	०	
श्रीभाष्यवार्तिकम् । श्रीमद्रामानुजाचार्यविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्र-			
तिपादनपरम् ।	१	०	

ब्रजभूषण दास और कम्पनी
चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 129.

श्रीमदण्डभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रिपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्यासमतम् ।

श्रीमद्वाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धादैतसप्रदायवितुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHĀSHYA,

ON BRAHMASŪTRA BY ŚRĪ VALLABHĀCHĀRYA,
With the Commentary called Bhāshya Prakāśa,
By Goswāmi Śrī Purushottamjee Mahārāj.
EDITED BY RATNA GOPĀL BHATTA.

Fasciculus XV.

BENARES:

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhambā Sanskrit Book Depôt.

Printed at the Vidyā Vilās Press,
BENARES.

1907.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः

गोलप्रकाशः

गगालहरी

गुरसारणी

जातकतत्त्वम्

तत्त्वदीप

तकसंग्रहः

दत्तकमीमांसा

धर्मशास्त्रसंग्रहः

धातुपाठः (शिला -)

धातुरूपावली

नैषव चरित नारायणी दीका दाइप

परभाषापाठः

पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता

प्रथम पराक्षा

प्रथमपुस्तक हिन्दी

प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम प्रन्थ)

बीजगाणतम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)

मनोरमा शब्दरत्नसहिता (दाइप)

लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता

लघुकौमुदीभाषादीका

लक्षणावली

लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)

घसिष्ठसिद्धान्तः

विष्णु सहस्रनाम

शब्दरूपावली

शृङ्गार समशती

समासचक्रम्

समासचन्द्रिका

सरस्वतीकण्ठाभरणम्

साङ्घशत्त्वन्द्रिका टिप्पणीसहिता

साङ्घशत्त्वकौमुदी

सिद्धान्तकौमुदी

सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता

उपमगंवनि

	०	४	८	०
	२	८	०	
	०	१	०	
	०	४	०	
	०	१२	०	
	०	१	०	
	०	१	६	
	०	८	०	
	०	१	६	
	०	२	०	
	०	२	०	
	४	०	०	
	०	१	०	
	०	२	०	
	०	१	०	
	०	४	०	
	१	८	०	
	०	१	६	
	०	१	८	
	०	१	०	
	०	१	६	
	१	०	०	
	०	१	०	
	०	१	६	
	१	०	०	
	०	१	०	
	०	१	०	
	३	०	०	
	०	८	०	
	०	६	०	
	३	०	०	
	१	०	०	
	०	१	०	

वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापति ॥ ४ ॥

स्पष्टमिदम् । अच्चिरादिपाठे विद्युदनन्तरं तत्पुरुषोऽमानवः
स एतान् ब्रह्म गमयतीति पठ्यते । तत्र यस्योपासकस्य वरुणा-
दिलोकगमनापेक्षा नास्ति तमपेक्ष्येति इत्येम । मार्गेक्यनियममभिप्रे-
ख सूत्रकारोऽन्यत्रोक्तानामन्येषामपि लोकानां तत्रैव निवेशन-
माह ॥ ४ ॥

आतिवाहिकास्तलिङ्गात् ॥ ५ ॥

विद्युदनन्तरं स तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयती-
त्यत्र भवति संशयः । उक्तश्रुतेर्गमयित्रैव ब्रह्मप्राप्तिरिति निश्ची-
यते । स च विद्युदनन्तरमेव पठ्यते । एवं सति यस्य वरुणादि-
लोकगमनं तस्य वचनाभावेन गमयित्रप्राप्तेर्ब्रह्मप्राप्तिर्भवति, न वेति ।

जीमूतोदरेषु नृथ्यन्ति अथापः प्रपतन्ति विद्योतते स्तनयति वर्षि-
ष्यति वंति ब्राह्मणात् तथा । तथाचाप्सम्बन्धरूपस्य नियामकस्य
विद्यमानत्वात् तश्चिवेशसिद्धेन मार्गेक्यवाध इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापति ॥ * स्पष्टमिति * । पाठसामर्थ्य-
देव तश्चिवेशस्यानं स्पष्टमिति न पूर्ववदाशङ्कावकाश इत्यर्थः ।
तडिदनन्तरं वरुणादिलोकनिवेशोऽचिरादिश्रुतिवरोधमाशङ्क्य परि-
हरन्ति । * अचिरादीत्यादि * । * तमपेक्ष्येति * । पर्यङ्कविद्युदुपा-
सकमपेक्ष्य । मार्गेक्यनियममभिप्रेत्येति । अक्षिपुरुषविद्यापञ्चाश्चाग्निवि-
द्ययोरित्वं पर्यङ्कविद्यामपि देवयानमार्गस्य प्रत्यभिज्ञानात् तयोरि-
त्वास्यामपि वैद्युतस्यातिवाहिकस्यावश्यकत्वात् तथाभिप्रेत्य । त-
थाचैतन्यायेन सर्वांसु क्रमप्राप्तिवेदिकासु ब्रह्मविद्यासु वैद्युतं पुरुषं
विना न ब्रह्मप्राप्तिरिति बोधनार्थं मार्गेक्यनिरूपणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

आतिवाहिकास्तलिङ्गात् ॥ एतस्याधिकरणत्वाय विषयं सं-
शयं चाहुः । * विद्युदित्यादि * । सङ्गतिस्त्ववसरः । पूर्वपक्षमा-

तत्र वाचनिकस्य यावद्वचनत्वात्तदभावेन सा न भवतीति प्राप्त आह । आतिवाहिका इति । एतदुक्तं भवति । यस्योपासकस्य यावत्फलभोगानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिर्भविनी तस्य तावत्तद्वोगानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिर्भवित्यत एव कौशितकिश्रुतौ प्रजापतिलोकानन्तरं ब्रह्मलोकः पठ्यते । अन्यथा कृतसाधनवैयर्थ्यं, तेषां ब्रह्मप्राप्ति-साधनत्ववोधकश्रुतिविरोधश्च स्यात् । तथाच यत्रातिवाहिकश्रुतिर्नास्ति तत्राप्यातिवाहिको भगवदीय एव ब्रह्म प्रापयतीति ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु वहव एव तादृशाः मन्तीति ज्ञापनाय बहुवचनमत्रोक्तम् । तन्मध्ये कश्चनागसैक एव नयतीति ज्ञापनाय श्रुतावेकवचनम् । तत्र हेतुस्तिलिङ्गात् । तत्पुरुषोऽमानव इतत्र ब्रह्ममम्बन्धित्वं लिङ्गमुच्यते । तेनेदं ज्ञाप्यते, यथा विद्यावलात्

हुः । * तत्रेत्यादि * । मिद्दान्तं व्युत्पादयन्ति । * एतदित्यादि * । * अन्यथा कृतसाधनवैयर्थ्यर्माति * । तेनोपासनेन ब्रह्मप्राप्त्यभावे तदर्थं कृतं यदुपासनरूपं साधनं तस्य वैयर्थ्यम् । * तेषामन्ति * । उपासनानाम् । * आतिवाहिकश्रुतिर्विराति * । अतिवहनम् अतिकार्मार्यत्वा प्रापणम् अतिवाहः । भावे घन् । तत्सरन्धी आतिवाहिकस्तद्वोधिका श्रुतिरातिवाहिकश्रुतिः । ननु यद्यवमातिवाहिकप्राप्त्यर्थमिदं सूत्रं स्यात् तदैकवचनमेव प्रयुज्येत । श्रुतावमानवः पुरुष इत्येकवचनात् । अतो नैवमित्यत आहुः । * वस्तुत इत्यादि * । तथाच यत्रातिवाहिको न परितस्तस्यामर्पिविद्यायां ब्रह्मप्राप्तेरुक्तत्वात् तदन्यथानुपपत्त्या स कल्पयोऽतः प्राप्यवहुत्वात् प्रापकवहुत्वांधाय तद्वचनमित्यर्थः । श्रौतस्यैकवचनस्य तात्पर्यमाहुः । * तन्मध्य इत्यादि * । * तत्र हेतुरिति * । बहुत्वे हेतुः । एतमर्थं हेतुव्याख्यामुखेन स्फुटीकुर्वन्ति * तत्पुरुष इत्यादि * । * उच्यत इति * । * अमानव इत्यादिना वाक्यंनोच्यते * । * तेनेति * । श्रौतेन लिङ्गेन । तथाचैतत्तिलिङ्गेनैव

तत्तरलोकप्राप्तिस्तथैव ब्रह्मप्राप्तिरपीति न, किन्तु भगवदीयपुरुषा-
ऽनुग्रेहणैवेति । नच पूर्वपूर्वलोकाधिष्ठातृदेवा उत्तरोत्तरलोकं प्र-
सातिवाहिका यथा तथा ब्रह्मप्राप्त्यव्यवहितपूर्वलोकदेवा एव ब्रह्म-
प्रापका इति तत्पदेन स लोक एवोच्यत इति वाच्यम् । तदेतर-
लोकेषु तदकथनं यथा तथा त्रापि न कथयेत् । लोकाधिष्ठातृ-
देवानामातिवाहिकत्वोक्तार्चिर्लोकप्रापकाऽस्तिवाहिकस्थाभावात्
तत्प्राप्तिर्वस्यात् । तथा सति देवयानमार्ग एवोच्छिद्येत । अतो
यथा विद्यावलंनैवार्चिषः प्राप्तिस्तथेतरेषामपीति बुध्यस्त् । कस्य-

तेषां बहुत्वसिद्धिरित्यर्थः । अत्रान्ये एवं व्याकुर्वन्ति । अर्चियोहर-
ह्न आपूर्यमाणपक्षमित्यादौ किंभंतेऽर्चिरादयो देवयानमार्गस्य चि-
ह्नानि । यथा अमुकं नगरं प्रति गच्छतोऽसुकः पर्वतोऽसुका नदी,
एते ग्रामा इति । अथवा अवान्तरभोगभूमयो, यथा दूरतरं नगरं ग-
च्छतोऽवान्तरनिवासग्रामाः । उताऽस्तिवाहिका देवताविशेषा इति
सन्देहं । आतिवाहिका एवैते । कुतः । तल्लिङ्गात् । आदित्याच्चन्द्र-
मसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एताद् ब्रह्म गमयतीति
सिद्धवद्वर्मयितृत्वदर्शनरूपाण्डिङ्गात् । अमानव इति विशेषणं तु पू-
र्वोक्तमानवत्वनिवृत्त्यर्थमिति । तदेतत्त्विषेधन्ति * न चेत्यादि * तत्पदेने
ति * । श्रौतं लुप्तापादानपञ्चमीकंत । तत्त्विषेधहेतुं व्युत्पादर्यन्ति
* तदेतरेत्यादि * । यदि तत्पदेन विद्युलुंकः परामृश्येत तदा-
ऽन्येषु लोकेषु यथा गमयितुरकथनं तथात्रापि गमयितारं न कथ-
येत् । देवानामातिवाहिकत्वस्य लोकसम्बन्धादेव प्राप्तत्वात् ।
नन्वत्र तत्पदस्य लोकबोधकत्वेऽपि देवानां लोकस्त्वान्नातिवाहिक-
त्वकल्पनं, किन्तूप्रसंहारस्य सिद्धवद् गमयितृत्वदर्शनमेव देवानाम
आतिवाहिकत्वे लिङ्गमतस्त्रापणार्थं तत्कथनमिति चेत्सत्राहुः ।
* लोकेत्यादि * । तथाचात्र यद् गमयितृकथनं तर्द्विद्युलुंकात्
पूर्वेषु लोकेषु गमयित्रपक्षाभावं बोधयति, न तु गमयितारं प्रापय-
तीत्यर्थः । न तु यदि विद्यावलंनैव विद्युदन्तलोकप्राप्तिः स्यात् तदा

चिदल्पलोकगत्यनन्तरमेव ब्रह्मप्राप्तिः । कस्यचिद् बहुलोकगत्यन्तरं सोच्यत इति । भोगभूमित्वमेव तेषामवगन्तव्यम् । सर्वेषां सर्वत्र गमने देवयानं पन्थानं वदन्याः श्रुतेः सामितत्कथनमनुपपञ्चं स्यादत उपासनाभेदेन फलभेदं ज्ञापयन्ती तथा वदतीति युक्तमुत्पश्यामः ॥ ९ ॥

ननु तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीखादिश्रुतिभ्यो देवयानपन्थानं प्राप्तानां पुंसां ब्रह्मवित्त्वमवश्यं वाच्यम् । तेन सधोमुक्तौ सम्भवन्त्यां सत्यां क्षयिष्णुत्वेन क्षुद्रानन्दत्वेन च हेयानां परमफलप्राप्तिविलम्बहेतुनार्चिरादिलोकानां कामना कुतो, यतस्तद्देतुभूतोपासनाः सम्भवन्ति । किञ्च । अर्चिरादिना तत्प्रथितेरिस्त्रयदुक्तं ज्ञानमार्गायस्यैवार्चिरादिप्राप्तिर्न भक्तिमार्गायस्येति तदप्यनुपपन्नम् । यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यदित्युपक्रम्य, सर्वमद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभते असा, स्वर्गापवर्गं मद्भाम कथञ्चिद्यदि वाञ्छतीति भगवद्राक्याद्भक्तस्याप्येतद्राञ्छाफले सम्भवतः अन्यथा प्रभुर्न वदेत । एवं सति भक्तिसुखं हित्वा अन्यत्र कामनायां हेतुर्वाच्य इसाकाङ्क्षायां तपाह ।

सर्वासु विद्यासु सर्वलोका उच्येतन्, तनु नोच्यतेऽतो न विद्याबलेन तत्प्राप्तिः, किन्तु गमयित्रैवेति श्रुतेस्तात्पर्यमितिचेत्तत्त्वाहुः । * कस्य चिदित्यादि * । तथाच देवयाने मार्गेऽन्याद्युक्तरं सर्वत्र लोकशब्दोपबन्धात्तस्य च श्रुतिरूपतया लिङ्गापेक्षया बलीयस्त्वात्तेषां भोगभूमित्वमेव युक्तं, न त्वातिवाहिकत्वम् । किञ्च । कस्यचित् प्राप्णार्थम् अर्चिरादिदेवतायां गतायां तस्मिन्नवसरेऽन्यस्यार्चिःप्राप्तिर्न स्यात् । तथाच तेऽर्चिप्रमभिसम्भवन्तीर्तश्रुतिवाधप्रसङ्गः । अतस्मदभावाय तेषां लोकत्वमवश्यमङ्गीकार्यम् । किञ्च । विद्याया अर्चिषः पूर्वमुक्तत्वेऽपि तस्या गन्ता सहानुवर्त्तमानत्वात्तयैव तत्त्वांकप्रा-

उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥

अवेदं ह्रेयम् । देवयानः पन्था अपि भगवतैव स्फृटस्ति ।
तथाचोक्तहेतुभिस्त्र कस्यापि कामनाभावे तत्स्थिर्वर्यर्था स्यादतो
भगवानेव कांश्च व्यामोहयति ज्ञानिनो मर्यादामार्गीयभक्ताश्चातस्त-
त्कामनासिद्धेस्तत्कलभोग इति । यच्चर्चिरादिमार्गगन्तृणां देहावे-
योगेन सम्पिण्डितकरणग्रामत्वेनास्वातन्त्र्यं व्यामोहः । अर्चिरा-
दीनां चाऽचेतनत्वेनास्वातन्त्र्यं व्यामोहः । कार्यकरणासामर्थ्यमिति
यावदा तेनार्चिराद्यधिष्ठात्रदेवैरतिवाशन्तिसिद्धमिति व्याख्यान-
म् । तन्म साधीयः । व्यामोहशब्दस्यान्यथाज्ञानवाचकत्वेनाऽसाम-
र्थ्यावाचकत्वात् । तथा सखार्चिलोकमपि न प्राप्नुयात्, प्रापकाभा-
वादित्युक्तम् ॥ ६ ॥

स्तिरित्येव युक्तम् । अतो यथैकदेवीयानेकग्रामवासिनामेकस्मद्
देशे गन्तव्ये तन्मार्गेणैकेन तं प्रतिगच्छतां मध्ये मार्गमनेकनगरप्रा-
मादिसद्धावेऽपि यस्य यत्र किञ्चित्कार्यं स एव तत्र विरम्याऽप्रे-
गच्छत्यन्यस्त्वन्यत्र, न तु सर्वः सर्वत्र तथेत्यर्थः ॥ ५ ॥

उभयव्यामोहात्तसिद्धेः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * ननु तेषा-
मित्यादि * । अर्थस्त्ववतारणस्य सूत्रव्याख्यानस्य च स्फुटः ।
तथाच, स वै नैव रेम इत्यादिश्रुतेः । कृतप्रयत्नापेक्ष इति न्यायाण्य
कांश्चन व्यामोहयन् लीलां करोतीति तदर्थं तथेत्यर्थः । पूर्वसूत्रोक्तं
हेतुमर्चिरादिदेवानामार्तवाहिकत्वसिद्धावपर्याप्तं मन्वानेत्तदर्थं य-
दव्यान्यैव्याख्यातं तददूषणायोपक्षिपन्ति च । * यत्त्वत्यादि * ।
* तप्तेत्यादि च * । * तथा सतीति * । गतृणां पिण्डितकरण-
ग्रामत्वेनास्वातन्त्र्ये सति । तथाचानया रीत्या व्यामोहनार्चिरादी-
नामार्तवाहिकत्वसाधनमसङ्गतमेवत्यर्थः । किञ्च । यदनवर्त्यतन्वा-
दर्चिरादीनां न मार्गलक्षणत्वमिति । तदर्पि तथा । तथां लोकत्व-
स्य स्वयमप्यझीकृतत्वेनाऽप्रलयं तत्स्थितस्तदभावात् । नापि रात्रा
प्रेतस्याहःसम्बन्धानुपर्यात्तः । तेषां लोकतयास्थिरत्वेन विद्ययैष त-

ननु विद्युतो वरुणादिलोकप्राप्त्यनन्तरं यस्य ब्रह्मप्राप्तिस्तस्य तल्लोकसम्बन्धी ब्रह्मप्रापकः पुरुषोऽस्त्युत स स्वत एव तत्प्राप्नोतीति संशय उत्तरं पठति ।

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ७ ॥

न हि ब्रह्मप्राप्तिर्विद्युल्लोकसम्बन्धिपुरुषसामर्थ्येनोच्यते, किन्तु ब्रह्मसम्बन्धितसामर्थ्येन। तथाच यत एव लोकाद् तत्प्राप्तिस्ततो ब्रह्मसम्बन्धिपुरुषादेव । एवं सति विद्युल्लोकात्तत्प्राप्तौ यो ब्रह्म-सम्बन्धी पुरुषः प्रापक उक्तस्तेनैव ततो वरुणादिलोकेभ्योऽपि ब्रह्मप्राप्तिस्तत्र देतुपाह । तच्छ्रुतेः । तान् वैताद्युत पुरुषो मानस एव ब्रह्मलोकानामयतीति श्रुतेः । अत्र, एतेति वचनाद्यत एव लोकाद् ब्रह्मप्राप्तिर्विद्वी तत्रैवागस ब्रह्म प्रापयतीति गम्यते । श्रुतौ वैद्युतं लोकमागस तस्माद् ब्रह्मलोकानामयतीत्युक्तमिति स पुरुषो वैद्युत इत्युच्यते, न तु तल्लोकवासित्वेन । तथा सर्वेषति न वदेव तत एव ब्रह्मप्रापणे ।

त्वाप्त्युपपत्तेः । अहोरात्रेषु ते लोकेषु सज्जन्त इति ब्राह्मणस्य स्वयमेव पूर्वं लिखनात् । तेनाहोरात्रन्यायाद् समानप्रकरणे लोकपदोपबन्धात्य गन्तुविशेषभोगभूमित्वमेव युक्तम् । अतः पूर्वसूत्रव्याख्यानेन श्रौतानामर्चिरादिपदानां स्वार्थत्यागः । अन्यगतलिङ्गेनान्यायामातिवाहिकत्वसाधनम् । लोकपदोपबन्धवैयर्थ्यम् । अत्र सौत्रपदस्य स्वार्थत्याग इति तदुभयव्याख्यानमप्यसङ्गतमित्यर्थः ॥ ६ ॥

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः । सूत्रमवतारयन्ति । * ननु विद्युत इत्यादि * । * तल्लोकसम्बन्धाति * । विद्युल्लोकसम्बन्धी । * तत्प्राप्नोतीति * । ब्रह्म प्राप्नोति । सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * न हीत्यादि * । इति श्रुतेरिति * । पञ्चाम्बिविद्यास्थवाजसनेयश्रुतेः । श्रुतौ वैद्युतादित्यस्य गमयतीत्यनेन सम्बन्धाद्योऽर्थः सिद्धति तमाहुः * अद्वेत्यादि* । तथा सत्येत्येति न वदेदिति * तस्य विद्युल्लोकवासित्वे

अत एव मानस इत्युक्तः । यदैवं भगवन्मनसि भवत्यथैनं
मां प्रापयत्विति तदैव प्रापयतीति तथा ।

छान्दोग्ये त्वपानव इति पठयते । तच्चालौकिकत्वं तदप्यु-
क्तरूपमेवेति न कश्चिद्दिशेषः । वाजसनेयके ब्रह्मलोकानामय-
तीति पठयते । छान्दोग्ये तु ब्रह्मेति । तत्रायं भावः । भक्तं
तु वैकुण्ठलोकं नयति, ते वहृविद्धा इति ब्रह्मलोकानित्युक्तम् ।
ज्ञानमार्गायं त्वप्सरं ब्रह्म प्रापयतीति ब्रह्मेत्युक्तम् । अत एवोभय-
व्यामोह उक्त आचार्येण ॥ ७ ॥

अत्र सिद्धान्तदाढ्यार्थमुक्तमर्थं हस्तपिहितमिव कृत्वा बादरि-
मतं पूर्वपक्षत्वेनाह ।

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ८ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यत्र ब्रह्मपदेनाविकृतं परमेव ब्रह्मो-
च्यते ? उत कार्यरूपो ब्रह्मलोक ? इति भवति संशयः । परस्य
व्यापकत्वेन देशावशेषगमयित्रोरनपेक्षितयोरुक्तेः कार्यरूप एव स
ब्रह्मपदेनोच्यत इति बादरिराचार्यो मन्यते । कुतः । अस्य गत्युपपत्तेः ।

सति विद्युताद् ब्रह्मलोकान् गमयतीत्येतावतैव विवर्क्षतार्थसिद्धेरे-
त्येति न वदेद्दित्यर्थः । * अत एवंति * । तदवासित्वादेव । शेषं
स्फुटम् ॥ ७ ॥ २ ॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ क्रममुक्तौ मार्गे विचार्य
तत्फलं विचारयतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * अत्र सिद्धा-
न्तेत्यादि * क्रममुक्तौ परब्रह्मैव प्राप्यमिति सिद्धान्तस्य दाढ्यार्थ-
म् उक्तमर्थम् अर्चिरादिमार्गो जघन्याधिकारिणां परप्राप्तिसाध-
नम् इत्येतमर्थं हस्तपिहितमिव कृत्वा अग्रे स्थापनीयत्वादिदानीम-
नुकृत्वा तथेत्यर्थः । सूत्रं व्याख्यातुमधिकरणत्वाय विषयसंशयावा-
हुः । * स एतानित्यादि * तथाच ब्रह्मपदश्रुतेर्गतिश्रुतेश्च संशय
इत्यर्थः । पूर्वपक्षमाहुः । * परस्येत्यादि * । * स इति * ब्रह्मलोकः

तस्य परिच्छिन्नत्वेन तत्स्थातिक्षेपं प्रयस्य गन्तुगतेरुपप-
त्तेरिखर्थः ॥ ८ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ९ ॥

ब्रह्मलोकानामयतिते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ती-
ति श्रुतौ बहुत्वेन वामाधिकरणत्वेन च विशेषिता लोकाः । ग-
न्तारश दूरदेशगता विशेषिता इति न परं ब्रह्म तत्, किन्तु का-
र्यमवेशर्थः । लोकपदं तज्जन्यभोगपरम् । तेन तस्यैकत्वेऽपि विविध-
भोगज्ञापनाय बहुवचनं घटते । तत्र ब्रह्मशब्दप्रयोगे हेतुमाह ॥ ९ ॥

सामीप्यात् तदव्यपदेशः ॥ १० ॥

तलंकस्थितानां नान्यलोकव्यवधानं परमाप्तौ, किन्तु तत्
एवेति परब्रह्मसामीप्याद् ब्रह्मत्वेन व्यपदेशः कृतः । तु शब्दस्तु
वस्तुतो ब्रह्मत्वं व्यवच्छिनति ॥ १० ॥

नन्वाब्रह्मवनाल्लोकाः पुनवार्त्तिनोऽर्जुनेति वाक्यात्ततः
पुनरावर्त्तते । अत्र तेषामिह न पुनरार्ट्तिरस्तीति पठथत इति पर-
मेवात्र ब्रह्मशब्देनोच्यत इति प्राप्ते, उत्तरं पठति ।

* तस्यात् * कार्यस्य ब्रह्मलोकस्य ॥ ८ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ तस्य कार्यत्वाय हेत्वन्तरं दर्शयतीत्याशयेन
सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * ब्रह्मलोकानित्यादि * । * विशेषिता इति * अत्र
श्रुतौ पूर्वं तानिति गन्तुविशेषणे दूरदेशगन्तारः परामृश्यन्ते । बहुत्वं
चोच्यत इति गन्तारस्तथा विशेषिताः । पराः परावतो वसन्तीति प्रकृ-
ष्टाः गन्तारः प्रकृष्टान् ब्रह्मानमितान् संवत्सरान् वसन्तीति आवणा-
च्च ब्रह्मलोका विशेषिताः । * तदिति * ब्रह्म गमयतीत्यत्र प्राप्य-
त्वेनोक्तम् । ननु ब्रह्मपदस्य कार्यब्रह्मपरत्वे श्रुत्यन्तरोक्तलोकपदवि-
रोध इत्यत आह । लोकपदमित्यादि ॥ ९ ॥

सामीप्यात् तदव्यपदेशः ॥ भाष्यमत्राऽतिरोहितार्थम् ॥ १० ॥

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परम-
अभिधानात् ॥ ११ ॥

कल्पसमाप्तौ कार्यस्य ब्रह्मलोकस्य नाशे सति तदध्यक्षेण
चतुर्मुखेन ब्रह्मणा सहाऽतो ब्रह्मणः सकाशात् परमीश्वरं प्राप्नो-
त्यतोऽपुनरावृत्तिश्रुतिर्न विरुद्ध्यते । अत्र प्रमाणमाह । अभिधा-
नादिति । श्रुतौ तथाऽभिधानादित्यर्थः । सा तु वेदान्तविज्ञान-
सुनिश्चितार्थाः सन्न्यासंयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके
तु परान्तकाले पराऽमृताद् परिमुच्यन्ति सर्वे इति । परान्तकाल
इसत्र परशब्देन ब्रह्मणः पूर्णमायुरुच्यते ॥ ११ ॥

उक्तेऽर्थे श्रुतिं प्रमाणत्वेनोक्त्वा स्मृतिमप्याह ।

स्मृतेश्च ॥ १२ ॥

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृता-
ऽस्त्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति स्मृत्यापि स एवार्थः प्रति-
पाद्यते ॥ १२ ॥

अत्र सिद्धान्तमाह ।

परज्ञैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १३ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयतीयत्र ब्रह्मपदेन परमेव ब्रह्मोच्यते

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहाऽतः परमभिधानात् ॥ प्राप्यस्य
ब्रह्मसामीप्याद् ब्रह्मत्ववाद् इत्यङ्गीकारे विषयश्रुतिं विरोधमाशङ्क्य
समाधत्त इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । व्या-
कुर्वन्ति । * कल्पेत्यादि * । * ब्रह्मण * इति चतुर्मुखात् ॥ ११ ॥

स्मृतेश्च ॥ उत्तानार्थम् ॥ १२ ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * अत्रेत्यादि * ।

इति जैमिनिराचार्यो मनुते । कुतः । मुख्यत्वात् । बृहत्त्वादि-
धर्मविशिष्टं हि ब्रह्मपदेनोच्यते । तादृक्षपरमेव ब्रह्म भवतीति
मुख्या वृत्तिर्व्वयपदस्य परस्मिन्नेवान्यत्र गौणी । तथाच मुख्य-
गौणयोर्मध्ये मुख्यस्येव बलिष्ठत्वात् तथा ॥ १३ ॥

दर्शनाच्च ॥ १४ ॥

स एनं देवयानं पन्थानमापद्यामिलोकमागच्छति स वायुलोकं
स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमिति
कौशीतकिश्चित्तर्मन्यादिलोकप्राप्तिवदविशेषेणैव प्रजापतिलोकप्रा-
प्त्यनन्तरं ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति । न हि तत्र ब्रह्मलोकशब्देन
कार्यः स उच्यते इति वक्तुं शक्यम् । पार्थक्येन प्रजापति-

पञ्चमिः सूत्रैर्वादरिमतोपक्षेषमुखेन पूर्वपक्षमुक्ताः प्रस्मिन् सूत्रं जैमिनि-
मतोपन्यासमुखेन स्वसिद्धान्तमाहत्यर्थः । सूत्रव्याख्यानं तूत्ताना-
र्थम् ॥ १३ ॥

दर्शनाच्च ॥ अविद्यादिदोपाणामभावेऽपि कामनायाः सत्त्वा-
त्तन्मात्रेणाधिकारजायन्याद् गत्युपपत्तौ लोकाङ्गीकारेण विशेषित-
त्वस्य चोपपत्तौ सामीप्यनिवन्धनाया गौणया अप्रयोजकत्वात्त्रिवृत्ति-
गिति पूर्वसूत्रं मुख्यत्वेन हेतुनेव मिद्धमितिः कार्योत्ययादिसूत्रद्वयो-
त्तर्मव्याशास्यते । तदेन वदतीत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * स
एनं देवयानमिन्यादि * । ननु तैत्तिरीयभाष्ये आनन्दमीमांसायां,
विराट् ब्रह्मलाक्यशरीरो ब्रह्मा समप्रिव्यष्टिरूपः संसारमण्डलस्थायी
प्रजापतिशब्देनोच्यते । यत्रैतं शतं प्रजापत्यानन्दा एकतां गच्छन्ति
धर्मश्च तर्जुमित्तं ज्ञानं चैतद्विषयम् अकामहतत्वं च निरतिशयं यत्र
स एव हिरण्यगर्भे इति शङ्कुराचार्यैर्व्याख्यातत्वात्तस्य हिरण्यग-
र्भस्य यो लोकः स कौशीतकिवाक्ये ब्रह्मलोकपदेन पछ्यते हिरण्य-
गर्भश्च जन्यः । हिरण्यगर्भे जनयामास पूर्वमिति श्वेताश्वतरे हि-
रण्यगर्भे पदयति ज्ञायभानमिति तैत्तिरीयं च श्रावणात् । अतस्त-

लोकस्योक्तवात् । अपरं च, ये चेष्टरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते ते-

स्यात्र परामर्शे कार्यता कुनो न वक्तुं शक्येति चेत् । उच्यते । प्रजापत्यतिरिक्तस्य हिरण्यगर्भस्य वक्तुमशक्यत्वात् । वेदात्मनाय विद्वाहे, हिरण्यगर्भाय धीमहि, तन्म ब्रह्म प्रचोदयादिति तैत्तिरीयमन्त्रे हिरण्यगर्भो वेदानामित्येकादशीयविभूत्यध्यायवाक्यं च तस्य वेदात्मकत्वैव सिद्धत्वात् । वेदात्मकत्वं च प्रजापतवैव सिद्धम् । “शब्दब्रह्मात्मस्तस्य व्यक्ताव्यक्तात्मनः परः । ब्रह्मावभाति विततो नानाशक्त्युपर्वहित” इति तृतीयस्कन्धे प्रजापतिं प्रकृत्यैव वाक्यत् । पर्यङ्कस्ये ब्रह्मणि हिरण्यगर्भपदस्य वेदात्मकत्वादिबोधकस्य वाक्यस्य चाभावात् । नच ‘यजूदरः सामाशिरा असावृद्धमूर्तिर्व्ययः । स ब्रह्मेति विज्ञेयं क्रुपिर्ब्रह्ममयो महानिति’ मन्त्रे तस्य वेदात्मकत्वमुक्तमेवेति शङ्कृत्यम् । तत्र एतावादिदं सर्वमित्यनेन सत्यपदार्थे निगमिते इदं सर्वमस्मीत्येवैन तदाहेत्यनेन एनम् उपासके तत्र पर्यङ्कस्ये ब्रह्म इत्येवाहृति तदुक्तस्य याधार्थे बोधयित्वा तदेतच्छुलोकेनाभ्युक्तमिति वाक्ये श्रुतिस्कत्वा इलोकमाह । यजूदर इति । तत्र यजूदरादिविशिष्टोऽसौ ब्रह्ममयो महानुरूपः स ब्रह्मा ब्रह्मसहितो विज्ञेय इति वचनव्यक्त्या ब्रह्मावद एव वेदात्मकत्वबोधनात् । नचतः पूर्ववाक्ये ते ब्रह्मा पृच्छतीति पुँछिङ्गस्य प्रष्टार ब्रह्मणि निर्देशादन्न यजूदरत्वादिकं प्रपृपरमेवति शङ्कृत्यम् । तत्र ब्रह्म आपृच्छतीति पदच्छेदात् । नचैत्रैवं पदच्छेदे किं मानमिति शङ्कृत्यम् । ततः पूर्ववाक्ये स ब्रह्मालङ्कारेणालङ्कानो ब्रह्म विद्वान् ब्रह्माभिप्रैतीति । विसुक्तो चिदुक्तो ब्रह्म विद्वान् ब्रह्माभिप्रैतीति अभिप्रायकर्मणि ब्रह्मणि नपुंसकप्रयोगस्यैव मानत्वात् । तस्मादत्र ब्रह्मलोकपदेन नित्य एव लोको ग्राह्यः । तथाच पूर्वोक्तश्रुतिस्मृत्योः प्रलयविषयत्वेन विषयभेदात् ताभ्यामन्त्र निर्णयो युज्यते इति तन्मतमयुक्तमित्यर्थः । ननु यदीदं स्वस्याभिप्रेतं तदा ॐ वायेण स्वनामैव गृहीतं स्यात् तु जैमिनेरतो नैवं सिद्धान्तं इति शङ्कायां तत्त्वामोक्तितत्पर्यमादुः । * अपरं चेत्यादि * ज्ञायते इत्यन्तेन *

अर्चिषमंभिसम्भवन्तीति छान्दोग्यश्रुतिं विषयीकृत्य, हार्चिरादिना
तत्परितेरित्युपक्रम आचार्येण कुतोऽन्यत्रार्चिःशब्दस्याभावात् ।
तत्र चान्ते, ब्रह्म गमयतीत्युच्यते । तथाच छान्दोग्येऽनुक्तानाम-
न्यत्रोक्तानां लोकानां मार्गैक्यसिद्ध्यर्थं तत्रैव सञ्चिवेशो, वायुम-
ब्दात्, तटितोऽधिवरुणो, वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापती इत्यन्तेनोक्तः ।
एवं सखादावर्चिषं, ततोऽहस्ततः सितपक्षं, तत उदगयनं, ततः
संवत्सरं, ततो वायुं, ततो देवलोकं, तत आदिसं, ततश्चन्द्रमसं,
ततो विश्वतं, ततो वरुणं, तत इद्रं, ततः प्रजापतिं, ततश्चाऽमानवेन
पुरुषेण ब्रह्मप्राप्तिरिति निर्णयः सम्पन्नते । एवं सति प्रजापति-
लोकादन्यस्य कार्यब्रह्मलोकस्याम्भवात् तच्छङ्कापि भवितुं ना-
र्हति यद्यपि तथापि व्यासोक्तमार्गैक्यमयमन्वानस्तथाऽवदादिति ज्ञा-
यते । परन्तु वेदार्थनिर्णयार्थमेव प्रवृत्तत्वाद् भगवदवतारत्वाच्च
तदुक्त एव शास्त्रार्थं इति मन्तव्यम् । किञ्च । स प्रजापतिलोकं
स ब्रह्मलोकमित्यत्र ब्रह्मपदस्य परवाचकत्वं तेनापि वाच्यं चेत्
तदृष्टान्तेनान्यत्रापि तथैव वाच्यम् । वाधकाभावात् ।

* तथाऽवदादिति * । जैमिनिरवदत् । तथाच फलांशे सिद्धान्त-
भेदाभावेऽपि मार्गाशे भेद इति ज्ञापनार्थं तदुक्तिरित्यर्थः । तहिं मा-
र्गभेद एव कुतो नाद्रियत इत्यत आहुः । * परं त्वित्यादि * । ननु
व्यासेन स्वनाम्नः कुत्राप्यनुकृत्वान्मतद्वयमपि पारक्यमित्येव प्र-
तीयते । तथा सति जैमिनिमतस्यादरणीयत्वे किं बीजमित्यत आ-
हुः । * किञ्चेत्यादि * । * तेनेति * । बादरिणा । * अन्यत्रेति * ।
अक्षिपुरुषविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां च । * बाधकाभावादिति * ।
गत्युपपत्त्यादिदूषणानां परिहृतत्वेनान्येषां चाभावेन तथात्वात् ।
तथाच श्रुतिसामज्ञस्यमेव बीजमित्यर्थः । अत्र बादरिमित्युपपत्त्वं
मन्वानाः शङ्कराचार्या एवमाहुः । आकाशवद् सर्वतगतश्च नित्य

इति श्रुतेः परस्य ब्रह्मणो व्यापकत्वं, य आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः सर्वान्तरत्वम्, आत्मैवेदं सर्वं, ब्रह्मैवेदं चिश्वमिदं वरिष्ठमिति श्रुतेः सर्वात्मकत्वं च निर्दीरितम् । तत्र व्यापकस्य ब्रह्मणो गन्तव्येशो विद्यमानत्वेन गतुन्तैवेति तस्य गन्तव्यता नोपपद्यते । नच भूमिष्ठं प्रति गताया एव पृथिव्या देशान्तरद्वारेण गन्तव्यतावदश्राप्युपपद्यते इति वाच्यम् । सर्वात्मकत्वस्यापि गन्तव्यतावाधकत्वात् । अन्य एव ह्यन्यद् गच्छतीति लोके दर्शनात् । नच बालस्य वार्द्धकवदनन्यत्वेऽपि गन्तव्यतोपपद्यते इति वाच्यम् । निष्कलं निष्कियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्, अस्थूलमनुषु, स एष नेति नेत्यात्मेत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यो ब्रह्मणः सर्वविशेषशून्यतया सिद्धत्वेन तत्र देशकालविशेषयोगस्याशक्यवचनतया हष्टान्तविरोधेन तन्न्यायस्यात् वक्तुमशक्यत्वात् । नच जगदुत्पत्तिप्रलयहेतुन्वश्रुतेभ्रह्मणोऽनेकशक्तित्वान्न दोष इति वाच्यम् । विशेषनिषेधकश्रुतीनामनन्यार्थत्वात् । नचोत्पत्त्यादिहेतुत्वबोधकश्रुतीनामपि ब्रह्मपरत्वात् समानमनन्यार्थत्वमिति वाच्यम् । तासामेकत्वप्रतिपादनपरत्वात् । तत्र मृदादिहष्टान्तवाक्येषु मृत्सिकेत्येव सत्यमित्युपसंहारे एकस्य कारणस्यैव सत्यत्वकथनेन विकाराऽनृत्वप्रतिपादने तद्भर्माणामुत्पत्त्यादीनामपि तथात्वेन शास्त्रस्य तत्परताया वक्तुमर्हतया तासां विशेषनिराकरणश्रुतिशेषताया एव युक्तत्वात् । नचोत्पत्त्यादिश्रुतिशेषत्वं निर्विशेषश्रुतीनामेवास्त्वति शङ्खार्थम् । विशेषनिषेधश्रुतीनां निराकाङ्क्षार्थत्वात् । आत्मन एकत्वनित्यत्वशुद्धत्वाद्यवगतौ सत्यां भूयः कदाचिदप्याकाङ्क्षान्तरानुदयेन तत्र पुरुषार्थसमाभिबृद्धचुत्पत्तेः । नचात्र मानाभावः शङ्खाः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः । अभयं वै जनक प्रासोऽसि, विद्वान्न विभेति कुतश्चन, एतम् ह वा व न तपति किमहम् साधु नाकरवमित्यादिश्रुतिभ्यस्तथैव विदुषस्तुष्टुनुभवादिदर्शनस्य च मानत्वात्, तथा विकारानृताभिसन्ध्यपचादाच्च, मृत्योः स मृत्युमामोति य इह नानेव पश्यतीति भेदहष्टपचादाच्च । न विशेषनिषेधश्रुतीनामन्यार्थत्वं शक्यवचनम् । उत्पत्त्यादिश्रुतीनां तु नैव निराकाङ्क्षार्थप्रतिपादनसामर्थ्यमस्ति, येन तच्छेषत्वं विशेषनिषेधश्रुतीनां वक्तुं शक्येत । तत्र हि, यत्रैतच्छुद्धमुत्पतितं तं सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीत्युपन्यस्य तदुद-

ननु परस्य व्यापकत्वान्विर्वेषत्वाच्च न गन्तव्यतोपपद्यते ।

कं सत पर्वैकस्य जगन्मूलस्य विज्ञेयत्वदर्शनात् । पर्वं, यतो वा इमानीत्यादिश्रुतावपि ज्ञेयम् । अतस्सासां सर्वासामैकात्म्यावगमपरत्वाद्भानेकशक्तियोगो ब्रह्मण इति । अत्र च ब्रह्मणो व्यापकत्वं निर्विशेषत्वं च गन्तव्यतावाधकत्वेन सिद्धमिति संग्रहेण तदनुवदन्ति । * ननु परस्यत्यादि * उपपद्यते इत्यन्तम् । अथ यत्तैर्जीविस्वरूपविचारेणाऽगन्तव्यत्वं साधितं-जीवो नाम किं ब्रह्मणोऽवयवो वा, विकारो वाऽन्यो वा । नाद्यः । एकदेशत्वं एकदर्शनो नित्यप्राप्तत्वाद्बन्तव्यत्वानुपपत्तेंब्रह्मणो निरवयवत्वप्रसिद्धं एकदेशित्वकल्पनस्याऽनुपपत्तिव्याप्त्वा । न द्वितीयः । विकारेणाऽपि विकारिणो नित्यप्राप्तत्वात् । परित्यागेऽभावप्राप्तेः । पश्चद्वयेषपि ब्रह्मणः स्थिरत्वेन जीवस्य संसाराभावप्रसक्तश्च । अथ तृतीयः पश्चश्चेत् तद्वाऽपि किं जीवोऽणुवर्यापको मध्यमपरिमाणो वा । आद्ये सर्वशरीरवेदनोपलभानुपपत्तिः । द्वितीये गमनानुपपत्तिः । तृतीये अनित्यत्वप्रसङ्गः । अन्यत्वे, तत्त्वमस्यादिशास्त्रवाधप्रसङ्गः । विकारावयवपक्षयोरपि मुख्यैकत्वानुपपत्तिः । सर्वेषु चेत्पु पक्षेषु संसारित्वानतिवृत्तेरनिर्मोक्षप्रसङ्गः । अतिवृत्तौ वा स्वरूपनाशप्रसङ्गो ब्रह्माऽत्मत्वानभ्युपगमाद् इत्यष्टं जीवविषये मतद्रव्यं निराकृत्य, ततो भिन्नजीवपक्षं काम्यनिपिद्धकर्मपरिहारपूर्वकं नित्यनैर्मित्तिकर्मणां करणमात्रैव स्वरूपावस्थानरूपो मोक्षाऽपि भाविष्यतीति मतमुपक्षिष्य तद् दूषयित्वा संसार्यात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वभावस्य विद्यागम्यब्रह्माऽत्मत्वावगतिमन्तरणमोक्षप्रत्याशाभावाद्, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुत्या मोक्षं ज्ञानातिरिक्तसाधननिषेधाच्च तस्य मतस्यासङ्गतत्वं स्थापयित्वा, जीवस्य परस्मादन्यत्वे सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गः, प्रत्यक्षादिप्रमाणाप्रवृत्तिश्चेत्याशङ्का प्राक् प्रबोधात् स्वप्रव्यवहारवत् तदुभयोपपत्तिमुक्त्वा यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यादिश्रुत्या अप्रबुद्धविषये प्रत्यक्षादिव्यवहारश्रावणात् प्रबुद्धविषये च यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूतत केन कं पश्येदित्यादिना तदभावधावणात् । परब्रह्मविदो गन्तव्यत्वादिविज्ञानस्य बाधितत्वेन न कथमपि गतिरूपपाद-

जीवस्याप्यविद्योपाध्यवच्छिभ्रतादशायां परब्रह्मणि गन्त्वासम्भवात् तत्त्वाशे च वस्तुतोऽभिन्नत्वात् स्वरूपेणावऽस्थानमेव भवतीति न गन्त्वमप्युपपत्ते । तस्यैवाभावात् ।

यितुं शक्येत्यन्तेन । तदेतत् संगृह्यानुवदन्ति । * जीवस्योपाध्यवच्छिभ्रत्वदशायामित्यादि * । * तस्यैवाभावादिति * जीवस्यैवाभावात् । एवं परब्रह्मविदो गत्यभावमुपपाद्य गतिविषयं यत्त्वं—गतिविषयाः श्रुतयः सगुणब्रह्मविषया भविष्यन्ति । तथाहि । क्वचित् पञ्चाग्निविद्यां प्रस्तुत्य गतिरुच्यते, क्वचित् पर्यद्गुविद्यां, क्वचिद्वैश्वानरविद्याम् । यत्रापि ब्रह्मविद्यां प्रस्तुत्य गतिरुच्यते, प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म, अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरे पुण्डरीकं वेष्मत्यादौ, तत्रापि वामनीत्वादिभिः सत्यकामत्वादिर्भिर्गुणैः सगुणस्योपास्यत्वात् सम्भवति गतिः । न क्वचित् परब्रह्मविषया गतिः श्राव्यते । गतिप्रतिवेधस्तु, न तस्मात् प्राणा उक्तामन्तीति श्राव्यते । यः पुनर्ब्रह्मविद्यान्वान्ति परमित्यत्र गत्यर्थं आप्नोतिस्तत्रापि पूर्वोक्तेन न्यायेन देशान्तरप्राप्त्यसम्भवात् स्वरूपप्रतिपात्तिरेवेयम् । अविद्याऽच्यारोपितं नामरूपप्राचिलयापेक्षयाऽभिर्धीयते । ब्रह्मेव मन् ब्रह्माप्येतीतिवादिति द्रष्टव्यम् । किञ्च । परब्रह्मविषया गतिः किं ब्रह्मविदः प्रगोचनाय किं वाऽनुचिन्तनाय । नाय । स्वसंवेद्यतैवाव्यवहारेन विद्यास्ममपितेन स्वास्थ्येन तत्सिद्धेः । न द्वितीयः । नित्यसिद्धनिःश्रेयसे वेदनस्याऽसाच्यफलस्य विज्ञानस्य गत्यनुचिन्तनापेक्षया अभावात् । तस्मादपरब्रह्मविषयेव गतिः सा परास्मिन् ब्रह्मणि नोपपत्तेन इति परापरब्रह्मविवेकानवधारणेनापरस्मिन् ब्रह्मणि वर्त्तमाना गतिश्रुतयः परस्मिन्नच्यारोप्यन्ते । न च परापरभावेन द्वे ब्रह्मणी नस्त इति शद्गुम् । एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्गार इत्यादिश्रुतिदशनात् । किं पुनः परं ब्रह्म किमपरमिति चेद् उच्यते । यत्राविद्याकृतनामरूपानपेक्षेनास्थूलादिशब्दैर्ब्रह्मोपर्दिश्यते तत्परम् । तदेव यत्र नामरूपादिविशेषाणां कर्त्तव्यादिशष्टमुपासनायोपदिश्यते, मनोमयः प्राणशरीरो भारुप इत्यादिशब्दैस्तदपरम् । न च वमद्वितीयश्रुत्युपरोधः शद्गुः । अविद्याकृतनामरूपतया परिदृतत्वात् । तस्य चापरब्रह्मा-

जीवत्वदशायां तूपाध्यवच्छेदाद् गन्तुं जीवस्यापरस्य ब्रह्मणश्चाविद्यकरूपनामवच्चेनगन्तव्यता चोपपद्यते । उपासनाफलत्वादस्यगमनस्य उपास्यस्य च सगुणत्वेन तत्प्राप्तेवोचित्वाच्च निर्गुणब्रह्मविद्यावतो गन्तत्वाऽसम्भव इत्युक्तमतो बादरिमतमेव साधीयः । नच ब्रह्मपदस्य मुख्यार्थत्वमुक्तरीस्याऽत्र सम्भवतोऽत्राऽमुख्यार्थत्वमेवाऽनुसर्तव्यमिति चेत् । स्यादेतदेवं यद्यौपाधिकमुपास्यरूपं जीवत्वं वा स्याद्, न त्वेवम् । प्रकृतैतावच्चं हि प्रतिपेशतीसादिभिस्तद्गुणसारत्वाच्च

पासनस्य तत्मशिधौ श्रूयमाणं, स यदि पितॄलोककामो भवतीत्यादिजगदेश्वर्यलक्षणं संमारणोचरमेव फलं भवति । अनिवार्तितत्वादविद्यायाः । तस्य फलस्य देशविशेषाऽवबद्धत्वात् तत्प्राप्त्यर्थं गमनमविरुद्धम् । आत्मनः सर्वगतवेऽप्याकाशस्य घटादिगमनेनेव बुद्ध्याद्युपाधिगमनेन गमनप्रसिद्धारित्यवार्द्धम्, तद्गुणसारत्वादित्यत्र । तस्मात् कार्यं बादरिरित्येव स्थितः पक्षः । परं जैमिनिरिति तु पक्षान्तरप्रतिभानमात्रप्रदर्शनं बुद्धिविकासनायेति द्रष्टव्यमिति । तदनुवदन्ति * जीवत्वेत्यादिना * चेदित्यन्तेन । एव सर्वं तन्मतं संग्रहेणानूद्य यत्तर्गतिश्रुत्युपपादनार्थं पश्चादुक्तं तदेव प्रथमतो दूषयन्ति * स्यादेतदेवमित्यारक्ष्य, निरस्तत्वादित्यन्तम् * । अत्रायमर्थः । यत्तावत् परब्रह्मणो निर्विशेषमात्रत्वोपपादनाय, सदेव तोऽस्येति, यतो वा इमानीत्यादीनां जगदुत्पत्त्यादिबोधकश्रुतीनामेकत्वप्रतिपादनपरत्वमुक्तम्, तत्किमुपादानतयैकत्वप्रतिपादनार्थम् ? उत तदस्यतयैकत्वप्रतिपादनार्थम् ? । आद्य तासामुपादानतादिवोधकत्वेन स्वार्थेऽपि नात्पर्यात् सिद्धमनेकशक्तित्वम् । द्वितीयं तु, न प्रमाणमुपलभामहे । तत्र ताटस्थ्यबोधकपदाभावात् । नच मृदादिदृष्टान्तवाक्ये विकारस्य वाचारमणमात्रत्वकथेनेन तन्मिथ्यात्वस्य मृत्तिकेत्येव सत्यमिति कारणसत्वस्य च बोधनात् तदेव मानमिति वाच्यम् । तत्र तथार्थभावात् । तत्र विकारस्य वाचारमणत्वोत्त्या

तस्य कारणानन्यताया एव सिद्धेसावता तटस्यैक्यस्य साधयितु-
भशक्यत्वात् । वाचारम्भणस्य नामधेयत्वविद्यानेन तथा निश्चया-
त् । अन्यथा, वाचारम्भणानामधेयपद्योरन्यतरप्रयोगमात्रेण वि-
क्षारमिद्यात्वसिद्धावन्यतरवैयक्त्यपत्तेदुर्वारत्वात् । अतो वटश-
रावादयो यथा मृदु एव नामान्तरं तथा प्रपञ्चरूपो विकारोऽपि
ब्रह्मण एव नामान्तरमिति तत्र कारणाऽनन्यतायामेव तात्पर्यात् ।
भगवता सूत्रकारणापि तथैव सूत्रितत्वात् । अन्यथा तन्मिथ्या-
त्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्येव चेदत् ।

यथा सुवर्णं सुकृतं पुरस्तात् पश्याच्च मर्वस्व हिरण्मयस्य ।

तदेव मध्ये व्यवर्त्यतां नानादेवैरहमस्य तदादि-
त्येकादशस्कन्धीयमगद्याक्याच्च । अतेजामां कार्यक्ये एव तात्प-
र्यं, न तु तटस्येक्ये । एवं कारणसत्यत्वावदारणादिषि न तटस्येक्य-
सिद्धिः । कारणत्वेनैव सत्यत्वावदारणात् । तच दारायत्वेनापि
कारणसत्यत्वावदारणे कार्यस्य मिथ्यात्मानिद्वा तात्पर्येनैव कार-
णतेति न तटस्येक्यस्यैव सिद्धिरिति वाच्यम् । आदेष्वदेव सर्वे, ग्रन्थ-
वेदं विश्वमिदं वरिष्ठमित्यादिभिस्तदुक्तश्रुतिरिति वार्यस्य ब्रह्म-
त्वावदाणं तन्मिथ्यात्वस्यैव वस्तुशक्यत्वात् तदायतारणानामा
एवासद्गः । अतः, मन्मूलाः मांस्येनाद्यादियुतेः सूत्रकृता कार-
्यलक्षणमुखेनैव ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञानादन्यथा जगद्ग्रन्थत्यादिदां-
प्रसङ्गाच्च उपादनत्वेनैवेकत्वसिद्धिरित्युत्पत्त्यादितेऽनुव्याप्त्येवक्यश्रुती-
नां स्वार्थेऽपि तात्पर्यस्य दुरपोष्टत्वात् तामां विशेषरित्यादरणश्रु-
तिरेयताया एवायुक्तत्वात् । अनन्तशक्तिनैव ब्रह्मणः सिद्धिरि-
ति न विशेषैतिप्रधश्रुतीनां निराकाङ्क्षार्थस्वम् । तावता ब्रह्मानस्या-
ऽपूर्तेः । नाप्यात्मन एषत्वनित्यत्वशुद्धत्वावदवगत्या भुलपर्यसमा-
प्यवगतिः । भूमिविद्यायां भूमैव विजिज्ञासितव्य इत्यादिना नित्य-
निरवाधिसुखात्मकब्रह्मज्ञानादेव पुरुषार्थयुद्धसमाप्तिवोधनात् । जीव-
ब्रह्मेक्यस्यापि तादात्मयरूपत्वेनैव, न तु सर्वात्मनोऽभेदरूपत्वम् ।
तत्त्वमसीत्यादौ तस्य भावसत्त्वमिति व्युत्पत्त्या तथैव सिद्धत्वा-
त् । सर्वात्मनाऽभेदस्य भागत्यालक्षणादोपग्रस्तत्वेनाग्रहमात्रत्वात् । तद-
नन्यत्वाधिकरणे च । तत्र, को मोहः कः शोक एकत्वमनुपदयत इति

ईशाऽऽवास्यवाक्येऽपि, यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैव स्याद् विजानत
इति पूर्वार्द्धेन ज्ञानिनः सर्वात्मभावो वामदंववत्स्यामवस्थायामुच्यते
इति ताहशीनां श्रुतीनामपि पूर्वकक्षाविश्रान्तत्वमेवाअत एव आनन्दं
ब्रह्मणां विद्वान्न विभेति कुतश्चनति श्रुतावपि मनोवागगोचरनिर-
वध्यानन्दज्ञानादेव भयाऽभावकथनं युज्यते । एतेनैव विदुषस्तुष्ट्य-
नुभवादिर्दशनमपि व्याख्यातम् । तस्य यथाधिकारत्वाद् विकार-
सत्यत्वमेव व्याख्यति । अन्यथा तेनात्मान्तर्घानानुपपत्तेः । आत्मा-
न्तर्घानान्तर्घानयोर्वस्तुधर्मत्वात् । अन्यथाऽन्नतेनात्मानमन्तर्घार्यंति
अर्थात्विरोधापत्तेः । मृत्याः स मृत्युमाप्नोतीति भेदहेष्यपवा-
दस्तु परब्रह्मस्वरूपगतभेदहर्ष्यविषयः । काठके पराञ्छि खनीत्या-
दिना परमात्मन एवोपक्रान्तत्वात् । उपसंहारेऽप्यहुष्टुमात्रः पुरुष
इति मन्त्रद्रव्ये तस्योक्तत्वात् । अत्र च, यथोदकं शुद्धं शुद्धमार्भि-
कं ताहंगव भवति एवं मुनिर्जिजानत आत्मा भवति गौतमेति मुकिद-
शायामपि साम्यमात्रव्याधनाच्च । तेन चक्षुपश्चात्तुरित्यादिना परस्य
ब्रह्मण एवोपक्रान्तत्वाद्यथा वृद्धारण्यकेऽर्थस्तथात्रापीति ॥ तेनापि
विकारस्व मिथ्यात्वमिद्धिः । यत्रेतच्छुद्धमुत्पत्तिमिति श्रुत्यापि ज-
गन्मूलत्वंनैवेकत्वमुदर्के प्रतिपादित, न तु तादस्थेन । एवं, यतो
वेत्यादावपि ज्ञेयम् । अतः सर्वासां श्रुतीनामुपादानकरणकात्मया-
गमपरत्वाद् विशेषान्तर्घात्मुतीनां च लोकिकविशेषपनिषेधपरत्वात्
तासां परस्परसाकाङ्क्षते । शेषपश्चिमावस्तु यथाधिकारं प्रकारण-
वलादनियत इति व्रद्यपेण्यकशक्तियोगो निरावाप एव ।

तेन यत्ते: प्रश्नोपात्तिपद्माक्यात् परापरं छेव ब्रह्मणी अङ्गीकृत्य, यदर्वि-
द्याकृतनामस्तुपादिविशेषप्रातपंथनास्थूलादिशब्देवंशिष्टमिति तत्
परम् । यत्पुनर्नामस्तुपविशेषाणां केन चिर्दिशिष्टमुपासनायोपदिश्य-
ते मनोमयः प्राणशरीर इत्यादिशब्देस्तदपरामीति प्रतिपादितम् ।
तत्र किं मानम् । न तावदस्थूलादिवाक्यम्, मनोमयादिवाक्यं च ।
तत्र परापरशब्दयोरश्रवणात् । आद्ये अक्षररशब्देनैव लक्ष्यनिर्देशात् ।
यदि च मुण्डके, अथ परा यथा तदक्षरमविगम्यत इत्यक्षरविद्यायां
परत्वश्रावणात् तदेव्यम्याक्षरस्य परत्वमिष्यते । बाढम् । तदा पुरु-
षस्य ततोऽपि परत्वमेव द्रष्टव्यम् । दिव्यो हमृत्यः पुरुषः स वाहा-
ङ्ग्यन्तरो ह्यजः, अप्राणात्मना शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः पर इति त-

चैव श्रावणात् । न च तस्य यावद्विशेषशून्यत्वम् । तदग्रे, एतस्माज्ञा-
यत प्राण इति मन्त्रेण तत एव सुप्तेः श्रावणात् । अग्रमूर्खेत्यादिभि-
स्तद्गुपोपन्यासाच्च । नाप्यक्षरस्य तथात्वम् । अस्थूलादिधावणात्तरं
प्रशासनस्य वेदत्वद्वृष्टत्वादीनाम् आकाशोपादानत्वस्य च श्रावणेन,
मुण्डकेऽपि, यत्तद्वृश्यमित्याद्युक्त्वा, यद् भूतयोर्निं परिपृष्ठन्तीत्या-
दिजगदुपादानत्यसर्वत्वादीनां श्रावणेन यावद्विशेषशून्यताया व-
क्तुमशक्यत्वात् । एवं वाक्यान्तरेष्वर्घापि द्रष्टव्यम् । सर्वत्र एकस्वैव
ब्रह्म गः प्रतिपाद्यत्वात् । अत एव श्वेताश्वतरेऽपि प्रधानक्षेत्रज्ञपनिर्गु-
णेश, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमित्यादीन् नानाधर्मबोधकानंव म-
न्त्रानुकृत्वा निष्कलं निष्क्रियमित्युक्तम् । स वा एष महानज आत्मे-
त्यत्रापि शारीरब्राह्मणे, अश्वादो वसुशान इति सर्वस्य वशी सर्वस्ये-
शान इत्यादयो धर्मा उक्ताः । स वा एष नेति नेत्युक्त्वा, अगृह्णो
न हि गृह्यते, अशीर्यो न हि शीर्यते अमङ्गोऽस्मितो न सङ्जते न व्य-
थत इत्येवं निषेधो विवृतो, न तु यावद्वर्मपरत्वेनाति द्रष्टव्यम् ।
अतो यत्त्वेत्कर्त्तस्य विश्वान्तिः । अक्षराद्वा यदुत्कृष्टं तदेव परमिति
मन्तव्यम् । उक्तमुण्डकश्रुतेः । अव्यक्ताद् पुरुषः, पुरुषान् परं किं-
चित् सा कात्ता सा परागर्तिर्गति क्षणठकश्रुतेः । अम्भस्यपार इत्युप-
क्रम्य, अतः परं नान्यदणीयसः हि परात् परं यन्महतो महान्तर्मिति
तैत्तिरीयश्रुतेश्च । पुरुषस्य च विरुद्धधर्माश्रयत्वमेष्यत्वेव प्रातिपादि-
तम् । एतदेव परत्वम् । गीतासु च ‘अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमादुः
परमां गतिम् । ये प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्वाम परमं मम । पुरुषः स
परः पार्थं भक्त्या लभ्यस्वनन्ययेति । द्वाविमां पुरुषौ लोके क्षरध्या-
क्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कृष्टस्योऽक्षर उच्यते । उत्समः
पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविद्य विभर्त्यव्यय
ईश्वरः । यस्मात् क्षरमनीनांहमराक्षरादपि चांसमः । अनोऽस्मि
लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः’ इति तदुपबृहणात् । अत एव, त
तत्समश्चाभ्यधिकश्च इत्यते इत्यादिषु तस्य समाभ्यधिकनिषेधांऽपि
युज्यते । न च पुरुषोत्तमाक्षरयोः परापरमावाङ्गीकारे अद्वैतश्रुतिवि-
रोधः । गणितागणितानन्दत्वधर्मभेदेऽपि वस्त्वभेदेन द्वैताभावे तद-
भावत् । अमित्रादिवद्वैतविरुद्धसम्प्रदूपत्वेनाभेदस्य तादात्म्या-
त्मकत्वात् । अथवा शब्दब्रह्मवेदं परं, शब्दब्रह्मवाऽपरम् । पष्टुस्क-

न्दे चिन्तकेतुं प्रति, शब्दब्रह्म परं ब्रह्म ममोमे शाश्वती तत् इति भ-
गवद्ब्राक्यस्य 'द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् । शब्दब्रह्मणि
निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीत्यादिवाक्यस्य च स्वारस्यात् ।
एतद्वै सत्यकाम परं च ब्रह्मेति वाक्यविचारेऽप्योङ्गरस्य, एतद्वै य-
जुखर्यां विद्यां प्रतीति श्रुतेः सर्ववेदमूलत्वेन वाच्याभिन्नत्वेन चाभ-
यरूपत्वं प्रतिज्ञाय तदभिध्यानफलकथने एकद्वित्रिमात्राध्यानेनर्थ्यजुः-
सामर्भिर्मनुष्यलोकसोमलोकसूर्यलोकेषु यथायथं महिमानुभवं फल-
मुक्त्वाऽर्द्धचतुर्थमात्रेणोङ्गरणं ध्याने, अर्थर्वभिर्विद्वालोकप्राप्तिं चो-
क्त्वा, स एतस्माज्जीवघ्यनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषपर्मीक्षत इति फल-
मुक्तम् । शङ्कुराचार्यमतेऽत्र त्रिमात्र एवोङ्गुरारोऽङ्गीकृतः । स पाठो
यद्यपीदानीन्तनेऽयः पुस्तकेऽयः, पार्थिभः पछ्यमानात् पाठाच्च विरु-
ध्यते, तथापि त्रिमात्राध्यानेऽपि, उर्मित्येतनेवाक्षरेण परं पुरुषमभि-
ध्यार्यात् स तेजमि परं सम्पन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिमुच्यत
एवं हैव स पाप्मना विनिमुक्त इत्येतावतो ग्रन्थस्य स एतस्माज्जीव-
घ्यनात् परात् परं पुरिशय पुरुषपर्मीक्षत इति ग्रन्थस्याग्रिष्ठश्लोकद्व-
यस्य च वत्तमानत्वेन शब्दब्रह्म अपरं सृत्युमन्मात्राप्रतिपाद्यं वाऽपरं
ज्ञानघ्यनस्यो यो हिरण्यगर्भः क्षरः पुरुषस्तस्मात् परमक्षरं ब्रह्म । परं
ततोऽपि यः परः पुरिशयोऽन्तर्यामी उक्तः श्लोकेऽपि तमोङ्गुरणैवा-
इयेतनान्वेति विद्वान्यत्तच्छान्तमजरमसृतमभयं परं परायणं चेत्युक्तः
स एव पर इति सिद्ध्याति । तथाचात्र परायणं चेति चकारादक्षरात्
परः पुरुषोऽपि परं परायणं यस्येति योगादक्षरधामवासी वोधितः ।
तेन मुण्डकतंत्रादाद्यर्थः । अपरं तु ब्रह्म वेदात्मकं हिरण्यगर्भस्य-
शब्दब्रह्मान्मक्त्वात् । किञ्च, तु मिहोन्तस्तापनीये, सेप्याविद्या जगत्
सर्वार्माति सर्वस्य जगतोऽविद्यात्प्रथावर्णोर्धपि न सर्वस्य जगतस्थात्व-
म् । उपमंहारे, तस्मादात्मन एव वैविद्यं योनित्वमपीति निगमना-
त । इदं यथा तथोपपादितं द्वितीयस्य प्रथमं पादं, दृश्यते त्विति सू-
त्रे । मुण्डके, यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते चेत्यादिना अक्षरात् सृष्टि-
मुपक्रम्य तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते तदेतत्सत्यमिति नि-
गमनात् । तदेतद् ऋषिपि पश्यन् वादेवः प्रतिपेद इत्यादिश्रुत्युक्ताऽवा-
धितवद्वावित्प्रत्यक्षविषयत्वात् । व्यावहारिको नामरूपप्रपञ्चः, स्वो-
त्कृष्टसत्त्वाकतत्प्रपञ्चपूर्वकः, मार्यिकप्रपञ्चत्वादेन्द्रजालिकादिप्रपञ्च-

विदित्यत्र साध्यविशेषणत्वेनानुभितिविषयत्वाच्च । अतो नामरूपादीनामपि न सर्वेषामाविद्यकत्वमिति सिद्ध्यति । एवं सति मनोभयः प्राणशरीरो भारूपः । अयमात्माऽपहतपापमा विजरो विमृत्युर्विशेषको विजिघतसोऽपिषासः सत्यकामः सत्यमङ्गलप इत्यादिषु शार्णडलयदहरभूमविद्याप्रभृतिवाक्येष्वपहतपाप्मसत्यकामार्दिशाद्वसत्तद्विशेषणविर्विशष्ट यदुपासनायोपदिश्यते तस्याविद्याकृतनामरूपविशेषविशिष्टत्वं कुतोऽवधारितं येन तस्यापरब्रह्मत्वमुच्यते । न तावदुपासनाविषयत्वात् । उपासनाविषये तथात्वनियमस्य काप्यसिद्धत्वेन प्रमाणशून्यत्वात् । नच, यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इत्यादितलवकारश्रुतेर्वात् युक्तम् । तत्र तथार्थभावात् । नदमित्यनेन मनोवागादिनियं च तत्त्वम्, इदं ब्रह्म विद्धि यदुपासत इत्यर्थात् । अन्यथा द्वितीयेदद्वारप्रयोगवेयर्थ्यप्रसङ्गादित्येवं प्रागेवोपपादितत्वात् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति विधीयमानवानविषयस्य ब्रह्मणः पूर्वं, न तत्र चक्षुर्गच्छतीत्यादिना यावत्करणागम्यताया उक्तत्वात्तस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षादिरूपताया वक्तुमशक्यत्वादुपासनारूपत्वं एव पर्यवसानेन तद्विषयत्वं परस्याप्यपरत्वापत्तश्च । नाप्युपशान्तत्वाभावात् । सर्वत्र परस्य ब्रह्मण एकत्वेन तस्य च विरुद्धधर्माधारताया उपपादितत्वेन तदभावस्येवाभावात् । एतेनैव, अवचनेनैव प्रावाचनेत्यनेनापि प्रत्यवस्थानमयुक्तम् । तत्राप्युपशान्तत्वस्येवोक्तत्वात् । लौकिकयावद्भर्मगाहित्येनैव तत्त्विद्वेश्च । एवमिन्द्रो मायार्भिरन्त्यादिवाक्यानामप्युभयालङ्गाद्याधिकरणविचार एव विचारितत्वात् तेरपि प्रत्यवस्थानावकाशः । अतः परविद्यासूक्तानामन्यत्राप्युक्तानां परब्रह्मधर्माणामनाविद्यकत्वादलौकिकेनानागुणं युक्तमप्युपास्यरूपं नापरब्रह्मरूपमिति नौपाधिकम् । एवं जीवत्वमपि नौपाधिकम् । अशो नानाव्यपदेशादित्यत्र जीवस्यांशत्वेनैव निर्द्वारितत्वात् । शेनादवतरे, मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मार्यिनं तु महेश्वरम्, अस्यावयवभूतेस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदिति कण्ठतोऽवयवत्वोक्तेश्च । ‘घटसंवृतमाकाशं लीयमानं घटं यथा । घटां लीयत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपम्’ इति विन्दुम्नोकश्रुतौ नभोपम इति ह-शान्तोऽपि लयाभाव एव, न त्वंशत्वे । इतः पूर्वस्मिन्, ‘एक एव र्हभूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव हश्यते जलचन्द्र-

तदव्यपदेश इताद्यधिकरणैः शुशर्थनिर्णयेन ब्रह्मणि विशेषा-
णामौपाधिकत्वस्य जीवपुरुषोत्तमाभेदस्य च पुरस्तादेव निरस्त-
त्वात् । नच व्यापकत्वं गन्तव्यत्वे वाधकम् । प्रारब्धभोगं विना
तत्प्राप्त्यसम्भवाद् यदा यत्र तद्दोगसमाप्तिस्तदा तत्र तत्प्राप्तेन-
ष्टप्त्यूहत्वात् ।

वदिंति मन्त्रे जलचन्द्रदण्डान्तेनांशप्रवेशद्वारिकायाः सर्वभूताधि-
करणकस्थितेवांशितत्वांश्चकलथ्रुतस्तु नांशत्ववाधकत्वम् । स विश्व-
कुद्धिश्वविदात्मयोनिरित्यादिभिः पूर्वमन्त्रेनांशाधर्माणां क्रियाणां च
वोध्यतेन जीवानामवयवरूपतायाश्च पूर्वमुक्तत्वेन, नित्यो नित्यानां
चेतनश्चेतनानार्मिति भेदस्य वोधनेन ब्रह्मणो विरुद्धधर्माधारत्वं एव
तत्त्वात्पर्यावगमात् । अविद्यया विस्मृतस्यस्वरूपं ब्रह्मैव जीव इति पक्ष-
स्यापि, तत्त्वमर्माति वाक्यायचारे लक्षणादोषग्रामेनैव निरस्तत्वात् ।
ब्रह्मणि प्रदेशान्द्वीकारणं निष्प्रदेशं तस्मान्नाविद्यासम्बन्धाऽद्वीकारे
सर्वस्य जीवतापत्तेश्च तस्याप्यप्रयोजकत्वात् ।

विकारप्रतिविम्बाभासपक्षाणामपि, नाऽत्माऽश्रुतेरित्यादिसूत्रविचारे
एव निरस्तत्वात् । जीवे ब्रह्मत्वव्यपदेशस्य सुयुपिसाक्षिभूतप्राङ्मह-
ष्टान्तेन गौणतायास्तदगुणमारत्वाधिकरण एव माधितत्वाश्च । त-
स्माजीवेऽशत्वमपि दुरपोहम् । तदेतदुक्तं, स्यादित्यारभ्य * नि-
स्तरत्वादित्यन्तेन * तथाच अपरस्य ब्रह्मणो गन्तव्यत्वमविद्यावतश्च
गन्तुत्वं विद्याकृतं तदा स्याद्यदि भगवदुपदर्शितो ब्रह्मणः परापर-
विभागो वा जीवस्य सर्वात्मना ब्रह्माभेदो वा श्रुतिस्मृतात्पर्य-
गोचरः स्यात् । स एव तु नासीति वृथा बादर्मताग्रहाऽम्बर इत्य-
र्थः । ननु न वृथा, ब्रह्मणो व्यापकत्वरूपस्य गन्तव्यतावाधकस्याप-
रिहृतत्वादित्यत आहुः । * न चेत्यादि * तथाच प्रतिबन्धकाभा-
वस्य सहकारितायास्त्वयाऽप्युपगतत्वाद् यत्रैव प्रारब्धरूपस्य प्रति-
बन्धकस्य यथा यदाभावस्त्रैव ब्रह्मप्राप्तिरिति गमनस्य प्रारब्धनि-
वारणार्थत्वाद् ब्रह्मणो गतत्वेष्टपि न गन्तव्यत्वानुपर्पत्तिरित्यर्थः । ननु
भवत्वेवं परब्रह्मणो गन्तव्यत्वानुपर्पत्तिपरिहारस्थापि गतिश्रुतीनां

किञ्च । उपास्यरूपाणां सर्वेषां निर्गुणत्वमेव उपास-
कस्य, परं सगुणत्वेन तत्त्वारतम्यात् फलतारतम्यम् । यस्तु भ-
गवदनुग्रहेष प्राकृतगुणरहितोऽभूत स निर्गुणब्रह्मविद्यावानित्युच्य-
ते । ताहशस्यैव मुक्तिप्रकारद्रव्यमुक्तं, सद्योमुक्तिक्रममुक्तिभेदेन ।
न तस्मात् प्राणा उत्कामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्मा-
प्येतीयादिश्रुतिस्तु प्रारब्धरहितविषया । निर्गुणब्रह्मविद्यावतो-
ऽपि प्रारब्धमोगस्तु त्वयाऽपि वाच्योऽन्यथा प्रवचनामस्मभवेन
ज्ञानमार्ग एवोऽच्छिद्येत् । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाल इति श्रुति-
रपि परान्तकाल एव येषां प्रारब्धमोगमास्त्रिमुद्रिपयिणीति म-
न्तव्यम् । अन्यथा वेदान्तविज्ञनेसाद्युक्तर्थमिवशष्टानां मुक्तौ
विलम्बो नोपपत्तेऽत इति दिक् ॥ १४ ॥

पञ्चाम्न्यादिविद्यास्वपि दर्शनात्तासामां परविद्याङ्गत्वं नासाधारणम् ।
अपरविद्यासु च विषयः सगुण एव । अतस्मद्गुणसन्ते तत्करुन्यायात्
सगुणमेव फलं युक्तम् । तथा मनि तद्व गन्तव्ये प्रगुक्तं ब्रह्मपदं सा-
र्माप्य एव नेतव्यम् । एवं यत्र लोकपदसमर्थमिद्याहृतं ब्रह्मपदं, तत्रापि
लोकविशेषणभूतम् । लोकत्वं च कार्यवानित्यर्थमिति तत्रापि कार्य-
स्थैव गन्तव्यता । एवं वहुमुख्यलेषु कार्यत्वे गन्तव्यस्य मिद्दे पर-
विद्यास्वपि तथाङ्गार्दिविद्यार्थमित्याशयेन यत्तेऽक्षित पञ्चाम्निविद्यामित्या-
दिनोक्तं भवोत्तरमाहुः * किञ्चेत्यादि * पञ्चाम्निविद्यादिष्वप्युपास्य-
रूपाणां प्राकृतगुणरहितत्वमेव । शब्द इति चेत्तातः प्रभवादित्यत्र वै-
दिकपदार्थानां सर्वेषामाधिदैविकत्वेन भगवदवयवस्थपत्वस्यापनात् ।
तत एव लोकपद्वपि नित्यत्वम् । एवमन्यष्वप्युपास्यरूपेषु द्रष्टव्यम् ।
नचापरासु पुरुषयज्ञार्दिविद्यासु जयन्यफलोक्तिविरोधः । उपासक-
स्य सगुणत्वेन तस्य जघन्यफलमेव कार्मितार्थमिति तदर्थं तत्र तत्कथ-
नात् । एवं परविद्यास्वपि वाच्यम् । अत उपासकाधिकारतारतम्या-
देव फलतारतम्यं फलविलम्बश्च । न चापास्यरूपाणां सर्वेषां निर्गु-
णत्वं विद्यानामपि तथात्वात् सगुणब्रह्मविद्यावान्निर्गुणब्रह्मविद्यावा-

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १५ ॥

निति व्यवहारभेदलोपप्रसङ्गः शङ्कनीयः । यस्तु भगवदनुग्रहेण प्राकृतगुणरहितोऽभूत स निर्गुणव्रह्माविद्यावानित्युच्यते । यस्तद्विद्वः स मगुणविद्यावानित्युपपत्तेः । एवं सति य आद्यस्ताहशस्यैव सद्योमुक्तिक्रममुक्तिभेदभिन्नं प्रकारद्वयम् । तत्र प्रारब्धरहितस्य सद्योमुक्तिप्रकारो, न तस्मात्प्राणा उत्कामन्तीत्यादिनांच्यते । तद्वतः क्रममुक्तिप्रकारस्तु शतं चैका च पुरुषस्य नाड्यः, तेऽर्चिरभिसम्मवन्तीत्यादिभिः । तच निर्गुणव्रह्माविद्यावतः सर्वस्य प्रारब्धशून्यत्वमिति वक्तुं शक्यम् । तथा सति तस्य शरीरराहित्यप्रसङ्गेन प्रपञ्चनाद्यनुपपत्त्या ज्ञानमार्गांच्छ्रद्धापत्तेः । तच चरमबृत्यभावाच्छ्रीरार्थितिरिति युक्तम् । शद्वादपरोक्षवादिनः साक्षात्कारान्तरं प्रारब्धातिरिक्तस्य वृत्तचारम्यहेतोर्वक्तुमशक्यत्वात् । अतस्मेत्वा गत्युपर्पत्तिस्तद्विवृत्तिप्रकारवाचतार्थमेव गातश्रुतिः । अतः परविद्यासु सा प्ररोचनार्थी वा, अनुचिन्तनार्थी वर्ति विकल्प्य तददृपणमप्यसङ्गतमेव । तच, ते व्रश्लोके त्वितिश्रुतिश्याकापः । येषां परान्तकाल एव प्रारब्धभोगममातिस्तेषामेव तत्र सर्वपदेन परमशीति । तत्र संगुणविद्यावत्परामर्शाङ्गाकारं तु नेषां वेदान्तार्थान्तर्भवित्वादविद्यावत्वेनाशुद्धसत्त्वत्वाच्च न पूर्वार्द्धोक्तस्य वेदान्तविद्वानेत्यादिविशेषणद्वयस्य बाधस्यात् । अतो यद्वत् तैः प्रतिपादितं तत् सर्वं श्रुतिविरुद्धत्वादसङ्गतम् । किञ्च तैरपि क्वचिद्वौणः शद्वा दृष्टु इति नेतावता शद्वप्रमाणकेऽर्थे गौणी कलाना न्याय्या । सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गार्दिति, तर्जिष्ठस्य मांसोपदेशार्दिति सूत्रव्याख्यानं यदुक्त तदपि विस्मृतम् । अथवा । ईक्षतिसूत्रावतारणं वेदान्तवाक्येभ्य एव युक्त्याभासवाक्याभासावप्यम्भाः सांख्यादिवादिन उत्तिष्ठन्ते । तत्र पदवाक्यप्रमाणेन आचार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वप्रदर्शनाय वाक्याभासयुक्त्याभासप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य निराक्रियन्त इति कथनालृक्षणां विरहश्य वेदान्तव्याख्यानमाचार्यस्यैव संपतं, नास्माकमिति बोधितमिति प्रभुचरणैर्दिक्पदप्रयोगेण ज्ञापितम् ॥ १४ ॥

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ एवं प्रासङ्गिकमताम्तरपरि-

अपिचाब्रह्मविदाप्नोति परमिति सङ्क्षेपेणोक्त्वा, तदेषाऽभ्युक्ते-
ति तद्रिवारिकाम् ऋचं प्रस्तुय सोक्ता, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म
यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान् का-
मान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति । अत्रोपक्रमानुरोधेन परेणैव
ब्रह्मणा सह सर्वकामभोगलक्षणा प्रतिपत्तिरुच्यत इति कार्यरूपे
वस्तुमात्रे प्रतिपत्तिर्न क्वापि श्रुतेरभिप्रेताऽतोऽत्रापि परमेव ब्रह्म-
पदेनोच्यते । ऋगर्थस्त्वानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चित इति ना-
त्रोक्तः ॥ १५ ॥

हारेण जैमिनिमतस्यैव सिद्धान्तत्वमिति द्वीकृत्य प्रकृतं सूत्रं पठित्वा
व्याचक्षते । * अपिचत्यादि * । * सांकेति * । ऋगुक्ता । * उप-
क्रमानुरोधेनेति * आप्नोति परमित्युपक्रमानुरोधेन ।
तथाच ब्रह्मगमयतीत्यत्र परब्रह्म प्रापयतीत्यवार्थः । यतः परब्रह्म-
प्राप्तिस्मेव परमफलत्वेन ब्रह्माविदाप्नोति परमित्यत्र श्रावयित्वा, सत्यं
ज्ञानमिति तांद्वरण्णर्चिं परंण ब्रह्मणा सह सर्वकामभोगलक्षणा प्र-
तिपत्तिरुच्यते इति । अतो हेतोः कार्यरूपे वस्तुमात्रे प्रतिपत्तिः । पद-
गतौ, पदनं परिः संसारगतिप्रतिकूला पत्तिगतिर्न क्वापि क्वार्यं थु-
तेरभिप्रेता, प्रजापतेः सभां वेदम् प्रपद्य इत्यत्रापि पूर्वमश्व इवंति म-
न्त्रे ब्रह्मलोकस्याकृतत्वं श्रावयित्वा, आकाशो हैं नामेत्यत्र तद् ब्रह्म
तद्भूतं स आत्मेति नित्यस्यैव ब्रह्मणः श्रावणात् पूर्वकाण्डेऽपि, यज्ञ
द्वुःखन सम्भवमित्यत्रात्मसुखस्यैव स्वर्गत्वेन श्रावणादतोऽत्रापि
ब्रह्मपदेनाक्षरं परब्रह्मैव गन्तव्यत्वेनोच्यत इत्यर्थः । इदमेव च मतं
व्यासचरणानां सिद्धान्तीयत्वेनाभिप्रेतम् । एतदव्यवहितमेवाप्रती-
कालम्बननयनविचारात् । अन्यथा तु वैपरीत्येन मतद्वयमुक्त्वा तत्र
नयनं विचारयेदिति ।

अन्ये तु । प्रजापतेः सभां वेदम् प्रपद्ये, यशोऽहं भवामि ब्राह्म-
णानां यशो राज्ञामिति छान्दोग्यसमाप्तिस्यां श्रुतिमुदाहृत्य, नायं
कार्यविषयः प्रतिपत्त्यभिसन्धिः सम्प्राप्तिसङ्कल्पः । आकाशो हैं

नामरूपयोर्निर्वहितेति परब्रह्मण एव प्रकृतत्वात् । यशोऽहं भवामीति सर्वात्मत्वानुकमणात् । न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यश इति ब्रह्मनामनिहंशाच्चेति व्याकुर्वन्ति ।

भास्कराचार्यास्तु—सगुणब्रह्मविद्याविषयैव गतिर्निर्गुणब्रह्मविदो गतिर्नोपपद्यते । परस्य सर्वगतत्वेन प्राप्तत्वात् । न हि गतविषया गतिरूपपद्यत इत्येवं शाङ्कुरं मतमनूद्य तदेवं दूषयन्ति । तथाहि । यदि निर्गुणविद्यासु गतिरनुपपद्मा तर्हि सगुणास्त्वयनुपपत्तिस्तुल्या । तत्रापि सर्वगतस्यैव ब्रह्मण उपास्यत्वात् सर्वगतगुणानामाकाशीयपरममहत्परिमाणपृथक्त्वादिवत् सर्वगतत्वात् । किञ्चापहतपाप्मत्वादयः संसारविनिवृत्तिहतवो यस्य गुणाः स परमात्मेत्युच्यते । यस्यैतं न सन्ति स संसारीति तद्विद्वस्य परमात्मनः पराभिन्नत्वात् । अथ सत्त्वादिगुणयोगाद्मी गुणा आरोपिता, न तु स्वाभाविकासदापि तद्वत्तयोपास्यमानं सगुणं ब्रह्म तु नाऽब्रह्म भवति । न ह्यारोपितलौहित्यगुणयोगे स्फटिकोऽस्फटिको भवति । न वा स्वाभाविकस्य प्रकाशस्य प्रत्याख्यानेऽप्तिरनश्चिर्मवति । न वा द्रव्यप्रत्याख्याने गुणां नास्ति । वस्तुन उभयात्मकत्वात् । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्मेति श्रुतेः । शतगुणितोत्तरकमेणानन्दप्रतिपादनात् । यदि चैतन्यमात्रं ब्रह्म, तदा आनन्दगुणोपदेशोऽनर्थकः स्यात् । न चाकस्मादर्थवादत्वकल्पना युक्ता । यथाश्रुतग्रहणेऽनुपपत्त्यभावात् । अस्यूलादिश्रुतिस्तु प्रपञ्चनिराकरणपरा । स एको ब्रह्मण आनन्द इति त्वमावारणां गुणात्कर्योऽप्यकर्यरहितां व्यपदिष्ट इति । यदि च श्रुतं नाद्रियते, तदा अपवर्गोऽप्यर्थवादः किं न भवति । अत पव सर्वशक्तिवं स्त्रपृत्वमित्यादयः परस्याऽसाधारणा गुणां न केनाचित् प्रतिषेद्धु शक्यन्ते । गुणकृतं कार्यकृतं च नानात्मं यहर्शितं तदस्माकं न दोषाय, प्रत्युताऽलङ्काराय । भिन्नाभिन्नात्मकवस्तुरूपोपगमात् । अतः सगुणनिर्गुणयोर्भेदस्यानुपपत्त्वाद् ब्रह्मेकमवति सगुणविद्यावतोऽपि गतिरनुपपद्मा । तस्यापि तज्जावापत्तेः । न हि प्राप्तमेव प्राप्तवयं भवतीति त्वदुक्तेनैव हेतुना गतिश्रुतयो रूपे प्रवेशयितव्याः । किञ्च । संसारिणोऽपि स्वरूपतो गतिर्नोपपद्यते । तस्याऽपि लिङ्गशरीरगमनादेव गमनात् । ननु संसारी जीवो नाम परमात्मन आभास इति तस्य परिच्छब्दत्वाद्

गतिरुपपद्यत इति चेत्, कोऽयमाभासो नाम ?। किं वस्तुभूतोऽथाऽव-
स्तुभूतः ? यदि तावद् अवस्तुभूतस्तदा तस्य स्वर्गापवर्गंयोरधिकारा-
भावः शशविषाणवत्। अथ वस्तुभूतः सर्वगतश्चेत्यभावः। अणुपरिमाण-
त्वं मध्यमपरिमाणत्वं च भवता नेष्यते, यच्चाणुत्वं तदप्यौपचारिक-
मिति लिङ्गमनादेव गमनं पूर्वोक्तमभ्युपगन्तव्यम्। नचास्माभिरियं
गतिः कल्पिता। श्रुतयोऽव प्रमाणम्। परविद्यासु च गतयो लभ्य-
न्ते। एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्त नावर्त्तन्त इति। तद्य-
ह वै तदिष्टपूर्ते कृतमित्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजा-
यन्ते। ते एव पुनरावर्त्तन्ते तथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्ध-
या विद्ययोऽत्मानमन्विष्यादित्यमभिजायन्ते, एनद्वै प्राणानामायतन-
मेतदसृतमभयमेतत् परायणेतस्मान्न पुनवर्त्तन्त इति प्रश्नं, मु-
ण्डके च, सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्तीति। कठवर्णीषु च परवि-
द्याप्रकरणे, शतं चैका च हृदयस्य ताड्य इति। परविद्यायामेव
चैतरेयके श्रूयते। अस्माल्लोकादुक्तम्याऽसुभिम् चर्वं लोके स-
र्वान् कामानापत्वाऽसृतः समभवदिति। एवं तत्र गीतासु चा-
वृत्त्यनावृत्ती विभागेनांके। असृतत्वं हि भेजिर इति पुराणेषु
च। ननु गतिश्रूतौ वाजसनेयके इहेति विशेषणादिह कल्पेऽनावृ-
त्तिः कल्पान्तरेऽस्यावृत्तिरितिचेत्। न। श्वोभूत इति वदनुवादा-
त्। यथा राजसूये ब्रह्मणो गृहे महिष्या गृह इत्येवमादिना द्वादश
हर्षीषि प्रत्येकं कर्त्तव्यानीति विधाय श्वोभूतः निर्वपेदित्युक्तम्।
तत्रैकस्मिन् कृते पुनरपि श्वोभूत इत्युपतिष्ठते तद्वत्। इह कल्प
इह कल्प इति सर्वकल्पव्याप्तिराकृतिनिर्देशात्। अपिच्च ह युगंवा-
न्तरं कल्पे अन्यस्मिन् वेत्यनभ्यवसानाद् आकृतिवादो युक्तः।
अर्थवादसमानातानां ग्रहैकत्ववद् वाक्यभेदात् पदानावृत्तिर्विधी-
यते युगपत् सर्वकल्पानावृत्तिरेवावतिष्ठते। तत्रास्मिन्नेव कल्पे
न कल्पान्तर इति अपरस्मिन्नर्थे विधीयमाने वाक्यभेदान् दुर्निं-
वारः। यथा ग्रहं सम्मार्गीति सम्मार्गे विधीयमाने सर्वग्रहेषु ग्रा-
मिः। तत्रैकस्येति पुनर्विधीयमाने वाक्यभेदस्तद्वद्वापि अनावृ-
त्तिर्विधीयते। तदानीमिहेति पदं किं विशेषणं स्यात्। तस्मा-
दिहपदमनुवादोऽत एव काण्वानामिहपदं न पश्यते। तस्माद-
र्चिरादिना गत्वा परमात्मनि लिङ्गप्रलयो न प्रागिति श्रुतिसामर्थ्य-

अप्रतीलम्बनाशयतीति बादरायण उभयथा
दोषात् तत्क्रतुश्च ॥ १६ ॥

क्रममुक्त्यधिकारिणः प्रारब्धं सुकृत्वाऽमानवेन पुरुषेण प्रापिताः परमेव ब्रह्म प्राप्नुवन्तीति सिद्धम् । तत्रेदं सन्दिश्यते ॥ चिरादिलोकप्राप्तिर्हृषीपासनाविशेषफलम् । एवं सत्याऽमानवः पुरुषस्तान् सर्वान् ब्रह्म प्रापयत्युत कांश्चिदेवेति । किमत्र युक्तम् । सर्वानेवेति । यतोऽचिरादिमार्गगतानामन्ते ब्रह्मप्रापणार्थमेव स नियुक्तस्ततोऽन्यथा करणे हेत्वभावात्तथैव स कर्त्तेति प्राप्ते, उच्यते । श्रुतौ ब्रह्मत्वेनैव

जिश्चीयते । विद्याकर्माक्षिप्ता च गतिः संसारतरणी युज्यते ।

सत्यलोकर्मातिक्रम्य कारणे ब्रह्मणि सूक्ष्मशरीरस्य कारणाऽस्तमना विलयः । तथाचाह, परेऽव्यये सर्वं एकाभवन्तीति । पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्त यन्तीति । यदुक्तं ब्रह्मलोकेष्विति बहुवचनं नावकल्पत इति । नश्चोदयं ब्रह्मणि संख्याभावान्न । एकत्वे बहुत्वं च पाशबहुत्ववदेव द्रष्टव्यम् । अदितिः पाशान् प्रमुमोक्तं तानिति । तत्रैकस्मिन् पाशे बहुवचनं साधुत्वार्थं प्रयुज्यते । विभक्तेहि द्वावर्थौ, संख्या, कर्माद्यश्च । तत्राऽविवक्षितायामपि संख्यायां सप्तमी निमित्तमात्रविवक्षयाऽवकल्पते । ब्रह्म सर्वभोगनिमित्तं सर्वप्रपञ्चनिमित्तमिति निमित्तसप्तम्येवेत्यदोष इति । एवं भास्कराचार्यमनेऽपि भोगजनकप्रारब्धेनैव गमनम् । ब्रह्मणि भोगस्तु ब्रह्मेच्छयैवेति फलति । तेन सिद्धान्तवदेवार्थः । गन्तुविचारं तु तन्मते जीवस्य व्यापकत्वादुपाधिगमनादेव गमनमितिभेदः ॥ १६ ॥ ३॥

अप्रतीकालम्बनाशयतीति बादरायण उभयथा दोषात् तत्क्रतुश्च । पूर्वाधिकरणसिद्धमनुवदन्तः प्रस्तूयमानमवतारयन्ति * क्रमेत्यादि * । * तत्रेति * । सिद्धे परप्राप्तिरूपेऽर्थे । * सर्वानिति * । तदुपासनावतः । पूर्वपक्षप्रन्थः स्पष्टः । सिद्धान्तं व्युत्पादयन्तः सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * उच्यते इत्यादि * । अतथात्वं ज्ञात्वेत्य-

सर्वत्रोपासनाया उक्तत्वादुपास्येषु भगवद्विभूतिरूपत्वेन शुद्धब्रह्मरूपेष्वप्यतथात्वं ज्ञात्वा श्रुतिर्ब्रह्मत्वोपासनायाः फलमाधनत्वं वदति, न तृपास्ये ब्रह्मतामपीति मन्वाना य उपासते ते प्रतीकालम्बना इत्युच्यन्ते । तथाच सयपि वेदविहितत्वेनोपासनायाः कृतत्वेन सफलत्वात् तत्फलत्वेनोपासनामर्चिरादिलोकप्राप्तावपि तानऽमानवः पुरुषो ब्रह्म न प्रापयति, किन्तु शुद्धब्रह्मत्वं ज्ञात्वाय उपासते तानेव ब्रह्म प्रापयतीति बादरायण आचार्यो मन्यते । तत्र हेतुमाह । उभयथा दोषादिति । वस्तुतो यद्ब्रह्मरूपं तत्राऽब्रह्मत्वनिश्चय उपासनार्थं च ब्रह्मत्वेन भावनपेवमुभयथा करणे दोषः सम्पद्यत इति तस्य न ब्रह्मप्राप्तावधिकारोऽस्तीति युक्तं तदनयनमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः । असन्नेव स भवति, असद्ब्रह्मेति वेद चेदिति, योऽन्यथा सन्तप्तात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते, किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापदारिणेति । एवं ज्ञानपार्गीयव्यवस्थामुक्त्वा भक्तिमार्गीयस्यापि तामाह । तत्क्रतुश्वेति । सर्वे

स्थैर्यार्थः—श्रुतिर्ब्रह्मत्वेनेत्यारभ्य, मन्वाना इत्यन्तम् । तथाचातस्मिन्स्तत्वेनोपासनं प्रतीकमिति पूर्वं, न प्रतीक इति सूत्रे उक्तमनो ये तथोपासते तथा*तथाच सत्यपीति*प्रतीकालम्बनत्वं तेषां सत्यपितथाच यथा पूर्वकाण्डतात्पर्यं ब्रह्मणीत्यज्ञात्वा कर्मण्येव तात्पर्यमवधार्यं तात्पर्यभ्रमेण यजतां स्वर्गाद्यनन्तरं पुनरावृत्तस्तथा अद्वापि प्रतीकालम्बनानां तात्पर्यभ्रमेण तथोपासनात्तत्त्वांकभांगोक्तरम् अद्वित्तिरथवा कार्यात्ययावधि तत्र वासो, न तु विद्यावलात् ततः पूर्वं मुक्तिरिति भगवत् आचार्यस्याशय इत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति । * घस्तुत इत्यादि * । एतयोदोषत्वे मानत्वेन यथायथं श्रुतिद्वयमुदाहरन्ति । * तथाचेत्यादि * । तेनात्रैतावेष दोषावधिप्रेतावित्यर्थः । सूत्रशंखं व्याकर्त्तुमवतारयन्ति । * एवं ज्ञानेत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * सर्वमित्यादि * । अस्मिन् पक्षे लक्षारार्थव्यत्यय

मद्भक्तियोगेनेति वाक्यान्नं तस्योपासनापेक्षेति न प्रतीकादिसम्भावना । तत्र कथञ्चिद् यदि वाञ्छतीति वाक्यादिच्छामात्रेण तद्भोगकरणानन्तरं प्राचीनभगवद्भजनलक्षणक्रतुश्च नीयते इतर्थः । वस्तुतस्तु भक्तस्याऽमानवपुमपेक्षाभावात् स्वयमेव ब्रह्मलोकान् प्राप्नोतीति ज्ञापनाय प्रथमान्त उक्तः । ननु ब्रह्मणोऽधिकं न किञ्चिदस्ति । न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति श्रुतेः । एवं सति छान्दोग्ये सनत्कुमारनारदसंवादे स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्त इयादिना नामवाङ्मनःसङ्कल्पचित्तन्यानविज्ञानादीनां ब्रह्मत्वेनोपासनमुक्तरोरं पूर्वस्माद् भूयस्त्वं चोच्यतेऽतो न ब्रह्मत्वं सर्वेषामुपास्यानां वक्तुं शक्यमितिचेत् । मैवम् । विभूति-

इत्यरुच्या प्रकारान्तरमाहुः । * वस्तुत इत्यादि * । तथाच सूत्रे नयतीति कर्त्तरि लट्प्रयोगात् तत्कर्तुर्वित प्रथमान्तप्रयोगाच्चैव ज्ञायते । यो ब्रह्मत्वेनाङ्गोपासनकर्त्ता स तत्कर्तुर्भक्तः सद् स्वयमेव स्वात्मानं भक्तिब्रेन नयतीति न प्रयोगव्यात्ययोऽपीति । एतेन निवन्धे, सूर्यादिरूपधूग्ब्रह्मेत्यस्य प्रकाशे भक्तिद्वारा ज्ञानाङ्गत्वं यद्ङोपासनस्योक्तं तत्समर्थितं ज्ञेयम् । उपास्यरूपाणामसत्त्वेन ज्ञानस्य तेष्वब्रह्मज्ञानस्य च यदोषत्वमुक्तं तत्र शङ्कन्ते । * ननु ब्रह्मण इत्यादि * । * अतो न ब्रह्मत्वं सर्वेषामुपास्यानामिति * । न्यूनत्वरूपाद् वाधकाद् न ब्रह्मत्वं भूमव्यतिरिक्तानामुपास्यानाम् । तथाच तेषां ब्रह्मत्वस्य वाधित्वात्तेष्वसत्त्वाऽब्रह्मत्वज्ञानयोर्न दोषत्वमिति पूर्वोक्तः सूत्रार्थोऽसङ्गत इत्यर्थः । समादघते * मैर्वामित्यादि * तथाच यदेकमध्यक्तमनन्तरूपमिति श्रुत्या ब्रह्मणोऽनन्तरूपत्वान्नामादिषु लीलार्थमिच्छया न्यूनाधिकगुणप्राकृत्येन न्यूनाधिकभावेऽपि ब्रह्माभिज्ञत्वाद् ब्रह्मणश्चैकत्वात् रूपैर्न ब्रह्मणः समाध्यधिकराहित्यहानिर्यथा विस्फुलिङ्गानां न्यूनाधिकभावेन नाम्नः; यथा च विस्फुलिङ्गानां तथात्वेऽपि तेषां नामित्वहानिस्तथेति तेषां ब्रह्मत्वाऽनापयात्तेष्वतथात्वज्ञानयोदोषत्वमभुण्णमिति पूर्वोक्तं सूत्रव्याख्यानं साध्वेष्वत्यर्थः। ननु

रूपाणां नियतफलदातृत्वाद् येन रूपेणाल्पफलदानं तत्राधिक-
गुणप्राक्ष्ये प्रयोजनाभावात् तावन्मात्रगुणप्रकटनं येन रूपेण ततो-
ऽधिकफलदानं तत्र ततोऽधिकगुणप्रकटनमिति पूर्वस्मादाधिक्य-
मुच्यते । एवमेव सर्वत्र । नियतफलदानं तु स्वतन्त्रेच्छत्वाल्लीला-
रूपमिति नाऽनुपपन्नं किञ्चित् । प्रतिमादिष्वावाहनेन सञ्जिहिते
विभूतिरूपे तद्भावनं पूजापार्गे तु भक्ष्या तत्र प्रकटे तथा । गुरौ
तु, शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मणीति विशेषणवच्चेन भगवदावे-
शात् तत्र तद्भावनमिति सर्वमवदातप् । अपिच वादरिजैमिनिम-
तोक्ष्यनन्तरं स्वमतोक्ष्या तत्समानविषयत्वमत्रापीखवगम्यते । तत्र
च कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिपरब्रह्मप्राप्तिविषयत्वमुक्तं पूर्वोत्तरप्रक्षभेदेन ।
वादरिमते सविशेषस्यैवोपास्यत्वाद्विशेषाणां चाविद्यक्त्वादुपास-
नानां सर्वासां प्रतीकतद्रूपत्वमेव सिद्धयति । एवं सत्यऽप्रतीका-
लम्बनान्तर्यतीति वदता व्यासेन वादरिमतानुमारिण उपासकस्य

तेषु किमिति ब्रह्मरूपत्वाग्रहः क्रियते । यथा प्रतिमायां शालग्रामे
गुरौ च देवबुद्धिमात्रेण पूजया फलस्मिद्दिः शास्त्रप्रामाण्यात्तथोपा-
स्यरूपेष्विति कुतो नाद्रियत इत्यत आहुः । * प्रतिमादिष्वित्यादि *
अत्रादिपदेन सूर्योऽग्निर्ब्रह्मणा गाव इत्याद्युक्तानां पूजापदानां संग्र-
हः । आदीहनेन सञ्जिधानं च अप्स्वग्नौ हृदयं सूर्यं इत्याद्युक्तस्य नि-
त्यसञ्जिधानस्याऽप्युपलक्षकम् । तथाच प्रतिमादिष्विपि शास्त्रप्रामा-
ण्यात् कथश्चन तत्तद्रूपसञ्जिधानमेव तत्त्वफलदानादिप्रयोजकं, न
तु बुद्धिमात्रमतः शास्त्रादेव तथा आग्रह इत्यर्थः । अत्रिष्विद्यमतो-
क्तश्चनन्तरं स्वमतकथनस्य तात्पर्यं स्फुटीकुर्वन्ति । * अपिचेत्यादि *
* प्रतीकतद्रूपत्वमिति * प्रतीकोपासनरूपत्वम् । * एवं सतीत्या-
दि * ब्रह्मणः प्रतीकालम्बनाप्राप्यत्वे अङ्गरूपालम्बनप्राप्यत्वे च स-
ति । अप्रतीकालम्बननयनकथनं परप्राप्तावेषांपोद्वलकत्वेन सिद्ध-
तीति सेव तथंत्यर्थः ।

न कर्स्यापि ब्रह्मप्राप्तिरिति इत्यप्यते । वस्तुतस्त्वपासनायामुपास्य स्वरूपज्ञानस्याप्यङ्गत्वाच्चन्मतीयानामुक्तरीया तदभावेन निरङ्गत्वादर्चिरादिप्राप्तिरिति न सम्भवति, किं पुनर्ब्रह्मण इति निगृहाशयो व्यासस्य । एवं सति परप्राप्तावेवोपोद्गलकमुक्तं भवतीति सैव व्यासाभिमतेति सिद्धम् । ये तु प्रतीकेष्वब्रह्मक्रतुत्वं वदन्तः पञ्चाग्निविद्यायास्तथात्वेऽपि वचनबलाच्छ्रद्धातो ब्रह्मप्राप्तिरिति वदन्ति । तत्रेदमुच्यते । वचनं तु वस्तुसतः पदार्थस्य बोधकं, न तु

अत्र शाङ्करमतमनुवदन्ति * ये त्वित्यादि * । * तद्वत् इति * पञ्चाग्न्युपासकस्य । तद् दूषयन्ति । * तत्रेत्यादि * तस्मिन्मते घ-स्यमाणं दूषणमुच्यते । विधिभिन्नं वचनं वस्तुसतः पदार्थस्य बोधकम् । यथा ब्रह्मावदाभ्यांति परमित्यादिवाक्यम् । न तु कारकम् । यथा ज्योतिषामादिवाक्यम् । अतस्तत्पञ्चाग्निविद्यास्यमातिवाहिक-वाक्यं चेत् ब्रह्मप्राप्तिं बोधयति तदैतदव्यासोक्त्यविरोधाय पञ्चाग्निविद्यायामपि, मूर्द्धेव सुनेजा इत्यादिश्रुतेलोकादीनां ब्रह्माङ्गत्वादादित्यादिमतिसूत्रव्याख्यातरीत्याङ्गविद्यात्वेनाप्रतीक्त्वमूर्तीकार्यम् । अन्यथैतां अतिं पदयन् व्यास एवं न वदेत् । न च बाधकापनोद्यस्य नियमस्योत्सर्गत्वेन तत्करुन्याये तं पक्षमाश्रित्य व्यासेनाप्रतीकालम्बननयनमुक्तमित्यपांद्यपक्षबोधकत्वात् तद्विरोध इति वाच्यम् । औत्सर्गिकपक्षस्य बाधकापनोद्यत्वात् । प्रकृते च तत्करुन्यायस्य सामान्यतः करुपकारफलप्रकारतौल्यनियमबोधकतया पञ्चाग्निवचनस्याऽपि ब्रह्माङ्गद्वारा ब्रह्मणो ब्रह्मप्राप्तेश्च बोधकत्वाद् विधिभिन्नवचनान्तरन्यायेन तत्करुविशेषरूपतया ब्राह्मणश्चमणन्यायेनाबाधकत्वात् । न च विधिभिन्नवाक्यस्यले बाध्यबाधकभावानादरणे वाक्ययोर्बाध्यबाधकभावप्राप्तिसञ्ज्ञविरोधप्रसङ्ग इति शङ्क्यम् । यत्र वचनस्य बाधकत्वमुच्यते तत्र बाधबोधकत्वमेव, न तु बाधकत्वम् । विधिभिन्नवाक्यस्य कारकत्वाभावात् । न चानिवृत्यप्रसङ्गः । बाधबोधादेव तत्सिद्धेः । तस्मात्सन्मते तत्करुथुतिबाधकल्पनं, तत्करुपञ्चाग्निवाक्ययोर्बाधकभावकल्पनं, व्यासे तच्छ्रस्त्यविचारापादनं पुनरौत्स-

कारकमतस्तच्चेद् बोधयति तदाऽपतीकालम्बनाशयतीति व्यासो-
क्यविरोधाय तत्राप्यपतीकत्वमूरीकार्यम् । अन्यथा पञ्चाग्निविद्या-
निष्ठपिकां श्रुतिं पश्यन्नेवं स न वदेद् । नचौत्सर्गिं पश्यमाश्रित्य
तथोक्तमिति वाच्यम् । तस्य बाधकापनोद्यत्वाद्वचनस्य चोक्तन्या-
येनावाधकत्वात् । यत्र बचनस्य बाधकत्वमुच्यते तत्र बाधबोध-
कत्वमेव, न तु तथात्वमित्युपेक्षणायास्ते । ननु मनःप्रभृतीनां शुद्ध-
ब्रह्मन्वे मनो ब्रह्मोपास्त इति वदेत् तु प्रकारवाचीतिशब्दशिरस्कं
ब्रह्मपदमत उपासनापकारावच्छेदकत्वमेव ब्रह्मपदस्य, न तु स्वरू-
पिष्ठपकत्वमितिचेद्, हतेदंशब्दार्थानिवगमविजृम्भितमेव, यतो, मन
उपास्तेत्युक्त्वा तदुपासनाफलं यावन्मनोगतं तत्रास्य कामचारो
भवतीति वदिप्यैतदुपासनाया एतत्फलमाधकत्वे प्रयोजकरूपा-
काङ्क्षायामाह, मनो ब्रह्मेति । इतिशब्दोऽत्र हेतुन्वाची । तथाच
यतो मनो ब्रह्माऽतो हेतोस्तदुपासनं तादृक्फलमाधकमित्यर्थः ।
अत एव, मनो हि ब्रह्म मन उपास्वेति पूर्वमुक्तम् । सर्वत्रैवमेव
इयम् ॥ १६ ॥

गिंकपश्यबोधकतया तद्विचारकल्पनमिति चतस्रः कल्पनाः । अ-
स्मन्मते तु तत्करुपञ्चाग्निविद्ययोः सामान्यविशेषभावेन समानधि-
षयत्वमात्रं कल्पनोयमिति लाघवम्, अतस्तन्मतं गुरुत्वादुपेक्षणीय-
मित्यर्थः । पञ्चाग्न्यादिविद्यानां ब्रह्मविद्यात्वे शङ्कन्ते । * ननु मन इ-
त्यादि * । तदुपयन्ति । * हतेदमित्यादि * । पूर्वमुक्तमिति * ।
इतिशब्दशिरस्कवाक्यकथनात् पूर्वमुक्तम् । * सर्वत्रैति * । अत्र-
त्यवाक्यान्तरे प्रकरणान्तरीयवाक्ये च । तथाच तैत्तिरीये, येऽन्नं ब्र-
ह्मोपासते, ये प्राणं ब्रह्मोपासते, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्, चिक्षानं ब्रह्म
नेद्वेदोत्त वाक्येषु इतिशब्दशिरस्कताया अदर्शनान्मनो ब्रह्मेत्युपा-
मितेत्यादावितिशब्दस्य हेत्वर्थतैव गुक्तेत्यर्थः । ननु मनआद्युपास-
नामु ब्रह्मकतुत्वमसङ्गतम् । वृहदारण्यकोपान्तभागे, अत्रं ब्रह्मेत्य-

विशेषञ्च दर्शयति ॥ १७ ॥

क आहुः । तत्र तथा पूर्यति वा अन्नम् श्रुते प्राणात् प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः । तत्र तथा शुद्ध्यति प्राण श्रुतेऽन्नादेते ह वै देवते एकघा-
भूयं भूत्वा परमतां गच्छत् इति तयोर्ब्रह्मत्वनिराकरणात् । पञ्चाग्नि-
विद्यायामपि पुरुषयोषयोर्लीकिकयोरेवाग्नित्वकल्पनात् । एवं छा-
न्दांगये मनसोऽन्यन्नमयत्वशावणात् तंषु भगवद्विभूतित्वस्य वक्तुम-
शक्यत्वादितिचेत् । मैवम् । वृहदारण्यकवाक्ये भौतिकयोरेवान्न-
प्राणयोः पूर्यीभावशोषणात्मकदोषदर्शनं ब्रह्मता निराक्रियते, न
तु श्रुत्योपास्यत्वेनाक्तयोः । तत्रैतयोर्दोषयोः क्वाप्यसिद्धत्वात् । प्र-
त्युत तैत्तिरीयकं, अद्यतेऽन्ति च भूतानीत्यन्नप्रशंसाश्लोके प्रसिद्ध-
विशद्धस्यानृत्वस्य प्राणश्लोके, तस्मात् सर्वायुपमुच्यते इति सर्वा-
गुष्टस्य, मनश्लोके, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानिति ब्रह्मानन्दरूपत्वस्य च
धर्मस्य श्रावणेन वृहदारण्यकीयं, तत्र तथेति वाक्ये तद् अन्नप्राण-
योर्ब्रह्मत्वं न तथा, न तदुक्तप्रकारेण, किन्तु श्रुत्युक्तप्रकारेणेत्यर्थस्य
लङ्घयमानन्वाच्च । एवं पञ्चाग्निविद्यास्थयोपापुरुषयोरपि भगवद्विभू-
तिरूपयोर्वोपास्यत्वं खेयम् । सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्त्यः प्रभव-
न्ति याः । तासां ब्रह्म महद्यनिरहं वीजप्रदः पितेति'गीतावाक्ये ता-
सां तत्तदनुरूपाणां मूर्त्तानां तत्त्वकारणभावापन्नयोः प्रकृतिपुरुष-
योर्मातापितृभावेन कथनात् । देवकृतरंतोऽन्नहोमस्य तत्रैव युक्त-
त्वाश्च । तदभिध्यानादेव तु तर्हुङ्गात् स इति सूत्रे तथैव सिद्धत्वा-
त् । अन्तर्यामिद्वाहणे, यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठश्चित्यादिश्रावणाच्चेति ।
तस्माशासङ्गतिलेश इति दिक् । तेन यत्रोपास्यविशेषणतया ब्रह्म-
पदमुच्यते, यत्र वा ब्रह्मप्राप्तिरूपं फलम्, अन्यद्वा ब्रह्मप्राप्तिरूपं फ-
लम्, अन्यद्वा ब्रह्मत्वगमकं तात्पर्यलिङ्गं लक्ष्यते तत्र तस्या उपास-
नायाअप्रतीकत्वमिति वोध्यम् ॥

एवमत्र चतुर्भिर्धिकरणैः सप्रकारा गच्छदब्रह्मविद्व्यवस्थो-
का । अत्रे तु प्रासाद्विकमुच्यते । ज्ञानिभक्तयोर्गमने प्रकारविशे-
षदर्शनेनाकाङ्क्षाविशेषांदयादिति ॥ १६ ॥ ४ ॥

विशेषं च दर्शयति ॥ पूर्वाधिकरणसिद्धमनुवदन्तः प्रस्तुत-

सर्वाण्युपास्यानि ल्पाणि ब्रह्मल्पाण्येवेति तदुपासकानां परप्राप्तिरेवेति सिद्धम् । तत्रेदं चिन्तयते । ज्ञानमार्गीयाणां भक्तिमार्गीयाणां चाविशेषणैव परप्राप्तिरहत कश्चिद्दिशेषोऽस्तीति? । तत्र उभयोरपि ब्रह्मोपासकत्वेनाविशेषेणैव फलं भवतीति प्राप्ते प्रसाह । विशेषश्च श्रुतिर्दीर्घयति । तैत्तिरीपके पञ्चते । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति । गृहाभिसन्धिना सामान्यत एतावदुक्त्वा गृहं तमुद्घाटयन्त्यतिगोप्यत्वमस्मिन्वर्थेऽनुभवैकवेदत्वं च ज्ञापयन्त्याह । तदेषाऽभ्युक्ता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति । तत्र पूर्वोक्तं प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्यैपर्गुक्ता, तदनुभवकर्तुभिरिति शेषः । ब्रह्मविदक्षरब्रह्मविदाप्नोति सान्निध्यादक्षरमेवाप्नोति । एतावान् अर्थो, यो वेदेसन्तयचोक्तः । अथ, परमाप्नोतीयस्यार्थं उच्यते, निहितमियादिना । अत एव मध्ये क्रियापदमुभयसम्ब-

मवतारयन्ति । * सर्वाणीन्यादि * । * सर्वाणीति * । मनआदीनि विभूतरूपाणि । * परप्राप्तिरिति * । यया क्याचित्परम्परया परप्राप्तिः । * तत्रेति * । परप्राप्तौ । पूर्वपक्षार्थस्तु स्फुटः । .सिद्धान्तं व्याकर्तु विशेषपर्दीशिकां श्रुतिमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति । * तैत्तिरीयक इत्यादि * । * सान्निध्यादिति * । वेदनसान्निध्यात् । यद् वेद तदेव प्राप्नोति । वेदनशेषं च, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मोत्यनेनोक्तम् । यस्ताद्वशमक्षरं ब्रह्म वेद, सान्निध्यात् तदाप्नोतीत्यथः । ननु पूर्वोक्तरीत्याऽर्थोक्तौ परमिति द्वितीयान्तस्य कुत्रान्वय इत्यत आहुः । * अथेत्यादि * । तथाच मध्ये उक्ताया आप्नोतीति क्रियाथाः कर्मणाऽप्यन्वयात् तस्योऽप्यर्थं उच्यते । नन्वेवं व्याख्याने किं वीजमत आहुः । * अत एवेत्यादि * । यत आप्नोतीति क्रियापदं मध्ये उक्तमतो देहलीदीपन्यायेन तस्योभयसम्बन्धित्वमेव वीजमित्यर्थः । नन्वेवं व्याख्याने आकाङ्क्षाया अपूरणाद् भिक्षवाक्यत्वापस्तः, आ-

निवलझापकमुक्तम् । तत्प्राप्तिश्च मर्यादापुष्टिभेदेन द्वेधा । तत्रादौ मर्यादायामुच्यते । इहायमाशयो इत्यः । नायमात्मा प्रवचनेनेति श्रुता भगवद्वरणातिरिक्तसाधननिरासः क्रियते पुरुषोत्तमप्राप्तौ । एवं सख्षरब्रह्मज्ञानस्य तत्साधनत्वे उच्यमाने तद्विरोधः स्यात् तेनैवपेतदर्थो निरूप्यते । ज्ञानमार्गीयाणामक्षरज्ञानेनाक्षरप्राप्तिस्तेषां तदेकपर्यवसायित्वात्, भक्तानामेव पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वात् । तदुक्तं भगवद्वीतामु, एवं सततयुक्ता य इति प्रश्ने, मय्यावेश्य मनो ये मां, ये त्वक्षरमनिर्देश्यम् । श्रीभागवते च, भक्त्याऽहमेक-या ग्राहाः, तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्येत्युपक्रम्य, न ज्ञानं न च वैराग्यं

प्रोतीति पदावृत्तेश्चापत्त्या क्लिष्टं किमित्याद्रियत इत्यत आहुः । * त-
त्प्राप्तिरित्यादि * । * आदाविति * । ब्रह्मविदित्यनेन मर्यादामार्गी-
यस्योपकान्तत्वादादौ मर्यादायामङ्गीकृतस्य, यो वेदेत्यनेन ग्रन्थेन
व्यवस्थाच्यते । तदेव विवृण्यन्ति । * इहायमाशय इत्यादि * ।
* इहंति * । अस्मिन् व्याख्यानपक्षे । * नायमात्मेत्यादि * । अत्र
प्रवचनपदं वेदे रूढं, तदत्र वाच्यतासम्बन्धेन तदुक्तसाधनान्युप-
लक्ष्यति । मेधा धारणावती वुद्धिः, सा च पुरुषानप्तुस्वाभाविक-
साधनानि श्रुतं चागान्तुकानि । एवं भगवद्वरणातिरिक्तसाधननि-
रासः क्रियत इत्यर्थः । * एवं सतीति * । पुरुषोत्तमप्राप्तिर्वरणैक-
लक्ष्यत्वे सति । * उच्यमाने इति * । प्राञ्जलतयोच्यमाने । * त-
द्विरोधः स्यादिति * । नायमात्माति श्रुतिविरोधः स्यात् । नन्वस्त्वे-
वं निरूपणं तथापि पूर्वोक्तदोषाणां तु न परिहार इत्यत आहुः ।
* ज्ञानेत्यादि * । * तदेकपर्यवसायित्वादिति * । मुण्डके धनु-
र्गृहित्वेति मन्त्रे, लक्ष्यं तदवाक्षरं सोम्य विर्द्धाति श्रावणात् तत्कतु-
न्यायेन तेषां तदेकपर्यवसानात् । तथाच वाक्यभेदपदावृत्तिश्च
नात्र दूषणमित्यर्थः । नन्वेवमक्षरप्राप्तावपि अक्षरस्य पुरुषोत्तमप्रत्या-
सन्नत्वात् तत्प्राप्तिरपि कुतो नाद्रियत इत्यत आहुः । * भक्तानामि-
त्यादि * । ननु भवत्वेवं तथापि कर्त्रपेक्षादोषः कथं परिहार्य इत्य-

प्रायः श्रेयो भवेदिहेसादिना । तथाच ब्रह्मविदं वेद भगवान् वृ-
षुते तदा भक्तिरुदेति । तत्प्रचुरभावे सति स्वयं तदृढादि प्रकटी-
भविष्णुः स्वस्थानभूतं व्यापिवैकुण्ठं तदगुहायां हृदयाकाशे प्रक-
टीकरोति तत् परमव्योमशब्देनोच्यते । अलौकिकप्रयोगेण त-
स्यालौकिकत्वं ज्ञाप्यते । यथा स्वस्थापितं वस्त्वनश्यं दर्शनयोग्यं
भवति तथाच भगवानपीति ज्ञापनाय निहितमित्युक्तम् । तथाच
परमाप्नोतीति पदविवृतिरुपत्वादस्य गुहायां परं व्योम्नि नि-
हितं यो वेद स, नास्य प्राणा उत्कामन्तीहैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव
सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुत्युक्तरीखा परमाप्नोतीर्थः सम्पद्यते । अथ
शुद्धपुष्टिपार्गेऽङ्गीकृतस्य व्यवस्थामाह, सोऽश्नुत इत्यादिना । अ-
त्राऽयमभिसन्धिः । यथा स्वयंप्रकटीभूय लोके लीलां करोति

त आहुः । * तथाचेत्यादि * । तस्येति * । परमव्योमरूपस्याक्षर-
स्य । * अस्येति * । निहितमित्यादिवाक्यस्य । तथाच यः पूर्व-
कर्त्ता उक्तस्तस्येव वरणेन भक्तिप्राप्तो भगवद्वामत्वेनाक्षराचिर्भावं
पुरुषोक्तमप्राप्तिर्भवतीति तेनैव कर्त्ताकाङ्क्षापूर्तिरिति न कोऽपि
दोष इत्यर्थः । तथाचैवं विहितं यो वेद सोऽश्नुते अर्थात्तमेवाइनुते
प्राप्नोति । नन्वेतावता व्याख्ययस्य यजुर्यो विवरणे मिद्दे सर्वांत्
कामानिति शेषस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः । * अथेत्यादि * ।
तथाचाऽस्मिन् पक्षे सोऽश्नुत इति क्रियापदस्य सम्बन्धं इति बोधना-
र्थमवतारणे सोऽश्नुत इत्यपि संगृहीतम् । तथाचायं शेषः पु-
ष्टिमार्गीयफलबोधनार्थः । तथा सत्येवं श्रुतियोजना । अत्राऽश्नुते
इति क्रियापदं संयोगपृथक्क्वेन त्रिधा सम्बद्ध्यते । सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म यो वेद, सोऽश्नुते । साम्राज्यात्माहशमक्षरं ब्रह्मैव प्राप्नोतीत्यर्थः ।
यः पुनर्वरणसहकृतो गुहायां परमे व्योमन् निहितं परं ब्रह्म पुरुषो-
क्तम् वेद सोऽश्नुते अर्थात् पुरुषोक्तममेवाऽश्नुते । ब्रह्मैव सन् ब्रह्मा-
प्येतीति श्रुतिबलात् पुरुषोक्तमसायुज्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । यः पुनः पूर्व-

तथाऽसनुग्रहवशात् स्वान्तःस्थितमपि भक्तं प्रकटीकृत्या तत्स्नेहाति-
शयेन तद्रूपः सन् स्वलीलारसानुभवं कारयतीति स भक्तो ब्रह्म-
णा परब्रह्मणा पुरुषोत्तमेन सह सर्वान् कामानश्चनुत इति । चका-
रादुक्ता श्रुतिः स्मृतयश्च संगृह्यन्ते । एवं सति ज्ञानमार्गीयाणा-
मक्षरप्राप्तिरेव, भक्तानामेव पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥ १७ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्त्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रा-
अणुभाष्ये चतुर्थाऽव्यायस्य तृतीयः पादः
समाप्तः ॥ ४ ॥ ३ ॥

मक्षरब्रह्मवित् तत्सन्निहितपुरुषोत्तमवित् पुरुषोत्तमे लीनोऽस-
म्भावितलीलारसानुभवः स चदतिकृपया शुद्धपुष्टिमार्गं वृतः सन्
विषयिता ब्रह्मणा पुरुषोत्तमेन सह सर्वान् कामानश्चनुते । तथाचात्र
ब्रह्मविदस्ततो वरणसहकृतस्य ततो भक्तिसहकृतस्य क्रमिकैव व्य-
वस्था बोध्यन्ते । सोत्रस्य चकारस्य प्रयोजनमाहुः । * चकारादि-
त्यादि * । अतो ज्ञानभक्तिमार्गीययोरुक्तविशेषस्य श्रुत्यैव दर्शना-
स्थैका व्यवस्था, किन्तूकरीतिकविशेषपदर्शनाद् विशेषवत्येव सेत्यर्थः
सिद्धः ॥ एतेनाऽहंग्रहापासकानां सायुज्यं, पृथग्ग्रहोपासकानां भ-
क्तानामेव परप्राप्तिसत्कतुन्यायादिति सिद्धं ज्ञेयम् ॥

अन्ये तु-अप्रतीकालम्बनसूत्रशेषत्वेनदं सूत्रमङ्गीकुर्वन्ति ।
अप्रतीकालम्बनसूत्रस्य चैवमर्थमाहुः—
तत्र ग्रतीकालम्बनान् वर्जयित्वा ब्रह्मकृतूनब्रह्मकृतूश्च सर्वानन्यान्
विकारालम्बनान्नयतीति बादरायण आचार्यो मन्यते । उभयथा
अदोषात् । अनियमः सर्वेषामिति तातीर्थीके सूत्रे श्रुतिस्मृतिभ्यां सर्वे-
षामेव ब्रह्मलोकगत्युपपादनात् । तत्करुश्च । अस्योभयथाभावस्य
समर्थको हेतुद्रष्टव्यः । यो हि ब्रह्मकर्तुः स ब्रह्मैश्वर्यमासीदेदितीच्य-
ते तं यथायथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः पञ्चाग्निविद्यायां ब्रह्मप्रा-
प्तिश्चावर्णं त्वाहत्यवादत्वाद् उत्सर्गवाप्तकम् । अतस्मद्भावे औसर्गि-
केन तत्करुन्यायेन ब्रह्मकृतूमेव तत्प्राप्तिनेतरेषामिति शाङ्करमतं

तदसङ्गतमिति प्रागेवोक्तम् ॥ भास्कराचार्यास्तु, मनआयुपासनानां प्रतीक्त्वमेवाङ्गीकृत्य तदालम्बनव्यतिरिक्तान् कार्यब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यापासकान् परब्रह्मोपासकान्भ्य नयति । तत्र हेतुः । उभयथा दोषात् तत्रापि हेतुः । तत्कतुश्चेति । तथाचैकत्वभावनया आत्मकतुः परमात्मानं प्रति । द्वैतकतुश्च कार्यं ब्रह्मेति । नच द्वैतोपासकानां कथं कार्यब्रह्मप्राप्तिरिति शङ्खाम् । पञ्चाग्निविद्यायां, शुद्धः पूर्णः पुण्यलोको भवतीति श्रुतेः । नच, परं ज्ञामनारिति सूत्रे परब्रह्मण एव ब्रह्मपदार्थत्वेन निश्चितत्वाद् द्वैतोपासनायां तदनङ्गीकारे पूर्वापरविरोध इति शङ्खाम् । क्रमसुक्तिसद्योऽसुक्तिभवेन सुक्तेऽविद्याद् द्वैतोपासकानां हिरण्यगर्भप्राप्त्यनन्तरं बहुकालेनोदये परप्राप्तिः, साक्षादब्रह्मोपासकानां तु शीघ्रं तत्प्राप्तिरित्यविरोधादित्याहुः । अत्र मनआयुपासनानां प्रतीक्त्वमनुपादेयम् ॥

रामानुजाचार्यास्तु—इतः पूर्वमूत्रे, अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहुमुखात् प्रमुच्य धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिममवानीति श्रुत्या सम्भाव्यब्रह्मलोकस्य अकृतत्वश्चावणात् सर्ववन्यविर्तिमोक्षस्य च साक्षाच्छ्रावणात् परब्रह्मलोकस्य नित्यत्वमङ्गीकृत्याऽस्मिन् मूत्रे उभयथा चेति पाठमङ्गीकृत्य मनआयुपासनानां पूर्ववदेव प्रतीक्त्वं चाङ्गीकृत्य, अप्रतीकालम्बननयनप्रतिक्षायां हेतुमुभयथादोषमेवं व्याकुर्वते । कार्यब्रह्मोपासकनयनमात्रनियमे, अस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं उयोनिरूपसम्पदेत्यादिकाः श्रुतयः कुप्येयुः । परब्रह्मोपासकनयनमात्रनियमे च पञ्चाग्निविदो नयनश्रुतिः कुप्येदिन्युभर्यास्मिन् पक्षे दोषः स्यात् । तस्माद्बुभयविधाशयतीति । तत्कतुश्चेति भागस्य च, तत्कतुस्तथांपासीनस्तथैव प्राप्नोतीत्यर्थं इत्याहुः । तेन तन्मतेष्ठा प्रतीक्त्वमात्रमेवानुपादेयम् ॥

तन्मतचौरस्तु तद्वदेव सूत्रे व्याख्याय, विष्णुद्वेषाद्, ऋतुं सत्यं परं ब्रह्मेति महानारायणोपनिषद्मन्त्रं, परतरो ब्रह्मा तत्परात् परतरो हरिः । तत्परात् परतरो हीश इति शिवसङ्कल्पसूक्तमन्त्रं, नारायणं परं ब्रह्माति च महोपनिषद्मन्त्रं, विश्वाधिको रुद्र इति श्वेताश्वतरमन्त्रश्चोपन्यस्य, त्रिलोचननीलकण्ठादिविशिष्टमुमया शब्दलितमेव परमेश्वररूपमुवाद । तदसङ्गतम् । महानारायणोपनिषदि अ-

णोरणीयानित्यनुवाके महिमानमीशमित्युक्त्या ईशस्य परमेभ्वरवि-
भूतित्वेनैव सिद्धत्वात् । ऋतं सत्यमिति मन्त्रस्य नारायणानुवाको-
क्तापासनप्रकारबोधनाय रासलीलास्थभगवत्स्वरूपनिरूपत्वेन ना-
रायणपरं ब्रह्मेति मन्त्रस्य च प्रथमान्तनारायणपदप्रायपाठसंहष्टवेन,
परात्परतर इति मन्त्रस्य च सूक्तारम्भे, येनेदं भूतं भुवनं भविष्य-
त्परिगृहीतेन सर्वे, येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसङ्कृ-
त्पमस्त्विति मनसस्तथात्वं प्रकम्भ्य पठिततया तन्माहात्म्यबोधक-
त्वेन मनसश्चानन्दवल्लयां ब्रह्मानन्दात्मकत्वेन सिद्धतया तत्र शिव-
माहात्म्यबोधकताया अशक्यवचनत्वेन, विश्वाधिक इति इवेताश्व-
तरतृतीयाध्यायमन्त्रस्य च केवलब्रह्मस्वरूपमुपकम्भ्य पठितत्वेन त्रि-
लोचनादिवैशिष्ठस्यानुकृतेन तदभिमनसुपादोधकत्वेन तदुक्तानां
सर्वेषामंव मन्त्राणां तदुक्तार्थानुपपत्त्वेन तदुक्तानां
संऽस्माभिर्निपुणतरमुपपादितमिति नात्र प्रपञ्चयते ॥

माध्यास्तु—प्रतीकं देह उद्दिष्टे येषां तत्रैव दर्शनम् । न तु
च्यासतया कार्यं प्रतीकालम्बवतास्तु ते । अप्रतीका देवतास्तु क्रृषीणां
शतमेव च । राजां च शतमुद्दिष्टं गन्धर्वादिशतं तथा । एतेऽधिका-
रिणो व्यासिदर्शनेऽन्ये न तु क्षचित् । अयोग्यदर्शने यत्नाङ्गंशः पूर्व-
स्य चापि तु । अप्रतीकाश्रया ये हि ते यान्ति परमं च तु । स्वदेहे ब्र-
ह्मदृष्टैव गच्छेद ब्रह्मसलोकताम् । ब्रह्मणा सह सम्प्राप्ते संहारे परमं
पदमिति गारुडवाक्यान्युपन्यस्य काँश्चित् कार्यं काँश्चित् परं नय-
ति । उभयपक्षोक्तोषात् । परप्राप्तिपक्षे गत्यनुपपत्त्यादिदोषस्योक्त-
त्वात् । कार्यप्राप्तिपक्षे च ब्रह्मशब्दाऽमुख्यत्वादिदोषाणामुक्तत्वादि-
त्येवमाहुः । तत्र गत्यनुपपत्त्यादिदोषाणामहषादिना भाष्ये एव
परिदृतत्वादुदासीना वयम् ।

विशेषदर्शनसूत्रे च, यावद्वाम्नो गतं तत्रास्य कामचारो भवतीत्या-
दिश्वुतिर्नामादिप्राणपर्यन्तेषु प्रतीकोपासनेषु फलविशेषं च दर्शयती-
ति प्रतीकालम्बनात् वर्जयित्वा नयतीति सिद्धमिति शङ्करभास्कर-
रामानुजाचार्यो आहुः । तत्तु मनोनामाद्युपासनानां प्रतीकतानिराकर-
णेन फलविशेषभवनस्य च भगवदिच्छ्रया भगवद्विभूतित्वात् साध-
नेनैव निरस्तम् । यन्तु शैवो, विष्णुलोकापेक्षया शिवलोके विशेषं द-
र्शयतत्त्वाह । तदपि प्रहस्ते निपुणतया दूषितमिति ततोऽवधेयम् ।

माध्वास्तु—अन्तःप्रकाशाः बहिःप्रकाशाः सर्वप्रकाशाः देवा
षा सर्वप्रकाशा शुद्धयोऽन्तःप्रकाशाः मानुषा एव बहिःप्रकाशा इति
काचिद्भृत्युर्वेदशिखाश्चुत्तिर्विशेषं दर्शयतीत्याहुः । तत्रापि शुतेरप्र-
सिद्धत्वादुदासीना घयम् ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भुभाचार्यचरणतखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य
श्रीपीताऽम्बरात्मजस्य पुरुषोक्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे
चतुर्थांच्याथस्य तृतीयः पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

ब्रह्मविदाग्रोति परमित्युपक्रम्य सोऽश्नुते सर्वान् कमान् सह
ब्रह्मणा विपश्चितेति तैत्तिरीयके पठयते । तत्रेदं सन्दिद्यते-किम-
न्तःस्थित एवाश्नुते, उत पुनर्जन्म प्राप्येति । तत्राऽन्यस्त्वनुपप-
न्नः । न स पुनरावर्तते । तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीयादिश्रुतिः-
विरोधात् कर्मभावेच्चति प्राप्ते प्रतिवदति । सम्पद्य ब्रह्म सम्पद्यापि
स्थितस्य जीवस्य प्रभोरत्यनुग्रहवशात् स्वरूपात्मकभजनानन्ददि-

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ द्वितीये पादे सद्योमुक्तिकम-
मुक्त्योः प्रकारो दर्शितस्तदनु तृतीये कममुक्तौ प्राप्यस्वरूपं प्रा-
प्तिप्रकारं च दर्शयित्वा समाप्तौ ज्ञानमार्गीययोः सद्योमुक्तावप्यक्षर-
प्राप्तिपुरुषोत्तमप्राप्तिरूपः फले विशेषांश्चित्ताति दर्शितम् । इदानीं त-
पुरुषोत्तमप्राप्तिरूपं फले कथमनुभवतीत्यतस्तत्प्रकारः, कीदृशं च
पुरुषोत्तमस्य स्वरूपमित्यतस्तत्प्रकारश्चेत्यतदस्मिन् पादे विचार्यत इ-
त्याशयेत् सूत्रमुपन्यस्य विचारमारभन्ते । * ब्रह्मविदित्यादि * ।
* तत्रेदं सन्दिद्यत इति * । यद्यन्तःस्थितांश्चित्तात्तदनुते तदा स इति भोग-
स्वातन्त्र्यवोधकप्रथमाविभक्त्यनुपपर्त्तिः । ब्रह्मणि लये भेदाऽभा-
वात् । यदि वर्हभूत्वा तदा आवृत्यापत्त्या परप्राप्तमुक्तित्वमङ्ग इत्यु-
भयथाऽपि दोषादश्नुत इति विवरणं सन्दिद्यत इत्यर्थः ।

पूर्वपक्षमाहुः । * तत्रेत्यादि * । तथाच ब्रह्मलोकसम्पत्तौ
यत्र पुनरावृत्यभावस्तत्र साक्षाद्ब्रह्मप्राप्तानां कुतस्तस्मभावेत्यपुन-
रावृत्तिश्रुतिविरोधापेक्षया विभक्त्यर्थमात्रबाधस्य स्वल्पदोषत्वाद-
न्तरात्येव युक्तामनि प्राप्ते तथेत्यर्थः । मिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । * सं-
पदेत्यादि * । * ब्रह्म सम्पदेति * द्वितीयपादोक्तरीत्या वागादीनं

त्सायां तत्कृत आविर्भावो भवतेष । भगवदधीमत्वज्ञपुनर्वास्य तत्र
कर्तृत्वं नोक्तम् । ननूक्तं न स पुनरावर्त्तत इसांदिश्रुतिविरोधः
कर्मभावश्च बाधक इयत आह । स्वेनेति । स्वशब्दोऽत्र भगव-
द्वाची । तथाच भगवत्स्वरूपवलेनैवाविर्भाव इसर्थः । एवं सत्यु-
क्तश्रुतिर्मर्यादामार्गविषयिणीति न विरोध इति भावः । तेषामिह
प्रपञ्चे न पुनरावृत्तिरस्तीति हि श्रुतिराह । लीलायाः प्रपञ्चाती-
तत्वात् तत्राविर्भावस्य निषेधाविषयत्वादपि न विरोधः । अत्र
प्रमाणाकाङ्क्षायामाह । शब्दादिति । सोऽश्चुते सर्वान् कामान्

प्राणानां ब्रह्मणि लयोत्तरं, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, ब्रह्मैव सन् ब्रह्मा-
ऽप्येतीति श्रुत्या ब्रह्मणा सहैकीभावं प्राप्य । * आविर्भाव इति * ।
स्वस्य ब्रह्ममित्रतयाऽनुभवविषयत्वयांगता । * अस्य तत्र कर्तृत्वं
नोक्तमिति * । जीवस्याविर्भावकर्तृत्वं नोक्तम् । स्वेनेति पदमव-
तार्य व्याकुर्वन्ति * नन्वित्यादि * । भगवत्स्वरूपवलेनैवाविर्भाव
इति * । छान्दोग्ये भूमविद्यायां तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं भ-
न्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण इत्याद्युपकम्य, आत्मत आविर्भा-
वतिरोभावावात्मतोऽन्नमित्यादिश्रावणात्तस्य ब्रह्मसम्पन्नस्यापि ब्रह्म-
स्वरूपवलेनैवाविर्भावः । एवं हेत्वन्तरकथनेन कर्मभावात्मकमावि-
र्भाववाचकं परिहृतम् । एतेनैवापुनरावृत्तिश्रुतिविरोधोऽपि परिहृत
इत्याहुः । * एवं सतीत्यादि * । न विरोध इति * । विषयमेदाश्र
विरोधः । ननु तर्हि पुष्टिमार्गस्य मर्यादामार्गांपेक्षया जघन्यत्वाप-
त्तिरित्यत आहुः । * तेषामिहेत्यादि * । यद्यापि न स पुनरावर्त्तत
इति श्रुताविह नेति विशेषो न श्रूयते तथापि पञ्चाश्रिविद्यायामक्षिपु-
रुषविद्यायां च तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीति, इमं मानवमावर्त्त
नावर्त्तन्त इति च यथायथं श्रावणादस्मिन् लौकिके प्रपञ्चे पुनरा
वृत्त्यभावमाह, न तु नित्यायां भगवत्कृलायामपीति श्रुतिविरोधा-
भावाच्च पुष्टिमार्गे कथमनावृत्तिसिद्धिरित्यतो हेतुं वदतीत्याशयेन
अवतारयन्ति । * अत्रेत्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * सोऽश्चुते इत्या-

सह ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतिः पुरुषोत्तमेन सह सर्वकामभोगं वदति । स च न विग्रहं विना सम्भवतीति श्रुतिबलादेव तथा मनव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

हेत्वन्तरमाह ।

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

अत्रोपक्रमे, ब्रह्मविदामोति परमिति वाक्येन परप्राप्तिलक्षणां मुक्तिं प्रतिज्ञाय हि तदविट्ठिरेव सोऽश्नुत इत्यादिना क्रियते । तेन पुष्टिमार्गाण्यमुक्तिरूपत्वमेव तस्याशनस्य सिद्धयत्यतोऽपि हेतोस्तदाविर्भावस्य न लौकिकत्वं, न चाट्टचिरूपत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

दि * । तथाच पुरुषोत्तमे अक्षरापेक्षया परत्वस्य मुण्डके धावितत्वादक्षरे भगवद्वामत्वस्यापि तत्र आवणात् तैत्तिरीये प्रजारूपत्वस्याऽपि आवणात्स्य लीलास्यानतायामत्रोक्तौ भोगोऽक्षरे सिद्धति । भोगश्च विग्रहमन्तरेणानुपपद्यमानो विग्रहमाक्षिपतीति भोगबोधकवाक्यरूपः शब्द एवात्र तदाविर्भावे प्रमाणमित्यर्थः ॥ १ ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * हेत्वन्तरमाहेति * । ननु ब्रह्मसम्पत्तिरेव मुक्तिरिति सम्पन्नो मुक्त, आविर्भावस्तु विभागे सति व्युच्छारणाद् भवति । तथा सति सृष्टशादांविव बन्ध एव सम्भावित इति कथमाविर्भावस्य मुक्तिकोट्टौ प्रवेश इत्याकाङ्क्षायाम् अत्र भगवतः सकाशाद्विभज्य यो जीवस्याविर्भावस्तस्याऽलौकिकत्वेऽनावृत्तिरूपत्वे चैतत्प्रकरणोक्तं हेत्वन्तरमाहेत्यर्थः । व्याकुरेन्ति । * अत्रेत्यादि * । * परप्राप्तिलक्षणामिति * । ब्रह्मविदः परप्राप्तिलक्षणाम् । तथाच प्रतिज्ञानाद् उक्तवाक्ये मुक्तेः प्रतिज्ञानाद् यस्याविर्भावः प्रतिपिपादयिषितः स मुक्त इति सूत्रयोजना । तथा सति तस्याऽविर्भावस्य न लौकिकत्वं, न चाऽवृत्तिरूपत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

ननु परस्य ब्रह्मणो निर्गुणत्वात् कामभोगस्य गुणतात्यत्वा-
त्सह ब्रह्मणेऽसत्र ब्रह्मपदं सगुणतत्परमतो न तस्य मुक्तिरूपत्वमि-
लत आह । अत्र ब्रह्मपदेनात्मा व्यापको मायातदगुणसम्बन्ध-
रहितो यः स एवोच्यते । कुतः? प्रकरणात् । ब्रह्मविदामोति
परमित्युपक्रम्य तत्पाठाद् गुणातीतस्यैवैतत्प्रकरणमिति तदेवात्र
ब्रह्मशब्देनोच्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

ननु ब्रह्मविदाप्नोति परमिति भिन्नं वाक्यम्, क्रृग्भिन्नाऽतो
नैकं प्रकरणमिति सगुणमेव तत्र ब्रह्मपदेनोच्यत इत्याशङ्का प्रति-
वदति । पूर्ववाक्येन समविभागेनैवेयम् क्रृ पठिता, न तु विभा-
गेन । कुतः । दृष्टत्वात् । ब्रह्मविदिति वाक्यानन्तरं तन्पूर्वोक्तमर्थं
प्रतिपाद्यत्वेनाऽभिमुखीकृत्यैपर्युक्तेति श्रुतिरूपयते । तदेषाभ्युक्ते-
ति । तेन पूर्ववाक्योक्तार्थमधिकृत्यैवर्गुच्यत इति गुणातीतमेव तद-
त्र वाच्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ।
* तस्येति * । ब्रह्मणा सह भोगस्य व्याकुर्वन्ति । * अत्र ब्रह्मेत्या-
दि * । * तदेवेति * । परपदेनोक्तं गुणातीतमेव । तथाच कार्य-
कथने जगत्कारणत्वेन स एव परिचायितव्य इति व्यापकत्वेणपि
विरुद्धधर्माश्रयत्वाद्यथा सृष्ट्यादिकं स करोति, तथा तं भजना-
ऽनन्ददानायाविर्भाव्य भोगमपि कारयतीति न तेन कार्येण तस्या-
विर्भावस्य मुक्तिकोटिगत्वभङ्ग इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ अवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * ।
* अत इति * । वाक्यचौः परस्परापेक्षाबोधकपदाभावात् । व्या-
कुर्वन्ति * पूर्ववाक्येनेत्यादि * अर्थस्तु स्पष्टः । तथाच वाक्यचौ-

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

पूर्वेण मुक्तो जीवो भगवदनुग्रहातिशयेच्छातो बहिराविर्भूतो
गुणातीतेन पुरुषोच्चेनैव सह सर्वान् कामानश्नुत इति सिद्धम् ।
अथ तत्रैवेदं विचार्यते । आविर्भूतो जीवः प्राकृतेन शरीरेण भुद्भू-
क्त, उताप्राकृतेनेति । तत्र भोगस्य लौकिकत्वे तदायतनस्यापि
तादेशेनैव भवितव्यमिति मन्वानं प्रसाह । ब्राह्मेण ब्रह्मसम्बन्धिना
ब्रह्मणा भगवतैव स्वभोगानुरूपतया सम्पादितेन सखज्ञानानन्दा-
त्मकेन शरीरेण पूर्वोक्तानश्नुत इति जैमिनिराचार्यो मनुते । तत्र
हेतुरूपन्यासादिभ्य इति । ब्रह्मविद्यामोति परमिति ब्रह्मविदः पर-
प्राप्ति प्रतिज्ञाय तदर्थस्यैवोपन्यासोऽग्रिमयर्चा क्रियते, सोऽतश्नु
इसादिना । तथाच परमासेमुक्तिरूपत्वात् पुष्टिभागीयायास्तस्या
एवंरूपत्वादक्षरब्रह्मणः पुरुषोच्चमायतनरूपत्वाच्चदात्मकमेव शरीरं

मर्यादे तादृकपदाऽभावेऽपि क्रुक्षप्रयोजनवोधके मध्यमवाक्येऽपंश्लावो-
धकपदसत्त्वात्तथेत्यर्थः ॥ ४ ॥ १ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ अत्र पूर्वसूत्रद्वये भगवद-
नेन विग्रहेण जीवस्य परप्राप्तिरूपो भोगः सिद्धः । अग्रिमसूत्रद्वये
भगवतश्च परमपुरुषत्वं सिद्धम् ।

तत्र पूर्वसूत्रद्वये यो विग्रहः सिद्धसं पूर्वं विचारयतीत्याशयेन
पूर्वसूत्रद्वयसिद्धमनुवदन्तः सूत्रमवतारयन्ति । * पूर्वेणेत्यादि * ।
पूर्वेणाति * आद्यसूत्रद्वयेन । अथ तत्सिद्धचुन्तरं तस्मिन्नेव वाक्या-
र्थं वक्ष्यमाणविचार आरक्षयते इत्यर्थः । पूर्वपक्षार्थः स्फुटः । सिद्धा-
न्तं व्याकुर्वन्ति । * ब्राह्मेणेत्यादि * । ब्रह्मसम्बन्धेनेत्यस्य विवरणं
* ब्राह्मेणेत्यादि * शरीरेणेत्यन्तम् * । * उपन्यासादिभ्य इति * ।
उपसमीपं न्यासः कथनं विवरणमिति यावत् । स आदिर्येपाम् ।
तदगुणसंविज्ञानः । ते उपन्यासादयस्तेभ्यः । तदंतद्विवृण्वन्ति ।
* ब्रह्मविदित्यादि * । * एवं रूपत्वादिति * । सर्वकामाशनरूप-

तस्य वक्तुमुचितं, न तु प्राकृतम् । एतद्बोधनायैवाग्रेऽन्नमयादीनि विभूतिरूपाण्युक्तानि । भक्तशरीरे प्रतीयमानानामर्थानां विभूति-रूपत्वेन ब्रह्मात्मकत्वं तेन साधितं भवति । इदमेवादिपदेन वद्वचनेन च ज्ञाप्यते । एतदानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चितमतो नाऽत्र

त्वात् । ननु ब्रह्मभावं विना मुक्त्यभावाज्ञाते च तस्मिन् व्यापकत्वादिवदानन्दार्थाविर्भाववशं पूर्वसिद्धाकारस्याव्याविर्भावं उपन्यास-श्रुतेरप्युपपत्तौ भोगार्थं ब्राह्मशरीरस्याङ्गीकारो न प्रामाणिक इत्यत आहुः * एतदित्यादि * । शरीरस्याक्षरात्मकत्ववाधनायैव ऋगुक्तो-पन्यासानन्तरम् अन्नमयादीनि विभूतिरूपाणि पुरुषविभूत्वेन ब्रह्मत्वेन, ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वेन चोक्तानि । तस्य फलं भक्तशरीरे प्रतीयमानानामर्थानां पृथिव्यादीनां गन्धादीनां च विभूतिरूपत्वेन ब्रह्मात्मकत्वं तेन कथेन साधितं भवति । इदं श्रौतमुपादानमेव आदिपदवद्वचनाभ्यां ज्ञाप्यत इत्यर्थः । * प्रपञ्चितमिति * । तत्रिरूपकस्यापि तत्त्वलयफलत्वमित्यनेन वर्णकान्तरेण च प्रपञ्चितम् । तथाचाग्रेऽन्नमयादिनिरूपणवलादेवमुच्यतेऽतः सृष्ट्यादौ यो भगवदाकारस्तिरोहितस्तस्यैवमाविर्भाविर्भूषितिस्तफलानुभवयोग्यरूपेणाविर्भावादुक्तप्रकारकस्थलरूपस्येवाविर्भावान्नप्रामाणिक इति भावः । इदमेव, स्वरूपेणावतारणेति सार्द्धेन पुष्टिप्रवाहमर्यादाग्रन्थे उक्तम् । एव श्वर्जीवस्य व्यापत्वादिषु भगवद्वर्मेष्वानन्दे चाविर्भूते सच्चिदानन्दात्मके देहऽक्षरात्मके सम्पन्नं यो लीलारसानुभवः सनिरूपम इति, स एव संवाफले, महान् भोगः प्रथमे विशते सदेत्यनेनोक्त इति ज्ञेयम् । ननु मान्त्रवर्णिकसूत्रेऽन्नमयप्राणमययोर्वाह्याभ्यन्तरलौकिकव्यवहारकारणत्वेन लोकत्वं मनोमयस्य च वेदत्वं तद्भाष्ये प्रत्यपादीति विभूतित्वादिकथनं तद्विसद्धमितिचेष्ट । श्रुतौ परस्मादानन्दरूपात् सृष्टिः प्रकान्तेति सा सृष्टिरतिरोहितानन्दा भवति । कारणस्य समन्वयात् । कार्यत्वाच्चेष्टिरोभावेऽपि । अन्यथा व्यवहारभङ्गेन लीलाया असिद्धेः । एवं सर्ति ताहश्यां सृष्टौ तत्तद्वयवहारकारणीभूतस्य विभूतिरूपस्यैवौचित्येन तद्वाक्तिकव्य-दिकव्यवहारे कारणपदेन तस्यैव सूचनाविरोधात् । मतकथनप्र-

पुनरुच्यते । यत्र कर्मवादी जैमिनिरेवं मनुते तत्रान्येषामेवमङ्गीकारे
किमाश्र्वयमिति इष्टपनाय तन्मतोपन्यासः कृतः ॥ ५ ॥

चितितन्मात्रेण तदात्मत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽवाहः कृत्स्नो रसघन एवं वा
अरे अयमात्मा ऽनन्तरोऽवाहः कृत्स्नः प्रज्ञानघन इति श्रुतौ घनप-
देन ज्ञानात्मकविग्रहात्मत्वं ब्रह्मणो बोध्यते । अन्यथा न वदेत् ।
प्रयोजनाभावात् । तथाच तादृशेन सह भोगकर्वा तादृशेनैव भा-
व्यमिति, चिति चिद्रूपे ब्रह्मणि, तन्मात्रेण चिन्मात्रेण रूपेण का-
मान् भुड्के, न तु विग्रहेण । श्रुतौ जीवस्य तथात्वस्याऽनुक्तेः ।
पूर्णानन्दत्वाद्गवतस्तस्मवन्धेन तदानन्दमनुभवतीत्यर्थः सम्प-
द्यते । चिदात्मत्वं जीवस्य यतो नैसर्गिकमित्यौडुलोमिराचार्यो मनुते
अशरीरं वा वेतिश्रुतिरेतादशाऽन्यविषयिणीतिज्ञेयम् ।

योजनमाहुः । * यत्रेत्यादि * ॥ ५ ॥

चिति तन्मात्रेण तदात्मत्वादित्यौडुलोमिः ॥ व्याकुर्वन्ति ।
* स इत्यादि * । * न वदेदिति * । घनपदं न वदेत् । * तथात्व-
स्येति * । विग्रहवत्त्वस्य ।

अन्ये तु चितितन्मात्रेणेत्येकं पदमङ्गीकुर्वन्तश्चिन्मात्रेणावि-
भवतीत्यर्थमाहुः । तन्मते इकप्रत्ययान्तस्य चितिपदस्य धातौ शक्ते-
स्तदैर्यं लाक्षणिकत्वं तत्पदव्यर्थता च ।

भास्कराचार्यास्तु—चैतन्यसन्मात्रेणेत्यर्थमाहुः । तन्मते तत्प-
दवैयर्थ्यं न भवतीति पूर्वापेक्षया तत्सम्यगिति बोध्यम् । नन्वशरी-
रस्य प्रियाप्रियभोगः श्रुत्या निषिद्ध्यते, न तु सशरीरस्य, न वै सश-
रीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहर्तरस्तीति श्रुतेस्तस्य का गतिरित्यत
आहुः । * अशरीरमित्यादि * अशरीरं वा व सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृ-
शत इति श्रुतिस्तु प्रियपदस्याप्रियपदसमभिव्याहारादेतादशान्यवि-
षयणी * एतादशाद् भगवदानन्दादन्यो यो दुःखसम्भन्न आनन्दस्त-

मुक्तिदशायां तदनुभवस्य भगवदिच्छाविषयत्वाभावान् तथा ।
तथाचैतदेतज्जातीयकानन्दानुभवोऽस्य भवत्विति भगवदिच्छैव
श्रुतौ कामशब्देनोच्यते ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ ७ ॥

परमाचार्यो वादराणस्तु नैव मनुते । व्रज्यविदाप्रोति परमिय-
स्योपन्यास एवमपि विग्रहवत्त्वेनापि कृतो यतः । तथाहि । यो वेद
निहितं गुहायामिसत्र गुहाया उक्तत्वात्स्या विग्रह एव सम्भ-

द्विषयिणीति न तद्विरोध इत्यर्थः । * मुक्तीत्यादि * । * तदनुभ-
वस्येति * दुःखसम्भवसुखानुभवस्य । तर्हि सुखे वैजात्याभावात्
कामानिन्ति वहुवचनस्य का गर्तारित्यत आहुः । * तथाचेत्यादि * ।
तथाच ताद्विग्रहानुभवे तदिच्छाविषयस्यानन्दस्याऽप्यनुभवश्चन्मा-
ष्ट्रेणैव रूपणं, न तु तत्र विग्रहस्याप्येष्वेति औदुलोमर्मतामित्यर्थः ।
एतेन, चैत्यस्य तत्त्वममलं मर्णिमस्य कण्ठ इत्यादि स्मारिते श्लेष्यम् ॥ ६ ॥

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ सिद्धान्तं
व्याकुर्वन्ति । * परमेत्यादि * । * एवमिति * । औदुलोमस्युक्तरी-
त्या, उपन्यासादिति हेतुं व्याकुर्वन्ति * । व्रद्धेत्यादि * । तथाच
र्यादि तन्मात्रेणापमांगः श्रुत्याभिप्रेतः स्यात्तदा विग्रहवत्त्वेनोपन्यासो
न क्रियेत । यत एवमनो न चिन्मात्रमनं साधाय इत्यर्थः । नन्वत्र
विग्रहाश्रथणात्कथं तथोपन्यामोऽङ्गिक्कियत इत्यतस्तदुपपादर्यान्ति ।
* तथादीत्यादि * । * तस्या इति * । गुहायाः । तथाचात्र व्रद्धावि-
त्पदेनापराक्षश्वाशानवानुच्यते । तस्याशरीरत्वे तदृव्याख्यानभूतकू-
पूर्वाद्देवं गुहापदं न वदेत् । न च तत्र साधनदशापञ्चस्यैव विग्रह
उच्यत इति वाच्यम् । यथा कतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रे-
त्यैव भवतीतिवदवस्थामेदगमकपदाद्यभावात् । वेदेत्यश्च इति
च समानकालवाच्यकृपदविरोधापातात् कामभोगस्य विग्रहतन्त्र-
त्वात्तदभावे, सोऽश्चनुत इत्यादिनोक्तस्य फलस्य विरोधात्तेष्व । अतो
गुहापदव्याकोपात्तदुक्तो भक्तविग्रहाभावपक्षोऽसङ्गत इत्यर्थः ।

वात् । किञ्च । प्रथमान्तोपस्थितत्वेन पाप्नोतीत्युक्त्या च ब्रह्म-
विदः परप्राप्तौ स्वातन्त्र्यं ज्ञाप्यते । तदेव ब्रह्मणा सहेति पदेनो-
पन्यस्तम् । तेन ब्रह्मणोऽपि तत्समानक्रियावच्चं ज्ञाप्यते । परं
त्वप्राधान्येन । तथाच भक्तस्यैव कामा वक्तुमुचितास्ते च न वि-
ग्रहं विना सम्भवन्ति । किञ्च । विपश्चितेति विशेषणेन विविधं
पश्यच्चिद्गूपत्वमुच्यते । कामभोगोक्तिप्रस्ताव एतदुक्त्या तदुपयो-
ग्येव सर्वं वाच्यम् । एवं सति भक्तविविधभावान् पश्यति स्वयं
भोगचतुरश्चेत्युक्तं भवाति । एतेनापि भक्तविग्रहः सिद्ध्यति । ननु
विग्रहस्यागन्तुकत्वेन लौकिकत्वादलौकिकेन ब्रह्मणा भोगो वि-
रुद्ध इत्यत आह । पूर्वभावादिति । भक्तप्राप्तेः पूर्वमेव भगवद्विद-
तिसतभोगानुरूपविग्रहाणां सञ्चाच विरोधः । किञ्च । उक्तश्रुति-
मूत्रैः पुरुषोत्तमेन सह भक्तस्य कामभोगो निरूपितः । स याव-
ताऽर्थेन विना नोपपद्यते तावान् स श्रुत्यभिमत इति मन्तव्यम् ।
तथाच ब्रह्मसम्बन्धयोग्यानि शरीराणि नियानि सन्येव । यथा
ऽनुग्रहो यस्मिन्जीवे स तादृशं तदाविश्य भगवदानन्दमश्नुते इति
सर्वमवदातम् ॥ ७ ॥

उत्तरार्द्धमादाय युक्त्यन्तरमाहुः * किञ्च प्रथमेत्यादि * तथाचौडु-
लामिमतं कामपदव्याकोपाधिनिवृत्तेस्तदयुक्तमित्यर्थः । विपश्चित्-
पदेनापि तत् साधयन्ति * किञ्चेत्यादि * । * एतेनेति * भक्तविग्र-
हाभावेऽनुपपद्यमानेन भोगचातुर्योधकविपश्चित्पदेन । हेत्वन्तरम-
घतारयन्ति । * नन्तित्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * भक्तेत्यादि * ।
* भक्तप्राप्तंरिति * । भक्तस्य भगवत्प्राप्तेः । * न विरोध इति * ।
आगन्तुकत्वलौकिकत्वाभ्यां कृतोऽपि चिन्मात्रत्वब्राह्मशरीरवत्वयो-
र्धिरोधो न । तथाचैत्यैहेतुभिर्विग्रहवत्त्वस्याविरोधं मन्यत इत्यर्थः ।
सिद्धमाहुः । * किञ्चेत्यादि * । * सन्त्येवंति * । पुत्तलिकावद्ग-
चन्मन्दिरे भगवद्गर्मात्मकानि सन्त्येव । * आविश्येति * । अयं मम

देह इत्यभिमानं कृत्वा । तथाच भ्रुतार्थपत्तिसिद्धत्वान्न सन्देह इत्यर्थः । ननु सूत्र एतद्वांधकपदाभावादेतस्यैनद्विषयवाक्यत्वं कथमवगच्छु शक्यत इति चेत् । अर्थवलादिति वदामः । तथाहि । अस्मिन् चरणे मुक्तस्य फलानुभवप्रकार उच्यते । मुक्तिस्तु न यावद्द्वुःखात्यन्ताभावमात्ररूपाऽपि तु निरवधिसुखात्मकब्रह्मप्राप्तिरूपा, तलोकादिप्राप्तिरूपा च । तैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मणः सायुज्यै सलोकतामाप्नोतीति श्रुतौ द्वयोः श्रावणात् । पुराणेऽपि सालोक्यसार्विसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत्तेति प्रकारमेदकथनाच्च । सा च यथाधिकारं सद्यः, क्रमेण वा भवति । तत्र सद्योमुक्तावात्मकाम एवाधिकारी । अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आत्मकाम आपकामो भवति न तस्मात् प्राणा उत्कामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः । तादृशस्य ब्रह्मानुभवप्रकारश्चाग्रे । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मत्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति श्लोक उक्तः । स्वप्रतिशानुरोधाद्याज्ञवल्कने सम्यङ् न विवृतः । सोऽत्र ब्रह्मविदाप्नोतीत्यस्य विवरणर्चिव्यक्तीक्रियते । अशनप्रकारस्य विवरणात् । अतः स चेदत्र न विचार्येत तदा शास्त्रन्यूनतैवाप्येत । विचारिते च तस्मिन् मुक्तौ निःसम्बोधताया निवृत्तेः सर्वांस्मिपि तादृशत्वमर्थादेव संत्यतीति बुद्ध्यस्त । नच निःसम्बोधा मुक्तिरिति युक्तम् । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यत्र ब्रह्मभावोऽस्मेव मुक्तेः श्रावणात् । ब्रह्मणश्च विरुद्धर्माश्रयताया उभयलिङ्गाधिकरणेष्वेव निर्णयेन निर्विशेषवादेत्य प्रागेव निरस्तत्वात् । ये पुनः प्रजापतिवाक्यस्यामेष सम्प्रसादाऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रुतिं विषयवाक्यत्वेन आद्रियन्ते तेषामपितस्यास्तथात्वं सन्दिग्धमेव । सूत्र उपसम्पत्तिपदाभावात् केवलस्य सम्पद्येति पदस्य सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति सर्ति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति सुषुप्तिविषये श्रावणात् । अत उपसम्पत्तिवाक्यस्य विषयत्वेनादरणमर्थवलादेवेति वक्तव्यम् । तथा सति तौल्यान्न पर्यनुयांगावकाशः । किञ्च । स्वेनेति पदस्यापि ब्रह्मवाचकत्वमेव मुख्यम् । स्वमपीतो भवतीत्यादौ तथा सिद्धत्वात् । अतस्तत्वापि तथा । किञ्च नायं नियमो यद्विषयवाक्यं सौत्रपदानुरूपमेव ग्राहमिति । अत्ता चराचरग्रहणादित्यादौ तथा

दर्शनाभावात् । अतोऽर्थमादाय विषयवाक्यग्रहणं नानुचितमिति दिक् ॥ ७ ॥

यत्तु शङ्कराचार्याः, सम्पदाविर्भावाधिकरणं त्रिसूत्रमङ्गीकृत्य प्रथमसूत्रे, एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्चरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति छान्दोये इन्द्रप्रजापतिसंवादस्यां श्रुतिं विषयवाक्यत्वेनोपन्यस्य किं देवलोकाद्युपभोगस्थानेष्विवागन्तुकेन केनचिद्विशेषेण अभिनिष्पद्यते, उतात्ममात्रेणेति संशये मोक्षफलत्वस्याग्रसिद्धेः । अभिनिष्पद्यत इत्युत्पत्तिपर्यायभूतशब्दप्रयोगादात्मनश्च सर्वदाविद्यमानत्वेनाभिनिष्पत्तर्वक्तुमशक्यत्वाच्चागन्तुकेनेति पूर्वपक्षमुक्त्वा केवलनैवात्मना आविर्भवति, न धर्मान्तरेण । कुतः । स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति स्वशब्दात् । अन्यथा स्वेनेति विशेषणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न चात्मीयवाची स्वशब्द इति युक्तम् । तस्य रूपान्तरेभषि तुल्यत्वेनात्र विशेषतस्त्वकथनस्य वैयर्थ्यानपायात् । अतः स्वेनेतिविशेषणसार्थक्यार्थं केवलेनावतिष्ठत इति सिद्धान्तं व्याख्याय, पूर्वावस्थास्विह च स्वरूपानपायसाम्ये सत्यत्र को विशेष इति शङ्कायां द्वितीये सूत्रे सम्बन्धविनिर्मुक्तत्वरूपो विशेषः । पूर्वं जाग्रदाद्यवस्थासु, अन्धो भवतीति, रोदितीवति, विनाशमेवापीतो भवतीत्यवस्थात्रयकालुप्यकथनेन घन्धाविमोक्तवोधनात् । तस्य मुक्तत्वं च, एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्यवस्थात्रयविहीनस्यात्मनो व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञातस्याशरीरत्वाद्युपन्यासपूर्वकं, स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युपसंहारात् । आख्यायिकोपक्रमे चापहतपापेत्यादिमुक्तात्मविषयप्रतिज्ञानादिति व्याख्याय तृतीयसूत्रे, परं ज्योतिरुपसम्पदेत्यनेन ज्योतिःसम्पत्तेरुक्तत्वाज्योतिष्ठ ग्राकृतत्वात् सम्पत्तौ कथमस्य मुक्तत्वमिति शङ्कायां परं ज्योतिरिति पदाभ्यां, तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरिति श्रुत्यन्तराज्योतिःशब्देन परं ब्रह्मवोच्यते, न तु ग्राकृतमतस्तस्मपत्तौ न मुक्तत्वमङ्गः । आत्मन एव प्रकरणदर्शनादित्याहुः । ततोऽविभागेन हष्टत्वादित्येकसूत्रमधिकरणान्तरमङ्गीकृत्य किं मुक्तः परमेश्वराद्देनावतिष्ठत उताभेदनेति शङ्कायामविभक्त एवावतिष्ठत इति सिद्धान्तयन्ति ।

ततो ब्राह्मेणेत्यादित्रिसूत्रमधिकरणमङ्गीकृत्य पूर्वाधिकरणे यदात्म-

रूपेण स्वेनाऽनागन्तुकेनाऽवतिष्ठत इत्युक्तं, तत् कीहशमिति चिन्तायां जैमिनिस्तावद् यद् ब्राह्मणं रूपम्, अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघस्तोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पइत्यनेन प्रागुक्तं तथा सर्वेष्वरत्वं सर्वज्ञत्वं च तेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति मन्यते । तत्र हेतुरपहतपाप्मेत्यादिनोक्तं उपन्यास आदिपदसंगृहीतं, स तत्र पर्येतीत्यादिनोक्तं च । औडुलोमिस्तु यद्यप्यपहतपाप्मत्माद्योऽभेद-देनैव धर्मा निर्दिश्यन्ते तथापि शब्दविकल्पजा एवैते इति पाप्मादिनिवृत्तिमात्रं तत्र गम्यते । चैतन्यमेव तस्यात्मनः स्वरूपमिति तन्मात्रेणैव रूपेणाभिनिष्पत्तिर्युक्ता । परं वा अरे अयमात्मा ऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रक्षानघन एवेत्यादिश्रुत्यनुग्रहात् । सत्यकामत्वाद्यस्तु यद्यपि वस्तुरूपेणैव धर्मा उच्यन्ते, सत्याः कामा अस्येति । तथाप्युपाधिसम्बन्धाधीनत्वात्तेषां न चैतन्यवत् स्वरूपत्वसम्भवः । अनेकाकारत्वप्रतिषेधात् । प्रतिषिद्धं हि ब्रह्मणोऽनेकाकारत्वं, न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गमित्यत्र । अत एव जक्षणादिसङ्कीर्त्तनमपि दुःखाभावमात्राभिप्रायं स्तुत्यर्थम् । आत्मरतिरित्यादिवत् । न हि मुख्यान्येव रतिक्रीडाभिथुनान्यात्मनि नित्यानि शक्यन्ते वर्णयितुम् । द्वितीयविषयत्वात्तेषाम् । तस्मान्निरस्ताशेषप्रश्नेन प्रसन्नेनाव्यपदेश्येन वोधात्मनाऽभिनिष्पद्यत इति बादरायणस्त्वाचार्य एवमपि पारमार्थिके चैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमे व्यवहारापेक्षया पूर्वस्य पूर्वस्याप्युपन्यासादिभ्योऽवगतस्य ब्राह्मस्यैश्वर्यरूपस्याप्रत्याख्यानादविरोधं मन्यते इत्येवं व्याचख्युः । तत्रेदमवधेयम् । छान्दोग्य इन्द्रप्रजापतिसंवादे, य आत्मा वैद्यत्वेन प्रदृशः स दहरविद्योपास्य एव देवासुरैरनुबृथ्यमाने प्रजापतिवाक्ये तस्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणकस्य प्रत्यभिज्ञानात् । इन्द्रविरोचनाभ्यामपि तस्यैव विवित्सया तथानुवादात् । अतः प्रजापतिरपि तमेव सर्वेषु पर्यायेषु बाधयति । य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यादिना । परं त्विन्द्रविरोचनौ परप्राप्ति पुरुषार्थत्वेनावगत्य तदर्थं न प्रष्टुं प्रवृत्तौ, किन्तवपहतपाप्मादिगुणकात्मकानेन सर्वकामप्राप्त्याद्यर्थमतस्तदधिकारं हीनमवगत्य चित्तशुद्ध्यर्थं तप उपदिदेश श्लिष्टप्रयोगेण चोक्तवान् । तत्र प्रथमे पर्याये दृश्यत इत्यनेनार्थमेव दर्शनमभिप्रेतम् । तदेवोपपादितम्, अन्तर उपपत्तेरित्यत्र । परमिन्द्रेण न बुद्धम् इति देहमात्मानं बुद्ध्वा

भयं ददशांऽस्मिन्नन्धेऽन्धो भवतीत्यादि । एवं हृष्यस्याक्षाने पुनस्त-
प उपदिश्य द्वितीयेऽपि पर्याये, स्वप्रसृष्टिकर्त्तारमुपदिदेश, य एष
स्वप्र महीयमानश्चरतीति । अत्रापि, एतं त्वेवं भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्ये-
तच्छब्देन स्वबुद्धिस्थैव परामर्षात् । न त्विन्द्रबुद्धिस्थैव । इन्द्रेण
देहस्यैव पूर्वं बुद्धत्वादिति । परं त्विन्द्रेण द्वितीयेऽपि पर्याये स न
बुद्धः, किन्तु देहाद्विज्ञो जीव एव स्वप्रद्रष्टेष्ठापदित्यत इति बुद्धम् ।
स यद्यपि बाह्योपाधिदोषात् दुष्यति तथाऽप्यान्तरदोषाद् दुष्यतीति
पुनस्तृतीये पर्याये समागत्य उभयमुक्तवान् । तदा सुषुप्त्यधिकर-
णभूतं तमेव यत्तैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्रं न विजानाती-
त्येवमुपदिदेश । तत्रापि सुषुप्त्यधिकरणभूतं परमात्मानं न ज्ञातवान्
किन्तु सुषुप्त्यवस्थाकं शारीरमेव ज्ञात्वा तत्राप्यज्ञानरूपं भयं विना-
शमेवापीतो भवतीत्यन्तेन प्रदृश्येन्द्रः पुनरुपसमाद । तदा प्रजाप-
तिस्तमेव स्वबुद्धिस्थैवत्वेनांपक्षिप्त्य इन्द्रेणावगतस्य जीवस्य
सर्वकामभोगयोग्यं स्वरूपं तत्सम्पत्या भवतीति वक्तुं, मधवन् मर्ये
वा इदं शरीरमित्यादिना शरीरस्य दुःखदत्त्वम् । अशरीराणां वा-
च्चादीनां परं ज्योतिरुपसम्पन्नानां स्वरूपप्राप्तिहस्तान्तेनास्यापि स्व-
व्याख्यातं परं ज्योतिरुपसम्पन्नस्य स्वरूपाभिनिष्पत्तिम् । एवमेवैष
सम्प्रसाद इत्यादिनोक्त्वा परस्य ज्योतिषः स्वरूपमाह । स उत्तमः पुरुष इति । योऽयं गीतायाम्, उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमा-
त्मेत्युदाहृत इत्यादिश्लोकद्वयेन कृतार्नवेचनः । अतः परमुपसम्पन्नस्य
तल्लोके भोगं वक्तुं तत्र परमात्मनो भोगमाह । स तत्र पर्येतीत्यादि-
ना । तथाच देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरुचासिनामिति सप्तमस्क-
न्धात्तादशानां सालोक्यादिचतुष्यं प्राप्तानां भगवत्प्रसादरूपस्तह-
क्तो भोगो निरावाधः । अत्र विद्योपक्रमे तेषां तदर्थमेवोपासनाप्रवृत्ते-
रुक्तत्वात् । नन्वेवं स्वरूपं प्राप्तस्य तत्र भोगोऽपि मनसस्तु पूर्वस्यैव
तत्र सत्त्वात्तेन प्राक्तनदेहस्मरणे तदीयदुःखस्यापि स्मरणात् सुख-
भोगोऽपि दुःखमसम्भिन्न एव स्यादित्यतस्तदभावायाह । नोपजन्म
स्मरण्निदः शरीरमिति । उप आत्मसंमीपे अविद्याकामकर्मभिर्जीयते
कर्मभिर्जीयत इत्युपजन्म इदं प्राक्तनं शरीरं न स्मरत्यतस्तदस्मर-
णान्न दुःखसम्भेद इत्यर्थः । नन्वस्मरणं शरीरस्य कुतः । स्वरूप आ-
कारसद्वावेऽपि भोगसाधनभूतानामिन्द्रियाणामभावाद्वोगेऽपि कथ-

मित्याशङ्काद्यनिवृत्यर्थमाह । स यथा प्रयोग्य इत्यादि । अथ यत्रै-
तदाकाशमित्यादि च । यथा प्रकर्षेण योग्योऽश्वादिराचरणे आस-
मन्ताच्चरणसाधने रथादौ तस्य गमनादिसाधनाय युक्त एवमयं पञ्च-
वृत्तमुख्यः प्राणोऽस्मिन् शरीरं तद्र्यात्रासाधनाय युक्तः । तथाच
मुक्तौ तस्य लये तद्वियुक्तस्य शरीरस्याप्रयोजकत्वादस्मरणमित्यर्थः ।
इन्द्रियभावेऽपि भोगमुपपादयति । अथ यत्रेत्यादि । यत्र शरीरदेशे
एतदाकाशमनुविषणं नेत्रकनीनिकोपलक्षितमाकाशमनुगतं चक्षुः-
शब्दवाच्यम् । तत्र स चाक्षुपश्चक्षुषि विद्यमान आत्मा दर्शनाय
रूपग्रहणार्थं चक्षुश्चक्षुरार्द्धियरूपम्, एवं, योजिग्राणीति गन्धग्रहणाय
स ग्राणम्, एवं व्याहरणाय वाक्, श्रवणाय श्रोत्रं, मननाय मन इति
एतेषु अस्य जीवात्मनो दैवं चक्षुर्मनः सर्वकार्यप्रयोजकम् । तथाच
मुक्तस्य देहेन्द्रियभावेऽपि मनसः सत्यात् तस्य दैवत्वेनापूर्वत्वा-
त्तन देवेन चक्षुषा मनोरूपेण ब्रह्मलोकस्यान् कामान् पश्यन् रमत
इति सुखेन भोगमपत्तिरित्यर्थः । एवं सर्वमुपपाद्यतदुपासनाफलं
निगमयन्तुपसंहरति । तं वा एतं देवा आत्मानमुपासत इत्यारभ्य
प्रजापतिरुद्योगेत्यन्तेन । तथाचात्र परमात्मन एव प्रकृतत्वादेवं त्वेव
ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति प्रतिज्ञाय अपि परमात्मपरतया तद्विरु-
द्धमिद्वज्ञानमनुसृत्य जीवपरमात्मनोभेदाभावेन व्याख्यानमनुचित-
म् । जीवात्मनः परमात्माभेदस्य तादात्म्यरूपत्वेनैव पूर्वं सिद्धतया-
ऽऽयुपगमैकशरणत्वाच्च । तेनाख्यायिकोपकमेऽप्यपहतपाप्मत्वादि-
रूपेण परस्यैव प्रतिज्ञानं, जीवस्तु मुक्तौ प्राप्तस्वरूपस्तथा भवतीति
ब्रह्मलोकिककामभोगयोग्यत्वात्तथाच्यते । एवं सत्यविभागेन हृष्ट-
त्वादिति सूत्रेऽविभागः सोऽप्यविभक्तः, भ्रातृणामिव भोगमात्रसा-
म्यादेव, न त्वभेदात् । अत एव काठके यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिकं
ताद्वगेव भवति एवं मुनेविज्जानत आत्मा भवति गांतमांति मुक्तस्वरू-
पनिरूपणपरं वाक्ये तादगिति पदेन साम्यमेवोक्तं, न त्वभेदस्तथा
सति तदेवेति ब्रूयात् । एवं नदीसमुद्रनिदर्शनेऽपि भेदस्यान्याशेयत्वा-
य नदीनां नामरूपत्यागकथनं द्रष्टव्यम् । एवं, तत्त्वमस्यहं ब्रह्मा-
स्मीत्यादावपि ब्रह्मणः सर्वरूपत्वादशांशिभावेनैव तादात्म्यमभिप्रेत्य
जीवस्यापि ब्रह्माभेद उच्यते, न त्वभेद इत्यभिग्रायेणत्यवगन्तव्यम् ।
एवं, यत्र नान्यत् पश्यतीत्यनेनोक्तो भूमान्यदर्शनाभावोऽप्यशांशि-

भावावगमादेवोपपत्ततः । न तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तमित्य-
आपि विभागभावादेव द्वितीयदर्शनाभावो द्रष्टव्यः । इदं च तत्र
तत्र बहुधोपपादितमिति नात्राधिकमुच्यते । अतो यदुकं भेदनि-
देशस्त्वभेदेऽप्युपर्यन्ते, स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे म-
हिमनीति । आत्मरातिरात्मकाङ् इत्यादिदर्शनादित्युक्तं तदप्यप्रयो-
जकम् । भेदविहृद्दसम्पदस्तादात्म्यरूपस्याभेदस्याङ्गीकारेणैव दोष-
निवृत्तौ उपचारेण तत्र व्याख्यानस्यानुचितत्वात् । नचांशांशिभावेन
नानात्वापत्त्या, नेह नानास्तीति विरोधः शङ्खः । एच्छकनानात्वस्य
खरूपैक्याद्यज्ञाधकत्वादितिप्रागेचोक्तत्वादिति । एवमौडुलोमिसूत्र-
व्याख्यानेऽप्यसङ्गतस्वं द्रष्टव्यम् । औडुलोमिना अपहतपाप्मत्वा-
दीनां धर्माणां शब्दविकल्पजत्वस्य कुत्राप्यनुकृत्वेन तथापादयि-
तुमयुक्तत्वात् । नच चैतन्यमात्रत्वकथनादेव धर्मनिवृत्तिरिति वा-
च्यम् । स्वरूपमात्रकथनेऽपि धर्मानिवृत्तेर्मध्यन्दिने न भोमण्डले सूर्य
एवास्तीत्यादिलौकिकवाक्येऽपि प्रभा-करादिमत एव प्रतिपाद-
नेनादर्शनात् । श्रुतावप्येवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः
प्रश्नानघनं पवेत्यत्रापि अकृत्सनत्वबुद्ध्युत्पादकधर्माकारसत्तामा-
स्यैव तेषां धर्म्यनतिरिक्तत्वोधनाय तस्य प्रश्नानघनत्वकृत्सनत्वयो-
र्बोधनात् । अन्यथा तयोः पदयोः सैन्धवहषान्तस्य च वैयर्थ्यापत्तेर्कु-
र्बारत्वात् । अत एव सत्यकामादयोऽपि वास्तवा एव, नौपाधिकाः ।
नचानेकाकारत्वसम्भवो दोषः । न स्थानतोऽपीत्यधिकरणं ग्रहणां
विरुद्धधर्माधारत्वस्यव प्रतिपादनात् । अतो न स्वकृततदव्याख्यानु-
सरणेनौडुलोमिसूत्रव्याख्यानं युक्तम् । तस्य व्यासमतत्वाच्चेति ।
एवं वादरायणसूत्रेऽपि व्यवहारापेक्षया पूर्वस्य पूर्वस्याऽप्युपगमा-
दिभ्योऽवगतस्य व्राह्मस्यैश्वर्यरूपस्याप्रत्याख्यानादविरोधं मन्यते
वादरायण इति व्याख्यातम् । तत्रापि व्यवहारापेक्षयेति यदुकं
तदश्युपगमैकशरणमेव । सूत्रे पूर्वभावपदेन प्राक्कालिकसत्तामात्र-
स्यैव बोधनेन व्यवहारापेक्षया अनुपलम्भादिति । एवं सति
यदौडुलोमिमतमनुसृत्य मुक्तस्य मनसा सर्वान् ग्राहकलौकिका-
न् कामान् पश्यतोऽपि विभागेनादर्शनात् सुषुप्ताविवापश्यत्वं सर्वै-
कत्वाद् द्वितीयाभावेन व्याख्यातं छान्दोग्यभाष्ये, तदपि प्रकृतविरु-
द्धम् । रमत इति रमणस्याम्रे कथनात् । नच तत्र रमत इत्य-

स्य मुख्यार्थो नाभिप्रेत इति वाच्यम् । मानाभावात् । उपकमे इन्द्रा-
देः सर्वलोकसर्वकामप्राप्योरेवाभिसंहितत्वकथनेन तद्विरोधाश्च ।
अतोऽविभागेन दर्शनं शारीरब्राह्मणोक्तायाः सुषुप्तिश्रुतेरेवार्थो, न तु
कममुक्तिमार्गप्राप्तव्रद्धालोकसुखप्राप्तिबोधिकाया एतच्छ्रुतेरित्यवधे-
यम् । नच द्वितीये मैत्रेयीब्राह्मणेऽपि, न हि द्रष्टुर्द्वेषेरित्याद्यविभक्त-
दर्शनश्रुतेर्विद्यमानत्वात्स्याश्च मुक्तविषयत्वादत्र तथाङ्गीकारे को
दोष इति वाच्यम् । विषयभेदात् । तत्र हि, प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भू-
तेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुचिनश्यति न ग्रेत्य संज्ञास्तीति ब्रह्मणि जी-
ष्यस्य लयनिरूपणेन तथा निश्चयात् । अत एव शारीरब्राह्मणे, अथा-
ङ्कामयमान इत्युपकम्य, अत्र ब्रह्म समश्चुत इत्यन्तेनाकामयमान-
स्यात्मनो ब्रह्मणो लय उक्त इति सायुज्यविषयं मैत्रेयीब्राह्मणवाक्यम् ।
अतस्तदादायात्र कामवत्प्रकरणे तथापादनं प्रकृतविरुद्धमेवेति दिक्षा ॥

भास्कराचार्यास्तु—सम्पद्याविर्भावसूत्रे इन्द्रप्रजापतिसंवाद-
स्थामेव श्रुतिं विषयत्वेनोपन्यस्य पूर्वाणि सूत्राणि पूर्ववदेव व्याख्याय
जीवब्रह्मणोरौपाधिकमेदः; पारमार्थिकं त्वैक्यमिति स्वीयं सिद्धान्तं
चोक्त्वा जीवस्य ब्रह्माऽविभागेन स्थितिं चाङ्गीकृत्य जैमिनीयमतं च
पूर्ववदेव व्याख्याय औडुलोमिसूत्रे एवमादुः । तथाहि । चैतन्यस-
न्मात्रेणाभिनिष्पद्यत इत्यौडुलोमिर्मन्यते स्म । कुतः । तदात्मकत्वात् ।
चैतन्यात्मकं सत्तात्मकं च ब्रह्मातथाच श्रुतिः, एवं वा अरे अयमात्मा-
इन्नतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति । तथा, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति
सत्यकामादीनां तु विकल्पमात्रत्वादतत्स्वरूपतेति मन्यते । सुषुप्त-
षष्ठिः सम्बोधो मोक्ष इत्यौडुलोमेरभिप्रायः सांख्यवैशेषिकादीनामि-
व । इदानीन्तना अपि केचिदेतदेवं दर्शनं प्रतिपन्ना इति । बादराय-
णसूत्रं त्वेवं व्याकुर्वन्ति । तथाहि । एवमपि चैतन्यमात्रत्वेऽपि पूर्व-
स्याप्यैश्वर्यरूपस्य भावात् । कथम उपन्यासात् पूर्वोक्तेन जैमिनीयेन
हेतुना उभयेषां वेदवाक्यानां प्रामाण्याविशेषात् । असाधारणत्वा-
च्चापहतपाप्मादिगुणानां व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तस्वभावत्वादविरोधं
भगवान् बादरायणः परिनिर्विकाय । नच गुणगुणिनोरेकत्वानेक-
त्वविरोधः । यथाऽग्निरेकः सप्तजिह्वः प्रकाशवान् नूर्ध्वज्वलन उर्ण
इति न नानात्वं, यथा च उद्यदिनकर एकं किरणजालम् अवनि-
मण्डले प्रथयज्ञानेको भवतीति ।

अत्र वैशेषिकाः प्रादुः—सप्तम्बोधो मोक्षो नोपपद्यते सर्व-
क्षत्वादिगुणयुक्तेः । दुःखनिवृत्तिमात्रं मोक्षः । आनन्दादिशब्दाश्च
दुःखनिवृत्तिमात्रावलम्बनाः । यदि च सुखे रागेण प्रवर्त्तेत ततो बन्ध
एव स्यात् । गुणस्य बन्धहेतुत्वात् । शरीरेन्द्रियमनसां निवृत्तौ वि-
कानोत्पत्तहेत्वभावात् । मुक्तो निःसंज्ञः पाषणकल्पोऽवातिष्ठते ।

सांख्याः पुनश्चैतन्यस्वभाव आत्मा, तस्य द्रष्टुः स्वरूपे चै-
तन्यमात्रेऽवस्थानमसम्प्रक्षातयोगनिष्पत्तौ मोक्ष इति मन्यन्ते । तत्रा-
ऽभिधीयते । यत्तावदुक्तं रागो बन्धहेतुरिति । तदयुक्तम् । शास्त्रादयं
विभागो गम्यते । यथा स्वदारागमन नाऽधर्माय, तथा विषयविषयो
रागो बन्धहेतुः, निरतिशयानन्दब्रह्मविषयो मुक्तये । नचानन्दशब्दो
दुःखाभाववचनः । शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण उत्कर्षापकर्षैः प्रतिपाद्य
निरतिशयस्य ब्रह्मानन्दस्योपदेशात् । नचाऽभावस्य निरुपाख्यस्यो-
त्कर्षापकर्षैः । लोकंपिदुःखतारतम्यं सुखतारतम्यं च परस्परविल-
क्षणं प्रत्यक्षेणानुभूयत । तस्मान्मुक्तः कारणात्मानमासस्तद्वदेव सर्वज्ञः
सर्वशक्तिः सर्वात्मापि भवतीति जैमिनिबादरायणयोरभिप्रायः ।
ततो ये वेदवाहा वैशेषिकाः सांख्यास्तत्पक्षाऽवलम्बिनश्च ते सर्वे-
ऽपसिद्धान्तिनस्तर्कमात्रशरणत्वादिति । यदि च विज्ञानमात्रं ब्रह्म
तदाऽनन्दपदमनर्थकम् । न हि चैतन्यमात्रमानन्दः । दुःखावस्था-
यामपि चैतन्यानुवृत्तिदर्शनात् । नच दुःखनिवृत्तिमात्रमानन्दश-
ब्दार्थ इति युक्तम् । तस्मात् स्वयं संविदितमंव सुखं सर्वदा मुक्त-
स्याऽभ्युपयमिति ॥

अत्र पूर्वेषां सूत्राणां शङ्कराचार्यवदेतैर्योऽथ उक्तः स तु तदु-
क्तरेणैव दत्तोत्तरः । शेषं त्वं विरुद्धत्वादनुमन्यामहे ।

रामानुजाचार्यास्तु—परं ब्रह्मोपासीनानामात्मानं च प्रकृति-
वियुक्तब्रह्मात्मकमुपासीनानामर्चिरादिमार्गेणापुनरावृत्तिलक्षणा ग-
तिरुक्ता । इदानीं मुक्तानामैश्वर्यप्रकारं चिन्तयितुमारभत इति पा-
दद्वयार्थमुक्त्वा, सम्पद्याविर्भावसूत्रे छान्दोग्यस्थप्रजापतिवाक्यगां
तामेव श्रुतिं विषयत्वनोपन्यस्य पूर्वोक्तवदेव पूर्वं सिद्धा-
न्तपर्यन्तमुक्त्वा, अविभागेन हष्टत्वादिति द्वितीयेऽधिकरणे, कि-
मयं प्रत्यगात्मा स्वात्मानं परमात्मनः पृथग्मूतमनुभवत्युत तत्र-
कारतया तदविभक्तमिति संशये, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह

ब्रह्मणा विपश्चिता, यदा पश्यः पश्यते रुकमवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं
ब्रह्मयोनि, तदा विद्वान् पुण्यपापे विघ्नय निरञ्जनः परमं साम्यमु-
पैति, इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता इत्यादिश्रुतिस्मृतिश्यां
मुक्तस्य परेण साहित्यसाम्यसाधर्म्यप्रतिपादनात् पृथग्भूतमेवानुभ-
वतीति प्राप्तेऽनेन सुन्नेण परस्माद् ब्रह्मणोऽविभागेन स्वात्मानं मुक्तो-
ऽनुभवतीति प्रतिपाद्यते ।

तत्र हेतुर्दृष्ट्यादिति । परं ज्योतिरुपसम्पद्य निवृत्ताविद्यातिरोधानस्य
याथातथेन स्वात्मनो दृष्ट्यात् । स्वात्मनः स्वरूपं हि, तत्त्वमसि,
अयमात्मा ब्रह्म, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिसा-
मानाधिकरण्यनिर्देशैर्य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न
वेद यस्यात्मा शरीरम्, अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामित्यादि-
श्रुतिभिः परमात्मात्मकं तच्छ्रीरतया तत्प्रकारभूतमिति काशकृ-
त्सनसूत्रे सिद्धम् । अतोऽविभागेनाऽहं ब्रह्माऽस्मीत्येवानुभवात्त्वैर्वा-
क्यैः साम्यसाधर्म्यव्यपदेशो ब्रह्मप्रकारभूतस्यैव प्रत्यगात्मनः
स्वरूपं तत्सममिति श्रुतिः प्रतिपादयति । सहश्रुतिस्त्वं भूतस्य
प्रत्यगात्मनः प्रकारिणा ब्रह्मणा सह तदगुणानुभवं प्रतिपादयती-
ति न कश्चिद्विरोधः । सङ्कल्पादेव तच्छ्रूतेः, अधिकं तु भेदनिहै-
शादित्यादेश्च न विरोध इति ब्राह्मद्वेहेन जीवस्य तत्र भोगं पर-
मात्मसङ्कल्पात् कर्मानधीनत्वभगवत्सृष्टपदार्थेरेव तद्गोगं स्वसृष्ट-
पदार्थैश्च लीलारसभोगादिकमङ्गीकुर्वन्ति । तत्र सिद्धान्तादविरुद्ध-
मित्युपादेयम् ॥

शैवस्तु तन्मतस्यैव चौरः शैवीः श्रुतिस्मृतीरुपन्यस्य स्वं
मतं ततो भिनत्ति । तत्र शिवपदस्य नारायणादिपदवत् परब्रह्मवा-
चकताया वाराहपुराणे उक्तत्वात् स्वरूपभेदकत्वाभावे कोऽपि न
विरोधः । रूपभेदकत्वे तु नृसिंहपूर्वतापनीयोक्तादिरीत्या तत्रोत्क-
र्षविश्रान्त्यभावस्य प्रहस्ताख्ये वादे निपुणतरमुपपादितत्वान्न त-
स्मिन् परत्वमिति न तदर्थमधिकं किञ्चिदुच्यते ॥

माध्वास्तु—कर्मनाशाख्यं फलं प्रथमपादे देवानां मोक्ष उ-
त्कान्तिश्च द्वितीयपादे फलम् । मार्गो गम्यं च तृतीये पादे फलम् ।
एवं त्रयं पूर्वमुक्ता चतुर्मुखेन सह परं ब्रह्म प्राप्तानां यस्तत्र भोगः
क्रमप्राप्तस्तमन्त्र पादे वदतीति पादार्थमुक्ता, सम्पद्याविर्भाव इत्यत्र

सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

एवं परप्राप्तिः केषाञ्जिदेव भवति । तत्र हेत्वपेक्षायामाह ।
 भजनानन्दं दातुं यमेव सङ्कल्पविषयं करोति स एवैवं प्राप्नोतीति
 भगवत्सङ्कल्प एव तत्र हेतुः । तत्र प्रमाणमाह । तच्छ्रुतेः । नाय-
 मात्मेत्युक्तस्य, यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतिः श्रूयतेऽतः
 स एवात्र हेतुः । श्रूतौ प्रवचनादिनिषेधः कृत इत्यत्राप्येवकार
 उक्तः । चकारात्तजनितैवैतदनुरूपा परमार्थिः संगृहते ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

यतो हेतोः साधनं फलं चोक्तरीसा स्वयमेव, नान्योऽतो हेतो-
 स्तेषां हृदि साधनत्वेन फलत्वेन प्रभुरेव स्फुरति, नान्यस्तेनान-
 न्यास्ते । तेषामेवाधिपतिः पुरुषोत्तमः । अन्यत्राधिपत्यं विभूतिरूपैः

सम्पद्याविहायेति पाठमङ्गीकुर्वन्तोऽविभागसूत्रपर्यन्तं प्रतिसूत्र-
 मधिकरणभेदमङ्गीकुर्वन्तः प्रथमे मुक्तस्य ब्रह्मानतिक्रमेण
 भोगं, द्वितीये ब्रह्मप्राप्तस्य मुक्तत्वं, तृतीये मुक्तप्राप्यस्य पर-
 स्य ज्योतिषः परमात्मत्वं चतुर्थे च ब्रह्मप्राप्तिं सायुज्यादिरूपामु-
 क्तां तेषां ब्रह्मभुक्तबहिष्ठभोक्तृत्वं प्रतिपादयन्ति । ब्राह्मणेति त्रिसूत्रे-
 धिकरणे च चिन्मात्रदेहानां भगवत्सायुज्यं प्राप्तानां ब्रह्मङ्गानुगृ-
 ह्वातः स्वाङ्गेभागं प्रतिपादयन्ति । तत्रोदासीना वयम् ॥ ७ ॥

सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * एवं परे-
 स्यादि * । व्याकुर्वन्ति । * भजनेत्यादि * । * स एवेति * । वर्ण-
 रूपः सङ्कल्पः । * अत्रापाति * । सूत्रेऽपि ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ व्याकुर्वन्ति * । * यतो हेतोः
 पुष्टिमार्गीयाणां वरणादिरूपं साधनं स्वस्वरूपात्मकं फलं च स्वय-
 मेवातस्तथेत्यर्थः । सर्वस्य वशीत्यादिश्रुतिविरोधपरिहारायाहुः ।
 * अन्यत्रेत्यादि * । शेषं स्फुटम् ॥

करोत्तमः सर्वस्याधिगतिरितिश्रुतिरपि तदभिप्रायेणैवेति भावः । चकाराद्, मदन्यते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपीति भगव-
द्वाक्यं संगृहयते । अन्यथा सर्वज्ञस्याऽकुण्ठितज्ञानशक्तेरेवं कथनम-
युक्तं स्यादतः पुष्टिमार्गोऽनुग्रहैकसाध्यः प्रमाणमार्गाद्विलक्षणस्तत्र
विश्वासश्च तथेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

मुक्तोऽपि जीवः पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृतो भगवदत्तं विग्रहं प्राप्य
भजनानन्दं प्राप्नोतीति सिद्धम् । अत्र प्रख्यवतिष्ठते । बादरिरा-
चार्यो मुक्तस्य देहाद्यभावं मनुते । तत्र हेतुराह ह्येवमिति । ब्रह्म-
विदो हि मुक्तिरूच्यते । यत्र हि द्वैतमित्र भवति तदितर इतरं प-
श्यतीयाद्युक्त्वा, यत्र त्वस्य सर्वमात्मवाभूत तत्र केन कं पश्येदि-
सादिना द्वितीयज्ञाननिषेधमाह ब्रह्मविदः श्रुतिः । तथाच तस्य
कामभोगवार्ता दूरतरेति, तदाक्षेप्यदेहोऽपि तथा ॥ १० ॥

• भावं जैमिनिर्विकल्पाऽमननात् ॥ ११ ॥

* विश्वासस्तथेति * अनुग्रहैकसाध्यः ।

अत्रान्ये मुक्तसङ्कल्पं व्याकुर्वन्ति । अनन्याधिपतिरित्यत्र च
जीवस्य स्वाधीनताम् । तद्यदि, सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्या-
धिपतिरिति श्रुतिं नोपरुन्ध्यात्तदोपादेयमन्यथा तुपेक्ष्यम् ॥ ९ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥ * अत्रेत्यादि * । अस्मिन्नथे
निःसम्बोधनिरानन्दमुक्तिवादी प्रत्यवतिष्ठत इत्यर्थः । तत्र हेतुः ।
* बादरिरित्यादि * । शेषं स्फुटम् ॥ एतन्मते कामाशनबोधकश्रु-
त्याद्यः पूर्वकक्षाविश्रान्ताः । जैमिनिस्तु पूर्वकक्षाविश्रान्तौ माना-
भावाद् ब्रह्मविद्वृत्तान्तकथनस्योभयत्र तुल्यत्वान्मार्गभेदेनाऽधि-
कारिभेदमङ्गीकृत्योभयव्यवस्थामाह ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पाऽमननात् ॥ * विकल्पाऽमननादिति * ।

जैमिनिराचार्यस्तु मुक्तस्य षुंसो देहादेर्भावं संतां मन्यते । तत्र हेतुविकल्पेसादि । ब्रह्मविदामोति परमिति श्रुता ब्रह्मज्ञानस्य तत्प्राप्तिसाधनत्वमुच्यते । नायमात्मेति श्रुता तु वरणमात्रप्राप्त्यत्वम् । सोऽश्नुते इसादिना च परप्राप्त्युपन्यासः क्रियते । इहैव समवनीयते ब्रह्मैव सत्र ब्रह्माऽप्येतीति च पठयते । एवं सति मिथो विरोधे तदभावायोक्तव्याख्यानरीता ज्ञानमार्गीयस्य ब्रह्मज्ञानेनाक्षरब्रह्मप्राप्तिः पुष्टिमार्गीयभक्तस्य तु, सोऽश्नुते इसनेनोक्ता परप्राप्तिरिति व्यवस्थितविकल्प एव श्रुतमित इति ज्ञायते । तेन, नायमात्मेति श्रुतिः परप्राप्तिविषयिणी । इहैवेसादि-श्रुतिस्तु मर्यादामार्गीयविषयिणीति मन्तव्यम् । एवं सति पुष्टिमार्गीयस्य भोगसाधनात्मकविग्रहवत्वं निष्पत्यूहं सिद्धयति । तत्र केन कं पश्येदिसादिना तु ब्रह्मज्ञानसामयिकीं व्यवस्थामाह, न तु तदुत्तरकालीनपरप्राप्तिसामयिकीमिति किमनुपपन्नम् ॥११॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

ब्रह्मणा सह सर्वकामाशनप्रयोजकं शरीरं शरीरत्वस्य भूत-

विरुद्धाः कल्पाः पक्षाः विकल्पाः श्रुतिषूल्यमानाः, तेषाम आमननाद् आसमन्तान्मननाद् विचारात् । तथाच ज्ञानप्राप्त्यत्वविरुद्धं वरणैकलभ्यत्वं कामाशनविरुद्धश्चाप्यय इति साधनयोः फलस्वरूपयोश्च मिथो विरुद्धत्वे सति तदभावायाधिकारिभेद आत्मेय इति ज्ञानमात्रात् साधनाद् ब्रह्मभावे तत्र लयो वरणसहकृतात्तु तत्त्वाभः स्वाधीनतया स्वरूपानुभावात्मक इति. श्रुत्यभिग्रेत्यस्य व्यवस्थितविकल्पस्य सम्यग्विचारात् तथेत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥ भगवान् व्यासस्तु जैमिन्युक्तव्यवस्थां बादर्युक्तं द्वैतदर्शननिषेधं चाङ्गीकृत्य जैमिन्युक्तात् कर्त्त्वाद्विशेषमाहेत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति । *ब्रह्मणा सहेत्या-

जन्यत्वव्याप्त्वाच्चदभावेनाऽशरीररूपं तद्वोगायतनत्वेन शरीर-
रूपमपीति बादरायण आचार्यो मन्यते । अत्र हेतुरत इति । त-
थाविधश्रुतेरित्यर्थः । तथाहि । भूमैव विजिङ्गासितव्यमित्युक्त्वा
तत्स्वरूपमाह । यो वै भूमा तत्सुखमित्युपक्रम्याग्र उच्यते । यत्र
नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यादिजानाति स भूमेतनेन के-
वलभावविषयत्वं पुरुषोत्तमलक्षणमुक्त्वा केवलभावतो भक्तस्य
विप्रयोगसामयिकीं व्यवस्थामाह । स एवाधस्ताव स उपरिष्टाव
स पश्चात् स पुरस्तादिसादिना । ततः, स वा एष एवं पश्यन्नेवं
मन्वान एवं विजानन्निति पूर्वावस्थामनूद्य संयोगावस्थामाह ।
आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्द इति वाक्येन, सो-
ऽश्चनुन इति श्रुतिसंवादिनमर्थमुक्त्वा भक्तस्वरूपमाह । तस्य ह वा ए-
तस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण इत्युपक्र-

दि * । पवमधिकारभेदमार्गभेदाभ्यां मुक्तस्य देहसत्त्वायास्तदभा-
वस्य च प्राप्तौ यस्य शरीरं प्राप्तं तत्र कीदर्शमित्यपेक्षायां तच्छरीरम्
उभयविविवं केनचिद्दर्मेण शरीररूपं, केनचिद्दर्मान्तरेण अशरीररूप-
मित्येवं द्विविधमिति बादरायण आचार्यो मन्यत इत्यर्थः । हेतुबोधि-
का श्रुतिः कुत्राऽस्तीत्याकाङ्क्षायामाहुः । * तथाहीत्यादि * तथा त-
त्प्रकारकं हि यतो हेतोः, भूमैव विजिङ्गासितव्य इत्याद्युक्त्वा तस्य
शरीरस्य स्वरूपमाह । तथाच छान्दोग्ये भूमविद्यायामस्तीत्यर्थः ।
ननु तत्र भूम्नः स्वरूपमुच्यते, न शरीरस्येति आहुः । * यो वा
इत्यादि * । सत्यं भूम्नः स्वरूपमुच्यते, तथापि तस्य सुखरूपत्वमु-
पक्रम्याग्रे सुखरूपतया तदुच्यते, इत्येवं गृहीत्वा विभजन्ते ।
* यत्र नान्यादित्यादि, सर्वमितीत्यन्तम् * । तथाचात् नित्यनिरव-
धिसुखात्मकं भूमानमुपक्रम्य तस्माद् भूमन आत्मनः सकाशात्
प्राणादिसर्वान्तानां देहान्तःस्थानामाविर्भाव उक्तः । तेन तस्य भूता-
जन्यत्वादशरीररत्वम् । आत्मरतिरित्यादिना भोगस्योक्त्वाच्च-
दायतनत्वेन शरीरत्वमतस्थेत्यर्थः । ननु ब्रह्मणः सकाशादेव तै-
त्तिरियादावपि सृष्टेरुक्तत्वात् कोऽन्न विशेष इत्यत आहुः-

म्यात्मत एवेद॑ सर्वमिति । तेनाऽशरीरत्वं सिद्धयति । अध्ययग्रयो-
गेणाऽविकृतादेव पुरुषोत्तमात् प्राणाद्याविर्भावं उच्यते । अत्र ल्य-
ब्लोपे पञ्चमी । पूर्वं विरहदशायां प्राणादयो भगवत्सेव लीना
आसंस्तस्तत्प्राकटये तत एव प्राणादयोऽपि सम्पन्ना इति तत्प्रा-
मेनिमित्तत्वं यतो विभूतिरूपाणामपि पुरुषोत्तमे लयो नानुपपन्नः

अध्ययेत्यादि । * अत्रेति * आत्मत इति शब्दे । तथाच तत्राका-
शावाच्यादिभावापन्नात् सोऽच्यतेऽत्र तु भूमरूपादेवेति विशेष इत्यर्थः ।
नन्वत्र भक्तस्यैव व्यवस्थोच्यत इत्यत्र किं गमकमत आहुः । * पूर्व-
मित्यादि * । तथाच यत इदमवस्थाद्यं क्रमेणोक्ता भगवद्दर्शनो-
क्तरं प्राणाद्याविर्भावं वदतीति भगवत्प्राप्त्यनन्तरभावित्वकथनमे-
व तद्वमकमित्यर्थः । नन्वानन्दमयाधिकरणे विशयश्रुतौ, एवं विदो भ-
क्तस्य एतल्लोकत्यागोऽस्माल्लोकात् प्रेत्येत्यनेनोक्तः, सोऽत्र, वाङ्
मनसीत्यादिना, सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्य इत्यन्तेन व्युत्पादितः ।
या पुनस्तदग्रे, एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यादिना विभूतिरू-
पाणां प्राप्तिरूपका फलानुभवोपयोगिनी साऽत्र सम्पद्याविर्भावादि-
सूत्राभ्यामुक्ता, ब्रह्मेणेत्यादिद्वादशाहसूत्रान्तैर्व्युत्पादयते । फलानु-
भवस्त्वतिविगाढभावेन सर्वाभ्यभावे सत्येव भवतीति तद्वोधना-
र्थं या पूर्वं विरहदशा सा तत्र ब्रह्मवित्प्रपाठकश्रुतौ, यतो वाचो
निवर्चन्त इत्यारभ्य, उभे हेत्यैष एते आत्मान॑ स्पृणुत इत्यन्तेन भृगु-
प्रपाठके च, हाबु हाबु इत्यारभ्य, अहं विश्वं भुवनमभ्यभवां सुवर्ण-
ज्योतीरित्यन्तेनोक्ता । तथा सति यस्ताहशः स आनन्दमयं ब्रह्मस्व-
रूपमात्मादेशोक्तप्रकारेणाऽहड्डुरादेशोक्तप्रकारेण वाऽनुभवतीति
सिद्धत्यतो विभूतिरूपाणां प्राणादीनां लयाङ्गीकारोऽनुपपन्न इत्यत
आहुः । * विभूतीत्यादि * । अहड्डुरादेशे आत्मादेशे च सर्वस्मि-
न् रुपाभेदस्यात्माभेदस्य च भानोक्त्यां लयस्यार्थादेव बोधितत्वा-
त् । अथ तत्र तेषां भक्तानां पार्थक्येन प्राणाद्यभावनमेवाभिप्रेतं, न
सर्वात्मना लय इत्युच्यते, तदाऽपि तस्यां दशायां ब्रह्मणा सह स-
र्वकामाशनरूपस्यात्मरतिरित्यादिनोक्तस्यानुभवस्याभावात् फलत-
स्तौल्यमेव । वस्तुतस्तु तदग्रे, तस्य ह वा एतस्येत्यादिना आत्मतः

आत्मरतिरिशादिना, सोऽश्नुत इतनेन च शरीरत्वम् । जै-
मिनिरप्यत एव ब्राह्मणेति मनुते । एकस्य विरुद्धोभयर्थमवत्त्वम-
ऽमन्वानं प्रति वैदिकं दृष्टान्तमाह । द्वादशाहवदिति । यः काम-
येत प्रजायेयेति स द्वादशरात्रेण यजेतेति चोदनया द्विरात्रेण य-
जेतेशादिवन्नियतकर्तृकत्वेनाहीनत्वं गम्यते । द्वादशाहमृद्धिकामा
उपेयुः । य एवं विद्वाऽसः सत्रमुपयन्तीति श्रुता च सत्रत्वं बहु-
कर्तृकस्य गम्यते । एवमेव द्वादशाङ्गशरीरेन्द्रियप्राणान्तःकरणा-
त्मभिरश्नुत इति सत्रतुल्यत्वम् । वस्तुतो भगवद्विभूतिरूपत्वेन ब्र-
ह्मात्मत्वेनैकरूपत्वमतो द्वादशाहवदुभयविधम् । सत्रे प्रसेकं चेत-
नानां यजमानानां फलभागित्ववदत्रापि तादग्भक्तदेहादीनामपि
ब्रह्मात्मकत्वाच्चेतनत्वमेवेत्यप्येनेन दृष्टान्तेन ज्ञाप्यते । अत एव
श्रीभागवते, देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनामिति गीयते ॥१२॥

प्राणादीनामाविर्भावश्रावणात्तदन्यथाऽनुपपत्यैव लयाङ्गीकारोऽतो
नानुपपश्च इत्यर्थः । एवमशरीरत्वबोधिकां श्रुतिं व्याख्याय शरीर-
त्वसाधिकां श्रुतिमाहुः * आत्मरतिरित्यादि * । तेन तैत्तिरीयसमा-
सौ या दशोक्ता सा फलानुभवस्य प्रथमावस्थेति बोधितम् । स्वो-
के पूर्वसूत्रसम्मतिमाहुः * जैमिनिरित्यादि * । एवं हेतुं व्युत्पाद्य
दृष्टान्तं व्युत्पादयन्ति । * एकस्येत्यादि * । दार्षान्तिके योजयन्ति ।
* एवमेवेत्यादि * । तेन, ब्रह्मावाच्च भक्तानां गृह एव विशिष्यत
इति साधितम् तथाच भक्तानामेव भोगरूपकार्यबलेन सत्रतुल्य-
त्वम् । अन्येषां तु तदभावादहीनतुल्यत्वमिति भक्ताभक्तव्यवस्था-
बोधनादभक्तस्य वादरेः पूर्वकक्षाविश्रान्तत्वात् तदुक्तमपि युक्तम् ।
जैमिनेस्तु सर्वत्र दृष्ट्या उत्तरकक्षाविश्रान्तत्वात्तदुक्तमपि युक्तमि-
ति तस्य तस्य तथात्वबोधनायैव स्वमतकथनमित्यर्थः । मर्यादामा-
र्गीया अपि भगवद्वाक एताहशदेहेनैव यथाधिकारं चतुर्विधमुक्ति-
भाजस्तिष्ठन्ति । ज्ञापनेनापि पूर्वोक्तं साधयितुमाहुः * अत एवे-

तत्त्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

अथेदं चिन्यते । भगवत्स्वरूपे प्राकृतशरीर इवावस्था ह-
शन्त तत्कालीनैः पुम्भिरिति कथमप्राकृतत्वमुपपद्यत इति तत्रो-
पपत्तिमह । तदर्शनस्य वास्तववस्तुविषयकत्वव्यवज्ञेदेन पूर्वपक्ष-

त्यादि * तथाच यत्र जयविजयादीनामप्येवं तत्र पुष्टिमार्गीयस्य
का वार्तेत्यर्थः । एवं प्रसङ्गेन भगवद्वाकप्राप्तिरूपं फलमुक्तमिति
श्वेयम् ।

अन्ये तु बादरिसूत्रे, मनसैतान् कामान् पश्यन् रमत इति
थृती मनसेतिविशेषनिरूपवलान्मुक्तस्य देहेन्द्रियाद्यभावं, जैमि-
निसूत्रे च, स पक्षया भवतीत्यादिविकल्पामननादेहेन्द्रियमङ्गावं,
बादरायणसूत्रे, उभयथुत्यनुगोधान्मुक्तस्य सङ्कल्पेन कदाचित्तद-
भावं कदाचित्मङ्गावं च व्याकुर्येति । तत्र मुक्तमङ्गल्पो यदि पर-
मेश्वरसङ्कल्पानुसारी तदा तदव्यापारभूतो यदि तद्विरुद्धस्तदा
अकिञ्चित्करत्वादप्रयोजक इति ध्येयम् ॥ १२ ॥

तत्त्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ एवमत्र फलानुभवप्रकारमध्ये
देहरूपः प्रकारो विचारितः । अयात्मा प्रकरणादित्यादिसूत्रद्वयोक्तस्य
फलस्य प्रकारं विचारयतीत्याशयेनाधिकरणमवतारयन्ति । * अ-
थेत्यादि * । एवमप्यसूत्र्या पूर्वसूत्रद्वयोक्तदेहस्वरूपनिरूपणोत्तरम्
इदमप्रिमसूत्रद्वयोक्तं भगवत्स्वरूपमनेन प्रकारणं विचार्यते । यद्यपि
गुणापसंहारं भगवतो निर्दोषत्वं, वेधाद्यधिकरणं, अनन्तगुणपूर्णत्वा-
दिकं च, व्याप्तश्च समञ्चसमित्यवान्तराधिकरणे विचारितं, तथा-
पि तदेव स्वरूपं फलरूपमिति तत्र न विचारितम् । साधनप्रकरण-
त्वात् । अतः फलरूपमन्यद्विष्यतीत्याशङ्कानिरासाय तदेवात्र फल-
मिति वोधनार्थमवसरसङ्गत्या पुनः परामृश्यते । तथाचात्र फल-
त्वेन प्रतिपाद्यमानं भगवत्स्वरूपं प्रकृतिसम्बन्धविशिष्टं, न वेति सं-
शयः । अवस्थादर्शनादार्थामिति पूर्वपक्षः । तदर्शनस्य भ्रान्तत्वा-
न्नेति सिद्धान्त इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति । * भगवादित्यादि *
* तत्रेति * प्राकृतावस्थादर्शने । व्याकुर्वन्ति । * तदर्शनस्यत्यादि *

बुद्धासाय तुशब्दः । तत्र प्राकृततुल्यदर्शनमभावे तथात्वस्याभाव
एव भवति, न तु तत्र प्राकृता धर्माः सन्ति । नन्द्यविद्यमानानामर्थानां
कथं दर्शनमुपपद्यत इत्यत आह । सन्द्यवदिति । स्वप्ने यथा वासना-
वशादविद्यमानानामप्यर्थानां भवति तथा भगवदिच्छावशाव तत्रा-
पि प्राकृततुल्यत्वदर्शनस्योपपत्तेन प्राकृतत्वं तत्र ज्ञेयमिलर्थः ।
तथाच श्रुतिः । सन्द्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं तस्मिन् सन्द्ये स्थाने
तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च । अथ यथाक्रमोऽयं
परलोकस्थानं भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दांश्च
पश्यति । स यत्रायं प्रस्वपितीत्युपक्रम्य, स्वयं विहृस स्वयं निर्मा-
य स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपियत्रायं पुरुषः स्वयज्ज्यो-
तिर्भवति, न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्तीयादिरूपा ।
एवमेव भगवानामुराणां प्राकृतगुणे तपस्यव दुःखात्मके लयं
चिकीर्पुः स्वस्मिन् प्राकृतत्ववृद्धिसंपादनाय तादर्शमिव लीलां
दर्शयस्तो, न प्राकृतत्वशङ्कागन्धोऽप्यत्र । अत एव भगवतोक्तं,
मामात्मपरदेहेषु प्रदिपन्तोऽभ्यमृष्यका इत्युपक्रम्य, ततो यान्स-
धर्मां गतिमिति । तेषामामुरत्वेन मुक्त्यन्धिकारित्वाव तथा करण-
मतः मुपूर्कं—सन्द्यवदुपपत्तेरिति ॥ १३ ॥

श्रुतिस्तु वृहदारण्यके ज्योतिर्बाह्यणे । दार्षनिके योजयन्ति । * एव-
मित्यादि * । * अऽयसूयका इति * गुणेषु दोषारोपकाः । इयमेवो-
पपत्तिव्रेत्वागडपुराणेऽप्युक्ता, शिवतत्त्वविवेकेऽनूदिता । तथाहि ।
“निर्दोषश्चेत् कथं विष्णुर्मनुष्येषु प्रजायत । चिन्ताश्रमवणाज्ञानदुः-
खयुग्मश्यते कथम् । एवं मे संशयो व्रह्मन् हृदि शल्य इवार्पित” इति
नारदप्रश्ने “खीपुंमलानुषङ्गात्मा देहो नास्य विजायते । किन्तु नि-
र्दोषपत्तन्यसुखनित्यां स्वकां तनुम् । प्रकाशयति सैवेयं जनिर्विष्णोर्न-
चापरा । तथाऽप्यसुरमोहार्थं परेषां च क्वचित् कर्चित् । दुःखा-

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

लौकिकवद्भासमाने लीलापदार्थे यदर्शनं भक्तानां तद तु भावे विषये विद्यमाने सति भवति । अत्र दृष्टान्तमाह । जाग्रद्वत् । यथा मोहाऽभाववतः पुंसः सत एवार्थस्य दर्शनं तथेति । एता-भ्यां सूत्राभ्यामेतदुक्तं भवति । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुता भक्तकामपूरणाय भगवाँलीलां करो-तीति गम्यते । यदर्शनश्रवणस्मरणैर्भक्तानां दुःखं भवति तादृशी-मापि तां करोतीति श्रूयते । यथा सौभयुद्दे मोहवचनानि, हस्ता-दायुधच्युतिः, प्रभासीयलीला च । उक्तरीत्या, सोऽश्नुत इति श्रुता परब्रह्मत्वमवगम्यते । उक्तलीलया तद्वैपरीयं च । एवं सत्येक-स्या वास्तवत्वमन्यस्या अवास्तवत्वं वाच्यम् । ते ते धामान्युष्मसि, विष्णोः कर्माणि पश्यत, तद्रिष्णोः परमं पदं, तद्रिप्रासो विपन्यव इसादिश्रुतिभिः, सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशम्भुवम् । विश्वं

ज्ञानश्रमादीश्च दर्शयेच्छुद्भसदगुणः । क्व ब्रणादि क्व चाङ्गानं स्व-तन्त्राच्चिन्त्यसद्गुणे । दौर्लभ्याच्चैव मोक्षस्य दर्शयेत्तानजां हरिः । कृष्णो ह्यत्यक्तदेहोऽपि त्यक्तदेहस्य देहवत् । लोकानां दर्शयामास स्वरूपसद्वशाकृतिम्” इति ब्रह्मणोक्तम् ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ एवं दोषदर्शने उपपत्तिमुक्त्वा गुणदर्शने उप-पत्तिमाहेत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति । *लौकिकवदित्यादि* अत्र पूर्वसूत्राद् उपपत्तेश्चिति पदमनुवर्तते । अर्थस्तु स्पष्टः । तथाच गुणोपसंहारपादे, व्याप्तेश्च समञ्जसं, सर्वाभेदादन्यत्वेमे इति सूत्र-द्वये व्यापकस्य रसरूपस्यैव भगवतो भक्तानां तत्तद्रसानुभावनाय तथा तथा मायापसारणेन तत्तत्परिमाणादिप्राकृत्येन बाल्यपौग-ण्डाद्यनुभावनात् तेषां विद्यमानानामेवार्थानामनुभव इत्युपपादना-क्त्योपपत्तेरित्यर्थः । एवं सूत्रद्वयं व्याख्याय सूत्रद्वयोक्तिप्रयोजनमा-हुः । * एताभ्यामित्यादि * ।

नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् । विश्वतः परमनियं विश्वं नारायणं हरिम् । विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्रिश्वमुपजीवति, पर्ति विश्वस्यात्मेश्वरः शाश्वतं शिवमच्युतमिसादिभिश्च शुद्धब्रह्मणस्तद्रिपरीतदर्शनेऽवश्यं हेतुर्वच्यः । स त्वासुरव्यामोहनमेवेति पूर्वसूत्रेणोपपादितः । भक्तेभ्यः स्वरूपानन्ददानाय, लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति न्यायेन या लीलाः करोति, यथा रिङ्गणादिलीला भगवतो नैसर्गिकधर्मरूपानन्दात्मकत्वेन विद्यमाना एव, ता भक्ताः पश्यन्तीति द्वितीयसूत्रेणोक्तम् । अत एव लीलाया अनेकरूपत्वाद् ब्रह्मणश्च श्रुतौ सैन्धवदृष्टान्तेनैकरसत्वानिरूपणाच्छुद्धब्रह्मर्त्वं न सम्भवतीति शङ्कानिरासाय कैवल्यमित्युक्तम् । साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेसादिश्रुतिषु याऽन्यर्थराहित्यलक्षणा केवलतोक्ता सा लीलात्मिकैव लीलाविशिष्टमेव शुद्धं परं ब्रह्म, न कदाचित् तदहितमिसर्थः पर्यवस्थति । तेन स्वरूपात्मकत्वं लीलायाः पर्यवस्थति । तेन च नियत्वम् । एतद् विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितम् ।

* इत्यादिभिश्चेति * लीलानां भगवतश्च नित्यत्वं शुद्धब्रह्मात्वं चावगम्यत इति शेषः ।

अत्र, तेत इतिश्रुतिरम्बे व्याख्येया । विष्णोः कर्माणीत्यादयस्तु विद्वन्मण्डने सम्यग्व्याख्याताः ताथ पूर्वकाण्डस्या इत्यतः, सहस्रशीर्षमिति तैत्तिरीयाणां महानारायणोपनिषत्सानुवाकीया उक्ता । एवं द्विर्वधा लीलास्तासां नित्यत्वं च प्रामाणिकमिति प्रतिपाद्य पूर्वसूत्रप्रयोजनं स्फुटीकुर्वन्ति । * शुद्धेत्यादि * तथाच तदर्थानां लीलानाम्, आसुरव्यामोहकत्वैव रूपेण नित्यत्वं, न तु प्रतीयमानेन रूपेणेत्यर्थः । द्वितीयस्यार्थमाहुः * भक्तेभ्य इत्यादि * । एवं द्वितीयस्य तात्पर्यमुक्तवा लीलानां स्वरूपात्मकत्वं तिगमयितुं लीलाकैवल्यसूत्रार्थं स्फुटमनुवदन्ति * अत एवेत्यादि * । एतस्य सूत्रार्थस्योपपादनसात-

अथवा लीलैव कैवल्यं, जीवानां मुक्तिरूपम् । तत्र प्रवेशः परमा
मुक्तिरिति यावदिसर्थः ॥ १४ ॥

पेश्वत्वात् प्रकारान्तरेणार्थमाहुः * अथवेत्यादि * एवं फलरूपस्य भ-
गवतः स्वरूपं सूत्रद्वयं विचारितम् ।

अत्र सर्वेऽपि पूर्वसूत्रे, तन्वभाव इति पाठमङ्गीकृत्यैवं व्याकु-
र्वन्ति । सङ्कल्पादेवेति सूत्रे पित्रादिसमुत्थानमुक्तसङ्कल्पादुक्तम् ।
स एव सङ्कल्पे द्वादशाहसूत्रेऽनशब्देन परामृश्यते । तेन मुक्तों
द्वादशाहवदशरीरः सशरीरश्च सिद्ध्यति । तत्राशरीरस्य यो भोगः
स तन्वभावेऽपि ब्रह्मास्तुर्णेव पदार्थः सन्यवत् स्वामिकपदार्थभोग-
वत् सिद्ध्यति । तनुसङ्कावपश्च तु लीलार्थमीश्वरेण स्तुर्णेमुक्तेन वा
स्वसङ्कल्पादेव स्तुर्णेज्ञात्रद्वद् वर्हभुडक इति । तन्नास्माकं रोचते ।
एवमध्युपन्यासादितिसूत्रेऽपहतपाप्मादिसत्यसङ्कल्पान्तानां धर्माणा-
मुक्तेऽप्यङ्गीकारेण तत्सङ्कल्पादेव तदनुरूपभोगोपपत्तेविशेषतस्तुप-
पादनप्रयोजनाभावेनैतत्सूत्रद्वयस्यानतिप्रयोजनत्वप्रसङ्गात् । अथ
सूत्रे तथा पाठ इति तदनुरोधेन तथा व्याख्यानार्मत्युच्यते, तदा तु
सूत्रे तन्वभाव इत्यत्र तनुशद्वस्याभावशब्देन समासेऽनचिचेति वै-
कलिपकं नकारात्य द्वित्वं, तथा तत् नु अभाव इति पदच्छेदर्थप, प-
रोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति नकारद्वित्वमिति तत्वभावपदस्य सै-
द्धान्तिकोऽर्थं एव युक्तः । द्वित्वाभावश्चेत् तदा, तन्वभाव इत्यत्र स-
समीसमासमङ्गीकृत्य भगवत्तनौ तदभाव इत्यर्थो वक्तव्यः । भगवता
स्वखरूप आसुराणामन्यथाभानस्य कारणेन तद्वानस्यावश्यमुपपा-
दनीयत्वात् । अन्यथा आसुरद्वषेषु सत्यत्वबुद्धौ दैवानां मोक्षप्रतिव-
न्धापत्तेरिति । तदेतत् प्रागेव ब्रह्माण्डवाक्योपन्यासपूर्वकं विचारित-
मित्युपरम्यते ।

ये मायावादिनो मोक्षे भोगं नाङ्गीकुर्वन्ति तान् प्रति भास्क-
राचार्यैरेवं दूषणमृच्यते । ससम्बोधं मोक्षं श्रुतिसिद्धमाश्रित्याचार्य-
णायं विभागो दर्शितः श्रोतृणामनुग्रहाय, न नास्तिक्यमवलम्ब्य भ्रा-
न्त्या वा सूत्राणामन्यथार्थत्वं कल्पनीयम् । श्रुतीनां नार्थवादत्वम् ।

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ॥ १५ ॥

ननु पूर्णज्ञानक्रियाशक्तिमता ब्रह्मणा तुल्यभावेन तत्रापि प्र-
धानभावं प्राप्य कामभोगकरणमपूर्णज्ञानक्रियावतो भक्तस्यानुपप-
न्नमित्याशङ्कायां तत्रोपपत्तिमाह । न हि तदा नैसर्गिकज्ञानक्रिया-
भ्यां तथा भोक्तुं शक्तो भवति, किन्तु भगवाँस्तस्मिन्नाविशति यदा
नदाऽयमपि तथैव भवतीति सर्वमुपपद्यते । एतदेवाह । प्रदीपव-
दिति । यथा प्राचीनः प्रकृष्टो दीपः स्नेहयुक्तायां वर्त्त्यामर्वा-
चीनायामाविष्टः स्वसमानकार्यक्षमां तां करोति स्नेहाधीनस्थिति-
श्च भवति स्वयं तथाऽत्रापि यर्थः । अत्र प्रमाणमाह । तथाहि
दर्शयति श्रुतिः । भर्ता सम्भ्रयप्राणो विभर्ति, एको देवो वहुशा

सर्वत्रार्थवादत्वप्रसङ्गात् । निःसम्बोधे तु मांशे न प्रेक्षापूर्वकारी प्र-
वर्तते । संसारावस्थायां तावदेवलोकादिपु पर्ययेण सुखतारतम्यं
लभन्ते, मुक्तः पुतः सुपुत्रवत्र किञ्चित् । स्वरूपचैतन्यं तु विद्यमा-
नमप्यस्तम्भमेव । न हि तच्चैतन्यान्तरेण सर्वद्यते । तस्यैवाभावा-
त् । न च स्वचैतन्यतः सांबद्धस्तु । चैतन्यव्यतिरक्तसंवित्यनभ्युप-
गमात् । अभ्युपगमे च भेदप्रसङ्गान्मायावादहानिः स्यादेव । ससं-
बोधे पुनर्मांशे सर्वमुन्पत्रं सद्गुञ्जणं वाधस्य रूपम् । मनः सर्वं सर्व-
शक्तिभिन्नाभिन्नरूपं हि । तेनाऽस्तु तद्वगतिर्नातोऽन्यथेति ॥१५॥३॥

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ॥ एवमधिकरणत्रयेण फल-
प्राप्त्युपकरणं फलस्वरूपं च विचार्य फलानुभवोपकरणं विचार-
यति । तत्र भगवद्वागरूपोऽनुभवो जीवस्य सम्भवति, न वेति संश-
यः । भक्तस्य स्वतोऽस्मामर्थ्यं भोगश्रुतिश्च संशयवीजम् । तदेतन्म-
नसिकृत्य सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * । व्याकुर्वन्ति * नही-
त्यादि * । * नैसर्गिकज्ञानक्रियाभ्यामिति * मुक्तौ भगवत्कृ-
पयाऽभिव्यक्ताभ्यां, हातौ तूपायनेतिसूत्रे व्युत्पादिताभ्यां जैवाभ्यां
ताभ्याम् । भर्ता सञ्चितिश्रुतिस्तु तैत्तिरीयारण्यके पुरुषसूक्तोच्चर-

निविष्ट इति । सर्वान् कामानित्युक्तत्वाद् यस्य कामस्य भोगो
यथा निवेशे सति तत्तथा तदा निवेश इति बहुधा निवेश उक्तः ।
अयं निवेशो नान्तर्यामित्वेन, तस्यैकवैव प्रवेशात् । निसर्गतः
सर्वेषां जीवानां भगवान् भवत्येव प्रभुर्यद्यपि तथापि यं स्वीयत्वेन
दृष्टुते तस्य विवाहितः पतिरिव भर्ता सन् वरणजस्नेहातिशयन
भक्तेनापि भ्रियमाणः सन्, स भक्त इव स्वयमपि तं स्वस्मिन्
विभर्ति । अत एव स्नेहराहितेनायोगोलकादिकं विहाय प्रदीपं

नारायणानन्तरं भर्तृसूक्तारम्भेऽस्ति । एवं तां विवृण्वन्ति । सर्वान्
कामानित्यारक्ष्य गतिष्वतीत्यन्तम् । ननु भर्तृसूक्ते तदग्रिमानुवा-
केषु च प्रभासीयलीलैव प्रायशः प्रतीयते, किं बहुना, एतद्गुच्छरा-
द्धेऽपि यदा भारं तन्द्रयते स भर्तु निधाय भारं पुनरस्तमेतीति
भारवहनालस्य भारस्तत्त्वागोऽस्तगमनं चोच्यते । अप्रे च, तमेव
मृत्युममृतं माहुरित्यादि । तत् कथमत्रैव व्याख्यातमिनिचेद् उच्य-
ते । पूर्वे हि पुरुषसूक्ते सृष्टिलीलोक्ता । तत उत्तरनारायणे स्थितिली-
लोक्ता । तत्र, हीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावित्यनेन भोगलीलां सूचयित्वा
इष्टं मनिषाण, अमुं मनिषाण, सर्वं मनिषाणोत्वाक्षयत्रये ऐहिकामु-
ष्मिकमिष्टं ब्रह्मविद्धिः प्रार्थितम् । ततो भर्तृसूक्तारम्भे इयमृगिति पू-
र्वग्रन्थे उत्तरग्रन्थे चेयमुपयुज्यते इति पूर्वसम्बद्धार्थोऽन्न व्याख्यातः ।
तृतीयस्कन्धे तु, भर्तुः पादावनुस्मरन्नित्यत्रोक्ता । अतस्त्रोत्तरग्रन्थ-
सम्बद्धोऽर्थं इति मया विद्वन्मण्डनव्याख्याने प्रभासलीलाप्रसङ्गे उ-
त्तरग्रन्थानुसारेण व्याख्यातेति न दोषः । नन्वत्र मुक्तस्य यानि त्रि-
धा भवति पञ्चधेत्यादिनोक्तानि शरीराणि सृजन्ते तानि सात्मकानि
निरात्मकानि वेति संशये, निरात्मकानि सृष्टा, यथा प्रदीप एकोऽन-
कभावं विकारशक्तियोगादापद्यते तथा मुक्त एकोऽव्यनेकशरीरा-
ण्यैश्वर्ययोगादाविशतीत्युच्यते, न तु पूर्वोक्तोऽर्थं इति शङ्कायामाहुः ।
* अत एवेत्यादि * यत उक्त एवाऽर्थोऽर्थभ्रेतोऽत एवायं दृष्टान्तं उ-
क्तो, नायोगोलकादेरतस्तथेत्यर्थः । भर्तृसूक्तश्रुतावयमेवाऽर्थोऽभिग्रे-

दृष्टान्तमुक्तवान् व्यासः । अत एव देवपदमुक्तम् । स्वरूपा-
नन्ददानाद्भावोदीपनादं पूतनादिमुक्तिदानेन स्वमाहात्म्यद्योतना-
द्वैकुण्ठादिस्थितेश्च । तदुक्तं निरुक्ते—दिवो दानाद्भा, दीपनाद्भा,
द्योतनाद्भा, द्युस्थानो भवतीति वा यो देव इति । किञ्च । भक्तानां
कापभोजनार्थं क्रीडाकरणाद् क्रीडायमेव जयेच्छाकरणाद्भक्तैः सह
अथवारकरणाद्भक्तेषु स्वमाहात्म्येच्छादिद्योतनाद्, न पारयेऽहं, न
त्वादर्शी प्रणयिनीमिलादिभिः स्तुतिकरणाद्भक्तप्रपत्तिर्दर्शनेन का-
लीयदमनादौ मोदकरणाद् तेष्वेव भक्तिमदकरणाद् ते स्वप्नेऽपि
प्रियमेव पश्यन्तीति स्वप्नकरणात्तेषां कान्तिकरणादिच्छाकरणाद्भा
तश्चिकटे गमनादपि देवः । तदुक्तं धातुपाठे—दिवु कीडाविजिगी-
षाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिष्विति । एवं सति यु-
क्तमेव तेषां तथात्वमिति हिशब्देनाऽहं ॥ १५ ॥

नन्वऽस्थूलमनष्टद्रस्वमिलाद्यनन्तरं पठयते— न तदश्नोति
कञ्चन न तदश्नोति कश्चनेति, उक्तश्रुतौ च ब्रह्मणा सह जीवस्य
भोग उच्यते । तथाच सगुणनिर्गुणमेदेन विषयमेदोऽवश्यं वाच्यो
विरोधपरिहारायेयत उत्तरं पठति ।

स्वाप्ययसम्पत्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

त इत्यत्र गमकमाहुः । * अत एव देवेत्यादि * तथाच देवपदार्था-
ऽस्तुत्यमेवात्र गमकमित्यर्थः । सौत्रस्य हिशब्दस्यार्थमाहुः * एवं स-
तीत्यादि * तेन यदा भगवान् जीवस्य स्वदत्ते देहे स्वेत सह सर्व-
भोगकामभोगं कारयितुमिच्छति तदा स्वयमपि तदनुगुणप्रकारेण
तस्मिन् देहे आविशतीति तादश आवेश एव भोगोपकरणम् । गुण-
गानगृहकार्यादिदशायां तु यथासम्भवं या रामानुजभास्कराचार्या-
भ्यां मुक्तव्यवस्थोक्ता सैवाभिमतेत्यर्थाद् बोधितम् ॥ १५ ॥

स्वाप्ययसम्पत्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ सूक्तमवतार-
यन्ति । * नन्वस्थूलेत्यादि * श्रुतावश्नोतीत्यस्य विकरणव्यत्ययेन

इहायमाशयः । प्रकृतैतावचं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय इत्याद्यधिकरणैः परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेयादिश्रुतिभिश्च माकृता एव धर्मा निषिद्ध्यन्ते ब्रह्मण्यप्राकृता एव बोध्यन्तेऽन्यथा तद्वोधनमेव न स्यान्विषेधक-वाक्य एव तद्वोधनमपि न स्यादेतस्यैवाक्षरस्य प्रशासन इत्यादिरूपमतोऽचिन्यानन्तशक्तेर्भगवतः का वा कार्याऽक्षमता यथा प्राकृतान् गुणानूरीकुर्यादनो निर्गुणमेव सदा सर्वत्र भगवद्वूपामिति मन्तव्यम् । एवं सति, तद्यथापि हिरण्यनिधि निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्तीति छान्दोग्यश्रुतेः प्रस्वापदशायां न कश्चिद् ब्रह्माश्राति तच्च न कञ्चनेति तद्रिषयिणी निषेधिका श्रुतिर्विद्याप्राप्ति परमिति श्रुत्युक्तपरब्रह्मप्राप्तिदशाविषयिणी भोगवोधिका सेति न विरोधगन्योऽपि । एतदेवाह । स्वाप्ययः प्रस्वापः, स्वपरीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीसाचक्षत इति श्रुतेः । सम्पर्तिब्रह्मसम्पर्तिरुक्तरीसा पुष्टिमार्गीयां मोक्ष एतयोरन्यतरा-

अशनमेवार्थं इति पूर्वं व्याख्यातम् । अतोऽत्र भोग उच्यते इत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * इहायमित्यादि * । * निषेधिका श्रुतिरिति * भोगनिषेधेका, न तदश्ननोतीतिश्रुतिः । अन्यतरापेक्षमित्यतद्ग्रे, आविष्कृतमाविष्करणं भगवत्प्राकृत्यमिति यावत् । हि यतो हेतोरतो युक्तम्—एतावती द्रुष्टिर्बोध्या । दहराधिकरणे एतसूत्रोपन्यासे आविष्कृतपदस्य भगवदाविर्भावार्थकताया अङ्गीकृतत्वाद् । तथाचाब्रेदं सम्पद्यते । आद्ये प्रकारे यद्यपि, तद्यथा प्रियया लियेत्यादिनासम्परिष्वज्ञो ब्रह्मकृतो जीवस्योक्तस्थापि, न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति ज्ञानाभावशेषत्वेनोक्तं इत्यस्थूलादिश्रुतौ सकलप्रापञ्चकधर्मभावकथने प्रापञ्चकभोगाभावोऽन्युक्तः । द्वितीयप्रकारे तु ज्ञानसङ्गावद् भोग इति विरोधाभावात् स्वरूपे सगुणनिर्गुणमेवकल्पनमसङ्ग-

पेषमुपयश्रुत्युक्तमिर्थः । भगवत्कर्तृकभोगस्य लीलारूपत्वात्
तस्याश्र, लोकवत्तु लीलाकैवल्यमित्यत्र मुक्तित्वेन निरूपणात् त-
त्मासः सम्पद्वूपत्वं युक्ततरमिति हिशब्दार्थः ॥ २६ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

तमित्यर्थः । तदेतन्निगमयितुं हिरण्यशब्दस्यार्थमाहुः । * भगवत्कर्तृ-
केत्यादि * । एवमेनापि प्रकारेण फलस्वरूपमेव विचारितं भवति ॥

शाङ्कुरास्तु—मुक्तस्यानेकशरीरावेशलक्षणैश्वर्याऽभ्युपगमे, तत्
केन कं विजानीयादित्यादिश्रुतिविरोधशङ्कायां, तत्केन कं, सलिल
एक इत्यादौ यद्विशेषविज्ञानवारणं तत् सुषुप्तिकैवल्यावस्थयोरन्य-
तरापेक्षम् । कुतः । आविष्कृतं हि यतो हेतोस्तत्त्वैव तदधिकारवशा-
दाविष्कृतं, यत्र सुसो न कञ्चनकामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं प-
श्यतीत्यनेन । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुथाय तान्येवानुविनिश्चयति न
प्रेत्य संज्ञास्ति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यनेन च प्रकटीकृतः ।
इदं तु सगुणविद्याविपाकशानं स्वर्गादिवद्वस्थान्तरम् । यत्रैत-
दैश्वर्यमूपवर्ण्यतेऽतो न दोष इत्येवं सूक्तार्थमाहुः । तेषामियं सम्प-
स्थवस्थातो हीनावस्थेत्यभिप्रायः । तदेतदन्ये न क्षमन्ते । तथाहुर्भा-
स्कराचार्यो रामानुजाचार्याश्च-अत्र सम्पत्तिपदेन, वाङ् मनसि स-
म्पद्यत इत्यादिनोक्ता मरणावस्था परामृश्यते । अतः सुषुप्तौ मर-
णावस्थायाच्च विशेषविज्ञानवारणम् । यत्र सुप्तः, एतेभ्यो भूतेभ्य
इति श्रुतिभ्यां यतस्तत्त्वैव तदधिकारवशादाविष्कृतम् । तेन शरीरे-
न्द्रियविषयनिवन्धनं यद्विशेषविज्ञानं तदेव वार्यते, इत्यदोषः । न तु
परं भावं प्राप्तस्य विद्याकर्मसामर्थ्यात्सर्वविषयं सामान्यज्ञानमाविर्भू-
तं तत्र वार्यत इत्यदोषः । यत इन्द्रप्रजापतिसंवादे एव सुषुप्तौ निः-
सम्बोधत्वमुक्ताऽप्ते मुक्तमधिकृत्य, स वा एष एतेन दिव्येन चक्षु-
षा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोक इति सर्वश-
त्वकथनादिति । अस्मन्मतं त्वेतावान् विशेषः । शाङ्कुरोक्तमुक्ता-
वस्था प्रथमा कक्षा । एताभ्यामुक्ताऽवस्था तु मध्यमकक्षा । भाग भ-
गवत्साहित्याभावादिति ॥ १६ ॥ ४ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ एवं भोगेष-

ब्रह्मणा सह भोगकारणं लौकिकव्यापाररथुतमुत नेति संश-
ये तद्युतमिति पूर्वः पक्षस्तथा सति मुक्तित्वभङ्गात् पूर्वोक्तमनुप-
पन्नमिति प्राप्ते, आह । जगदित्यादि । पूर्वोक्तस्य जगत्सम्बन्धी
लौकिको यो व्यापारः कायवाङ्मनसां तद्वज्ज्ञं तद्विहितं भोगकर-
णम् । तत्र हेतु आह । प्रकरणादसंनिहितत्वाच्चेति । ब्रह्माचिदा-
प्रोति परमित्युपक्रमेण मुक्तिप्रकरणात् तत्र लौकिकव्यापारोऽस-
म्भावितः । किञ्च, लीलायाः कालमायाद्यतीतत्वेन प्राकृतं जगद्
दूरतरमितोऽपि हेतोर्न तत्सम्भवः । कदाचिल्लोके लीलाप्रकटने-
च्छायां तदधिष्ठानत्वयोग्ये पथुरादिदेशोऽतिथुद्दे गोलके चक्षुरि-
न्द्रियमिव स्थापयित्वा लीलां करोति । तदापि लीलामध्यपातिनां

करणं विचार्य भोगप्रकारं विचारयितुमधिकरणान्तरमारभत् इत्या-
शयेन विषयसंशयपूर्वपक्षान् वदन्तोऽधिकरणमबतारयन्ति । * ब्र-
ह्मणा सहेत्यादि * । संशयबीजं तु भागे लौकिकव्यापाररुक्तत्वस्य
लोके दर्शनम् । एतस्य भोगस्य सायुज्यमुक्त्युन्तरभावित्वं च ह्य-
यम् । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति । * पूर्वोक्तस्येत्यादि * ।
* पूर्वोक्तस्येति * । प्राप्तसायुज्यस्य पुष्टिभक्तकायवाङ्मनसामित्यप्र
टजभावः समाप्तान्तस्याऽनित्यत्वेन वैकल्पिकत्वाज्ञेयः । असञ्जि-
हितत्वं व्याकुर्वन्ति । * किञ्चेत्यादि * । एतेनाक्षरब्रह्मणयेव सम्भो-
गो बोधितः । निरस्तसाम्यातिशयेन राघसा स्वधामनि ब्रह्मणि रंस-
ते नम इति द्वितीयस्कन्धे तथा सिद्धत्वात् । तर्हि, ते ते धामानी-
त्यादिश्रुतिषु भूमौ भोगः कथमुच्यत इत्यत आहुः । * कदाचिदि-
त्यादि * । * कदाचिदिति * । जगदुहिधीर्षाऽवसरे । * स्थाप-
यित्वेति * । अक्षरं स्थापायत्वा । तथाच तस्माच्चयोऽयत इत्यर्थः ।
नन्वेवमक्षरस्य भूमौ प्रकटने तत्र स्थितानां भक्तानां भूमिसम्बन्धज-
गुणदोषसंसर्गालौकिकव्यापारप्रसङ्गो दुर्बार इत्यत आहुः * तदा-
पीत्यादि * ननु प्रभाणाभावे इष्टान्तमात्रस्याऽक्षित्करत्वात् भक्ता-

न लौकिकव्यापारसम्भवः । न हि चक्षुरिन्द्रयं गोलककार्यं करोति । न वा तश्चाशे नश्यति । एतत्सर्वं, दिवीव चक्षुराततमिति श्रुतिव्याख्याने विद्वन्यण्डने प्रपञ्चितम् । किञ्च । छान्दोऽये, भू-मैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इत्युक्त्वा भूम्नो लक्षणमाह । यत्र नान्यद पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति स भूमेति । अत्र, नान्यद्विजानातीतेतावतैव चारितार्थ्येऽपि यदिन्द्रियव्यापारो निषिद्धस्तत्राप्यन्यविषयकस्तेन भगवद्विषयकः स मिद्दो भवतीतिं जगद्व्यापारराहिसं सिद्धम् । तत्र तेन भगवत् एव स्वतन्त्रं फलत्वमुक्तं भवति । न हि सुखस्यान्यत् प्रयोजनमस्ति ॥ १७ ॥

नां लौकिकव्यापारराहित्यसिद्धिरित्यत आहुः । * एतदित्यादि * । * प्रपञ्चितमिति * । चक्षुरिनि छिनीरैकवचनान्तं पदमित्यादिना प्रपञ्चितम् । तस्मिन् व्याख्यानं आग्रहवाद इति शङ्का स्यादिति तदर्थं भूमविद्याश्रुतंमुदाहरान्ति । * किञ्च, छान्दोऽय इत्यादि * । * इन्द्रियव्यापार इति * । पश्यति शृणोतिभ्यामुक्तः सः । तथाचास्यां श्रुतौ लौकिकव्यापारराहित्यस्य सिद्धत्वात्तत्र तथा व्याख्याने नाग्रहवाद इत्यर्थः । अत्र यत्पारिशंभ्यात्सिद्धं तस्य फलमाहुः । * तेनेत्यादि * । तत्र हेतुः । * न हि त्यादि * । न हि भूमविद्यायां प्रतिपाद्यमानस्य भूमरूपस्य सुखस्य फलत्वातिरिक्तमन्यत् प्रयोजनं कथमप्यस्ति तस्मात् तथेत्यर्थः ।

यस्तु भाष्यान्तरेऽस्मिन् सूत्रे ब्रह्मसायुज्यं ब्रह्मसाम्यं वा प्राप्तस्य जीवस्यैवर्यादिकं जगत्सृष्टिव्यापाररहितमेव भवतीति विचारितम् । तदस्माकमतं, नेतरोऽनुपपत्तिरित्यानन्दमयाधकरणं एव साधितमिति न काचिन्न्यूनतेति बोधितम् । यस्तु निरहुशाजगःकर्तुन्वस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वाद् ब्रह्म वंद ब्रह्मव्य भवतीति श्रुत्या जीवस्य ब्रह्मभावं बोधिते तस्यापि तदभेदाज्जगद्व्यापारोऽस्तु, तथा सतीदं सूत्रमवान्तरमुक्तिविषयमिति कश्चित्, तदसङ्कृतम् । वेदस्तुवौ, सममनुजानतां

प्रत्यक्षोपदेशादितिचेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

नन्वेतत्प्रकरण एव छान्दोग्ये पञ्चते, सर्वैः ह पश्यतीति
सर्वविषयकप्रत्यक्षमुपदिश्यत इत्यन्यविषयव्यापारराहितं नोपपद्यत
इत्याशङ्क्य समाधते । आधिकारिकेसादिना । अत्रेदमुच्यते ।
सोऽश्नुते, लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिसादिभिर्निसलीलामध्यपाति-
त्वं तस्योच्यते । नान्यत् पश्यतीसादिश्रुतिवशाज्जगद्व्यापार-

यदमतं मतदुष्टतयेति जीवं ताहशनियन्तृत्वभावस्य ब्रह्मविदसम्म-
तत्वकथनेन ताहशजगत्कर्तृत्वादेशपि निरासबोधनादतः सायु-
ज्येष्ठपि तदभावः सूत्रकाराभिमत इति व्येयम् । तथाच यथा भूमिस-
म्बन्धिनो मथुरादिदेशस्य लौकिकत्वं, तत्र स्थापितस्य चालौ-
किकत्वं, तथा तत्र स्थितानां लौकिकदेहे निर्विष्टत्वालौकिकत्वं त-
दन्तःस्थापितानां सदेहानामेव लालास्थानामलौकिकत्वम् । तेन लौ-
किकालौकिकोभयकार्यकरणं ताहशताहशततज्ञानविषयत्वं नानुप-
पन्नं, नापि लीलासाङ्कूर्यप्रसङ्गः । चक्षुरिन्द्रियदृष्टान्तेनैवोपपादित-
त्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादितिचेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ सूत्रं व्या-
कुर्यन्ति । * नान्वत्यादि * । ननु भूमविद्यास्थस्य, नान्यत् पश्यती-
त्वादिवाक्यस्य बलेन भक्तस्याऽश्वरे ब्रह्मणि जगद्व्यापाररहितो
भोग इति यदुकं तज्जोपपद्यते । यत एनत्प्रकरण एव छान्दोग्ये भ-
क्तस्य जगद्व्यापारः पञ्चते । स को वेत्यत आहुः । सर्वैः पश्यः
पश्यतीति । जगद्विषयकप्रत्यक्षरूपः स इत्यतस्तथेत्याशङ्क्य समाध-
स्त इत्यर्थः । समाधानांशव्याख्यानाय हेत्वंशस्फुरणे तेनाशङ्कन-
न्तरस्यापि निवृत्तिमालोच्य तमप्यर्थं संप्रहीतुं प्रकारान्तरेणावता-
रयान्त । * अत्रेदमित्यादि * । अत्र अवतारणग्रन्थे, इदं षष्ठमाण-
मधिकमुच्यते, न तु तावन्मात्रमित्यर्थः । किं तदित्याकाङ्क्षायाम् आ-
क्षेप्यं विषयमाहुः । सोऽश्नुत इत्यादि * । * तस्यति * । भक्तस्य ।
एवं विषयमनूद्य तत्र विचारः क्रियत इत्याहुः । * अत्रेत्यादि * ।

वर्जं भोगकरणं पूर्वसूत्रेणोक्तम् । अत्रेदं विचार्यते । नान्यत् पश्य-
तीति प्रकरण एव सर्वैः ह पश्यतीति सर्वविषयकं दर्शनमुच्यते
तत् कथं पूर्वोक्तमुपपद्यत इति । किञ्च । एकस्यैव भक्तस्य देश-
कालभेदेन क्रियमाणाऽनेकलीलासम्बन्धित्वं भवति । तच्च लीला-
नियतायां न घटते । यतस्तत्तदेशतत्कालसम्बन्धित्वं नान्यता ।
एवं सर्वेकस्यानेकरूपत्वं जीवस्य न सम्भवतीति तत्त्वमपि न
सिद्ध्यतीति । तत्रोच्यते । श्रुतौ सर्वपदेन न जगदुच्यते, किन्तु
यस्यां यस्यां लीलायां देशकालभेदेन क्रियमाणायामधिकृतो य

अत्रास्मिन् सूत्रे इदम् । उक्ताभ्यां श्रुतिभ्यां सूत्राभ्यां च यदुक्तं
तद्विचार्यत इत्यर्थः । विचारमाहुः । * नान्यदित्यादि * । अत्र, ना-
न्यदित्यारक्ष्य पूर्वोक्तमुपपद्यत इत्यनेन पूर्वोक्तवाशङ्कानुर्दिता ।
सोऽश्वनुत इत्यादिविशायर्णी द्वितीयामाहुः । * किञ्चत्यादि * ।
सोऽश्वनुते, स वा एष एवं पश्यन्, सर्वैः ह पश्यः पश्यतीत्यादिश्रुतौ
श्रीभागवतादिषु च एकत्वकथनेन भक्तानामेकस्यैव रूपस्य प्रत्य-
क्षोपदेशाद् एकस्यैव भक्तस्य देशकालभेदेन क्रियमाणाऽनेकली-
लासम्बन्धित्वमुक्तं भवति । तच्च लीलानियतायां न घटत । यतस्त-
देशकालसम्बन्धित्वं तत्तद्विशेषणविशिष्टैव नित्या ध्वंसाद्यप्रतियो-
गिनी । एवं देशकालभक्तविशिष्टायाः लीलाया नित्यत्वं सति देश-
कालयोद्भवन्यान्यत्ववद् भक्तस्याप्यनेकरूपत्वं वाच्यम् । तच्चानु-
क्तत्वाज्ञीवस्य न सम्भवति, इति एवं विशेषणविशिष्टने तस्याः ली-
लायाः नित्यत्वमपि न सिद्ध्यनीत्यतो न घटत इत्यर्थः । प्रत्यक्षापदे-
शादित्यत्र प्रथमपक्षे पष्ठीतपुरुषो द्वितीयपक्षे च कर्मवारयो ज्ञेयः ।
एवमाशङ्कांशं द्वेधा व्याख्याय समाधानांशं व्याकुर्वन्ति । * तत्रो-
च्यत इत्यादि * । तथाचाधिकारोऽत्र भक्तानां लीलानुभवयोग्य-
तासम्बन्धाधकारिकं तेषां मण्डलं समूहस्तत्र यस्तिष्ठति तस्मोक्तः
कथनात् श्रुतौ तथोच्यत इति नानुपपन्नं किञ्चत् । औतस्य दर्शन-
विषयवाचकस्य सर्वपदस्य सङ्क्षेपचित्वृत्तिकत्वात्तद्विशेषकदर्शन-

एको भक्तस्तस्यैव तावन्ति रूपाणि सन्ति तान्याधिकारिकाणी-
त्युच्यन्ते । तेषां मण्डलं समूहस्तत्र स्थितवस्तुमाग्रमुच्यत इति नानु-
पपञ्चं किञ्चित् । अत एवाग्रे पञ्चते । सर्वमाप्नोति सर्वश इति, स
एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा भवति सप्तधा नवधा चैव पुनश्चै-
कादशः स्मृतः । शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशतिरिति ।
यथा मण्डलवर्त्तिषु पुंसु नैकस्य प्रायम्येन प्राधान्यं वक्तुं शक्यं
तथैतेष्वपि रूपेष्विति ज्ञापनाय मण्डलपदमुक्तम् ॥ १८ ॥

विकारावर्त्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

नन्वेवं सति भस्त्वदेहमायास्य इति प्रभुणोक्ते तदाशया त-

ईपि भोगस्य जगद्ब्यापारराहितत्वं नानुपपन्नम् । तथा, सोऽशनुत
इत्यादावेकवचनस्य भक्तस्वरूपविषयकत्वात् स भक्तस्तत्त्वदेशत-
त्त्वकालभेदेन कियमाणा लीलाः आधिकारिकदेहसमूहस्यः पश्य-
तीति तत्तद्विशेषणविशिष्टानां लीलानां तदनुभवितुभक्तस्य च नि-
त्यत्वं नानुपपन्नमित्यर्थः । ननु सर्वपदार्थसङ्कोचे भक्तरूपवाहुर्वये च
किं मानमित्यत आहुः । * अत एवेत्यादि * । * अग्र इति * ।
सर्वैः ह पश्यः पश्यतीत्यत्याग्रं । तथाच सर्वमाप्नोतीति वाक्ये सर्वैः
प्रकारैः सर्वप्राप्तिधावणात् सर्वे पश्यतीति वाक्यस्थसर्वपदेन वि-
षयक्षितप्रहणस्यैव युक्तत्वात् । तथा स एकधीत वाक्ये भक्तस्य
बहुधा भवनश्चावणात्, सोऽशनुत इत्यादावपि बहुभी रूपैर्मैगरूप-
स्य लीलानुभवस्य युक्तत्वादिति । ननु मण्डलपदेन चक्राकारेण
परिणतः समूह उच्यते, न तु सामान्यसमूहोऽतः कथमेवमुच्यत
इत्यतो मण्डलगदस्य तात्पर्यमाहुः । * यथेत्यादि * । तथाचैत-
ज्ञापनाय मण्डलपदं, न तु समूहस्य चक्राकारेण परिणतेऽपि-
नायेत्यर्थः ॥ १९ ॥

विकारावर्त्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ एवं श्रुतिविरोधं प-
रिहत्य लौकिकविरोधं परिहतीत्याशयेन सूक्तमवतारयन्ति * नन्वे-
षं सतीत्यादि * एवं सतीत्ति * तत्त्वलीलातत्त्वदेशतत्त्वकालतत्त्वद्-

स्थितिर्नोपपद्यते । निसत्त्वालीलायास्तस्य कालस्य तदागमनस्य
च तदापि वर्तमानत्वाद् । तथा प्रभूक्तिरपि नोपपद्यत इसाश-
क्षय समाधत्ते । इह भगवल्लीलाप्रकृतिस्तद्रिरुद्धोऽर्थो विकार इत्यु-
च्यते । तत्र न वर्तते तज्ज्ञानं तादृशं च भवति । यत्स्वरूपं प्रति
तथा वदति तस्य स्वगेहे तदा भगवत्स्थितिज्ञानं न भवतीर्थः ।

भक्तदेहानां नित्यत्वे सति । ब्याकुर्बन्ति । * इहेत्यादि * । * इहे-
ति * । भगवत्सम्बन्ध्यर्थविचारे, भगवल्लीलाप्रकृतिः, रसात्मककृ-
त्सन्गुणवत्त्वाद्, अनुकृत्यधिकरणसिद्धकारणत्वाद्वा । तद्रिरुद्धोऽर्थो
लौकिकः स हि विकार इत्युच्यते तत्प्रतिकृतिभूतयत्किञ्चि-
त्सद्गुणवत्त्वात् । कार्यत्वाद्वा । तत्र लौकिके विकारभूतेऽर्थे न व-
र्तते तद् ब्रह्मणा सह भोगकरणम् । अत आधिकारिकमण्डलस्य सर्वे
तदन्तःपातिज्ञानं च विकारावर्त्ति तादृशं तत्समानाकारं च भव-
ति । अत एवेतः पूर्वम्, आत्मत आशा आत्मत आविर्भावतिरो-
भावावित्यादि आवितम् । अन्यथा तत्र वदेत । तदेतदत्र सर्वे
चकारेण सूच्यते । तथाच, स एकघा भवतीति श्रुतिवलेनैकस्य
भक्तस्य यान्यनेकानि रूपाण्यङ्गीकृतानि तानि योगिकायव्यूहवद्वा
नानादेशवर्तीनि, किन्तु तर्थैकस्मिन्नेव भगवत्स्वरूपे विद्यमानानि
प्रद्युम्नादिव्यूहरूपाणि तत्कार्ये प्रकटीभवन्त्यपि न स्वरूपाद्विभ-
तया प्रतीयन्ते । तथा भक्तशरीराण्यप्येकस्मिन्नेव वर्तमानानि त-
त्कार्ये बहिर्भवन्ति । एवं यत्स्वरूपं प्रति, श्वस्त्वदगृहमायास्य इति
वदति तस्य स्वगृहे प्रथमदिने भगवत्स्थितिज्ञानं न भवति तस्य
विरहानुभवयितुरुपं बहिर्भवति, पूर्वोक्तं चान्तः । ततो द्विनीय-
दिने पूर्वोक्तं बहिर्भवति विरहानुभवयित् चान्तस्नयोरन्तर्भावव-
हिर्भावौ तेन न ज्ञायेते एकमेव स्वमनुभवतीत्येवं लीलारसालत्वार्थं
दिङ्मात्रेण प्रदद्यते । वस्तुतस्तु यथा नित्यव्यापकशब्दवादिजै-
मिनीयमते व्यञ्जकस्य वायोधर्वनेवा अभावेन न वर्णात्मकशब्दस्य
सर्वत्र सदा ज्ञानं, यथा च नित्यव्यापकात्मवादिकाणादादिमते
स्वदेहादन्यत्र तद्रृतिलाभस्थानभूतदेहाभावेन न स्वात्मज्ञानं, त-

उपलक्षणं चैतदतो यदेशकालविशिष्टा यादृशी या लीला तस्यास्तादृश्या एव तल्लीलामध्यपातिनो भक्तस्य ज्ञानं, नान्यविषयकमिति इयम् । अत एव द्वितीयस्यापि, पर्वत्पूर्वमुक्तमासीनेनागत इत्येव ज्ञानं भवति । तदैव हि रसोदयोऽतो रसस्वरूपमध्यपातित्वाललीलाया रसस्य च भगवदात्मकत्वाद्गवदूपत्वेन सर्वमुपपद्यते लीलायाम् । अत्र प्रमाणमाह । तथाहि स्थितिमाहेति । सर्वमाप्नोति सर्वश इति श्रुतिरेकस्यैव भक्तस्य सर्वशः सर्वैः प्रकारैः सर्वलीलारसमाप्नोतीति वदन्त्युक्तरीतैव लीलायां स्थितिमाहेत्यर्थः अतो वस्तेवेदमलौकिकमीदशमिति मन्तव्यं वैदिकैरिति भावः । अलौकिकेऽर्थे लौकिकरीत्यनुमरणं न युक्तं, किन्त्वलौकिकरीत्यनुमरणमेव युक्तमिति हि शब्देन घोत्यते । एतेन, रसो वै स इति श्रुतेलीलाविशिष्ट एव प्रभुस्तयेति तादृश एव परमफलमिति ज्ञापितं भवति ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

याऽत्र लीलादिव्यञ्जकभगवदिद्वाभावेन न भगवत्स्थित्यादिज्ञानं भवतीत्यर्थः । एवं सूत्रैकदेशं व्याख्याय तेनानुक्तस्यान्यस्यापि तथा सिद्धिमाहुः । * उपलक्षणमित्यादि * । तथाच “अचिन्त्याः खलु ये भावास्तांजकेण प्रसाधयेत् । प्रकृतिर्भयः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणमि”ति मत्स्यपुगणवाक्यात् । अत एवं श्रुतिमूलकतर्कोदपि सर्वं सुखमित्यर्थः । उपपादनप्रकारस्य प्रामाणिकत्वाय सूत्रशेषमवतारयन्ति । * अत्रेत्यादि * । सिद्धमाहुः । * अत इत्यादि * । तथाच, नैषा तर्केणोति श्रुतेः, अलौकिकास्तु ये भावान तांस्तकेण योजयेदिति स्मृतेभ्य श्रुत्यनुसारैव निषेयमिति सिद्धेत्यर्थः ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ भगवत्सम्बन्धिपदार्थानां ३-

न च लौकिकयुक्तिविरोधोऽत्र बाधकत्वेन मन्तव्यः, किन्तु साधकत्वेन । यतः प्रसक्षाऽनुमाने श्रुतिस्मृती अपि लौकिकयुक्त्यपसोरणालौकिके भगवत्सम्बन्धिन्यर्थेऽन्यथाभावनं निषेधति, नैषा तर्केण मतिरापनेया । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च । अलौकिकास्तु ये भावा न ताँस्तर्केण योजयेत् । श्रीभागवते च— न हि विरोध उभयं भगवत्यपरिगणितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभामकुर्कशास्त्रकलिलान्तःकरणाशयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसर इत्यादिवाक्यैरचिन्सानन्तशक्तिमन्त्वेन भगवत्स्वरूपस्यैव परमफलत्वं प्रदर्शयते । किञ्च । ता वां वास्तुन्यध्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयामः । अत्राह तदुरुगायस्य वृण्णः परमं पदमवभाति भूरीति क्रग्बेदे पठयते, किञ्चित्पाठभेदेन यजुः-शास्त्रायामपि । ता तानि वास्तूनि वां गोपीमाधवयोः सम्बन्धीनि गमध्यै प्रमादत्वेन प्राप्तुमुष्मसि कामयामहे । तानि कानीसाकाङ्गायां गृहाभिसन्धिमुद्याटयति, यत्र श्रीगोकुले गावो भूरिशृङ्गा वहुशृङ्गा रुपभूतयो वसन्तीति शेषः । ग्राम्यारण्यपशूपलक्षणार्थमुभयोरेव ग्रहणम् । अत्राह । भूमावेव तदुरुगायस्य वहुगीयमा-

क्षणगम्यत्वरूपं पूर्वोक्तमर्थमेव हठीकर्त्तु सूत्रान्तरं पठतीत्याशयेन सूत्रं ज्ञाकुर्वन्ति । * नचेत्यादि * । भाष्यमत्र निगदव्याख्यातम् । अत्र नैषा तर्केणेति काठकश्रुतेज्जीवप्रइनोत्तरवर्तित्वेन तया भगवत्सम्बन्धिनामर्थानां तर्कागोचरत्वसाधनं न युक्तमित्याशङ्क्य, ब्रह्म-प्रकरणस्यायाः, परास्य शक्तिरिति द्वितीयस्याः श्वेताश्वतरश्रुंतरुपन्यासः । अलौकिकास्त्वित्यस्याः स्मृतेः प्रसिद्धत्वेन विषयान्तरे चारितार्थमाशङ्क्य श्रीभागवतपृष्ठस्कन्धीयस्य, न हि विरोधमि-

नस्य वृष्णः । भक्तेषु कामान् वर्षतीति वृषा तस्य पदं स्थानं वै-
कुण्ठं ततोऽपि परममधिकमत्र विचित्रलीलाकरणात् । भूरियमुना-
पुलिननिकुञ्जगोवर्द्धनादिरूपत्वेन बहुरूपम् । तथाच तत्रसानि
तानि कामयामह इति वाक्यार्थः सम्पद्यते । एतेन लीलासम्बन्धि-
वस्तुनां यत्र फलत्वेन बहुरूपप्रार्थनं तत्र तल्लीलाकर्तुः परमफलत्वे
किं वाच्यमित्याशयो ज्ञाप्यते । अथ ह वा व तत्र महिमाऽमृतस-
मुद्रविप्रष्टा सकृल्लीढया स्वपनसि निष्पन्द्मानानवरतसुखेन वि-
स्मारितदृश्वश्रुतसुखलेशाभासाः परमभागवता इति श्रीभागवते ।
एतेनापि कैमुतिकन्यायेन प्रभोरेव स्वतः पुरुषार्थत्वं ज्ञाप्यते ।
फलप्रकरणत्वात्तदेवाचार्यतात्पर्यविषय इति ज्ञायते ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

इतोऽपि हेतोः पुरुषोत्तमस्वरूपमेव परमं फलमिति ज्ञायते ।

ति वाक्यस्योपन्यासः । एवमेतैः प्रमाणैलींलाया अलौकिकत्वं नि-
गमयित्वा तन्मुखेनापि भगवतः फलत्वनिगमनाय किञ्चेत्यादिना
शाखाद्वयस्थश्चत्युपन्यासः । श्रुक्षाखास्थश्चुतेर्यास्केन सूर्यकिर-
णपरताया निर्वचनात् तदर्थमनिरासाय यजुःशाखापाठस्मार-
णम् । तेन यास्कोक्तस्य श्रुङ्गादिपदनिरुक्तमात्रार्थत्वं, न तु त-
स्तात्पर्यकत्वम् । श्रुचो विष्णुसूक्तस्थत्वात्, तैत्तिरीयपाठे च वि-
ष्णुपदाद् अग्रेषपि, विष्णोः कर्माणि पश्यतेत्यादिमन्त्रदर्शनाच्च । ए-
तदुपष्टमायैव, अथ ह वा वेति श्रीभागवतवचनोपन्यास इति । शेषं
स्फुटम् ॥ २० ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * इतोऽपि-
स्यादि * । * इतोऽपीति * । मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे । भोगमात्रे
भोगे पद यत् साम्यं भक्तेन सह तौल्यमस्यां श्रुतौ सहपदेन आव्यते,

यतः, सोऽनुते सर्वान् कामानं सह ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतौ भक्तसाम्यमुच्यते । तच्च पुरुषोत्तम एव सम्भवति । यतः सख्यं दत्त्वा तत्कृतात्मनिवेदनमङ्गीकुर्वन्नअलिकरुणः स्वस्वरूपानन्दमनुभावयस्तं प्रथानीकरोति । अन्यथा भक्तोऽनुभवितुं न शक्नुयात् । युक्तं चैतत् । प्राप्तं फलं स्वाधीनं भवत्येवान्यथा फलत्वमेव न स्यात् । तथाचाऽस्मालिलङ्गादपि प्रभोरेव परमफलत्वं सिद्धयति । न तत्समश्चाभ्याधिकश्च दृश्यत इति श्रुतिविरोधपरिहाराय मात्रपदम् । न चात्र कामभोगस्य फलत्वं शङ्खनीयम् । आप्नोति परमिसेतद्व्याकृतिरूपत्वात् स्वरूपानुभवरूपत्वाद् भोगस्य । अनुभूयमानस्यैव हि सुखस्य लोके पुरुषार्थत्वोक्तेः ॥ २१ ॥

एवं भगवतः स्वतः पुरुषार्थरूपत्वमुक्त्वा कर्मफलभोगानन्तरमावृत्तिवदत्राप्यावृत्तिर्भविष्यतीसाशङ्कानिरासायोत्तरं पठति ।

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

तस्मालिङ्गादपि । तद व्याकुर्वन्ति * यत इत्यादि * पुरुषोत्तम एवेत्येवकारेणाक्षरं व्यावर्त्यते । तत्र हेतुः । * यतः सख्यमित्यादि * । नन्वत्र कामानामेव प्राप्तेषुक्तत्वात्तद्वोगस्यैव फलत्वमस्त्वतिचेतत्राहुः । * नचेत्यादि * । आप्नोति परमित्यतद्व्याकृतिरूपत्वादिति * । आप्नोतिपरमिति यद्वाक्यं तद्व्याख्यानरूपत्वात् । ननु यदि भगवत् एव फलत्वं तदा कामानामशनं किमिति विवरणत्वेनोच्यत इत्यत आहुः । * स्वरूपेत्यादि * । तत्र युक्तिमाहुः । * अनुभूयमानस्येत्यादि * । तथाच फलत्वव्युत्पादनार्थं तत्र तु फलत्वार्थमित्यर्थः । एवमनया पञ्चसूड्या भोगप्रकारविचारेऽपि भगवतः परमफलत्वबोधनायैवेति ज्ञापितम् । इदमेवाचार्येः पुष्टिप्रवाहमर्यादायां पुष्टिफलविचारे “भगवानेव हि फलं स यथाऽविर्भवेद् भुवि । गुणस्वरूपमेदेन तथा तेषां फलं भवेदि”त्यनेनोक्तक्षेयम् ॥ २१ ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ सुच्चमवतारयन्ति * एवमित्य-

अनावृत्तिर्भक्तानां ज्ञानिनां चोच्यते । तत्र मानं शब्दः । स च—तयोर्ध्वमायच्चमृतत्वमेति, न तेषां पुनरावृत्तिरेतेन प्रतिपद्यमा-
ना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते, ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते, न च पुनरा-
वर्तत इत्यादिरूपस्तु ज्ञानिनां तामाह । न हि भक्तानां नाड्यादिभ-
युक्तमपृतत्वम् । “तस्मान्मद्वक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।
न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भेवेदिह”इत्यादिवाक्येभ्यः ।
किन्तु, यपेवेति श्रुतेर्वरणमात्रलभ्यः पुरुषोत्तमः । एवं सति ब्रह्म-

दि * । व्याकुर्वन्ति । * अनावृत्तिरित्यादि * ननूक्तः शब्दो ज्ञानि-
नामेव तामाहेत्यत्र गमकमाहुः । * न हीत्यादि * ।
काठके ज्ञानं प्रस्तुत्य, यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिता
इति वैराग्यं चाक्ता ततः, शतं चैका च हृदस्य नाड्य इत्यनेनो-
त्कमस्योक्तत्वाद् वृहदारण्यके शारीरद्वाहणेऽपि तथात्वादन्यत्रापि
तथैवेति नाड्यादूर्ध्वगतिहेतुभूतयोर्ज्ञानवैराग्ययोर्भक्तस्य श्रेयस्कर-
त्वाभावेऽत्रोक्तम् । तत्कार्यभूतनाडीगतिप्रयुक्तममृतं न शक्यं व-
क्तुमनो ज्ञानिनामेव तेन शब्देन तदुच्यत इत्यर्थः । तर्हि भक्तस्या-
उनावृत्तिः कुतोऽवगन्तव्येत्यत आहुः । किन्तु,
यमेवेति श्रुतेर्वरणलभ्यः पुरुषोत्तमो भक्तानाममृतत्वम् । स च
अक्षरात् परतः पर इति श्रुतेर्यस्मात् क्षरमतीतोऽहमिति गीतावा-
क्याद्वाक्षरात् परः । एवं वरणलभ्यस्यात्मनोऽक्षरात् परत्वे सति
ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतेर्विरोधपरिहारपूर्वकं यद् द्व्याख्यानं
वरणसाहित्ये सर्वकामाशनक्षेपे ब्रह्मस्वरूपानन्दानुभवो, वरण-
साहित्याभावे तु लोकत्वेनाक्षरप्राप्तौ तदानन्दानुभवोऽक्षरसायुज्यं
वा यथाऽधिकारमिति पूर्वमुक्तं तद्रीत्या अक्षराधिष्ठातारं पुरुषो-
क्तमं परं ब्रह्म वरणेन प्राप्तस्य निर्दोषत्याद् आवृत्तिहेतूनामविद्या-
कामकर्मणामभावात् प्रपञ्चेऽनावृत्तिः सम्भवति । तथाचात्र परश-
दे प्राप्यस्याक्षरात् परत्वप्रकाशनसामर्थ्याण्डिङ्गादनावृत्तिर्भक्ताना-
मवगन्तव्येत्यर्थः । ननूभयव्यामोहसूत्रे भक्तव्यामोहस्यापि क्वचि-
त्कृतत्वात्तादशेच्छया कदाचिदावर्त्तिः स्यादिति शङ्कुयामाहुः ।

विदाग्रोति परमिति श्रुतेविरोधपरिहारपूर्वकोक्तव्याख्यानरीसा भ-
क्तस्य परं ब्रह्म प्राप्तस्य निर्दोषत्वादादृच्छिहेत्वभावात् प्रपञ्चेऽनावृ-
त्तिः सम्भवति । तादृशं प्रतीक्ष्वरेच्छापि न तथा भवितुर्मर्हति ।
“ये दारागारपुत्रासप्ताणान् विज्ञमिमं परम् । हित्वा मां शरणं
याताः कथं तांस्त्वकतुमुत्सह” इति भगवद्वाक्यात् परप्राप्तिरूपत्वाच्च
भोगस्य न नाशसम्भावना । किञ्च यत्रैकस्यैव भक्तस्य देशका-
लभेदेनानेकविधलीलासम्बन्धित्वेऽपि तत्त्वलीलासम्बन्धित्वमन-
श्वरमुच्यते तत्र सर्वथा तदभावः कथं वक्तुं शक्यो ब्रह्मणापि ।
अपरञ्च । कालसाध्यो हि नश्वरः स्याद् न हि पुरुषोत्तमे कालः
प्रभवितुं शक्नोति । न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुरिसादिवा-
क्येभ्यः । तथाच ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीययोरनावृत्तौ तुल्यत्वेऽपि
फलप्राप्तौ वैलक्षण्यात् पूर्ववाक्येन भक्तानामाहाऽनावृत्तिमुत्तरवा-
क्येन ज्ञानिनामिति ज्ञायते । नच फलप्रकरणान्तेऽनावृत्त्युक्तेः सं-
साराभाव एव जीवस्य परमं फलमित्याचार्याभिप्रायो ज्ञायत इति
वाच्यं । ब्रह्मविदः परप्राप्तिं फलत्वेनोक्त्वा तत्स्वरूपस्य सर्वका-
मभोगत्वेन श्रुत्या निरूपणात् । स च स्वस्वाधिकाराऽनुसारेण

* तादृशं प्रतीत्यादि * । तथाच ये सर्वात्मभावप्रपञ्चर्त्तर्हता उक्त-
भोगात्मकस्वरूपानुभवरहितात्म तात्र प्रत्यंव तथेच्छेति, नात्र त-
त्सम्भवनाऽपीत्यर्थः । समूलकाषमावृत्तिशङ्कानिवृत्यर्थं केमुतिकेना-
ऽपि तदभावं साधयन्ति * किञ्चेत्यादि * ननु लीलायां देशकाल-
सम्बन्धस्य पूर्वमुक्तत्वालीलानित्यत्वोपपादनमात्रेण कथं शङ्का-
याः, समूलकाषं निवृत्तिरित्यतस्तद् कालस्यासामर्थ्ये प्रमाणमाहुः ।
* अपरं चेत्यादि * । एवं लीलायाः स्वरूपानुभवस्य च नित्यत्व-
मुपपाद्य सिद्धमाहुः । * तथाचेत्यादि * । ज्ञानमार्गीयफलस्योक्तर्ष-
माशङ्क्ष समादृधते * नचेत्यादि, इयमुक्तेत्यन्तम् * । * स चेति *

निवेदितार्थीङ्गीकाररूप एवेति इयम् । तेन स एव परमं फलम्-
नावृत्तिस्त्वार्थिकी । परं त्वावृत्तौ सम्भवन्त्यां परमफलत्वं नोपपद्यत
इति ज्ञानदुर्बलशङ्कानिरासायेयमुक्ता । पुष्टिमार्गीयभक्तविशेषप्रवर्त्त-
कनिवर्त्तकवेणुशब्दाङ्गवच्चिकटगतावनावृत्तिः पूर्वेणोक्ता, मर्या-
दामार्गीयाणां वेदरूपाङ्गबद्धत्तदुक्तसाधनादनावृत्तिः द्वितीयेनेत्रपि
तात्पर्यविषयः श्लिष्टोऽर्थो इयः । तथा सति परमफलम् ग्रे स्वत एव
भावीति भाव इत्यलं विस्तरेण ॥ २२ ॥

भोगश्च । * स एवेति * । उक्तरीत्याऽनुभूयमानः पुरुषोक्तम् एव ।
* आर्थिकीति * । परप्रकाशनसामर्थ्याङ्गिङ्गात्परप्राप्तिरूपवाक्या-
र्थयत्नेन प्राप्ता । तथाच श्रुत्या समर्पितायाः परप्राप्तेन युख्यत्वात्तत्रै-
वाचार्याभिप्रायो, न तु लैङ्गिक्यामनाहृत्तावित्यर्थः । यद्यपि द्विरुक्तिः
समाप्तिवोधनार्था, तथापि तत्र लैङ्गेणार्थान्तरम् पि बोध्यत इत्या-
हुः । * पुष्टित्यादि * । वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाद्येति सूत्रे तथा
साधितत्वात्तथेत्यर्थः । एवमाचार्याशयः पुष्टिमार्गीयफलस्यैव यु-
ख्यत्व इति साधितम् । एवमत्र पादे, ब्रह्मविदाम्नोति परमिति
श्रुत्युक्तं ब्रह्मैव सन् ब्रह्माव्येतीति श्रुत्युक्तं च फलं सर्परिकरं वि-
चारितम् ॥ २२ ॥

शङ्कराचार्यास्तु-सगुणब्रह्मोपासनात् सहैव मनसेश्वरसा-
युज्यं प्राप्तानां किं सावभ्रहमैश्वर्यं भवत्युत निरवभ्रहमिति-संशये,
आप्नोति स्वराज्यमिति सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्तीति, तेषां स-
र्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादिश्रुतिभ्यो निरङ्गशंकैश्वर्यं भव-
तीति प्राप्तम् । तत्र जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वैवाऽणिमा-
द्यैश्वर्यं भवतीति साङ्गशंकैव तत् । जगदव्यापारस्तु नित्यसिद्ध-
स्यैवेश्वरस्येति सिद्धान्तीक्रियते । तत्र हेतुः-प्रकरणमितरेषामसञ्जि-
हितत्वञ्च । यत्र हि, सदेव सोम्येदमप्र इत्यादौ जगदव्यापारः श्रु-
यते । तत्र परमेश्वर एव प्रकृतां, नेतरेषां सञ्जिधानं तस्मात् । नच,
आप्नोति स्वाराज्यमिति प्रत्यक्षोपदेशविरोधः । एतदप्रे आप्नोति

मनसस्पतिमिथुनेन आधिकारिको यः सवितूमण्डलादिषु विशेषायतनेभवस्थित ईश्वरः पूर्वसिद्धः सर्वमनसां पतिसत्प्राप्तिश्चाबणात्तदायत्तैव स्वाराज्यप्राप्तिरिति बोधनात् । तदग्रे, वाकपतिश्चक्षुष्पतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः, एतत्तो भवतीति फलस्य तत पच आवणाच्च । पवं सूत्रद्वयं व्याख्याय विकारावर्त्तिसूत्रे त्वेवं घटन्ति । परमेश्वररूपं विकारावर्त्ति च । तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुष इत्याम्नायो यतस्तस्य परमेश्वरस्य द्विरूपां स्थितिमाह तच्च निर्विकारं रूपं विकारालम्बना न प्राप्नुवन्ति । अतक्तुत्वात् । अतो यथा द्विरूपं परमेश्वरे निर्गुणं रूपमनवाप्य सगुणं पश्चावतिष्ठन्ते । एवं सगुणेऽपि निरवग्रहमेश्वर्यमनवाप्य सावग्रहाय एवावतिष्ठन्त इति । अग्रिमसूत्रे च, न तत्र सूर्यों भारीति प्रत्यक्षा श्रुतिनं तद्वासयते सूर्य इति गीतास्मृतिश्च परमेश्वरस्य विकाराऽवर्त्तित्वं दर्शयतः । तदेवं विकारावर्त्तित्वं परस्य ज्योतिषः प्रसिद्धमित्यभिप्राय इति । अग्रे तु भागमात्रसाम्येनैश्वर्यस्य सावग्रहत्वं व्याख्याय तेन सातिशयत्वं प्राप्ते शब्दादनावृत्तिं व्याहृत्य सम्यग्दर्शनानां विध्वस्ततमसां तु नित्यसिद्धनिर्वाणपरायणानां सिद्धेवानावृत्तिस्तदाश्रयणेनैव सगुणशरीराणानामनावृत्तिसिद्धेरिति कैमुतिकमुक्तान्समापयन्ति ॥

तन्मते विकारावस्थादिसूत्रद्वयमनतिप्रयोजनम् । जीवस्य सावग्रहैश्वर्यसाधने रूपद्वयबोधकयोस्तयोरनुपयोगात् । नच हषान्तर्थमुपयोगः । विकारावर्त्तिनोऽप्राप्तौ अतक्तुत्वस्य हेतोरिवात्र सावग्रहैश्वर्ये हेतोरकथनेन हषान्तमात्रस्याप्रयोजकत्वात् । नच वाचस्पतिना निरवग्रहत्वस्योपासनविध्यगोचरत्वादुपासके तदक्तुत्वस्य समर्थिततया अतक्तुत्वस्यैव तत्रापि हेतुत्वमुक्तप्रायमेवंति वाच्यम् । मनोमयः प्राणशरीर इति हार्दोपासनवाक्यं सर्वकर्मेति विशेषणस्य सर्वे विश्वं तेनेश्वरं क्रियत इति जगत्सर्वं कर्मास्य स सर्वकार्मा स हि सर्वस्य कर्त्तेतिश्रुतेरित्येवं व्याख्याततया निरवग्रहत्वस्य विध्यगोचरताया वक्तुमशक्यत्वात् । नचोपासनासु पुरुषस्य विध्यधीनत्वेनास्वातन्त्र्यात् फलदशायां तथात्वामिति युक्तम् । पूर्वावस्थाधर्मस्य तदानीमुपगमे बद्धत्वस्यापि तदा प्राप्त्यापत्या मुक्तिविष्टवस्थैवापत्तेः । यच्च स्वातन्त्र्ये प्रातिभत्वप्रसङ्गादित्युक्तं,

तत्र नवनयोहुआसशालिनी बुद्धिः प्रतिभा, तत्सम्बन्धत्वमिति यदि
तदा तु, स यदि पितॄलोककामो भवतीत्यादिना नवनवबुद्धीनां श्रु-
तैव सूचनात्तत्प्रानिभत्वे स्वातन्त्र्यस्य दुरपोहताया एव सिद्धेः ।
तथाच “युक्तिभिरतिशिथिलाभिः समादधानो हठान् दोषान् । वा-
चस्पतिरपि भाष्यव्याख्याव्याजेन दूषणं व्यक्ती”त्वं सिद्धम् । न-
चैव सिद्धान्तेऽपि मनोमयवाक्योक्तोपासकस्य तथात्वापत्या जग-
दव्यापारापत्तिरितिशङ्कनीयम् । न तत्समश्वाभ्यधिकश्च इति
श्रुत्या ताहशस्य फलस्य ततो व्यभिचारणात् । यथा क्रतुरिति पुरुष-
विशेषणवोधकं पदं प्रकारांशे पुरुषाधिकारस्यापि निविष्टत्वात् स-
मत्वाद्याकाङ्क्षायाश्च, तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं क इति, उपति हौ वै
स तं योऽस्मात् पूर्वो बुभूषतीति श्रुतिभ्यां निरिद्धत्वेन ताहशोपा-
मनेऽधिकारस्य निवृत्तंश्च । न चायमेव समाधिः शाङ्कनेऽपि मतेऽ-
स्मवति वाच्यम् । तन्मते निर्गुणस्य रूपस्य सर्वाभ्यधिकत्वेन सगु-
णेऽभ्यधिकराहित्याभावनाभिकसाहित्ये प्राप्ते उक्तरीत्या समसा-
हित्यस्यापि चक्तुं शक्यतया तदार्हाहित्यस्यापि दुरुपपादत्वेनैतच्छ्रु-
तिविषयतायास्तत्र चक्तुमशक्यत्वात् । समाभ्यधिकनिषेधाव-
धिकतया निर्गुणबोधकत्वे च सगुणे समसाहित्यस्यैवापत्तेश्च ।
अधिकारविचारेणाऽत्क्रतुत्वसाधने च निरवग्रहतायाः प्राप्तेरेवाभा-
वेन स्वातन्त्र्यशङ्काया एवानुदयात् स्वातन्त्र्ये प्रातिभवप्रसङ्गस्यैवा-
भावादिति दिक् ॥

भास्कराचार्यास्तु—सिद्धान्ते, अविभागेन हष्टत्वादित्यारभ्य
परमकारणे सायुज्यं गतानां निरवधिकमैश्वर्यामति स्थितम् । ये पुन-
र्वेदान्ते द्वैतवादिनां मन्यन्ते, मुक्ताः पृथगवतिष्ठन्ते इति, तन्मतम-
भ्युपगम्य सावधिकमैश्वर्यं तेषामपि प्रतिपादयितुं जगदव्यापारव-
र्जाधिकरणमारभत इत्युक्त्वा, जगदव्यापारादिसूत्रं पूर्ववदेव व्या-
ख्याय, विकारावर्त्तिसूत्रे, पारमेश्वरं पुनरैश्वर्यं नित्यसिद्धं, विका-
रावर्त्ति, स्वर्महिमप्रतिष्ठत्वात्, तावानस्य महिमेति श्रुतेः । कार्यब्र-
ह्मलोकवर्त्तिनां मुक्तानां सङ्कल्पदेवेति श्रुतेः । तदैरमदीयं सरस्तद-
श्वत्यः सोमसवनं इति बहुविधमैश्वर्यं प्रकीर्त्य तत्रेश्वरायत्तमित्युप-
पन्नम् । दर्शयत इति सूत्रे, परस्य ज्योतिषो विकारावर्त्तित्वं विकारानु-
प्राहकत्वं च, न तत्र सूर्यो भातीत्यादिश्रुतिस्मृती दर्शयत इत्युक्तवन्तः ॥

तन्मते विकारावत्यादिसूचयोर्यदापि न वैयथ्यं, तथापि दहर-
विद्योक्तब्रह्मलोकस्य कार्यत्वं यद्भीकृतमेतरन्यैश्च । तच्चन्त्य-
म् । तत्कार्यत्वषोधकप्रमाणानुपलभात् । नच प्रभुविमितं हिरण्मय-
मिति वेशमविशेषणे विमितमितिपदे निर्मितत्वकथनादेकदेशस्य
कार्यत्वे सर्वस्य तथात्वं शङ्खम् । विमितपदस्य विशेषेण मितं ज्ञात-
मित्यर्थकतयाऽपि नेतुं शक्यत्वेन ततो निर्णयाभावात् । नापि, लृती-
यस्यामिनो दिवीति ब्रह्माण्डान्तर्वर्त्तित्वश्रावणात्तज्ञाशे एतशाशा-
त्कार्यत्वमिति वाच्यम् । नास्य जरयैनज्ञीर्यतीत्यादिना आत्मरूपता-
षोधनेनास्याः शङ्खायाः प्राग्रव निरस्तत्वात् । नच तदन्यदेव, नेत्रमि-
ति वाच्यम् । एकप्रकरणगतत्वेन पूर्वम्, एतत्सत्यं ब्रह्मपुरामित्यनो-
क्तस्य ब्रह्मपुरस्य, तदरश्च ह वैण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोक इत्यादिना पर-
करपूर्वकं तत्प्रपञ्चनस्यैव भासमानतया भेदस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
उपर्वृहितं चैतद् वाराहं चातुर्मास्यमाहात्म्ये चतुर्दशाध्याये क्षीरम-
मुद्रं प्रकृत्य “तन्मध्ये मम लोकस्तु परितो वलयाकृतिः । योजनानां
तु लक्षणिं विशितस्तस्य विस्तृतिः । इवतद्वीप इति ख्यातः प्रलयेऽपि
न नश्यती”त्युक्त्वा, तत्र श्रीभूदुर्गात्मकभागत्रयं तत्परिमाणं संस्थां
चोक्त्वा, तत्र भूदुर्गाभागयोस्तत्थानां चावान्तरप्रलये नाशाभावमु-
क्त्वा, तस्मिन् स्थाने लयं याते प्रविशन्त्युदरे ममेति ब्रह्मणो लये भू-
दुर्गाभागस्थानां स्वोदरे स्थितिमुक्त्वा “श्रीभागे संस्थिता ये तु न तेषां
प्रलये भयम् । शाश्वतः स तु मे लोको न नश्येद् ब्रह्मणो लये । मु-
क्ता एव तु मां तत्र वीक्षन्ते सर्वदैव तु । कल्पान्तप्रभवां वाहृजंलं वा
भूमिदुर्गयोः । भागौ न स्पृशते नौ हि चक्रेण परिरक्षितौ । तत्र स्था-
स्तु जनाः सर्वे मोदन्ते सर्वदैव तु । कल्पान्तप्रभवां बाधां न ते जा-
नन्ति जातुचित् । इवतद्वीपादधस्तात् पृथ्वी तिष्ठति पीठवत् । स्पृष्टौ
स्पृशति तदद्वीपं प्रलये तु वियुज्यते । मम शक्त्यैव स द्वीपः सदा ति-
ष्ठति शाश्वतः । भूमिश्रीभागयोर्मध्ये लक्ष्योजनविस्तृतः । अरनामा-
सुधाप्रभाद्यमुक्तामुक्तनिष्ठितः । अर्धे तस्य तु भूभागः श्रीभागस्या-
र्धमेव च । लक्ष्योजनमध्ये तु द्वीपाकारोभस्ति तत्टटम् । दशयोजन-
साहस्रं विस्तृतिस्तस्य कीर्तिता । अर्धनाशं भवेत्तस्य प्रलये च
पुनः पुनः । अर्धो भागस्तु मुक्तानां श्रीडास्थानं न नश्यति । दुर्गा-
भीभागयोर्मध्ये यनामाऽमृतसागरः । तस्याऽप्येवं विभागोर्धस्ति नि-

त्यानितविभेदतः । अर-ण्याख्यौ सुधासिन्धू मम लोकत्रयेऽपि च । वक्त्वा ते मम भक्तानां क्रीडायै सर्वकामदा”विति । लोकत्रयं तु वैकुण्ठा-इन्नतासन-इवेतद्वीपमेदेन तत्रैवोक्तम् । तेषु छान्दोग्योक्तो वैकुण्ठा-ख्यो ज्ञेयः । तृतीयस्यार्थमितो दिवीति विशेषणेन उच्चस्तत्वबोधनादिति । अतः स लोको न कार्यः, किन्तु नित्य एवेति निश्चयः । लोकस्य ब्रह्मरूपत्वादेव च न तत्प्रभोरापि स्वप्रतिष्ठत्वहानिरिति सर्वमनवद्यम् ॥

रामानुजाचार्यास्तु—मुक्तस्यैश्वर्यं जगत्सृष्टशादिपरमपुरुषाऽसाधारणम् ? उत तद्विहितं केवलपरमपुरुषानुभवविषयमिति ? संशये, जगदीश्वरत्वमपीति पूर्वः पक्षः । निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुतेर्मुक्तस्य मङ्गलपत्वश्रुतेश्च । तत्र सिद्धान्तस्तु जगद्व्यापारं वर्ज मुक्तेश्वर्यं निरसनानिखिलतिरोधानस्य मुक्तस्य निर्व्याजब्रह्मानुभवरूपमैश्वर्यम् । तत्र हेतुः—प्रकरणादित्यादि । अर्थस्तु पूर्ववदेव । श्रुतयः परं बहूच उपन्यस्ताः । अग्रिमसूत्रे च, स स्वराङ् भवतीत्यादिर्भिर्जगन्नियमनरूपं व्यापारमाशङ्क्य आधिकारिकमण्डलस्योक्तेरित्यस्य अधिकारे नियुक्ता ये हिरण्यगर्भादयो मण्डलं तेषां लोकाः तत्स्यां भोगा मुक्तस्याकर्मवश्यस्य भवन्तीत्ययमर्थस्तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारां भवतीत्यादिनांच्यते । तथाच कर्माऽप्रतिहताङ्गानो मुक्तो विकारिलोकान् ब्रह्मभूताननुभवतीत्यनेन वाक्येनोच्यते, न जगद्व्यापार इत्युक्त्वार्थग्रमसूत्रेषु मुक्तस्य सत्यसङ्गलपत्वं परमपुरुषसाम्यं च परमपुरुषासाधारणनिखिलजगन्नियमनश्रुत्याऽनुगुण्यन वर्णनीयमिति साधयन्ति ॥ तेन तन्मतं सिद्धान्ताद् अविरुद्धमित्युपरम्यते ॥

तन्मतचौरस्तु—रामानुजाचार्यवदेव सूत्राणि व्याख्याय शिवलोकस्य सर्वतः परत्वं परब्रह्मणः शिवाकारत्वं चोक्तवान् । तत्तु तदुपन्यस्तेन्द्रप्रजापतिसंवादश्रुतं रापि विरुद्धतं । तत्र, स उक्तमः पुरुष इत्यनेन परज्योतिषः पुरुषोक्तमत्वेन प्रतिपादनात् । अग्रे च इयामाच्छब्दबलं प्रपद्ये इत्यादिना इयामवर्णश्रावणाश्च लोकोऽपि ततः पूर्वदहरविद्योक्त एव सञ्चिहितः । स चारण्याख्यार्थांवद्व्यव्याप्तो वाराहपुराणवाक्यर्थभगवद्गुक्तव्येन निश्चितः । अर्थवैशिरःशिखाद्याश्च विद्याः भगवद्विद्यानां न तुल्याः । अर्थवैशिरःशिखाद्यायिशतमंकमेकेन

मन्त्रराजजापकेन तस्मयमिति नृसिंहपूर्वतापनीये आवणात् । अ-
तस्तत्रतिपाद्यस्य रूपस्य न भगवत्सुल्यत्वम् । वेद्योत्कर्षत एव वि-
द्योत्कर्षसिद्धेरिति । एतत् पूर्वं पूर्वमपि किञ्चिदुक्तं प्रहस्ताख्ये वाऽन्दं
च मया निपुणतरमुपपादितमिति न पुनः प्रपञ्चयते ॥

माध्वास्तु—जगद्व्यापारसूत्रे, सर्वान् कामानाप्त्वा अमृतः
समभवदिति काञ्चन श्रुतिं लिखित्वा तस्या जीवप्रकरणगतत्वाज्ञो-
वानां जगज्जननादिसामर्थ्यविदूरत्वाच्च सृष्ट्यादिभ्योऽन्यानेव का-
मानाप्तोत्तित्युक्ता “स्वाधिकानन्दसम्प्राप्तौ सृष्ट्यादिव्यापृतिष्वपि ।
मुक्तानां नैव कामः स्यादन्याद् कामास्तु भुजने । तद्योग्यता नैव
तेषां कदाचित् कापि विद्यते । न चायोग्यं विमुक्तोऽपि प्राप्तुयाश्च च
कामयोदि”ति चाराहवचनं लिखन्ति । अग्रिमसूत्रे च, सर्वस्मै देवा
बलिमावहन्तीति श्रुत्या ब्रह्मविदि जगदैवयंमस्तीत्याशङ्का, तत्र
आधिकारिकमण्डलस्य आधिकारिकसमूहाधिपतिर्ब्रह्मा, तत्रोच्यत इ-
त्युक्ता “आत्मेत्येवं परं देवमुपास्यं हरिमव्ययम् । केचिदत्रैव मुच्य-
न्ते नोक्तामन्ति कश्चचन । अत्रैव च शितिस्तेषामन्तरिक्षे च केचन ।
केचित् स्वर्गे महलोके जने तपसि चापरे । केचित् सत्ये महा-
ज्ञाना गुच्छन्ति क्षीरसागरम् । तप्रापि क्रमयोगेन ज्ञानाधिक्यात् स-
मीपगाः । सालोक्यं स्वस्वरूपत्वं सामीक्ष्यं योग एव च । इमामा-
रक्ष्य सर्वत्र यावत् सुक्षीरसागरम् । पुरुषोऽनन्तशयनः श्रीमध्बा-
रायणाभिधः । मानुषा वर्णभेदेन तथैवाश्रमभेदतः । शितिपा मनु-
ष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरश्चरा: । आजानजाः कर्मजाश्च तात्त्विकाश्च
शर्चीपतिःरुद्रो ब्रह्मोति क्रमस्तेषु चैवोत्तमोत्तमाः नित्यानन्दे च भोगे
च ज्ञानैश्वर्यगुणेषु च । सर्वं शतमुणोद्रिक्ताः पूर्वस्मादुत्तरोत्तरम् ।
पूज्यन्ते चावरैस्ते तु सर्वपूज्यश्चतुर्मुखः । स्वजगद्व्यापृतिस्तेषां
पूर्ववत् समुदीरिता । सयुजः परमात्मानं प्रविद्य च वहिंताः ।
चिद्रूपान् प्राकृतांश्चापि विना भोगांस्तु कांश्चन । भुजने मुक्तिरवं ते
विस्पष्टं समुदाहते”तिगारुडवाक्यानि लिखन्ति । तेन तन्मते मुक्तानां
मुक्तेश्च तारतम्यं सिद्धते । विकारवर्तिसूत्रे च “स्वाधिकारणं वर्त-
न्ते देवा मुक्तावपि स्फुटमाद्विलं हरन्ति मुक्ताय विरञ्चयाय च पूर्ववत् ।
सब्रह्मकास्तु ते देवा विष्णवेऽपि विशेषतः । न विकाराधिकारास्तु मु-
क्तानामन्य एव तु । विकाराधिकृता हेया ये नियुक्तास्तु विष्णुने”ति

वाराहवचनं लिखमिति । तेव तन्मते मनुष्यादीनां चतुर्मुखान्तानां स्वस्वव्यापारकरणं तत्राधिकारम् सिद्धाति । कर्वित्तु, मुक्तौ तारतम्यमस्ति, न वेति सन्देहे तारतम्ये प्रमाणाभावात् दङ्गिकरणे च निरजनः परमं साम्यमुपैतीति भूर्तविरोधान्मुक्तेः स्वर्गसंसारसाम्यापत्तेमुक्तानां स्वसमाझ्यधिकदर्शनं दुःखर्थादिप्रसङ्गात् न मुक्तेस्तारतम्यमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु—तैत्तिरीये, सैवा नन्दस्य मोमाऽसा भवति ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाऽकामहतस्येत्यादिभूत्या मनुष्यगन्धर्व-प्रभृतिब्रह्मान्तानां श्रोत्रियत्वमकामहतत्वं च भावितम् । वाजसनेयके च, अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक अजानजानां देवानामानन्दा यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत इत्यादिभूत्याऽजानजानारभ्य ब्रह्मलोकस्थानन्दपर्यन्तमकामहतत्वमवृजिनत्वं, च श्रावितम् । अकामहतत्वं च कामकृतोपद्रवरहितत्वं, न त्वकामत्वं हतशब्दैयर्थात् । अवृजिनत्वं च पापरहितत्वं, दुःखरहितत्वं च । अवृजिनत्वाकामहतत्वयोश्च यत्राप्ताः कापास्तत्र माममृतं कृधीति श्रुत्या, स हि मुक्तोऽकामहत इति ब्रह्माण्डवाक्यं च मुक्तलिङ्गत्वम् । नचैतयोरपरोक्षज्ञानिलिङ्गन्धमिति शङ्खम् । प्रारब्धप्रापत्त्कार्यदुःखयोस्तस्मिन्नपि सत्त्वात् । श्रोत्रियत्वमपि मुक्तस्यैव मुख्यम् । “प्राप्तश्रुतिफलत्वात् श्रोत्रियाः प्राप्तमोक्षिणः । ते एव चापकामत्वात् तथाऽकामहता मता”इति भारतोक्तेः । पवं सत्येतेषां मुक्तलिङ्गत्वम् । एवं सत्येतयोः श्रुत्योरुत्तरोत्तरमानन्दाधिक्यकथनं मुक्तिरातम्ये पर्यवस्थाति । किञ्च । अक्षणवन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वाऽसमा बभूतुरित्यादितैत्तिरीयश्रुतौ मनोवेगे सर्वेषामसाम्यकथनात् । “मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । स दुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने”इति श्रीभागवतवाक्ये, मुमुक्षोरमुमुक्षुस्तु परो हेकान्तमक्तिमानिति पुराणान्तरवाक्ये, अन्ये त्वेवमजानन्त इति, खियां वैश्यास्तथा शूद्राः इति गीतावाक्ये च साधनतारतम्येन फलतारतम्यप्रतिपादनात् । अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धर्गरीयसीति वाक्ये चालपभक्तिसाध्यमुक्तिरोधिकभक्तिसाध्यमुक्तेराधिक्यप्रतिपादनात् । अस्मदादिमुक्तभोगो, मुक्तचतुर्मुखभोगाभिकृष्टः अस्मदादिभोगत्वात् संसार-

जानीत परमं तत्त्वं यशोदोत्सङ्गलालितम् ॥
तदन्यदिति ये प्राहुरामुरांस्तानहो बुधाः ॥ १ ॥

सोऽस्मदादिभोगवदित्यनुभावपि मुक्तौ तारतम्यमेव पर्यवस्थतीति प्रमाणाभावरूपो हेतुरसिद्धः । तुःखाभावसत्यकामत्वादिना सरः-सागरथोरिव स्वयोग्यानन्दपूर्त्या च मुक्तानां ब्रह्मसाम्यशुत्युप-पत्तेस्तद्विरोधरूपो हेतुरत्यसिद्धः । बहुजन्मभिर्गतदोषत्वे ब्रह्म-उपरोक्षाद् द्वेषध्यादिसम्भावनाया एवाभाव इति सोऽप्यसिद्धः । अतो मुक्तितारतम्यं निष्प्रत्यूहमिति वर्दन्ति । तत्र यदि मुक्तेस्तारतम्यं तदापि मुक्तिं प्रति तत्तदुपासनाया भक्तेवा तदनुरूपाया एव कारणत्वमिति तत्कतुन्यायादेव तारतम्यक्रमादिसिद्धिरिति किमनेत विचारेण्टि प्रकृतानुपयोगात्तदर्जाचन्तनप्रयोजनस्याऽप्यनुपलब्धेश्च तत्र वयमुदासीनाः ॥

प्रकृतमनुसरामः ॥ अत्रैतत् सिद्धम् । ज्ञानमार्गीयाणां तद्रीत्याऽहश्यत्वादिगुणकाक्षराणपासनं तत्कतुन्यायेन तादशेऽश्वरे ब्रह्मैव सर्व ब्रह्माऽप्यतीतिशुत्युक्तो लयः । अक्षरस्य, तद्वाम परमं ममेति धाक्योक्तभगवद्भामत्वज्ञानपूर्वकं नित्यभगवल्लोकत्वेन भगवदभिन्नत्वेन इहराधुक्तरीत्योपासनेन यथाधिकारं सालोक्यादिचतुष्यप्राप्तिः । आदित्याद्युपासनानामङ्गोपासनात्वात् पञ्चाग्न्युपासनाया अपि तत्रैव प्रवेशस्योपादित्यत्वादर्चिरादिकमेण गत्याऽमानवेन पुरुषेण भगवद्वाक्यप्राप्तिरैश्वर्यादिभोगश्च । उपासनायां मर्यादाभक्तिसाहित्ये तु वैकुण्ठादिलोकेषु भगवत्संवक्तव्यमधिकम् । तदा रामानुजभाष्योक्तरीत्या भगवदनुभवः । तत्रापि भक्तेस्तुत्वेन तु भगवद्वरणे कौस्तुभादौ वा प्रवेशेन भगवत्सायुज्यम् । अनुग्रहविशेषेण पुष्टिभक्तौ तु, भक्त्या मामभिजानातीत्युक्तरीत्या स्वास्मिन् प्रवेश्य भूर्मविद्योक्तरीत्या पुनः प्रथमाविर्भाष्यभजनानन्दानुभावेन, सोऽश्वनुत इति शुत्युक्तरीतिकं भोगं कारयतीति ॥ २२ ॥

एवं सर्वं शास्त्रं व्याख्याय स्वीयशिक्षार्थं संक्षेपेण तदर्थमुप-दिशन्ति । * जानीतेत्यादि * । * तदन्यदिति * तत् परमं तत्त्वम् । अन्यद् यावद्धर्मशून्यम् ॥ १ ॥

नानामतध्वान्तविनाशनक्षमो
 वेदान्तहृत्पद्मविकासने पदुः ॥
 आविष्कृतोऽयं सुविभाष्यभास्करो
 मुथा बुधा धावत नाऽन्यवर्त्मसु ॥ २ ॥
 पुरन्दरमदोऽन्नवप्तुरदृष्टिसम्पीडित-
 स्वकीयवरगोकुलाऽवनपरायणो लीलया ॥
 स्मिताऽमृतसुदृष्टिभिः परिपुषोप तान् यो गिर्िं
 दधार च स एव हि श्रुतिशिरसमु संराजते ॥ ३ ॥
 श्रीकृष्णकृपयैवाऽयं सिद्धान्तो हृदि भासते ॥
 तेनाऽधिकं वरीवर्त्ति न वक्तव्यं हरेनृणाम् ॥ ४ ॥
 भाष्यपुष्पाङ्गलिः श्रीमदाचार्यचरणाऽम्बुजे ॥
 निवेदितस्तेन तुष्टा भवन्तु मयि ते सदा ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्वेदव्यासमतवर्त्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते
 ब्रह्मसूत्राऽणुभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।
 समाप्तः ॥ समाप्तश्चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥४॥

भाष्यविभावनार्थमुपदिशन्ति । * नानेस्यादि * ॥ २ ॥
 अत्रोक्तस्य कलस्य भगवत्कृपाधीनत्वाऽन्नगवतः कृपालुत्वं
 स्वीयरक्षकत्वेन स्फुटीकुर्वन्ति * पुरन्दरेत्यादि * । हिंहेतौ ॥ ३ ॥
 भाष्यविभावनयाऽर्थस्फुरणेऽपि भगवत्कृपाया एव कारणत्वं
 न पाण्डित्यादेरित्याशयेनाहुः * श्रीकृष्णेत्यादि * ॥ ४ ॥
 गुणोपसंहारपादमारभ्य सार्द्धाध्यायस्य स्वयं करणात्तदाचा-
 र्येषु निवेदयन्तः समाप्तौ मङ्गलं कर्त्तव्यमिति शिष्टाचारं च शिक्षयन्त
 आचार्याणां प्रसादमाशासते * भाष्येत्यादि * अर्थस्तु श्लोकानां
 स्फुट इति शुभम् ॥ ५ ॥

कीडन् श्रीबालकृष्णः परमकरुणया मन्मनः प्रेरयित्वा
 भाष्यार्थं योऽतिगूढं प्रकटितमकरोत् सम्प्रदाये निवृत्ते ॥
 तं नित्याऽकुण्ठशक्तिं वृत्तिखिलनिजाऽज्ञानसंसारहारं
 स्मृत्वा स्मृत्वोपकारं प्रमुदितमुदितः स्वप्रभुं सञ्चमामि ॥१॥
 मायाचादादिवादैव्यवहितमिव तं ब्रह्मचारं प्रकाश्य
 श्रीमत्कृष्णाङ्गया तद्रूपिष्य उदितो दैवतीचाऽवनार्थम् ॥
 यैस्तान् श्रीकृष्णरूपान् प्रथितगुणगणान् श्रीमदाचार्यवर्यान्
 ध्यायं ध्यायं नमामि स्वहितमवहितमत्कृपादृष्टिवृष्टया ॥२॥
 श्रीविहृतेशाङ्गिसरोजयुग्मं नमामि यद्दासजनाऽवनाय ॥
 पुष्टिप्रकारः श्रुतिगूढं आविष्ट्वान्तरस्तोन्मदमायिवादः ॥३॥
 श्रीविहृतेशपादाद्वजप्रसादवरलाभतः ॥
 प्रकाशमणुभाष्यस्य वितन्वन् पुरुषोत्तमः ॥४॥
 तदीयचरणद्वन्द्वे निवेद्य कुसुमाङ्गलिम् ॥
 तदीयदास्यलाभाय प्रसादमभिवाङ्ग्निः ॥५॥
 यदत्र सदसद्वापि जीववृद्ध्या मयोदितम् ॥
 ततः क्षमन्त्वपराधं मे कृपया दीनवत्सलाः ॥६॥
 प्रलयजलद्वृष्टर्गेवजस्याचनाय
 स्वमृदुकरनम्वाग्रन्यस्तगोवर्जनाद्रिः ॥
 वदनविभुमयूर्वनेत्रतापं निजाना-
 मपनयतु हृदीशः स्थापयन् पादपश्मम् ॥७॥
 इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य
 श्रीपीतास्वरात्मजस्य पुरुषोत्तमस्य कृतां भाष्यप्रकाशो
 चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥४॥४॥
 समाप्तोऽयमध्यायः ।
 सम्पूर्णश्चाऽयं भाष्यप्रकाशः ॥

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.

Nos. 99, 100, 103, 107, 110, 114, 117, 118, 119, 120,
124, 125, 127, 128 & 129.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रिपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-

प्रकाशाख्यव्याख्यासमनम् ।

श्रीमदाचार्यधीवल्लभाचार्यश्वरशुद्धाद्वेतमप्रदायविदुषा
रत्नगापालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHĀSAYA,

ON BRAHMASŪTRA BY ŚRĪ VALLABHĀCHĀRYA,
With the Commentary called Bhāṣya Prakāśa,
By Goswāmi Śrī Purushottamjee Mahārāj.
EDITED BY RATNA GOPĀL BHATTA.

BENARES:

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhambā Sanskrit Book Depôt.

Printed at the Vidyā Vilās Press,
BENARES.

1907.

Registered under Act XXV. of 1867. (All Rights RESERVED.)

श्रीकृष्णाय नमः ।

अथेतत् किल श्रीवल्लभाचार्यविरचितं ब्रह्मसूत्राणुभाष्यं गो-
स्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजाविरचितप्रकाशाख्यन्याख्यः साहिते म्य-
मुद्रय प्रकाशितं वरीर्वति । तत्र श्रीवल्लभाचार्याः पूवपुरुषपरम्परातः
स्वयञ्च बहुसोमयाजिनस्तैलङ्घवेलुनार्टीक्ष्णातीय-खम्भंपार्टीवारू-इत्यु-
पनामवतः श्रीलक्ष्मणभट्टदीक्षितस्य सूनुतया, पञ्चांत्रिशदधिकपञ्चद-
शशततमे १५३५ विक्रमार्कवत्सरे पूर्णिमान्तगणनया माधवकृष्णका-
दश्याम आविर्भूताः ।

श्रीपुरुषोत्तमचरणास्तु श्रीवल्लभाचार्यात्मजगोस्वामिश्रीश्री-
विठ्ठलनाथदीक्षितसूनुषु तार्तीयीकश्रीवालकृष्णजीतः पुरुषगणनया
पञ्चमी संख्यां भूप्रयन्तः प्रोद्भूताः ।

तत्र श्रीवल्लभाचार्यशुद्धादैतसम्प्रदायस्य मूलभूतोऽयं भाष्य-
ग्रन्थः । स च शुद्धलिखितपुस्तकतः संशोध्य संमुद्रितः ।

भाष्यप्रकाशस्तु अत्यन्तं दुर्लभः । स च श्रीवल्लभाचार्यकुल-
कमलदिवाकर—श्रीश्रीमुकुन्दराय—श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रवीण-
श्रीमत्प्रभुचरणगोस्वामिश्रीविठ्ठलनाथदीक्षिततनुजनुः—श्रीमहाराज-
गोस्वामि—श्रीयतुनाथजीवंशावतंस—पष्टगृहतिर्लकितकाशीवासनव्य-
गोस्वामिश्रीगिरिधरजीमहाराजैः श्रीरामकृष्णभट्टाय वितीर्ण शास्त्रं
पुस्तकं समवलम्य प्रकार्शितः ।

अत्र संमुद्रणे निरुक्तपुस्तकाधारेण लेखितं सकलप्राचीन-
दुर्लभग्रन्थसम्पादनशील—श्रीयुतगोविन्ददासमहाशयसकाशादपरं
प्रकाशपुस्तकमानीय संमेलनाय मन्त्रिकटे स्थापितवतो नानार्विध-
दर्शनप्रकाशनपरायणश्रीयुतर्हार्दासगुप्तामिधमहाशयस्य प्रोत्साह-
नेन यथामति संशोधितवानस्मि ग्रन्थरलङ्घयम् । तत्र मत्प्रमादा-
ज्ञातामां स्खलितानां क्षमापने सन्तो मया प्रार्थनीया एवेत्यल
विस्तरतः ॥

सत्पक्षपातिनो हंसा नूनं नालीकवल्लभाः ॥

गुणं गृह्णीत, मादोर्यं नीरक्षीरविवेकिनः ॥ १ ॥

रत्नगोपालभट्टः ।

वैनारसंस्कृतसीरीजनाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अत्यां संस्कृतभाषा-
निवद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोच्चमाः केचिदङ्गलभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ५पि विद्वांसः शोधयन्ति । यैत्री-
हकमहायैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
कैकस्य खण्डस्य ॥) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्म-
हाशयैर्येः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां
१) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहार्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाध्यं ख० ६	६	०
सांख्यकारिका चान्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
धार्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाका- ण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
बैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीत- भाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महार्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुकमसूत्रम् सभाध्यम् ३	३	०
श्रुत्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाध्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
दुष्टीका खण्डानि ४	४	०

पातङ्गलदशनप्रभीरामान्वयतिकृतमणिप्रभाऽस्यहुर्सि स०	१	०
व्याकरणमिताक्षरा । भीमदञ्चमहग्रणीता खण्डानि १०	१०	०
रसमञ्जरी । व्यङ्गशार्थकौमुदा प्रकाशोन च सहिता ख० ३	३	०
भेदधिकारः व्याख्यासहितः भीमदण्डयदीक्षितकृत उपकमप-		
राकमसहितः खण्डे २	२	०
बोधसारो नरहरिकृतः तच्छब्दिवाकरकृतटीकया स० ख० १०	१०	०
ब्रह्मसूत्रदीपिका भीमच्छुद्धरानन्दभगवद्विवरचिता खण्डे २	२	०
देवदकामधेनुः भर्णात् प्राचीनउद्यातिषग्रन्थः खण्डानि ३	३	०
भीमदणुभाष्यम् । भीमीवलुभाचार्यविवरचितम् ।		
गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमः हाराजविवरचितभाष्यप्रकाशाख्य-		
व्याख्या समेतम् १५	१५	०
तत्त्वशेखरः । भीमदण्डयाचार्यप्रणीतिः । तथा-तत्त्वत्रयचुलुक-		
संग्रहः । कुमारदण्डयाचार्यभीमद्वरदगुरुविवरचितः ।	१	०
श्रीभाष्यमातिलिपिः श्रीमद्भामाः जाचार्यविविष्टाद्वैतसिद्धान्तप्र-		
तिपादनपरम् १	१	०

ब्रजभूषण दास और कम्बनी
बांदीनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस

